Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Кандидаттар-биле ужуражылгалар

ДЕТКИМЧЕ КӨРГҮЗЕРИН ДИЛЭЭННЕР

Тыва Республиканың Президентизиге кандидаттар Тыва Республиканың Министрлер Чөвүделиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак биле республиканың сөдыг-харылзаштырылга күрүне комитетинизиниң чиргине директору Б. Т. Санчы оларның соңгукчулар-биле ужуражылгалары уламчылавышаан.

Президентиге кандидат Ш. Д. Ооржак. Өвүр районнуң Саглы, Солчур, Чаа-Суур, Хандагайты, Торгалыг, Ак-Чыраа суурларга барыш, соңгукчулар-биле ужуражылга хуралдарын эртпирген.

Суурларга болган ужуражылга хуралдарынга кандидаттың бүүдүүрүгүн кижизи райкүүскомнуң херектер эргелекчизи Ш. Саая Президентиге кандидаттың доп-чу намдарын, ажыл-чорудулгазын чылганнарга таныштырган. Ш. Д. Ооржак Президентиге төлептиг кандидат дээрзин ол айыткаш, соңгулдалар хүнүнде бадылаашкынын бээринче соңгумчуларны кыйгырган.

Президентиге кандидат Ш. Д. Ооржак ужуражылга хуралдарынга чүве чугаалааш, бодунуң программазынын кол утказын, Тыва Республиканың чазаа ажылчы чонну ажыл-чем, үлет-пүр барааннары-биле үзүктел чок хандырар дээш үүнү кылып турарын, моон соңгаар канчаар ажылдаарын доп-чузу-биле таныштырган.

Хандагайты суурга болган хой кижи кирзикчилиг ужуражылга хуралынга соңгумчулар О. Монгуш, И. Ооржак, А. Семис-оол болгаш өске-даа суурларга болган ужуражылгаларга сайал бергеннер Тыва Республиканың Министрлер Чөвүделиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың ажыл-чорудулгазын үүлдүгүнүп деткип, Президентиге төлептиг кандидат дээрзин айтып, соңгулдалар хүнүнде ол дээш бадылаашкынын бээр чаңгыс эп-сеткилдеин илереткеннер. Оон аңгыда чамдык чүве чугаалааннар ажылчы чонну социал камгалалынче ойза кичээнгей салырын, ажыл-агый айтырыгларын шиитпирээринге деткүмче, дуза көргүзерин даргадан дилээннер.

Президентиге кандидат Кызыл, Чаа-Хөл, Тес-Хем, Эрзин районнарының ажылчылары-биле ужуражылгаларны эртпиргеи.

(Бистің корр).

Республиканың политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 42 (14766) 1992 чылдың март 3, вторник

Іагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

Кыштаглаашкын:

байдалды көрээли

КАРА-СУГДА САЙГЫЛГААН

Олар мал ажылынга чаарбы чыл ажыг ажылдап келген. Ол үениң дургузунда тонна-тонна дүктү дужаан, муң-муң хураганнарны өстүргеи.

«Сүт-Хөл» совхозтуң малчыннары Самбуу Шавыраа-евич биле Бобуушпай Мартын-ооловна Монгуштарны чүгле районда эвес, а республикада мурнакчы малчыннар деп санап турар. Моон мурнунда чылдарда олар төрүүр хой кадарын чорааннар. Эрткен чылын улуг хойларын дужаап берилкеш, кыс хураганнар алган.

380 баш хураган үлээп алгаш, хүр кыштадын турар. 25 тонна сигенни боттарының күжү-биле кезип белеткээн. Чарба, сула дээн чижектиг чем курлавырлары база бар. Күжү кошкак бежен ажыг хураганны тургузу азырап турар.

Бо чылын олар күрүнеге чүгле дүк дужаар планныг.

Малчын өг-бүленің амыдырап орары аян. Кыштагда сайгылгаан кииртинген, телевизорну көрүп орар. Чунар-бажынны боттары кылып алганнар.

• • •

ХОРАТПАС ДЭЭШ

Республикада мал кыштаглаашкынының байдалы нарын. Хой оолдаашкыны үргүлчүлеп турар, а хураган камгалап алырының талазы-биле хемчеглер алдынып турза-даа, чаш мал хоравышаан.

Бай-Тайга районда бөгүнге чедир дөрт муң ажыг хой оолдаан. Ол дээрге төрүүр бүгү хойнуң чаарбы ажыг хуузу-дур. «Мурнакчы» совхозта эң-ле хой хой оолдаан. Амдыызында 1340 баш хойдан 1265 хураган камгалап алдынган.

«Кара-Хөл», «Кызыл-Даг» совхозтарда эрткен чылдагы анай, хураганнар хөйү-биле хораан. Ынчалза-даа бо чылдагы хураганнарда хорамча чок.

Ниитизи-биле районда эрткен чылын январь айда 271 пээр мал хораан болза, бо январь айда 615 баш четкен.

Ынчалзажок районнуң мал ажылының талазы-биле тускай эртемниглери, совхозтар директорлары мал бажын хоратпас дээш тодаргай хемчеглерни дарый ап чорудуп турар.

• • •

БОТ-БОТТАРЫНГА ДУЗАЛАШПЫШААН

Александра Хөрүү-ооловна Ооржак Таңды районда «Сосновское» бүдүрүлге ажыл-агый каттыжышкында хой кадарып турар.

Ол боду пенсионер. Эрткен чылын төрээн чүс хойга онааштыр 84 хураганны алган. Дүк планын күүсеткен.

Бо чылын байдал дыка багай. Баштайгы хар чатташ, өрээн. Дошталып калган. Хойлар чер оттаар арга чок болган. Оон ужурундан ара салып турар, азы хураганнар өлүг төрүттүнүп турар.

Хоочун малчын бодунга хүлээп алганы 480 баш төрүүр хоюндан 370 хураганны камгалап алган. Ынчалза-даа оларны бут кырынга быжыктырар апаар. Оглу Саша аваазынга дузалажып турар. А уруу Айлана чыл санында хой төрүп эгелей бээрге-ле, сакманчылап келир. Ол бо чылын 80 хураганны алгаш, доруктур азырап эгелээн.

• • •

АРТЫК КЕЗЕКТЕР ТЫВЫЛБАЗЫНДАН

«Тээли» совхозта техника септелгезинде бешелды кижи составтыг 4 звено ажылдап турар. Совхозта ацгы-ацгы маркаларлыг 27 трактор бар.

Септелге ажылдарын декабрь эгезинден эгелээн. Бо хүннерде 9 МТЗ-80.3, ЮМЗ-6, бир-бир Т-150, Т-25, МТЗ-82 маркалыг тракторларны бүрүн септеп доосхан. Ам 8 тракторнуң септелгезин доозарының кырында келген. Септекчилерден Тыва Республиканың улус депутаты Сергей Ногайның 6 кижилиг звеноза боттарының септезе чоруур тракторларын колдуунда доозуп турар.

Звеноларда онаашкан ажылынга харыысалгалыг, кылган ажылы эки шынарлыг деп мактаныр турарлар хөй. Оларга аныяк механизаторлар Николай Успун, Борис Кандан, Сергей Чорбак, Михаил Маңзыл-оол болгаш өскелер-даа хамаарлыр.

— Совхозтуң 26 автомашиназының 17-зи шимчеп чоруп турар. Тоозу септелгеде. Мушкан машинаазынга камнаар үүрмек септелгелериң үе-шаанда кыла шаап алыр, кывар-чаар материлдарга камналгалыг Шивит Сүрүн Сандуу, Василий Хертек, Донгуп Севаг-Доржу, Сергей Иргит дээн ышкаш чоланчылар бар — деп, совхозтуң кол инженери Аныр-оол Көк чугаалады.

Амгы рынок үеинде өртек-үнениң хемчээл чок өскени-биле артык кезектер чагыдып, тып алыры эң берге айтырыг болуп турарын, автомашиналарга дугуйлар, аккумуляторлар, от кезектери, моторнуң артык кезектери, МТЗ-80 тракторларның насостары, гидросистеманың үлекчилери, подшипниктер, карданнар, кожут машиналарынга андазын бистери болгаш өскедаа херек кезектер чок боолу турарындан септелгеде машина-техниканы чогуур хуусаалында кылып доозарынга улуг бергелерни, моондактарны тавары-штырып турар дээрзин хомудал, хараалал-биле кол инженер чугаалаар болду.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

Хууда бодал

ЧАРЫГДАЛЫВЫС КӨВҮДЭЭШ ТУРАР-ДЫР

Бо берге үеде орулгалыг болурунуң аргаларын дилеп, продукцияның хемчээлин көвүдедир, ооц шынарын экижидер, бүгү чарыгдалдарны эвээжедир айтырыгларны шиитпирлеп чадап турар бис. Малчын-даа, удуртукчу-даа, специалист-даа бодунуң кылып турар ажылын хүн бүрү цын хуваап, кызымак ажылдавас болза, экономиктиг реформаларның күүсеттинмейн баары көскү бадыткал апаар. Ындыг болганда ажылагайны углап башкарарын, кандыг угланыышкынче кинерин бодап, санап өөренири чугула болуп турар. Ону бүүлүг-ла ажылхерекчи, бот-тускайлаң ажылдап шыдаар, тывыгыр, сагынгыр өөлерге дамчыдып бөөри негеттинип келген. Ынчалза-даа бистиң «О. Шыныаа» совхозтуң амгы байдалын алгаш көөр болза, ол негелделерге дүүшнес, харыысалга кошкак, аян-тээлээр чоруктар бар болу бергеи.

Бодум мал ажылынга хөй чылдарда ажылдап, оон аар-берге чымыжын хол-биле кылып келген болгаш, ол кандыг ажыл дээрзин эки билир мен. Малчын кижи дээрге эт, сүт, дүк ышкаш чугула продукцияларның бүдүрүкчүү-дүр. Ынчангаш бо берге үеде олче улуг кичээнгейни угланы чугула деп санаар мен. Ол болза, бир дугаарында, оларның социал байдалын экижидери, чугула херек чүүлдер-биле боттуг дузаны чедирери-дир.

Малчыннарның айда алыр акшазының эвээжин, бир малга онааштыр саналар төлевирнин бичезин солуннарга хөй удаа бижип келген болгай. Ол шын айтырыг. Ону деткиир мен. Мал ажылының чымыжын бодап көөрге, ол оранчок эвээш төлевир. Амгы үеде бо берге байдалдан, хандырылганың кошкаандан, төлевирниң эвээжинден малчынаар күзелдиг кижилер улам-на эвээжел бар чыдар. Чаңгыс чижектен кирип көрейн. Малга чем кылдыр бир тонна хыыргыыш белеткээни дээш, төлевир бистин совхозта 120 рубль. Ону механизатор каш-ла шак иштинде кылып каар. Ынча түкнүг акша ажылдап алыр хээр болза, 300 хойлуг малчын кижи он хонук ажылдап кээр. Ол хирезинде-ле механизаторлар акшавыс эвээш деп маргыжып турарлар болгай. Кывар-чаар материалдар чедишпезинден малчыннарга чедери, оларның амыдырал-чурттагазынга дузалаары дыка берге-деп келди. Оон-биле кады малчыннар түренги байдалче шилип бар чыдырлар. Автомагазин оларга чедиш-даа турар болза, чугула хереглелдің барааннары чок болур-дур. Машина-техника айтырып келген малчыннар суурга 4-5 хонук манаар ужурга таваржыр-дыр, оларны таныыр, билир мен. Суг чедирилгези база ындыг: улуг узүктелишкиннг. Суг сөөртүр машиналар үрели бээрге, чамдык коданнарга олар 15-20 хонук суг барбас-тыр. Мында чөптүг чылдагааннар барын билип турар бис.

Оон бир берге чүве — совхоз төвүнден чамдык малчыннарның 45-50 километр ырак турары. Чайын оон-даа ырай бээрлер. Оруктар берге. Ынчангаш чолаачылар хүнде чаңгыс рейс кылып четтигер. Орук ара бензин (ону өйлеп турар болганда) тене бээр таварылгалар тургулаар. Чолаачылар аал-оранынга чадагдаа чедип турдулар.

Шүгүмчүлел кылышкаш, удуртукчуларны ажылындан халазын дивейн, а харын олар хойжуларның амыдыралын холга ап, чогуур кичээнгейни олче доктаамал салыр талазы-биле айтырыг көдүрүй тур мен. Өртектер аажок улгаткан бо үеде, малчын-даа, бригадаа хөй орулганы кирип албышаан, чарыгдалларны эвээжедир дээш кызар апаар. Ону чедип алыр дээш ажылдап-даа турар бис. Ынчалза-даа төптен ырак черде ажылдап, чурттап турар болгаш суур чоогунда малчынларга көөрде, чарыгдалывыс болганчок-ла көвүдей бээр-дир. Продукцияны бүдүргениниз чеже-даа эки болза, чыл төнчүүнде саналгаш көөрге, малчыннарның тус-туста алыр акшазы ажылдап каан орулгазынга четпес болган. Ындыг болганда чарыгдалды эвээжедип болурунуң аргазы бар. Ол чүл дээрге мээн көдүрер деп турар айтырыым ол.

БРИГАДИР ЧУГУЛ АЙТЫРЫГНЫ КӨДҮРҮП ТУР, ЧҮҮ ДЕП КӨӨР СИЛЕР?

Бистиң бригаданың малчын турлагларындан 10-20 километр хире черде Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозу бар. База-ла мал ажылдыг ажыл-агый. Бир эвес бистиң үш дугаар хойжу бригаданы бүгү девискээри-биле ол совхозка кадыптар болза, чарыгдал дыка эвээжээри билдингир ышкажыл. Ылангыя кывар-чаар материалдарга дээрим ол. Совхоз төвү-биле аргыжып, кандыг-бир айтырыг шиитпирлеп алырда база эптиг. Аттыг аргыжып болур. Терге, шанактыг-даа чоруп болгай. «О.Шыныаа» совхоз биле бистиң бригадавыс аразынга аттыг чоруур болза, бүдүн хүнү чидирер апаар. Машина-техника үргүлү чорбас болганда, малчын кижиге, оон өг-бүлезинге аарыг-аржык, озал-ондак болу берзе, ынчан дыка берге болур. Ынчангаш бодалым бо. Чаңгыс республиканың хамаатылары болганда кандыг чүүлдээлер турар деп. Кайы-даа районга, кайы-даа совхозка ажылдаары дөмей-ле ыйнаан. Мээн бодап турарымбиле алырга, ийи совхозтуң кайызынга-даа каража, когарал турбас, харын-даа чарыгдал эвээжээр-дир. Совхозтарның мал одарлары, сиген кезер шелдери-даа четчир, ынчангаш девискээр айтырыынга чөрүлдээ туруп келбес деп бодаар мен. Ылангыя бистиң «О.Шыныаа» совхозтуң девискээринде чылдык дөрт эргилдезинде мал одарлатпайн, мал чеми белеткевейн келген, анаа хостуг чыдар шөлдер бар. Берт-Арыг болгаш Орукку хем ол чарыында мал одарладыр кадар оттуг чер, сиген кезер шөл анаа чыдар. Ол девискээрлерге мурнуку чылдарда шөөр болгаш бода малдың кыштаглары турган. Оларны бузуп каапкан. Ону шын ажыглаар болза, анаа бүдүн бригазаның малы кыштаглап болур. Өрүмней казып каан кудуктар безин бар. Ажылагайжы эвес чоруктан анаала ажыглал чок чыдары олдур.

Бо девискээрге кажаалар тудуп, ону ажыглаар болза, малчын бүрүзү сигенни коданын долгандыр кезип, белеткеп алгаш, кыжын ону шанак-биле сөөртүп ап болур. Хөй чарыгдал үнмес. Совхозка, малчынга ол чеде орулгалыг деп бодаар мен. Мээн бо көдүрүп келген айтырыымны деткиирдаа, анаа удурланыр-даа кижилер бар дээрзин билип тур мен. Ындыг болур-даа ужурлуг. Мээн бо бодалымны Тыва Республикамың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүдели, Агроүдетпүр эвилели өөренип көөр боор дээрзинге идегедим.

Биче-оол ЛАА.
Тес-Хем районнуң «О.Шыныаа» совхозта бригадир.

ЧААА-ДАА БОЛ, ҮНЕЗИ ХЕВЭЭР

Акша эргилдезин чогуур деннелге боттандырар болгаш садып алыкчыларга эптиг байдалдарны тургузар сорулга-биле саарылгада бар акша демдектеринге немен 1991 чылдың хевириниң 1000 рубль үнелиг саазын акшаларын үндүрүп эгелээн.

Оон-биле кады чаа үнүп эгелээн акша саазыннарының камгалалдыг байдалын экижидер сорулга-биле чаа хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг акша саазыннарын үндүрерин уламчылап турар. Оларны өттүүдүр кылырын болдурбазы-биле акша саазыннарынга немелде чүүлдерни кирген. 50 болгаш 100 рубль үнелиг акшалар үндүреринге демдээ болур Ленинниң хорек чуруунуң дүрүзү чокка акша саазынын ажылаан. Оларда ССРЭ улустарының ыллдарынга айтыынган турган акша үнезинин бижимелдери ам чок.

Моон мурнунда үндүртүнген турган 1961 чылдың хевириниң ийи-бүрү үнелиг саазын акшалары, 1991 чылдың хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг саазын акшалары ажыглаттын. мас кылдыр элгизге чедир саарылгага турарлар.

Тамара ВИНОГРАДОВА.
Тыва Республиканың национал банкызының начальникинин оралакчызы.

• • •

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайның төп автоматтыг телефон станциязында аныяк инженер Сат Викторович Мерген дериг-хереклерни тургузарынга киржип, шалыпкын ажылдап турар. Оон эштери база ажыл-ижинге кызымак болгаш харылзаа ажылын экижидеринче сагыш салып турарлар.

Ондар ОХЕМ-ЧИКТИН фотозу.

• • •

«Чер дээш төлевир дугайында» РСФСР-нин Хоойлузунуң 6, 8 база 12 чүүлдеринге өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Россия Федерациязының Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

«Чер дээш төлевир дугайында» РСФСР-нин Хоойлузунуң 6, 8, база 12 чүүлдеринге даразында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1 чүүл. Айыттынган Хоойлунуң 6 чүүлүнүң бирги кезээн даразында эдилгелиг киирер:

«Көдээ чуруттакчылыг черлерниң азы садчы эштежилгелериниң кызыгаарларында хамаатыларга хуула азы коллективтиг сад, огород болгаш мал ажылын, хууда дузалал ажыл-агыйын чорударынга, а ол ышкаш көдээ черлерде юритиктиг албан черлеринге өскедаа сорулгаларга база дада-тудуг кооперативтеринге берген чер участоктары дээш чер үндүрүүн участоктун бүгү шөлүнден дербелчин метр бүрүзү дээш бир көпеек хемчээлге доктаадыр».

2 чүүл. Айыттынган Хоойлунуң 8 чүүлүнүң биирги кезээн даразында эдилгелиг киирер:

«Хоорай черлериндеи үндүрүгү РСФСР-нин экономиктиг девискээрлериниң айы-биле РСФСР-нин Дээди Совединиң бадылаанын ортумак ставкаларга, оларның статуунга барымдаалап хоорайларның категорияларынга, социал-культура курлавырының деннелиге, девискээрниң төөгүлүг база катап азыгдалга эгидилгелиг чиеларге дүүштүр (көдээ ажыл-агый ажыглалыг черлерлеч, а ол ышкаш хууда дузалал ажыл-агыйы база өскүүлге фондузу, таваа болгаш сад участоктары, хууда гаражтар эзелеп черлерлеч аны) 2 капсыыга бүүгаар саналар».

8 чүүлдүң бешки кезээн даразында эдилгелиг киирер:

«Чурттаар орон-бажың фондузунуң (курүне, хөй-чиити, кооператив, хууда) эзелеп черлериндеи, а ол ышкаш хоорай, суур кызыгаарларының иштинде дача участоктарының, хууда гаражтарның турар черинден үндүрүгү хоорайларда болгаш хоорай хевириниң суурларында доктаатканы чер үндүрүүнүң ставказының 3 хуу болур хемчээлге саналар».

Айыттынган Хоойлунуң 8 чүүлүнге 6 база 7 келектерни даразында хевирге немей киирер:

«Хоорайларда болгаш ажылчын суурларда турар дача участоктарының болгаш хууда гаражтарның оларга бөөрү-биле доктаатканы нормадан ийи катап чедир ажыг турар шөлүнге үндүрүгү хоорай черлериге чер үндүрүүнүң 15 хуузу хемчээлге, ийи нормадан ажыг турар кезээнге — долу ставканың хемчээлинге тыртар».

«Хоорай, суур девискээриниң иштинде көдээ ажылагый ажыглалдыг черлерден, хууда дузалал ажылагыйларындан, сад эштежилгелериндеи үндүрүгү бир дербелчин метрдеи 1 көпеек хемчээлдиг кылдыр доктаадыр.

3 чүүл. 12 чүүлүнүң 4 пунктузунуң даразында эдилгелиг киирер:

4) күрүне бюджединиң азы профсоюлар якша-хөреңгилериниң күселя-биле акшаланынар культура, уран чүүл болгаш кинематография, өөредилге, кадык камгалал албан черлери, спорт-кадыкшылыгга комплекстери (курорт албан черлериден ангы), бойдус, төөгү болгаш культура тураскаалдарының камгалалының күрүне органнары, а ол ышкаш чүүгеге ажыглап турар бажың-балгады күрүнеден төөгүүнүң, культураның база архитектураның тураскаалы кылдыр камгалаттының турар черлерде шажыгчүүлге каттыскыышкынары.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.
Москва, Россияның Советтер бажыңы
1992 чылдың февраль 14

Чер-черде өөрү медээлер

МОСКВА. Россияның чазааның оралакчы премьери Егор Гайдар телевидениеннің Россия дамчыдылгазынга чүве чугаалааш, байдалдың турумчуп быжыгарынга илереп орар барымдаалар амдаа дыка чегей деп айыткан. Реформаларның ийиги үечадазында чазактың кол сорулгазы болза, олаар чүүл айнаанга ортектерни хостуг болдургаш, акша үнезинин баларын 50-70 хуу деннелге тудары болур деп айыткан.

Рынок механизминиң ажылдадып киирери бүдүрүлге темпилериниң базарынга албан чедирер. Ынчан экономикада карылгалыг адырлар дораан илергей апаар. Россияның байдалларында ындыгларга шеригүлетпүр комплекизин, мелиорация системазын, улуг хемчээлдиг көдээ ажыл-агый машина тудуушкунуң база аар машина тудуушкунуң хамаарыштырып болур деп, Е. Гайдар демдеглээн.

Иштики өртектерни делегей өртектеринге чоокшуладыр дугайында чазактың планнары-биле холбаштыр ажыл төлевириниң шалынның хемчээлинин бот-боттарының аразында дүүшкээнин дугайында айтырыгга харыылап тура, ол 1993 чылда Барыын Европа чурттарында байдалдың деннелиннге үнери болдуунуп болурун айыткан.

Оон аңгыда Егор Гайдар фермерлерге чазактың магадылалдарын бадыткаан, черни хуужударынга болгаш банк чээлилерин алырынга улуг хемчээлдиг деткимчени ол аазаан.

• • •

МОСКВА. РосИТА-СЧТА-ның чагыын өзугаар Москваның социология агентилели хөй-ниитниин саналгаа илередиишкинин чоруткан. Россияның Президентизиниң болгаш чазааның келир күске чедир чуртта социал-экономиктиг байдал эзеп чугаартей бээр деп чижектиг аазаашкынынга айтырыгларга харыылаанарның колдуг кезии бүзүрексевейн турар. 31-45 хар чедир назылыг айтырыгларга харыылаан муң кижинин 59 хуузу, ажылыннарны болгаш дээди өртемниг албан-хаакчыларны 54 хуузу ындыг харыыны берген.

Оон-биле черделиктир москвачыларның хөй кезии Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш чазааның рынок экономиказын турдузарынче угланган стратегиязын деткип турар. Айтырыгларга харыылаанарның 50-60 хуузу садыгның болгаш ачы-дуза алганының бүдүрүлгелерин хуу өнчү кылдыр шилчидерин деткээн, 49 хуузу үлетпүр бүдүрүлгелерин хуужударын деткээн. Чазактың хемчеглерни деткивейн турарларның саны найысылаада эвээш, 25 хуу четпес.

• • •

ВЛАДИВОСТОК. Приморье крайның шупту бүдүрүлгелериниң неделада үш хүн ажылдаар ажыл неделязын киирген. Ол хлеб комбинаттарынга, сүт заводтарынга болгаш эт комбинаттарынга хамаарышпас. Ону кииргениниң чылдагаанны болза, электри энергиязының чедишпези болур. Хөмүр-даш чедир келбейн турарындан Приморье ГРЭС, Артем, Партизанск болгаш крайның өске-даа хоорайларының чылыг төөгү-тери электри тогуш чедир бербейн турар.

• • •

КОЛЬЧУГИНО, (Владимир область). «Кольчугинчиниң үнү» солунуң журналистериниң баштактаныы сагышка кирбээн түннелдерлиг болган. Хоорайның биче Соведи редактор З. Лемехке бүзүревезин чарлаан болгаш хоорсоветтиң даразында сессиязынга оон ол ажылынга артарының дугайында айтырыгны тургускан.

Оон чылдагааны үү болганыл дээр болза, солун хоорайның аэродромунга америк «Боинг» самолет хонуптуп, күзелдиглер гуманитарлыг дузаның белектерин ап болур.

А мындыг чергелиг баштактаныг бо берге үеде, магазиннерниң делгирлери куруг турда, кандыг түннелдерге чедирип болурун солун ажылдакчылары баш удур болап көрбейн баргаан. Эң бичии-даа самолеттар хоорайның аэродромунга пат боорда хонар деп чүвени биле турда-ла чурттакчылар ындыг медээден баштай өөрүп амырай берген, ол баштак болганын билгеш, кидеппеп, шыжыгып эгелээн. Ам редактор ажылындан үндүртүр чыгаан.

«ШЫНГА» КЕЛГЕН ЧАГААЛАРДАН

Эрзин районнуң харылзаа белдириниң начальнигининиң кичээнгейинге

ЫРЛАП КӨРЕМ, РАДИОМ

Редакцияже ийи чагаа бижээн мен. Ол чагаалар чырыкче үнмейн барган.

Чылдагааның тодарадкын. Бирги чагааны 1989 чылның чазынында бижээн мен. Ынчан ыттавас радио дугайын бижип алгаш орумда, радио катап ажылдай бээрге, ону өра соккаш, октапкан мен. Ийигизин ол-ла чылдың күзүнүде бижип алгаш, үр ыттаваан радиом катап аная апаарга, бодумга арттырып алган мен. Оон бээр үш чыл болуп тур. Ол аразында ийи-үш-даа чаа радио садып кааптым. Өөрээштин бе? Кайын ындыг боор. Ам шуут-ла чегелим төнүп калды. Оон эрги «хоочузу» киргеннен бээр үр апарган.

Радио дыннаваска, дүлей-биле дөмей-дир. Ылаңгыя кедээ черлерге ол дыка үдуг ажыктыг. Чүге дээрге чүртта, республикада, районда болуушкуннарны бистер солуннарны мурнай оон дыннап, билип алыр болгай бис. Оон ажыктыының бир кижээ мындыг: мээн бажыным школадан бир километр черде турар. Кыжын соок күштели бээрге: «Бичим класстар өөреникчилери бүгүн өөренмес» деп Эрзинден чарлаптар. Бис радио чок болганывыстан чарлал дыннавайн, ургуларывысты өөредип чорудуптар бис. Бичим кижилер доңуп чораан чеде бээрге, эш-оорт келбээн боор-дур. Чаактарын ужуп алгаш келген үезин база турду. Оон ынай солун, сеткүүл өртээ аартаан бо үеде пенсионерлерге, инвалидтерге, аныяктарга, хөй ургуларлыг ада-иелерге дыка ажыктыг деп бодаар мен.

Бистин радиовус ажылдаваныдан бээр ам үр апарган. Чамдыкта сымыранып келгеш, оон база чиде бээр-дир. Бо өртем-техника сайзырай берген үеде, аная кара баш-биле бодаарга, радио транзистор, телевизор болгаш өске нарын аппаратуралар ышкаш эвес, бөдүүн өт-ле-дир. Оон ажылдавайн баарының чылдагааны чүдел? Мыя бо бөдүүн айтырыта харыдан бээрин диеп тур мен.

Николай ДИРЧИНЧАП.
Бай-Даг суур.

ТААН ХӨҢНҮМ ЧОК ИЙИН

Долгандыр турар хүрээлелди, оон байлаан камгалаар ужурлуг бис.

Ынчалза-даа бойдуска ынак эвес, ону дамна төтчеглеп турар кижилер бистиң аравыста аваан эвес. Кышкы үеде оттулар чүүл белеткеп алыр дээш, анаала өөүп турган ыыштарны кайы хамаанчок кезин кааптар-дыр. Черле чыдып турар курган калган ыыштарны, сыраларны одаар чүүлге чүге ажыглап болбаалы? Ыяап-ла өөүп турган ыыш ужурар-дыр. Ону мен төтчеглекчи чорук деп санап чорүүр мен.

Тооруктаар дээш, анаа-ла турган пошту база төтчеглеп, ужуруп кааптар чүүлдер ам-даа хөй. Ыыш-даа болза амы-тыныг. Ынчалза-даа бедик чаагай өөүп орган дытты моторлуг хөрээ-биле кыргын кааптар кижилер база бар-дыр.

Кыраннарның өскүзүнүң дыннап чорууртга, өөүп орар ыыш хамаанчок, кадыг-курган калган сыраны бешче ужурарда, тыва кижи тейлеп, чалбарып турган, ужурин алыр дээр-тир. Тооруктаан кижилер пошту ыыннаа-ла үрегеп кезин турган чоорга чүү? Тооруктаа шалбаан, оны хаш-биле, бүдүк-биле мөгеленип турган, чүге ыыш ап болбаалы? Кижи бойдустуң төлү болганда, долгандыр турар хүрээлелге ынак болур ужурлуг бис. Ынчалган төтчеглекчилерге таан төңүм чок ийин.

Доттаанная ЧАМЗЫ.
Мугур-Аксы.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ЧАНГЫС ТАЛАЛААН АЖЫЫ ЧОК БООР

Сеңлгү үеде улуг-биче дужаалдыг удуртукчуларны бактап-ла, оларның үүү, кандыызын-даа сурал шаг болуп турар апардывыс. Кандыг-даа удуртукчуның бичин-даа бол, кылган ажылын үнелеп билир болзувус-са эки боор. Чижээ: «Ол дарга ажылдавас-тыр, дуу дарга келбес-тир, оларны солуур-дур» деп-ле чугаа үндүрер-дир бис. Ынчалза-даа чоннуң негелдезинге хамаарыштыр ажылды эзе көрүп, кызып чоруур удуртукчулар база бар.

«О-Шыраа» совхозтуң малчыны мен. Бир кодан төрүүр хойну эрткен чылдың төнчүзүнде оглум-биле хүлээп алдым. Хоювус орту книр оолдалкан. Коданда 150 ажыг хураган онча-менди доругуп тур. Совхозтуң удуртукчулары төрүүр коданнарже улуг кичээнгейни салып келген. Сүгну эккеп турар. Мал эмчилери база бо-ла кээр-дир.

Бистиң ийиги хойжу бригаданың бригадири— аныяк оол Санаа Александр. Ажылды удуртуп башкарары шүү кижи-дир. Мал оолдаашкынының үезинде эки үүл эгелеп алган. МТМ-ниң коллективи болгаш совхозтуң чамдык тускай эртемниглери суббота хүннеринде кышталарга чедип кээрлер. Олар мал эмнээрин чоруттушаан, көржең коптарар ажылды база утпастар. Совхоз оларга автобусту, бир тракторну бызыглап берген. Ынчаар организастап алырга, специалистер боттарының ажылын база кылып алыр, черле эптиг чорду. Оон кадында кайы кыштагда кайы хире мал чеми артканын база билип ап чоруур. Черде биске, малчыннарга дуза дыка-ла улуг-дур. Дирекциянның талазындан аыл-чем, одаар үүл-биле хандырылгазы база багай эвес. Почта чедирилгезин эки организастаан. Удуртукчу улуг амгы үеде эки ажылдаар болза, чон оларны деткип-даа, хүндүлээр-даа апаар. Бо-ла бүүгүү көрүп олурар болгаш бистиң совхозтуң удуртукчулары, тускай эртемниглери черле эки үүле-херек бүдүрер дээш, алаан хөделип эгелээн-дир деп түннел кылыр мындыг кижи-дир мен.

Маатыр-оол ТУЛУШ.
Тес-Хем район.

ПЕНСИЯЗЫ ЧОК ПЕНСИОНЕР

Шаанда бистиң районга кайгамчыктыг-ла уран талантылыг кижилер чорааннар. Оларның чамдыктары Андрей Чүльдүм-оол, Кара-оол Тумат ийин.

Олар ам Арыг-Бажы суурда чурттап, ажылдап чоруурлар.

Чорук аайы-биле эмир чаа Андрей Чүльдүм-оолга ужуражтым. Бажыңына кире дүштүм. Черле ындыг кижи болгай, ийик улдурар мастер болгаш, улуг-биче кидис ялнитерге кажаалаңгаш, узун-кыска хенгирлерге ораштынган чай чок олур. Андрей Ыдамович бот-тывынгыр артист, ийик хылыр мастерден өске амгы үеним шыырак тоолчузу дээрзин билир мен. Кажан сураглыг тоолчу Тюлюш Баазаанайның юбилейи болуп турда. Тыва Республиканың Композиторлар эвилелинин баштаар черинин даргазы, эртемден Зоя Кыргысовна Кыргыстың Чүльдүм-оол дугайында үнелиг, чылыг сөстерин сактып ордум. Ол тоолчу Тываның Чогаалчылар эвилелинин кежигүү чүге болуп болбас деп. Деткимче чокта бүтпес хире айтырыг-дыр.

Ам аңгаа алды харлыг бот-тывынгыр артист, ийик сеттаар мастер, тоолчу Андрей Ыдамович Чүльдүм-оол мынчага чедир пенсия чогун кайгап кагдым. Оон чылдагааны—күш-ажыл дептери будулган. Арыг-Бажыдан ол шоолуг-ла ыраажан. Хөй чылдарда «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Кожай, Хөлчүк суурларга ажылдап, клуб-даа эргелекчизи, поварлап-даа турду. Партияга Хөлчүкке киргениң сакты-дыр мен. Ол суурларга салбырлар эргелекчилери Тумат Санчы, Түлүш Бүрбүсөөн ам-даа ажылдап турардар. «Күш-ажылдың хостуу» совхозта кадрлар киллизинин эргелекчизи Бичe-кыс Домбаа Чүльдүм-оолду кончуг эки таныыр. Алдан алды харлыг Чүльдүм-оол назы-хары улгаткан-даа болза, мынчага чедир пенсиязы чок дээш кымны-даа буруудадыр барымдаа менде чок.

Чүльдүм-оолдуң аът баштыг игили, аныаңда сыгыт-хөөмейи, дыннаңсанчыг солуң тоолдары, согун ышкаш дурт-сыны сагыжымдан ыравас-тыр, ынчангаш бижидим. Чоннуга өзүлүг төлептиг бараан болуп чораан кижи. Культураның, уран чүүлүн ажылдакчылары өскөзинге канчаа дузалаваныл, моңу номчааш, көрүүр боор дээрзинге бүүрүдүм.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Мээн чуруумну уңдуруп көрүнерем» деп фото-чурумалы.

НАЗЫН БОЗАГАЗЫН АРТА БАССА-ДАА...

Калдак-Хамар арт. Ол дээрге Тывада сураглыг арттарның бирээзи. Олап ашкан машиналар анаа албан доктаар, тыва чоннуң, тыва кижиниң черинге, чуртунга чүдүг-сүзүү-дүр. Ол арт кырынга олар доктаагаш, Калдак-Хамарның каас чараш бойдузун, айдызап кээр арыг агаарын хөрек долдур тынып, хөлестеп чыткылаарлар.

Бистиң машинавыс арт кырынга үнүп келгеш, база чанчыл бүүгаар доктаап турупту. Чолаачы аныяк-даа болза, ужурну билир кижи болган. Мурнувуста бензин дажыр машина база тур. Чолаачының машинадының алаанда «чушкуттунуп» чыдыр. Ону дораан танып кагдым. Хоочунарның хоочуну Шоюн-оол Балгановия Оржак-ла-дыр.

Ол бистерни көрүп кааш.

— Дыш аразында машинам орукка улам белеткеп чыдыр мен. Баш удур эзрилдерин дыңзыдып ап чорбас болза, талаар чүве. Эдилелинге база багай. Артур, сээн машинаң дажы кандаай чүвел, дом, кангыраан-кингирээн, бир-ле чылдагаан бар-дыр эвеспе! — деп, хоочун чолаачы аныякты чемелей каапты. Хоочун коктуг деп чүве ол-дур ийин. Чугаа-даа аразында болза, дагдыныкчы хүлээдгезин күүседип, чагыг-созун аныяк кижиге берип турар чолаачы-дыр дээрзин эскерип кагдым.

1949 чылда трактористер бүрүүзүн Шоюн-оол Балганович доскаш, откөс дег, он чеди харлыында күш-ажылды баштайды базымын Эрзин. Тестиң ховуларын «демир-аъды»-биле чарыырын киришкени-биле эгелээн. Ол алыага он чыл чедир ажылдаан. Тракторист ажылынга ол назынында ажылдап болур турган. Анаа бир-ле чылдагаан мооңдак болган.

Бодундан улгады берген тракторист дагдыныкчы эзи — Далчык Кангырның бажыңына бир эртен аныяк оол Оржак кирип кээрге, ол бажыңда чараш кыс турган. Чүте-ле чүве ийик, чүрээ чым-сырт кылыган. Улуг каактарлыг, ак арынныг, согун дег сыныг кыс сагыжындан ыравас апарган. Ынчангаш хос-чай болуруда, ол бажыңче баыптар апарган. Ийи аныяк түректер чоорту чоокшулажып, харын-даа харылзажып, аразында чугаа-даа солчугулаптар турган. Салым кончуг аныяктарны ол соруңза дег, чоокшулаштырып, эгелээн.

1960 чылдың чазынында Шоюн-оол трактору-биле хову турлаандан чаңып орган. Соондан кузов долдур кижилерлиг машина каравнадып орган, артында аныяктар, ырлыг-шоорлуг! Тракторнуң чаны-биле эртип, чорда, таныжы кыстың тааланчыг ырын Оржак дыннап каан:

«Газиктин», «УАЗиктин»
Кабиниге орукса мен,
Каадыржаан чолаачының
Ханы эжи болуксаар мен.

Оржакка трактору чоржан шары дег сагындырган, машинага болаарга, сактырга-ла ону чангыс черде баглап каан ышкаш апарган. Таныжы кыс— Бораагай Кангыровна Далчының сетилин, күзелин аныяк тракторист эскерип каан.

Каш хонганда, Шоюн-оол Оржак Кызылда чолаачылар курузунче өөреңирип-биле хапкан. Алды айлар карапайнып эрте берген. Оржак эрте чажымдан-на техниканың дыныг тутканы, анаа совуургалдыг кижиге өөредилгеге берегдээр чүү деп. Чолаачылар курузун чеднишкиниг довскаш, чолаачы шыныылгазын холга алгаш, Тес-Хемге чедип келген. Оржактың күзели бүткен, сорулдаазы чогаан. Күзээн кызы каадыржаан чолаачының кабинизинге олурупкан. Ол дээрге 1960 чылдыр. Оон бээр үшен бир чыл эрткен. Ол-ла чылдан эгелээн Оржак чычаанылаан дүшээн. Ол ынча хөй чыл иштинде маш янзы маркаларның кандыг машиналарын мунмаан дээр.

Шоюн-оол бо хүннерде Тес-Хемниң сеңгелге-техниктиг будурулгезинде бензин дажыр машинаны башкарыпаан. Калдак-Хамар арт кырынга чычаалыының чамдык кезектерининг эзриилдерин дыңзыдып, магадылап ап турганы ол.

Хоочун чолаачы биле Бораагай Оржактар он үш ажы-төлду оттуруп кижизиткен. Бораагай Кангыровна — маадыр ие. Олар ынча хөй ажы-төлду амыдыралдың делгем оруунче үдеп, кижизидип кааннар. Оларның ажы-төлүнде кандыг мергежилдиг кижилер көк дээр, башкы, токарь, чолаачы...

Шоюн-оол биле Бораагай чурттал-газында чыраа-саякка ушнажыпкаш, шынаа-хөмнер кежир каалама орукбиле чолаа бербээннер. Оларның оруун дуй хат-шуурган каш катап силгиваан дээр, хайым хөмнер, каштал туруглар чеже удаа-дуглаваан дээр. Ол бергелерни ийи кижиниң аразында ынакшылы күш-ажылга бердинген белени-биле ажыл эртериңе дузалаан. Чогум оларның «аас-кежин кайдал?» диде, ажыл-иште ажыт-тулде! Он үш кижиниң азырап өстүрери, оларны доруктуралары оюнчук эвес-ле болгай.

Шоюн-оол Балганович Оржактың күш-ажылын чоңу үнелээр. Оон хөрээн ленинчи юбилей, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар каастап чоруур. «Тергиин чолаачы», «Социалистиг чарыштың үнилекчизи» деп хөрек демдектери база бар. Оон ынай ол ийи катап Москваже Улус ажыл-агыйынын делгелгезинче зорааны оон шудургу, мурнакты ажылын хереченлеп турар.

Хоочун чолаачы Шоюн-оол Оржак бо чылдың март өзөзинде 60 хардаар.

Алдан харлың бозагазын
Ажыр база берзиизе-даа,
Ажыл-ишчи эвес сорулга
Ам-даа салбаан, эр-хей сеп.

Чорулга чогунгур чычаанын чүгүрүк болдуп чолаары! Ынчаар йөрээрге артык эвес боор.

Өөлет ЧИНМИТ.

ДУС-ХӨЛ: сагышка четпес чүүлдер

Дус-Хөл Тыва Республиканың чоңунуң база өске черлерден келген кижилерниң кадыын экижидип алыр база бир ажыктыг булуму апарган. Эрткен чылын бистер аная дыштаңгаш, кадыывысты экижидип алдывыс. Хуусаа кыска-даа болза, эмчи шинчилгезин эрттиргеш, хөлге кинчаар эштирин, ол кандыг аарыгларны экиритип турарын эмчилерден билип ап, оларның арта-сумезин ап турдувус. Пансионат бүрүзүнде удуур-чыдар черлерни таарымчалыг кылдыр кылган чорду. Поварлар аъш-чемни эки шынарлыг кылдыр белеткеп турдулар.

Дыштанып барганывыс эвээш үе дургузунда спортчу оюннарны, КВН-ни, дыштанылга кежээлерин, конкурстарны, ужуражылгаларны солун болгаш утка-шынарлыг кылдыр эрттирип турган. Ылаңгыя бот-тывынгыр композитор Каадыр-оол Бегзи-биле ужуражылга, республиканың математика башкыларының (олар аная дыштанып турган) семинары, оларның көргүзүг материалдарының делгелгези ажыктыг, солун болган.

Эки чүүлдерни эдээн санап кагдым. Ынчалза-даа ам-даа шпитпирлезе чогуур сагышка четпес чүүлдер база бар.

Ол колдуунда-ла ажылагыйжы айтырыглар-дыр ийин. Бис сезон эгезинден ийи хонук озалдай берген бис. Ынчангаш Дус-Хөлге чедир өске машиналар доозуп хөлезиленип четтивис. Ынчаар чедери белеп эвес чорду. Асфальтылаг орук төнер, хөлче эштери билек, аргыжылга оруу артында-да оңгул-чингил, элезиннелчек болу бээр, ындыг оруктуп дурту он километр хире бар. Эрги казаглыг орукту чедир кылбаан, ынчангаш ону ажыглаар арга чок. Ону ам асфальтылап көрзе деп база бодалдыг мен. Оон кадында Кызыл — Дус-Хөл аразынга автобус аргымылгазын үш удаа кылып каарып чүгле мен эвес, а өскедаа хөй-хөй дыштанылар күзээр боор чораан.

Чайгы сезон үезинде, түр үеде, почта салбырын аная ажылдадыры чоңга дыка-ла таарымчалыг болур. Аалораны, өг-бүлези-биле, ажыт-төлү-биле-даа харылзашкай, телеграмча, чагаа-даа чорукчай. Ол хаас эвес болганда, оон орулга кирип ап база болур-дур. Ye берге, нарын-даа болза, пансионат бүрүзүнге телевизорну, ерал бүрүзүнге радиону чүге түргүзүп болбазыл? Оларны чедиштир салыры чүгүл деп көрдүвүс.

«Тиилелге» совхоз Дус-Хөлден ырак эвес болганда, ол ажыл-агыйдан сүттен садып ап, дыштанылкыларны тыва шай-биле хандырып турары күзенчиг чорду. Оон ынай аная бе хымызын садарын чүге организастап болбас боор.

Холлуг бажында, ортузунда аржаан суг бар. Ону ижери-биле улус үргүлчү ап турар. Ынчалза-даа оон составының дугайында кандыг-даа тайылбыр чок. Ооа-ла оон кандыг аарыгларга дузалыг болуп турарын калбак ыяшка-даа бижээш, азыр кагза артык эвес-тир деп бодадым. Мээн бо саналдарымны боттандырып көрген болза деп күзелим бар.

Кок-оол САТ.
Өвүр район.

«СОРУЛГАВЫС МЫНДЫГ»

Тыва Республиканың Иштики херектер министерстволуңуң бойдус камгалаар талазы-биле тускай албаны тургустунгандан бээр үр болбаан Оон начальнигинге милициялың майору Андрей Базыргыевич ООРЖАК томуйлаткан. Аная бистин корреспондентивис ужурашкаш, эдээн каш айтырыгларны салган.

— Андрей Базыргыевич, силерниң экология милициязы тургустунгаш, үр болбаан болгай. Кол сорулгаларың дугайында тайылбырлап көрүнерем.

— Долгандыр турар бойдустуң ан-меним, еске-даа дириг амытаннарын, агаарыгны, черниң байлаан, сугларны, агаарны болгаш еске-даа түүлдерни камгалап карактаары эң чугула айтырыгларның бирээзи болуп турар. Амдыызында бисте 22 ажылдакчы бар. Оларның хөй незин Кызылда база Улуг-Хем болгаш Тоджу районларда быжыглаттынган.

Чүге дизе сеңлгү чыларда республиканың тайгаларында ан-меним, куштарны, темнерни, халдерни балык-байланы, арга-ыыштыкам-хайыра чокка хыкып, оон-биле байын алыр дээш, чилбиленип чоруур кижилерниң саны көвүдээн. Моон түннелинде Тываның бойдузу үрелип, төтчеглекчилериң эрге-ажылынче кирип турар апарган. Ынчангаш экология милициязы тургуспас арга чок апарган деп бодаар мен.

— Ажыл-чорудулганарны канчаар боттандырып турар силер?

— Силер билир болгай силер, чижээлээрге, Тоджу дээрге улуг девискээрлиг, үпедиг ан-меннинг бай оран-дыр. Ол черниң бойдус курлавырларын кайы хире кам-хайыра чок үрегдеп, төтчеглеп турганын эрткен ийи-үш чылдың чижектериниң көрүп болур. Ынчангаш ол черге экомилициянын ажылдакчыларын доктаамал тургуспас болза хоржок деп бодаар мен.

А Улуг-Хем район базала четчир девискээрлиг, оон хөй незин тайгалар, хемнер, халдер. Сеңлгү мөгээлер өскүзүүр алырга, ында улуг-биче аднар, куштар, балык-байлан база эвээш эвес. Өске талазында, бо район республика иштинин улуг оруунун чанында болганда, оон кайыдаа девискээрлеринче төтчеглекчилер шаптараазын чок чедип ап турарын база өөренип көрген бис.

А Кызылда ажылдап турар бөлүүвүстүң кылыр ажылдарының хемчээли улуг деп чугаалап болур. Чүге дизе бистер Бин-Хем, Каа-Хем, Таңды болгаш Эрзин, Тес-Хем база барының районнарны доктаамал контрольга ап турар бис.

— Андрей Базыргыевич, силерниң бойдус камгалалының милициязы тургустунгаш, ажылдан эгелээнден бээр ам дөрт ай чедип турар-дыр. Кылып чоруткан ажылдарынарның чижектериниң чугаалап көрүнерем.

— Бистиң ажылывыс чылдың үелериниң айы-биле ажыг-ажыг угланышкынныг болуп турар. Ынчангаш амгы үеде төтчеглекчилер болгаш бойдуска хора чедирип турарлар-биле демиселдя чорудуп турар бис. Эрткен айда эдээн каш үүгүшкүүнерни организастап, рейдилерни кылдывыс. Оон чижектерни чугаалап берейн.

Мээн оралакчым, милициянның капитаны Валерий Орус-оол, улуг инспектор майор Сергей Кыныраа, чолаачы-милиционери в я с Буян Кара-Сал олар-биле Каа-Хем районнуң девискээринде тайгаларга хыналда чоруттувус. Тайгага чоруп турган бүгү автотранспортту болгаш ажылдарының 3 турааан база ыяш кезикчилериниң 4 бригадаларын хынаттывыс.

Каа-Хем ыяш ажылагыйының Мерген хем уңында — ыяш кезикчилериниң бажыңына киргеш, ИЖ-18 марканың боозун тып алдывыс. Ол черниң таныышы А. М. Головин часкаан арткан болду. Өске ажылчыннар Сарыг-Сепче чоруй барган. Боонуң эзин кымыл дээрзин ол билбес болган. Аная тускай акт тургускаш, боонну хавырдывыс. (Ону ИХМ-де дужаан берген бис).

СЭКП-ниң XXV съездиниң аттыг совхозтуң Иткендер деп черде ыяш кезип турар тракторист Байыр-оол Чоодудан ап какпаларын хавырдывыс.

Бүрем хем уңунда ажаар черлерден чоруп орган «Буран» деп снегоходту дуне доктаттывыс. Ону башкарып чораан кижи СЭКП-ниң XXV съездиниң аттыг совхозтуң директорунуң чолаачысы М. Ф. Молодых, а артында пассажир — ол совхозтуң директору (!) Н. П. Дубровский боду болган. Директор Дубровскийниң рюкзагын хынаанының түннелинде аная хоргунуп чаа адырган дерт бышкаа, хаа болгаш тооргу дүгү боракан анчы бижек чораан. Ол удуртукчуның чүвүрүнүп солагай талакы карманындан чаа кескен тооргу хинн база тывылган.

Бо чүүлдер кайыын келгенил дээрзин айтырарывыска, ол ону дырбактыга чара соктуруп алган тооргудан кезип алдым деп ол черинге өөрзен. Кажан бистер директорну ол черин айтып көрем дээрзинге дугайында дилээрвиске, шыныы чугаалап берген. Чүл дизе ол эртен анчылар бажыңчыганының чоогунга Дубровский чаңгыс дузак салган болган. Дүүш сеңлүнде дузакка тооргу түттүнүп калган болган.

Ол черге чогуур документилерни тургускаш, «Бураннын» изи-биле кээривиске, анчылар бажыңчыгажының чоогунда брезент шоодайда 5 каканы, целлофан шоодайда чаа өлүрген тооргу эзлин чажырып каан болду. Аная тооргунуң дузакка түттүнүп берген черин база тыптывыс. Хар адаанда тооргу кежин чажырган, бажың ында ораап каан болган. Дубровскийниң кезип алганы бышкантары ол аныы болганын аная тодаттывыс.

Оон аңгыда, ол черлерден кишке салган 2 дузакты болгаш 3 каканы салган черден үштүп алдывыс. Бо төтчеглекчилер ол черге 37 аныяк ыяшты ужургаш, ону ан дузактаарынга белеткеп алган болган.

Маная мындыг чүүлду база чугаалавас арга чок. Кызылдан ырак эвесте «Тайга» станциязы бар болгай. Аная кээп дыштанып турар улустуң аразында база төтчеглекчилер бар апарган. Ында базала тооргуну болгаш оскелаа дүүглүг аммарны төтчеглеп турары илерээн.

Февраль 14-те болган хыналда үезинде ол черге А. В. Апруцкийниң башкарганы А 74 06 ТВ дугаарлыг «Волга» чедип келген. Оон кады чораан пассажири адын адаваан. А А 30 03 ТВ дугаарлыг «Нивага» хамааты Леонид Чуруто ийи эштиг келгеш, салган дузактарын кезер сорулгалыг чораан. Оон түннелинде илерээн болза, ол станциядан ырак эвесте, 4 км. черде төтчеглекчилер турлаа бар болган. Олар «Урал» болгаш «ГАЗ-66» маркалыг машиналарны ажыглап турары истелгеден илерээн.

Ам кышкы-часкы сезон келген болгай. Бистиң ажылывыс ам-даа улам нарыыдаар дээрзи чугаажок.

Номчукчуларга, республиканың чурттакчыларынга мындыг дилеглиг бис. Каяа-даа чорааш төтчеглекчилерге, үрегдекчилерге таваржыр болзунарза, тус черниң чогуур органнарынче, ИХМ-ниң экология милициязынче дарый дыннадып, Кызылда 3-22-50 телефонче долганар.

Виктор КАРА-САЛ интервьюну алган.

ЧУРУКТА: Бин-Хем районда Суш суурда ортумак школа ашкызы Владимир Калзан-оолович Түлүш өөренгичилери-биле казы. Чээрби ажыл чыл башкылаан дуржулгалыг бо башкы школада ыры болгаш хөгжүм ин-чээлдерни эрттирип турар.

Оон аңгыда ол чурул-га кичээлдерни база башкылап, уран чуруулганыр бөдүүн билиглерни өөренгичилерге айтып берип, чылыг үелерде даштыгаа кичээлдеп, Бин-Хемниң чараш чурумалдыг дагларын, сыннарын кыдыраашка чурудун турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Дилээнин ёзугаар

ЮРИДИКТИГ БИЛИГ КҮЗЭЭРЛЕРГЕ

Тыва Республиканың Юстиция министерствозуна болгаш солуннар редакцияларынга-даа чурттун юридиктиг эртем-билиг чедип ап болур аргалыг болгаш ортумак өөредилге черлеринге кирип, өөренирин күзээннериң чагаалары сөөлгү үеде хөй кэп турар. Бо талазы-биле айтырыгга доңчузу-биле харылаан бээрин ТР-ниң Юстиция министерствозуның кадрлар талазы-биле консультантызы Кара-оол Божурович ОЮНДАН «Шынының» корреспондентизи дилээн. Оон чуваалаары болза:

— Юридиктиг өөредилге черлеринге өөренип специалист болуксаар аныяктар чогум каяа, кандыг өөредилге черлеринге барып болурун айтырып турары таварылга эвес. Бистер бо чылдың май-июнь айларында ындыг өөредилге черлеринге киреринин шылгалдаларын хүлээп алырының дугайын республика солуннарынга тускай чарлаптар бис. Ынчалза-даа акаа чедир өөренирин күзээннериң билип алыксап турар айтырыглары хөй-дүр.

Чурттун дээди болгаш ортумак юридиктиг өөредилге черлеринге киреринин күзээннерин бистин министерство чыып, оларны тус-тус хоорайларже тускай бижик-биле чорудун келген болгай. Ынчалза-даа 1992 чылда Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге юридиктиг өөредилге черлеринге киреринин шылгалдаларын биске, Кызыл хоорайга хүлээп алза кандыгыл деп айтырыг турбаскан бис. Бо дилег-биле казы кандыг хоорайларга, каш кижи өөредип чорударын база тодаргай айыткам. Чижээ, Екатеринбургтун юридиктиг институдунче бо чылын 6 кижини, Красноярскийнин күрүне университединиң юридиктиг факультединче — 2, Алтайның күрүне университединиң юридиктиг факультединче — 4 болгаш Красноярскийнин юридиктиг ортумак техникумунче — 15 кижини бо чылын өөредип чорудар деп турар бис. Амдыгаашта бо айтырыгның ам-даа үзе шиитпирлеттинмээнин база чуваалап каайн.

Ынчалза-даа моон мурнунда чылдарда ышкаш, даразында шылгалдаларны ол өөредилге черлеринче киреркде дужаар апаары биллингир. Ол дээрге орус дылга аас болгаш бижимел-биле (чогаал) шылгалга, ССРЭ төөгүзү, даштыкы кандыг-бир дыл болгаш хоойлудурум эртемнинге киреринин шылгалдалары боор болур. Ынчаарга бо эртемнерге шылгалдаларның кандыг өскерилгелерлиг болуру билдинмес.

Оон аңгыда амгы үеде амдыгааштан белеткеп алза чогуур документилер бындингир: ортумак эртем-билигин доосканының дугайында документ, кадының талазы-биле 086/У хевирлиг эмчи шынызылгазы, 3х4 см. хемчээлдиг фото-чурук (8). Оон ындай кижилер боттарының паспорттарын болгаш шериг билеттерин туда эккеп көргүзер апаар.

Бир эвес шериг албаны эрттиргеш келген оолдар бар болза, олар шериг кезээнден чорткан бижинги болгаш характеристиканы билдиргиншиннинге кожары албан. Бир эвес өскүс оолдар болгаш уруглар болза, ол дугайында шынызылганы улус депутаттарының Советтеринден алза чогуур.

Бо бүгүнү чүге чугаалап тур силер дээр болза, өөренирин күзээн кижилер баш удур ыяк белеткенир ужурлуг, ынчангаш чугаалап турарым бо.

База бир онзалап чугаалап каар үве бар. Ол болза чурттун юридиктиг өөредилге черлеринге киреринин шылгалдаларын бистин республикага дужаарын күзээрлер хөй болганда, шыгыы конкурстуг апаары чугаажок. А бир эвес Кызыл хоорайга институттарга шылгалдаларны дужаап алган болзуларга, акша төлевес силер. Амгы үеде ажылдап турар болгаш бот-өөредилгеже киреринин күзээр кижилер турар болза, олар шилип алган өөредилге черлеринге барып, ажыл стажының аайы-биле тускай керээ чарар апаарга базып солун. Чурттун юридиктиг өөредилге черлеринин турар адрестерин бистин министерстводан билип ап болур.

Кара-оол ОЮН.
ТР-ниң Юстиция министерствозунуң кадрлар талазы-биле консультантызы.

НЬЮ-ЙОРК. Суверенниг ийи күрүнелериниң — Азербайджанның болгаш Арменияның араазында чепсектиг месилележишкиннер сөөлгү хүннерде эгелээн болгаш тайбың чурттакчылар өлүм-чидимге таваржып турары-биле холбаштыр сеткил дуурааашкынын Каттышкан Нациялар Организациязының кижи эргелериниң талазы-биле тускай комитеди илергейлеп, медеглел кылган. Арменияның болгаш Азербайджанның Даг-Карабах дээш месилележишкинин Югославияда халаптыг хамаатты дайынны ышкаш болу берген-дир деп комитеттиң медеглелинде айыткан.

КАИР. Россия Федерациязының даштыкы херектер министри Андрей Козыревтин Египетке албанның аян-чоруу доозулган. Россияның даштыкы херектер министри Каирден чоруптар мурнуу чарыында аэропортка парлалга конференциязынга медеглел кылгаш, Египетке чугаалажыышкынар үезинде үш кол айтырыгларны сайгарып көргенин чугаалаан. Бирээде, ийи таланың экономиктиг, политиктиг болгаш культура харылзаалары. Ийиде, Чоокку Чөөн чүкте чөрүүдүнүн тайбын таарыштыр шиитпирлээри. Үште, өжөөтен хөделишкиннерниң бүгү хевирлеринге удур турж-журу. Андрей Козыревти Египеттин президентизи Хосни Мубарак оон Каирге барган үезинде хүлээп алган.

ВАШИНГТОН. Каттышкан Нациялар Организациязының резолюциязын Ирак күүсеңир кылдыр ону албадаар төлөде, Иракка удур канды-даа хөделишкиннерни кылырына АКШ-тың шериг корабльдери белен деп, Персия мугулдурунда болук америк шериг корабльдериниң командылакчызы контр-адмирал Рейзор медеглээн. Амгы үеде ында АКШ-тың 25 шериг корабльдери бар.

СОФИЯ. Болгарияның Козлодуйда атомнуг электростанциязы бар. Болгарияның Министрлер Чөвүлелиниң парлалга төөгүнүн дыннаткының ёзугаар алырга, электроэнергияны ажылдап үндүрери АЭС-ке бо чылдың эгезинден бээр кызырылган турган. Ынчалзажок электростанцияда үреліишкиннерни чедишкиниг чайлатканын, АЭС-тің алдыгы блогу ажылдап эгелээнин дынадыгда айыткан.

ПРАГА. Европага айыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле Чөвүлел хуралдың киржикчилери чурттарның бедик албан-дужаалдыг төлөлекчилер комитединиң хуралы Чехословакияның найысылалында аныытынган. Даг-Карабахта байдалдың дугайынга айтырыг хуралдың бүгү киржикчилериниң кичээнгейинин төвүнде тургустунган. Арменияның болгаш Азербайджанның араазында чөрүлдээни тайбың арга-биле шиитпирлээрге угланган бадымны кылыры эргежок чугула деп, хуралдың киржикчилери медеглээн.

ЛОНДОН. Великобританияның болгаш Ирланд Республиканың чазактар баштыңнары Джон Мейджорнуң болгаш Альберт Рейнольдстың аразында чугаалажыышкынар болган. Соңгу Ирландияның политиктиг бүгү күштериниң аразында чугаалажыышкынарны катаа эгелээриниң эргежок чугулазын Дж. Мейджор, А. Рейнольдс онзалап демдеглээн.

ПАРИЖ. Куруда (Французы Гвиана) космодромдан «Ариан» деп чедирикчи ракетаны Франция космос делгемнериниг чедишкиниг салып үндүрген. Ракетаның дузазы-биле орбитага харылзааның ийи спутникин чедирген.

ТОКИО. Хамаарышпас күрүнелерниң демнешилге чурттарының, бирги эллчегде, Россияның ядролуг чепсээн узуткаарының түнелинде «артыктальр» плутонийни херек кылында ажыглаарының планнарын Японияда чагаадыг эгелээн. Японияның эртем-техниктиг эргелериниң эртемденериниң санаа көргенин ёзугаар алырга, тараа дүшкен ССРЭ-ниң барык 15 муң ядролуг чепсектериниң кезектерин алырган сөөлүнде 70-80 тонна арыг плутоний «артыкталын хосталыр».

(РосИТА — СЧТА).

Улуглар болгаш уруглар

АДА-ИЕЛЕР БАШКЫЛААШКЫНЫ

— Быштак чиир сен, уруум, хураганнарын доозуп эккел — дээш, нези пашта-зиг сүдүнче таарлан аккан сарыг-сугну хамыштап кутканш, быштакталдыр ээдиг булгай берген. Уруу дораан халып чоруткаш, ырадыр одарлай берген анай-хураганнарын аалче ээлдирип, кадарып чоруур. Ол дээрге ажы-төлүн хүлээлгеге, ажылга өөредип чораан ада-иелерниң башкылаашкынының бичии эскертимес кезээ-дир. Оон үндезини-биле:

Кадарарда хоюм чараш,
Катап сөглээр авам эки.
Үндүрерде хоюм чараш,
Үттеп сөглээр авам эки —

деп тыва улустун ырызы улуг суртаал-өөредиглиг ханы утканы илередип турар.

«Тыва улустун чаңчылдары болгаш ёзулалдары» деп 1991 чылда үнген чыындыда, тоску арының сөөлгү абзазында «Чаагай чаңчылдыг, ылаңгыл хөй уруглардыг тыва өг-бүледе уруглар-ны кижизидеринге өөредиглиг эки үүлдерни чеже дээр. Ында уруглар бижиттинмээн хүлээлгелерлиг. Улуглары бичиилерни ажаан маралтаар, бажың ажылын чорударынга (ында ог дээр турган) ада-иезинге дузалажыр, хойлар болгаш ошкулер кадарар, ыяш чарар, суглаар болгаш «ске-даа» деп бижээн. Моңу бижээн автор (боду билир ыйнаан) ында безин кандай бижип турар: «бажың ажылы чорудар.., хойлар болгаш ошкулер.., ыяш чарар» дээш, оон-даа ске сөстер сл үеннии-биле дүүшпес. Ыяштаар, чээргенээр, хой кадарар, анай, хураган дозар, ог ажылы кылырынга чаңчыктырар турганнар.

Хөй уруг-дарыглыг ада-иелер: «Хой уругнуң аразында бир багай кижи черле турар» дижир. Ол база-ла бадыткаттынып турар. Кандыг төлүн «багай» дээрин олар шупту талазын өөренип көргенинин түпнелинде чуваалаарлар. Шак-ла ындыг хевирлиг ажы-төлду бо үеним башкылары «берге кижизидилгелиг» деп санап турары ол. Бурунгу тыва өгбелеривис ол ындыг ажы-төлүнүн дугайында: «Төрел багы — аал чуду, төл багы — ог чуду» дижип чугаалаар хорааны шыны көргүскен. Ам безин көрүп, дынап чоруурга, тыва улустун алдар-адын чакгыс-ла эки ол, азы уруг бедикче көдүрери кедүрүп, куду бадырары бадырып чор ышкажыл.

Бир эвес:

Айым биле хүнүм ышкаш,
Айдың чырык чүве-ле чок.
Ачам биле авам ышкаш,
Авыралдыг улус-ла чок —

деп ылап-ла хүнүлеп чоруур ажы-тел болза, ындыг ажы-төлдүн алызында барып, шыпап-ла, чону — тоорган, хөй — хөйлеп кижилер болуп өөрлери бодуреллиг. Ындыг-даа болза бистин бо хүннерде садыг-саарылга (рынок) үезинде чурттап турар амыдыралыныста нарын үүлдер хөй. Мааа ада-иелерниң башкылаашкыны эргежок чугула. Ылаңгыя камналга дугайында. Биеэги «коммунизм» үезинде өөренип чаңчыкканывыс өскүүхөрекниге, эт-сепке, идиктехпке, акша-көпеекке камналга чок чоруувустан ам адырлырының үези келгеен бо. 1950-60 чылдарда төрүттүнгүлээн чамдык ада-иелер хамаанчок, харын-даа кижизидикчи-даа өөрүүсте ол «бай» үеним тевилиден адырлыбастар бар.

Мурнуку чылдарда өөренгичилеривис эрткен чылны школачы формазын бо чылын эрги дээш кетпейн турдулар. Эрги номнар албас турдулар. Кичээлдер сөөлүнде-ле саазынны ширбип, үндүрүп топ турдувус. Карандаштар, демир-үүктерни черже октагылапкан чыткылаар турду. Уруг-дарыгның эрги идиктерин, сумкаларын септеп-селип алыр кирс аргазы бар турда-ла, өңгарларже топ, өрттеп-диптер турдувус. А ам? Ындыг эвес. Тывавыста өөс-таавы, сталын, демир болгаш ескеда продуктылар бүдүүлүп-тер фабрика, заводтарывыс чок. Ынчангаш ол бүгүнү камнаар. Оларны алызында барып, бистиң ажы-төлдеривис — силер бүдүүп кылыр кижилер кылдыр өөренирге деп чагып, сургап өөредирин ада-иелерден кол хамаар-жыр. Ынчан-на башкыларга дузалашканыыар, кады демнежилгенер ол болур.

Чоокта чаа «Хөндергейим» деп ырыны алдыгы класстың өөренгичилерингe өөредип турган, «челезиньде хөнезинде» деп сөстерим тайылбырлаар дээш, көргүзүг материалы — черле, хөне — чокка дыка-ла бергедедим. Билбес, шуут билбес болдулар. Малчыннар уруглары база бар, олар база билбес чордулар. Ынчангаш ада-иелерниң уругдарыынга өөредир ужурлуг үүлдери-ле хөй. «Өт-бүле, школа, хөй-ниитпи» — барыкла школа бүрүзүнде салдыныр турар кижизидилге болгаш өөредилгениң кол угланыышкыны ындыг болу берген. Бо талазы-биле хөй тайылбыр биживес бодайдыр мен. Чүге дээрге В. А. Сухомлинскийниң Павлыш школазынга хөй чылдарда ажылдап келген үезинде оон баштайгы өөренгичилериниң уруглары ол-ла школада башкылар, азы ынзыбуу мергежилдиг ада-иелер апарганы ышкаш, бо үеним ада-иелериниде мээн авам ышкаш, ам 84 харлыг, ужуктиг-даа билбес, эртем-билии чок ада-иелер чок деп дорт чугаалаар мен. Ажы-төлүңерге башкылар болуп көрүнер, эргим ада-иелер.

Чан-оол ОНДАР.
Хоочун башкы.
Сүт-Хөл район.

УЖУКТАР

Чогаалчы кижи чон араазынче кирер. Оон чогаадыкчы ажылынын кол дазылы, үнер дозу — чонда дижиривис чоп. Оон уламындан «чонуң сөзү — алдын, чогаал сөзү — чечен» деп үлегер домак тыылган өөор. Ийе. Улуг, бичии-даа кижилериниң чугаа-соодун дыннап, оларны аая-дедир сайгара бодап чоруурга, кижиге дораанна эскертинмес, ол хирезинде кижини хей-ыт кинриптер эге ужук сөстер бо-ла таваржырлар. А олариың ачызы-биле чаа үлегер домактар, харын-даа шүлүктер төрүттүүп келири хаая эвес. Ам ындыг ужук сөстерниң ачызы-биле төрүттүнген одуругларны номчуп көрээлиңер:

Хем кешпейн,
Тереин дивес,
Кемин тодаратпайн,
Тенээн дивес.

• • •

Эки чорда,
Эжи апаар.
Баксыраарга,
Бачыды апаар.

• • •

Эндег кылбас
Кижи чок.
Эштин билбес
Балык чок.

• • •

Эки книги
Эжим сатпас.
Эртине даш
Элеп читпес.

• • •

Шынаа черинин
Шыгы элбек.
Шынчы кыстың
Шырайы чазык.

Монгуш ДОРЖУ.

Сарыг-шажсын болгаш «ЧҮДУКЧҮ

МЕЧИ ЧЫЛЫ

(60 ЧЫЛДЫГ ЭРГИЛДЕДЕ ТАЙЫЛБЫРЫ)

(Эгези № 39 «Шында»).

МЕЧИ ЧЫЛДЫН БИР ЧААЗЫ

1908 чылдың **февраль 2-де**
1920 чылдың **февраль 20-де**
1932 чылдың **февраль 6-да**
1944 чылдың **февраль 25-те**
1956 чылдың **февраль 12-де**
1968 чылдың **январь 30-де**
1980 чылдың **февраль 17-де**
1992 чылдың **февраль 4-те**
2004 чылдың **февраль 20-де**

Кижи бодунуң төрүттүнген хүнү Мечи чылга таваржыр бе, таварышпас бе дээрзин бо чураайлардан билип ап болур.

УЖУРАЛДЫГ ХҮННЕР, СЫЛДЫСТАР

Мечи чылдыгларның сүлде хүнү — пятница.
Тын хүнү — четверг.
Каржы хүнү — вторник.
Сүлде сылдызы — Бус (оны шажын литературазында «7» деп сан-биле демдеглээри чаңчыл апарган).
Тын сылдызы — Ангаран (0).
Шаптыктыг сылдызы — Аспис (8).
Каржы сылдызы — Ануран (16).
Буянныг сылдызы — Брани (1).
Шулбус сылдызы — Маршир (4).
Ыракка чымчак чылы — күске.
Чоокка чымчак чылы — улу.
Ыракка каржы чылы — хаван, чылан.
Чоокка каржы чылы — дырбактыг.

ХҮННҮН, СЫЛДЫСТЫН УЖУРУ

Сүлде хүнүнде кандыг-бир ажыл-херектин, чоруктун бүдери амыр болур.

Тын хүнүнде буянныг, кижиктиг, өөрүшкүлүг эки болур.

Каржы хүнде (олумнуг хүнде) ажыл-херектин бүдери, чорук чогуурув таарыы, оон ужурунда ындыг хүнде онаарымчалыг чоруур, олумчидимден, озал-ондактан кичээнир.

Сүлде, тын, буянныг сылдыстар алаанга кижиниң ажыл-үүлези, чорук-шуулу сагыш дет амыр чогуп турар.

Шаптыктыг, каржы, шулбус сылдыстарлыг хүннерде ажыл-херек шуудавас, чорук бүтпес, бүгү үүле сарааланыр, сагыш-сеткил оожургал чок турар.

Чымчак чылдарда, хүннерде, шактарда ажыл-үүле бүдүүгүр, чорук чогунгур, эки болур.

Чымчак чылдыглар өөрүле тудар болза, чурттал-газы эки болур, эт-хөрекпизи өрүлээр, араазында найыралдыг, деминг чурттаар.

Каржы (дайзын) чыл, сылдыстыгда ажыл-үүле чогуваас.

Кижи төрүттүнерге, сүлде хүнү таваржыр болза, ол кижи узун назын назылаар.

Буянныг сылдызы таваржыр болза, оон буян-кежиги улуг, чурттал-газы эки болур.

БИР ЭВЕС МЕЧИ ШАКТА (15.17 ШАКТАР)

Оң талакы кулак сылаар (алгырар) болза, өөрүшкүлүг үүле болур (өөрүүр).

Солагай талакы кулак алгырар болза, шүүттүг үүлге таваржыр (шүүдээр, човаар).

Алгырар болза, дүне багай дүш дүжээр чок болза, арага-биле холбашкан багай үүлге таваржыр.

Чүрек дүргедээр болза, арага-биле холбашкан багай үүле үүлгедир.

Ыт өөрер болза, кандыг-бир хөлөөзүн үнер.

Оң талакы карак тыртар болза, кыс кижиге таваржыр, өлөөн бодандыраа байдал болур.

Солагай талакы карак тыртар болза, ажык-олчалыг болур.

Кулак изиннээр болза, байыр, дой болур, арагага таваржыр, хөглөөр.

Бо шакта каржы үүлдерден ойлап чорааны дээре.

Бо шакта төрүттүнген кижиниң угаан-бодалы дүргеп, үүле-ижи бүдүнгүр болур.

Бо шакта кижиниң сыный, сидик органнарының ажылы күштелип идепкейжиир байдалдыг.

Мечи шак демир магаботтуг болур.

Мечи чылда күстүн башкы айының чаазынан эгелээш, 72 хонгуттун дургузунда демир мага-боттугларның өөрөөн, улуг-хырым, кедузу хөрлир, оон ужурунда ол органнарны кичээнгейлиг бодап чорза чогуур.

Мечи чылдыгларның сүнезинин мечи хүнүнде бажынга турар.

Мечи чылдыглар бүгү назынының дургузунда ханнадып каап чурттап, изиг чиңге кактырбайн чоруур болза, бодунга өлчейлиг болур.

Мечи шакта оларның сүнезинин чүреңке кээр, ынчангаш ол үеде ханнадып-даа болбас, изиг чиңге кактырып-даа болбас.

Мечи чылдыглар хүн үнер болгаш хүн хөөрээр (бедиир) үеде ханнадыры чогумчалыг болбас.

МЕЧИ ХҮННҮҢ АЖЫЛ-ҮҮЛЕРИ

Келин алыр (куда дужүрер), ыяш тарыыр, бажын кажаа орну шилиир, оны тудар, ойнап-хөглөөр, хей-ыт кедүрер үүлдер кылыр болза, дыка чогумчалыг болур. Ынчалза-даа чаа хеп быжар, даараар, аңаа хээ оңр, өг херектеңдери кылыр болза, дыка-ла таарымча чок болур дээрзин бодап чорза эки. Ол ышкаш кыштың ушку айының мечи хүнүнде бижектин бизи чидиг турар ужурунда ханнадып эмнедирин шээрлээр дээрзин утпас.

Мечи хүнүнде төрүттүнген кижиниң тос-тос сезен бир хонганында болгаш тос хар харлаанында бачыттыг болур дугайын база билип алза эки.

1. Кара мечи хүнүнде Эрликтен адырлыр үүле бүдүрер хүн болганы-биле ол хүн кылган буянныг хөрек кижи амытанның бир чыл дургузунда эрттирер чоруулаарын солуур.

2. Көк мечи хүнү Авид Бурганга ном номчуур, дээрден авырал көөр хүн болганы-биле ажыл-үүле бүдүнгүр, чорук шуут чогунгур хүн болур. Ол хүн буян бүдүрерге, үш чылда кежиктиг болур, ажы-төлү өзүп көвүдээр чаалгалыг хүн болур.

3. Кызыл мечи хүнү Маңзушри Бурган болгаш көк тоннуг бодунуң Бурганынга эдектен хүн болганы-биле буян бүдүрерге, буяны саглаңнадыр өзүп көвүдээр, кежин оп муң катап арбыдаар.

4. Сарыг мечи хүнүнде Муң Бурган ээ көрүп дузалаар болганы-биле ол хүн бүдүрген буян он муң катап арбыдааш, ажы-төлү өзүп арбыдаар, азыраан малы өзүп көвүдээр.

5. Ак мечи хүнүнде мерген угаанныг Шагжы Бурганга ном авыралдаар хүн болганы-биле ол хүн бүдүрген кежик төнмес, оны кыыган кижиниң ат-алдары алгыыр, ажы-төлү өзүп арбыдаар.

МЕЧИ ХҮНДЕ МЕННЕР ТАЙЫЛБЫРЫ

Ийи кара мекде шулбус төрүттүнген, ол хүн кижи ажааган черге баарга, каргыш чандырарга чогумчалыг. Ынчалза-даа хомудап ыглаары, дүне чорук кылып үнери. Бурганга чүлүүрү, куда хөрээ кылыры багай болур.

Беш сарыг мекде Бурганга тейлээри, хүрээ тудары, ыдыктыг үүлдер тынгараары, шавылаары эки. Ынчалза-даа чер-биле үреледжирг, кудалаары, кижиден ыт алыры багай.

Сес ак мекде Бурганга тейлээри, урут чууру, сад кыпсыры, куда кылыры, сагыызын алыры. Бурганга далган кижи дүрзүзү өргүүрү эки. Ынчалза-даа ыдыг, хуюксуг үүлдер кылыры, дулгулк кадай кижи-биле кады чүве бүдүрери багай.

МЕЧИ ЧЫЛДЫГЛАРНЫҢ ДӨРТ НЕМЕЛДЕ МЕНИ

Бир эвес мечи чылдыг кижи 2 кара мекниг болза, аваа база дөрт мек немежирг тын мекни — 8, бот мекни — 2, кежик мекни — 5, хей-ыт мекни — 6.

Бир эвес мечи чылдыг кижи 5 сарыг мекниг болза, тын мекни — 2, бот мекни — 5, кежик мекни — 8, хей-ыт мекни — 3.

Оон аңгыда мечи чылдыглар Чеди-Хаан сылдыстың (Чеди Бурганның) бажындан эгелээш, беш дугаар сылдызынга (кудуруундан алы сывындан санаар болза, үш дугаар) төрүттүнген болур оны дагып, шипшиир тарималы: ом брадя зарама раза сулза!

(Улаштылыг).

ШЫН САНАЛ-ДЫР

Эрткен чылдың төнчүзүнде Эрес-оол Кууларның «Демдеглезе» деп эгелиг үүлүнде бодалдарга долузу-биле каттыжар мен. Чүге дээрге, авторнуң бижип турары ышкаш төөгүнү, шынап-ла, чон тургузуп, келир үеге балалбайн, ол-ла олчаан дамыттының артар болгай. Тыва улустун төөгүзүнде алдан-дургуннарның тура халымшыны, Хомду дайыны, а алактың соонда — Ада-чурттун Улуг дайыны база-ла уттунгурбас болуушкуннар-дыр.

Эде тургустунуушкунуң мурнундагы Эвилелге эгеделп, чаа ниитилеп тургузуу тыптып, ажык-чарлыг чорук калбарган амгы үеде чамдык авторлар Хомду дайынны дээн ышкаш, ындыг тыва улустун кириштинин төөгүлүг болуушкунун сактып турар апарганы таварылга эвес.

Ада-чурттун Улуг дайынынын чылдарында тыва эки турачыларның бирээзи Михаил Белекпенович Сундей бодунуң сактыышкынларын бижээн номунда кыдат эжелекчилерге удур моол, тыва улустарның Хомду деп черге чаалашканын кыска-даа болза, чугаалаан, ол шинчилеттинер дээрзинге идегелин илереткен болгай.

1900 чылдың эгезинде ол болуушкунга тывалар киришкен болгай. Даштыкы эжелекчилерге удур бистин тыва улус деннинг күш-биле демнежип келгенин ол бадыткап турар. Ынчангаш Э. Аңчуларның бо болуушкунну чүге демдеглеп болбазын деп айтырымга каттыжар мен.

Монгуш КЫЗЫЛ-ООЛ.
Бай-Тайга район.

ХУУ ӨНЧҮЗҮ ДЕГ

Тожу районда Сыстыг-Хем күрүне аныыр ажыл-агыйының директору И. Н. Плющенковтуң ажылынга ээ-харыысалга чок чоруунуң дугайында шүүмчүлелдиг чагаалар «Шын» солунга 1991-1992 чылдарда үш-даа катап үнген чүве. Ол ышкаш ында механиктеп ажылдап турар Алексей Чылбагаш база-ла ажылынга ээ-харыысалга чок.

Ажыл-агыйның өнчүзү болур машина-техникага кам чок, ону үрегдээр, амыхуузунда ажыглаар чорук шынныг боор бадыткаттынып турар. Ажыл-агыйга ажыглаар кылдыр чаа келген бир автобус, бир автомашина ээ-харыысалга чок чоруктан үрелген. Мооц кол чылдагааны — ол чаа келген автобустуң, автомашинаны тускай чолаачы кижилерге быжыглаваан, оларны туралаан-на кижилер хөделдирип алгаш, шунуп чоруп турганында. Ындыг ээ-харыысалга чок чоруктуң түпнелинде ону билир-билбес кижилер үрегдеп каапканы ол. Ийи чыл безин четпээн чаа автобус аваа-ла үрелик турар-дыр.

Ажыл-агыйда алды трактор, 4 машина оар. Олар база-ла бир хүн ажылдаар, бир хүн септелгеге турар болу берген. Шак ындыг ажыл-агыйны эвес чорук ажыл-агыйга дыка-ла шаптык чедирип турар. Машина-техниканы кандыг-даа чөпшээрел чокка хуузунда ажыглаар, дүне-хүндүс чокка аңнап муңар чорук бар. Бир чиик автомашинаны, бир тракторну директор И. Плющенков биле охотовед боттарының хуу өнчүзү кылдыр чажырып алган ажылдап турарын чон бадыткап болур. Ажыл-агыйга ажыглаарыбиле ол машина биле тракторну пин мыйыны-биле орнап алган чүве-ле болгай.

Д[illegible] АНР-САНАА.

Театр болгаш салым-чол

Бо каш одуругларны кады өөренин, ажылдап чорааным чаңгыс курс-чуя эжиге тураскаатты. Ол дириг чораан болза, бо чылдың мартта 50 харлаар турган пйик. Мария Солун-оол, шынап-ла, дыка талантылыг артист чорду. Оон хөөн сы-ны-даа, өткүт үнү-даа, ча-зык-чаагай хүлүмзүрүү-даа үттүндүрбаан, сагы-жыныста хевээр чурттан чор.

Институтка өөренип-даа, театрга ажылдап-даа чоруур үеэнде ойнаан, кылган ажылдары шыырак боор кижи-ле болгай. Эки кылган ажыл черле эскериглиг, чон, көрүмү сонуургай бээр. Марилнын дугайында бо солуннуг арыннарынга номчукчулар, журналистер удаадараа бижип турдулар чоп. Симоновтун «Бистин хоорайывыстың оглу» деп диплом ажылдыг шиивисте ол Варя Бурминанын ролун ойнады, ынчан оон дугайында мынчаар бижээн. «Варяның ролю берге, нарын рольдарны бирээзи. Чүте дизе анаа кижиниң угаан-бодалы, сагыш-сеткилин илередип көргүзер. Ол рольду Мария Солун-оол кончуг эки күүседип шыдаан». (1968 чыл).

Институт доосканывыс соонда, үр болбаанда режиссер Иван Комбу С. Токанын «Тоңгур-оол» деп шиизин тургускан. «Ук шиизде чаа төрөге удур бар-ла шаа-биле хоралакчы чоруктарны үүлгедип турар феодал Сандактыы уруу Сержиймааның ролюн артист Мария Солун-оолдун күүсеткени ылап-ла бүзүренчиг, артык-дудуу болгу дег үүл чок. Көрүкчүлерниң чайгаар частып үнүп келир килеки бо бүгүнү бадыткан турар». («Шын» солун, 1969 чыл).

Шынап-ла, Мария алган, туткан ролюн эчизинге чедир белеткээр чаңчылдыг кижи. Ону К. Кудажынын «Он бир» (Бичелмаа), А. Салынскийнин «Барабанчы кыс» (Нило Снежко), В. Көкоол биле С. Нюрбюнун «Наныырал» (Таня) деп шиилеринге кады ойнап турган, оон салым-чаанныын көрген мен. «Он бирде» Бичедмааның фронтучу эштери-биле байырлажып турар сценазында оюнун көргеш, кады ойнап турган кижиниң безин сеткил-сагыжы хөлзей бээр. А Нило биле Таня: бирээзи — чажыт разведчик-хайгыылчы, бирээзи — Тыва чурттуг орус уруг, тыва таныштыг, тыва эштиг, ийи аңгы кижи, ийи аңгы салым-чол, ийи кижи. Мария анаа тергиин ойнаан.

САЛГАЛЫ БАР

1970 чылдарда сураглыг чогаалчы Назым Хикметтин «Ынакшыл дугайында тоолу» биле моол драматург Ойдовтун «Чеди аргалыг чечен Сенгээзин» театрын тургусканын көрүкчүлер эки билир, утпаан. Ук чогаалдарның кол маадырлары Ширин биле Пагманың овур-хевирлерин Мария Солун-оол шыдаар шаа-биле онзагай тургускан. Ол Ширинни эңгир-ээлдек шимчээшкиннинг эриг, арыг ынакшылдыг, ёзулуг-ла түрк Джульетта кылдыр ойнаан. А кырган Пагманың каржы-хажагайын, доңгун, сеткилиниң чазыйын артист чидиг сарказм-биле хайыра чок сойгалап көргүскен. Ийи удурланышкак рольдар, чогаалдыкы күштүн солунун болгаш байлаан хереченлеп турар.

В. Көк-оолдун «Хайыраан болун» С. Л Оюннун тургусканын ёзугаар театрның артистери 70 чылдарда ойнадылар. Ол шиинің тургусканын-даа, Караның ролюн ойнаан артист Мария Солун-оолдун дугайын көрүкчүлер сонуургаан турду. Ол тургускан «Хайыраан болту» якут көрүкчүлерге бараалгаткан турган. «Кыым» солунга оон дугайында мынчаар бижээн: «Ол кысты Кара дээр. Оон ролюн Мария Солун-оол ойнап турар. Бүдүн шиниң дургузында ханы мунгаралдыг-даа болза, амыдыралга, Седипке, чонунга, чуртунга ынаа-биле, келир үеге идеели-биле артист көрүкчүлерни шуут-ла кайгаткан. Чеже-даа бичии, камгаланып, тут-тунуптар чүве чок бол, ол чаныш-сыныш чок, өжэзтилерниңе дужүп бербес, сөгүрбес кижилерниң бирээзи-дир». Оон сеелгү ажылдарының бирээзи «20 харлыг бис» деп юбилейлиг концертте Шекспирниң шиизинден леди Макбеттиң монологу турган. Мария Солун-оол оон кайы хире бүзүренчиг, коргунчуун бараалгатканын көрүкчүлер уттур үе эртпеди. А Марилның эң сеелгү ажылы В. Серен-оолдун «Дойлааш-кын» деп шиизинде Октуй Опайовна, чииртим, чүгле алыр-чиирни бодаар, кажар-оптуг кадайларның овур-хевирин чаңгыс черде чыып каан дег, чидиг характер болган. Мария Солун-оолдун уран чүүлге кыска амыдыралында чедир кылбаан, каракка илдикпээн ажылы, шынап-ла, чок. Эки чүвени эки дээр, чаңгыс мен-даа эвес, көрүкчүлер оюу билир. Чамдык ажылдарын чырытпадым, мыя бо каш борбак чижек безин Мария Солун-оолдун чогаадыкчы күзүнүн байлаан, улут арга-дужулгазын, уран чүүлге салымныын хереченлеп турар. Мария Сереновнанын «кызыл-дустап» чорутканы-биле оон салгалы үстүп калбаан, оглу Аяс биле кенни Малина кыс уруглуг болганнар, анаа кырганавазының адын берген. Бичии Машажык өзүп келгеш, оон изин базып, талантылыг артист боорун-даа канчап билир. Ада-иезин анаа кырганавазының чырык черге чурттап чораан, кылын каан ажыл-хереэн, ойнап каан рольдарын төөгүп-ле бээр ыйнаан. А бистиң эш-өөрүнүп сеткил-сагыжынга Мария Солун-оолдун чырыткылыг овур-хевири олчаан чурттал чоруур. Шынап-ла, шиниге-даа ойнаар, концертке-даа ырлаар, салым-чаяан бүрүнү-биле сиген эживис бистен эрте чашта чарлы-даа берген болза, ол чүректерге сактыышкын болуп артар.

Дадар МОНГУШ.

Тываның Театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черинин харыысалгалыг секретары.

ЧУРУКТА: В. Серен-оолдун «Дойлаашкын» деп шиизинде кол рольдарны Мария биле Люндуп Солун-оолдарның ойнап турганы.

Гонорарын «Шын» солунун агар санынче шилчидерин диледим. (Авт.).

ЧҮНҮ ПАРЛААНЫЛ?

Улуг-Хем» чечен чогаал альманагының чеден сески дугаары номчукчуларның холунда киргеи. Ында хоочун-даа, аныяк-даа авторларның сөс-домаа чечен-мергеи, амыдыралчы овур-хевирлер-биле долдунган солун чогаалдары парлаттынган.

Чырыкче үнген чогаалдарның идейлиг утка-шынары улам бедип, амыдыралда болуушкуннарны кичээнгейлиг сайгарып, үнелеп, чемелеп, түүнеп турары черле чөптүг. Ылаңгыя хенертен келдейген амыдыралдың чылдагаанынга доктаап, оны ханы шиппширинче уг-шиглиг чогаалдар амгы үеде негеттинип турарын хоочун шулукчулер Кызыл-Эник Кудажы, Салчак Молдурга, Чкалов Мандыынчы, Юрий Кюнзегеш, Зоя Намзырай, Александр Даржай болгаш оон-даа өскелер ылавылааны илдеи.

Маная чижек болуру-биле Зоя Намзырайның бо одуругларын көрөөлиннер:

«...Хырын дүптээр, өзүп
эдер эш-тай чемин
Кызыткыын дег саазын
чокта сатпастады.
Кызыгаар чок аар өртек
тергиделин
Кызырарын хоойлудан
негеп тур бис...».
(«Иенин үнү»).

Ол ышкаш улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының «Өре» деп чеди строфалыг шүлүү сеткилсагышка онза дээштиг:

«Тыва дылын чырык черге
Тыныг артыш калганы
дээш,
Бөгүн сеңээ, Саян тайгам,
Бөргүм уштуп чалбарыдым.
Бедик сынын эвес болза,
Белде малын сыыгааны дег,
Чонум дылы база ынчаар
Чолдайып каар турган
боор он...».

Оон ынай үстүнде миннишкиннерге идейлиг утказы дүгүп турар Салчак Молдурганың «Кичээн, кижи!» деп кичээндириглиг шүлүүнде бо одуруглар база-ла өөредиглиг:

«Арганы көр: балыглавмаан
ыяш чок-тур,
Аккан чулуу карак чажы,
ханы ол-дур!
Тооруун, кадын сыны-биле
сыырыпканын
Докшак пөштер, кургаан
дөстер чеже-дир, чээ?
Болгаан кижи, боданып көр,
оон башка.
Бойдус сени кеззэ өөне
хозуп каалтар!..».

Чаа үндүрүлгеде бир эскеринчиг чеднишкин—аныяк авторларның доктаамал немежип турарында. Оларга Сайдык Сагаан, Артай-оол Чудур, Доңгак Шыдыраа, Борбак-оол Саая, Урана Доңгак, Василий Салчак болгаш өскелер-даа хамаарыжыр. Кол-ла чүве — дужулгалыг литераторларның сагыш чованыр деткимчези ылап-ла турары чугула. Бо талазы-биле Монгуш Доржу, Черлиг-оол Куулар, Олег Сувакпит болгаш өске-даа чогаалчылар идепкейлиин көргүзүп келгеннер болгай. Бо чаагай чаңчылды өскедаа шүлүкчүлер, прозачылар, критиктер уламчылаар боор деп идегедим.

Саидан САНДЮ.

АДАР-ТӨШ

Адар-Төштүң арты, бети эзи чытпас,
Аалдар хонар — чайлаг, кыштаг доозу турар.
Аар чүгүн, ажыы-чемин артыы алган
Арат кижи чеже катал ашпаан-дүшпээн.
Чингис хаанның каскан оруу — чидер четкен,
Чингис, хөрзүн шуглай берген — соргаа арткан.
Айыр-Сиика аъттан дүшкеш, таакпы тиккен,
Айлык чердеи бараан хараан, шайлап орган.
Кегээн-Булак аржаанынга сүзүк чашкан.
Чиннилериниң тевелери изеп таптаан
Чинге оруу ужуктаргаш, улам алгаан.
Алдан-дургун кежегелиг кара бажын
Адыр дытка аскан арттың бирээзи бо.
Үндүт сүрген моол, кыдат чургаанларның
Үзүк чокка шуушкан изи хаанның арткан.
Селемелиг кезек солаан халдып эрткен —
Шеттер бажы чолдак-чолдак артын калган.
Тыва кижи төөгүзү чуруттунган
Тыныгыксыг Адар-Төштүң арттың кыры —
Борта келгеш, боданмас-ла чүвеи чок боор:
Бо-ла бүгү караамга кээп кестип келир.

рий ШАРАВИН.

Кадыкшыл болгаш эмнелге албаны

АЧЫ-БУЯННЫГЛАР

Республика эмнелгезиниң урология салбыры улут коллективи. Оон эргелекчизи Людмила Ивановна Зудилова салбырның эмчилериниң, медсестраларын болгаш эмнелге ажылчыннарын аарыг кижилерге эптигээлдек болуруп бо-ла чагып чугаалай бээр. Оон-на ужуруудан боор, ында ажылдап турарлардан эйтырыг салыр болзуиза, олар билири-биле тода харыылап бээр.

Людмила Ивановна 1969 чылда Красноярскиниң медицина институдун доскаш, өскен-төрээн хоорайы Кызылга ажылдап чедип келгеш, медицина училищезинге үш чыл башкылааш, бодунун уролог-хирург мергежили-биле ажылдап кирипкен. Арга-дужулгазы улуг эмчи Иван Кузьминович Балчыоол-биле кады ажылдап турган, аарыг кижилерни эмнээринге улам мергежээн. 1978 чылдың майда ону урология салбырының эргелекчизинге томуйлаан. Оон бээр ам он беш чыл чедип турары бо.

Урология салбырынга бодум эмнедип чыткаш, Людмила Ивановнаныи-даа болгаш өскелерниң-даа ачы-буянын көрдүм. Бо чылдың январь эгезинде бистия чыткан палатавыска назыны улгады берген Александр Степанович Михалченкону эккеп чыттырган. Оон салгадап аарааны илдеи. Ол дүне аарыг кижи-даа, бис-даа удуп чадаан бис: Александр Михалченко үнүп-кирип, чоруурлап... баксырап хоиган. Даартазында бүгү шинчилгени эрттиргеш, кезиишкин кылырынга ийи хонук белеткээш, Людмила Ивановна биле Алла Васильевна кезиишкиниң кылган. Кезиишкин үш шак дургузында үргүлүүлээн. Нарын кезиишкин соонда, беш хонганда демгивис кылаштай берген. Оон өөрүшүү-маннайын чүге дериээр. Ындыг фактыларның чежезин көрбедим дээр. Алла Васильевна Щелыкалова база шыырак билигдиг эмчи болду.

Урология салбыры керээ-биле ажылдаарынга шыңгыы белеткенгеш, ам ол арга-биле ажылдап кирипкен. Олар, бир-тээ, керээ-биле ажылдап турар болганда, негелде кижи бүрүзүнден шыңгыы. Харыысалга чүгле эмчилерден эвес, сестралардан, санитаркалардан база-ла улут. Ажылдың шынары деп чүл дээрзи манаа көстүр. Алыр акша-шалын-даа оон хамаарылгалыг болганда, харыылап турар ажылы, аарыг кижилерниң кадыкшылы дээш харыысалга бедик турар ужурлуг. Бо бүгүнү доктаамал хынап турары-биле ажылчын комиссияны-даа тургускан ужуру ында.

Коллектив аарыг кижилерниң бүгү организмин арыглап-аштаары-биле, соодар чаа арга-биле эмнээринин шенелдезин кылып эгелей берген. Эрткен чылдың тончузунде ол арга-биле ийи кижини эмнээн. Түшел эки болган. Ам база ийи кижини ол арга-биле эмнээр дээш белеткеп турар.

Бо салбырның коллективи бир демниг, Эмчилер, медсестралар, санитаркалар-даа аразында арга-сүмелиг. Эмчилер Анна Омунеевна Кара-Тоннуг, Алла Васильевна Щелыкалова, медсестралар Раиса Аракчаа, Римма Иргит, Рада Балчыр, Чечек Доңгак болгаш оон-даа өскелерниң аттарынга өөрүп четтирилишкиниң чылыг состерин аарааш, анаа эмнеткеш, сегип чанганнар демдеглел дептеринде арттырып турар. Эмчи кижиге аарааш, сегип чанган кижилерниң сеткилинден үнген эргим состер кандыг-даа шаанналдан артык дээрзин Людмила Ивановна чугаалап олурду.

Л. И. Зудилованың адазези Кызылга 1929 чылда көжүп чедип келген. Ынчап кээрде, Людмила Ивановна Кызылдың хоочун чурттакчызы ышкажыл. Тыва черге төрүттүнгеш, чурттап өскен, тывалар аразынга кижизиттинген кижи үндезин чоннуң аажы-чанын эки билир болбайын канчаар. Аарыг кижибиле эмчи бот-бодун эки билиир болза, аарыг база дүрген эмнеттинер.

Киим-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

ЧУРАГАЙ НОМНАЛЫ

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң «Ак-көк хемнер» деп парлалга төөг «Зурхай» деп бурят дылга үнген номну моол дылдан тыва дылче очулдурган, Бай-Хаакта типографияга «Чурагай — салым-чолдун номналы» деп ат-биле парладып үндүрген. Оон редактору Эдуард Доңгактың чугаазы-биле алырга, ук биичи чута номчуштаа кижилерниң чүктерин, мөннерин, чылдарының оттарын, эки, багай хуннерин, шактарын болгаш өскедаа чутула чүдүлгеге хамаарышкан чүүлдерни парлаан болуп турар.

Рынок негелдезин ёзугаар алырга, ол номчуштың өртээ 5 рубль, бир муң кезекти Өвүр районче чоруктан болгаш ол номну тарадыр талазы-биле айтырыг берге байдалда болу берген.

(Бистин корр.).

Бир чагаага хамаарыштыр

ШЫҢГЫРААЖЫ ХЕРЕК

1992 чылдың февраль 13-те үнген 29 дугаарлыг «Шын» солунда бижикчи Март Кырлыг-Караның «Шыңгыраажы кайыл?» деп үүлүн номчааш, ону деткип, бо чагаанны бижиди.

1954 чылда Москвага болуп эрткен Бүгү-россиянын көдээ аныяктарының уран чүүл көрүүлдезинге киржир аас-кежиктиг болган мен. Ынчан Тывадан көрүлдеге киржип чораан болуктун удуртукчузу Тока-Анчымаа, уран чүүл, музыка талазы-биле Ростислав Кенденбиль, Максим Мунзук, баян хөгжүмге Александр Лаптан, танцыга Николай Кысыгбай (Лаптан, Кысыгбай ам бистин аравыста чок) олар бистин база удуртуп чораан чүве. Ол көрүлдеге «Эңдек шыңгырааштыы» чүүле ийи кижи — Екатерина Кыдай, Сай-Хоо олар ойнап чораан. Кайгамчык-ла чараш ойнап күүсеткеннер ийин. Кандыг-даа улуг-улуг сценаларга ойнай бээрге, «Эңдек шыңгырааштың» шыңгыраажы дыка тода, чараш дыңналыр чүве ийин. Улуг театрның, шеригниң төп театрының, ол-даа улуг сценаларга ойнап турганы-ла ышысты сактып олур мен.

Амгы үеним аныяк танцычыларын бактаар бодавайн тур мен. Ынчалза-даа амгы «Эңдек шыңгырааштыы» көрүп олурарга, дендин хөй кижилер анаа-ла шыңгыраажы чок, шимчээшкиннер кылып-кылып каар. Кижиниң сеткилин өөртүп, сонуургалын хандырып шыдаар бесор-дур.

Мээн-биле кады ол көрүлдеге киржип чораан өөрүм, башкыларым, удуртукчуларым ынчангы «Эңдек шыңгырааштыы» канчаар ойнап турганын сактыр боор. Ынчангаш мен база Кырлыг-Караның саналынга каттыжып, «Эңдек шыңгырааштың» күүселдезин чараш, көрүштүг кылдыр ойнаарын катап чедип алырын күзээрдир мен.

Лидия КИМ.
Самагалдай.

Гонорарын «Шынга» арттырдым. (Авт.).

ЧАРЛАЛДАР САЛБЫРАЗЫ

ТЫВАНЫҢ КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЫ ТЕХНИКУМУ 2 ай хуусаалыг белеткел курстарынга дыңнакчыларны хүлээп алырын чарлап турар. 9 болгаш 11 класс билиглиг аныяктарны белеткел курстарынга **1992 чылдың май 4-тен июнь 30-ге** чедир хүлээп алыр, олар шуут өөренир болгаш бот-өөредилгелиг салбырларга кирер.

Курстарга өөреткени дээш толевир 200 (ийи чүс) рубльди техникумнун № 141403 агар санынга киирер.

ТЕХНИКУМНУН АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Дружба (Наныырал) кудумчузу, 2 «а», телефону 9-74-33.

1992-1993 чылларда **ХҮНДҮСКҮ ӨӨРЕДИЛГЕ САЛБЫРЫНГА** сургуулдарны хүлээп алырын Тываның көдээ ажыл-агый техникуму чарлап турар. **ӨӨРЕНИР ТУСКАЙ ЭРТЕМНЕРИ:** «Ветеринария», «Тараачын (фермер) ажыл-агыйын организастаары» — 11 класс билиглиг аныяктарны хүлээп алыр. «Көдээ ажыл-агый механизациязы», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге бухгалтер учёду», «Көдээ ажыл-агый чорудулгазының бухгалтер учёдуну база анализиниң талазы-биле экономист» — 9 класс билиглиг оолдар, кыстарны хүлээп алыр.

Бүдүрүлге черинің өөредип чоруткан кижизин белеткеп өөредириниң хөлезини 4 муң рубль, анаа стипендияны ол бүдүрүлге черинің күсели-биле хандырар. Көдээ ажыл-агый техникумуубиле керээлерни чарарын колхозтарга, совхозтарга болгаш көдээ ажыл-агыйның еске-даа бүдүрүлгелериниге саналдап турар.

Бот-өөредилге салбырынга **ДАРААЗЫНДА ТУСКАЙ ЭРТЕМНЕР ААЙЫ-БИЛЕ ХҮЛЭЭП АЛЫР:** «Көдээ ажыл-агый механизациязы», «Зоотехния», «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге бухгалтер учёду», «Көдээ ажыл-агый чорудулгазының бухгалтер учёдунуң база анализиниң талазы-биле экономист» — 9 болгаш 11 класс билиглиг аныяктарны хүлээп алыр. Бо тускай эртемнер аайы-биле өөреткени дээш төлевир — 1000 (бир муң) рубль.

ШУУТ ӨӨРЕНИРЛЕРНИ 1992 чылдың **МАЙ 3-тен ИЮЛЬ 4-КЕ** чедир, бот-өөредилге салбырынга — **МАРТ 16-ДАН ДЕКАБРЬ 19-ка** чедир хүлээп алыр.

Хүлүүскү шуут өөредилге салбырынга киреринің шылгалдалары 1992 чылдың **ИЮЛЬ 15-тен АВГУСТ 1-ГЕ** чедир болур.

Тываның көдээ ажыл-агый техникумунуң адреси: Кызыл хоорай, Дружба (Наныырал) кудумчузу, бажың № 2 «а», телефону 9-74-33.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

ШАҢНАЛЫ—БОРА-ТООЛАЙЛАР

Хайыраканың «Начын» хүреш залынга Кечил-оол аттыг совхозтуң шаңналы дээш кижи бүрүзү-биле долганцыр хүрежириниң дүрүмүн ёзугаар маргылдаа болуп эрткен. Анаа район иштинден 19 мөгелер боттарының күжүн шенешкеннер.

Маргылдаа алды шак уламчылаан. Артур Ендан он сес кижиниң шуптузун октааш, бирги черни алгаш, чемпион болган. Хостуг хүрешке спорт мастери Херел Тюлюш 14 мөгени октааш, дөрт кижиге октадыпкаш, ийиги черни эзлээн.

Тыва хүрешке спорт мастери Андрей Биче-оол он үш кижини октааш, үшкү черге барган. Шаңналдыг чер алган мөгелерге акша шаңналдарын болгаш дириг бора-тоолайларны тывыскан.

Маргылдаага чамдык мөгелер кошкак белеткелдиин көргүскен. Төнчүүнге чедир хүрешпээннер.

Маргылдаа соонда шыырак мөгелер чыглып келгеш, мынлыг янзылыг маргылдааларны улуг болгаш бичии мөгелер аразынга доктаамал чорударып саналданнар.

Владимир КУЖУГЕТ.
Улуг Хем район.

• • •

КАРАТЭ. Санкт-Петербург. Россияның бирги чемпионадынга белеткел ажылдары чоруп турар. Каратэниң бир хевири кёкусикайга хереэжен улус арасынга маргылдаа болуп эрткен. 13 хоорайдан 43 спортчулар киришкен. Надежда Сухареза биле Ирина Камнева кайызы-даа Амурда Комсомольск, Вита Казанская Петропавловск—Камчатскиден тиилекчи болганнар.

• • •

ХОЛ БӨМБҮҮ. Мерс. Бо немец хоорайга кубок эдилекчилериниң Кубогу дээш маргылдаа болуп эрткен. Финалга Италияның ийи командазы ойнаан. «Медиолануум» (Милан) биле «Габек» (Монтиқьярт) маргышкан. Оон «Габектиң» тиилелгези-биле доозулган. Нинти сан 3:2 болган. Үшкү черни «Мерс» команда алган. Ол команда Бельгияның «Тору» клубунуң командазын уткан. Нинти саны — 3:0.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчызы — 3-45-93
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ политиктиг — 3-34-98;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-36-25;
□ мөгелер болгаш спорт 3-34-57, 3-41-23
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-98;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва сонбаны № 363305»

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном сазыының херектериниң талазынче күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29295 экз. Чагыт № 41.

МАРГЫЛДААЖЕ ЧАЛАП ТУР

Тес-Хем районнуң бокс федерациязы, Самагалдайда урулларның болгаш элээдилерниң спорт школазы

Самагалдай суурга март 12-15 хүнинде Тываның бирги ужудукчузу Кидиспей Дагбаевич **Чоодуга турасканган** республика чергелиг бокс **маргылдаазын** бир дугаар эрттирер.

Бокс рингизинге элээдилер 10 аңгы деңги аайы-биле, улуг улус база 10 аңгы деңги аайы-биле месилдежир. Маргылдаага киржир күзелдиглерни Самагалдай-ның уругларының спорт школазы-биле баш удур харылзажырын дыңнадып тур.

Тиилекчилерни дараазында шаңналдар манап турар:

бирги чер дээш — 500 рубль.

ийиги чер дээш — 200 рубль.

үшкү чер дээш — 100 руб.

Шылгараан спортчуларга тускай үш шаңнал көрдүнген.

Маргылдааның чиигине спонсору — **Тываның Аныяктар ассоциациязы,** Детскиктиг спонсорлары — **районнуң «Убса Нур» ассоциациязы, Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз, Тес-Хемниң сентелге-техниктиг будүрүлгези,** ажыл-агыйлар аразының көжүп чоруур механизастаан колонназы.

ОРГКОМИТЕТ.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу, Барыын-Хемчик райкүүскомнуң иштики херектер киллизи 1992 чылдың февраль 28-те албан хүлээлгелерин күүседип турган үеэнде Барыын-Хемчик райкүүскомнуң ИХК-ның милицияның участок инспектору, милицияның биче лейтенантызы

Уран ДОРЖУЕВИЧ САТТЫҢ

амыдыралының 36 чылында мөчээнин дыңнатышаан, оон төрелдериниңе болгаш чоок кижилериниңе ханы кажыдалды илергейлеп тур.

КИНО

МАРТ 3-те

«НАНЫРАЛ»: «Честь и кровь ниидээ» (АКШ) 9.00, 10.40, 12.30, 14.20, 16.10, 18.00. ВИДЕОЗАЛ: «Охотники на оленей» (2 сериялыг) 10.00, 13.30, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Здравия желаю!» 13.40, 18.20, «Как три мушкетёра» (2 сериялыг) 15.30 шактарда.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың политикалыг-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 43 (14767) 1992 чылдың март 4, среда Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

Президент соңгулдаларынга уткуштур

ХУРАЛГА ЧУГААЛАШКАН

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Күрүне тургузуунуң комитединиң болгаш Мандат комиссиязының хуралынга улус депутаттарының Бин-Хем болгаш Чөөн-Хемчик районнар Советтериниң «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларынга белеткелдиг болгаш ону эрттирериниң талазы-биле кол-код хемчегларының календарлыг планының дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң 1991 чылдың декабрь 26-дагы № 229 доктаалын күүседир талазы-биле ажылының дугайында чугаалажып көрген болгаш чогуур доктаалды хүлээп алган.

Хуралга улус депутаттарының Бин-Хем база Чөөн-Хемчик районнар Советтериниң даргалары К. А. Маспык-оолдуң, М. Б. Донгактың информацияларын дыннап чугаалажып көрген. Ол районнарның улус депутаттарының Советтери «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» Хоойлуну база Дээди Совединиң Президиумунуң үстүнде адаттынган доктаалын үүртүлге болдурган, президент соңгулдаларын белетээри болгаш эрттирери-биле холбаштыр тодарлай ажылдарны кылып чорутканын демдеглээн. Районнарда организастыг хемчегларның планы ажылдап кылдынган база батыдаттынган, округ соңгулда комиссияларының составына күш-ажылчы коллективтерниң болгаш хей-ниити организацияларының төлөөлекчилерин депшиткен. Бин-Хем районда 18 соңгулда участоктары, Чөөн-Хемчикте 12 участоктар тургустунган. Комиссия кежигүннериниң өөредилгезин эрттирген, ажыл-хүлөөлгелерин хуваган, соңгукчулар даңзыларын тургузары дооступ турар.

Оон-биле чергелештир президент соңгулдаларынга белеткел талазы-биле Бин-Хем болгаш Чөөн-Хемчик районнар Советтериниң ажылында чамдык чедир кылдынмаан үүлдер барын хуралга демдеглээн. Соңгукчуларга Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында Хоойлуну тайылбырлаарынга массалыг информацияның чепсектерин, районнарда юридиктиг албаннарны чедир ажылдавайн турар. Материал-техниктиг үндүрүлгенин айтыргылары чогуур деңнелге ажыл-агыйжы байдалга эрттирери, оларның соңгулда мурнунуң программаларын бүгү-анги чугаалажып көөрүн организастарын, соңгукчуларны Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларынга организастыг болгаш кирживиче кыйгырган соңгулда мурнунуң пропагандисчи болгаш тайылбыр ажылын күштелдирерин сүмелээн.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын эрттирериге эргежок чугула аңша-хөрөнгилерни Төп соңгулда комиссиязының сметазының хемчеглериге дүүштүр түстайлап бээрин Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиге сүмелээн.

Улус депутаттарының хоорайсоветтери база оларның күүскомнары чурттакчы чон болгаш соңгукчулар ортузунга калык-таалай социал-экономиктиг байдалды тургузары-биле бүгү хемчеглерни ап чорудар, садыгның болгаш ниитилиг чемненилгезинин, пассажир транспортунуң ажылын экижидеринче, чоннуң культурга-амыдырал, коммунал база эмнелге хандырылгазының деңнелин бедидеринче, күш-ажылчы сагыгга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаарыныче кичээнгейни күштелдирер.

Чурттакчы чон ортузунга тайылбыр ажылын чедингир чорудар, хереглел рынокунда байдалдың чылдаганнарын үндезилиг тайылбырлап чедирер.

Соңгукчуларга Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында Хоойлуну болгаш бадылаашкын чурумун тайылбырлаарын организастаарынга көскү агитацияның, парлалганың, түс чер радиозунуң аргаларын калбаа-биле ажыттаар.

Бүгү организакчы ажылды Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын чедишкиниг эрттиреринче утландырар.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ БОДАЛДАРЫ

Амыдыралдың барын үезинде Тыва Республиканың Президентизин соңгуур деп турар-дыр бис. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак биле Тыванын садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чиргине директору Баир Түлүшевич Санчы Тыванын баштайгы Президентизиниг бедик албан-дужаалынга кордап турар ийи кандидадывыс бар.

Бодум хуумда бодап көөрүмге бо бедик албан-дужаалга Баир Түлүшевич Санчы черле тааржыр хире. Ынчангаш президент соңгулдаларының хүнүнде Баир Түлүшевич Санчы дээш бадылаашкының бээринче эшөөрүмну кыйгырдым.

Мария НОРБУ.
Малчын. Улуг-Хем район.

• • •

Тыва Республиканың Президентизин амыдыралывыста бир-ле дугаар соңгуур деп турар-дыр бис. Президентиге депшиткен кандидаттар Шериг-оол Дизижикович Ооржак база Баир Түлүшевич Санчы кайызы-даа бо бедик албан-дужаалга төлептиг кижилер. Бистиң амыдыралывыстың чедер, четпес талаларын олар кончуг эки билир кижилер. Ынчалза-даа кандидаттарның программаларын таныжып олургаш Б. Т. Санчинин программазынга сеткилим тааржыр кижи чордум. Мен-не болзумза, Б. Т. Санчы дээш бадылаар мен.

Клара ДӨТПЕ.
Эмчи.
Шагаан-Арыг хоорай.

• • •

Тыва Республиканың Президентизинге кандидаттар Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинин Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржактың болгаш республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чиргине директору Баир Түлүшевич Санчинин программаларын республика солуннарынга парлады. Кандидаттарның кайызының-даа программазы-биле кичээнгейлиг таныштым. Оларның программаларында Тываның экономиказын быжыглаарынче угланган эки үүлдер хей-дүр. Ынчалза-даа Б. Т. Санчинин программазынга алгаа таарыштым. Рынок харылзааларынче шилчилгенин үгшин шын угланы дет ниг оон программазында бардыр. Ынчангаш Баир Түлүшевич Санчинин кандидатураза детказивиссе черле тааржыр боор деп бодум хуумда боладым.

Очур ДАРЖАЙ.
Башкы.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези түс черниң рынокунга монополистиг тергиндекчи байдалды ажыглаваан, бодунуң бүдүрген продукциязының кезиниге хамаарыштыр үндезин чок үрдүнчек хостуг өртектерни 1992 чылдың январьда өстүрген. Склаттындан үндүрген продукциязын кады санаарга, хөмүр-даш сайгарганындан орулгазы 12 миллион түгүнүг рубль болган, ол-ла үеде хөмүр-даш тывыжын 2,2 катап эвээжеткен, а ону сайгарары — 12,4 хуу кызырылган.

Январьда сайгарган 100 мун тонна хөмүр-даштың 20-зинин тонна бүдүрүнүг өртээн 298 рубльге саткан. 1991 чылда турган өртек-биле деңнээрге, 1 тонна хөмүр-даштың хостуг садар өртээ 10 катап бедээн чорук республика бүдүрүлгелериниг чарыгалдарны дыка көвүдеринге, бүдүрген продукцияның өртектериниң деңнелин бедидеринге чедирген.

Хөмүр-даш тывыжын кызырбышаан, хереглекчилер-биле керээлер негелделерин күүсетпейн, хөмүр-даш өртээн «Каа-Хем» хөмүр-даш разреанинг бедиткени монополияга удур хоойлужудулганы үрээнин болур деп Министрлер Чөвүлели саналаан.

1992 чылдың январь 1-де турган байдал ёзугаар складтарда арткан хөмүр-даш өртээн эде санаарын «Каа-Хем» разрезинге (Тропин) дагзыр. Склаттан продукцияны сайгарганының хемчээли-биле эде санаашкындан алдынган болгаш республика бюджединиг бүргеп түлүү республиканың чонунуң социал камгалалының фондузунче киирери доктаатган.

Монополист-бүдүрүлгелериниң продукциязының өртектерин таарыштырар чурумунуң дугаинда дүрүмге дүүштүр «Каа-Хем» разрез 1992 чылда болгаш 1992 чылдың II кварталында хөмүр-даш өртээнинг деңнелин дугуржуруңга хамаарыштыр бижимел тодаргайлаашкынны республиканың Өртектер талазы-биле күрүне комитединге киирер.

Хөмүр-даш өртээниң деңнелинге хамаарыштыр «Каа-Хем» разрезтиң киирип келген бижимел тодаргайлаашкының 10 хонук хуусаала чугаалажып көөрүн, хөмүр-даш өртээн таарыштырар талазы-биле саналларны киирерин Өртектер талазы-биле күрүне комитединге (Молянов) дааскан.

Монополист болуп турар «Каа-Хем» разрезтиң ажылына доктаамал контрольду монополияга удур хоойлужудулганга дүүштүр тургузарын монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткимиг талазы-биле Тываның девискээр эргелелинге (Меңниг-оол) дааскан.

Республика хереглелинге хөмүр-даш чорудуп баарының хемчээлин Тыва Республиканың Экономика талазы-биле күрүне комитединиг квартал санында дугуржуруп «Каа-Хем» разрезке дааскан.

ДЕТКИИШКИННЕР, КҮЗЕЛДЕР

Президентиге кандидат Ш. Д. Ооржак Тес-Хем районнуң «О. Шынаа», Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтарның ажыл-ишчилери, районнуң кижи эмнелгезиниң Самагалдай суурнуң соңгукчулары-биле ужурашкан. Ужуражылга хуралдарынга кандидаттың бүзүреттирген кижизи «Чодураа» совхозтуң директору, Тыва Республиканың улус депутады К. М. Сувандин кандидаттың допчу намдарын, ажыл-чорудулгазын таныштырган соңгулдалар хүнүнде төлептиг кандидат дээш бадылаашкының бээринче чылганнарны кыйгыган.

Ужуражылга хуралдарынга Ш. Д. Ооржак сос алгаш, оон кандидатуразын депшидин үндүрген коллективтерге ооруп четтиргенин илереткеш, бо бедик албан-дужаалга соңгуттурар дээш демиселди уламчылаарын айыткан. Республиканың экономиказын хөгжүдер чоннуң амыдыралын экижидер дээш чазак чүүү кылып турарын чугаалаан.

Хуралдарга санал бергеннер Ш. Д. Ооржактың кандидатуразын чүүлдүгүнүн деткээш, бадылаашкының бээрин чугаалап турганнар. Ол ышкаш олар совхозтарга машина-техника садып алырынга, доостунмайн ара соксаан тудугларны доозарынга акша-көпеек херек болуп турар, ынчангаш чазактан дуза көрүзерин дилээннер.

• • •

Эрзин районнуң Культура бажыңынга районнуң будүрүлгелериниг совхозтарының, албан черлериниг, организацияларының төлөөлекчилери Президентиге кандидат Ш. Д. Ооржак-биле ужуражыр дээш чыглып келген. Кандидаттың бүзүреттирген кижизи Нарын көдээ Совединиң даргазы Тыва Республиканың улус депутады Т. Б. Яндан Президентиге кандидаттың намдарын, бүгү талалыг ажыл-чорудулгазын соңгукчуларга чугаалап берген.

Президентиге кандидат Ш. Д. Ооржак чүүү чугаалааш, будунуң программазын таныштырган, республиканың, районнуң ажыл-ишчилериниң мурнунда салынган соруулгаларга доктаап, ону шиитпирлеерде чүү кылза чогуурун тодарлай айыткан.

Ужуражылга хуралынга санал берген соңгукчулар Президентиге кандидатты бир эп-сеткилдиг деткээш, рынок экономиказынче шилчээн бо берге үеде районнуң ажыл-агый айтырыгларын түгүмчалыг шиитпирлээринге чамдык детинин дузаны кандидаттың талалыңдан моон соңгаар чедиреин олар дилээн.

Тес-Хем, Эрзин районнуң ажыл-ишчилери-биле Ш. Д. Ооржак ужуражып чорун турган, кол кичээнгейни мал кыштаглаашкының организастыг эрттиреринин айтырыгларынче салган. Малчыннарның амыдыралының, ажыл-ижинин байдалын таныжып көрген. Оларның чамдыктары негелделерни, дилеглерни кылган, ону кыска хуусаада хандырарының хемчеглерин алган.

• • •

Республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чиргине директору, Тыва Республиканың Президентизинге кандидат Б. Т. Санчинин соңгукчулар-биле ужуражылга хуралы Чаазанага болуп эткен.

Кандидаттың бүзүреттирген кижизи Б. Т. Санчинин допчу намдарын, ажыл-чорудулгазын соңгукчуларга таныштырган.

Президентиге кандидат сос алгаш, программазының кол утказын, моон соңгаар республиканың экономиказын хөгжүдер дээш чүү кылырын чугаалап берген.

Президентиге кандидат Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга Улуг-Хем, Чаа-Хөл районнарның соңгукчулары-биле ужуражыр.

• • •

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниг Даргазы, Президентиге кандидат Ш. Д. Ооржак Кызыл районнуң «Тинлелге», «Шамбалыг», «Сукпак» совхозтарының, күш фабриказының, районнуң кижи эмнелгезиниг. Каа-Хем суурнуң соңгукчулары-биле ужуражкан. Кандидаттың бүзүреттирген кижизи чыылганнарга Президентиге кандидаттың допчу намдарын, хей талалыг ажыл-чорудулгазын чугаалап берген.

Ш. Д. Ооржак ужуражылга үезинде бодунуң программазының утказын, рынок экономиказынче шилчээн үеде чазактың чорудуп турар болгаш моон соңгаар боттандырар ажыл-чорудулгазын соңгукчуларга таныштырган.

Ужуражылга хуралларынга санал бергеннер Ш. Д. Ооржактың ажыл-чорудулгазын деткип, бир эвес Президентиге ол соңгудуп алыр, болза, бистиң республиканың экономиказын хөгжүдер, чоннуң амыдыралын экижидер херекке үлүүн киирип шыдаар, теория, экономика талазы-биле билиг шыырак, амыдыралды эки билир, арга-дужулгазы улуг кижи деп чугаалап турганнар. Оон-биле чергелештир бистиң ажыл-иживисте, амыдыралывыста эвээш эвес четпестер бар, оларны эдер дээш чазак, оон удуртулгазы боттуг хемчеглерни алырын чугулага көргеннер. Ылангыя чоннуң чугула хереглээр бараанларын боттары будуреринг, чурттуң өске девискээрлериниг оларны дугуржуп, тып алырын көвүдеирин, кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди эмне ышкыдыы-биле чорударын күүсеткеннер.

Бистин корр.

ХОСТУГ САДЫГЛААШКЫН ДУГАЙЫНДА

Россия Федерациязының Президентиниң 1992 чылдың январь 29-тағы № 65 Чарлыын күүседи-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели садыгның хостуунуң дугайында доктаалды хүлээп алган.

Ында айытканы болза:

1. Россия Федерациязының Президентизиниң № 65 Чарлыы-биле:

а) өнчү хевириниг хамаарылга чокка будүрүлгелерге, а ол ышкаш хамаатыларга садыг-саарылга, харылзаштырыкчы болгаш садып алыр ажыл-чорудулганы (оон иштинде туда сажыылга-биле) түскай чөпшээрел чокка боттандырар эргени, окібоо, частыр үүлдер, хораныг болгаш радиоактивтиг будүмелер, наркотиктер, эм аймаа болгаш күштүг боор турар хоойлужудулга ёзугаар сайгарып садарын хораан азы кызыгаарлаан өске-даа бараанны садарындан аңгыда, тывысканы;

б) хамаатыларның Россия Федерациязының девискээринче киир сөөртүп турар бараанларынга азы оларга чорудуп берген бараннарга каайлы үндүрүү онаавазын;

— «РСФСР-де садыг будүрүлгелериниг ажыл-чорудулганы коммерциязыдар дугайында» РСФСР-ниг Президентизиниг 1991 чылдың ноябрь 25-теги № 232 Чарлыын ёзугаар юридиктиг албан черинин эргезин алган будүрүлгелериниг күш-ажылчы коллективтеринге, а ол ышкаш хамаатыларга оон соонда садып алыр ыыдыр көрген болгаш 1991 чылдың июль 17-ниг мурнунда арендага боор керээлер ёзугаар хамчыткан садыгның болгаш ниитилиг чемненилгезиниг күрүне база муниципалитет будүрүлгелериниг өт-хөрөнгизин садар дутайында чагыны бергенден боор 14 хонук өртээнде боттандырып чорударын доктаатканын дыцнадыр.

Россия Федерациязының күрүне өт-хөрөнгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди 1992 чылдың февраль 10-га чедир ол айытты-ган өт-хөрөнгини садып алырынга чурумун тодарадыр;

— садыг кылып турар будүрүлгелер болгаш хамаатылар садыглаашкынны (холдан, баартактардан база автомашиналардан) оларга эптиг, душкан-на черлерге, кудумчуларның машина чоруур черлериниг, метрополитен станцияларындан, күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнарының бажыңнарынга чоок девискээрлерден аңгы черлерге боттандырып чорудар.

2. Улус депутаттарының районнар, Кызыл хоорай Советтериниг күүскомнары будүрүлгелерге болгаш хамаатыларга хостуг садыглаашкынны боттандырарынга деткимче көргүзер, ону чорударынга автомобильдер тургузар черлерлиг эптиг тускай черлерни тодарадыр, херек апарганда хей-ниитиниг корум-чурумун, санитарлыг нормаларны болгаш чурумнарны сагыырын хандырар.

3. Аыш-чем продуктуларын, ыаңгыя дүргеи үреллир продуктуларны садыглаарын боттандырып турар будүрүлгелер болгаш хамаатылар күштүг боон турар хоойлужудулганга дүүштүр еске бараанларны коза турарының, шыгжаарының хуусааларын, негелделерниг шыгыны сагыыр, эпидемиологиялыг удур режимни хамык чок хандырар ужурдур.

4. Ук доктаалдың күүседизинге контрольду улус депутаттарының Кызыл хоорай болгаш районнар Советтериниг күүскомнарынга болгаш Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниг Херектер эргелелиниг, чоннуң хереглел бараннарынга, төлевирлиг ачы-дузаның болгаш садыг киллизинге дааскан.

Шиитпирлеттинместээн айтырыг

АЖЫЛ СОКСАДЫР ЧЫГЫЫ АПАРГАН

Тес-Хем районга ажыл-хөрөөм аайы-биле чораан, Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузунда ажылдап турар хамдык эштерге Самагалдай суурга ужуражы берген ыңда байдалды соңгуургап айтырарымга, олар боттарын дүүредип турар айтырыгларга доктаап, ыңда берге байдал тургустунуп турарыг ажылдыгнаг ам ажыг-ток артар ыяшты апарганы чугаалап ыяш белеткээр пунктуга ыяапла чедирин коллектив кежигүннери-биле чугаалажырын менгеп чүгле дилээн эвес а харын-даа негээн улус. Ынчангаш Кызылде эрт ора ол пунктуга барып ыңда байдал-биле таныжып чамдык ажылыннар-биле-даа ол пунктуның начальниги Ш. Б. Мажаа-биле-даа ужуражып чугаалаан, каш мынга айтырыг шынаала-биле тургустунуп турарын, чогуур черлериниг удуртукчулары оны дарый шиитпирлээриниг хемчеглерин алыры чугула деп билдим.

Шуурмак — арга-ыяш-тыг тайга ортузунда суур. Шынаа-ла кайы-даа талазынче көөрге, шупту арганы хоойлу бүгүнүг ажыглап, харын-даа ажыл соксадышкының эгелээр чыгыы байдалда келгеннер.

Шуурмакта ыяш белеткээр пунктуның ажылыннары арткан чылдың декабрь 19-та Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейге, Тыва Республиканың чазааның Даргазы Ш. Д. Ооржакка билдириишкинни киирген чер. Ында аыш-чем-даа, акша-төгерик-даа негээн, а чүгле ажыл дилеп, пунктуны ыяш кезер черни тодарадып бээринге дузалажырын дилээннер. Бир эвес бо айтырыг дарый шиитпирлеттинмес болгаш ажылыннар ыяш чогуудан ажыл чок артар болза январь 1-ден эгелеп ажыл соксадышкының эгелээр бис дээрзин ол билдириишкинге айыткан турган.

Байдалдың мынчаар бергедеп келгенин билгеш, ону чогумчалыг шиитпирлээрибиле республиканың ыяш ажыл-агый бүдүрүлге катыышкынының чиргине директору М. А. Гаковка, «Агроулетпур» туурунуг даргазы Г. М. Шубникке, Тес-Хем райкүүскомнуң даргазы К. Л. Лапчаага республиканың Дээди Совединиң сессиязы даалга берип, айтырыгны дарый өөренип көөрүн дааскан турган. А херек кырында үстүнде ады үнген удуртукчулар ол айтырыгны амга чедир шиитпирлеп чадашканнар.

1988-1997 чылдарда Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузунуң ыяш белеткээр девискээрин картада тодарадып кылган турган. Ол картада янгын черлериниг ыяжын кезип ажылдап каапкан, а арткан черлериниг машина-трактор үнүп шыдавас, малгаштыг черлер болган. А бир эвес ынаар орук кылыр болза, 2—3 миллион акшаны чарыгдаашы, гектар бурузүнден-ле 200-300 кубометр ыяшты ап болур дээрзин специалистер санаа үндүрген. Ол будүрүлгеге аажок карылгалыг болур, үүе дээрге гектардан-на 3000-4000 кубометр ыяш алыр болза, ынаан чүгле орулгалыг болуп болур-дур.

Ол айтырыны шиитпирлеп бээр-биле республиканың Ыяш ажыл-агый будүрүлге каттыышкынының улуг лесничийи Т. Х. Бараан Шуурмакка келгеш, ол талазы-биле ажылдап турар аштер-биле кады баазаларны эргип көргеш тудутга ажыглаар ыяштың ыңда чугун, чамдык ыяштыг черлерже үнериниг бергелин бадыткаан. Ол бүгүнү өөренип көргеш, Т. Х. Бараан Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузунуң коллективиниг дилээн хандырарыбиле Иртышьтан, азы тодаргайлаарга, 84 дугаар кварталдан ыяш кезериг өөпшээрзин. Ол кварталдың ыяш курлавыры ыяш белеткээр пунктунуң ыышчай чокка 3—4 чыл ажылаарынга шуут четчир дээрзин пунктунуң удуртукчулары-даа, ажылыннары-даа чугаалап турарлар. Ынчалза-даа сагыып ышкаш чүве кайда боор: «Шуурмактың ыяш белеткээр пунктунуга ыяш бербес — эрги черлериниг олар ыяш кесин, а ол девискээрни Тес-Хемниг ыяш ажыл-агыйынга берип» — деп айтыышкынны чиргине директор М. А. Гаков берген болган. Шиитпирлеттинер «ыгап» турган айтырыгны Гаков дарганың ада-чудуг дүй ыыжыкан.

Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузу республиканың колхозтарынга, совхозтарынга, АКМК-ларынга тудуг материалдарын белеткеп боор хүлөөлгелиг, оларбиле керээлиг ажылдап турар болгай. Ол хүлөөлгелер бо чылдагааннардан күүсеттинместээн, а тудуг планнары ол черлерде база боттанмастаан.

А Тес-Хемниг ыяш ажыл-агыйы ыяшты камгалаар, тарып өстүрер, а херек болза, чүгле санитарлыг кезиишкин кылыр ужурлуг турбуже, чылдың дөрт эргилдезинде ыяш кезип, ол кескен ыяштарын борбак-борбаабиле чүдүрүп чорудуп турарын көргеш, кижи шуут кайгаар. Оларның чамдыызын Саян артынче чорудуп турда, Шивилиге тургускан хыналда пунктузунга тудуп ап турганын солуннарга бижип турган болгай. А ол ыяшты кезип, тудуг материалдары белеткээр ужурлуг пунктунуң ажылыннарынга кезип белеткээр ыяш чок артып турарынга кым буурулгуул? Олар март 1-ден эгелеп ам шуут ажыл чок артарлар-дыр.

Иртышта ирыкту 1986-87 чылдарда Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузу 230 мун рубль-биле кылдырткан. А ыяжы төнүп турар амгы участогунга чедир 58 км, а ыяш ажылагыйы 12-ле км черден кончуг эки шынарлыг ыяшты кезип ап турар-дыр. Ол ажыл-агыйның кескен ыяжын чүдүрген машиналар Самагалдай уунче-даа, Кызылче-даа шуужуп турарын көрдүм. А чогум ол ыяштарны ажыглаар ужурлуг пунктунуң ажылыннары материал чок куруг олурбушаан хевээр.

Бо шиитпирлеттинместээн айтырыгга харыы алыры-биле Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузунуң начальниги Ш. Б. Мажаа февраль 26-да Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниг Даргазының бирги ораланчызы А. А. Мельниковка кирип чораан. Дарга ону аажок деткээн болгаш М. А. Гаковче телефоннаан, айтырыгны дарый шиитпирлээрин аваа дааскан. А Михаил Александровичниг тодаргай харыызы амга чедир чок. Айтырыг дүүрүзиниг-даа болза аажык артган. А ыяш белеткээр пунктунуң коллективи ыяш чок хевээр. Ам черле чежеге чедир айтырыгны тургузуп, ыыжыкын кээр боор — бо айтырыгны дарый шиитпирлевес болза, март 15-тен эгелеп ажыл соксадышкынынче кирер бис деп, ажылчыннарның негелдезин оон начальниги чугаалап олурду.

Ыяш белеткээр пунктуда база бир мындыг айтырыг барын аваа дыннадым. Чүл дээрге ол пунктунуң начальниги турган С. И. Тукуреев күш-ажылчы коллективиниг шиитпири, үстүү органнарының чөпшээрели чокка, ол пунктунуң чазанылга цегин станоктары-биле катай чиик өртекке — 16 мун рубльге — ол-ла Шуурмакта кооперативке садыпкан. Ынчангаш ол пункт ам чоннуң хереглел бараннарын бүдүрүп үндүрер арга чок арткан. Чазак черинче киргенге ол-ла билдириишкининде ол цехти дедир эгидерин, садып-саарылганы күш чок болдурарын ажылчыннар база дилээн.

Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузунуң ажылыннарының негелдезинче республиканың чазааның талазындан кичээнгейни угландырып, аваа хамаарышкан удуртукчулар-биле чугааны кылып, дарый хемчеглерни алырын олар эмдеп, буттуимстээн айтырыгны дарый шиитпирлеттинериниг илгеп турарлар.

Маадыр-оол КАЛЧАН
Журналист.

КЫШТАГЛААШКЫН: байдал кандыгыл?

КЫЗЫМААНЫҢ АЧЫЗЫНДА

Чадаган кажааларда инектерге, модыргаларга сигении каап берип, инектер, бызаалар турар муңгаш кажааларның иштинде өлекти аштап, оңгарав силосту тракторга чүхүрүп, саар инек турар кажааже сөөртүп, тарадыр каап, ферманың кадарчылары, ажылчыннары чай чок-ла ажылдап турлар. Шак мындыг ажыл-ишчи байдалды Каа-Хем районнуң «Кызыл тук» совхозтуң сүт-бараан фермазынга көрдүвүс.

Ферманың эргелекчизин айтырарывыска, ДТ-20 деп тракторнуң кузовун каанап турар кижиге айыткаш:

— Эргелекчивис сл-дүр— деп, кадарчыларның бирээзи чугаалады.

Эргелекчини Альберт Тожу дээр болду. Ооң кеттинип алганы, кузов септежип турары ферманың кадарчылары, механизаторлары, саанчылары-биле денге ажылдаар кижи деп чүвени көргүзүп турду. Альберт ылап-ла арга-дүржүлгалыг механизатор кижи болду. Фермада дериг-херектелди өөрү-биле кады септеп-селип, ажылдадып турар. Эргелекчи-биле ферманың кажааларын эргип көрдүвүсдээ. Кажааларның иштин арай шык болду. Бо кыжын хөмүр-даштын шынарының ындыг-ла эю эвеин-биле ону Альберт тайылбырлады.

— Ферманың одаага системазын түгүе доңурбас дээш кылып-ла турар улус-тур бис. Эрткен чылдардан артып калган хөмүр-даштың хоюг артынчызым бо хүннерде одап тур бис—деп, ол чугаалады.

Кажааларның ишти шык болганындан оларның дээвирлеринге, ханаларынга малдың тыныжы хырааланыр, оон дедир эрип дамдылап бадып турар. Шык кажааларга турган бызаалары, хүндүс даштыгаар үндүрүп, агаарладырга шыырыгып ковары база бар болгай. Совхозтуң удуртулгазы ферманы одаар түүл-биле, кажаалар иштин курганыр дериг-херектелдер-биле хандырар талазы-биле хемчегларни алыр ужурлуг турган. Ол дугайында олардан айтырар болза, чылдаганнар-ла хөй боору чугаажок. А саанчылар, кадарчылар малды ажаар-тежээр, ашкарар-чемгерер, олар күш-шыдалдыг болзун дээш кызып ажылдап турары илдең.

Бо хүннерде фермада 100 аныг инекти саап турар. Оларның саны ам-даа көвүдээр, түге диве, боос инектер төрүп эгелээн. Ферманың коллективи саар бир инектен хонухта 8-9 килограмм сүттү ап турар. Ол дээрге багай эвес көргүзүг. Ол хөй сүттү Ирина Даваа уруу Оксана-биле саап турар болдулар. Чаа төрээн инектерни эдиктирип саарында Мария Ондар кызымак ажылдап турарын эшеөрү мактап чугаалап турдулар. Түге дээрге инекти канчаар эдиктирип, саап өредип каарындан база ооң сүткүрү хамааржыр. Бызаа ажаакчыларындан Дарья Монгуш дээш өскелер-даа кызымак. Оларның ажылының ачызында бо чылын бызаа өлүп хоравайн турар.

Фермада дериг-херектелдер септээринге эпти-ле хереглеттине бээр артык кезектер тып алырының бергедээнин Альберт чугаалап турду. Артык кезектер бээр организациялардан дилеп чеде бээрге, совхоз өрезин төлевээн дээш бербес. Ынчангаш моторлар, инек саар дериг-херектелди ажылдадыры, септээри дыка бергедээн.

Бо кыжын бир эки түве—фермада мал чемниң четчир кылдыр курлавырлаттыганы. Инектерниң сүткүрү-даа ында. Час дүжүп, оът-сигген үнүгжеге чедир мал чеми четчир боор дээрзинге ферманың эргелекчизи бүзүреддиг. 1991 чылда планныг онаалдаларын ферма күүседип шыдаваан барган. Мал чеми четчир болганда, бо чылдың бирги кварталында сүт планын күүседиптеринге саанчылар, кадарчылар идеген турарлар.

Фермада бир солун түве бар. Сүт хүлээп ап турар участник Анна Салчак сүт болбаалырадып болур дериг-херектелдер фермада барын чугаалап, оларны көргүстү-даа. Сүт тыртар электри машиназы, творог кылып болур дериг-херектелдер, соодукчулар бар. «Фермада бүдүрүп турар сүттү бо машина-биле шүптүзүн тыртыып, оон үнген шилдең сүттен творогту кылып, оон арткан сарыг-сүт-биле хаван-даа азырап болур түве-дир ийин» деп, Анна чугаалап турду. Үс черде бичин урутлар садиптеринге, эмнелгелернин чемненилге черелеринге, школаларның столоваяларынга киирери-биле сүттү өйлеп тыртып, оон тергинин эки шынарлыг сметананы кылып турардаа. Сүт сөөртүр машина үрелип, сүттү сүт заводунга чедирер арга чок апарганда фермага саттан сүттү шүптүзүн тырттырып, сметананы, творогту-даа кылып турганнар. Бүдүрген продукцияны ферманың бодунга орулгалыг кылдыр сайгарар деп бодаар болза, бир курдавыр бар деп чугаалап болур.

«Кызыл тук» совхозту коллективтиг ажыл-агын кылдыр эде организастаар дээни-биле холбаштыр оон төп сүт-бараан фермазынга улуг өскерлиишкиннер болур чыгыы. Совхоз сүткүр уксаалыг бир кодан инек садып алыр деп турар. Альберт боду эдээн каш саанчылар, кадарчылар-биле ол коданны арендага ап, Белбейде белеткеп турар фермага барып, ажыланып ажылдаарын дугуржүп алган. Арендатор звено чоокта чаа ферма тургустунган. Ол звено бызааларны хүлээп алган.

«Кызыл тук» совхозтуң төп сүт-бараан фермазында байдал ындыг-ла багай эвес. Саанчыларның, кадарчыларның, ажылчыннарының, ферманың эргелекчизинин кызымак ажылының түмнели ол.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Кызыл районнуң Кара-Хаак ортумак школазында үжен ажыг чыл башкылаан хоочун башкы Хертек Доржуевич Серээкей ол школаның физика кабинетинде компьютер дериглелерин тургузуп алган, оон дузазы-биле сапалгаларны, бижидилгелерип чорударын өөренникилерге айтып берип турар. Оон ужурунда школачыларның физика кичээлдериге соңуургалы улгаткан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

ТҮҢНЕЛДЕР КУДУ БОЛГАН

Россия Федерациязының экономиказынга эрткен чылда кризистиг үеде хөгжүлдезиниң ужур-дузалыг болганы Тыва Республиканың 1991 чылда хөгжүлдезиниң түңнелдеринге салдарын чедиргенин Статистика эргелериниң медээлеринден көстүп турар. Тываның амыдыралына автотранспорттуң улут ужур-дузалыг кымга-даа биллиңгир. Рынок экономиказының шынгыы нелеллеринге бир-ле дугаарында транспорт бүдүрүлгелери таваржып эгелээш, автопарктарның күчү-шыдалы харыксырап, республиканың үлетпүр, бүдүрүлгелериниң аразынга холбаазын коштаткан. Дыка хөй хемчээлдиг чүүктерни болгаш пассажирлерни чедир сөөртүүзүн. Оон ужурундан хөй-хөй бүдүрүлгелер, тудуглар ажылы баксыраан болганы садыг четкилери бараанныр-биле чедир хандырыкманы келген.

Капитал тудуг даалгазы чартык кезии бөзин чедир күүсеттикмээн. Үлетпүр болгаш чүүтталга тудугларында ара каглыган объектилер дыка хөй немешкен. Кол чылдагаанларның бирээзи тудуг материалдарының чедир бердинмээни боор турар. Тууйбу заводтары багай ажылдаан. Чижээ, Кызылдың бажың тудар комбинады ажылчыннарга хөй акша-шалың берип турза-даа, тудуг материалдарын чедир кылып бербейн, чаңгыкчыларын манадып келген. Черле ынчаш үлетпүр, бүдүрүгелеринде акша-шалың улгатса-даа, кылын үндүрер продукция улам эвээжээн. Оон түңнелинде республиканда бүдүрүлгелериниң барык үжен хуузу орулга бээрнинң орунга карыгалыг болган. Моон алгаш көөрге, рынок харылаалдарының үезинде ол бүдүрүлгелер бир дугаарында хоозурап, дужери чайлаш чок.

Эрткен чылда республиканың көдээ ажыл-агыныңда байдал база үлетпүр, тудулган дээре эвес болган. Карыгалыг ажыл-агыйларының саны эвээжевээн. Мал чемнериниң чедир белеткеттинмээнинден чамдык районнарда малдың денгелиқуду кыштаглап турар. Эзт бүдүрериниг мал чемнериниң болгаш күштүг чарыгдалы улуг болганындан килограмм эттиг бүруне садыында өртөө чедеп, хуу кижилерде болгаш колхоз рынокунда—сезен рубль ажыг турар. Чижээ, Кызылдың базаарында «Бей-Лей» совхозтуң бир литр сүдүнүн өртөө сес рубль ажыг апаргаң.

Үүрметтен салар бараан саарыгазы —амыдыралдың бир көргүзүү болгай. Бир эвес 1991 чылдааны-биле деннээр болза ол арткен чылын дыка эвээжээн. Чонга төлевирлиг ачы-дуза көргүзери база кудулаан. Чүүтталга-коммуналга ажыл-агыларының, харылаалының, чонның амыдырал хандырылгазының көргүзүглери хажаңгызындан-даа куду болганы республиканың Статистика эргелериниң саналыкынарындан көстүп турар.

КАЖАН, КЫМ КҮҮСЕДИРИЛ?

Мен мындыг эге-биле бо хомудалдыг материалымны бо ажык-чарлыг үеде бистиң солунувуска, бодум хоочун номчукчу, бижикчи чораан болгаш, ам ажыы-биле хомудап бижиир апардым. Алыксап, чиксеп-даа эвес, шүүмүүлеп-даа эвес.

Бодум 1921 чылда ядың малчын, тараачын өг-бүледен төрүттүүгеш, чазак намның ачы-хавыяазы-биле карак чырып, ужук-бижикке өөренип алгаш, күрүненин, хөй-ниитиниң аныл-хереэн кылып, бо назынымның иштинде пенсияже үнүгже барык 40 ажыт чылда ажылдап. Тываның арат намынга баштаап чораан, чүүтталгам иштинде корбаанымны көрүп, хоонуң хереэ дээш үйгу-чыдын чок кызып чораан мен. Ол аразында кара чаштан аныдаан чораан. Тывага баштайгы репрессияга таварышкаш, хилинчек чок черге бооладып каанныңны соолунде. «Сүт-Хол хереэ» дээш азы 1930-1944 чылларда болгаш 1945-1960 чылларда Тыва Арат Республикага база автономнуг областка ужур-дүрүм чок черге репрессияга таварыштым. 1953 чылдың май айда күрүненин айыл чок черинин Соңгу Сибирьде шерег окружуундан Кеземче хоойлузунуң 58 үүлү-биле 25 чылда хосталгам ханыттырып, хоругдаалга еске ак сеткилдиг эштерим-биле шиитпирлиивис. Соолунде бистиң актыывысты керек кырында илереткеш, 1953 чылдың ноябрь айның 14 хүнүнде ССРЭ-ниң Дээди судунуң суд коллегиязындан агарткаш, ук херекти соксатканының түңнелинде бисти хоругдалдан хостаан.

Социал чөптүг чорукту катап тургузар, ужур-дүрүм чок черге репрессияга таварышкаш, агартырган кижилерниң материалдыг амыдыралын эжижидер сорулгабыс 1989 чылдың январь 16-да ССРЭ-ниң Дээди Соведи тускай чарлыкты үндүргеп. Оон соолунде ол чарлыкты удуртулга болдурганы. Тыва АССР-ниң Дээди Соведи 1990 чылдың 10 айның 2-де Тыванга моңу херек кырынга боттандырарыбыс-биле тускай доктаалды үндүргеп турган. Бистер чырык өртемчейге диригаркаш, актыг бооп, хамааты эргевисти чедип алган кижилер болгаш, өөргүл-төрел, ада-өөбезинден чарылган кижилер оода амыдырал-чүүтталганы хайгаарай бээр ирги бе дээш чазактың чарлык-хоойлуларын күүседирин манаарывыска-даа, хоойлуну күүседир ужурдуг чамдык албан-дужаалдыг кижилер тоомчага албас бооп турарынга хомудавас аргажок болду.

Көрээлиивер даан: Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунуң доктаалында «Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының район, Кызыл хоорай, суур болгаш көдээ Советтери ужур-дүрүм чок черге репрессияга таварышкаш, агартырган кижилерге чигелделер көргүзер айтырыгларны саададышкын чокка сайгарып көөр, оларның чүүтталга шөлү алырынга артык эртелиг болурунче, медицина дугаламчызын оочур чокка алырынче, чүүттап турар черлерининн аайы-биле халас эмнээринче, оларның чүүттап олурар бажыннарының коммунал ачы-дуза чедиреринин, оларга чүүлдериниң өртек-хөлезини 50 хуу чигелделиг болурунче, санаторийлер, профилакторийлер болгаш дыштанылга бажынары бааР путёвкалар бээринче, хереглелдин чугула бараанныр садып алыр чагыглар столунга оларны быжыглаарынче, чүүттап турар администрativтиг районнуң девискээринге ниити ажыглалдың транспортунга халас чоруурунче кичээнгейни салыр» деп кончуг эки чарлык доктаалдар үнгенден бээр алзын хөй ие, ай-ыылдар эрти. Олче кым-даа сагыш салбас боор чүве-дир.

Чогум кажан бистер чазактын берген ол чигелделерин ажыглаар кижилер боор бис? Бо айтырыгны кижи хамааты эргеш-биле көдээ, суур Советтериге, күүсомнарга айтырыг тургузарга, херекке албас, райпоже-зы еске кайы-бир черже чая катташ, аваа барыцар дээр боор чүве-дир. Район Совединин-даа, суур Совединин-даа даргалары ол чарлык, доктаалдарның ужурун шуут биибес боор-дур. Районнуң хереглекчилер ниитилелиниң даргалары Т. Тасоол, Н. Устинова олар база районда хоочуниар садыының садыгжыары сөөлгү үеде чалак доктаалының өй-хуусаазы эрткен дээр хевирбиле бистиң хандырылгавысты шуут тоовас болган.

Улут хилинчекке таварышкан. Тывада арткан «контр хереэ» дээш өгүл-мегеге таварып чораан эвээш санныг кижилерниң социал амыдыралын бо хирс шаг бергедээнде чогум кым, кажан ээ көрүп, күүседир ужурлугул? Мынчага чазактың чарлык албан-дужаалдыг кижилерниң үүге күүсетпейн турарын ажыы-биле чонга, биске харылап берип көрүнер.

Бистер үр үеде кара-бажында хинчек чок черге чораан, кадывысс чидирген бис. Мен моңу дириг арткан кижилерниң муриундан нетеп олур мен. Кадыым багай, хар-назыным чеден ашкан, хоочун ажылдакы мен.

Серин-оол САРЫГЛАР.
Кызыл-Мажалык суур.

АЖЫ-ТӨЛДҮГ, МАЛ-МАГАННЫГ

«Хойлуг кижи кавс, инектиг кижи тодуг» диеннер болгай. Номчуг-ла шын сөглээн. Мал ажылынга эвээш эвес улуг-хуузун киирип келген алдарыг малчыннар Василий Хууракович биле Татьяна Алдын-ооловна Доржуларга ол сесту хамаарыштырыг болур. Олар «Эйлиг-Хем» совхозтуң малчыннары.

Кызыл күш, тура-сорун, түткүл кижиин черле кажан-бир ажыл-ишиниң эки түнелиниге чедирер дижир, ол шын. Бо малчыннар хөй кадарып ажыллааш, арга-дүржүлгалыг апарып, күрүнеге эвээш эвес малды азырап бергениер. 20 чыл иштинде олар та чеже малды азырап өстүрген!

Кадыр мээстерлиг, кадар оттуг Узун-Ой деп черде серге кадарып олурарлар. Ында дагларның кадырын кижи кайгаар. А өшкүнү, билбес эвес силер, кадыр, хая-ламтыг черге оттаарыңга ынак болгай. Ол ындыг черге өөрүп ковудээр кылдыр чаяттынган амытан.

Василий Хуураович өшкү кадарып чаңчыккан. Кандыг-даа кадыр черге чоруур. Кончуг кадыр черлерге тайбас дээш даагазын идиинге кедирип алыр. Ажыл-ижинге кызымак малчыннарны кадарган сергежиктерниң күжү бо берге кыжын безин кончуг шыырак.

Малчыннарның боттарының чүүттап олурары байшыырак. Татьяна Алдын-ооловна кончуг арыг-силиг бажың ээзи деп түве оларның бажың-балгадының, кажаа-хоравазының девискээриниң-не көстүп турар. Бажыңының иштин хоорай улузунуңдан дудаар түве чок: телевизор, радиоприемник дээш, кижиге керек түүлер дегере бар болду.

Татьяна Алдын-ооловна биле Василий Хууракович беш оолдуг, ийи кыстың ада-иезин. Уруглары шүптүзү, бичиизиннен өскеш, өглүг-баштыг, тускайлаң амыдыралдыг чүүттап чоруурлар. Дыштаныр хүннерде ажы-төлү уруг-дарыыбиле, ада-иезинге дузалажып турары кончуг өөрүнүг. Эки төл ада-иезинин өөрүш-күзү деп чугаа база анаа үнмээн болдур ийин.

Ирина БЮРБЮ.

НОМЧУКЧУЛАРЫМГА ЧЕТТИРДИМ

30-40 чылларда болгаш 50 чылларның эгезинде улусчу Тыва кедереп турган үндезин чок массалыг репрессиялардың улусту амдаа дүвүретпишаан турар оъза чидиг айтырыгларын номчукчуларга ажыт-чажыт чокка дыңналдыр чугаалаары-биле назынын иштинде ам-не баштай бижээним «Элезиннерде боолаашкыннар» деп документилиг тоожум ном болуп, чырынче эвээш-даа санныг бол (5 мун кезек) үнге-ле, беш ай чедип турар. Ук тоожу номчукчуларже орукту изеп алган, чөптүг-даа, арай бүзүреес-даа хөөмүг санал-бодалдарны көдүрүп турарынга өөрүвес аргам чок!

Чоокка чедир-ле «чедилакыр шоочага» ажыттаалдыр чажыртказы, чонуун кулаанга дыңналбайн, караанга көзүлбейн, «үстүкүлериин» айтыышкын-дужаалын өзугаар «**мырыай чамытка**» он-он чылларда чырык көрбээн үүтүг чажыт, «чажырарга чатты бээр, хөмерге кестү бээр» деп тыва улустуң өттүг сөглээн үлегер чугаазы дег, чаравуза тепкеш, республика парлалгазының арынарының хаанныг репрессияларның аңтыг кижилерге таварыштырган айылдыг үржүктарын дорту-биле чырыдып эгелээни Тыва Республиканың хөй-ниитизиниң политиктиг амыдыралында аргилдезиг чаа болушкуну болдурган деп номчукчулар шыны сеглеп, бижии база деткип турар.

Хоочун журналист Алексей Дугерзааның, хоочун юрист Шаңгыр Куулардың, номчукчулар Галина Сайзуунуң, Сандю Санданың, Тываның улустуң артистери Максим болгаш Кара-кыс Мумзуктарның, күш-ажылдың хоочуннары Иван болгаш Лидия Лопсанларның, Ондар болгаш Серекмаа Лопсан-Сереннерниң, Хертек болгаш Серен Даржааларның, Зоя Аракчаанның, Сарыглар Кудажының, Доруймаа Сундуйнуң, Анастасия Пахомовалың, Мария Николаевалың, Серафим Щукининниң болгаш өске-даа эштеримниң «Элезиннерде боолаашкыннарны» чылыг сеткилги-биле үнелеп, деткип турарынга өөрүп четтиргеним «Шынны» дамчыштыр илереттим.

Ол документилиг тоожу дугайында бо болгаш өске-даа үнелээшкиннер бодалдар, эскерилгелер, санал, шүүмүүлеңдер менээ эвээ-не улуг өртектиг үнелиг шаннал болуп, мени чаа-чаа бодалдарже башкарып, тоожуда эчизиниге чедир сеглеттинип бижиттинмээн, тодаргай эвес бодалдарны, боттуг фактыны, бир эвес ук тоожуну катап парлап үндүрери негеттиг берге, канчаар чаартын, эдип четчелээрин менээ сумелеп турар.

Ук тоожуну чырыгче ном кылдыр үндүргени дээш Тываның ном үндүрер черинин хогаадылыг коллективиниге өөрүп четтиргенин илереттиңмаан, номчукчулар тоожуну эвээш санныг үндүргеннивге өөнелеп, катап парлаарын, ол ышкаш ону орус дылга ном кылдыр үндүрерин дилеп турар.

«Элезиннерде боолаашкынларны» 19 чыл чыгыы үеде бижип, улут күүсениишкиннерни үндүргенним халас барбаан. Тыва черге тергиндеп турган ханныг репрессиялар дугайында чидиг, бөгүн дүрүм өзугаар оон тургустунуп турар «бажыңын» чаңгыс-ла номчугашка долузу-биле чырыдын бижиири болдунмазын номчукчулар билип турар. Ажыы-биле чугаалаарга, ындыг улут, ханы, нарын, мартылдаалыг, будулган айтырыгларга бүгү талазы-биле ханы анализтиг ном бижиири, номдептер бижип дадыкпаан мен. Ол аразында кара чаштан аныдаан чораан. Тывага баштайгы репрессияга таварыштым. 1953 чылдың май айда күрүненин айылы чок черинин Соңгу Сибирьде шерег округунуңдан Кеземче хоойлузунуң 58 үүлү-биле 25 чылда хосталгам ханыттырып, хоругдаалга еске ак сеткилдиг эштерим-биле шиитпирлиивис. Соолунде бистиң актыывысты керек кырында илереткеш, 1953 чылдың ноябрь айның 14 хүнүнде ССРЭ-ниң Дээди судунуң суд коллегиязындан агарткаш, ук херекти соксатканының түңнелинде бисти хоругдалдан хостаан.

Социал чөптүг чорукту катап тургузар, ужур-дүрүм чок черге репрессияга таварышкаш, агартырган кижилерниң материалдыг амыдыралын эжижидер сорулгабыс 1989 чылдың январь 16-да ССРЭ-ниң Дээди Соведи тускай чарлыкты үндүргеп. Оон соолунде ол чарлыкты удуртулга болдурганы. Тыва АССР-ниң Дээди Соведи 1990 чылдың 10 айның 2-де Тывага моңу херек кырынга боттандырарыбыс-биле тускай доктаалды үндүргеп турган. Бистер кырык өртемчейге диригаркаш, актыг бооп, хамааты эргевисти чедип алган кижилер болгаш, өөргүл-төрел, ада-өөбезинден чарылган кижилер оода амыдырал-чүүтталганы хайгаарай бээр ирги бе дээш чазактың чарлык-хоойлуларын күүседирин манаарывыска-даа, хоойлуну күүседир ужурдуг чамдык албан-дужаалдыг кижилер тоомчага албас бооп турарынга хомудавас аргажок болду.

Көрээлиивер даан: Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунуң доктаалында «Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының район, Кызыл хоорай, суур болгаш көдээ Советтери ужур-дүрүм чок черге репрессияга таварышкаш, агартырган кижилерге чигелделер көргүзер айтырыгларны саададышкын чокка сайгарып көөр, оларның чүүтталга шөлү алырынга артык эртелиг болурунче, медицина дугаламчызын оочур чокка алырынче, чүүттап турар черлерининн аайы-биле халас эмнээринче, оларның чүүттап олурар бажыннарының коммунал ачы-дуза чедиреринин, оларга чүүлдериниң өртек-хөлезини 50 хуу чигелделиг болурунче, санаторийлер, профилакторийлер болгаш дыштанылга бажынары бааР путёвкалар бээринче, хереглелдин чугула бараанныр садып алыр чагыглар столунга оларны быжыглаарынче, чүүттап турар администрativтиг районнуң девискээринге ниити ажыглалдың транспортунга халас чоруурунче кичээнгейни салыр» деп кончуг эки чарлык доктаалдар үнгенден бээр алзын хөй ие, ай-ыылдар эрти. Олче кым-даа сагыш салбас боор чүве-дир.

Чогум кажан бистер чазактын берген ол чигелделерин ажыглаар кижилер боор бис? Бо айтырыгны кижи хамааты эргеш-биле көдээ, суур Советтериге, күүсомнарга айтырыг тургузарга, херекке албас, райпоже-зы еске кайы-бир черже чая катташ, аваа барыцар дээр боор чүве-дир. Район Совединин-даа, суур Совединин-даа даргалары ол чарлык, доктаалдарның ужурун шуут биибес боор-дур. Районнуң хереглекчилер ниитилелиниң даргалары Т. Тасоол, Н. Устинова олар база районда хоочуниар садыының садыгжыары сөөлгү үеде чалак доктаалының өй-хуусаазы эрткен дээр хевирбиле бистиң хандырылгавысты шуут тоовас болган.

Улут хилинчекке таварышкан. Тывада арткан «контр хереэ» дээш өгүл-мегеге таварып чораан эвээш санныг кижилерниң социал амыдыралын бо хирс шаг бергедээнде чогум кым, кажан ээ көрүп, күүседир ужурлугул? Мынчага чазактың чарлык албан-дужаалдыг кижилерниң үүге күүсетпейн турарын ажыы-биле чонга, биске харылап берип көрүнер.

Бистер үр үеде кара-бажында хинчек чок черге чораан, кадывысс чидирген бис. Мен моңу дириг арткан кижилерниң муриундан нетеп олур мен. Кадыым багай, хар-назыным чеден ашкан, хоочун ажылдакы мен.

Серин-оол САРЫГЛАР.
Кызыл-Мажалык суур.

НОМЧУКЧУЛАРЫМГА ЧЕТТИРДИМ

30-40 чылларда болгаш 50 чылларның эгезинде улусчу Тыва кедереп турган үндезин чок массалыг репрессиялардың улусту амдаа дүвүретпишаан турар оъза чидиг айтырыгларын номчукчуларга ажыт-чажыт чокка дыңналдыр чугаалаары-биле назынын иштинде ам-не баштай бижээним «Элезиннерде боолаашкыннар» деп документилиг тоожум ном болуп, чырынче эвээш-даа санныг бол (5 мун кезек) үнге-ле, беш ай чедип турар. Ук тоожу номчукчуларже орукту изеп алган, чөптүг-даа, арай бүзүреес-даа хөөмүг санал-бодалдарны көдүрүп турарынга өөрүвес аргам чок!

Чоокка чедир-ле «чедилакыр шоочага» ажыттаалдыр чажыртказы, чонуун кулаанга дыңналбайн, караанга көзүлбейн, «үстүкүлериин» айтыышкын-дужаалын өзугаар «**мырыай чамытка**» он-он чылларда чырык көрбээн үүтүг чажыт, «чажырарга чатты бээр, хөмерге кестү бээр» деп тыва улустуң өттүг сөглээн үлегер чугаазы дег, чаравуза тепкеш, республика парлалгазының арынарының хаанныг репрессияларның аңтыг кижилерге таварыштырган айылдың үржүктарын дорту-биле чырыдып эгелээни Тыва Республиканың хөй-ниитизиниң политиктиг амыдыралында аргилдезиг чаа болушкуну болдурган деп номчукчулар шыны сеглеп, бижии база деткип турар.

Хоочун журналист Алексей Дугерзааның, хоочун юрист Шаңгыр Куулардың, номчукчулар Галина Сайзуунуң, Сандю Санданың, Тываның улустуң артистери Максим болгаш Кара-кыс Мумзуктарның, күш-ажылдың хоочуннары Иван болгаш Лидия Лопсанларның, Ондар болгаш Серекмаа Лопсан-Сереннерниң, Хертек болгаш Серен Даржааларның, Зоя Аракчаанның, Сарыглар Кудажының, Доруймаа Сундуйнуң, Анастасия Пахомовалың, Мария Николаевалың, Серафим Щукининниң болгаш өске-даа эштеримниң «Элезиннерде боолаашкыннарны» чылыг сеткилги-биле үнелеп, деткип турарынга өөрүп четтиргеним «Шынны» дамчыштыр илереттим.

Ол документилиг тоожу дугайында бо болгаш өске-даа үнелээшкиннер бодалдар, эскерилгелер, санал, шүүмүүлеңдер менээ эвээ-не улуг өртектиг үнелиг шаннал болуп, мени чаа-чаа бодалдарже башкарып, тоожуда эчизиниге чедир сеглеттинип бижиттинмээн, тодаргай эвес бодалдарны, боттуг фактыны, бир эвес ук тоожуну катап парлап үндүрери негеттиг берге, канчаар чаартын, эдип четчелээрин менээ сумелеп турар.

Ук тоожуну чырыгче ном кылдыр үндүргени дээш Тываның ном үндүрер черинин хогаадылыг коллективиниге өөрүп четтиргенин илереттиңмаан, номчукчулар тоожуну эвээш санныг үндүргеннивге өөнелеп, катап парлаарын, ол ышкаш ону орус дылга ном кылдыр үндүрерин дилеп турар.

«Элезиннерде боолаашкыннарны» 19 чыл чыгыы үеде бижип, улут күүсениишкиннерни үндүргенним халас барбаан. Тыва черге тергиндеп турган ханныг репрессиялар дугайында чидиг, бөгүн дүрүм өзугаар оон тургустунуп турар «бажыңын» чаңгыс-ла номчугашка долузу-биле чырыдын бижиири болдунмазын номчукчулар билип турар. Ажыы-биле чугаалаарга, ындыг улут, ханы, нарын, мартылдаалыг, будулган айтырыгларга бүгү талазы-биле ханы анализтиг ном бижиири, номдептер бижип дадыкпаан мен. Ол аразында кара чаштан аныдаан чораан. Тывага баштайгы репрессияга таварыштым, хилинчек чок черге бооладып каанныңны соолунде. «Сүт-Хол хереэ» дээш азы 1930-1944 чылларда болгаш 1945-1960 чылларда Тыва Арат Республикага база автономнуг областка ужур-дүрүм чок черге репрессияга таварыштым. 1953 чылдың май айда күрүненин айылы чок черинин Соңгу Сибирьде шерег округунуңдан Кеземче хоойлузунуң 58 үүлү-биле 25 чылда хосталгам ханыттырып, хоругдаалга еске ак сеткилдиг эштерим-биле шиитпирлиивис. Соолунде бистиң актыывысты керек кырында илереткеш, 1953 чылдың ноябрь айның 14 хүнүнде ССРЭ-ниң Дээди судунуң суд коллегиязындан агарткаш, ук херекти соксатканының түңнелинде бисти хоругдалдан хостаан.

Социал чөптүг чорукту катап тургузар, ужур-дүрүм чок черге репрессияга таварышкаш, агартырган кижилерниң материалдыг амыдыралын эжижидер сорулгабыс 1989 чылдың январь 16-да ССРЭ-ниң Дээди Соведи тускай чарлыкты үндүргеп. Оон соолунде ол чарлыкты удуртулга болдурганы. Тыва АССР-ниң Дээди Соведи 1990 чылдың 10 айның 2-де Тывага моңу херек кырынга боттандырарыбыс-биле тускай доктаалды үндүргеп турган. Бистер кырык өртемчейге диригаркаш, актыг бооп, хамааты эргевисти чедип алган кижилер болгаш, өөргүл-төрел, ада-өөбезинден чарылган кижилер оода амыдырал-чүүтталганы хайгаарай бээр ирги бе дээш чазактың чарлык-хоойлуларын күүседирин манаарывыска-даа, хоойлуну күүседир ужурдуг чамдык албан-дужаалдыг кижилер тоомчага албас бооп турарынга хомудавас аргажок болду.

Көрээлиивер даан: Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунуң доктаалында «Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының район, Кызыл хоорай, суур болгаш көдээ Советтери ужур-дүрүм чок черге репрессияга таварышкаш, агартырган кижилерге чигелделер көргүзер айтырыгларны саададышкын чокка сайгарып көөр, оларның чүүтталга шөлү алырынга артык эртелиг болурунче, медицина дугаламчызын оочур чокка алырынче, чүүттап турар черлерининн аайы-биле халас эмнээринче, оларның чүүттап олурар бажыннарының коммунал ачы-дуза чедиреринин, оларга чүүлдериниң өртек-хөлезини 50 хуу чигелделиг болурунче, санаторийлер, профилакторийлер болгаш дыштанылга бажынары бааР путёвкалар бээринче, хереглелдин чугула бараанныр садып алыр чагыглар столунга оларны быжыглаарынче, чүүттап турар администрativтиг районнуң девискээринге ниити ажыглалдың транспортунга халас чоруурунче кичээнгейни салыр» деп кончуг эки чарлык доктаалдар үнгенден бээр алзын хөй ие, ай-ыылдар эрти. Олче кым-даа сагыш салбас боор чүве-дир.

Чогум кажан бистер чазактын берген ол чигелделерин ажыглаар кижилер боор бис? Бо айтырыгны кижи хамааты эргеш-биле көдээ, суур Советтериге, күүсомнарга айтырыг тургузарга, херекке албас, райпоже-зы еске кайы-бир черже чая катташ, аваа барыцар дээр боор чүве-дир. Район Совединин-даа, суур Совединин-даа даргалары ол чарлык, доктаалдарның ужурун шуут биибес боор-дур. Районнуң хереглекчилер ниитилелиниң даргалары Т. Тасоол, Н. Устинова олар база районда хоочуниар садыының садыгжыары сөөлгү үеде чалак доктаалының өй-хуусаазы эрткен дээр хевирбиле бистиң хандырылгавысты шуут тоовас болган.

Улут хилинчекке таварышкан. Тывада арткан «контр хереэ» дээш өгүл-мегеге таварып чораан эвээш санныг кижилерниң социал амыдыралын бо хирс шаг бергедээнде чогум кым, кажан ээ көрүп, күүседир ужурлугул? Мынчага чазактың чарлык албан-дужаалдыг кижилерниң үүге күүсетпейн турарын ажыы-биле чонга, биске харылап берип көрүнер.

Бистер үр үеде кара-бажында хинчек чок черге чораан, кадывысс чидирген бис. Мен моңу дириг арткан кижилерниң муриундан нетеп олур мен. Кадыым багай, хар-назыным чеден ашкан, хоочун ажылдакы мен.

Серин-оол САРЫГЛАР.
Кызыл-Мажалык суур.

Чагаа парлаттынган соонда

ДЕРЗИГ-АКСЫ: баажызы чүдел?

Январь 14-те үнген № 3 «Шынга» Эрзин райондан ие. Чечекмаа Чазырның «Оглувус канчап өлгенил?» деп эгелиг чагаазы парлаттынган: «Оглувус Айдыс Чазыр чажындан бажынга кемниг төрүттүнгеш, инвалид арткан. Ол 5 хар чеде бээрге, 1991 чылдың октябрьда Дерзиг-Аксында уруглар бажың-интернадынга чедирип кагдывыс. Декабрь 12-де чагаа келди (ону автор озалдан алган). Оглувусту канчаар чемгерип турганывыс айтыргаш, чемненмес-тир, чедип келиңер-дээн. А оол 11-де-ле чок болган...» — дээш, оглун багай ажаап, чемгербейн, эмневейн турганынга, эмнеп-даа турган болза, соора эмнээн боор деп чигзинимишаан, не хомудаан сеткилин бижээн.

Удаваанда ол чагаада айыттынган фактыларның шын эвезин, Айдыстың адаезинин оглун айтырып чаңгыс-даа келбээнин, харын-даа, Тес-Хем районга чурттап турган, баксырай берген оглун эккеп кааш, Эрзинге кеже бергенин, чаа адрезин айтып, оода чагаа биживаанин буруудадып, солувга үнген материалды коллективтиң хуралынга сайгарганын, коллектив кежигүннериниң хомудалды долузу-биле хүлээп албайн турарын дыннадып, ол интернаттың директору К. Ч. Донгак редакцияга кээп чораан.

Февраль эгезинде ол-ла интернат-бажының «ажылчыннарындан» деп каан чагаа база келген. «Чечекмааның чагаазының солунга парлаттынарының мурнунда-ла директорнуң багаи ажылының дугайында хомудалывысты Социал хандырылга министерствозунче бижидивис. Ону кончуг эрелгей хынаан. Кижизидикчи башкы кылдыр ол ажылга таарышпас, херек эрттирип чораан Ч. Маспын-оолду хүлээп алган. Төрелдеррүл тыртар чүве база бар. Дузалал ажыл-агында будулгаазыннар база бар...» деп бижээн. Ук чагаада чаңгыс-даа кижи ады салдынмаан.

Бо чагааларга үндезилээш, уругларның бажың-интернадында ниити байдал-биле таныжар, авторларның хомудалдарынга харыы тывар дээш ында ажылдап турарлар-биле чугаалажып, аңаа барып бир хүн ажылдадывыс. Уругларны чурттап турар интернадын, өредилге класстарын, эмнедип чылар өрээлдерин, столоваяның эргип кезип, эмчилериниң, санитаркаларның ажылдап турар байдалын көрүп, оларның-биле чоок чугаалажып, бүгү байдалды карак-биле көрдүвүс.

Уругларның Дерзиг-Аксы интернат-бажыңындан еске ындыг албан чери (ол 1978 чылда тургустунган) Тыва Республикада чок. Ында Тывадан болгаш Россия Федерациязының аңгы-аңгы булуңнарындан каш янзы нациялыг шупту 150 уруг азырал-ажаалдаа туруп турар. Оларның иштинде орунда чылар, төрүмелинден кылаштап көрбээн, холу, буду билинмес, угаан-медерели дудуу 27 уруг бар. Чазыр база оларның санына кирип, чыттырзын азырадып турган. Арткан уругларны угаан-медерелиниң даа-биле бөлүктерге хуваган. Интернатта бүгү уругларны эелчег өзугаар он санитарка ажаап каракталып турар.

— Чүгээр дээн уругларны колдуунда күш-ажыл кылып өредириниче угландырып турар бис. Мергежилдерни эге билиннче-дир ийин. Чижээлээрге, аштакчы кижи деп кымыл, чүдүрүкү деп кымыл, олар тус-туста кандыг ажылдар кылып күүседип турарыл деп чүвени билиндирер. Күш-ажылга кижизидилгеге таарымчалыг үе чай. Кылыр ажыл хөй болур. Дузалал ажыл-агыйывыс бар. Малга сиген белеткели, девискээр чаагайжыдылгазы (ону класстарда үлеп каан), огород ажылы, хараган ширбилдер кылыры, кат, мөөгү ажылдазы дээш-ле баар. 4-6 класстарның өөреникчилерин шаа-биле ажылдап өредип турар бис. Ниити билиг школазының өөреникчилеринге көөрде, бо уруглар дыңнаңгыр. Оны-мону кылыр дээрге, черле дедирлемес. Бо уруглар даараныгыга, аргыырынга өөренип турар. Ниити хандырылга тергиин чер бо. Аъш-чеми каш янзы, индикхеп-даа талазы-биле улуг бергедээшкин амдыгында көрбейн тур бис. Хомудал кылырының мурнунда аалиелер маңаа кээп, бүгү байдал-биле таныжар, уругларын айтырар болза эмидир ийин. Даап бодааны-биле хомудал кылган херээ чүү боор...— деп, кижизидикчилер Баир Лайзапович Тинмей, Кара-оол Кыргысович Чолдак-оол чугааладылар.

— Айдыстың чемненири багай, колдуу чемненмес келген. Хүнүүн-не немелде чемни — суук кашаларны, хайыңдыртан сүттү, хоютхан чемни, мүнүү берип, аксынче омааштап күдүп чадааш, эмискиктеп-даа турдувус. Эмискик база соруп шыдавас, чүнү-даа ызырташ, чыдыптар. Арай деп ажырган чеминиң колдуу делир кустугун кээр. Оглун нези беш харлыңга чедир аксы-дылы-биле чемгерип келген чораан. Дайнаашы, дылыныс-биле уруг чемгерер эрге бисте чок. Ынчаар чемгерип чораан оглу баксырай бээрге, маңаа эккеп каарга, мында уругларны чеми, бистиң аргавыс таарышпайн-даа барды-ла ыйнаан. Чок апаарга чүп, хепкерип каан бис. Назыда кылаштап көрбээн кижинин буду, холу дыгдынчак боор. Оозун эдер дээш бинт-биле хере тыртып, шарып каан үжүру ол. Биске эккээрде бажының үзүн дүгүн тейнигге бөле баглаааш, баптиктеп каан, платье кедирген. Ниити чурум өзугаар бажының дүгүн доңгүртиптиривиске, күйгазы шивишкилиг, магабодунда база ындыг чораан. Оозун чоорту эмнеп алган турган бис... Уруглар хүнде дөрт катап чемненин турарлар. Иенин чүү дээш хомудаанын билбес-тир бис. Оглунуң мөчүзүн ап келгенде, ындыг-ындыг чугаада кылбаан, харын биске эккин күзеп, үжүру ындыг дээш, шайлаткаш чоруттулар. Ындыг берге уругларны дүн-хүн чок ажаптеңээп турда-ла, ындыг хомудал кылырга бергедир. Ол не оода-ла чаңгыс тонук дургузунда бистиң бирээвис орунга ажылдаан болза... — деп, санитаркалар К. Х. Ондар, Т. Б. Сат, Г. С. Кудрявцева, Л. И. Тонких, М. А. Оюн, медсестралар Н. С. Салчак, В. Б. Саны болгаш оон-даа өскелер чугаалап турдулар.

Шынап-ла, байдалы берге чыдар, ындыг уругларга кандыг ажаалда хереглин ону чүгле карак-биле көрген кижи билир.

— Айдыс дөрт аңгы диагнозтуг, организми дыка суларган оол келген. Кыжын уруглар аразында грипп тараан. Колдуу калбаа-биле, ынчалза-даа чиик эрттирдилер. Ынчан Айдыс база баараан, өкпезинге дегдирге берген. Районнуң улуг педиатрын чаладывыс. Оон сүмези-биле эмнеп турдувус. Эм талазы-биле хандырылга багай эвес. Чагыны баш удур кылып аарга эки чүве. Кол эмчи чок улус-тур бис. Четпесле чүве бо. Бинт бар, а шарыыр материал — марля, спирт чедишпес. Чаэрби чыл эмчи стажымның 14-үн маңаа ажылдап эрттирип тур мен. Бо үе дургузунда мындыг хомудал көрбедим. Эмнеп турган улуска эпчокдаа боор чүве-дир. Районнуң СЭС эмчилери-даа, педиатрлар-даа график өзугаар кээп турар. Оларның аргасүмези улуг. Эмчи сестраларывыс четчир, олар ажылынга кызымак, мергежилиг бердинген улус. Чечекмаа Чазырның оглуну соора эмнээн боор дээн чигзинишкинин хүлээп албас бис — деп, ада-сестра Н. П. Белянина болду эмнеп турганының, аарының төөгүзүн бижип турган карточкаын көрүүлү. Ол бүрүнүн демдеглелдери бар.

Уругларның аъш-чемнини, ону белеткеп, чемгерип турарының дугайында чемехала турбас хире. Чүге дизе көрдүнгенин өзугаар чемни райпо, кооперацияның аңныыр-тывыш ажыл-агыны ой-шаанда чедиштирип турар. Социал хандырылга министерствозу акша-хереги-биле үзүктел чок хандырып турар. Магазиннерде, столоваяларда чок чемнерни ап турар бис дээрзин директор Кызыл-оол Чашоолович Донгак, улуг повар Валентина Монгушовна Иргит, аъш-чем складының эргелекчизи Евдокия Моисеевна Мурачёва олар бадыткап чугаалаттылар.

Дузалал ажыл-агыйында бо хүннерде 7 шиек, 33 хаван бар. Эт-биле хандырылга үзүктел чок. Сүттү дутуржулга өзугаар «Ленинчи орук» совхозтуң Мерген фермазындан ап турар. Боттарының күжү-биле тарып, аңаап, шыжап алганы картофель, ногаа аймаа дараазында дүжүтке чедир четчир.

К. Ч. Донгак директорга томуйлаткандан бээр чыл ажып турар. Оон боду-биле-даа, коллектив кежигүннери-биле-даа чугаалажырга, ол ажыл-иш дээш туржун билир удуртукчу деп билдивис. Үе кыска-даа болында кылдынган чүүлдер караккa көскү. Чоокта чаа уругларга 74 муң рубльге шинк-хепти, 160 матрасты алган. Кызылдың даараныгга фабриказында чагыны база кылган. Районнуң удуртукчулары-биле, депутат М. К. Доржукай-биле харылзаалыг ажылдап турар. Интернаттың өрээлдериге, столоваяга, ниити одалга системазынга капитал септелгени кылдырган.

Ат салдынмаан чагаада хомудал фактылары бадыткаттынмаан. Бир эвес директорнуң ажылы, чагаада бижээни ышкаш, ылап-ла хажыдыышкыннарлыг чүве болза, хомудалдыг авторлар чүге ат салбааныл? Шын дээш туржуп турар кижи болза «чаштынмас» турган. Ат салбаан, адрези тода эвес чагааларга редакцияның хамаарыдгазы кандыгыл деп чүвени солун арнынга хөй удаа бижээн. Ол бүгү бижикчилерге өөредиг болур ужурлуг.

Угаан-медерелиниң демнелиниң, сайзыралының аайы-биле өөренип турарларны чүгле ындыг уруглар албан черинге көрүүнүн тускай программа өзугаар чорудуп турар. Өөредилгенин үгшинин башкыларын сонуургап, кичээлдер эртип турар класстарны көрдүвүс. Хөй чылдарда аңаа ажылдап келген болгаш, ында уругларның психологиязын, байдалын эки билир кижизидикчи-башкылар Т. Л. Оттук-оол, А. С. Дьякова, К. К. Чолдак-оол олар башкылаашкынның, өөредилгенин чамдык онзагай талаларын негелдерин таныштырдылар. Өөредилгени мында оон бирги, ийиги, үшкү... алдыгы чылы деп хуваап каан. Ол чылдарда уругларга чедирген өөреткен турар ужурлуг чүүлдерниң шинээттинери оларның сайзыралыдан хамааржыр. Кайы-даа башкының чугаазындан алырга, өөредилге программазынга дүүштүп көрүүнүн методиктиг литература ховар, ылангыя көргүзүг материалдары чедишпес, эвээш боор турар. Уругларның кичээнгейин хаара түдүп сонуургалтаа янзы-бүрү өөнерлиг көргүзүг материалдарының, чуруктарның арбын болурун күзеп турарлар. Ол чүүлдер-биле ханчыраа тускай албан черлери бар-ла болгай деп айтырып кааплер турп магат. Коллегаларынарның «школаларда камчап билир, ажыглаттынмайн чыдар артык чүүлдер бар бооруп» деп күзелин силерге дыннадыглы, башкылар.

Хөй чылдарда ажылдаан арга-дуржулгазындан, хайгаавалдарындан башкылар билир, хол-биле тудуп кылыр ажылдарга оларның өөреникчилери дыңнаңгыр, стол, сандай, хама солун дээн чижектиг түүлдерге камныы кымдан дээре. Аргыыр, чазаныр күзелдиглер бар, амгы үеде материал айтырыы берге боop турар. «Чүнү кылып билир сен», «Бистиң чураан чуруктарывыс» деп делгелгеден уругларның кылыгларын сонуургап болур. Чамдык чуруктарны каастап будуурда, өөнерниң чедимчелиг шилиттингенин эскерип болур.

Башкылар уругларны өөредип, кижизидип турар болганда, оолдар, үсүгларның салым-чолу оларны сагыш-сырадып чорууру билдингир. Ылангыя башкылар Т. Л. Оттук-оол биле А. С. Дьякова уругларның адаезинин адрези билдинип турар чүве болганда, харылзажырының аргаларын дилеп, чагаа-даа бижип чорудуп турарлар. Төрээн адазы, мези-биле уругну харылзаштырып, чоокшулаштырарын күзеп, орааларжып турарлары ол. Ындыг байдалга оларның хамаарылгазы аңгы-аңгы, харылап кээр-даа кижи бар, ол олчаан кандыгдаа сес, мөзээ чок баар чагаалар-даа бар. Аңаа кээп, уруун азы оглун кезек үеде чандырганы, катап эккеп каапдар база бар.

Төрелдери, ылангыя аъзы бар деп билир уругларга олары келбеске, бичии кижиниң сагыш-сеткилинге кайы хире бергел, аарыл? Аъзының овур-хевирин ындыг-ла чоок, тода эвес-даа бол, ынаар талыгыр ыракта чүве дег, сактып, бодап, маңап чорууурлар дөмей-ле бар. Чаш кижини ынчаар хилинчектээн ажыы үүл? Амыдыралда дески чүве кайда боор, кым кандыг-даа байдалга таваржып болур. Төлүн кемниг болуп төрүттүнүп келири чугаажок чылдагаанарлыг, кижиниң салымы деп чүве база турар, ынчалзажок ындыг байдал ылангыя алкоголизм, наркомания-биле холбашкан болза, буруу кымдал? Оон-биле кады бо одуругларны чаш төлүн бажудулга азы уруглар бажынга каапкаш барганнарга база хамаарыштыр чугаалаксаан бис. Кандыг-даа байдалдарда, ава кижиниң адын сыкпайн, инвалид төлүн азырап, аңаа ынакшылы, кизээнгейи-биле аарыгдан оон чозуланын үлежип чорууурлар. Башкылар-биле мындыг бодалды үлештивис. «Азырап шыдавайн, күш четпезин» ажыы-биле чугаалааш, эккеп каан таварылгала, олчаан барбайн, ында-хаалдаа бол кээп турары күзеичиг, уруу маңаар болгай.

Кадыы кошкак уруглар-биле хүн бүрү ажылдап, көрүп, харылзажып турар, байдалды пат-ла билир ол башкылар өг-бүлелерге кадык чаштар төрүттүнерин күзеп турдулар. Ол талазы-биле хойну-ле чугаалаксаан болдулар. Барыын-Хемчик районда Эрги-Барлык школазының үстүү классторының өөреникчилериниң эрткен чылын аңаа чедип, уруглардың бо бажыңының дугайын билип алганы черле артык эвес боор диштилер. Оон-биле кады кижизидикчи башкыларның санал-оналын кончуг таптыг дыннап сүмележир чүве болза, оларның билип турары-биле аңаа эвес, а дузалал школаларына өөредип болур уруглар бар. Аттарын адаарга, сан эвээшдаа бол, олар дээш башкы кижиниң сагыш човаашкыны өөрүнчүг. Мындыг таварылгада кижи, оон келир үеним ылап-ла бодаар болза, бүдүн коллектив киришпезе-даа, чаңгыс-даа кижи болза, өөреникчизинге хамаарыштыр тайылбырлап, бүзүредип, көргүзүп турган, бодунуң туржуп быжыы-биле тудар ужурлуг. Черле ынчаш уруглар аразында ажылдап турар кижи кандыг-даа байдалдарда олары дээш туржуп ыыдаптар болза эки. Оон-биле кады кандыг-даа ажылга хууда харыысалга, контроль, бот-боттарындан негелде деп чүве турар ужурлуг. Удуртукчу кижи ажылхерекчи, чөптүг негелдеги кымга тургузарын билир болгай, эмчи дижик, сестразындан айтырар, ажылын контроль алыр, а ол бодуунуң эелээзинде, санитаркалары-биле ажылдаар.

Ажыл-хереэн чугаалап турда, коллектив кежигүннериниң «Дус-Хөлге профилактория ажыдып алгаш, чайын шөлээ үезинде дыштаныр арталыг болзувусса» диген күзелин база дыннадывыс.

Аңаа чоруп турувуста, ажылчыннар, санитаркалар бөлүү-биле чыглып келгеш, шалың толевириниге хамаарыштыр айтырыг тургустулар. Шалының эки-ле билбейн турарын чугаалааш, айтырыгны Социал хандырылга министерствозунуң бухгалтериязына чедиргеннин дилээн. Оларның негелделери мындыг: шала, хеп чүп турар ажылчыннарның, санитаркаларның шалының эвээш, амыдырап-чурттаарынга чедишпес, оон-биле кады ажылчыннар уруглар компенсациялын төлеп бербейн турарын билип алыксап турарлар. База бир айтырыг: мындыг албан черинде ажылдап турары дээш 25 хууну ажылчыннарга үүге төлевейн турарыл? Ол негелдеринин чүү хире үндезининин министерствозу-ла билир боор.

Рынок харылзааларынче шилчилге үезинин берге байдалдарында ниитилелге эр-не үнелиг чүве — уруглар, оларның социал камгалалының дугайында айтырыг чиг тургустунуп турар. Бир эвес оларның кадык-шыырак төрүттүнүп кээриниче баш удур кижээгей салбас, чаштарны бүгүн камгалап ап шыдавас болзувусса. Чер кырынга бодувустун уламылалывыс болур салгалыпыстыы чидириптип болур бис. Кижи угаан-сарыындыг, талантылыг, күштүг кылдыр чаяаттынган. Келир үе дижиривис хензиг чаштар каракчыгаштары-биле чүгле бисче, улуг кижилерге идегел, бүзүрел-биле көрүп турар.

Ажы-төлүн кадыкшылы, өг-бүледен, ада-неден кол хамааржыр. Архаизи апарган «санчырыдыышкын» деп сөстү сактып, олче аңгыр ам чугула. Санитар чырыдыышкыны — ол чүгле «Чемненир мурнунда холун чуг!» дивээн, а ада-иенин амыдыралга кадык-чаагай, чараш мөзү-бүдүштүг, ажы-төл кижизидилгешкге үлегерлиг болуру дээни ол деп билзе чогуур. Кадык ада-иелен кадык төл төрүттүнер. Кадыкшылы кошкактардан, алкоголиктерден, наркомандардан, токсикомандардан кандыг төл төрүттүнер-дир? Оон чижээн көрдүвүс. Ийе, өг-бүленин планнаашкын политиказынга күрүне киржилгелиг. Ынчангында, бир дугаарында, бодунуң кадыкшылы дээш кижи бүрүзүнүң демисежирин, ийиде, авагалаар чорукка, наркоманиягa, токсикоманиягa удур демиселди шыгыызы-биле чорударын үе негеп келгеи. Уруг өг-бүлеге күзел-биле төрүттүнер ужурлуг. Күзевээн уруг — педиатрияда амгы үеде хоочураан аарыглыг айтырыгларның эң колу апарган.

Камгалалдыг медицинаны кижи бүрүзү деткип, ону үеним байдалынга дүүштүр шын билип турар. Ынчалзадаа уруг-дарыгның кадыкшылы, оларны ажаап өстүрери ада-иенин акшазының хавының чугазындан, кылынындан канчап-даа хамаарышпас дээрзин утпас ужурлуг бис. Ие-чаштың камгалалы чүгле күрүне хереэ деп кылыы билигге, кенен сеткилге алып чорууур ада-иелер ону чүнүп-даа мурнунда бодувустун хереэвис деп миини бээр чүве болза, ынчан эки талаже өскерилгени манап болурдур бис ийин. Ынчан амыдыралдың тывызыының баажызы илереп кээр.

Валентина САТ.
Вера КУУЛАР.
(«Шынның» корр.).

МЕРГЕЖИЛИН БАРЫМДААЛАП...

Ажыл-чарлыг чоруктун, демократиялың үезинде бистиң шоолуг-ла эскербейн турарывыс архив ажылы чугула черни эелеп турар. Архив документилериниге үндезилеттинген чамдык солун материалдар, үүлдер солуунуң арынга үнүлээн. Тыва Республиканың Архивтер херектериниң талазы-биле күрүне комитединде бирги категориялың специалисти Т. С. Саяндан бистиң корреспондентивис номчукчуларны сонуургадып турар эдээн каш айтырыгларны салган.

— **Архив ажылының бөгүнгү ут-шин кандыг янзылыг болурул, Тамара Седип-ооловна?**

— Бистиң ажылывыста база бир эн чугула үүл — улустуң дилег, чагыгларын күүседип, оон-биле ажылдаары бөгүнде кол соруглавыс болуп турар. 1990 чылдан эгелээш социал, эртехоойлу айтырыглары-биле холбашкан консультацияларны берип турар бис. Бир эвес дилег, чагыгларга дүүшкен документилер бистиң архивте бар-ла болза, ону бис 5-6 минута иштинде тып берип болур бис. (Чамдык улус ону 10-20 чыл иштинде-даа дилеп келген болгулаар-дыр, үүге дизе ону айтырар ужурлуг черлерни билбес болур)

Ажыы-биле чугаалаарга, херек документилерни чыып белеткээри, ону кадагалап шыгжаары ам-даа чогумчалыг эвес болуп турары хомудчыг. Бадыткаар ужурлуг шынзыдылгаларның долу эвезинден хөй уруглар-лыг чамдык өг-бүлелер, ылангыя бот-шелер, улуг назылыглар, инвалидтер болгаш чурттакчы чоннуң өске-даа кезектери компенсацияны, дузаламчы пенсия, пособения база ачы-дуза чедирилгезинин өске-даа хевирлерин чедип ап шыдавайн турар. Ынчангаш социал, эргехоойлу айтырыглары-биле холбашкан дилеглер, чагыглар район-нар болгаш республика архивтеринде көвүдээн.

— **Архив фондуларының шыгжанырының анты байдалы черле кандыгыл?**

— Күрүнеин Кызылда төп архивинде, партархивте (эрти политчырыдыышкын бажыңында) болгаш районнарда төөгү талазы-биле солун документилер бар болуп турар. Архив шыгжамырларында ол-шыкты, изигсоокту, арыг-силигни тускай приборларның дузазы-биле контролдап турар. Ынчангаш документилерни шынар байдалын чидирбезиниче улуг кичээнгейин угландырып турар бис.

Чер-черлерде бүдүрүлге, албан черлериниң организацияларның төөгүзүниге, кижи бүрүзүнүң күш-ажылчы ставжына болгаш оон-даа еске чүүлдерге хамаарышкан барымдаалыг документилер бисте кадагалаттының келген. Ынчалза-даа архив документилери шыгжаар тускай дериглер, өрээлдер амга чедир чок боop келгениинден ажык столдар кырынга болгаш шкафтар иштинге документилерни шыгжаар ужурга таваржып турар бис. Удуртукчулар, кол специалистер болгаш харысалгалыг өске-даа ажылдакчылар ажылдан халажып чоруурда, херек эмгелелин акт өзугаар дамчыдып бербейн турарындан сеелгү үеде чугула хөй-хөй документилер чидип турары хомуданыгыг. Чижээлээрге, ажылга улустуң хүлээп ап, хостап турганының дугайында «О-Шынаа» совхозтун директорунуң ат салган документилеринин хоолгазы биске келген турган. Оон соонда ол читкен, чем шкай 1985, 1988 чылдарның сада чугула документилери чиде берген. Мындыг чижектиг фактылар катаптавазын дээш райархивтериниң эргелекчилери шыгжаг талазы-биле негелдерини кылбышаан, документилерни эмгелеп четчеләэринге улуг дузаны чедирип турар. Ынчангаш документилерни архивчилерге эмгелеп алырын кайы-даа деннелдиң удуртукчуларынга сүмелээр боданын ийик мен...

— **Аңгы үеде дыка хөй райкүүскомнар даргалары оон мурнунда партия кежигүннери, харын-даа оларның чамдыктары райкомнарның, парткомнарның секретарлары чораан. Районнарның коммунистериниң хөй кезии ак сеткилдиг ажылчыннар, бодуун кижилер болгай. Оларның партийжи документилериниге хамаарыштыр чүү чугаалап болур силер?**

— Херек документилерни архив фондузунга шыгжаар ажылдарны чорудуп турар бис. Партия шугумунга ажылдап эорааннарның болгаш еске-даа коммунистерниң чугула херек документилери күрүнеиин төп архивинге, оон шыгжамырынга четче-бүрүп артып болар. Чоокку үеларде партархивтиң эргелекчизи Б. М. Евтешин Бин-Хем районче база бир өлчем ажылдакчылар өспедаа черлерге сургаачылап чораан келген. Райархивтерниң эргелекчилериниң кыржилгезин-биле Архив херектериниң комитединиң коллегиязын, архив ажылдакчыларының семинарын организастадывыс. Ол системада чаа ажылдап эгелеп чоруур кижилериниң өөредилгезин арттырыр, стажировканы чоруткан. Ынчангаш дутуржуп алгаанывыс өзугаар, партия документилерин райкүүскомнар даргаларын дамчыштыр күрүнеиин төп архивинче чорудар. Бин-Хем, Тоожу, Танды, Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Улуг-Хем, Эрзин районнарының парторганизацияларының документилерин амга чедир дужааттынмаан. Чижээлээрге, Тоожу район-дур. Документилер чедирилгезин организастаарынга райкүүскомдаргазы С. К. Долгар черле кандыг-бир хемчеги аптар боор деп идегээр-дир мен.

— **Районнарда ажылдап турар архивчилерниң профессионал мергежилинге хамаарыштыр чүү демдеглеп болур силер?**

— Бин-Хемден Р. О. Бадыныгы, Өөрүдеп С. Х. Давса, Улуг-Хемден Л. Н. Грошенко, Монгун-Тайгадан Ч. Ч. Иргит болгаш өскелердаа ур үеде ажылдап, дуржулгазы улгаткан. Кызыл райондан Галина Алексеевна Баглаева Сүт-Хөлден келген чаа ажылдакчы Чойганмаа Монгушту бодунга өөреткеш, практиктиг дузаны көргүскен. Монгун-Тайга райархивиниң эргелекчизи Чечек Чамзыевна Иргит ажылынга ак сеткилдиг болгаш чүткүлдүг кижилерниң биреэзи. Оон ажылында будулгаазыннар, документ чидер чоруктар чок.

Ындыг-даа болза чамдык райкүүскомнарның удуртулгазы архив ажылынче кошкак кичээнгей салып турар. Чижээлээрге, Сүт-Хөлдүң райархивинге сес чыл иштинде 7 кижи солуушкан. Оон түнелиниде ол ажыл ук районда саңдыргай байзалда турып турар. Бистерниң талаыстан чаа ажылдакчыга дуза чедиреринден кажан-даа чаам дивес бис. Ол талазы-биле план бисте бар.

Виктор КАРА-САЛ чугаалашкан.

Делегейде

ШОКАР МЕДЭЭЛЕР

ПЕКИН. Кыдатта кинонуң болгаш эстраданың «сылдыстарының» бедик оруглаларынга адааргаар улус болгаш парлалгада шүүмүүлелдер эвээш эвес боop турар. Ол айтырыгны черле бир каинчаар «таарыштырарын» олар негеп турарлар. Бир сураглыг ыраажы кыс чоокта чаа каттышкан улуг концертке киришкеш, чаңгыс ырызыла даэш 2 муң юань (370 доллар) негээнин «Цзинцзи цапькао бао» солун дыннаткан. 3 хонук дургузунда ол сценаже 18 катап үнгеш, 36 муң юаньны (6,7 муң доллар) ажылдап алган. Оон кадында ол түнге онаажыр бүгү үнүлүүлерни концерттерни организастаннар төлээн. «Ол дээрге ажылчын кижиниң чылда ажылдап аар ажыл төлевиринден он катап хөй боop турар шыжажыл» — деп, медээнин автору кайгаан бижээн. «Экономика талазы-биле чыдып калган» дээн районнарның сүүттакчыларының «орулгазы»-биле харын-даа дөмейлевээн-дир. А ында чурттакчы кижи бүрүзүнүң чылда ортумак орулгазы ийн үүс юань безин четпейн турар болдур ийин.

БОННН. Кассель хоорайның чурттакчызы бир хереэжен Гамбургтан чаныр бар чорда, хоорай кыдыынга оон машиназын полицейжи хеп кеткен аныяк кижи доскаш, чурттакчыларлыг эн чоок черге чедирип каарын аажок чөптүү-биле дилээн. 31 харлыг хереэжен үүге-даа казывайн, ону олуртуп алган, шак ындыг эелдек дилегге ойталаары-даа амыр эвес болган хире. Ынчалзадаа автомобиль улуг орукче үнүп кээри билек. «Полицейжи» хол боозу үштүп келгеш база-ла эелдээ кончуг машинаны хостаарын хереэженден дилээн.

Ужурдан эртер эвес, чолаачы машиназындан үнүп берген. Полицияның дузазыбиле Кассельде бажынына чедип алгаш, когараан хереэжен бодунуң эжинден бир-ле билдинмее эр кижи олче долгааш, машинаның эвээнге чедирген эпчок үүлү даэш аажок буруузунуп турарын дамчыдарын дилээнин кайгап дыннаан. Эжинин телефон номерин ол автомобильдин артыкы олудунга чыдып калган демдеглелдер дептерингежинден билип алган боop-тур. Билдинмес арткан «ойлукчокпай» машинаны кайда арттырып кааныы, ону канчаар дүрген тып ап болурун база дыннаткан болган. Оон аңгыда, машинаның бензин кудар сазазы долдур куттунганын болгаш оон дулгуурун, чедиртинген караженын орнун дуглаан 200 марканы почта дамчыштыр чорудупканын база ол чугаалаан. «Эелдек, топтуг» аныяк кижи бодунуң адын адаазан болгаш ол хевээр билдинмес боop артып калган.

ОСЛО. Норвегияның он чурттакчызының бежи-ле бурганга болгаш үстүү, алдыы ораннарга бүзүрээр, а чедизи — аза-четкериниң база эрлик ораныының барынга бүзүреес боop-тур. Он кижиниң чүгле ийизи хүнүүне бурганга тейлеп турар болза, шупту норвегтерниң 38 хуузу шуут тейлеес улус-тур. Ол дугайында ук черниң шажын организацияларының Осло хоорайга организастап эрттирген «Хүрээ-хиит чок шажын» деп конференцияга дыннаттынган.

Ниитилел байдалын өөренип көөр норвег албанның чоруткаңы айтырыгларга харылар өзугаар, он скандинав чурттуг чурттакчыларының 15 хуузу хүрээ-хиит ажылдакчылары-биле доктаамал харылзаалар тудуп турар болза, ол-ла дирези шажын өзулалдарынга улуг-ла бүзүреевейн турарлар.

Чоруттунган шинчилелдериниң түнели-биле, чурттакчы чоннуң шажынга хамаарылгазының талазы-биле ийи улуг бөлүүн демдеглеп болур. Ол дээрге — боттарының хүрээ-хиит-биле харылзааларын дыка-ла сиалап демдеглексевес «хүрээ-хиит чок» чүүлделиглер болгаш делегейни чаяап бодараткан бурганга түреттерининң ханызындан бүзүрээрлер-дир.

(РосИТА-СЧТА).

ДАШТЫКЫДА

ЛОНДОН. Мурнундагы Совет Эвилелинден еврейлерниң Израильче «улуг көчүүшкүнү» намлаан. «Дейли телеграф» солунуң айытканы-биле, февраль айда ында 4 муң кижи чедип келген. Ол дээрге соолгу ийи чылда Израильче көшкеннериниң эң эвээш саны боop турар. А 1990 чылдың декабрьда көшкеннериниң саны 35 муң болган.

Израиль мурнундагы ССРЭ-деи еврейлериниң көжер чоруун политиктиг улуг уткалыг деп санап, ону палестиннерге удур демиселге ажыглап турган деп, солун айытган.

ВАШИНГТОН. Күрүнеден халас аъш-чем дузазын ап турар американнарның саны эрткен чылдың декабрь-ында улуг хемчээлге — барык 24,85 млн. кижи четчеп. Ол дугайын АКШ-тың кедер ажыл-агый министерствозу дыннаткан.

1990 чылдың декабрьда аъш-чемге халас талоннарны ап турганнарның саны 21,68 млн. кижи турганындан ынчаар өскени чуртта экономиктиг байдалың баксыраанын херечилеп турар.

Бо чылын албан хуузубиле «ядыы-түреңги чоруктун кызыгаарында» деп санатканнарга аъш-чем дузазының программазында 22,6 млрд. долларны көргеп. 1993 чылда администрация 28 млрд. долларны дилеп турар.

АШ агентилелдиң демдеглээни-биле, аъш-чемниң халас талонун дөрт кижилиг өг-бүлеге чылда орулгазы 13404 доллар четпес болза бээр. Аъш-чемниң халас талонунга онаажыр продуктуларның эрткен декабрь айда чижек өртээ 69 доллар болган.

ТОКИО. ХКД чурттарынга дуза көргүзериниң дугайында айтырыг барыын таланың чеди улуг күрүнелериниң удуртукчуларының июль 6-8-те Мюнхенге эртер чөвүлел хуралының кол айтырыы апаар деп, япон «Нихон Кэйдзай» солун айытган. Аңаа ол чурттарның удуртукчулары ХКД-де аар экономиктиг кризисти ажып өртериниге оларның боттарының аргаларын ажылдаарынга дуза чедиреринин хемчеглерин ажылдап кылырынче инчеглелин угландырар.

АНКАРА. Турциның демократия фондузунуң делегей шанналын Россияның Президентизи Борис Ельцинге тывыскан. Ол шанналды аңаа «демократияны хөгжүдүрүлүн хереэнге хууда салыышкыны» дээш тыыскан.

Фондунуң төлээлекчизи шанналды Россияның Анкарада элчини Альберт Чернышевка дамчыдып берип тура, «Москвага август болуушкунларының үезинде Борис Ельцинниң үүн таныкларның дааш-шимээнин дүй баскан» деп демдеглээн. Россия Федерациязының элчини түрк парламентиге Президент Ельцинниң байыр чедирген үүгүүлгазын дамчыткан.

ВАРШАВА. Польша күрүне шуут бүрүнү-биле бүстүп дүжериниң кырында келген. Ол дугайын «Солидарность-80» профсоюзуларының Шецинге эрткен 2-ги съезди-зинге ол профкатыжыышкынның чөпшээрежилге комиссияның даргазы Мариан Юрчик демдеглээн. «Солидарность-80» бодун 1980 чылда эгезин алган «Солидарность» деп калбак шимчээшкинниң идеалдарының салгакчызы деп санап турар.

СОФИЯ. Болгарияның Министрлер Чөвүлелиниң даргазы Филип Димитров он хонук хуусаалыг аянчорук кылып, океан ындынче аъттанып кан. Оон сорулгазы болза Дж. Буштуң администрациязы-биле харылзааларны тургузары, болгар-америк харылзаалардың хөгжүдүлезинин айтырыгларын чугаалажып көөру. АКШ-тың ажыл-агыйжы бөлүктери-биле ужуражыры, ында делегей организациялары-биле харылзажыры болур. БТА агентилелдиң демдеглээни-биле, ол дээрге ийи чурттуң аразында 1901 чылда харылзаалар-ны тургускаанының соонда болгар чазактың төлээзинин АКШ-че бир дугаар аян-чорук боop турар.

НЬЮ-ЙОРК. «Автомобиль тудушкунунуң «Дженерал моторз» компаниязының Чөн Европага ажыл-чорудулганы калбартыр дугайында дыннадыы АКШ-та оон заводтарында улуг килемнешкинни болдурган. Ынчангаш кайгаар чүве чок: каш хонук бурунгаар ол компания Соңгу Америкада 12 заводтарын хаар, 17 муң хире кижи ажылдаар черлерни кызырар дугайында дыннаткан, улаваанда Польшада кады ажыглаар чаа будулгеге 75 млн. долларны тускайлап бээр деп шиптирип үндүрген.

КАИР. Бо чылдың январь 1-де Египеттиң чурттакчы чоннуң саны 57,758 млн. кижи болган. Оларның 2,5 млн. хирези даштыкыда. Эрткен чылда чурттакчы чоннуң ниити өзүлдези 1,307 млн. кижи болган. Ынчаарга «пирамидалар чуртунуң» чаа чурттакчызы 24 секунда болгаш-ла көстүп кээп турар.

Статистика эргелелиниң ол медээлери эрге-чагырга оргаанарынга өөрүшкүлүг эвес, чүге дээрге чуртта социал-экономиктиг хөй айтырыгларны шиптирлээринге чурттакчы чоннуң дүрген өзүлдези кандыг-даа чиглелдиг эвес, а харын улам бергеделир. Чижээ, ам бодин ажыл чоктарының саны 12 млн. ажып турар.

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың Линдсайд хоорайынга (Барыын Виржиния штат) улуг назылыг америк хереэжен ниити чурттан чораан. АКШ-тың эң улуг назылыг — 114 харлыг хамаатызы Этти Мей Грини чоокта чаа мөчүзүнүн америк телеграф агентилелдери дыннаткан.

Улуг назылыг америк хереэжен кижи сеелгү хүнерниге чедир омак-сергек турганы кырганнар бажыңының ажылдакчыл

Сарыг-шажсян болгаш чүдүкчү

МЕЧИ ЧЫЛЫ

(60 ЧЫЛДЫГ ЭРГИЛДЕ ТАЙЫЛБЫРЫ)

(Төнчүү. Эгези № 39, 42 «Шында»).

МЕЧИ ЧЫЛДЫГЛАРНЫҢ ХЕЙ-АЪДЫ

Отка олурган чылы — өрт (турут).

Довуракка олурган чылы — бурунгаар (мурнуу чүкте).

Демирге олурган чылы — куду.

Дээрге олурган чылы — өрү.

Сутка, даага олурган чылы — бурунгаар (мурнуу чүкте).

Ыяшка, салгыга олурган чылы — өрү (турут).

Бир эвес олуду өрү (турут) болза, этке, малга багай, ынчангаш ак чем дээжизи-биле дагылга кылдырар.

Бир эвес олуду куду болза, кадыкшылга, назы-харга багай, ынчангаш назын уздыр дагылга кылдырар.

Бир эвес олуду бурунгаар болза, кадыкшылда, хар-назыда чедимче чок чүүлдер бар болганы-биле Бургандан сагыызын ал, хей-ъат бедидип алыры чугуда.

Мечи чылдыг кижиниң хей-аъды 5, 9, 13, 17, 21, 29, 33, 41, 45, 69 хар назылыында кудулап болур, айыылдыг.

Мечи чылдың авыралдыг эки шактары: улу, чылан, ыт, хой, куске, инек.

Күстүн башкы айда дээрниг кара ыдыныр бажы барыын талаже хараны бээр болганы-биле өг тигери, бажың тудары, куда дужүрери, шеригже аъттаныры, хөөр-биле үреледжири бүгү талабиле багай болур.

ОРДУЛАР, ӨГЛЕР (СОЗВЕЗДИЕЛЕР)

Матар өгге (Козерог) төрүттүнгеннер ажыл, амыдыралында хыныыр, хынамчалыг болза-даа, аажы-чаңынын ол байдалын эчизинге чедир тудуп шыдавас болур.

Хуих өгге (Водолей) төрүттүнгеннер аажы-чаны чымчак болур. Олар оюн-тоглаага турал ыг

Балык өгге (Рыбы) төрүттүнгеннер чогаадып бүдүрер салым-чаяанныг, боттарының чүүү кылырын база чүү чедип алырын эки билир.

Хой өгге (Овен) төрүттүнгеннер аажы-чаны, чүве бүдүрери кончуг берге болур, ындыг кижилер мечи чылда киизәнип чоруур болза чогумчалыг.

Инек өгге (Телец) төрүттүнгеннер аажы-чаны өскүм, ынчалза-даа алыксак, сеткили хөөремик-даа болза, бодунга өгулуг чүве бүдүрүп ап шыдавас.

Хамдатгах өгге (Близнецы) төрүттүнгеннер дүрген аажы-чаныг, хей чүвелерге бүзүрел чоруур.

Мелхий өгге (Рак) төрүттүнгеннер эки сеткилдыг болур.

Арзылан өгге (Лев) төрүттүнгеннер сеткили бардам, олар парны-даа кудуруундан сегирип алырындан чалданмас байдалдыг.

Кыс өгге (Дева) төрүттүнгеннер кончуг хөөремиккей, олар алыксаан чүвези дээш амы-тынын-даа бериптер чыгыы кижилер болур.

Целуур өгге (Весы) төрүттүнгеннер мегечи болза-даа, бодунга ажыктыг чүүлдерни кылып чоруур, бүдүрген ажылы көвей болур.

Холпчек өгге (Скорпион) төрүттүнгеннер аажы-чаны чадагай, чүве чажырып билбес, мегечи ынчалза-даа кончуг кажар болгаш бодунга орулгалыг кылдыр мегелээр.

Ок-ча өгге (Стрелец) төрүттүнгеннер болза-даа кончуг оваарымчалыг, «чеди катап хемчээгеш, чаңгыс катап үзе кезер» деп үлегер сөстү сагын чоруур.

МЕЧИ ЧЫЛДЫГЛАРНЫҢ ЧУРТТАЛГАЗЫ

Күске чылда эн-не эки болур, оон сактып-бодап хораан ажыл-үүлези ол-ла хевээр чогуур. Күске чылдыг кижи бодунуң сеткилинге тааржыры мечи чылдыг кижи-биле өг-бүле түдар болза, чуртталгазы кончуг эки болур.

Инек чылда онзагай чүве болбас. Ол чылда инектер-биле демнежип кылган чүүлдери эки бүрер. Инек-биле мечи чылдыгларның өг-бүлези өскүмчалыг.

Пар чылда сеткил-сагыжы чымчак, дыштыг, эки эртер. Онзагай чүве болбас.

Тоолай чылда ажыл-үүлези бүдүмчелиг болур, оон үре-түнели эки болур.

Улу чылда үүле-хөрээ чогуп, өөрүшкүлүг эрттирер. Мечи чылдыг кижиге улу чылдыг кижи улуг дузалыг болур.

Чылан чылда мечи чылдыглар эзлеп алза деп бодап хораан чогум черин тып амыдыраар.

Аът чылда мечи чылдыгларның ажыл-үүлези шуудаар, ол өске кижи дузазын хереглевес хире оруун тып шуудап чурттаар.

Хой чылда мечи чылдыгларның сагыш-сеткили саймаарап, куюм болуп, өске кижилер-биле эмин эрттир хостуг чаянаарынга туралыг болур.

Мечи чылда мечи чылдыгларның сагыш-сеткили өөрүп-байырлап эртер, ол чылын олар уттуңдурбас хөй чүүлдерни көөр.

Даага чылында мечи чылдыгларның таарымчалыг чолдуг чылдары доостур. Даага чылы оларга бичии-даа эки чүве эккеп бербес.

Ыт чылында мечи чылдыглар сагыш-сеткилинге тайбын чүве көрбес. Харын-даа эт-хөрөнгүге чалгамес чүүлдерге үргүлүг таарыыр.

Хаваа чылда мечи чылдыглар боттарының эткен чылларда көрүп чурттаан бүгү өөрүшкүлерин болгаш түрегделдерин түүнзәр. Олардың ажыл, амыдыралы дагыы катап чаазы-биле көдүрүп үнер. Угаанынны ажылдаткаш, улуг үүлен бүдүрер сен.

НИИТИ БАЙДАЛ

Бо мечи чылда сөөлгү он чылда көзүлбәзи соок болур. Хар мурнуку чылдарда турганынлан улуг болбас. Чазын, чайын өл-шык бичиилеп, кан болза хөөнү, чүге дээрге хүннүн чылыыр үези далайдан шыктыг келир үезин мурнай бээр үжүрүндан ындыг болур. Хүннүн ол-ла байдалы-биле оран кырынга онзагай үжүралдар (чер шимчәр, оттуг даг чарлыр, улуг изиг, дыныг соок, шуурган) таваржып болур.

Бо мечи чылда суг эвээш-даа болза, чамдык чеплерге суг-биле холбаткан айыылдар турып болур, ынчангаш даг белдири, улуг чоога аксы, курган сайыр деп ышкаш черлерден чайлап хоолуп, аваа майгын хап, чадыр тудуп, чурттаарындан кижеонир болза эки

Д. БАЛЖИННЯМ.

«БУЗУТТУГ УЯНЫ» БУЗА ШАВАР

Солуннарган номчуп, радио, телевизордан дыннап, көрүп олурарга, чурт иштинде байдал улам нарыыдап, бүгү-ле бараанныың өртөө улам өзүп турар болу бергеи. Чаңгыс килограмм колбаса азы үе өртөөште бодуун кижиниг шалыны «чоокшулавас»-даа апаргаи.

Чонну аъш-чем, идик-хөп аймаа-биле хандырарыныа бистиг Өвүр райпозунда чөптүг эвес чоруктар сөөлгү үеде кедерип барган. Райпога ийи-чаңгыс бичии бараан көөрге, баштай-ла склад эргелекчилери азы садыгжылар алыр. Оон артканын дөргүл-төрөлдери, танып-көрүштеги «чооглары» шуут чаңгыл болу бергеи. Эң сөөлүнде арткан бичии бараанны садыгже үндүрерге, оочурлап турунда-ла, «дүрт» дээр.

Черле бо Өвүр райпозунун ажылдакчылары «баштары-биле кылаштажыр», солуттунмас кижилер апаргаи дээр болза, улуг чаңгыл чок хире. Туразының улуу дээрге «Чүгле кыры-биле күн үжүп эртер» апаргаи садыгжылар база бар. Гастрономның садыгжылары (эргелекчизи Вера Баазан) тарыысалга чогу-биле садының доңурган. Ам шагда-ла хаалгыг. Ол магазинден чем садын алыр ужурлуг чон мынчага чедир чем нормазыг садын албаан.

Райпога чамдыкта бараан келирге, оны дыка үр чыттырып-чыттырып, садар апаргаи. Оны чүге ындыгыл деп айтырыг турузарга, өртөө билдинчес деп харыы бээр. Садып алыкчылар бараан алган болза, ол кижилерден кооперация кежигүү даңзы 500-600 рубльди ыяап-ла төлеттирер апаргаи. Чоокта чаа Анчымаа Тулуш хевис алган. Ол даңзы ол кижи 660 рубльди дадывыр даңзы артыкка төлөөн. Анна Сенги, Серемаа Монгуш, Сергей Күр-Базыр олар база-ла артык акша төлөөннер.

Бо хүннерде райпозда бараан аймаа эвээш даңзы билдингир болгай. Ындыгдаа болза райпозуң садыгларында, складтарында дыка хей ажылдакчыларны тудуп турар. Чаңгыс магазинде безин деңзилекчилер аштакчылар, оон-даа өске ажылынкар даңзы, артык кижилерге курут черге шалыны ам-даа телевиннаан. Магазинге кирерге бараан чок, а эвээш каш садыгжылар аңаа олурып турар. Кижи болзаарга, ол улустуң шагдыг кызырып, акша-төгерикти камнап ап болгу дег. Хей черге шадын ап турар кижилер райпозда эндериг-геи. Хандагайты суурнуң 8 магазинниде ам шуптуг 47 кижи ажылдап турар, 6 складта база-ла хей кижи бар. Харын мырыңай оон арааныда идик складын ажыг турулуп ыан. Кижи сактырга, эме-санчок хей идиктер ийи турар чүве ышкаш. Мен бодаарымга, оны хөп складынга чаңгыс аай кылдыр кадып каар болза ажыгбас. Черле ынчаш бичии-бичии складтарны ийи-бир кижи харыыдаар кылдыр каттыштырар болза, чөптүг болгу дег. Моон түнелиниде райпозда 189 (!) кижи ажылдап турар.

Райпозуң ажылдакчыларының харыысалга чок чоруунуң үрмүүндан ийи удаа улуг өрт болган. Оон когаралы хей даңзы чугаажок.

Сөөлгү үеде «хоочуннар садыы» деп чаа магазин немешкен. Оон эргелекчизи Нина Монгуш черге шак сагыыр. Кажан ажыдарын чүгле болу баш миннир апаргаи. Ында черек кырында кижи садын аңкы дег орта бараан чок шуптуг ажыглаар арга чок кылдыр үезин эрткен эрги үүлдер бар. Чоокта чаа оон будуктар садын алгаш, хоодарыыска, үезин эртип, үреленгеи болгаи.

Райпода үр үеде ажылдааш, «дөгелеңгеи» склад эргелекчилери бар болу бергеи. Ол даңзы Зоя Куулар, Зоя Таваажап олардыр.

Сөөлгү үеде райпозуң удуртукчулары каш-даа удаа солушкан. Ам ынаа Сергей Донгак даргалай бергеи. Бо удуртукчуну кезек «солуттунмас» склад эргелекчилери, садыгжылар кара аайында киирип алган, харын оон болуп чагырар апаргаи. Моон мурнунда турган райпо даргалары шуптуг куруг үнмәзи: «Жигулилерлиг», «Москвичилерлиг» чоруткан. Чүге дизе олар үргүлү өөлчет чокка садын ап келген. Ындыг үүлдү көргеш, Өвүр чонуу чүгле чукуртунарынга өйленгеи.

Өвүрде турумчаан бо «бузуттуг уяны» черле буза шавар ве келбәзи бе хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуларым?

Кошкен-оол КАРА-МОНГУШ.

Школа музейлери

«ЧҮРЕКТИҢ КЫЙГЫЗЫ-БИЛЕ» АЖЫЛДААРЫ АМ БЕРГЕ

Февраль 7-де үнген «Шында» РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы И. Достайның музейлерге хамаарыштыр бижээн үүлүн сонуургал-биле номчудум. Музейлерни дерип турузар талазы-биле болганчок-ла үскүлежип келир айтырыгларны, бергелерни айтыванында черле каттышпас аргам чок. Бо хүннерде школа музейлериниң байдалы кандыгыл? Бистиң аныяк туристер станциязының чорудуп турар ажыл-чорудулгазының чугула бир үүзү — школаларда музейлерге боттуг дуза чедирери, оларның ажылын экижидери, чурт-шинчилел булуңнарын тургузары болур. Ол талазы-биле кандыг ажылдар кылдының турарыг? Оларның ажылының кол угланышкыны өөредилге база кижизидилге айтырыгларынче угланган болур ужурлуг. Кандыг-даа эки, делгем, солуг-даа музейнин тургузуп, ажылын алгаш, ону ылаптыг өөредилге-кижизидилге ажылынга чедимчелиг ажыглавас болза, оон үнези бадар деп чүве башкы кижи бүрүзүнге билдингир.

Бистиң станция чылдыңы өөреникчилер аразынга «Музей болгаш уруглар» деп неделяны организастап арттырып (чүгле харын бо чылын эрттирер арга чок болган) келдивис. Аваа хамаарыштыр немей мону чугаалап каайн: арттырып күш четтирмейн барганының чылдамаңы — өртектер өскенинде, акша-хөрөнги чедишпеин барганы. А чогум ол өөреелер чоруп турда, оон ажылынга республиканың районнарындан уруглар, оолдар башкылары-биле кады кижиип турган болгай. Алдан-Маадыр чурт-шинчилел музейиниң ажылдакчылары аваа чылдың-ва үлүүн киирип келдилер. Бо чылын, кышкы дыштанылга үезинде, ол музейге «Кырган-авамның аптаразы» деп ужуражылганы хоорайның өөреникчилери-биле үш хүн хургузунда музейнин ажылдакчылары-биле кады эрттирдивис. Уруглар ону сонуургаан.

Мээн бодап турарым-биле алырга, республика школаларында музей ажылы кагдынган дээр болза шын эвес. Оон бир кеску чижээ бо январның сөөлгү неделязында бистиң станцияның бөлүк ажылдакчылары школа музейлериниң ажылы-биле таныжып көөр сорулгалыг районнарже үүүш-мүнерни кылдывыс. Оон чүү билдингенил? Негелде дзугаар дериттинген, өөреникчилер-биле кады ажылдап, оларның сонуургалын, оон ажылынга киржилгезин чедип ап турар музейлер бар деп чүве бадыткаттынган. Аваа Тес-Хем районда Берт-Даг, Самагалдайның долу эвес ортумак школазын, Таңдыда Межегей, Чөөн-Хемчик районда Чаданна хоорайның № 1, Хөндергей, Бажын-Алаак, Бай-Тайганың Кызыл-Даг ортумак школаларын хамаарыштырып болур. Ынчалзажок оларны бергедээшкиннер база оюп эртпәзи. Кол-ла берге апаар чүү — ону тургузар өрөөл азы бажын чок болуру. Школаларга чеде бергеш, ону бо-ла дыннаар бис. База бир айтырыг — музейни удуртур башкыларның чедишпези, тывылбазы. Чүге дизе моон мурнунда школа музейлерин тургузуп, удуртуп, ол ажылга боттуг үлүүн киириштирип, аваа ажылдап турган башкылар ам барык шуптузу иевсия назыны чедип, дыштанылгаже үнген ийикпе, азы өскээр ажылдай берген бооп турар. Мен бодум хуумда ону ынчаар билип турар мен. Ынчап кээрге ол ажылды уламчылаар башкылар дугайында айтырыг тургустунуп келир. Бо талазы-биле база ажылдап турар бис. Моон мурнунда чылларда Чадаана хоорайга, Кызыл-Мажалыкка, Туранга, Кызыл хоорайга семинарларны эрттирип турдувус. А бо чылын ону Кызыл хоорайга болгаш Тээли суурга эрттирери планда көрүнген.

Бир нарын айтырыг болза, школа музейлерин удуртуп турар башкыларга немелде акша төлевирин чедип алыры бооп турар. Бо каш чыл ажылдап келгеш, удуртукчу бооп турары дээш төлевир ап турар башкыларны сагынмас-тыр мен. Ам рынок үези берге хүннерде чурттап турар болгай бис, ону база билип турар бис, моон мурнунда турганы ышкаш, «чүректиң кыйгызы-биле» ажылдадыры берге апаргаи болгай. Музейлерниң ажылының чылдам чылче кошкап, ында эт-сеттин чоорту эстил-чилип бар чыдарының чылдаганының бирээзи ол. Ынчангаш ол айтырыгны дарый шиитпирлеп көрбес болза, байдал моон соңгаар оон-даа нарыыдап болур. Тускай бажын-балгат чедишпезинден, өөреникчилерниң тып, чыып алганы экспонаттары чилип турарының фактылары база бар.

«Тыва чон чаагай чаңчылдарывысты уткан-дыр бис, төөгүүс уттундурган, эт-севивис, идик-хевивис кайыл?» диген бодаллар, сүмелер, шүүмчүлелдер солуннар арыннарынга чаңгыс эвес удаа үнүп турганын билир болгай бис. Ол бүгүү эгилип алырының бир кол дүлгүүрү бо чугаалажып турарывыс школа музейдегинде дээрзин маңаа немеп кагзымза, черле артык эвес боор. Шынап-ла, өй-шаанда хөөлеп, тодаргай хемчеглер албас болза, ажыктыг, солун бо ажыл кагдынып кагза-даа хөөнү. 60-70 чылдарны сактып көрөөлинер: мен ынчан школага өөренип турган мен. Кайы хире чуткүлүг, сонуургалдыг ол-бо походтап, экспонаттар чыып чоруп турганывысты бо-ла сактып келир мен. Хей-ле үүлдер чыгдынган турган. Школага музей-даа тургузуп алдывыс. Ам ол бүгү канчап барганыл? Өөренип турган школам Бай-Тайганың Кара-Хөл ортумак школазы чүве. Школа музейлериниң өзүлүг-ла хөгжүп, тургустунуп турган үезин 60-70 чылдар деп санаар мен. Оон ол ажыл чоорту суларап баткан. Ол база чугула айтырыг дээрзин черле утпас болзувусса эки. База бир кол үүл болза школачылар аразында чурт-шинчилел ажылын калбаа-биле чорудары болур. Бистер ол талазы-биле республиканың школаларының, ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң сургуулдарының аразында туризм болгаш чурт-шинчилел ажылы-биле чорудар экспедицияны ажылдап кылган бис, оон адын «Бистиң төрөөн черивис» деп адаан. Оон кол сорулгазы — туризм болгаш чурт-шинчилел ажылы, музейлер ажылын экижидери, чаа музейлерни тургузары болур. Бир эвес география, төөгү-зы төрөөн дыл башкызы школачылар-биле чурт-шинчилел ажылларын чорутпас болза, экспонаттар кайыын келирил? Өөреникчилерни бо ажылче кым хаара тударыл? Чамдык школаларда башкыларның талазындан ол талазы-биле чедир ажылдавайн турары хомуданчыг. Ынчал кээрге кымны кым буруудадыры берге апаар деп бодаар-дыр мен. Школа музейи дээрге билиг, кижизидилге дээрзин утпаалынар.

Юрий ХЕРТЕК

Аныяк туристер станциязының методиктиг килдизинин эргелекчизи.

АНАА-ЛА СҮМЕМ-ДИР

Үенин байдалы ынчап барган: бир-ле чүвени манагзынган, дилегэинген чоруур бис. Ботка херек бараан садып алыр, күзелиг-вис ол-ла-дыр. Ынчалза-даа хей-ле үүлдер чок болурдур. Ынчалза-даа чамдык хереклерни бистин республика иштинге кылып, бүдүрүп ап болурунуң аргазы бар деп бодап турар мен. Сөөлгү үеде печкага херек шой хереклер — плита, печка аксы, хүл төктүр чер көдээ магазиннерде чок болуп турар. А бир эвес олар көдээ магазиннерге көстүп кээр болза, хереглекчилер тыпты бээр деп билип турар мен.

Кызылдың автосептелге заводу хоорайның чаагай-жыдылгазынга хереглээр демир херимнерни безин кылыптар болганда, ол хереклерни четчири-биле бүдүргеш, садыгларже тарадып көрзе кандыгыл? Бүдүрүлге боду ол дээш орулгалаа киирип алыр ыйнаан. Чоорту бүдүрүлге-даа болу бээр чадавас дээш сүмелеп олур мен.

Анна ООРЖАК.
Кызыл-Мажалык суур.

РЕДАКЦИЯДАН: Анна Ламаевнаның бо чагаазының утказын Кызылдың автосептелге заводунуң директору Чечек-оол Сатка чугаалаан бис. Ол мындыг кыска харыы берген: шак ындыг хереклерни шуткуп кылырын завод ам-даа үргүлүүлеп турар. Ынчалза-даа сөөлгү үеде ол хереклерниң өртөөнин улгатканы-биле холбаштыр хей-хей организациялар, бүдүрүлгелер, ажыл-агыйлар албастай берген. Ынчангаш завод керээлиг саарыгаже шилгээн. Заводтуң коллективи амдыызында Респотребсоюзтуң базазы, Кызылдың үлетпүр садыы, Кызыл районуң холушкак бараанар садыы-биле чарсан керээзинде киргеи чагыгларын күүсеп турар. Ындыг-даа болза керээни завод республиканың өске районнары, бүдүрүлгелери, ажыл-агыйлары-биле база чарып ап, оларның чагыгларын күүседир шинээ бар.

АЖЫЛДАВАСТААН

Кижи бүрүзү чурттап орар оран-сазазы болгаш ал-боду арыг чоруурун күзээр. А бистиң Бай-Тал суурда чынар-бажын ажылдаваандан бээр ам таптыг-ла ийи чыл бооп-тур. Оон септелгизин чылдың кылыр, батареяларын солуп, чаартып, иштидаштын кылып-ла турар. Ол хирезинде-ле хоржок, чем албастаан. Ийи-үш ай иштинде кылып келгеш, а боорда ажыглалга ийи алырлар.

Ийи-үш катап ажылдаан оон соонда шуут сураг баар. Ам база катап үрелип калганы ол-дур. Ам чеже кылыр боор, түрек аарып калган.

Бай-Талдың чурттакчы чону чынар-бажын дугайында айтырыгны каш-даа тургускан, оон харыызы чаңгыс: «Кылып чадап тур бис, бичии манаар». Куруг аксы-биле аазал чоруп-ла турган, хүннер эртип, шыыгайның чоруп-ла турган. Санныг хонук саадаар эвес, чыл төөгеп, чынар-бажын ажыглалга кирбәзи. Ол дугайында сагыш салып, эз көрнүр кижи-даа чок апаргаи. Оозу та ажылдаар, та ажылдавас.

Ам база бир четпес тала көстүп келгеи. Эрткен 1991 чылды клубка Бай-Талдың улуг-биче чону чыглып келгеш, үдеп, чаа чылды уткуп, эки ажыл-хереклерлиг ажылдаарын хүлээнип алгаш, катыы-хөлүг, омак-сертек хөглеп алганнар. Чаа чыл байырлалы хөлчок эки эткеи.

Оон 1992 чыл үнүп келгенде, үш-дөрт хонгаш, олакчы оолдар клубту эки чылыдыр одап чадап турда, батареязы доңуп калган. Оон бээр клуб ажылдавастаан, соок хевээр турап алган. Ам чынар-бажың-даа, клуб-даа чок бис.

Кан-оол ДЕЛГЕР.
Бай-Тайга район.

ТУРАСКААЛ САМБЫРАЛАРДАН КЫЛЗА

Бистиң республиканың районнар төптеринде, чамдык суурларында Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришиг чорааш, амы-тынын берген маадырларга тураскаал самбырларны кылган, ол кончуг эки.

30-40 чылдарда болгаш 50 чылларның эзезинде үндезин-барыгдаа чоокка репрессиягга таварышкаш, актыг черге шаажылаткан-нарга тураскаалды Кызылга тургузарын шиитпирлээш, ону белеткеп кылып турар. Ынчаарга районнарга тураскаал самбыраларны кылыры база чугула деп бодап чоруур кижи мен.

Чамдыктар рынок үезинде кылыр акша-көпеек чок дээр хөөннүг болуп турар. Бир эвес репрессиягга таварышкаш, актыг черге өлүрткеннериниң чырыткылыг адын катап эгидер чаагай сеткилиг-висти илередир деп бодаар болзувусса, ону тудуп алырынга чарыгдаар хөрөнгиин тып алыр аргалар тыпты бээр.

Салчак-оол СЕРЕН.
Кызыл хоорай.

ЧУРУКТА: чонуң тостай, та, дап, шылбадан болгаш өске-даа үүлдерден кылгаан эт-херексели.

Чарлалдар самбыразы

Бир эвес силерде IBM PC XT/AT-ге дөмейлешкек компьютерлер бар болза, «МБ-ПРО» деп биче бүдүрүлге силерге зараазында дузаны көргүзүп болур:

— чагыг дзугаар ынзы-бүрү программаларны бижип турзуары;

— ЭВМ-ге ажылдаарынга өөредири (DOS, NORTON, СУБД, Суперкалык, ынзы-бүрү редакторлар ...)

— программа бижип турзуарынга өөредири (Турбо-Паскаль, Турбо-Си, FOXPRO, Ассемблер, оон-даа өске дылдар);

— компьютерлерни турзуун бээри болгаш оларның техниктиг ажаалдазын кылыры;

— ынзы-бүрү программаларны садып болур (СУБД, редакторлар, Турбо-Паскаль, NORTON ...);

IBM PC 286/386 компьютерлерни болгаш оларның кезектерин (мониторлар, клавиатуралар,..) садары.

Бистиң адрезивис: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 36, ККПИ, информатика кафедразы, «МП-ПРО» биче бүдүрүлге, телефону 2-49-43.

Тываның радиотеледамгыдылга төвү Кызыл хоорайның № 1, 2, 3, 4 бажын участокларынга хамаарыжыр бажыңнарының чурттакчыларын эде бүрүткелди эртерин болгаш радио точкаларын ажылдап турары даңзы төлевирин кылырын дилеп тур. Төлевәзи таварылгада радио точказын үзүп каалтар.

Хоорайның радио белдириниң адреси: **Красноармейская кудумчузу, бажын 102 («Аар-саар 1000 бараан» магазин чаны).**

Чонувуска четтирдивис

Севиль Скорюновна Юмбуунуң мечәннинге холбаштыр бистиң качыдалывысты бистер-биле үлешкени даңзы Тыва Республиканың Даңзы Советинге, Министрлер Чөвүлелинге, республиканың хереглекчилер интилелдериниң баштаар черинге, хереглекчилер кооперациязының хоорай болгаш районнар организацияларынга, эш-өөрге база өөнүктериниске түрүктүг ханызындан өөрүп четтиргенивисти илергейлеп тур бис.

С. С. Юмбуунуң өг-бүлези.

КИНО

МАРТ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Честь и кровь нинзя» (АКШ) 9.10, 10.40, 12.30, 14.20, 16.10, 18.00 **Видеозал:** «Часы посещений» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Как три мушкетера» (2 серия) 13.40, «Здравия желаю!» 16.30, 18.20 шактарда.

Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Маадыр-не Дыртыына Мага-Ширнеевна БИЧЕ-ООЛДУН мечәннинге «Малчын» совхозтуң дирекциязы болгаш профкому дыцнатыышаан, оон торелдериниге база чоон кижилериниге ханы кажыдаалы илергейлеп тур.

Индекс 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Даңзы Советинге Министрлер Чөвүлелинге «Шын» солуунуң редакциялыг коллективи.

Редактор И. Ф. ЧАДАМБА

Редакциялың телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34
□ Хүдээн алыр чер — 3-34-28
□ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17
□ карыысалдалы секретарь 3-34-96
□ оралакчызы — 3-45-95
КИЛДИСТЕР:
□ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16
□ соңгаа айтырыглар — 3-38-82
□ культура болгаш улуг өөредилге 3-39-15
□ иштидеп политиктиг — 3-33-99
□ улуг депутаттар Советтериниң 3-36-25
□ мектептер болгаш спорт 3-34-57, 3-41-26
□ чагаа — 3-39-03
□ очулда — 3-34-89, 3-34-98
□ корректорлар — 3-34-19
□ удурукчулар — 2-27-41
□ солуг келбейн болгаш — 2-22-75
□ бухгалтерия — 3-37-11

АГАР САНЫ: «Тыва соңбан» № 383305».

Солуг неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 варалга амазы. Тиражы 29295 экз. Чагыг № 43.

Тыва Республиканың Ном удурер чер, полиграфия болгаш ном салыының херектериниң талазы-биле күрүне комитеттиниң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 44 (14768) 1992 чылдың март 5, четверг

Чагыдар ортаа 10 коп. Садар ортаа 50 коп.

КАНДИДАТТАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Тыва Республиканың Президентизиге кандидаттар Ш. Д. Ооржак биле Б. Т. Санчи соңгукчулар-биле ужуражылгаларын уламчылавышаан.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак бурунгу хүн Элегес-Аксы, Хову-Аксы суурларның, «Ак-Тал» совхозтуң соңгукчулары-биле ужуражып чораан. Президентиге кандидат программазының кол утказын, чазактың республиканың экономиказын хөгжүдер, чонгуң социал камгалалын өнжидер дээш кылып турар ажыл-херектерин, моон соңгаар чүү боттандырарын чылганнарга чугаалап берген.

Республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чингине директору, Президентиге кандидат Б. Т. Санчи Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарның соңгукчулары-биле ужуражып чоруп турар.

(Бистиң корр).

Аңаа белеткелиңер кандыгыл?

ИДЕГЕЛИВИС ӨЖҮРБЭЭЛИ

ТЫВАНЫҢ БИР ТАРААЛАҢ РАЙОНУ КАА-ХЕМ БОЛГАН. Бо чылын каа-хемчилер 38611 га черге көдээ ажыл-агыйынан янзы-бүрү культураларын тарып өстүрер ужурлуг. Тарылга шолүнүң 17166 газын часкы хүннерде удур белеткээр апаар. Ол дээрге ортекен чылдың часкы үезинден 1350 га хөй бооп турар. Черни часкы тарылгага долузу-биле белеткеп четтиргер дизе, хамыктың мурнунда техниканы, аргалыг-ла болза шуптузун септеп алган болза, эки-ле.

Бо хүннерде техника септелгези ажыл-агыйларның удуртукчуларын, механизаторларны дүвүредип турар. Ажыл-агыйларда бар 294 тракторнуң 70 хуузу үреликтер эвес, а 50 хире трактор септелгеде хевээр. Эң ылангыя күштүг тракторларны септээрниге артык кезектерниң четпези байдалды улам нарыыдаткан. Чүгле бо тракторларга эвес, а өске-даа техника аймаан септээрниге артык кезектерниң четпези, тывылбазындан. оларны ол-бо ажыл-агыйлардан бөлүп диилээри, садып алыры, орнажыры дээн ышкаш чүүлдерге тараажылар үени чидирип турар. Ажыл-агыйжы харылзаалар быдараан бо шагда механизаторларны кол сагышсырадыр чүүл техника септелгези эвес, а артык кезектер диилээри апарган.

Часкы тарылгага белеткелге маажым хөөнну киириш турар база бир чүүл — совхозтарны эде организаастаар дээни-биле холбаштыр тодаргай эвес организаастыг байдал, чамдык тараажыларның, олар хамаанчок, ажыл-агыйларның тускай эртемниглериниң арат азы тараачын ажыл-агый тургузуп ажылдаар деп бодап турары. Районнуң совхозтарында мындыг янзылыг байдал тывылган-даа болза, чазын ховуже үнүп, үезинни чажып, келир күстүн дүжүдүнүң магадылалын тургузары чайлаш чок деп кижилер билип, часкы хүннер чоокшулаан тудум белеткелди шыңгыыраткан.

Бөгүн Каа-Хем районнуң совхозтарының акмаарларында 4467 тонна тараа үезинни бар. Ам-даа 1636 тонна үезинни тып алыр болза, хереглелге четчип болур. Эрткен күзүн Каа-Хем район ниитизи-биле 6070 тонна үезинни курлавырлап алыр планныг турган, ынчалза-даа план күүсеттинмейн барган. Чүге дээрге 1991 чылда чүгле Каа-Хемге эвес, а республиканың өске-даа районнарында тарааның дүжүдү арай хиреликтер болган. Курлавырлаттынган 4827 тонна үезинни хынаарга, 2791 тониазының шынары багай болган. Шынары багай үезинни чажарга, оон дүжүдү эвээш, тарааның шынарыдаа багай болур болгай. Бир эвес эки шынарлыг бедик дүжүттү өстүрүп алыр дизе, эки шынарлыг үезинни садып, орнап алыр апаар. Үезинни тып алыр дээш районнуң совхозтары Красноярск крайның ажыл-агыйлары-биле чугааны чорудуп турар.

Бир эвес совхозтар аайы-биле үезин курлавырының хемчээлин, бар үезинниң шынарын көөр болза кончуг дүвүренчиг, харын-даа эки шынарлыг үезин шуут чок ажыл-агыйлар безин бар. Чижээлээрге, «Совет Тыва» совхоз 463 тонна үезинни эрткен күзүн курлавырлап алыр турган, чүгле 144 тоннаны үрүп алган. Бар үезинниң шынарын хынап көөрге, шуптузунуң шынары багай болган. «Кызыл тук» совхозта база ындыг. 712 тонна үезинниң чангыс-даа тонназы шынарлыг эвес болган. Бо ажыл-агыйга хамаарыштыр немеп каар чүүл — курлавырга үезин шыгжаар планын күүседип алган-даа болза, оон шынар чок болганы.

Тараа культураларының үезин чаштырылгазын Каа-Хемниң совхозтары колдуу 11-13 хонук иштинде эрттирер деп планнап турарлар. Чүгле «Кызыл тук» совхоз 19 хонук иштинде эрттирер, чүге дээрге тараа шолдери тайгаладыр чыдар болгаш. Бо хүннерде байдал-биле алыр болза 11-13 хонук иштинде тараа культураларының үезинин чаштырып ол ажылды өй-шаанда чорудуп шыдаар бе? Арай чигзинчиг. Чаштырылга үезинде хөй чүве сеялкаларның техниктиг байдалындан база хамааржыр. Оларның үезин чаштырарын ойлээрниге безин механизаторлар бүдүн хүнну чидириптер болгай. Амгы үеде районнуң ажыл-агыйларында сеялкаларның чаала үжен ажыг хуузу септетпиген бооп турар. Чүгле тараа культураларының шолу районда 26042 га хире. Ол шолду ажыл-агыйларда бар сеялкаларга үлептерге, 1 сеялка-биле 128 га черге үезин чаштырар. Ажыл-агыйлар аайы-биле алыр болза, 1 сеялкага оваажыр шолдуң хемчээли улам көвүдээр. Чижээлээрге, «Кызыл тук» совхозка 1 сеялка-биле 211 га, «Улуг Октябрьга» 143 га, СЭКП-ниң 25 съездизи атты совхозка 149 га чеде бээр.

Черни удур андарарын, үезинни чаштырарына белеткээрин алырга, байдал дыка дүвүренчиг апарып болур. «Улуг Октябрь» совхозтуң механизаторлары чаштырар ужурлуг 6047 га шолүнүң 3785 газын удур белеткээрлер. Удур андарар, илипртээр тараа шолдери СЭКП-ниң 25 съездизи атты, «Енисей» совхозтарда база дыка хөй.

Кывар-чаар материалдар четчир турган үелерде безин часкы ховуже ажылдарын республиканың совхозтары дыка орайтадыр доозуп турганы чажыт эвес. Бензин, солярка, масло чедишпестей берген бо үеде оларны баш бурунгаар курлавырлап алыры бертедээн. Часкы ховуже ажылдарын чорударынга Каа-Хемниң ажыл-агыйларынга 755 тонна солярка, 547 тонна бензин херек, а херек кырында бары: солярка 375 тонна, бензин 53 тонна. Бар кывар-чаар материалдарны удур-ла ажылдап турар. Дорту-биле чугаалаар болза, часкы ховуже ажылдарынга ажыглаар кывар-чаар материалдар совхозтарда чок. Эвээш-бичедаа болза оларны баш удур курлавырлаарының талазы-биле ажыл эгелээн.

Каа-хемчилер чамдык районнарның тараажыларынга бодаарга, ховуже ажылдарын мурнуку үеде өлүмнүг организаастыг чорудуп келген. Ам олардан хамаарышпас безин чылдагаанвардан часкы ажылдары берге байдалга эртер деп барганы илдем-дир. Оларның боттарындан хамааржыр бүү-ле чүүлдерни кылып, келир күстүн дүжүдүн өстүрер дээш күжениишкиниг ажылдаар боор деп идегелди өжүрбээлинер. Тараа деп чүл дээрзин тараажы кижи кымдан артык билир болгай.

Шангыр-оол МОНГУШ.

УЖУРУ БОЛЗА...

Бии-Хем районда «Сесерлиг» совхозтуң ашыяк малчыннары Саяна биле Владимир Салчактарның кыштаанга чоокта чаа чордум.

Малчыннап ажылдаа-ла чаа 4 чыл хире болза-даа, олар ажылынга ижигип, шуудай бергеннер. Ол үеним иштинде малчынның берге ажылынга чанчыгып, малмаган азыраарынга кажарап, эки ажылдыг хойжуларның санынга кирген.

Малчынның коданында 290 төрүүр хой бар. Оларның төрүүрү адакталырының кырында келген. Чаш хураганнар улуг хорамча чок өзүп турар. Ол-ла бүгү аныяк малчыннарның кылып ажылдап турарының түнелиг-дир. Төрээн хойларны суг болза, 8-10 хире санныг кылдыр үскеш, үзе кажаалагылааш, хураганнарын олаага эмзирип турар. Шак ынчаар хойларны тургузарга, олар тырлып баскылашпас хой-даа эдиген бооп, хураганнарын шолаан эмзирип каапаан.

Саяна, Владимир Салчактар-биле кады Лиза биле Олег Сенгинлер демниг ажылдап турар. Бо берге кыжын оларның кадарган хоюнуң хүр кыш ажып турары аныяктарның найыралдыг, демниг ажылының ачызы болбайн аан.

Бии-Хем районнуң удуртукчулары малчыннарның амыдырал-чуртталгазы н ч о улуг-ла сагыш салбас деп хомудалдар мурнуку үеде-даа турган. Хой төрүлгезинин үезинде малчыннарны ашы-чем аймаа-биле хандырарынче улуг кичээнгейни салыр ужурлуг. Бо малчыннарга автолавка көөп-ле турар харын. Ынчалза-даа хлеб бо-ла үстү бээр. Чамдыкта ажылын каапкаш, Сесерлиг суурдан азы Кызыл хоорайдан хлебтээр ужурга малчыннар тавар-жып турар. Хлеб-биле малчыннарны доктаамал хандырып шыдавас чүве болза, оларга сугарайдан сатса.

Чоокта чаа Сесерлигниң Эөрбектиң малчыннарынга республиканың Агроүлет-пүр эвилелиниң даргазы Вадим Орамбалович Оюн көөп чораан. Дарганың чораан хүнүнүн даартазында Бии-Хемниң даргалары, харын, өрези хайнып, Сесерлиг Эөрбек кайы сеп дээш хүнүн бодап хап турдулар. Ужуру болза малчыннарның амыдырал ажыл-ижинге кичээнгей, сагыш салышкын ындыг янзылыг болбас чүве-дир ийин.

Эң ылаңгыя аныяк малчыннарның ажылынга удуртукчулар доктаамал дузалаар, арга-сүмезин баар болза, олар малчыннап шыдаарлар, күзелдиглер-даа тып-тып каар. Ону аныяк малчын Владимир Салчактың ажыл-ижи көргүзүп турардыр.

Сарыг-оол УДУМБАРА.
Сесерлиг суур.

ШИЛИНДЕК КОМАНДА ТУРГУСКАН

Чаан-Хемчик районнуң камгалал-спорт техниктиг организациязы боодалга маргылдаазын организаастаан эрттирген.

Аңаа шупту 7 команда киришкен. Чидит демиселдиң түннелинде районнуң улус ооредилге кылдызының найыралдыг командазы бирги черни алган.

Чадаананың № 1 школазы база иштики херектер кылдызының командалары ийги болгаш үшкү черлерни үлешкеннер. Тиилекчи командага бирги черге диплому болгаш киржикчилеринге акша шаннаалдарын тывыскан.

Эр улустуң аразындан бирги черни ИХК-ның төлөзи Мөнгүн-оол Ооржак алган. Ол-ла организацияның төлөзи Николай Монгуш ийги черге үнген. Ол ийи адыжының саны деп болган. Ындыг таварылгада маргылдааның дүрүмүн өзүгаар хөй түнүг санче хөй ок киирген кижиге тыпсыр. Үшкү черге улус ооредилге кылдызының төлөзи Юрий Монгуш төлептиг болган.

Хераажен адыгылар аразында ветлабораториязан Лариса Монгуш тергиидээн. Ийиги болгаш үшкү черлерни № 1 школаның башкызы Светлана Куулар, № 3 школаның башкызы Радима Адыя үлешкеннер.

Чадаана хоорайга республика чергелиг боодалга маргылдаазы болур. Тиилекчилер ол маргылдаага киржир. Эки адыгжылардан шилиндек команданы тургускан.

Владимир МОНГУШ.

ЧУРУКТА: Каа-Хем раайоннуң «Кызыл тук» совхозтуң механизатору Матвей Тараачыевич Тожу эрткен чылын сиген өстүрер шолду арендага ажыглаан. Хүлээнип алганы черни суггарып, аңаа мал чемнерин тарааш, оон күзүн 150 тонна мал чемни кезип алган.

Бо хүннерде ол Бүрен-Аксында сүт-бараан фермазының чүс баш молдургаларын чемгерип, азырап, семиртирип-биле ажылдап киришкен. Оон ажылынга кадайы Любовь Андреевна Тожу дузалажып, молдургаларны ажаап, чемгерип турар.

Олар мал чемнерин дажыглаар тракторлуг.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Рынок экономиказынче шилчиринин харыысалгалыг үе-чадазы

СӨСТЕН АЖЫЛ-ХЕРЕКЧЕ ШИЛЧИИР

Рынокче шилчиринин эң-не харыысалгалыг үе-чадаларының бирээзинче Тыва Республика кирип турар. Ол дээрге — **СӨСТЕН АЖЫЛ-ХЕРЕКЧЕ ШИЛЧИИШКИН-ДИР.** Экономиктиг, социал болгаш политиктиг хөй айтыырларны бодамчалыг шиитпирлээрни ол үе-чада негеп келген. Ынчаарга экономиканы чаартып, эде тургузары, социал политиканы өскертири, хуу өнүчүү катап догуннадыры, бүдүрүлгени болгаш чонуң амыдырал хевирин таарыштырар механизмни тургузуп хандырары эргежок чугула. Ниитилел бир янзы байдалдан өске байдалче шилчиир болганда, экономиктиг болгаш социал чидигленишкиннер, эрги бүдүрүлгениң кризизи тургустунуп, эрги структураларны чайладыры, чаа структураларны тургузары негеттинип турар. Рынокче шилчиир үеде ол бүгү бергедээшкиннерниң чайлаш чогун ылаңгыя Чөөн Европа туттарында экономиктиг бүгү чаартылгаларның дурзулгазы бадыткан турар.

Ынчаарга кижилерни рынок-биле коргудары, байдалды баар орук чок кылдыр көргүзери, рынок-биле холбашкан болуушкуннарны — ортекченин өзүлдезин, ажыл чоктаалыр чорукту келергей хөөредири шын эвес. А бүгүде чүве амыр, бөлен бүттүне бээр деп. чарлаар болза, ол база шын эвес болур ийик. Эрткен 74 чыл дургузунда чурттуң улус ажыл-агыйын удуртуп башкарып келгениниң бүгү чедишкиннерни болгаш частырыгларын боттуу-биле шын анализтеп көөрге, эң-не ажыктыг система — экономиканы бүгү адырларына өнүчүүн хөй хевирлиннге, бүдүрүлгеге болгаш продукция хуваалдазына бараан-акшаның харылзааларына үндезилеттинген болгаш рынокту чайгаар болуушкуннарындан чонуң бедик социал камгалалдының хандырган база күрүнеден таарыштырар экономиканың системазы болуп турар.

Ынчангаш экономиканы херек кырында көдүрүп акижидери, амыдыралдың бүгү-ле адырларында тургустунган кризистен уштунуп үнери рынок экономиказынче шилчишкин-биле холбаалыг. Республиканың экономиказын рынок харылзааларынче шилчиринин эргежок чугулазын Тыва Республиканың Дээди Советиниң чүүлүг деп көргени чазак программазында быжыглап айытқан болгай. 1991 чылдың дургузунда белеткеп ажылдарын чоруткан, чазактың структуразын эде тургускан, өнүчүүн деп эргелиг хевирлерин, ажыл-агыйны башкарарының янзы-бүрү арганларын сайзырадырына байдалдарны тургузар талазы-биле хоойлуждуганы база нормативтиг актыларны ажылдап кылгаш, хүлээп алган.

Чер реформазының, көдээ хөй турүүзүүлүг секторну догуннадып хандырарының талазы-биле хоойлуждулга үндезинин тургузары амгы үеде колдуунда доозулган, чуртталга бажыңнарын хуужудар дугайында хоойлу болгаш айтыышкын саавыр хүлээп алдынган. Күрүне өнчүзүн федерациянның, республиканың, муниципалитеттиң кылдыр ацгылаар талазы-биле саналдарны, күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуваалдар программаның төлевилелин ажылдап кылган болгаш оларны республиканың Дээди Совети чугаалажып өөрген.

Рынокту бүгү адырларын (инфраструктуразын) тургузары республикада эгелей берген. Специализаастап, тускайынгыткан турган банкыларның орнунга хуу салыышкынына үндезилеттинген сайгарылга-саарылга банкылары тургустунган чорук бүдүрүлгелерни болгаш банкыларның аразынга чөлүн харылзааларын калбартырынга идигни берип турар. Чөлүн алырда банкыга киирер хөй бижик-документилерниң санын кызыырып, чингеткен. Саарылга банкылары 2,2 миллиард рубль түүнүг чөлүнүн тыыскан, оон иштинде 43 миллион рубльдиң чөлүзүн узун хуусадыг кылдыр берген.

Азиянын бараан-чыг эт биржазының Тыва салбыры тургустунган болгаш ажылдап турар. 1991 чылда ол биржаның саарылгазы 135 миллион рубль болган. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар биржаны дамчыштыр 109 миллион ажыг рубльдиң продукциязын, бараннарын садып алган. «Саян» деп универсалдыг бараан-чыг эт биржазы тургустунар болгаш ажылдап эгелээр.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларында **БИЧЕЖЕК** болгаш **АРЕНДАЛЫГ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ, КООПЕРАТИВТЕРНИҢ** саны көвүдээн. Бо чылдың эгезинде безин 209 арат даса тараачын ажыл-агыйларны бүрүткээн. Олар 1991 чылда 130 тонна тараанны, 100 ажыг тонна картофельни, 116 тонна сүттү болгаш 100 тонна этти бүдүрген. Ол ажыл-агыйларга 2 мун хире га тарылга шылүн, 27 мун ажыг га одар болгаш көдээ ажыл-агыйның ажыглал чердерин быжыглаан, оларда 10 мун ажыг баш хой, өшкү, бода мал бар. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны деткиир сорулга-биле оларның ассоциацияларын (эвилелдерин) дамчыштыр 5,3 миллион рубль-ди тускайлап берген, 43 санныг машина-техника аймаан саткан.

Амгы үеде республикада хуу ажыл-агыйның 10 ажыг бүдүрүлгелери бар, олар көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрүп, тудуг болгаш септеде ажылдарын болгаш өске-даа чүүлдерни кылып турар. Ындыг болзаа-даа экономиктиг чаа харылзаалар оожум тургустунуп база четпес калбарып турарын демдеглээр херек. Тургустунган күрүнени эвес бүдүрүлгелер рынохтуң сайзырарынга шоолуг салдар чедирбейн, боттарының аразынга, а ол ышкаш күрүне сектору-биле адаан-чарыштыг ажылдавайн турар. Оларның эң-не хөй нуруузу продукция бүдүрериниң орнунга харылзаштырыга ажыл-чорудулгазын боттандырып, доктаатты-ынган болгаш хостуг өртектериниң араызында ылгалды чиилеп бзу-биле ажыглаарына өөлекип турар. Ындыг байдал экономиканың чаа адырларына хамаарыштыр хөй-ниитиниң соора билишкиниң болдуруп турар.

1992 чыл болза экономиктиг реформаны чорударынга аргилделиг үе-чада болур ужурлуг. Экономиктиг реформаның ажылдап кылдыңган болгаш хүлээп алынган хоойлужудулга база нормативтиг үндезини, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Дээди Советтериниң, казактарының программалыг документилери, рынок экономиказының ужур-дузазын чонуң хөй нуруузунуң шын билип эгелээни — бо бүгү түүлдер рынокче боттуг бөлүмнү кылыр арганы берип турар.

ЧАА БҮДҮРҮЛГЕ ХАРЫЛЗААЛАРЫНЧЕ ШИЛЧИИШКИН эң-не таарымча чок байдалдарда болгаш үе-чадада эгелээнин эскербейн барып болбас. Улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга күш-ажылдың бүдүркүлүг чавыраан турда, чонгуң акша орулгалары өскен, а экономиктиг харылзаалар бүдүрүлгелерниң, регионнарның аразында үүлген үеде бо шилчишкин эгелээн. 1992 чылдың январь 2-ден соңгаар өртектерни хостуг болдурганының түүнелдери рынок харылзааларынче шилчишкинин бергеин болгаш нарының бадыткап көргүскен. Өртектериниң хостуг байдалдарында ажылдаарының дүржулгазы бүдүрүлгелер удуртукчуларының болгаш специалистериниң кол нуруузунда

(Эгези. Точчүү 2-ги арында).

БАРААН БИРЖАЗЫНЫҢ КЕЖИГҮНҮ

Рынок экономиказының база бир дүрген хөгжүп турар структураларынга биржаларны хамаарыштырып болур. Бөгүн мөөнеп садар бараан саарылгазының үрелген үлелге механизмин чүгээр байдалга тудуп турар черлер — колдуу-ла биржалар апарган.

Маңаа янзы-бүрү барааннарны саналдап болур, ону барымдаалап хөй янзы бараннарны салып ап болур. Биржалар тавар-ыштыр саналдаттынып турар барааннарның ассортиментизи болгаш хемчээли хүн бүрү өзүп олурар.

1991 чылдың апрельде «Центросоюз» деп бараан биржазы тургустунган. Оон устав хөрөнгизи 25 миллион рубль болган. «Центросоюз» биржаның кол тургустунган сорулгазы — хереглел кооперациязының организациларынга коммерция ажыг-чорудулгазын чорударынга дуза кадары болгаш оларны республикалар аразының база делегей чергелиг ажылдажылгага киирештирери болур.

Ынчангаш Тыва респотребсоюз «Центросоюз» деп бараан биржазының кежигүнү кылдыр киргеи. Бо чылдың январьда оон «Янус» деп 17 ажылдакылыг брокер конторазы ажыттынган. Ол контора «Центросоюз» биржазынга респотребсоюзтуң дорт кирааилгези чокка мерээлерни чарган.

Тыва респотребсоюз брокер конторазы-биле сырый харылзажып турар. Оон дузазы-биле «Центросоюз» биржазын таварыштыр 10 миллион рубльге барааннарны садып алган. Мида Прибалтикадан эт-сеп аймаа, чигир, мотоциклер болгаш өске-даа барааннар бар.

Зинаида ЮРАСОВА.

Авторларның дувурээзиннинг чагааларындан

АЖЫТ-ЧАЖЫТ ЧОГУ-БИЛЕ

САНАЛДАР, БОДАЛДАР

МЫРЫҢАЙ ЧӨГЕНЧИГ АПАРДЫ

Тыванын эң хоочун ажыл-агыйларынын бирээзи «Күш-ажылдың хостуу» совхозтун төвү Торгалыг суурга чеде бергеш, совхоз дирекциязынга киргеш, директор өрээлин бакылап сонуургадым.

Хундулуг директор Виктор Фомич Лобаченко туманнаалдыр таанылап алган, мукаргай олур. Амыр-мендилеш солушкан соонда, ажыл-агый хаңдыг турарын айтырдым. Уруг-суук бажынын дүгүн саналары-биле аткаар дыраашы, директор:

— «Чүгээр-ле»—деп тывалап харылады.

Чоннуң тура-хөөн байдалын сонуургадым.

«Плохо!»—деп бодунуң дылынга харылады...

Кадыг Совет бажынынга саарымга, оон аныяк даргазы Олег Дамба. Культура бажыңының директору Тумат Маадырбаевичи Кызылдан артистер келир деп, оларны кайа чемгеренин айын тыппайн, мунгаргай олурлар. В. Ф. Лобаченко кара туразыбиле ажыл-агыйнын столовазынга хаалгыраш, шоочалаткан. Чылдагааны—рынок үеазинде оон орулга чок, ол-ла. Кадыг Совет бажынынын коридорунда холдарында сумка, хаптарлыг өр-хөрээжен кижи бажы ишерт болду. Оларнын арызында мен таныларым мааны не Чечек-оол Чыртак базы бар. Ыраа хөй кижилер ажыл шагында кайнаар баар деп турарын утбайдан айтырдым. Ол мээн айтыырымны арай будулдуруп каалы. Торгалыг кадыг Советтинин күүсеомунуң даргазының оралакчызы Серафима Туматовна Монгуш:

—Шагаан-Арыгга чунар деэн чоп-дур—деп тода, кыска тайылбырлады.

В. Лобаченко канчап ооданы столовазынга, чунар-бажынны хаалгаш, ам Культура бажынынга хаарынга кээп, бо берге чеде чоннуң дугайында чүге бодавайн турар удуртукчу боор?

Торгалыгдан батнаш, Шагаан-Арыг хоорайнын столовазында чаарбы беш рубльбиле чемненгивис. Ынчанмынчап хырык дүптеп алгаш, ийик шай ижер деэш стаканнар чок болганындан бүдүн шак хире маваа келдивис. Совлгу үеде кижиже, оон эгелеажыныңе, аваа таарымчалыг, эптиг байдалдарны турузаарынче хумнаш-даа сагыш салбастай бергени дыка-ла мунгараачыг-дыр.

Кадырга КЫРГЫС.
Улуг-Хем район.

«БЕРГЕДЭЭР-ЛЕ БООР БИС»

«Тээли» совхозтун кол зоотехниги Иван Монгуштан совхозта ниитинин малынын кыштаглаашкыны канчаар эртип турарын чугаалап бээрин дилээн мен. Ол мынча дээн:

— Бистия совхоз эрткен чылын 1721 тонна сигенни. 1265 тонна силосту, 110 тонна саванны белеткээн. Ол дээрге мал чемн белеткээринин планының ыракта чедир күүсеттинмээнин айтып турар сап-тун-дур. Бо кыш малчыннарга кончуг берге бооп турар. Баштай чаптан хар эрээш, доштадып каарга, соң кырыдан улуг хөрүн уруп, чыттыр чаап каапкан. Ынчанташ мал оттаарынга берге байдалдар тургустунган. От-сигенни араан хар дошталы шыва база берген. Оон уламыдан кандыг-даа малдың дүүглары тастап турар.

Совхозта 6563 хойнуң 4206-зы төрүүр. Февральдың баштайгы хүннеринден хой оолдап эгелээн. Бо хүннерде 420 хой төрээн. хураганнары онча-менги. Ам төрүүр козаннарда 115 тонна хире сиген арткан. Чарганы Кызылдан удур сөөртүп эккеп, төрүүр козаннарга чедирип берип тур бис. Эдер-Куй талазында козаннарга сугну аппарын турар. Шатта малчыннарны суг сөөртүр машина чолаачызы Дондуп Сеиги-Доржу үзүктел чок эргип, кызымак ажылдап турар. Аныяк чолаачы Дондуптун эки ажылын малчыннар мактаар. Бо кышка эки белеткелдиг кирип. 15-25 тонна чедир сигенни боттарының күжү-биле белеткеп алган Сандан-оол Иргит. Мукулай Салчак. Карим Чүдүк. Ким Сарыглар оларда байдал эки.

Малчыннарның садыг хаңдырылгазын автосадыг даанзы-бижиктир норма өзүгаар чорудуп турар. Бо чылдың өгезинден бээр малчыннарның акша-шалының 4,8 катап өстүрген. Кадарган малының саан санының аайы-биле ам малчын өг-бүлелер 700-1000 ажыг шалыны алыр апарган. Акша-шалын өзерге-даа, ортектериң талыя бергени-биле амыдырал экиживейн турар. Малчынар харын боттары хуузунда мал-маганныг болгаш, өскелердеи канчаарга-даа эки чүүтпан чоруурлар дизе, чазыг болбас боор. Ылангыя аъш-чем-биле дээрим ол.

Аныяк бода малга тускай камгалал тарылга кылганының соонда, күжү сулаган, өлүмнеп эгеледи. Черле хуу-даа улустун бода малы өлүп хорамчалыг бооп турар чүве-дир.

Ам ниитизи-биле 50 тонна сенаж, 380 тонна хире сиген арткан, фураж шуут тонгеи. Ээр-Хавак СБФ-зы хүнде 870 литр сүттү саап ап, багай өвес көргүзүүлүг бооп тур. Саванны ылбыраткаш, инектерни чемгерип турар. Ам чазын каап. мал чемнинге бергедээр-ле боор бис. Чогуур хемчеглериң амдан эгелеп албас болза аан.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

ЧУРУКТА: Кызыл районда Кара-Хаак ортумак школазының башкызы Түлүш Дотканооловна Белек-кыс сески класстың өөреникчилеринге химия кичээлинге белеткенип турары. Ийи чыл бурунгаар дээди өөредилге черин дооскан аныяк башкы ол школаның өске-даа класстарынга көргүзүг материалдарын ажыглап, өөреникчиле р г е солун кичээллерни эрттирип турар.

Оон өөреникчилериниң аразында эки болгаш тергиин эки өөредилгелиглерн и н саны өскен.

Ондар ОХЕМ-ЧИКТИН фотозу.

Рынок экономиказынче шилчиринин

харыысалгалыг үе-чадазы

СӨСТЕН АЖЫЛ-ХЕРЕКЧЕ ШИЛЧИИР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

чок. Хой будурулгелер боттарының продукциязының, бараанныларының өртектерин каш-даа катап бедиткен. Ынчаарга продукцияның азы бараанныларның рынокка саарлыр аргалының барымдаалап турган, ортектерни доктаадыры чугула. А продукция сайгарылбайн баар болза, ону өдүргеннер хоозураашкынга чайлаш чок таварлыр апаар болгай. Чамдык будурулгелер өртектерни болгаш тарифтерни үндезин чокка бедидип турар. Ынчаарга монополиягa удур хоойлуну ажылдавышаал, ыңдыг будурулгелерге удур өскүүр хемчеглерни моон соңгаар ап чорудар. Амгы үеде монополист кылдыр 8 будурулгелерни бүрүткел. дендеглээн: Каа-Хемнин хөмүр-даш разрези, даваныла фабриказы, алгы заводу, Кызылдың эт комбинады, сүт комбинады, «Тыва даг-дүгү» комбинат, хлеб комбинады болгаш Росхлеб садыг черн. Оларның будуруп турар продукциязының өзүлээн өртектер республиканың өртектер күркомунуң контролюнда моон соңгаар турар апаар.

Күрүне болгаш муниципалитет будурулгелерни, чуртталга бажыңнарының фондузун күрүнеин өвес болдуруп, хуужудары, чер реформазының боттандырары —бо чылдың эң чугула болгаш нарын соңгалзы болур. А ол ышкаш колхозтарны болгаш совхозтарны эде организастаары база берге айтырыг болуп турар. Бо бүгү хемчеглер чүгле чогуур хоойлуларга үндезилеттинип чоруттунган турар ужурлуг. Хуужудулганы чорудар дыка нарын болуру черле билдингир. А ынчаңгы солчуушкуну кайы-даа шагда чиик болуп көрөөн. Хуужудулганы боттандырар аргаларының талазы-биле чангыс аай бодал ниитиледе амга чедир тургустунмаан. Садыгның болгаш амыдырал хаңдырылгазының бичежек будурулгелерин хуужудар айтырыглар чонда элээн билдингир, а улуг будурулгелерни хуужудар талазы-биле хой айтырыглар киилерге эки билдинмелиг турар.

ХУУЖУДУЛГА —анаа-ла чорудулга өвес, а боду башкартынар экономиканы тургузарының аргазы болур ужурлуг дээрзин барымдаалаары чугула. Күш-ажыл кижизин будурулгениң чепсек-хереклелериниң өзүлүг өзүн, а ол ышкаш черниң өзүн болдурарынче хуужудулга угланган турар ужурлуг. Бо бүгүнүң түүнелинде күш ажылдың будурукчулуг кедизинде бедиир, продукция будурери көвүдээр, оон шынары экижиир.

Ниитилелде социал-психологтуг, политиктиг болгаш экономиктиг факторларны барымдаалап көрбүшаан, күрүне өнчүзүн хуужударын эгелээр болгаш боттандырар ужурлуг бис. Күрүне будурулгелерин күш-ажылчы коллективтерге аренда кылдыр дамчыдып бээри, биче-жек будурулгелерни органи-

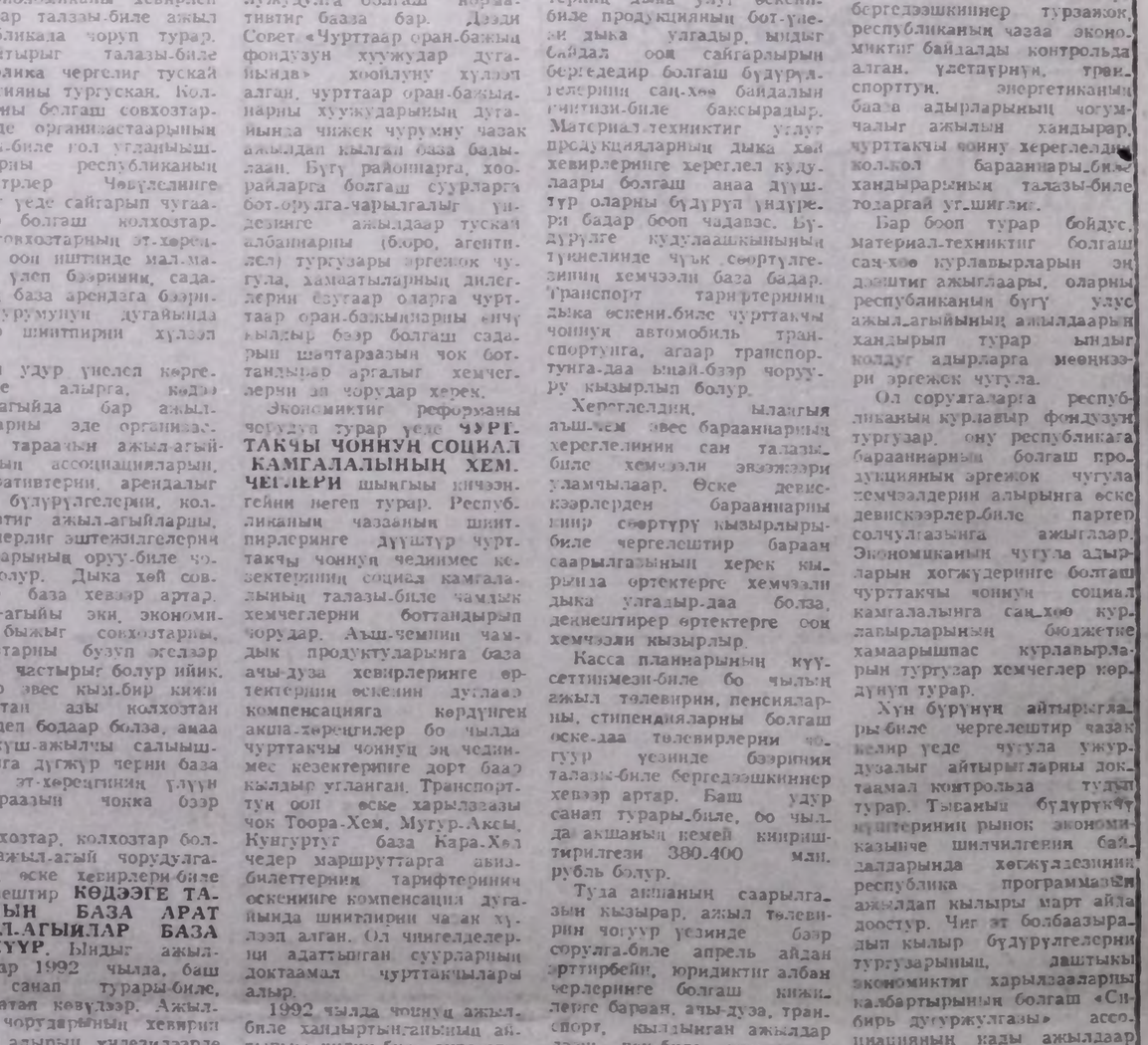

застаары дээн ышкаш, будурулге черлерин күрүнеин өвес болдурарының өскө даа ыңдыг аргалары ажыглаттынган турар ужурлуг. Өнчүнүң хевирин коллективтер боттары шилип алыр кылдыр оларга арганы бээри чугула.

«Колхозтарны болгаш совхозтарны эде организастаарының чүрүмүнүң дугайында» Россия Федерациязының чазааның доктаалынга дүүштүр өскөде хөй укладтыг экономиканы хевирлеп тургузар талазы-биле ажыл республикада чоруп турар. Бо айтырыг талазы-биле республика чергелиг тускай комиссияны тургускан. Колхозтарны болгаш совхозтарны эде организастаарының талазы-биле гол угланышкынларны республиканың Министрлер Чөвүлелинге чоокку үеде сайгарып чугаалажыр болгаш колхозтарның, совхозтарның эт-хөреңгизин, оон ниитинде мал-маганны үлеп бээрини, садарының база арендага бээринин чүрүмүнүң дугайында чогуур шиитпирни хүлээп алыр.

Баш удур үнелеп көргени-биле алырга, көдээ ажыл-агыйда бар ажыл-агыйларны эде организастаары тараачын ажыл-агыйларының ассоциацияларын, кооперативтерни, арендалыг биче будурулгелерни, коллективтиг ажыл-агыйларны, акционерлиг эштежилгелерни тургузарының оруу-биле чорун болур. Дыка хөй совхозтар база хевээр артар. Ажыл-агыйы эки, экономиказы быжыг совхозтарны, колхозтарны бузуп эгелээр болза, частыг болур ийик. А бир өвес кыш-бир кижи совхозтан азы колхозтан үнер деп бодаар болза, аваа оон күш-ажылчы салыышкынынга дүүжүр черни база ниити эт-хөреңгинин үлүүн шаптараазын чокка бээр апаар.

Совхозтар, колхозтар болгаш ажыл-агый чорудулгазының өске хевирдери-биле чергелештир **КӨДЭЭГЕ ТАРААЧЫН БАЗА АРАТ АЖЫЛ-АГЫЙЛАР БАЗА ХӨГЖҮҮР.** Ыңдыг ажыл-агыйлар 1992 чылда, баш удур санаа турары-биле, 2-3 катаа көвүдээр. Ажыл-агый чорударының хевирин шилип алырын үндезилээрде, чангыс принцип хажык чок сагыттынган турар ужурлуг: араттар боттарының эргеажыктарын барымдаалап турган, боттары чүү хереги шилип алыр ужурлуг. Үстүүртси айытkан хевир ол кандыг-даа, чеже-даа таарымчалыг ышкаш болза, араттарга албадаашкын болур.

Оон-биле чергелештир ажыл-агый чорудулгазының хевирлериниң дугайында айтырыгга тодаргай байдалды чоокку үеде тургузары чугула. Көдээге ажыл-агыйларның статузун тодарадырынга соңгаарладыышкын часкы хонуу ажылдарынга белеткелге, а ол ышкаш мал кыштаглаашкынын эрттиреринге багай салдарны чедирип болур.

Черни оон ажыглакчыларынга эде быжыглаарын бо чылын колдуунда доозар апаар. Чер дээш төлевирни киирери совхозтарны болгаш колхозтарны ажыглаттынмайн чыдар артык черлерден хосталырынче болгаш оларны чөптүг, дээштиг ажыглаар талазы-биле хемчеглерни алырынче албадаар.

Боттарының балансызында чуртталга бажыңнарлыг черчер Советтеринге база будурулгелерге, организацияларга чурттаар оран-бажыңны хуужудар талазы-биле улуг ажыл онаажыл турар. Ону боттандырарынга хоойлуулуудулга болгаш нормативтиг база бар. Дээди Совет «Чурттаар оран-бажыңны фондузун хуужудар дугайында» хоойлуну хүлээп алган, чурттаар оран-бажыңнарны хуужударының дугайында чижек чүрүмну чазак ажылдан ылыгын база бадылаан. Бүгү районнарга, хоорайларга болгаш суурларга бот-орулга-чарылгалыг үндезинге ажылдаар тускай албаннарны (бюро, агентилел) тургузары өргежок чугула, хамаатыларның дилеглерин өзүгаар оларга чурттаар оран-бажыңнарны өнчүлүдүр бээр болгаш садарын шаптараазын чок боттандырар аргалыг хемчеглерни эң чорудар херек.

Экономиктиг реформаны чогуудуп турар үеде **ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ СОЦИАЛ КАМГАЛАЛЫНЫҢ ХЕМЧЕГЛЕРИ** шыңгыы кичээнгейни негеп турар. Республиканың чазааның шиитпирлерине дүүштүр чурттакчы чоннуң чедимес кезектериниң социал камгалалының талазы-биле чамдык хемчеглерни боттандырып чорудар. Аъш-чемнин чамдык продуктуларына база ачы-дуза хевирлерине өртектериң өскенин дугдаар компенсацияга көрүнген акша-хөреңгилер бо чылда чурттакчы чоннуң эң чедимес кезектериниңе дорт баар кылдыр угланган. Транспорттун оон өске харыысаалгалыг албан-дужаалдыг эштер бир мүндан үш муң рубль чедир торгадып болур. Чер участогун тускайлап бээрин район (хоорай) Совети өйталаан таварылгада билдириишкинниң өзүн судка хомудап база болур эргелиг.

Бир өвес билдириишкинниң өзүнге черни бээр деп шиитпир хүлээп алдынган болза, черни өнчүзүнге берген дугайында күрүне актызын тургузар азы черни хөлезилеп (арендалап) алганының дугайында керээни чарар. Бо документилерни тургускан соонда арат ажыл-агыйы тараачын ажыл-агыйы район азы хоорай Советиңге бурутkедир ужурлуг. Бурутkелди эрткен соонда арат ажыл-агый чогуур юридиктиг күштүг болур.

Черни арат ажыл-агыйы тургузар дээн хамаатыларга тускайлап бээри бедеп өвес херек дээрзин ажыл көргүскен. Араттарга, тараачыннарга багай шынарлыг черлерни колдады бериип турары чажыт өвес. Ынчалзаа-даа бо айтырыгны шиитпирлеп турар, чер участогун бээри совхозтун, колхозтун ажыл-агый чорудулганына шаптыктыг апаар байдалды тургуза бербелин өскөнин көөру чугула. Арат-ка, тараачынга черни тускайлап берия тура, черниң чыдар байдалы шынары оларның ажыл-агый чорудулгазына таарымчалыг болурун көөрүн бо тайылбырның эгезинде адааным хоойлуларда база көрүп каан.

Чер участогунуң хемчээли районда ажылдап турар чилин бүрүүнге доктаатkан хемчеглериг улгатпас ужурлуг. Оон ортээ азы ажылааны дээш хөлезини чер участогунуң кайда чыдарындан, хөрзүүнүң шыпарындан хамаарыжыр.

Бир өвес совхозтун, колхозтун удуртулгазы арат ажыл-агыйы тургузары-биле ажылдан үнүп турар хамаатының дилээн күүседир, аваа черни, мал-маганны, машина-техниканы, эт-хөреңгини бээр деп шиитпирлеп алган болза, колхозтун баштаар черинин хуралының протоколунга, совхозтун директорунуң дужаалынга ол бүгүнүн шуптузун айтып биилээн турар ужурлуг. Бир өвес билдириишкинниң өзүнүн дилээн күүседир арга чок болза, чептүг чылдагаанын ол-ла документилерге айтып каар.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйны канчаар тургузарыл, кандыг документилер хереглеп, кайы организациялар, албан черлерни дамчыштыр шиитпирлеп болдуруп деп сонуургап турар хамаатылар чогуур тайылбырларны арат ажыл-агыйларының район ассоциацияларындан, чер реформалының талазы-биле район комитеттеринден ол ышкаш арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының республика ассоциациязындан ап болтр. Херек документилерниң хоолгаларын-даа көрүп, дужуруп ал болур.

САН-ХӨӨ, АЪША-ХӨӨ РЕНГИ курлавырларының чедишпези будурулгелериниң болгаш организацияларының, бирги эдлчегде, социал алырының албан черлериниң ажылдаар аргазына багай салдарын чедирер. Бо чорук улус ажыл-агыйының бүгү адырларына эң шыңгыы камгаланы негеп турар.

Россияның бүгү девискээрлеринге экономиканың ниити кудулаашкынныг байдалы-биле холбашкан боттуг бергедээшкиннер турзаиок, республиканың чазаа экономиктиг байдалы контролда алган, үлетүрүнүн, транспорттун, энергетиканың база адырларының чогумчалыг ажылын хандырар, чурттакчы чонну хереглелдиг колкол бараанны-биле хандырарының талазы-биле тодаргай уг-шиглиг.

Бар бооп турар бойдус, материал-техниктиг болгаш сан-хөө курлавырларын эң дээштиг ажыглаары, оларны республиканың бүгү улус ажыл-агыйының ажылдаарын хандырып турар ыңдыг колдуг адырларга меөннээри эргежок чугула.

Ол соруулаларга республиканың курлавыр фондузун тургузар, ону республиканга бараанның болгаш продукцияның эргежок чугула немчээлдерин алырынга өске девискээрлер-биле партер солчулгазынга ажыглаар. Экономиканың чугула адырларын хогжүдеринге болгаш чурттакчы чоннуң социал камгалалынга сан-хөө курлавырларының бюджетке хамаарышпас курлавырларын тургузар хемчеглер көрдүүп турар.

Хүн бүрүнүн айтырыглары-биле чергелештир чазак келир үеде чугула ужурдузалыг айтырыгларны доктаамал контрольда тудуп турар. Тываның будурукчу иштериниң рынок экономиказынче шилчилгения байдалдарында хөгжүлдезинин республика программазын ажылдан кылыры март айда доостур. Чиг эт болбаазыраның кылыр будурулгелерни тургузарының, даштыкы экономиктиг харыысааларны калбартырының болгаш «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның кады ажылдаар программаларынга киржиринин талазы-биле ажылдарны уламчылаар.

Республиканың экономиказы нарын, берге байдалда, ынчалзажок ону идегел чок деп саная болбас. Кризистен уштунуп үнериниге бисте хөй чүүлдер бар. Ол дээрге чоннуң күш-ажылчы болгаш угаан-бодал курлавырлары, өскүш өвес бойдус курлавырлары, Россияның чазааның деткимчези-дир. А кол чүүл болза экономиканың бүгү звеноларынга. будурулгелерге, кооперативтерге, колхозтарга, совхозтарга, улус ажыл-агыйының бүгү адырларына найыралдыг, демнинг ажылды хандырары.

Валерий САЛЧАК.
Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинин Даргазының оралакчызы, Экономика талазы-биле күрүне комитетинин даргазы.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларда

КАНЧААР ТУРГУЗАРЫЛ?

Бистин республикада арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар көвүдеп, ажыл-агыйны чорударының бо чаа шимчээшкинни эдээн шавкыны-биле калбарыг олурар. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны канчаар тургузуп ап болдуруну, кандыг документилер хереглиг дээрзиниң дугайында чагаалар «Шын» солуниуң редакциязынга кээп турар аварган. Чижээлээрге, Тес-Хем районунуң «О. Шынаа» совхозунуң № 2 хойжу бригадазының малчыннарының мурнундан хойжу М. С. Түлүш, Чөөн-Хемчик районунуң «Тыва» совхозунда арат ажыл-агыйынче кирер күзелдиглер Эрес-оол Түлүш, оон эштери Анатолий, Валерий, Очур-оол, Чылбар суглар ыңдыг айтырыглыг чагааларны бижээн. Оларның сонуургап турар айтырыглары кайы хөй. Чижээлээрге, «Совхозка ажылдавышаан, арат ажыл-агыйныга база ажылдап болур бе?» деп ыңдыг айтырыгны салып турарлар-даа бар. Айтырыг бүрүүнге харыыны редакция берип ыыдавас. Бир өвес ылап-ла араттар бооп, арат ажыл-агыйынче кирер күзелдиг кижилер болза, районнарда тургустунган арат ажыл-агыйларының ассоциацияларындан тайылбырны ап болурлар.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының республика ассоциациязының ажылдакчызы Варвара Чадамбаевна МОНГУШТАН арат ажыл-агыйларын тургузарының чурумунга хамаарыштыр тайылбырны бээрин дилээн бис. Ам ону парладывыс.

— Бистин холукуста РСФСР-ниң көдээ ажыл-агый болгаш азыа-чем министри Г. К. Кулик РСФСР-ниң Чер реформазының талазы-биле күрүне комитетиниң даргазы В. Н. Хлыстың «Арат салган колхозтардан, совхозтардан, өске-даа көдээ ажыл-агый будурулгелериниден ажылдакчыларының үнериниң, оларны чер участоктары болгаш будурулге фондулары-биле хандырарының чурумунуң дугайында» сумелер бар. Арат азы тараачын ажыл-агыйларны тургузарда, чогуур документилерни кылып бээрде, кайы-бир организациядан негелде кылырда, ол сумелерни эдерип болур. Ук сумелер «Чер реформазының дугайында», «Тараачын (фермер) ажыл-агый дугайында» РСФСР-ниң хоойлуларына үндезилеттинип тургустунган. Ынчангаш арат азы тараачын ажыл-агыйлар тургузар дээн кижилерниң негелделерин үстүнде хоойлуларга дүүштүр боттандырар апаар, негелде кылып, билдириишкин бижээн кижилер база арат ажыл-агыйын тургузарда, ол хоойлуларга-биле чоок таныжып алыр болза эки.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар тургузар дээн кижилер совхозтардан, колхозтардан үк ажыл-агыйларын удуртулгазының, күш-ажылчы коллективтин чөпшээрели чоокка үнүп, черни ап болур эргелиг. Шак ол эрге совхозка, колхозка 20 чылдан эвээш өвес ажыл стажтыг пенсионерлерге база хамаарыжыр. Бир өвес коллектив совхозтун азы колхозтун өнчү-хереңгизиниң үлүгүү үнген эштерге бээр деп шиитпир алган болза, үстүнде адааным эштер будурулге фондуларындан боттарының үлүүн ап болур. Оларның үлүүнүн хемчээли үнер деп турары ажыл-агыйның өнчү-хереңгизин тургузарынга киирген үлүүнден, ажыл стажындан хамааржыр. Будурулге фондуларындан үлүгү үнер кижиге бээринин дугайында шиитпирни коллективтиң чиити хуралынга хүлээп ап болур. Бистин республиканың совхозтарының, колхозтарының хөй кезиинде экономиктиг шыдал-быразы шоолуг-ла өвес болганда Тываның байдалынга ыңдыг шиитпирни хүлээп алыры колдуунда берге.

Арат ажыл-агыйны тургузуп, ажыл-агыйдан (дужулга чорудуп турар ажыл-агыйлардан ажыгда) үнер дээн хамаатылар совхозтун дирекциязынга, колхозтун баштаар черинге билдириишкинни киирер, черни кайнын алырын, оон хемчээлин чүү хире тургузарын, ажыл-агыйының ажылының угланышкынны кандыг болдуруп, кандыг өнчү-хереңги алыксаа турарын билдириишкиннинге айтыр. Өске черден келген хамаатылар ыңдыг уткалыг билдириишкинни алыр деп турар черн оон девискээринде район (хоорай) Советтериниге киирер. Билдириишкиннерни адынга билдириишкин киргеп ажыл-агыйларның Советтиң удуртулгазы 1 ай хуусаа иштинде чугаалажын көргеп, харыыны билдириишкиннинг өзүнге берген турар ужурлуг. Бир өвес колхоз азы совхоз чер бээринден ойталаан болза, улус депутаттарының район (хоорай) Совети, чер реформазының талазы-биле комиссиясы үлүргеп түүнелин өөрүнүн көрүп турган, билдириишкиннинг өзүнге чер участогун тускайлап берия болур. Арат ажыл-агыны турган тараачынга чер берия тура, черниң чыдар байдалы, шынары оларның ажыл-агый чорудулганына таарымчалыг болурун көөрүн бо тайылбырның эгезинде адааным хоойлуларда база көрүп каан.

Чер участогунуң хемчээли районда ажылдап турар чилин бүрүүнге доктаатkан хемчеглериг улгатпас ужурлуг. Оон ортээ азы ажылааны дээш хөлезини чер участогунуң кайда чыдарындан, хөрзүүнүң шыпарындан хамааржыр.

Бир өвес совхозтун, колхозтун удуртулгазы арат ажыл-агыйны тургузары-биле ажылдан үнүп турар хамаатының дилээн күүседир, аваа черни, мал-маганны, машина-техниканы, эт-хөреңгини бээр деп шиитпирлеп алган болза, колхозтун баштаар черинин хуралының протоколунга, совхозтун директорунуң дужаалынга ол бүгүнүн шуптузун айтып биилээн турар ужурлуг. Бир өвес билдириишкиннинг өзүнүн дилээн күүседир арга чок болза, чептүг чылдагаанын ол-ла документилерге айтып каар.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйны канчаар тургузарыл, кандыг документилер хереглиг, кайы организациялар, албан черлерни дамчыштыр шиитпирлеп болдуруп деп сонуургап турар хамаатылар чогуур тайылбырларны арат ажыл-агыйларының район ассоциацияларындан, чер реформалының талазы-биле район комитеттеринден ол ышкаш арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының республика ассоциациязындан ап болтр. Херек документилерниң хоолгаларын-даа көрүп, дужуруп ал болур.

АССОЦИАЦИЯНЫҢ ДУЗАЗЫ

«Найырал» ассоциациязы Баян-Тайга районунуң удуртулгазының дилээни-биле база дужуржулга ёзугаар «Кара-Хөл» совхозка ... чүлүг чаа «КамАЗ-ты» чоокта чаа садып бергеш.

Тайга-таскылга-даа, узун орунтарга-даа чоруур бо күчүлүг автомобиль ырак черде, суурда ясли-садиктиң чаштарынга аъш-чемни, хөмүрүг. бараанны болгаш өске-даа чугула чүүктерни өөртүр. Оон ангыда ону школаның хереглелин хандырарынга база ажыглаар.

Кара-хөлчүлер бодунуң суурунда биче будурулгени база ажыдып алган. Аваа чоннуң хереглел бараанныарын будурер.

«Найырал» ассоциациязының удуртукчулары Кызыл-Мажалыктың эт комбинады-биле база тускай дужуржулганы ыыдан.

Комбинаттың чиг эдин Черногорскиде фабриканга болбаазыраткаш, ону дедир эккелгеш, оон идик-хеп даараар кылдыр дужуруушкан. Ынчангаш комбинаттың баазынга итали фирманың хеп даараар машиналарын болгаш модулдарын удавас салып эгелеп.

(Бистин корр.).

ЧҮНҮ САДАРЫҢНЫ БОДУҢ БИЛ

Садыглаашкын дугайында

Бо дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунга февраль 26-да болган хуралга чугаалашкан. Аваа ангы-ангы саналдар үнгүлээн. Чарлык өзугаар кижи бүрүзүнден садыглаашкын кылып болурунун дугайында документ негээр арга чок. Тыва Респотребсоюзтун баштаар черинин даргазы Х. Д. Монгуш Кызыл хоорайның төп рыногу колдуу куруг турар болганда, хамаатыларны аваа садыглаарыче угландырар болза өки деп саналдаан. Ында белен хыналда лабораториязы база бар болгай.

Бо саналды хуралдың киржикчилери деткээн. Өртектер талазы-биле күркомитеттиң даргазы И. Ф. Моллянов чугаазынга мындыг үүлдү демдеглээн: шагда кижи Москвадан поездилеп чоруурга, өртээл бүрүзүнге хуу кижилер чүү-даа садып турар чүве болгай. Оларны кым-даа хынавайн турган. Ынчан кижилер ак сеткилдиг болгаш, багайсогай продукт сатпайн турган. Хуу садыгжыларның продуктузундан кандыг-бир пассажир хораннанган дугайында чангыс-даа дыңналбаан. Ам долузу-биле идегээри берге апарган үе-дир. Ынчангаш ногаа, өзт продуктуларын садарынга сертификаттарны негээр.

Б. Ельцинниң үстүнде Чарлыының үнүп келген идеязы биллингир конкуренция тургузар. Бараан-сараан көвей болган тудум. Адаанныгылга улгадыр, а өртектер чавызаар. Ынчан хуу садыгжы бүрүзү бараанының шынарынче база сагыш салыр апаар. Ындыг идея харын күзеингир-ле ыйнаан, ынчалза-даа херек ыырында ындыг апаарын, өзулуг шынчы садыглаашкынны та чежеге дээр манап кээр чүве?

Кызыл хооркүүскомунун даргазы В. Х. Кара-оол хостуг садыглаашкынның киржикчилерин аргалыг-ла болза, чангыс черге мөөнүүр болгаш оон-биле чергелештир контроль органнарының ажылын шапкынчыдар дээн. Чангыс катап садыптар үүлдерге контроль тургузары берге болбас арга чок, ынчалза-даа моокуу-биле садар бараанларга чөпшээрел турары албан.

Москвада ам садыглаашкын кылыр чер дээш (метро иштинде, улуг магазиннер чанында) барык-ла «содаа» чоруп турар. Хуу садыгжылар кылаштап чораан кижилерни шуут амыратпас, бараанын сыгааш турар. Сактырга, будун Москва садыглап үнүп келген-даа ышкаш. Бисте амдыызында ындыг байдал чок-даа болза, чылыг-биле кады хуу садыглаашкын калбарар чадапок. Оон-биле чергелештир бир берге — чылыг үелерде дүрген үрелир продуктуларның хыналдазын чорудары. Калбак контроль чорудары маңаа берге болганда, чүгле садып алыкчыларның боттарының оваарымчалыг болуун чагыл каардан башка. Багай продукт садып чигеш, хоранналдыкар. (өрнээнинде) шыканы мырынай харжактардан садып турар апарган. Чүл бо: ажык спекуляция бе? Пенсионер кижи айда болуунун нормазын — бир-ийи шилди акша хереглээш, 150 рубльге садыптын болур-ла ыйнаан. Ынта айыылдыг үүү боор. Ынчалза-даа кылдынган чери болгаш шынары билдинмес араганы чоога садары кончуг айыылдыг. Маңаа массалыг хоранналдыкын болза канчаарыл? Чер-чер Советтери бо талазы-биле шиитиры турар — дилим Чарлык деп болур. Ынчалза-даа оон күүселдези чер-черге кандыг болуру өөренип көрүүнмөөн. Кандыг-үү-даа бол. Советтер болгаш күүскомнар хуу садыгжыларга-даа, садып алыкчыларга-даа эптиг байдалдарны тургузар ужурлуг. Ам канчаар, үе өскерлип турары ол-дур. Биеэги дег, доктаал-саавырга кызып-кызгаткан амыдырал эвес, а хостуг хөделип, хостуг чүүлдерге угланып турар бис. Кол чүве — комтрольду организастаар болгаш 60 хуу акцизти (үндүрүг хевири) бодунун бюджединче арага садыгжыларындан киирип алыр ужурлуг.

Россия Президентизиниң Чарлыы тускай чөпшээрел чокка садыглаарын айтып

Россия Президентизи Б. Ельцин январь 29-та «Садыглаашкынның хостуунун дугайында» Чарлыкты үндүрген. Ол өзугаар ам кым-даа, каяа-даа, чүүдаа хостуг садып болур эргелиг. Ынчаарга ам кол-ла айтырыг — аъш-чем продуктуларының шынарын кым хынап, контрольга алыр ужурлугул? Хөй нитраттарлыг ногаа, чимис аймаан, аарыг-аржык малдың эъдин хуу кижилер сада бербес деп магадылал кайдал? Ону чигеш, кижилер хоранналза канчаарыл?

Россия Президентиниң Чарлыы үскай чөпшээрел чокка садыглаарын айтып турар. Ынчалза-даа оон күүселдези чер-черге кандыг болуру өөренип көрүүнмөөн. Кандыг-үү-даа бол. Советтер болгаш күүскомнар хуу садыгжыларга-даа, садып алыкчыларга-даа эптиг байдалдарны тургузар ужурлуг. Ам канчаар, үе өскерлип турары ол-дур. Биеэги дег, доктаал-саавырга кызып-кызгаткан амыдырал эвес, а хостуг хөделип, хостуг чүүлдерге угланып турар бис. Кол чүве — кымнын-даа хоойлуну арта базар эрге чогу. Азы өскээр чугаалаарга, ок-боо, наркотиктер, хоралыг чүүлдер, оор эъдин кымнын-даа садып-саарар эстеги чок дээн ол. Бодун күжүн-биле, ак сеткилин-биле кылган бараанынны садып болур сен.

Хуралдың дараазында айтырыы хөмүр-даш өртектерниң дугайында болган. «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы монополист будүүлгелериниң бирээзи дээрзи чажыт эвес. Хөмүр өртээнин улгатканынын продукциянын бот-үнези улгадып турар. Ук будүүлгениң директору В. В. Тропинин база дыңнаан. Кайы-даа удуртукчу каяа-даа коллективиниң кежин камгалаарын бодап чыдар. Хөмүр-даш уургайы продукциязының өртээнин дугайында (декларация) кылбайн, эрткен чылдан арткан курлавырларын хостуг өртек-биле саткаш, оон олча-ажык киирип алган.

Чүүтүн шахтёрлары бо сеелгү үеде политиканга дыка улуг салдарын чедирип, хөй негелдерни үндүүп турганын дки билир бис. Оон түннелинде олар шалының улгаттырып алган. «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайында ортумак шалын бо хүннерде — 4 мун рубль.

Хөмүриун өртээнин улгадып турары-биле чергелештир хлеб өртээ база улгадып турар. Бо талазы-биле чазактың талазындан шиитирлиг хемчеглер албас болза, байдал оон-даа нарыыдап болурун Респотребсоюз даргазы Х. Д. Монгуш дүвүреп чугаалаан.

Шынап-ла, чангыс будүүлге чери өскелерин дискек кырынга олуртуп алгаш, орулга алыры таан чөптүг эвес. Ынчангаш көдээ пекарняларга болгаш болгаазырадыр будүүлгелерге хөмүрүү чингелделіг өртек-биле садарының дугайында чугааны чорутпас болза, олар өреленип, карылгалангаш, тарай кылаштажыр апаар. Ынчан ам хлебти кым биске быжырып бээрил, сүттү кым арыглап, савалап бээрил? Ындыг болганда, хөмүр өртээнге үнүп келир карышкактарны дуглаарын чазак бодунга хүлээнир апаар-дыр-ла.

Бүгү чүүтта хөмүр өртээ өзүп турда, ол биске чиик болур деп чем манаан ажыы чок. Ам канчаар, хөмүриу казып тыварының машина-техниказы, эрилгеэн эргиг болгаш самдар болган тудум, оны казып алыры үр болгаш аар болбас арга чок. Чаа экскаватор садып алыр дилиже, биеэгизинден он катап улуг өртектиң акшазын үштүп саваар сен. Бүгү чүве мынчаар тудуш болур чүве ышкажыл.

Адак сеелүүде, Тываның дашкаар бараан, материал-техниктиг болгаш бойдуг курлавырларын чиг эттиүндүр сөөртүүн чурумчулар дугайында Министрлер Чөвүлелиниң докладаалынга бичин немелдерни киирген. Бо талазы-биле ажылды ам-даа уламчылаарының чүтулазын Президиум хуралынга "тутушкан".

Надежда ЭРГЕП.

ЧУРУКТА: Сүт-Хөлде «Ишкин» совхозтуң төвүнде столовайның улуг повары Ондар Доозурашовна Чойган. Маа ажылдаар өрээлинге кээн, хүнүүн-не ыызы-бүрү сөөлүнүт чемнерин белеткээр. Эштери-биле ол маңчыларны-даа туза каптарлар. Чаглыг эъттиг, ишиг мүнүү сава долдур хайындырган, улусту өөртүрлер.

Суурнуң чоогунда Хемчик хемде улуг и-агрегат тудуп турар. Ында ажылдап турар тулугжулар бо Ишкин суурунуң столовайзындан кээп чемненгенгөөр.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БЕРГЕ ЭРТКЕН

Эрткен ажыл-агый чылының түннелдерин болгаш бо чылдың сорулаларын «Тыва даг-дугу» комбинаттың күш-ажылчы коллективиниң конференциязынга чугаалажып көрген. Бо талазы-биле илеткелди комбинаттың чингине директору Г. В. Параманын кылган.

1991 чылды комбинат бергедеп эрткен. Чүүт иштиниң экономиктиг харылзаалаарының бузулганы белен продукция сайгарылгазынга доктар чедирип, нарын дериг-херектелдерниң артык кезектерин тып алырынга бергелерни тургускан. Оон кадында өртектериң хемчээл чок улгатканы ажылчыннарның социал камгалалынга багай салдарны чедирген. Эрткен чылын комбинат од-бо черлерден чеглиниң турганындан мүрүнге өрелиг болган.

Ынчалза-даа комбинат бо хүннерде рынок харылзаалаарынче шилчилгениң эн берге үеин эртип алган деп болур. Продукция өртээ өскени-биле ажылчыннарның шалының улгаттырган. Комбинаттың коллективи хомуулаашкынын үштунарының бүгү арталарын дилеп, ажылдап эгелээн. Кандыг-даа улуг будүүлге чери чүүтүн ниити экономиказы-биле сырый харылзаалыг чүве болганда, бергелеэшкиннер ам-даа таваржыр апаар. Ынчангаш кижи бүрүзүнүң ак сеткилдиг, кызымакчай ажыльындан бөгүн, даарта оларның канчаар чүүттаары хамааржыр болгай.

Комбинаттың чагыргазы-биле күш ажылчы коллективтиң аразында чаргаа кеңеешкин күүселдезинин дугайында дыңналыгны комбинатта профэвилел комитединиң даргазы Ч. Х.-Х. Ховалыг кылган.

Конференцияга сакал берип чүве чугаалаан арыглал фабрикалының директору В. А. Милосердов, чингине директорнуң оралакчызы М. Б. Ховалыг. Культура ордузунуң ажылдакчызы М. С.-Д. Дамбыштай, рудниктиң ажылчыны С. О. Сендаа, комбинаттың күш-ажыл болгаш шалың кылдынының начальниги Л. К. Сарыглар болгаш өскелер-даа ажыл-агыйны эжижидериниң, кижилериниң социал камгалалын хандырар айтырыгларже кол хичээнгейни угландырган.

Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле тускай шиитпирни конференция хүлээп алган. Прокуратураның черниң негелдериниң өзугаар ажылдаа бажалдаан, ажыл-агыы үскен дээш моон мурнунда ажылчыннарга онаан турган штрафтарны соксадыр дугайында шиитпир база хүлээп алдынган.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, Тыва Республиканың баштайгы Президентиниңге канлидат Шериг-оол Дизижикович Оорзак конференцияның ажылынга киржип, чүве чугаалаан.

Чималов САА?

ОЛАРГА ИЗИГ-ДАА, СООК-ДАА ЭВЕС

«Бай-Тал» совхоз эрткен чылын хой эъттиг, дүктүг, сүттүг бүдүргеш, күрүнеге саткан. Ынчалза-даа продукция сайгарылгазында хөлегелиг талалар база бар. Частырыгдан өөренир дижир бис. Рынок үеин дээш-ле акша-төгерикти кайы хамаанчок чашканнаар, орнажылга-солужулганы эчизинге чедир чорутпас чоруктар удуртукчуларын-даа, специалистерни-даа талазындан көстүп турар. Шак ындыг чөгенчиг байдал ажыл-агыйның экономиказынга улуг когаралды чедирип турар.

Бирта чижек кылдыр даразында фактыларны киирейн. Совхозтуң хой, өшкүзүүнүң кежин Саян артынче ийи удаа ажырды. Баштайгызында оортан келген төлээ 900 ажыг алгыны эвилеп шилээш, алгаш барган. Бир алгының өртээ — үш-ле рубль Солган. Бо үеним негелдезиеле садып-саарып билбес «оруубустуң бир чогенчиг чижээ ол-дур. Оон соонда ол-ла төлээ чайгы, күскү хой, өшкү кештерин 600 ажыгны ыраанап турган, аппарганы кылдинген. Бо удаада бир алгыны 6 рубльге алган. Бо сааржылга мүн-не шору-дур бе? А оларның орнунга саргаг тып бээрин аавап турганнар. Түшели үү болганыл дээрге, эрткен чылдың октябрь төнүүзүнде бистиң коммерция талазы-биле специализивисти югудуп турган, улуг өртектиң эттер чүдүүрүн бергеш, чорудупкан болган. Малмаганның кончуг семис үезинде барып-барып Саян артындан семис эът дилээри кымга-даа солун эвес чүве ышкажыл. Ол үеде кандыг-даа мал семис, шыырак турар болгай.

Кончуг эки алгыларның чамдыызын чүттакчы чонга-даа саткан болза, хой орулганы киирип ап болур турган. Сөөлүнде чүттакчылар бир алгыны 15—20-даа рубль-биле садып аппан турган бис деп чугаалап кээп тур-аннар.

Сүт-Хөл районнуң «Сумбер-Уула» колхоз-биле солчулгалыг садыглажылга чоруулар дээш 50 улуг сарлыкты берипкен. Оларны октябрь айда олче чорудупкан. Сарлыктарның өртээ 60 мун рубль чеде бээр. Оон орнунуш «ГАЗ-53» ишти кызыл-тас алган. Дөрт ай чартык ve иштинде ол ажыл-агый-биле самажылганы кым-даа чорутпаан. Акшага пеккен миллионер совхоз мишкаш бо хүннерде чаңгыс-биле чүүттап орар хирезинде-ле, байыыргаан херээ чүү?

База бир чижек. «Тээли» совхозка эрткен чазын 50 өшкү бергеш, шлактан блок белеткээр станок орнажып алган. Ол станок ажыглаттынмайн аваа-ла дадарып чыдар. Кыштаглаашкынга удур тараа культуралары ажаап албаанындан Ушу федерациязының төлээлери келирге, 300 хой-биле 100 тонна чарба, сула орнажырын дугурушкан. «Ынангаының бажын ыт чиген, ынгыржааның бажын ерт чиген» дээн ышкаш, олар чүгле 4 тонна сула чорудупкан.

Орнажылга дугуржулгаларын совхоз директору Чурунай Хертек биле оон коммерция талазы-биле ортадакчызы Дадар-оол Салчак өскүдүп турган. Малга кыштын соогу, чайның иити дивейн малчын чижи каларын, өстүүп ыаар болгай. Чангыс кеш безин союп, очу ажаап алыры амыр эвес херек. Үстүнде адаанын удуртукчулар ону холу-биле тудуп кылбайн чыткаш, аваа бир чүве кылдыр көре бээрге болур бе? Ындыг болгаш оларга изиг-даа, соок-даа эвес бооп турары ол ышкажыл.

Бистиң совхозка февраль 21-де, баланс комиссиязынга чылдың түннелин үндүүп турган, районнуң удуртукчулары, оон специалистери бо дугайында билбээчеиеп эрттирип кааш, кымга-даа хемчег онаавайн, ханы анализ кылбайн, эрнегей өскүүн көргүскеш, бады баа ганнар. Сатыы-саарылга кылырга, совхозтуң эчизиниң-миказынга, ажыл-ыннарны амыдыралынга ажыглыг болдурун чедип ап, рынок негелдезинге дүүшүүр сорудары чугула-дыр.

Михаил ХЕРТЕК.
Бай-Тайга районуну «Бай-Тал» совхозунуң мал эмчизи.

Тес-Хемден медээлер

КҮҮСКОМГА ЧУГААЛАШКАН ХУРАГАННАР ОНЧА-МЕНДИ

Улус депутаттарының Тес-Хем район Соведнинин күүскомунуң эъэчеглиг хуралынга Тыва Республиканың «Чер реформазының дугайында» болгаш «Арат ажыл-агыйларының дугайында» хоойлуларын боттандырар талазы-биле районнуң Чер реформазының талазы-биле комитединиң ажылының дугайында ол комитеттиң даргазы В. Ч. Далаанын, ол ышкаш районда мал кыштаглаашкынының талазы-биле райкүүскомнуң шиитпириниң күүселдезинин дугайында АҮК-түн улуг зоотехниги К. Т. Дордумнуң илеткелдерин дыңнап, чугаалашкан. Ниитизиг-биле чугаалаарга, районда тургустунган Чер реформазының комитедиң чамдык ажылдарны кылып чорутса-даа, амга чедир чогуур негелдеге чедир ажылдаваан турар дээрзин күүскомнуң хуралынга санал бергеннер демдеглээн болгаш ол чугула ажылды моон соңгаар улам тодаргай чорудар талазы-биле хемчеглерни дарый алырын комитеттиң кежигүннеринге дааскан.

Районда мал кыштаглаашкынының чоруп турарының дугайында айтырыгга ажыл-агыйларның удуртукчулары санал берип, боттарының харылзап турары ажыл-агыйларында байдалдың дугайын чугаалааннар. Районнуң ажыл-агыйларында кыштаглаашкын берге болгаш дүвүреңчиг байдалда эртип турары ол саналдардан дорааи билдине берди. Ажыл-агыйларының колдуунда-ла пуптузунга мал чеми дыка негеттиниң турао, а оларның чамдыктарында ол шуут төүүп турар. Районнуң агроүнетпүр каттыжыышкынының, ажыл-агыйлар удуртукчуларының талазындан мал чемин оон-моон айтырыышын-сурагланыр талазы-биле хемчеглерни алырын күүскомнуң хуралындан дааскан.

Районнуң ажыл-агыйларында чүүтүл кампания — мал ооллаашкынны эгелээн. Кайы ажыл-агый малын чайын эки семиртин, кышка эки белеткеним алган болдур, ында малдың чаш төлүн хорамча чок камгалап ап турар. Ылангыя кызымак, эрес-кежээ малчыннарны кыштаглаарынга баарга, чаш малды бүрүн камгалап алырынче бүгү-ле ажылды угландырганы өөрүнчүг. Ылаңгыя «Чодураа» совхозтуң хойжулары малдың чаш төлүн чидириг чокка камгалап алыр дээш кызымак ажылдап турарлар. Чамдык хойжуларның коданнарында ол ажыл амгы хүннерде адакталып турар. Төрүүр 100 башка онааштыр эрткен чылдың түннели-биле районда бирги черде болган аныяк-даа болза, эържулгалыг малчын Байыр Суванднинин коданында хой ооллаашкыны ам доостурунче чоокшулаан. Ында төрээн 260 хойдан ынча хурагап менди алдынган, кадык-шыырак өзүп-дорутун турар.

Тес ол чарында кыштап орар мурнакчы хойжулаа Дыртый-оол болгаш Зоя Минчейлерниң коданында 340 хой ооллаан болгаш төрүттүнген хураганнар онча-менди.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ судалы

ЭР-РИЯДКА УЖУРАЖЫЫШКЫН ВАШИНГТОН.

Персия мугулдурунда араб күрүнелериниң кады ажылдажылга чөвүлелиниң чүттарының даштыкы херектер министрлериниң ужуражыышкыны Эр-Рияд хоорайга (Сауд Аравия) болган. ОПИ агентилелдиң корреспондентизиниң Каирден дыңнатканын өзугаар алырга делегейиниң ол девискээринге айыыл чок чорукту хандырарының айтырыгларын ужуражыышкынга чугаалажып көрген. 1990 чылдың августа Кувейтиге удур Ирактың халдаашкынының үезинде Кувейтини деткээн чүттарга дуза көргүзер фондуну тургузарын шиитпирлээн. Ук фондунуң акшахоренгизи 10 миллиард доллардан эвээш эвес болурун доктааткан.

СӨӨК-ЯЗЫ ЫЛГАН КӨРҮҮШКҮНҮ НЬЮ-ЙОРК.

АКШ-тың ыкы эргелериниң талазы-биле комиссиязы тускай илеткелди белеткээн. Нью-Йорк болгаш Сан-Франциско хоорайларга чардап парлаан. Азия чүттарындан келген болгаш амгы үеде АКШ-тың хамаатылары болуп турар кижилер күүгүлээшкиннерге, кызыышкыннарга таваржып, оларның хамаатыы өскелерин үреп турарын илеткелде айытган. Азиядан шаанда келген кижилерниң удур болгу амгы үеде АКШ-тың ол ийи хоорайларында чүттап турар. Ынчашташ бодунуң илеткелдерин комиссия ында хамыкты мурнай чарлаан. Азиядан АКШ-ка көжүп келгеннериң саны соолгу он чыл дургузунда 7 миллион 300 мун кижи чедир өскен.

ПРОФЭВИЛЕЛ СОҢГУЛДАЛАРЫ КАИР.

Израильдиң эжелелинден палестин улусту хостаар дээш хөй санныг организацияларның болгаш шимчээшкиннериниң составында киржип турар адвокаттарның (болчукчуларның) профэвилел соңгулдалары чаа болуп эрткен. ФАТХ деп кол палестин организациялың профэвилелдери Газа секторунга болган соңгулдаларга улуг тиилелги болган. Болчукчулар профэвилелиниң удуртулгазынга ол организацияның төлээлекчилери колдуунда соңгуттургай.

ЗАИРДЕ ТУДУП ХОРУГДААШКЫННАР БРАЗЗАВИЛЬ.

Заирге демократтыг чаартылгаларны чорударын негээн янзыбүрү күштерге удур карыы хемчеглерни ол чүттүн айыыл чок чорук организаларының күштери ап чорудуп турар. Чүттүн христиан чүдүлелиглериниң хуралдаринге тайбың чыдыышкынларны сүзүк оргүүшкүннерин эрткен понедельник эртенинде кылырын чарлаан турган. Ынчалзажок шажынчүдүлелиглериниң чыыжын полицейжилер күш-биле соксаткан болгаш элээн каш кижини Киншас база оске-даа хоорайларга тудуп хорудаан.

Чүттүн пайысылалы Киншас хоорайга чыскаалганнарны полицейжилер болгаш айыыл чок чорук күштери тарадыр сывырган. Ол үеде билдинмес кижилер полицейжилерниң автомашиназын автоматтыг чепсек-биле боолаан түннелинде, айыыл чок албаныының бир төлөлекчизи өлүрткен.

ЙЕМЕНГЕ АЖЫЛ СОКСАДЫЫШКЫНЫ ЛОНДОН.

Йеменниң профэвилелдериниң кыйгырыын өзугаар бүгү-ниити ажыл соксадыышкының эрткен воскресенье болгаш понедельник хүннеринде чарлаан сөөлүнде далай өртээлдериниң, банкыларның, хой будүүлгелериниң ажылы соксаан. Чүртка политиктиг болгаш экономиктиг реформаларны доп-дораан чорударын, ажылчы чоннуң шалының остүүрүп ажыл соксатканының шыңгыы негеп турарын Рейтер агентилелдиң корреспондентизи дыңнаткан. Ажыл соксадыышкыннары-биле чергелештир Йеменниң хой хоорайларына он-он мун кижи киржикчилиг мишингилер, чыскаалдар база болган.

КНО КЕЖИГҮНҮНГЕ ХҮЛЭЭП АЛГАН НЬЮ-ЙОРК.

Совет Эвилелиниң республикалары болуп турган сес күрүнелер — Азербайджаныны, Армениянны, Казахстанны, Кыргызстанны, Молдованы, Таджикистанны, Туркменистанны, Узбекистанны Каттышкан Нациялар Организациязының кежигүнүнге эрткен понедельникте, 1992 чылдың март 2-де хүлээп алганын албаныың өзүзү-биле тускай чарлаан.

Ол күрүнелерни КНО-нуң Кол ассамблеязының 46-ты сессиязынга бадылаашкын чокка Каттышкан Нациялар Организациязының кежигүнүнге хүлээп алган: Айыыл чок чорук чөвүлелиниң сүмезин сессияга олурушкан бүгү делегациялар бүрүн деткээн. Сан-Маринону ол хүн КНО кежигүнүнге база хүлээп алган. Делегей ниитилежилгезиниң — КНО-нуң кежигүннериниң саны амгы үеде 175 күрүнелер болган.

ЕВРОПА НИИТИЛЕЖИЛГЕЗИНДЕ БРЮССЕЛЬ.

Европа ниитилежилгезиниң чөвүлели бодунуң эъэчеглиг сессиязын эрткен понедельникте Бельгияның найысылалынга чыылдырган. Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилге чүттары-биле Европа ниитилежилгезиниң харылзааларын канчаар тургузарынга хамаарышкан айтырыгларны сессияда чугаалажып көрүп турар. Сандарап дүшкен Совет Эвилелиниң республикаларынга 1 миллиард 250 миллион эко ажыының чаа чаалыкчы тыпсыр дугайында айтырыгны сессияның хүн чурумунга киргген.

ЯПОН ЧАЗАКТЫҢ ТУРУЖУ ТОКИО.

Россияның болгаш Корей Республиканың аразынга дугуржулга өзугаар Курил ортулуктарга балык тывыжын чорудар эргеин Мурнуу Көрейге тывысканы-биле холбаштыр удурланыышкынын туружун Японияның чаваа меделээн. Балык ажыл-агыйының талазы-биле орус-японн каттышкан комиссиянын хуралы эрткен понедельникте Токио хоорайга болган. Россияның болгаш Японияның аразынга тайбың керээзин чарарынга Мурнуу Көрейниң Курил ортулуктарына балык тывыжын чорудуп эгелээни улуг мосидэх болуп турар деп, япон делегациянын баштыны Митио Сиката меделээн.

ПИК ГРЕЙДЕРНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ КАНБЕРРА.

Россияның Дээди Соведнинин Даргазының оралакчызы Юрий Яров баштаан Россия Федерациязының парламент делегациязы Австралияга барып чораан. Австралияда Мурнуу Уэльс штаттың премьери Пик Грейдер Россияның парламент делегациязын хүлээп алган болгаш Россия Федерациязы-биле парламент база садыг-экономиктиг харылзааларны калбертыр дугайында шиитпирни хүлээп алганын медеглээн. Австралияның ол штаты кедер ажыл-агый болгаш ужуттур талазы-биле чүттүн ол сайзырангай девискээри болгаш [illegible]

КЫЛАТКА ХАМААРЫШТЫР БҮШТҮН ТУРУЖУ ВАШИНГТОН.

Кылат-биле садыглажылгага хамаарыштыр ам-не таарымчалыг байдалларны Кылат Улус Республикага баарын херек кырында хораан хоойлу төлевилелин АКШ-тың конгреси хүлээп алгаш, шуут күштүг кылдыр бадыладыры-биле америк президент Дж. Бушка чедирген. Ынчалзажок хоойлу төлевилелин күштүг болдурарын соксадыр дугайында шиитпирни президент хүлээп алган. Дж. Буштуң туружунга хамаарыштыр Ак бажының парлалга секретары Марлин Фицуотер тайылбыр кылган. Кылатка хамаарыштыр кызыышкынның политиканы амгы үеде чорудары хамыктың мурнунда кылат улуска когаралды чедирер, ол чүүтка чаартылгаларны кылырынга моондактаар болганда, кызыышкынның, ылгай керуүшкүнүүр политиканы кылыры күзенчиг эвес деп, президент санап турар.

КАДРЛАР БЕЛЕТКЭЭРИНГЕ ДУЗАЛААР БОДАЛДЫГ ВЕНА.

Россияның фермерлерин өөредиринге, таараның ажыл-агый кадрларын белеткээринге дузалаар бодап турарын Австрияның Тироль можуунуң чазак баштыны Алоись Партель илергейлээн. Россияның Австрияда элчин черинге ол чагаа чоруткан болгаш Россия Федерациязының 10 аза 15 кижи составтыг фермерларын хүлээп алгаш, чоокку үеде өөредиг эгелээринге белеңнин дыңнаткан. Кадрлар белеткээринге дузаны көргүзерин Россияның таразының партиязы моон мурнунда Австрияның чер ашыдыларындан дилээн турган.

(РосИТА — СЧТА).

Шүлүк

кыдыраажындан

ТӨЛЕЖИП БООР ЭВЕС БИС БЕ?

Аваазының азырап каан
Ажылын кым чандырганыл?
Дээре дирткен улус безин
Дээриглевээн болгулаар-дыр.

Өпей ырын ыынап өскен
Өревисти төлээр кордап,
Чевен, доскут йөрээлдерни
Чеженн-даа чогааттывыс.

Чаңгыс хепке куткан ышкаш,
Шайыккан-на сөстер болур.
Аялга-даа ыдыынлабас,
Азткыыштыынга кавыдавас.

Төлүү чаяр салымыыс
Дөзешкенин бодап алгаш,
Толептигни кижизитсе,
Төлежип боор эвес бис бе?

Куулар ЧАШ-ООЛ.

КАЖЫЫДАА

Ынак дуймаларым Зоя, Валера, Айнаа Кызыл-оолдарнын чырыткылыг тураскаалынга.

Аа, богда, бурган өршээ!
Аныяк чаш дүймаларым
Айыылга кээп
таварышкаш.
Амыыныдан чарылдылар...
Каныг хүндүс үнген
ирга,
Каныг хайы тегергени
ол?
Хайыралыг улузум дээш,
Кажыыдавас аргам чок-
тур.
Караам чажын боле кутса,
Бакпак хая баарындан
Дамды болуп, шурап
баткан
Дамырак суг ында калыр.
Күжүр-де чаш дүймаларым
Күзелдери бүтпейн барды.
Чогаалчы боор, башкы
болур
Чолдут-кежик база
бүтпээн.
Амыдырал, ажы-төл
дээш,
Ажок ыызыл күдээм
оолдуг
Баштак чаяын сактып
келгеш,
Баарым көгү саргып
үнер...
Хову черге хостуг ужар
Ховаганнар чалгынмары
Чаңгыс үгла үзүлгенинг
Сагышка аар, халалыг-дыр.
Хүннер эртер,
кажыыдалым
Көксү-хөрээм хемдизе-
даа,
Күзелимни чалгын
кылгаш,
Хөөкүйлерим сактып
чурттаайн.

Раиса ХОВАЛЫГ.

БОДАН ХАРЫН

● ПАРОДИЯ ●

Карангыда маннап
чораан,
Карманын кавтаныштын.
Кундус кежи чаа бөргүн
Хунаадыштын, бодан,
Мадон.
Саарылга шапкын чалгыы
Сараалыг-ла, бодан,
Мадон.
«Апам чагыы»
М. МАДОН.

* * *

Аван чагыы үнелиг-дир,
Арта база бербе, Мадон.
Аваа немей бодум
хуумдан
Ам бир хензиг сүме
кадайн:
Өгбелерин эзлеп чораан
Өдек-кыштаан кагба,
Мадон.
Ачан ашак эдилели
Андазынын септе,
Мадон.
Ларышкылыг рынокта
Арат ажыл ажыктыг-дыр.
Ошку, хоюн сүрүп алгаш,
Өгден тиккеш, чуртта,
Мадон.
Карамгыда оорлар келгеш,
Каш малын үптей берзе,
Каран көрүүр салым барда,
Каргыш салып оргай-ла
сен.
Карманда акшаларын
«Кара хүнге» шыгжап ап
чор.
Кадай-хөгет база коончуг
Кагдырыштын, бодан,
Мадон.
Дүзелирлиг шак бо шагда
Түреп чоруур кижилер
хөй, —
Өглуг-баштыг сен-даа
канчаар,
Өреге чок мен-не
канчаайн.

Николай ООРЖАК.

БАШКЫГА ТУРАСКААДЫГ

Эртемден педагог Х. С. Алдын-оолдун 70 - харлаанынга тураскаадыглыг сактыышкын өзулалы

Ис чок черден ис үндүрери кандыг-даа таварылгада амыр эвес, берге дээрзи кымга-даа биллингир. Ындыг херекке белен селен кижи бырашпас, эгелеп алза-даа, эчизинге четпейн бартылаар. Тенниг оруктарнын ол шылгалдазын үгле бодунук хөрөнге кедергей берлиген, салган соруун чедип алырынга чайгылыш чок быжыг турасоруктуг кижилер чедип шыдаарлар.

Хөй-хөй эртем-методиктиг ажылдарының автору, оон иштинде, шынзп-ла, ис чок черден чогааттынып тургустунган, үнелеп четпес «Үжүглели»-биле мун-мун кижинин тыва бижикке караан ажыктан, эн баштайгы эртемден педагог Хомушку Сайынотович чогум-на ындыг чораан дээрзин оон 70 харлаанынга тураскаадыг өзулалдын киржикчилери бирден-бирээ чокка бадыткап, үне сөзүн сөглеп, катап-катап сактып чугаалап турдулар.

Ийет, **сактыышкынар.** Арада ам чок кижи дугайында чылыг, чымчак сөстер. Сеткилдернин ханызындан үнген ындыг сөстер чок-ла болза, буян-солдуг эки кижиге, чок-ла болза, алдар аттыг улуг кижиге хамаарыштыр сөглеттинер. А ол хүнде чыыраан кижилерниң сактыышкыннарындан алырга, ол ийи шынарларның кайызы-даа Хомушку Сайынотовичнин овур-бүдүжүнде симмиккен дээрзин ыяк билип алдывыс.

Шынап-ла ындыг. Алдын-оол башкының алдын «Үжүглелинин» ачызында эртем-билгже оруун изеп орар студентилер-даа, башкының методиктиг уран мергежили, чагыг сөзү оларга ам-даа үлегер-майык болуп чоруур бөгүнгү эртемден башкылар-даа, ол мерген кижи-биле кады ажылдан чораан күш-ажылдын хоочуннары-даа үгле мактал эвес, а сеткилдин ханызындан үнелелин берип турдулар.

Ол дугайын кысказы-биле илередирге мындыг. Дыл шинчилекчизи эртемден Д. А. Монгуш:

— Ол бодунуң мөзү-бүдүжүнден чаартыкчы кижи. Ол дугайын оон мырынай чаа дидактиктиг принципке үндезилеттинген, чаш удаа катап-катап парлаттынып келген, «Үжүглели» хереченлеп турар. Үгле ол база эвес. Хомушку Сайынотовичнин ажылдан кылганы «Тыва дыл методиказы-даа, «Аяныыг номчулгазы»-даа база ындыг.

Филология факультетинин 5-ки курузунуң студентизи Маргарита Шойдак:

— Билип кзэривиске-ле, «Алдын-оол, Үжүглел» деп каан номнуг мен. Ынчан бичии кижи: «Бо номнуң фамилиязының чаражын, бо «Үжүгледдин» ачазы дыка чараш Алдын-оол деп аттыгдыр эвеспе» деп бодап чоруур мен. Оон соонда башкыларым мени шак ол чараш «Үжүглелден» үндүр четкеш, эртем-билигнин еске оранынче кирп чедип каан. Ам сактып чоруурумга, ол «Үжүглелден» алдын хереллер саарлып үнүп тургулаан дег болгулаар.

«Өөренир, өөренир база катап өөренир» деп сөстер Алдын-оол башкыга аная бир лозун эвес, а амыдыралдын сагыызыны болуп чораап. Үгле дээрге өөренирин ол кажан-даа орай эвес деп санаар турган...

Бо дээрге эртем-билигге сундулуг кижинин кылып чораан болгаш кылып каан ажыл-херээнин дугайында сактыышкынар-дыр. А бир эвес улуг педагог башкының кижизиг, биче сеткилиг, төлептиг мөзү-бүдүжүнүн дугайында чугаалаар болза, бо талазы-биле ККБИ-ниң хоочун башкылары И. М. Бородич, П. М. Беркович, К. Х. Оргу олар чыыраан чоннуң (а ында барык шуптузу Хомушку Сайынотовичниң эш-өөрү, өөреникчилери болгай) сагыш-сеткилин холледи сактыышкынларны кылдылар.

Кижинин өзулуу, кижизии үгле албан-ажылынга көстүп илеревес, хамыктын мурнунда ол кижилерге хамаарылга, олар дээш сагыш човаашынга, өг-бүлезинге, ажы-толунуң кижизидилгезинге база илерээр. Хомушку Сайынотович чогум-на ындыг кижи дээрзин оон кады ажылдап чорааны оок кижилери, өг-бажынынга үнүп-кирип чораан эш-өөрү, оон өөреникчилери сеткилчүрүүнден сактып сугаалап турдулар.

Ол-ла сактыышкыннардан башкының өөнүк ишти, оон бүгү назынында кады ажылдап, чурттаан келген кадайы, боду ышкаш педагог эжи Галина Ивановна калыг чыып каар. Амыдыралга ындыг болган. Хомушку Сайынотовичнин өөреникчилери Галина Ивановнаныы база өөреникчилери. Ол дугайын бир шагда пионерлер, школачылар чораан, ам ат-сураглыг, эртем номнарлыг башкылар апарылаан Х. М. Саая, А. К. Ойдан-оол, Т. Д. Мунзук олар онзалап демдеглеп, Галина Ивановна оларга үгле башкы эвес, а аваазыбиле дөмей, чаагай сеткилдиг сүмелекчизи, эргим, чоок кижилериниң бирээзи чораанын, ынчаар артып-даа калганын айыткап турдулар.

Башкыларының өөреникчизи Хеймер-оол Саая шаандагы чанын сактып, баянхогжүмге боду ойнап, Галина Ивановнага аян тудуп ырлап берди. Башкыларынга Чалаананыа № 1 тыва школазындан эгелээш, Кызылдың институдун доскужеге, а оон соонда бүгү назыда ажыл, амыдыралга база башкыладып, «үш дакпыр башкыларым» деп санап чоруурун Александра Ойдан-оол база-ла онзалап демдеглеп, чылыг сөстерлиг сактыышкынын:

Чаагай топтут овурунар
Сагыжында олчаан,
башкым.
Сактырынга школада
Самбырада үжүк чураан.
Чылыг, чымчак сөзүнерни
Сөглевишаан хевээр силер

— деп шүлүк сөзү-биле доосту.

Сактыышкынар. Чырыдыкчы башкыбыстың чырыткылыг тураскаадыы. Оон өөжүм, топтут, бүдүжү, чымчак сеткилдин, чаагай овуру. Кижи сеткилинге чайгаар-ла мындыг бодалдар кирер: эки кижилер дугайында улус чон хөйнү-ле билзе, оларның чаагай овур-бүдүжүнден бодунга хөйнүле шиигээл, сиңиріш ап чорза, сагыш-сеткилге аар, нарын-берге бо шагда кижи бүрүзүнүн сеткил-хөөнү улам байыыр, угаан-медерели улам делгемнинр.

«Өндүр үүе ырактан көскү» дижир болгай. Өзулуг кижилер база ындыг. Улус аваазынга чораанда олар ындыг-ла эскертинмес, онзаланып ылгалбастар, а кажан олар чокта бир-ле үүе четпес ышкаш апаар. Оон соонда кажан олар бистен ырай бергенде, ам харын оларның сеткилиниң чаагайы, угаанының мергени, овурунун онзагайы көстүп келгилээр.

Бир-бир бодап орарга, та амин эрттир сеткилливис бичези ындыг улус бис, та боттарыбыстын тоомча чогувус ындыг үүе, азы үгле күш-ажылдың кижилерин дээдижиткеш, интеллигенциляже сагыш салбас турган тоталитарлыг системаның хайы үүе, Хомушку Сайынотович Алдын-оол ышкаш өзулуг чырыдыкчы изекчилерни бодунун үезинде тоомчага албайн чораан-дыр бис деп билинместин аргазы чок.

Бодап көрүнер даан. Н. Ф. Катанов уранхай дылды (тыва дылды) шинчилээни дээш делегейге ат-сураглыг болган, а ол-ла дылды тыва дылдың үүккл

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 45 (14769) 1992 чылдың март 6, пятница

Чагыдар ортээ 10 көп. Садар ортээ 50 көп.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозун тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин доктаалы-ры болза:

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозун тургузар.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың февраль 28.

Тыва Республиканың Күрүнеенин айыыл чок чорук комитедин Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозу кылдыр эде адаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин доктаалы-ры болза:

Тыва Республиканың Күрүнеенин айыыл чок чорук комитедин Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозу кылдыр эде адаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың февраль 27.

ТӨЛЕП ЭГЕЛЭЭР

МОСКВА. (РосИТАСЧТА-ның корр.). Эрткен чылгы апрельде өртектер өстүргениниң соонда чурттакчы чонуун акша шыгжамырларынга санаттынган 40 хуулуг компенсацияга Россияның Ажаалла банкызының төлелтелеринге кызыгаарлаашкынны дүжүргеи.

Россия Федерациязының чазаа ол төлелгелерни март 30-зен эгелеп чорударын банкыга чөпшээрээн. ССРЭ Президентизиниң 1991 чылдың март 22-зе Чарлыбиле эде үнелээн шыгжамырларны үш чыл эрткенде төлеп бээрин көрген турганын сагындыраалынар. Ам акша шыгжакчылары ол акшазын күзээни-биле хостуг ажыглап болур.

«Россияның күрүне бюджелинден ол 92 миллиард рубльди негээр» — деп. Ажаалла банкызының оралакчы президентизи В. Митичкин корреспондентиге дыннаткан. Чазак банкының дилеглерин хандырган, а банкыга хөй-хөй кижилерниң дилеглери кирген боолу турар. «Ылангыя оларның аразында акша-көпеекке чедиместээн, кончуг берге байдалда таваржып турар пенсионерлер база хөй» — деп. оралакчы президент уламчылаан.

МОСКВАДА КЕЛГЕН

МОСКВА. (РосИТАСЧТА). Моолдың премьер-министри Дашийн Бямбасүрэн Россияның чазааның аалчызы боолу. ында март 5-те чеде берген. Оон алынчоруу март 8-ке чедир уламчылаар. россия-моол кады ажылдажылганын айтырыгларының талазы-биле чугаалажышкыннарны ол чорудар.

ЭРГИ БУГАЛАРНЫ АЖЫГЛААР

Шаанда Кара-Булуннуң улузу Баян-Кол суунган буга казып үндүргеш, ону ажыглап, тараа тарып, ону ажаап ап, амыдыран чораанар. Ынчан дүжүт эки турган. Ол буга суу-биле тараа шөлдерин суггарып турганы, элбек дүжүтү ап, күзүн он-он барба тарааны күрлап чип, кожаларынга-даа берип турдулар. А оон өске Баян-Кол унунда база бир буга бар. Бо ийи бугалар ам кадгынган. Техника чок эвес, оларның казар черлерин казып, дескилээр черлерин дескилеп, чалдаар черлерин чалдап турган, ынна ажыглаттынмайн чыдар шөлдерге чинге-тараадан үүге тарып болбас деп. Мен бодаарымга, ол черле ажыктыг. Ону суур чурттакчыларынга садып болгай. Бо берге үеде тараа соктап чиксевес кижилер кайын турар боор.

Бир эвес ол черлерни совхоз болу ажыглавас болза, оларны хөй уругларлыг өг-бүлелерге, пенсионерлерге берзе кандыг боор. Кижилер боттары ону өөп ажыглаар болза, амыдыраар аргазын тыва бээр деп бодаар мен.

Салчак оол ТҮЛҮШ.
Кызыл район.
Баян-Кол суур.

ХУР-МЕНДИ АЖЫП ТУРАР

«Х. Улуг хурал» совхозта эки ажылдыг аныяк-даа, хоочун-даа малчыннар бар. Солун-оол биле Анчымаа Хунажыктар база ындыгларның санынга кирер. Оларның коданында 460 хураган бар. Олар ону эрткен чылын хүлээп алган. Олар Теве-Чыдар деп черде кыштап турар. Хураганнарның денгилде күжү амдыызында үүгээр хур-менди.

Хойну өг-бүле эрткен чайын 30 хире тонна сигенни белеткеп алган. Амгы хүннерде ол кыштагла чарба суны база бар. Ынчангаш олар кыштан ниитиниң малын хур-менди ажырып турар.

Сагаан оол КЫЗЫЛ-ООЛ.
Кызыл район.

Президент соңгулдаларынга уткуштур

АЖЫЛ-ИШЧИ БАЙДАЛГА

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, Президентиге кандидат Ш. Д. Ооржак-биле соңгукчуларның ужуражылгалары Таңды районга февраль 3-4-түн хүннеринде болуп эрткен.

Баштайгы хүнде Хову-Аксының чурттакчылары-биле ужуражылга хуралыга Президентиге кандидат бодунуң программазының утказын, Министрлер Чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазын допчузу-биле чугаалап берген.

Хуралга санал бергеннер Ш. Д. Ооржактың кандидатуразын чүүлүгзүнүп деткип, төлептиг кандидат дээш бадылаашкынын бээринче чыылганнарны кыйырган. Олар «Тыва кобальт» комбинаттың бүдүрүлгелерин чаарты тударын дүргедириңге, акша-көпеек-биле хандырарынга, уруглар садиктерин бюджетче шилчидиринге, ажыл вок кижилерни ажылга тургузарынга дуза чедирерин даргадан дилээн.

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының төвүнге эрткен ужуражылгага санал бергеннер кандиттың Тываның хөй националдыг чонунун өрүмүнда чорудуп турар ажыл-чорудулгазын чүүлдүгзүнүп деткип, моон соңгаар-даа улустарның найыралын, кады ажылдажылгазын быжыглаар, оларның амыдыралчуртталгазын экижидер дээш ол ажылдап шыдаар дээрзин айтып турганнар. Ында тудуу ара соксаан школаны, садикти тударынга, эртемни хөгжүдеринге чазактың талазындан болдунар шаа-биле деткимче көргүзерин дилээннер.

Балгазының Культура бажыңына болган хөй кижи киржикчилиг ужуражылгага Ш. Д. Ооржак болгаш санал берген соңгукчулар кол кичээнгейни ажыл-агый айтырыгларын чедишкининг шиитпирлээринче, чонунуң социал камгалалынче, четпестерни эдеринче угландырганнар. Балгазында, Кызыл-Арыгда болгаш өскедаа школаларның тудуун дүргедириңге дузалаарын соңгукчулар саналынга чугааланнар.

Бай-Хаакка эрткен ужуражылга хуралынга район төвүнүң, Тока аттыг, «Коммунизмниң херели» совхозтарның, «Межегейниң» коллективтиг ажыл-агыйының төлөөлөкчилери киришкен. Оон киржикчилери Президентиге кандидатты деткээш, соңгулдалар хүнүнде ол дээш бадылаашкын бээр чангыс эп-сеткилдиин илереткеннер.

(Бистиң корр.).

Тыва Республиканың Дээди Совединин сессиялы чоокта чаа болуп эрткен. Аная Тываның чонунуң ажыл-амыдыралынга хамаарышкан чугула айтырыгларны чугаалашкан.

ЧУРУКТА: Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың ажыл-ишчи бир хүнү.

АЛБАН ХЕРЕК

Тывага президент эргечагырганының дугайында айтырыг үзе шиитпирлеттинген болза-даа, чамдык депутаттар аная ам-даа удурланып, өске суртаал чорудуп турар хире. Чижек кылдыр республиканың Дээди Совединин он үшкү сессиязынга депутат Г. Я. Эпптин саналын киирип болур. Ынчангаш манаа хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны номчукчулар-биле үлежир бодай-дыр мен.

Бот-догуннаан Тыва Республикага Президент херек. Моон мурнунда турган коммунистер партиязының удуртуп баштаар, углаар-шиглээр ажылдарны хирешаа-биле чорудуп турганын төөгүден үшта шыйып шыдавас бис. Ам бо улуг күрүне тоо быдарап дүзилерилген дүшкүүрлүг үеде черивиске Президентинин күштүг холу негеттинин келген деп бодаар мен.

Бирээде, партия дүшкениниң соонда ангы-ангы политиктиг күштер ковудээш, янзы-бүрү партиялар тургустунуп, кым чүүү күзей-дир, ону суртаалдап турар, а пропаганданың болгаш агитацияның өзүлүг төвү чиде берген. Адын безин кижи чазып номчуурундан бужурганыр янзы-бүрү партиялар, бөлүктер программаларын идип үндүрүп-ле турар, ол хиреде ажылының түннели-даа көзүлбес. Тура четсе ажылда, тура чок болза, удуп чыт дээн хевирлиг, анархисчи үзел-бодалдар база илереп кээп турар.

Эрги райком бажыннарының ёзулуг эзлери-даа билдинмес, аай-дедир солушкан, дешпээн, дүшкен удуртукчулар-ла эңмежок. Күүсекчи органнар эрге-чагырганы ам-даа холга албаан, удуртукчу ужур-дузазы чавыс. Чонунуң чоленгнижи, камгалакчызы, башкарыкчызы болур арга-шинээн ам-даа быжыглап албаан. Каш борбак депутаттар чыглып алгаш, хуралдаан-на боор, оон доктаал-шиитпирин, чугаалашкан айтырыгларын чон-даа билбээн, дыннаваан боор. Ону пропагандалап, суртаал ажылы кылып чоруур депутатты кижи-даа көрбес. Тус черниң солуну, радио дамчыдылгазы чок болганда, улус үүгле дидир-дидир дээн чугаа-соотан ужу-бажын илип аар.

Корум-чурум айтырыы республикавысты дүвүредип турар үеде улусчу дружина, улусчу контролер-лар ажылы сандарап читкен. Хүн бүрүнүң аарышкылыг өртектерингe кижилерниң сузу бастынып, думчуун боралаалып, дужун хараа чорун берген.

Мындыг үеде идеология, пропаганда ажылын күштелдирер күштүг орган херек. Солун, сеткүүлдерниң, радио, телекөргүзүглериниң шажын-чүдүлгениң суртаалдарының ачызы-биле аныяк-өскенивис ам харын ак, караны ылгап, караа ажыттынып «черим, чонум, акым, урбам» дижип, аайлаалып кел чоруур апарган. Манаа чонунуң чаагай чаңчылдарын эгидип, улусчу педагогиканы ажыглап эте-лээнивистиң ужур-дузазы улуг. Ам бо эглип кел чыдар эки үүлдерни кадагалап, быжыглап, өөредири чугула-дыр.

Республиканың иштинге кижилерниң эрге-ажының, мөзүг-шынарын камгалаан, эки эгелээшкиннерни деткээн, шылгараанларны шаңнап мактаан чарлыктар херек. Оон ынай чонунуң национал байырлалдарынга дүүштүр доктаал-саавыр үндүрген турар ужурлуг.

Бистиң ырак-узак хоорайларда өөренип турар сургуул-суюлдарыска президентиниң камгалалы херек, олар келир үеги турзукчу кадрларывыс болгай. Чонунуң салым-чаанныг оглу, кызын даштыкы чурттарга-даа болза күрүне күсели-биле өөредир херек. Беник мергежилдиг кадрлар бар болза, бурунгаар шимчей бээр бис. Чон аразында чоруп чораашы, бистиң чамдык дээди эртенниг дижир ажылдакчыларывыстың угаан-медерелиниң кызыын кижи кайгаар. Ынчангаш мал-маганывысты аайдедир хайнакташтырып, аргызып-доргузуп, черивисти кайы хамаанчок аңдарадүндере чара соп, сай, элезин кылып, тудуг-суурларывысты эгелеп кааш, катап эде кылып, ара кааш, анмеңивисти, арга-арыывысты хоозурадып, агаар-бойдузувусту чүдүредип, аарыг-аржыкка алдын турарывыс бо.

Ынчамташ Президент херек.

Ийиде, республикавысты «Байлак Тывам, байлак чуртум» дижип ырлажыпла келдивис. Ол байлаавыс кайыл ам? Азы чок кылдыр үптеп-тонап каапканы ол бе? Тыва Швейцарияан чараш, байлак деп чеже-даа аян-чорукчудан дыннаан мен. Ам сузувус бастынып олурбайн, хөгжүлделиг чурттарның соонче чүткүп органывыс дээре боор. Делегейниң кайы-даа чурттары-биле харылзаа тударда, суй-белек, бараан-сараан, алдын, мөңгүн, акша-валюта херек.

Дырбаңайнып шимчээнде, тыва кижиниң тыпкааны чок. Ам дээрезинде боттарывысты хандыртынып шыдаар кылдыр улуг, биче бүдүрүлгелер айтырыын дарый шиитпирлээри эргежок чугула, алгы-кеш эттээр, идикхей даараар бүдүрүлгелер, айыыр, кадыыр, аңдазын, илиир кылыр мастерскаялар, үс-чаг, өреме-саржаг бүдүрер заводчугаштар, ак, кара эм-таңа кылыр даскылдар, далган-тараа дээрбелээр дээрбелер, эт, балык ыыштаар, кадырар, колбасалаар цехтер, ан-мен кежи, мыйызы саарын сайгарар пунктулар, чыжыргана үзү, тоорук үзү сыскырар, ары-тигирм, катчимис чулуу белеткеп кылыр конторалар тургузар, делегей чергелиг туризм баазазы ажыдар херек. Бистиң өскелеривис ол хамаанчок, чилиглиг сөөктерни хайындырып турган, үстү шүүреп ап, доскаарларга кудуп, дамгаанын быжырып, чочаан боктап чип чораанар болдур ийим. Ааржы, чекпес, эжегей, курут, тарак, хонтпак дугайында маңаа бижээн-даа ажыы чок боор.

Акша-көпеектен эгелээр үүе болганда, экономика база эргекке ораар удазындан эгелээрин үүнүп эки. Адаавыста чем төктүп, агаарывыста акша ужуп турда, ону тудуп чип өөренмээнивис-ле кончуг-дур.

Ынчангаш Тыва Республикавыстың политиктиг, экономиктиг, социалдыг, культурлуг хөгжүлдезин холга ап, углап-баштап орар Президент черле херек. Кадагааты чурттар-биле харылзажырда, президентиниң эрге-дужалы хүндүткелдиг, соңгу үнелиг, чону камгалалдыг, чоруу бүдүнгүр болур болгай.

Николай ООРЖАК
Өөр район.

Министрлер Чөвүлелинде

ТҮННЕЛИН ҮНДҮРГЕН

Тыва Республиканың рынокче шилчилге программазын боттандырып турарын массалыг информация чепсектериге эн эки чырыары дээш конкурстун түннелин Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели үндүргеи.

Республика болгаш районнар солуннарының, телевидение болгаш радиодамчыдылганың чогаадыкчы коллективтериниң база штаттан дашкаар авторларның дыка хөй кезии рынокче шилчилге программазын чыыдарының талазы-биле конкурска идепкейлиг киришкен дээрзин Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алган доктаалында демдеглээн. Солуннарда паралттынган, телевидениеге болгаш радиога дамчыттынган чүүлдер өнчүнүн ангы-ангы хевирлерин сайзырадыгайындарының, хереглел бараанларын көвүдериниң болгаш олар биле рынокту хандырарының, чаа технологиямы шиитпирлериниң, мурнакчы дүжүлгени нептерериниң, чонунуң социал камгалалының айтырыгларын көдүрүп турар.

Солуннар арынарында, радио болгаш телетамчыдылганда «Рынок харылзааларынче шилчилге», «Рынок болгаш амыдыралы», «Көзүнүң күш-ажыыы хүннери», «Арат ажыл-агыйын хөгжүдери — үеним өөрелдим», «Хостуг арат», «Ажылхерекчи кижилер», «Рынокче базымнар» деп рубрикалар кестүп келгилээн. Массалыг информация чепсектери оон-биле рынок харылзааларынче шилчилгеге идиг берип, коллективтериниң социал-экономиктиг нарын айтырыгларын көдүрүп турар.

Республикада үнүп турар өске парлалга чүүлдериниң редакциялары республиканың рынокче шилчилге программазының айтырыгларын кошкак чыдып келген деп, ук доктаалда айытган. Чамдык министерстволарның болгаш каттыжышкыннарның, ажыл-агый органнарының удуртукчулары база „специалистери чогаадыкчы конкурска киришпээннер.

Конкурстун түннелин үндүрүп, тиилекчилерни шаннаары-биле республиканың Министрлер Чөвүлели 4 муң рубльди тускайлаан. Чогаадыкчы коллективтер аразынан бирги черни «Шын» солун редакциязынга тывыскан болгаш 1000 рубль түүнүг акша-биле шаннаарын шиитпирлээн. Ийиги шаннаалды «Тувинская правда солунуун редакциязынга тывыскан, 800 рубль. Үшкү шаннаалды Тываның радиодамчыдылганың улус ажыл-агый редакциязынга тывыскан, 600 рубль-биле шаннадыр. Конкурска багай эвес киришкенни дээш «Хемчиктин сылдызы» солунуун редакциязынга 400 рубльди тыпсыр деп шиитпирлээн.

Рынокту чыыдарынга көскү салыышкынны киирген даразында чогаадыкчы ажылдакчыларга болгаш штаттан дашкаар авторларга 200-200 рубль түүнүг шанналарны тус-туста тыпсыр.

П. Б. Гринченко — «Тувинская правда» солунуун корреспондентизи.

А. С. Дембирель — «Шын» солунуун редакторунуң орадаргызы.

К. Д. Ооржак — Кызылдың телевидение студиязының улуг редактору.

М. Д. Оон — «Шын» солунуун киилер эргелекчизи.

О. В. Петров — Енисей пароходствозунуң Кызылда пассажир райэргелелиниң начальниги.

Т. О. Сиирин — Тыва радиодамчыдылганың улуг редактору.

Рынок харылзааларының талазы-биле журналистер В. А. Гантовтун, Р. В. Тас-ооллуң, Ч. С. Маңгымыраның, В. М. Алексеевтиң ажылларын эки деп ук доктаалда демдеглээн.

Бо конкурсту 1992 чылда уламчылаары база көрдүнген.

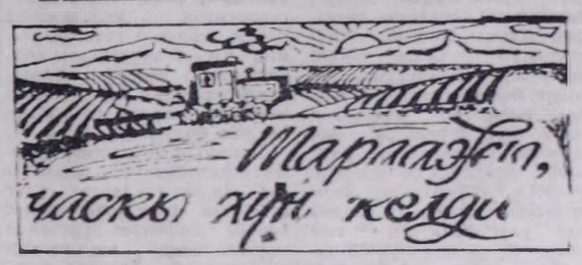

ДЕМНИГ ХӨДЕЛИР БИС

Рынокче шилчилгенин экономиктиг быларары республиканың колхоз совхозтарының удуртукчуларынга, тускай өртемниглерниге, анаа ажылчын кижилерге канчаар амыдыраап-чурттаарының чилиг айтырыгларын тургузуп турар. Чүгле машина-техникага хамаарыштыр алырга безин дыка варыылаан, шуут-ла баш мунгаш апарган. Автомашиналар, тракторлар садып алырының өртектери ыракта талыйган. А оон артык кезектери база-ла ындыг: моон мурнунда чылдарда чүстер-биле санажыр турган болза, а ам муннар эккел дээр болуу берген. Шак ындыг бергелер ажылагый бүрүүнде бар. Ам канчаар кармакта эвээш-даа болза, ону үндүр октаар апаар. Үүгле ындыг арга-биле часкы тарылгага чедир ыяк белеткеп ап болур. Артык кезектер тыптынып алыры берге, анаа хөй чарыгдалдар үнүп-даа турар болза. Улуг-Хем районнуң «Ак-Тал» совхозунда часкы хову ажылдарынга белеткел амдыызында багай эвес чорун турар.

Бо дугайын бистиң корреспондентивис Шангыр оол ДОРЖУ ол совхозтуң кол агроному С. М. Д. СОТПАДАН сонуургаан.

— Частың башкы айы үнүп келди. Уламчылаар, улуг-ла дээрге бир ай ажыг үе өртерге, совхозтуң хову-төлдерниге часкы хову ажылдары эгелей бээр болгай. Шөлче баштай-ла техника үнер апаар. Оларның септелгези, белеткели кандыг чорун турар ирги. Суге-Маадыр Донгакович?

— Ындыг харын. Баштай мындыг үүнүн чугаалап каайн. Амгы хүннерде эрткен чылдарда карылгалыг ажылдап келген совхозтарны коллективтиг бүдүрүлгелерге — кооперативтерге, биче бүдүрүлгелерге шилчидириниң ажылдары чорун турар болгай. Бо ужаала бистиң совхозувус оларның санынга кирбейн барган. Үүгле дээрге моон мурнунда чылларда мал-даа, черлерге чем-даа беримчезинден киирип алган орулгавыс черле эки болган. Черле моон соңгаар канчаар ажылдап, чурттаарының дугайында айтырыг тургустунуп келирге, ажылчыннар боттарының шиитпирлерин хуралынга чыылгаш, амгы четпестерни эдип алыр талазы-биле чидиг шүүмүүлелдерни кылып, харын-даа орулганы оон-даа көвүдириниң аргаларын чугаалап турган, совхозту ол хевээр артырар деп шиитпирлеп алганнар.

Амгы хүннерде бисте техника септээринин ажылы чорун турар. Техника септелгезинге өртектер улгатканы-биле холбаштыр бо чылын бистер республиканың септелге-техниктиг бүдүрүлгезинче чангыс-даа трактор, өске-даа техника аймаа чорутпаан бис. Бүгү техниканы совхозтуң механизаторлары боттары септеп турлаар. Олар дээрге колдуунда-ла аныяктар болтур ийин. Ынчалза-даа өскээн арга-дуржулгалыг апарган техниканы эки бир ажылчыннар үүне. Бистер оларның билиниге мергежилиге заяныш турар бис. Часкы хову ажылдарынга ажыглаар техника четчир, механизатор кадрлар бар. Оларның өөренгелезин кыштаныр чорудуп келдивис. Бөдүүн артык кезектерни чөндүрар станокка механизаторлар боттары кылып ап келдилер. Моон соңгаар-даа ол практиканы ажыглаар бис. Үүге дээрге артык кезектер тып алыры оларны садып эккээри дыка берге-дээн. Оон кадында ортаа мырынай талыйын баргаан. Ылангыя «Т-150» маркалыг тракторларга артык кезектер тывылбайн тур.

Кожуг машиналарының септелгезин чаа эгелеп тур бис. Оларны ажылчыннар боттары кылып алырлар. Моон мурнунда киирип каан чагыг өзүгаар артык кезектерни эвээш-бичелеп ап тур бис. Ындыг болганда часкы хову ажылдарынга улут-ла бергежиир чүвевис чок. Оон кадында механизатор кадрларның шалыцын база өстүрүп кагдывыс. Оларның алыр акшазы ам барык беш катап улгаткан. Амгы саналгалар өзүгаар алырга бир механизатор кижи ортумаа-биле 2000 хире акшаны ай санында ап болур арга тургустуна берген. Куш-ажылдың бо төлевири бисте районнуң өске ажыл-агыйларындан хөй болуп турар.

— Эки үрезин элбек дүжүттүн үнелериниң дээр болгай. Бо амгы хүннерде бир чугула ажыл-дыр. Аная хамаарыштыр чүү чугаалап болур силер?

— Эрткен чылын бистиң совхозтуң девискээринге тараа аймааның багай эвес дүжүдү үнген. Бир гектардан-на ортумаа-биле 10,5 центнер арбайны ажаап алдывыс. Ынчан кызыл-тасты мал чеминиг хереглээри-биле кезип, болуп алдывыс. Бо культура бистиң бо черге чыл саныында-ла быыпайн баар боорга, ону соолгу үеде ынчаар ажыглап турар бис. Бистер ниитизи-биле 620 тонна үрезинни арыглап алган турган бис. Ынчалза-даа Шагаан-Арыгның хыналда-үрезин лабораториязының тускай өртемниглери хыналда чорутказ, оортан 180 тонна үрезинни үнүжү куду-дур дээш бактап каапкан. Ам оон соонда өске черлерден диленир, хайдынар ужурга таварыштывыс. Ынчаар саарлырга чарыгдал дыка улуг болуруп билир бис. Ам канчаар санап көргеш, Кызылдың тараа сайгарар баззазынан 50 тонна арбай, 50 тонна кызыл-тас алырын көрүп турар бис. Мынчаар саарлырга, өртек-үне деп үүге база бар болгай. Ол ийи культурага 310 муң рубльди чарыгдаар апаар. А оон ангыда 80 тонна сула херек. Ону Саян артындан садып алыр. Оон бир тониазының өртээ 8000 рубль. Ынчангаш ол культураны салып алырынга 640 муң рубль чарыгдаттынар. Силос кылдыр ажыглаары-биле 7 тонна рапс үрезини салып алыр бис. Оон кадында черни чемиг-чидери деп үүге база бар болгай. Совхоз складында эрткен чылгы чемиг-чидилгевис бар. Баштай ону шөлче үндүрер, аная тогер бис.

Оон сорида 200 тонна хире минералдыг чемиг-чидилгени Кызылдан бодувустун автотранспортувусбиле сөөртүр бис. Ону боттарывыс көөп турган, алыр бис. Оон башка хоржок, дашталы берген будумелдерни чорудуптар.

— Часкы хову ажылдарының үезинде кол быраакижилер болгай. Дүжүттүн салым-чолу олардан ыка хамааржыр. Механизаторларның ажылжин канчаар организаттаар болап турар силер. Суге-Маадыр Донгакович?

— Бо чугула айтырыдыр. Механизаторлар бисте четчир деп үстүнде чугаалаалым. Кол-ла үүге, демниг хөделирин бодап турар бис. Моон мурзунда аренда кереэзи дээш-ле, звено бүрүзүн ангы-ангы ажылдаар кылып каан бис. Оон эки түннел үнмээн. Үүге дээрге часкы хову ажылы кыска хуусаалыг болганда, олар күш четпейн баар чораан. Чылдагааны звено бүрүзү бот-тускайлаң ажылдааш, үүгле бодунуң думчуун бодай бээрге, артык кезектер чок апаар, кывар-чаар материалдар тенер, ону дилээр, тывар — үе херек. Чангыс аай хандырылга турбас аан. Оонна ажыл туруптар. Ынчангаш бо чылын звеноларны ол хевээр ажылдаар кылдыр артыргаш, бир бригада кылдыр кадып каар бис. Бир демниг болбаска, биеде үүге шаптыктааш турептарын ол практиканы биске көргүскен. Ам бир бригадага аренда кереэлиг үш звено ажылдаар. Олар тараа, мал чеми белеткээр. Өске-даа ажылдар кылыр. Ынчалза-даа төнчу сагаажылга үезинде сен эвеонтин, мен хейну кылын даар марыжыг, артыктаныг турып келбеш-биле кончуг шын санажылганы амдан эгелеп чорударын бодап турар бис.

ШАЛЫПЧЫЛАРГА ДЕҢНЕЖИҢЕР!

(Республиканын мал ажылынын 1991 чылда мурнакчылары)

ХОЙЖУЛАР

1	2	3	4
Кыргыс Д. С.	«Торгалыг»	160	1,6
Ондар Д. Д.	Карл Маркс аттыг	154	2,7
Куулар Д. О.	«Октябрь 30 чылы»	152	2,3
Ондар А.-Х. Д.	«Октябрь 30 чылы»	151	2,1
Оюн К. Ч.	«Коммунизмнин херели»	150	2,0
Иргит О. И.	«Моген-Бүрен»	126	1,3
Ооржак Б.-Б. Т.	«Тиилелге»	112	3,1
Кавыкчык В. Т.	«УТКА 25 чылы»	111	
Чадамба К. Т.	«Кызыл тараачын»	110	2,3
Монгуш Ы. А-К.	«Алдан-Маадыр»	105	1,5
Монгуш К. М.	«Сүмбер-Уула»	105	1,5
Ооржак М. Л.	«Алдан-Маадыр»	104	1,6
Сувандии Б. М.	«Чолдаа»	103	2,5
Сагаан С. С.	«Моген-Бүрен»	102	1,4
Мандал Б. А.	«Чаа орук»	101	
Лапчаа С. М.	«Коммунизмнин херели»	100	3,6
Мортуй-оол А. О.	«Тиилелге»	100	3,3
Монгуш Д.-К. А.	«Тиилелге»	100	3,2
Опай А. И.	«Коммунизмнин херели»	100	2,7
Ондар Т. Ш.	«Искра»	100	2,7
Куулар С. С.	«Большевик»	100	1,9
Ондар Б. К.	«Искра»	100	2,1
Соян Б. Х.	«Кызыгаар»	100	1,9
Санчат К. Н.	«О-Шынаа»	100	1,8
Ойдуп О. М.	«О-Шынаа»	100	1,5
Домгак И. С.	«Торгалыг»	100	1,5
Сокен О. О.	«Сүмбер-Уула»	100	1,5
Сарыглар Д. А.	«Сүмбер-Уула»	100	1,5
Наңзын М. И.	«Моген-Бүрен»	100	1,5
Сагаан С. С.	«Моген-Бүрен»	100	1,5
Ондар К-К. К.	«Сүт-Хөл»	100	1,4
Монгуш С. Э.	«Коммунизмче орук»	100	1,3
Хайыя С. К.	«Чаа орук»	100	
Миннаа А. Б.	Ленин аттыг	100	
Байлак-оол А. Л.	«Ак-Хем»	100	

Тайылбыр: 1 — хойжуларнын фамилиязы, 2 — ажыл-агыйы, 3 — 1991 чылда төрүүр 100 хойга онааштыр алган хураганы, 4 — 1 хойдан кыргып алган дүгү (килограмм-биле).

ХОЙЖУ БРИГАДАЛАР

1	2	3		4	
		1990 ч.	1991 ч.	1990 ч.	1991 ч.
Ондар С. Ч.	«Сүт-Хөл»	88	98	1,1	1,1
Куулар С. А.	«Сүмбер-Уула»	82	90	1,4	1,2
Кыргыс С. Д.	«Торгалыг»	79	87	1,0	1,3
Ондар Мижит-Доржу	«Октябрь 30 чылы»	73	85	1,5	1,8
Намзан В. Б.-С.	«Бурунгаар»	73	84	2,4	2,6
Санаа А. С.	«О-Шынаа»	81	82	1,3	1,2
Биче-оол Л. М.	—«—	79	81	1,2	1,3

Тайылбыр: 1—бригадирнин фамилиязы, 2—ажыл-агыйы, 3 — 100 хойдан-на камгалап алган хураганы, 4— Бир баштан кыргып алган дүгү (килограмм-биле).

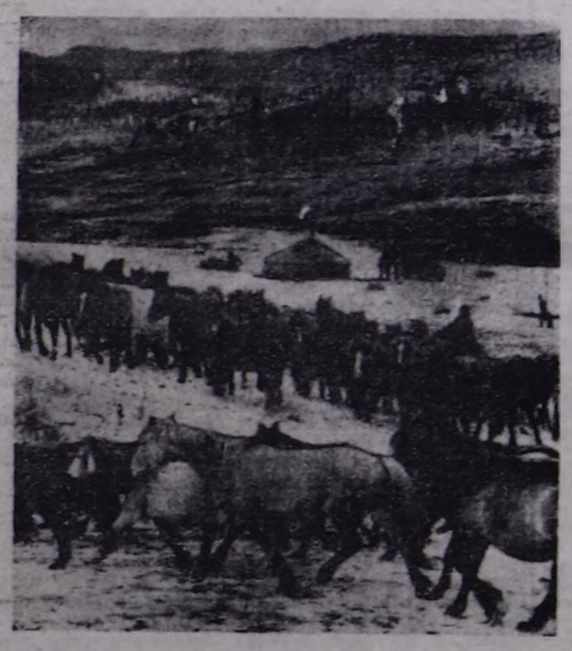

ЧУРУКТА: чылгычыларнын кодзиында.

ӨШКҮ КАДАРЧЫЛАРЫ

1	2	3
Арзлдин С. Н.	«Таңды-Сыны»	130
Чудан-оол Б. С.	«Эйлиг-Хем»	126
Минчит С. Д.	«Эйлиг-Хем»	123
Кунзек С. М.	«Таңды-Сыны»	120
Кудер-оол М. К.	«Эйлиг-Хем»	100
Кошкар-оол О. Д.	«Ишкин»	100

Тайылбыр: 1— өшкү кадарчызының фамилиязы, 2 — ажыл-агыйы, 3—1991 чылда төрүүр 100 өшкүге онааштыр алган анайы.

ӨШКҮ БРИГАДАЛАРЫ

1	2	3		4	
		1990 ч.	1991 ч.	1990 ч.	1991 ч.
Шагдыр Ш. К.	Эйлиг-Хем	55	86	1,0	0,9
Седен-Доржу М. С.	—«—	70	86	1,1	0,9
Дакыр-оол К. Т.	—«—	71	85	1,08	1,0
Аракчаа С. Х.	—«—	59	83	0,89	1,0

Тайылбыр: 1 — бригадирнин фамилиязы, 2 — ажыл-агыйы, 3 — 100 өшкүден-не камгалап алган анайы, 4 — бир өшкүден кыргып алган дүгү (килограмм-биле).

СААНЧЫЛАР

1	2	3
Кыргыс М. Н.	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	3778
Оюн Г. А.	—«—	3471
Донгурак О. Б.	—«—	3446
Оюн А. С.	—«—	3284
Оюн Т. Ш.	—«—	3264
Оюн Ч. С.	—«—	3141
Иргит А. Д.	«Кызыл тараачын»	3019
Терских А. И.	—«—	2721
Ензак Г. С.	—«—	2703
Калюкина В. В.	—«—	2620
Досканай З. Б.-К.	Тулуш Кечил-оол аттыг	2593
Армазай Л. Д.	«Кызыл тараачын»	2534
Монгуш Ч. М.	«Хадын»	2525
Беляк Н. П.	—«—	2469
Камаа Р. В.	«Россия»	2467
Монгуш О. У.	С. К. Тока аттыг	2462
Санчай А. С.	«Хадын»	2447
Дамдын-оол З. К.	—«—	2432
Сыныа Л. Ч.	«Арыг-Бажы»	2428
Күжүгет Ч. Х.	«Кызыл тараачын»	2427
Шатохина З. Г.	—«—	2408
Красовских Е.	«Кызыл тараачын»	2400
Байкара Л. Т.	«Хадын»	2371
Кондрусева З. Г.	«Кызыл тараачын»	2364
Достук М. О.	«Өөк»	2345
Хунапай Е. Т.	«Кызыл тараачын»	2344
Манзырты С. Т.	—«—	2342
Оюн О. Ч.	ССРЭ-нин 50 чылы аттыг	2340
Кал-оол А. Ш.	«Өөк»	2297
Ховалыг М. Д.	Тулуш Кечил-оол аттыг	2282
Оюн Д. У.	С. К. Тока аттыг	2244
Дангай-оол Ю. М.	«Саян»	2170
Сант С. Н.	Тулуш Кечил-оол аттыг	2152
Бора-Тарва Е. Х.	«Арыг-Бажы»	2148
Наваштай А. Д.	«Найырал»	2130
Бас-оол Н. А.	«Өөк»	2130
Сат Д.	—«—	2106
Оюн Ь. Б.	«Революцияның чалбыыжы»	2094
Даңзы-Белек О. О.	Тулуш Кечил-оол аттыг	2081
Чульдум Н. О.	—«—	2079
Тюлюш Алдын-ыык	ССРЭ-нин 50 чылы аттыг	2059
Сувак К. С.	«Россия»	2048
Самбуга Л. А.	«Өөк»	2046
Саая З. К.	«Тиилелге»	2040
Доржу Людмила	«Өөк»	2016
Байкара Сергей	—«—	2002

Тайылбыр: 1— саанчының фамилиязы, 2 — ажыл-агыйы, 3 — бир инектен сагган суду (килограмм-биле).

СҮТ-БАРААН ФЕРМАЛАРЫ

1	2	3	4	
Тимеев С. М.	ТСБФ	«Сосновское» дуржулга-будурулге ажыл-агыйы	2744	2895
Барынмаа И. Д.	Оймак	«Чааты»	—	2265
Башманов Н. М.		«Революцияның чалбыыжы»	2337	2171
Додек Н. Х.	Арыг-Бажы	«Арыг-Бажы»	2372	2165
Поносова Т. Е.	Туран	«Кызыл тараачын»	2352	1981
Носков В. И.	ТСБФ	«Ленинчи орук»	—	1912
Бегзи Андрей	ТСБФ	С. К. Тока аттыг	1917	1910
Шелохов А. В.	Мерген	«Ленинчи орук»	1980	1849
Доржумей М. Т.	Тарлаг	«Өөк»	1790	1812
Монгуш Семпен	Чаңгызааш	—«—	1872	1790
Осипова Н. А.	Шивилиг	«Кызыл тараачын»	2219	1722
Бумба К. Д.	ТСБФ	«Коммунизмнин херели»	1596	1672
Чадан-оол Х. К.	ТСБФ	«Енисей»	1917	1669
Балчыр И. К.	Кара-Булун	ССРЭ-нин 50 чылы аттыг	1610	1626
Хемерек Б. Ч.	СБФ-1	«Россия»	1900	1691
Лопсанов А. И.	Өөк	«Саян»	1605	1592
Кузнецова В. М.	Чкаловка	«Өөк»	1931	1569
Эник-оол Т. С.	Билелиг	«Кызыл тараачын»	1767	1521
Пешкевич И. В.	Хадын	«Хадын»	1999	1502

Тайылбыр: 1—бригадирнин фамилиязы, 2 — фермалар аттары, 3—ажыл-агыйы, 4—бир инектен-не 1990, 1991 чылдарда сагган суду (килограмм-биле).

БЫЗАА АЖААКЧЫЛАРЫ

1	2	3
Донгак А. Д.	«Найырал»	750
Куртук Д. Х.	—«—	730
Күжүгет Н. Х.	«Кызыл тараачын»	717
Хүргүл-оол А. К.	«Найырал»	700
Нагорных В. П.	«Сосновское» дуржулга будурулге ажыл-агыйы	699
Узуйген З. С.	«Кызыл тараачын»	689
Анненмова В.	«Сосновское» дуржулга будурулге ажыл-агыйы	686
Алдай Т. Т.	«Найырал»	680
Тюлюш Т. Л.	—«—	670
Амырай Л. К.	—«—	650
Санчат А. Д.	«Россия»	638
Амырай А. Х.	«Найырал»	630
Күжүгет Р. С.	«Саян»	627
Лопсанова Л. А.	—«—	625
Комбу С. С.	«Кызыл тараачын»	620
Доржу В. Т.	«УТКА 25 чылы»	620
Бурбу С. А.	—«—	590

Тайылбыр: 1 — бызаа ажаакчызының фамилиязы, 2— ажыл-агыйы 3 — хонукта бир башка онааштыр ортумаа-биле алган немелде деңзизи (грамм-биле).

ТӨРҮВЕС МЫЙЫСТЫГ БОДА МАЛ КАДАРЧЫЛАРЫ

1	2	3
Дилгиже М. Ш.	«Сукпак»	500
Салчак К. О.	—«—	500
Саая Б. Х.	—«—	500
Хомушку К. Ч.	—«—	500

Тайылбыр: 1—кадарчыларның фамилиязы, 2 — ажыл-агыйы, 3 — бир бода малдан хонукта алган немелде деңзизи (грамм-биле).

САРЛЫК КАДАРЧЫЛАРЫ

1	2	3
Тумат Д. Д.	«Эртинелиг»	104
Чоргаар Б. И.	«Моген-Бүрен»	100
Тумат Н. О.	«Эртинелиг»	100
Ооржак А. К.-Х.	«Чыргакы»	100
Ооржак Г. Д.	«Алдан-Маадыр»	100
Монгуш Ш.	«Ишкин»	100
Биче-оол Б. Д.	«Торгалыг»	97
Салчак А. Ч.	ССРЭ-нин 60 чылы аттыг	93
Кара-оол А. Б.	«Моген-Бүрен»	92
Чулдум А. Х.	ССРЭ-нин 60 чылы аттыг	89
Иргит М. Х.	«Моген-Бүрен»	89
Дажы А. И.	«Моген-Бүрен»	88
Кыргыс С.	«Эртинелиг»	86

Тайылбыр: 1 — сарлыкчының фамилиязы, 2 — ажыл-агыйы, 3 — 1991 чылда төрүүр 100 сарлыкка онааштыр алган бызаазы.

ЧЫЛГЫЧЫЛАР

1	2	3
Ооржак Д. Д.	«Алдан-Маадыр»	100
Самдар-оол С. О.	«Таңды-Сыны»	100
Монгуш С. С.	«Искра»	100
Тулуш А. Д.	«Ишкин»	97
Ооржак Д. С.	«Чыраа-Бажы»	97
Чандан М.	«Ак-Тал»	88

Тайылбыр: 1—чылгычының фамилиязы, 2 — ажыл-агыйы, 3 — 1991 чылда төрүүр 100 беге онааштыр алган кулуну.

ЧЫЛГЫЧЫ БРИГАДАЛАР

1	2	3
Норбу С. Н.	«Енисей»	100

Тайылбыр: 1 — бригадирнин фамилиязы, 2 — ажыл-агыйы, 3—1991 чылда төрүүр 100 беге онааштыр алган кулуну.

САРЛЫКЧЫ БРИГАДАЛАР

1	2	3
Иргит У. Х.	«Моген-Бүрен»	96
Шыымин С. Т.	«Эртинелиг»	96

Тайылбыр: 1 — бригадирнин фамилиязы, 2 — ажыл-агыйы, 3—1991 чылда төрүүр 100 сарлыктан алган бызаазы.

ЧУМА БЕ?

Бо берге үеде кижилер малдан халбактанып апаргандыр. Тыва кижи черле ыдыг — мал азыраң, оон өөрүп, суду, кежи-биле амыдыраң, чүүттай бөгө. Малынарны чума аарыгындан камгалаарывыс ол дөгө, эмчилер сыкыртып каарга, инектеривис өлүп өгелөөн. Бо хүннерге чедир 3 инек, 3 молдурга өлүп. Инектерим бо хире өлүп турда чүүлдаа канчаарын аайын тыппас кижидир мен. Каш инзам ынчаар өлүрү ол бе, эмчилер? Инзам хөй өөрү, бай-даа өөрү кижи мен. Бодум чаңгыс хөрөөлөп кижи мен. Чааскаан хилинектенип чорааш азыраң каарга, сыкыртканы соонда, кызыл турда берди. Оон казында оорлай база алгаш баар.

Инектерним аарыын тодаралып чадап турган, чүге сыкыртып турарыл? Шыны кэрге, ам-даа тодараттынмаан аарыг-дыр. Бир өөрү бистиң республиканың мал эмчилери ол аарыгны тодаралып шыдавас чүве болза, өске черлерден шыраан эмчилерден чалап эккелгеш, шаанда чума-дыр бе — азы өске аарыг бе дөп чүрүп тодаратса. Хамык малды дүжүп, шелбиже сыкыртып, өлүрүп турул бөгө болур бе?

Чүгле чаңгыс мөн инектерим өөрү, малчыларнывыда, суурнуң чүүттакчыларымың инектери өлүп тур. Өлүп каан инектерни арыгже азы кайы-бир черже сөөртүп кааптар-дыр. Оларны черже хоммес. Кая-даа хоруурга, ийек сеги болза чыдар. Ынчап турар чүве болза, ол аарыг улам нептереп, тарап чоруй барбас бе? Ферманың инектери бөлүп өлүп каарга, оларны машина, трактор-биле кажаа адаанче сөөртүп кааптар, хоммес боор-дур. Мал эмчилери ынаар сагыш салбаттыр. Халдавырлыг аарыг тывылган деп көре-тура, мал эмчилери олген инектерним сегин чүге өөттөпес, хоммес хеммег албастарыл? Өлген инектерним сегин ыттар база чиг макнажып турарлар. Олар база аарыг тарадып болгай. Мөн инектерим кырлып өлүр болза, сыкыртып чорааш эмчилерни черле анаа салбас мен. Кижи бүрүү кадыр арын-мүүрүг боор ужуруттуг чүве ыйнаан бо, эштер. Бо берге үеде мал-магазынывыска ыдыг тоомча чок хамаарылгалыг болуп, байыыгаан ажыы-даа чок. Мал-магаздан салдынмааны дээре.

Н. ДӨЛЗАТ.
Бай-Тайга район.
Бай-Тал суур.

«ШЫН» СОЛУННУН КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ КИЛДИЗИНДЕН. чумага удур камгалал сыкыртыышкын ыылган соонда инектер, молдургалар өлүп турарының дугайында дуурааанының чагаалар, медээлер биске амга чедир келбишаан. Диагнозу тодараттынын чадап турар хамчык чүү аарыг дээрзинин дугайында материалды белетеп, ук аарыгга удур ажылдарны чорудуп турар мал эмчилери, специалистерини ынчукчуларга дыннады бөгө бис.

Рынок экономиказы: эге базымнар

ХУУЖУДУЛГАНЫ—БОДАМЧАЛЫЫ- БИЛЕ

Совлгу 10 чылдың иштинде ажыл-агыйны дамчыт кылдыр чорударының орук-тарын дилеп келген. Боттарының үезинде күш-ажылчы коллективтерини ажылының бүдүрүкчүлүүн бедиеринге идиг болган боторуулга-чарылга, аренда керээни, бот-акшаландырышкын дээн ышкаш бүдүрүлгени организастаарының хевирлери турган болгай. Аренда керээни сүт болза, бөгүнге чедир бар. Ажылды организастаарынга долу чедиишкинниг түүнелди бербээн-даа болза, эки түүлдер ол хевирлерде бар. Кайы-бир коллектив азы кижи бүдүрүлге күштеринин, чериин дээш, оске-даа түүлдернин долу өөн болбаанычлан ол-ла бүгү аргалар эм-не камналгалыг, эм-не ажылагыйжы чүткүл-биле ажылдаар күзелди тывылдыр-байн келген. Коллективни, кижини бүдүрүлгенин, оны-хөрөнгүнин өөн болдурар арганы дүүнгү (бөгүнгү деп-даа болур) бүдүрүлге харылзаалары, экономиканы чорударының политиказы бербейн турган. Экономиканы канчаар тургусса өөл деп чүвени бодап, бүдүрүлгени, садыглажышкын харылзааларын өжөжидериниң оруу рынок харылзаазы. Оны-хөрөнгүнин тодарган өөн турда бүдүрүлгени көвудедип болур деп түүлду медереп билген соонда, шинчилиг экономиктиг чаартылгадыр ажылаарыны кирген. Оон баштайгы чаазы — оны-хөрөнгүнин күрүнедеи ангылаары, оны коллективтин, кайы-бир кижинин өөрүү болдурары. Россияның чазаа күрүне өөрүзүн хуужудар талазы-биле хемчегленни ап эгелээн.

Чамдык кижилер совхозтарны болгаш колхозтарны эде организастаарын, оларны чок кылыры деп соора билип турар. Хуужудулга дээрге өөрү-хөрөнгүнин күрүнеден ажылап, оны күш-ажылчы коллективтерник өөрүү кылдыр дамчыдып, күрүненим чатырып дужаар системазындан адырып, кайы-бир бүдүрүлгенин өөлери боттары ажыл-хөрөзин аайлап башкарын дээн ол.

Совхозтарны, колхозтарны эде организастаар талазы-биле тодаргай ажылдар бистин республиканга февраль айда эгелээн. Мында билдинмес, тодаргай өөс чүүлдер кайы хөй, ынчалзадаа совхозтарның орунга коллективтиг бүдүрүлгени, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны тургузарының алыс утказын хүндеи хүнче тода билип бар чоруур. Ажыл-агыйны күрүне удуртуруунуң системазының үезинде машина-техникага кандыг-даа камналга, хумагалал чок турганывысты, мал-маганны хөй-хөй-биле чудадып өлүрүп турганывысты сактып көрөөлөкер. Ынаны чүүл бөгүнге чедир уламчылавышаан. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйдеп чүл дээрзи ыымга-даа билдингир апарган болгай. А коллективтиг бүдүрүлгеге хамаарыштыр билдинмес чүүлдер хөй. Ынчангаш оны-чүүн коллективтиг хевирлериниң азы **коллективтиг бүдүрүлге деп чүл** дээрзинге доктаамсай-дыр мен.

Совхозтарга эрткен хуралдарта ажыл-ишчилерниң хөй кезии коллективтиг бүдүрүлге дээш бадылап турар. Оон бир чылдагааны бо берге үеде дем чок болза, ажыл-агыйны сегидип шыдавас бис деп оларны биле бергени. Тургустунар дээн коллективтиг бүдүрүлгеге бөгүнгү совхозтуң ажылчыннары канчап үлүглүг апаарыл? Боттарының хөй чыл иштинде күш-ажылыбиле совхозтуң ажылчыннары оон өөрү-хөрөнгизинин тургустунарынга үлүүн киирип келген. Ажыл-агыйның арыг орулгазы оларың бүдүрүкчү ажылының түннели. Ол орулганы совхоз техника садарынга ап, тудуглар тудуп, мал-маган алыраарынга дужут өстүрүнге дээш, чаңгыс сесбиле чугаалаарга, ажыл-агыйның өөрү-хөрөнгизин тургузарынга көвудедиринге ажыглап келген. Коллективтиг бүдүрүлгени тургузуп тура, совхозтуң анаа шилчидип бөгө өөрү-хөрөнгизинге кежигүн бүрүзүнүң үлүүн тодаралыр апаар. Оны канчаар кылырын дараазында чижек-биле мынчаар бодуунчудур тайылбырлап болур.

Чогуур документилерни көдүрүп турган, совхозтуң кежигүн бүрүзүнүң сөөлгү 5 чыл иштинде чылда ортумак шалыңын тодаралып алыр. Оны ажылчынны совхозка ажылдаан стажы-га көвудедилтерге, совхозтуң өөрүзүн тургузарынга оон киирген күш-ажылы үлүү билдингир апаар. Чижээлээрге, Наталья Салчактың сөөлгү 5 чыл иштинде чылда оргумак шалыны 5000 рубль болган дижик. Натальяның совхозка ажылдаан стажы 10 чыл. 5000 рубль×10 чыл = 50000 чыл-рубль. Тургустунар деп турар коллективтиг бүдүрүлгеге совхозтуң дамчыдып бөөрү өөрү-хөрөнгүнде оон киирген күш-ажылчы үлүү 50000 чыл-рубль болган-дыр. Ф—(И+З+С)=П деп формула-биле үндезин дадывыр үлүг фондузун тып алыр. Ф — кол болгаш эргилделиг өөрүүнүң өртээ болгаш агар санда акша. И — бүгү-ле өөрүүнүң алеидизи, С — халаска дамчыдып берген сопнал объектилерниң болгаш суттарылга систамаларының өртээ. П — коллективтиг бүдүрүлге кежигүннериниң үндезин дадывыр үлүг фондузу. Чижээлээрге, Ф — 10 миллион рубль, И—1 млн. рубль, З—1 млн. рубль, С—2 млн. рубль дижик. 10 — (1+1+2)=6 млн. рубль. Үндезин дадывыр үлүг фондузу 6 млн. рубль болган-дыр. Оон соонда 1 чыл-рубльге онааштыр үндезин дадывыр үлүг фондузунуң нормативин база тывар херек. Оны тыварда коллективтиг бүдүрүлгеге ажылдаар дээн совхозчуларның шуптузунуң күш-ажылчы үлүүн катказ, үндезин дадывыр үлүг фондузун оон үнген түүлер. Совхозтуң ажылчын бүрүзүнүң күш-ажылы үлүүн үндезин дадывыр үлүг фондузунуң нормативинге көвудедилтерге, алдындыр бүрүзүнүң болгаш совхозтуң үндезин дадывыр фондузунга үлүү илереп келир.

Коллективтиг бүдүрүлгеге ажылдаар дээн совхоз кежигүннериниң күш-ажылчы үлүүн канчаар тодарадырының тускай методиказы совхозтарның сан-хөө ажылдакчыларында бар. Ажылчыннар олардан тайылбырны ап болурлар.

Кажан ажылчыннар коллективтиг бүдүрүлгеге ажылдай бөөрге озулделиг үлүг фондузун база үлөөр апаар. Ынчан ажылчын бүрүзүнүң мергежилиниң нарынының хуузун база өөренип көөр. Мергежилиг нарын, бедик ажылчынның хуузу улуг боору чугаажок.

Кижилерни бир сонуургадып турар айтырыг совхозтуң өөрүзүнде бодуунуң үлүүн канчаар ап болуру. Чүгле дээрге чамдык ажылчыннар коллективтиг бүдүрүлгеге кирбес, анчы арат ажыл-агыйы тудар күзелдиг боор чадавас. Ажылчын бүрүзүнүң совхозтуң өөрүзүн тургузарынга киирген үлүү өөрүзүнүң хевирлериниң дайы-биле хуваттынган болур. Чижээлээрге, мал өөрүде оон үлүү 10 муң рубль, мөөрүде 5 муң... Бир өөс оон машина-техникада үлүү трактор азы машина өртээ четпес болза, оны ажылчын алыр бе? 10 муң рубльге мал-маганны ап болур-ла харын. Совхозтарда тургустунган хуужудулга талазы-биле комиссияларының бир сорулгазы өөрүнүң шын онаары. Кандыг-бир өөрүүнүн (машина-техниканы, мал-маганны...) чаңгыс кижиниң ходугга меншилиг бөөрин болдурбазы чугула, чүге дээрге, кайы-бир өөрүгге оон монополисчи азы тергиидекчи байдалы тыптып кээп болур. Ынчангаш республиканың совхозтарының экономиктиг кошкак байдалынга совхозтарны коллективтиг бүдүрүлгеер кылдыр эде организастап тура, өөрүүнүк ылап-ла коллективтиг болурун магадылаары чугула. Ол дээрге арат ажыл-агыйларының ассоциацияларын, машина-техника-биле ачыдуза чедиреринин коллективтерни тургузары-дыр. Ынчалза-даа коллективтиг бүдүрүлгенің кежигүн бүрүзү өөрүүнүн өөн болур ужурлуг. Өөрүде оон үлүү оон бодунуң ат-сывынга ажыткан агар сан дээш акцияларга чедир өртөктиг саазыннар-биле быжыглаттынган болуру чугула. Коллективтиг бүдүрүлгенин өөрүзүн өстүрүп көвудедиринге киирген акша-хөрөнгизинин хемчээлиниң аайы-биле кончааны коллективтиг бүдүрүлгенің арыг орулгазындан алыр. Кончаа дээрге шалың, ажыл төлевири эвес. Ажыл төлевири биле кончааны (дивиденд) ылгаары чугула.

Совхозтарны холуң эттир хуужудуп, оларның өөрүзүн бодамча чок үлеп кааптар болзувусса, республиканга экономиктиг, оон соонда политиктиг байдал нарыыдап болур. Ынчангаш күрүне өөрүзүн хуужудуп тура, кончуг кичээнгейлиг болбас болза торжок.

Борбак-оол БАЛЧЫР.
Республиканы Агроулет-пур эвилелинин даргазының оралакчызы.

ЧААРТЫНЫП АЖЫЛДААР

Бо чоокку үеде суд реформазы болур деп турар. Ол өзүгаар судьялар долу болгаш идеелдиг камгалалдыг, кымдан-даа хамаарылга чок ажылдаар ужурлуг. Кеземче чорудулгазының эге чадазында суд контролюн тургузары чугула апарган.

Ол мышкаш суд милициязының тургустунарының айтыры кодурлуп турар. Суд милициязы суд шинткелдерин албан-биле күүсеттирер, хосталгазын казыттырбаан-даа болза, кеземчеге онаашкан хамаатыларны хайгаараар, судтарны, суд ажылдакчыларын база херек көрүп турар үеде оон киржикчилерин камгалаар хүлээлгелиг.

Суд системазы эргечагырганыг ушку хевири болуп турар чүве болганда, оон ажылынга кандыг-даа албан-дужаалдыг кижилер киржир эрге чок, ындыг-даа болза оон ажылынче холгаарлаксаар күзел ам-даа долузу-биле читпээн. Ол ышкаш чамдык информация органнары хынаттынмаан чагаа-хораларны парлаваш, суд ажылдакчыларынга зөрүлдүг когарадды чедирип турар.

Эрткен чылын бистиг республикага 1990 чыл-биле деңнээрге, суд херектериниң чорудулгазы 2 хуу дүргедээн. Ындыг-даа болза 487 херектиг хоойлуга көрүп каан хуусаазын хажыткан. Ылангыя хуусаазын үзадырының талазы-биле чогумчалыг эвес бай. Даа Кызыл, Таңды, Улуг-Хем, Өвүр районнарыг болгаш Кызыл хоорайның судтарында тургустунган. Отчеттуг үеник дургузунда судьялар 393 херекти көрүп шыдаваан, оларның 50 хуузу Кызыл хоорай судумга опаажыр. Кызыл хоорсуду 97 кеземче херээн пимчээшкин чок чыттырып берген.

1991 чылда республиканың судтары административтиг дүрүм үрээшкиннериниң талазы-биле 3149 материалды керген. Хулиганнашкын болгаш хөй-нинти черлериниге арага ишкени дээш база милиция ажылдакчыларын тоон көрбээнь болгаш судка хүндүткел чок болганы дээш херектерни оттургаш, судка сайгарган. Судка келдиртирге, ону тоон көрбейн, чылдагаан чок черге келбеске база материалды тургускаш шиидер. Моон түннелинде шинтизи-биле 40485 рубль торгаалды тыткан, оон 25305 рубль түүү күрүне орулгазынче кирген.

Суд системазының чаартылгазының чидит айтырыглары суд ажылдакчыларын дүвүрепес арга чок. Ылангыя судтарның материал-техниктиг хандырылгазы, оларның хамаарышпас чоруу суд херектерин дүрген болгаш шынарлыг көөрүүнүң айтыырлары бирги планда турар. Истелге органдарының ажылдакчыларының мергежилиниг будуундан чамдык херектерни чедир истээри-биле катап эгидер ужурга тавармыш турары коннуг хомудаачыг. Суд чорудулгазының үезинде истелгеник арттырыпкен частырыгларын ашп, немелде хереченнерни, специалистерни, экспертерни кыгыртыры улуг шүүттүг.

Судьяларның профессионал мергежилин бединдери, оларның дүрген, шеверлиг ышкын чедип алыры суд системазының чаартылгаларының чугула сорулгазы бо. Моон черле түннелдерни үндүрери күзенчиг.

Борис СВЕРДЮКОВ.
Тыва Республиканың Юстиция министерствозунуң кол специализи.

АЧАВЫСТЫ ДӨЗЭЭР БИС

Бистик ачавысты Даспак Назытыевич Сат дээр. Ол арат кижиниг өг-бүлезиниге төрүттүнген. МЧАЭ үезиндеи бээр бо чылдың февраль айның ортан үезинге чедир иниттинин малын малдап келген. Ол өскен-торээн Ак-Хемниге ажы-төлүн азырап. 12 кижини өстүрүп, кижизиткен. Ол алдан харлыында пенсияже үнүп-даа, мал ажылынан салдынмаан. Оон хөй чылдар иштинде «Ак-Тараг» совхозна ажылдап келген үеин аная барбаан. Ынак ачавыс үреттүнелдиг ажылы дээш казактан орден, медальдар бала хүндүлел бижиктериниге шаңнатылаан. Сөлүг үеде улуг өртектиг баранныр болгаш акша шаңналын каш-даа удаа алган.

Ачавыс чоокта чаа, февраль 19-та, 87 харлап турган «кызыл-дустай» болген. Ынчалза-даа ол бистиң сагыш-сеткиливисте арсыл калган. Ону бистер утпас бис. Бистер ачавысты дүрүп алган малчыннан чор бис. Оон адынга төлептиг болуп бис.

Оолдары Оюн, Кара-оол, Артур.

Чаа-Хөл район.

«Эң-не чажыды-биле»

«СҮТ-ХӨЛ ХЕРЭЭНГЕ» ХАМААРЫШКАН ДОКУМЕНТ

Бежен чылдар эгезинде Тывага үүлгеттинген репрессиялар дугайында моон мурнунда хөй үүлдер база бижиттинген, парлаттынган-даа бол, тоғуның балалчак арынмарынга хамаарышкан немелде материалдарны чырыдарып республиканың хөй-нинтизи күзен турар. «Сүт-Хөл херээнге» хамаарылгалыг бир документ архивтен аза тывылган. Материалды археограф Николай КУНЧУН белетээн.

«ВКП (б) ТК-ның секретары эш МАЛЕНКОВКА

Тыва автономнуг областа ВКП (б) Сүт-Хөл райкомунуң секретары АГБАН баштаан буржуаз-националисчи антисоветтиг болуктуң өжөлөн ажыл-чорудулгазының дугайында материалдарның хыналдазын Силерниң аласкаңнар өзүгаар 1952 чылдың июль-августа түс черге барып кылган.

ВКП (б) Тыва обкомунуң секретары эш Тока ССРЭ-нин Күрүнениң айыл чок чорук министерствозунуң толээлекизи эш ЗАГИРОВ, ВКП (б) ТК-ның Партия, профсоюзлел болгаш комсомол органнарының киллизиниң инструктору эш БУРЛАЧЕНКО олар хыналданы кылган.

Антисоветтиг, буржуаз-националисчи организация 1952 чылдың январьга чедир Тыва автономнуг областың Сүт-Хөл районунга турганын хыналда бадытыаан ол болукту ВКП (б) Сүт-Хөл райкомунуң биргы секретары турган АГБАН, ВКП (б)-нин ол райкомунуң ушку секретары турган СЕДИП район прокурору СЕРИН-ООЛ олар удуртуп келген.

Американың болгаш ССРЭ-нин аразынга дайын моон соңгаар эгелей бээр үеде чепсектиг тура халыышкынны удурер. Тываны Совет Эвилелиниңен ажылаар, аная феодалдыг эргиг өзүл-дүрүмнарны катап тургузар дээш антисоветтиг сорулганы ол болуктуң удуртукчулары бодунуң мурнунга салып алган турган.

Организацияның АГБАН болгаш өскелер-даа баштаан удуртукчулары тура халыышкын кылыр кадрларны белеткээр сорулга-биле антисоветтиг націоналисчи болуктерни районнуң өзөн-каш колхозларынга турсускан. АГБАННЫҢ колхозтарга удуртур ажылга леңштикен буржуаз-націоналистөрүн үк болуктерини удуртып келген.

АГБАН херээнің истелгезинде үезинде плеңнерин бүгүзаар азырга. Сүт-Хөл районда Киров аттыг колхозка антисоветтиг націоналисчи болуктуң удуртукчузу бүргүзаз-націоналист МОНГУШ Очур болуп турган, хорутаттырыгже чедир ол колхозтуң даргазынга ажылдаан, ону ВКП (б) өскүдүп кылган.

Сүт-Хөл районуң Жданов аттыг колхозунга антисоветтиг болуктуң үрегдекчи ажылды организаттаарының эргежок чугулазын АГБАН айытпышаан, мынча деп мегелээн: «ССРЭ-ге удур дайынны Америка удавас эгелээр. Дайын эгелээн биле-ле таарымчалыг үени шинтип алган. Тывага тура халыышкынны бада эгелээр болгаш Совет эргечагырганы дужурер, феодалдыг тургузуну катап тургузар бис».

Организацияның киржикчилериниң ол талдада сорулгаларын АГБАН таңылбырлавышаан, мынча деп чугаалаан: «Удавас болур тура халыышкынга аратарны ам дорааш белеткеп эгелээр ужуулуг бис. Колхозтарга болгаш Совет эргечагыргага өжөлөн үеделдиг киржилерни бистиң организацияныска эвилелдеп киргер».

Колхозтарга хорааткы, үрегдекчи үүлгедиглерни кылдырының айтыышкыннарын АГБАН антисоветтиг чыыштарының киржикчилериниге 1951 чылдың мартта, августа болгаш сентябрьда берип турган.

АГБАННЫҢ ол айтыышкыннарын организацияның киржикчилери күүсеттишаан, колхозтарга хорааткы ажылын херек кырында калбартып келген.

Жданов аттыг колхозка турган антисоветтиг болуктуң киржикчилери 1951 чылдың февральда колхоз бажыңын, будурукчу аскырлар турган колхозтуң аът кажаазын ол-ла болуктуң киржикчилери 1952 чылдың майда өрттеткен.

Колхоз тургузуунга болгаш Совет эргечагыргага хөөн чок чорукту колхозчуларның ортузунга өскүлер сорулга-биле Киров аттыг колхозка турган антисоветтиг болуктуң киржикчилери 1951 чылда таагай дужуттуг малга аза бастырып үрегдээн, ажаап алдынган дужуттуң безин кандыг-даа үүт чокка төрелериниге хөй-биле хүш-хүнүге үдеп берген иниттиңе кушажылга кирикен колхозчуларның кол массазын чиир хлеб чокка аттырган.

Киров аттыг колхозка турган антисоветтиг болуктуң удуртукчулары ол-ла АГБАННЫҢ даалгазын өзүгаар Сүт-Хөлге МТС-ти өрттедирин белеткээн, күрүнени мегелеп, күрүнеге тараа дужааган доор мege документилерни тургузуп, самыгдаан тараазын чажыртан.

Хорудаттырганнар Самбыт ДАЖЫ биле Ондар ЧОТПА истелге үезинде АГБАННЫҢ антисоветтиг ажыл-чорудулгазын ВКП (б) Тыва обкомунуң административтиг киржикчилериниңе ТАЛГАНЧЫК удуртуп турган даарзин Агбанның ботунун чугаалаачын өзүгаар очаанней.

Истелгенин тодаратканы-биле, 1951 чылдың августа ТАЛГАНЧЫК Сүт-Хөл районга шыкаа-ла чораан, организацияның кежиннерин Агбан, Очур МОНГУШ болгаш өскелер-биле-даа ужурашкан, оларны-биле кадда арагалап. Агбанның даалгазы-биле антисоветтиг болуктуң удуртукчузу Очур МОНГУШТУҢ үрезин фондузунуң тараазын кургадырынга сылдап алган, паштатка хооруп турганы иллеңне хорааткы үүлгедиглерин көрген.

Талганчык ону көрген хирезинде тараны үрээрин хайлаып талазы-биле хемчеглер албаан болгаш ол дугайын ВКП (б) обкомунга дыннатпаан.

Оон аңгыда Талганчык аанчыны разведканың агентизи, 1952 чылда 25-чылда хосталгазын казыдын шинтирген КЛЕВАКИН-биле чоок харылаалыг турган.

Очур Монгуштуң антисоветтиг болуктуң киржикчилериниң хөрээн сайгарып көрүп турган 1952 чылдың май 29-та суд хуралында судтадып турарлар болгаш херечилер антисоветтиг организацияның киржикчилери болуп Агбан биле Талганчыктың антисоветтиг организастыг ажыл-чорудулгазының дугайын өскүдү.

Оон-биле хоңбаштыр Тываның область суду Агбанга болгаш Талганчыкка хамаарыштыр немелде истелгени чорударының база кеземче хөрээн онаарының эргежок чугулазының дугайында тодаразылганы үндүрген.

Сүт-Хөл районга антисоветтиг болуктериниң удуртукчузу болгаш организакчызы Агбан хорудаткан. Оон антисоветтиг ажыл-чорудулгазының дугайында өскүктерин 11 кижи берген, оон иштинде антисоветтиг болуктериниң удуртукчулары: Киров аттыг колхозка — Очур Монгуш, Жданов аттыг колхозка — Чотпа, Калинин аттыг колхозка — Базыр Ооржак. Талганчыкты дыштыкы разведканың агентизи-биле харылаазы дээш обкомнуң административтиг киллизиниң эргелекизи ол-бан-хүлээлгезинден ВКП (б) Тыва обкому үндүрген. ТАЛГАНЧЫКТЫҢ, ВКП (б) Сүт-Хөл райкомунуң мурнундагы ушку секретары СЕДИПТИҢ, райпрокурор СЕРИН-ООЛДУҢ антисоветтиг буржуаз-націоналисчи организацияга удуртукчу ролюн истелге тодарадып турар.

Областың чамдык районнарының, чижээ, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Кызылдың колээ, Таңды, Бии-Хем база Тес-Хем районнарның девискээлинге организастаан антисоветтиг ажылды чорудуп турган антисоветтиг націоналисчи болуктер бары хыналда үезинде илереттиңген. Оларның боттарының мурнунга тургускан сорулгазы болза Тываны: бөө-чепсектиг тура халыышкын аргазы-биле Совет Эвилелиниңен ажылаары, өскүдүп үеделдиг элементилерни хаара тудары, Тываның ССРЭ-нин составынга кирери дээш идепкейлиг угланыышкынны чорудуп турган партиясовет активинге болгаш удуртукчуларга удур терроржу үүлгедиглерни кылыры, араттарны Совет эргечагыргага, колхоз тургузуунга удур хөөн чок чоруун тургузары-биле колхозтарга хорааткы чоруктарны кылыры бооп турган.

Областың чамдык районнарының — Улуг-Хем, Бай-Тайга база Таңды районнарының девискээрлеринге антисоветтиг націоналисчи болуктерни удуткаанының, оларның удуртукчуларын болгаш эң идепкейлиг киржикчилерин ажылаанының соонда, ындыг черелиг болуктер катап тургустуунуп, ол-ла антисоветтиг сорулгаларны чедип алыры-биле өжөлөн ажылдарны чорудуп турганы тодарылгалар бар.

Ынанган антисоветтиг аанчы хөй болуктериниң барысорулгаларының болгаш херек кырында кем-бурулуг ажыл-чорудулгазының чамгыс аайы, а ол ышкаш оларның салгаксыл уламчылап турары область девискээриниде чаңгыс аай улуг буржуаз-націоналисчи чажыт организацияның барының, оон тус черниң буржуаз націоналистериниң болгаш оскелдаа антисоветтиг элементилериниң хорааткы өжөлөн ажылын идепкейлиг-дин база угаан турарының дугайында бадытыаар үүдезиниң берип турар.

Областа удуртулгалыг буржуаз-націоналисчи чажыт организацияның барын ол өжөлөн антисоветтиг болуктериниң чамдык организакчылары боттарының удуртукчуларын, оларның удуртукчуларын болгаш эң идепкейлиг киржикчилерин ажылаанының соонда, ындыг черелиг болуктер катап тургустуунуп, ол-ла антисоветтиг сорулгаларны чедип алыры-биле өжөлөн ажылдарны чорудуп турганы илереттиңген.

ТОВАРИЩТАЙ Николай, 1906 чылда төрүттүнген, тыва 1931 чылда КУТВ доосхан, ВКП (б)-ден орустарга хамаарыштыр націоналисчи, террористчи үүлүг үүлгедиг-деп дээш удуртөкен, мурнунда ТАР-ның иштики херектер сайыдының оралакчызы, оон соонда ТАРН ТК-ның секретары чораан, амгы үеде Саа-Хем районда Бүренгин ыяш-үлетпир ажыл-агыйының директорунда ажылдап турар.

Товарищтай Тываның ССРЭ-нин составынга кирген-биле чоруп-арешкээн болгаш, бо талазы-биле онаарен націоналисчи хөөн-терин илереттин. Тываның Совет Эвилелиниңе каттыжарын дээш шинтимну идепкейлиг чорудуп, обкомнуң удуртукчузунуң болгаш тодаргай киржилерни бичиге сугарын ыызыл келген.

Товарищтай бодун кыстырган деп саная, ТАР-ның мурнунгы удуртукчулары-биле націоналисчи хөөн-терин илереттин. Тываның Совет Эвилелиниңе каттыжарын дээш шинтимну идепкейлиг чорудуп, обкомнуң удуртукчузунуң болгаш тодаргай киржилерни бичиге сугарын ыызыл келген.

ОЮН Мандараа, 1913 чылда төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүүнүңде ВКП (б) кежигүүниге политиктиг үеелдери дээш хүлээп алдынмаан, мурнунда ТАР-ның иштики херектер сайыдының оралакчызы, оон соонда ТАРН ТК-ның секретары чораан, амгы үеде Артем-шинчилел институдунда очулдурукчу боп ажылдап турар.

ШОМА Гессен, 1903 чылда төрүттүнген, тыва, ВКП (б) кежигүүнү, хөлажылгада генерал-майор, мурнунда ТАР-ның шерит сайыды турган, амгы үеде облпотребсоюзтуң өлүг талазы-биле оралакчызы.

ВКП (б) обкому буржуаз-націонализмниң илерээшкиннери-биле демиселээн күштелдирер сорулга-биле областың партия организациязынга идеология ажылын партия база совет ажылдакчыларның шилилгезин акжидериниң талазы-биле, лениннчи-сталинчи націонал политиканы, ССРЭ-нин улустарының найыралын пропагандаалар, ажылчы чон ортузунга масса-политиктиг ажылды күштелирер талазы-биле хемчеглерни ап чорутқан.

Оон-биле чергелештиг Күрүнениң Айыл чок чорук органнары антисоветтиг буржуаз-націоналисчи чажыт организацияларның организакчыларын илереп болгаш сойгаалар талазы-биле чекиси оперативтиг ажылды күштелдирери, областың районнарында болгаш область төвүнде илереттиңген антисоветтиг болуктерниң эң идепкейлиг киржикчилерин тулуп хоптаваарын дүгеделдири эргежок чугула деп саная тур бис.

ВКП (б) Тыва обкомунуң секретары (ТОКА).

ССРЭ-нин Күрүнениң Айыл чок чорук министерствозунуң толээлекизи (ЗАГИРОВ).

ВКП (б) ТК-ның партия, профсоюзлел болгаш комсомол органнарының киллизиниң инструктору (БУРЛАЧЕНКО).

1952 чылдың августа 15.
Очулдурукчу чаңраан.

РЕДАКЦИЯДАН: Ол саңгаан документиниң фотокопиу типографияның буруузу-биле саңдыгаан.

Кижи болгаш хоойлу

ЭМИН ЭРТТИР ЧИИК

1992 чылдың январь 14-түн № 8 «Шында» Аракчаа Ондарның бижээни «Кеземче хоойлуун шыгыырадыр» деп материалын помчаан, оон-биле каттыжардыр мен. Авторнуң бижил турары шын, шаанда Тываага аар кем-херек үүлгедиишкиннери аажок хөөр болуп турганын улуг назылыг кижилер эки билир. Ында-хаая ийи-чаңгыс кижилериниң мал оорлаар чоруктары турган, ол дээш буруулуглар шыгыы харысалганы ап турду.

Амгы үеде бистиң байдалывыс кандыг апарганы, ол чүден, кажаннан эгелээнил деп айтырар болза, мен колдуу үжен чылдардан эгелээн деп харылаар мен. Чүге дээрге, бистер, тывалар, арай эмин эрттир революсчу улус болгаш бис, бир чүвениң сураан дыннаан, ону шын-мегедаа болза, адырер, күүседир. Ынчангаш Тывага турган хүрээлерни улутаап чок кылыр, үүтеп, үлежип ал турганын мен ийи карадам-биле көргеп мен. Шаанда Эрзин хүрээзи кончуг бай хүрээ турду. 1942 чылга чедир будунбуруп турган, оон соонда үүтеп эгелээн чүве. Ынзыбүрү бурганнар ында-мында, орук кыдыынга чыдар, улуг назылыг кижилер ону хүндүлээр, оон көргөр, аная дегбес-даа турду.

Ак көрүп чоруурга, кижилер улуг-бичиизи домейде, каржы-хажагай, боттарын хүндүлешпес, хөй-нинти чериниге-даа, кудумчута-даа эки-бай сестер сеспеп, бодундан шала кошчак кижилерни дорамчылаар, харын-даа чамдык тавары-лга хол дээр, үптеп, хунаар чорук ам кайда-даа ажык апарган. Бо талазы-биле бистер, хөй-нинти организациялары кандыг хемчег ап турар бис?

Бодум хуумда болалым — кандыг-даа хемчег албайн турар бис, харын оларны кангалаар азы олардан коргар, көрбөөчеңнеп эрте бээр болгай бис. Чүге милициянын хөрөз кылдыр көөр аан. Чаңгыс милициянын чон, хөй-нинтиниң деткимчезин чокта ажылдаары берге. Сөлүг үеде хөй-нинтиниң эки тура дружинниктери колдуу ажылдаастаан. Ону удуртуп кижилер — Советтериниң, алдан организациялардың удуртукчулары херекке албайн турарлар. Оон хамыдан аныктарның турызында чаңнаары кедеөзөн, орай дүнелерде худумчуга бөлүк аныяк ооллар эрткен-дүшкен улусту коргудуп, харын-даа аная-ла чораан улусту өттеп, соп турар апарган. Кудумчу хулиганнарын тутканы, хөрөзи судче киирип каарга, орта таптыг өчүк берип шыдавас, үнү үймес, чүге идиниң бажынче көөр, кортук өдеңжоктар хөй болгай.

Шаанда, 40-45 чыл буруңгаар, «хулиган» деп сес дыннаабас, ындыг хөрек-даа судка көрүп чорбаан болгай. Ам канчаан барганывыс ол? Өлүрер-чидирер, үптаар-тонаар, эптеп-согар, күштеп-чазаргаар дээш, ынзы-бүрү аар кем-херектер хүнүзи болуп турар, ону кодуу тыва ооллаанын ыызыр турары хомуданчыг. Тыва кижи, тыва чон дээш чоргааралыг-ныг ханчаан барган, ону чүге хүндүлеп көрбестей бергеи бис?

Оон чылдагааны чаңгыс —бистиң дүрүм-хоойлувустуң эмин эрттир чымчаанда деп бодаар мен. 1946 чылдың 6 айның 4-те үнген чарлык турган, ол үениң чарлыы ам күүштүг турган болза деп бодаардыр мен. Ол чарлыкта өлүрүп шиидериниңен аңгыда дээди хемчээл 25 чыл хуусаалыг турду.

Мындыг үүлдү сактып ор мен. 1948 чыл чүве. Ынчан мен Эрзин прокуратуразынга ажылдап турган мен. Ол үеде сумуларга дерги садыы деп садыглар турган. Төре-Хөл сумузунга Кара Дагба, Бора Шара-Хөө деп улус өглериниге садыглап турган чүве. Саанашкын үезинде Бора Шара-Хөө 98 рубль дудагдалдыг болган. Ону нам кежигүүниңен үндүргеш, хөрөнгизин хавырып, удум хуусаага шинткен. К. Даг-банын дудагдалын сагынмайн тур мен, база-ла хөрөнгизин хавыргаш, удум хуусаага шиидип каан чүве. Эрзинниң клуб таныылы турган Кыргыс Кандан деп кижи «Кызыл сылдыс» МЧАЭ-нин черге кажаалап алан турган сиоптарындан бирээзин алгаш, дүне аңдын-ла каап берген. Ол дээш бөгүн чылда шинттиргеш, хөрөнгизин хавырткан.

Ол үеде ол хоойлуунуң күштүү ындыг турган. Ам кандыг-дыр? Садыгжылар чүс эвес, мун-мун-биле саанчыгдал кылып каан, ол ярдин таваан, катап ажылдай бээр ышкажыгай. Дүрүмхоойлуунуң чымчаа ол деп чугаалаар апаар бе, азы бистиң көргөөчел сеткиливис ындыг бе?

Амгы аныяктарны көрүп көрүүлер даан, калчаарадыр арагалап алгаш, окбилек тудар, өжөлөнгеле амы-тынынга кыжаныр. «Сеня өлүрүп каар мен, амдаа аныяк мен, он чылга шинттиргеш, чедип көөр мен» — деп, чоруурлар бе-зин эвэдип эвес. Ынчаар кылып-даа турар. Кижи өлүрүп каарга, шынап-ла шинтмел конгуг чиик болдур ийин.

Ынчангаш амгы үениң аныяктары хоойлу-дүрүмнүң чымчаан дыка ажыглап турар апарганы илдеп. Ындыг болганда мээн бодалым мынаыг бис дээрге тускай күрүне апарган чүве болганда, ол боду тускай хоойлу-дүрүмнүг болур ужурлуг. Ону амгы бо хоойлуан шыгыырадыр болза эки. Хой оорлаан кижи-биле кижи өлүрген кижилерни шинткел хуусаазы колдуу демей бооп турары хомудаачыг. Кижи дээрге малмаган эвес-ле болгай.

Бо талазы-биле айтырыгны дарый өөренип көөрүп амыдырал негеп келген. Түннелинде мындыг чүвени чугаалаксаан турар мен. Кем-херек үүлгеткен улусту чажырар, болчур, төрелдергүл, таныш-көрүп аайы-биле херекти будуруп, арадында чугаалажып аптар үүлдер хөй. Ынчан турарга, кем-херек үүлгедишкини кыызырлыр хамаанчок, улам көөдеп турбайн...

Александр ТАВА.
Эрзин район.

ЭДЕ КӨӨРҮ ЧУГУЛА

Сөлүг үеде аңгы-аңгы республика солуннарынга кеземче хөрөзи эрттирип турар тыва ооларны Тываага арттырар, республикадан дашкаар үндүрбес дээрзинин дугайында үүлдер эвэдш эвес үнгүлээн. Бодум хуумда ол саналды үүлдүт деп көөр ийки-дир мен. Тывага ужур-дүрүм чок репрессиялаңнын эң-не кезеред турган үезинде актыг черге бурууддатырыл, кошкул-хөрөгнимни хавыртпышаан, чаарби чыл хосталгамны казыдып, оон соонда беш чыл шөлүлгеге турар кылдыр шинттиргеш турдум. Сес чыл иштинде Улуг-Хемниң аксында сонгу чуктун үш улуг карабажыңынга олурып, ажылбүрү чурумнут беш лагерьни кезээн келген мен. Ол-ла ынчап чораан, бодум хуумда сонгаарга турган кеземче лагерьлери дээрге, кошкак мелерелдиг кижилерни улам-на үреп, оорлар, дээрбечилер, коргудукчулар, өлүрүкчүлер кылдыр дедир кижилериниң үлегер-дуржулгазы, чер-черлериниң оорларын, дээрбечилерин таныштырып, катыштырарының базазы чүве-дир деп билгеч мен. Аная турган кижилериниң чартык кезии хирези хосталып үнерде бешин казан, канчаар харылажыл алгаш, ооржу, дээрбечи үүлгедиглер кылырын, үптеп алган чүүлдерни каяа, канчаар салып-саарарын дуржүп, бот-боттарының адрестерни солчуп алгыыаш, чаар боор чораан. Ындыг сулчоолерге орус, тыва, казах, татар дээш, оон-даа еске кандыг кижилер киришпес дээр. Ынчангаш чамдык оорларының, дуртунарының, үптекчилериниң иштеге, байысаалга черлериниге алдырбас, туттурбас, чүвези ыыда деп бодаар мен.

Оон ыыдай кижилерни өлүрер-чидирер, эттээр-согар деп кыжаныр турган, коргудар, кем-херек үүлгедиринче ыыдаар чорукту аная сонгуургалыг кижилер база-ла домакка өөренип ап турарлар. Ынчангаш оларны ынчаар таныштырбас, харылаштырбас дээр болза, херектеннериниң кеземче ялаын чурт иштинге, харын-даа район, суурларга арттырер черлерни тургузары чугула. Ындыг районнар дагерьлериниге мурнунда шинттирип чорбаан, беш чылдан куду чиик херектиг кижилерни харын-даа дургунаап, арагалап, чурум үрей бербес хире он чылдап куду херектилерни ыыгаш, оларга будун сугбараан фермазын, азы хөөгу-трактор бригадазын берип, шеней кезее кандыг ирги? Аная хөй-ле акша-шалынныг кадарны таныылдарныг-даа херээ-зок. Ынчалза-даа ындыг чымчак чурумнут лагерьлерден дургунаарны болгаш оларның корум-чурумун сагыыас, арагалаар, дурзокпаныр, азыл улуг кутсетпес, айтыышкын, дужаалдарга чоржур, херек бодуулдар кижилерни дораан-на кадыг чурумнут лагерьлерже, харын-даа кара-бажыңнарже замчыдыр турары чугула болтур ужурлуг.

Шаанда Тыва Арат Республика үезинде Кара-Булунга Ондумга болгаш коннуунар тепторинге турул тургузаан ыыдыг хевирлиг бичии-бичии таныыш чок лагерьлерни корум-чурумуг ажылдыпчыл келдергей-де турган.

Мен болгаш көөрүмге, моон сонгаар адап-чараар күш-ажылга шинттиргеш кижилерни шинттиргеш хуусаазының үезинде күрүнеге ажылдап баан ужурлуг ажылының норма-нормежтерни тодаргай доктаатказ, ол шинткелин корум-чурум үревейн, баш удур күүсеп-кеп кижилерни олда хүнүнде ол дугайын ылавылаар ужурлуг туска комиссияның шинттирим өзүгаар хостап үндүрүп турар чурумну тургусса эки боор. Ындыг таварылгада ынчаар шинттиргем херектеннериниг күш-ажыл нормазы болгаш ажыл телевирин хостуг кижилерниг-биле демей болур ужурлуг.

Бир эвес үстүнде айтыынган саная кирип турар болгаш мен ышкаш кижилерниң күзел-бодалы боттанып, Тыва Республика бодунуң кеземче-чорудулга хоойлуларын амгы чаа байдалга таарыштыр чогаалып кылыр чүве болза, хоойлуларның амы-тынга кыжаныг хамаарышкан үүлдерни эң-не кадыг-дошкунуг-биле шынгыырадыры чугула. Чүге дээрге амгы үеде кижилерни «Эттээр, согар, өлүрер мен» дээн чижектиг кыжаныг-биле коргудар, ындыг сорулга-биле кижилерге ок-бижек, бөө-мөөгү көөрүгүзер чоруктар көвүдээн. Истелге, байысаалга черлериниң чамдык херектерни негелде эллериниң хомудалы чок дээш оттурбайн барып турары аваш эвес. Истелгенин баштайгы үезинде каразыттырган кижилерни хоругдаалга түлар хуусаазы эмин эрттир ыыска бооп турар. Аар херектиг кижилерни, ылангыя өлүрүкчүлерни бедин хол үжүт-биле тур хостап турар үүлдер бала бар болгай.

Чогум-на ол бүтүүн ужурунда амгы үеде Тыва-да боттандырып турар кеземче чорудулга хоойлуларын үк черниң байдалынга таарыштыр эле көөрү негеттинин келген.

Орус КУУЛАР
Сүт-Хөл районунуң Баян-Тала сууру.

АЖЫТ-ЧАЖЫТ ЧОГУ-БИЛЕ

САНАЛДАР, БОДАЛДАР

«ШЫННЫҢ» РЕДАКЦИЯЗЫНГА

Хүндүлүг редакция! 1992 чылдың февраль 28-те үнген (№ 40) «Шын» солунда, бирги арында, «Соңгулдаларны хуусаазында эртирер» деп ат-биле Тыванын Улусчу намының политчөвүлелиниң даргазы К. Күжүгеттиң медээзин чырыткан.

Ында Россияның социал-демократтыг партиязының Тыва салбырының кежигүннериниң Тывада президент соңгулдаларына хамаарыштыр турүжүн херек кырында барымлаага дүүшпес кылдыр көргүскен. Февраль 25-те ТСДП-ниң баштаар черинин хуралынга Тывада президент соңгулдаларынга хамаарыштыр тускай шинтпир хүлээп алдынган. Ол шинтпир ёзугаар Тыва Республиканың Президентизиниң кандидатынга Б. Т. Санчи төлептиг, ынчангаш оон кандидатуразын деткиннинге Тыванын чурттакчы чонун социал-демократтар кыйгырган.

ТСДП-ниң баштаар черинин даргазы Игорь Иргиттиң хууда саналын бүгү Тыва социал-демократтарның саналы кылдыр солунга чырытканын социал-демократтыг партиниң баштаар чери чөптүг эвес деп көрген.

Игорь ИРГИТ.
Россияның социал-демократтыг партиязының Тыва организациязының баштаар черинин даргазы.

ЧУРУМЧУТСА ЧОГУУР

Кызылда дөрт къат «Автомобилист» деп аалчылар бажыңы бар. Чаршдаа, чаагай-даа, эки-даа, эптиг-даа чер. Ында столовая база бар. А оон ажылдаар шагы районнардан барган чолаачыларга дыка-ла таарымча чок. Ол эртен 8 шакта ажыттынар. Улус хөй болганындан оочурлап турында-ла, тос шак ажып, он шак чеде бээр. А кежээ 5 шакта ажыттынар. Чорук кижизинге ол орай-дыр, ажыл-херээн бүдүрүп алганда, оон ажыттынарын манаар эвес, куруг ижин-биле чаныптарсен, а орук ара чемненир өске черлер чок болгай. Элегес-Аксы суурнуң столоваязының чемниң өртээ аар-дыр. «Автомобилист» аалчылар бажыңының столоваязының ажылдаар шагын өскертип болурунуң аргазы бар ирги бе?

Сюр-оол ОНДАР.
Чөөн-Хемчик район.
Чадаана хоорай.

РЕДАКЦИЯДАН: бо аалчылар бажыңы бот-тускайлаң ажылдап турар. Олар столоваага херек бүгү-ле аъш-чем аймаан боттарының орулгазы-биле улуг өртек-биле садып ап келген. Ынчангаш ажылдаар шакты дугуржулга ёзугаар кылган болгаш ону өскертирин ыңзевейн турарлар.

Авторларның чогаалдарынга сайгарылга

ШҮЛҮК ТУРГУЗУУН ӨӨРЕНЗЕ

Чамдык авторларның редакцияже чоруткан шүлүктерин сайгарып көрүп культура, улус өөредилге, чогаал киллизи дилээн чүве, ынчангаш баштай Тээлиден Галина Очурнуң болгаш Эйлиг-Хемден Эдуард Сүрүнманың чогаалдарынга доктаалынар. Бо авторлар тема кылдыр ынакшылды шилип алганнар.

Галина шеригде таныжы оолче мынчаар бижип турар:

... Частында сонуургадыр
чүү барын
Чагаага шуптузун бижип
кор.
Ийи-ле чыл билдиртпейн
эрте-ле бээр
Ишти-хөөнүп мунгаратпайн манап аар мен.

А Эдуардтың «Бердинин» деп шүлүүнүң сөөлгү строфазы бо:

Хулумзүргей эргим сеңээ
Хүннүң чылыын кожа тудуп,
Чүрээм чүгле сени-ле деп
Чүмү-биле бердинип тур.

Бо авторлар боттарының шүлүктерин четтикпейн манап турар, алыр ужурлуг ёзулуг ээлеринче чоруттайн. «Шынче» чоруткаңы элдептиг-дир. Чаа-ла кыптып орар, ийи кижиниң аразында ыдык, чажыт ынакшылды камнаңар! Кажаң ол дынзып, четчип келирге, ынчан ёзулуг быышкан, долу, чаагай шүлүктер төрүттүнер боор, а амдыызында шала быыпаан чиг-дир деп бодаар-дыр мен.

Бай-Тайга районнуң Кара-Хөл суурдан 9 классчы Айлаана Ховалыг «Авамга» деп бир дугаар бижээн шүлүүн солунга парлаарын дилеп турар, оон сөөлгү строфазы бо:

Авам мени төрөөш,
Чырык чер кырынга
өстүрүп каан.
Ынчангаштың авамга
Чайынналчак аас-кежик
күзеп ор мен!

Эр-хей, Айлаана, дидим. Өде-чара-дыр сеп, аваңга ынакшылың, хүндүткелиң дээш, эки шүлүүн дээш четтирдивис, ам-даа чогаалдардан бижип, шүлүк теориязын өөрен деп хууда чагыыр-дыр мен.

Кызыл хоорайдан 7 классчы Анита Коңгул-оол 3 шүлүүн чоруткан. «Хадыыр-сарыг», «Чаъс соонда» деп шүлүктериниң эге аяннажылгазын кылып, чамдык сөстерин хоюглап эдер болза, оон эки шүлүктер үнүп болгу дег. «Кырган-ачам чалыы» деп шүлүүнде чажындан эгелеп өскүс амыдыралды көрүп келген кижиниң кударалын бистин сеткилхөөнүвүске дээп кээр кылдыр мындыг одуругларда илереткен:

...Шак ол хүнден
эгелээштин
Хөглүг каткы
каттырбадым,
Дүнелерде оттуп келгеш,
Авам кээрин манап
чордум.
Бүгү-ле үүл, чараш бойдус
Өскүс менээ солун эвес,
Хөглүг час-даа дүжүп
кээрге,
Сеткилим мээн оожургавас.
Чээргенгеп ыяштап
чорааш,
Чеже катап ыгладым дээр.
Хая-дашка чаңыландыр
Уярадыр ырлап аар мен.
Эргеленчиг авам сөзүн
Эчизинге чедир дыңнап,
Хоюг кара карактарын
База катап көрген болза.

Аныяк авторда шүлүкчү салым-чаян бар деп чүвени бо одуруглар бадыткап турар. Чүгле Анита амдыгааштан эгелеп, чогаал талазы-биле теоретиктиг билитлерни шингээдип аарыбиле дыл, литература башкылары база силериниң черде тургустунган чечен чогаал бөлгүмү-биле дарый харылзажырын сүмелээрдир мен.

Тожудан дайынның болгаш күш-ажылдың хоотуну Василий Тамдын-оол «Чечектел-ле, Таңды! Тывам» деп шүлүүн чоруткан:

...Аалдар, суурлар
коданнары
Арбын малдың турлаа
болган,
Арга, сыннар, хемнериңде
Аңы, балыы арбын көвей
Чечектел-ле, Таңды Тыва,
Чедиишкинче бурунгаар!

Па сөөлгү чылдарда Тывавыста малдың баш саны кызырылган деп чүү ийик, садыгларда эттен кылган чемнериң барааны көзүлбес, ортээ аар дээр-дир. Ыланғыя Тожуда бойдусту үрегдеп, ан-мен, балыкты төтчеглекчилер кырып каапкан деп солуннарга болза бижигилээр-дир, бодум караам-биле көрүп, номчудум. Дидир-дидирлерден дыңнаарымга бир бай орус кижы бүдүн Тожуну садып аар деп турар деп чүзүл? Ол шын бе?

...Алдын-мөңгүн, эртине
байлаан
Асбест, кобальт улам
немээн,
Ажык, делгем хову, шөлде
Арбай, тараа ногаан
чалгаан.

Даг-дүгү алыр бүдүрулгелер чок. Саян ажыр сөөртүр техниканың өртек-үнези улуг, ынчангаш склаттарда мун-мун тонназыбиле чыдып берген деп чүзү ийик? А кобальтылыг Хову-Аксы хагдынган-на болгай. Че, харын ол-даа канчаар, ук шүлүкте чараш овур-хевирлер чогунуң хараазында, анаа суртаал кыйгырыг демдектери колдаан болганда, ону шүлүк деп үнелээри болдунмас-тыр.

Тес-Хемден Биче-оол Доюндуп «Кээргенчиг кырганнар», «Бурган билир чадавас боор» деп шүлүктериниң бирээзинде сөөлгү үеде амыдыралдың берге үезинде кырганнарның амыдыралын кээргенчиг кылдыр көргүскен. Аъш-чем өртээниң аартаанындан амыдыраан херээ чок-тур, карактыг дүрген мөңгези-биле шимгени дээре-дир деп чугаалажып орар:

Чаңгыс-ла кил колбасаның
Алдан ашкан дижип
турлар
Чаа чыл соонда үш-дөрт
катап
Ам-даа немээр чүве дидир.
Кырганнар-даа мынчап
чорбайн,
«Кызыл-дустай» берзе
дээре.

Өске шүлүкте каржы кижи холдарындан мөчээн эрни хөөрүкүдүп бар чоруур.

Эки чүве эвээжээштин
Багай чүве көвүдээн-дир.
Эки шагнын эглип кээрин
Манап орбайн.
демисежиил!

Шүлүктериниң кайызыкылаа темазы солун, амгы үениң чидиг айтыырларын көдүрүп турар. Ынчалза-даа биргизинде хөлүн эрттир хөөреди берген шинчи бар, ийиги шүлүк суртаал, кыйгырыг шинчилиг апарган, ынчангаш өске-даа шүлүктериниң ниити дылы кошпап, колдуу солун, сеткүүл, албан хераанын дылы-биле бижиттингенинден поэтиктиг овур-хевирлер чок болу берген.

Бай-Хаактан хоочун башкы Аркадий Далбыр-оол «Кызыл анай», «Дөн баарлыг», «Чудуушка», «Хунам» деп кандыг жанрга хамаарыштырары билдинмес шүлүктерни чоруткан үүге дизе бо шүлүктерни шүлүктер бе дээрге, өларда кара чугаа сөстери колдаан турар, а аас чогаалынга хамаарыштырар дээрге, авторлуг бооп турар.

Торгалыгда үгбаны Долчан сугга чордум.
—Тоор, билир чүвеш-даа
чок,
Доң баарлыг, кулугур —
диди.
Тонум өөгүн чежип
каапнаш,
Топтап, суйбап
көргүледим:
Дош-даа, хар-даа чок,
Торгу майкам
чымчаннажык.

Чечен, мөргеп улус ыңдыг: көрген, магаданаан азы дыңнаан үүлүн бир янзыдыка дүрген шүлүктей чугаалаптар боор үүе. Аас чогаалында ыңдыг жанр бар, бо шүлүктөнин аңа чоок деп бодаар-дыр мен.

Чадаанадан Александр Монгуш чаа эгелеп чоруур автор. Бу-хаа шүлүк аттыг үүелер шорбажылааш, моңу парлаңар дээрге, арай чурумга таарышпас боор. Чадаанада чечен чогаал бөлгүмүн тургускан херээ үүл, ынаа район солуну база бар, автор оларның-биле үүге ужуражып, сүмелешпээнин деп айтыыглар ала-чайгаар тургустунуп келир-дир. Чогум авторда шүлүкчү боор болур салым-чаян бар-дыр, ынчалзажок чогаал теориязының талазы-биле билин аажок кошкак-тыр, ылаңгыя дылы аргажок чевен, кара чугааны автор бо-ла ажылдай берген боор:

Эртен эрте эзим адаа
аалдарның
Эр-ле, кыс-ла оглу, кызын
оттуруп ап,
Улуг улус-биле кады
походтува
Улай алгаш үндүре-ле
бээр турган.

Трагедия, гений, хирург, поход дээн ышкаш орус сөстерин авторнуң ажылдап турары хомуданчыт. 20 хире шүлүктү редакцияже чоруткан херээ чок. Чогаалчылар эвилели бар болгай.

Ынчалза-даа философчу утка сиген бир шүлүкке доктаап көрейн:

Үүгле бөгүн шүүттүг үүе
кылбес дээн мен.
Үүгле бөгүн үүрекейим
билзин дээн мен.
Үүгле бөгүн кара таакпы
тыртпас дээн мен.
Үүгле бөгүн хайлыг үүлдеш
чайлаар дээн мен.
Үүгле бөгүн арын-нүүр
дээш кызар дээн мен.
Үүгле бөгүн эвизин мен
күзөр дээн мен.
Үүгле бөгүн чымчак көрүш
көөр дээн мен.
Үүгле бөгүн чырык болуп
хөлзээр дээн мен.

Келир үе бөгүнгү хүнден дыка хамааржыр деп, даартаны хүн бөгүнгү мээн бодумну ап чоруурум-биле сырый холбаалыг дээрзин угаадып турар бо шүлүктү дораан эскерип каар бис. Шынап-ла, келир үеде аас-кежик, чырык күзелдериис бүтүн деп бодаар болзувусса, ам бо дораан шүгдүнүп, хөделир апаар бис. Бо одуруглар авторнуң амыдыралчы шын туружун илередип турары өөрүнчүгдүр.

Ындыг турбуже, черле ынчаш автор чогаал дугаында билиин эзээн безидип, боданыр болза эки-дир: чогаал биле амыдырал, оларның аразында харылзаа, тыва чогаалдың тургузуу дээн чижектиг айтыыгларны оваарып көрзе, ажыыбиле чугаалаарга, хөй номчуттунар, тыва хоочун чогаалчылардан өөренир херек. Бо шүпту авторларга хамааржыр.

Чочагар МОНГУШ.
Москвада Горький аттыг литература институдунуң студентизи.

Кино болгаш көрүкчү

«АЛДАН-ДУРГУН»: Ынчаар адааны шын бе?

Тыванын культура амыдыралынга бир төөгүлүг болуушкун болза, республиканың кинотеатрларында «Алдан-дургун» деп уран-чечен, өөнүг кино-фильмниң үүнүп эгелээни болур. Свердловскиниң кино студиязының «Зов» деп шенелде-бүдүрүлге черинин белеткен кылганы ол кинону бир-ле дугаарында Кызылга Тыва Республиканың улус депутаттары, чазактың харысалгалыг ажылдакчылары көрген. Кинонуң сценарийин С. Зорин биле Е. Ямалаев бижээн, режиссёру Барас Халзанов, республикадан Сиин-оол Оюн, Чылгычы Ондар база киржип турар. Кол рольдарын тыва артистер ойнаан.

Тыва көрүкчүлерни өөрткен ол кинога хамаарыштыр боттарының саналдарын, сүмелерин, бодалдарын бижээн чагаалар редакцияга кээп эгелээн. Оларның чамдыктарын бөгүн силерге таныштырар-дыр бис.

Кыска үе иштинде кылган «Алдан-дургун» деп кинону сонуургадым. Өөнүг болганы база эки. Баштайгы бо кинода бүгү күш-биле төөгүнү сомалап көргүскени моон соңгаар улам экижиир апаар. Бо төөгүлүг болуушкуннуң киржикчилериниң ажы-торе салгалдары арбын. Бетин кыдыы, база бир улуг баштынчызы чораан Донгак Кара-Ашак Борбаккайның уруунуң (хеймер) уруу-дур мен.

Бо маадырлыг хостакчыларны каргыс, феодалдар, кыдат хаан «Алдан-дургуннар» деп дорамчылап адааның 1941 чылда «Алдан-маадырлар» деп эде адааш, Кызылда Гастелло аттыг паркка делгелге бажыңымны кырынга Самба-хөйтың кончуг улуг ыяш турасканын кылып тургускан, ол чоокка чедир бар үүе ийин.

Алдан-маадырларга чон чоргаарланыр. Авам безин эде адаптарга, амырай берген. Үүе дизе ол «Дургун уруу» деп дорамчылаалыг шоланы чажыдан эдилеп, хилеп-ховап чораан. Ону сактып чугаалааш, авам ыглаптар кижи үүве.

Херек кырында алдан-маадырлар болза, чонуң өжээн негекчилери, буянныг демиселчилер, угаан-сарыылы эн сайзырангай кижилер турганнар. Ол дугайында кинону кылырда эвээш эвес күш, хөй чарыгдалдарны үндүрүп кылганы илдендир. Бистин артистеривис дыка эки ойнаар-дыр. Ол орта кижи чоргаарланыр болду.

Төөгү башкызы кижи болганымда, чамдык саналдарны кылыр бодадым. Алдан-маадырларның тура халышкынының үнүп келген чылдагааны — ядарап-хоозурап, арыг-аржык, аш-чут аалдарны шыва алганы, тараа чыл улай үнмээни. Феодал дардал дээн чаталыңга четкен турган. Алдан-маадырлар оон ужуражкан феодалдарже халдап, оларның мал-маганын хунаап, ядыыларга үлеп берип турганнар. Кол-ла удурланып турганы феодал — ондарларның чагырыкчызы Сеңгин чаңгы турган. Ол ноянга каржы-дерзинизиниң талазы-биле деннежир кижи чок. Орукка душкан-на ядыыларны хап-соп, эттеп, өлүрүп-даа каар турган. Черле Сеңгин чаңгының кезек ондарлары бай, турамык, дүржок идегеттер, өлүрүкчүлер турган деп чон оларны килен-биле сактыш чугаалажыр.

А Самбажык тура халышкынының баштынчызы, мөге-шыырак, шынчы, толептиг, эрес-кашпагай, улуг угаанныг кижи турган. Бо кинода ол аамайзыг болуп турары четпес. Дажыма болза база бир баштынчы. Ол бай, дүржок, көк чиңзелиг чаңгы дужаалдыг. Алызы барып тура халышкынның бастырарынга кол рольдуг өскерликчи ол болган. Ынчалза-даа кыдат хаан оон бажын алган, чаңгыга оон бажын аскан. Хөндергейде Дажыманың үре-салгалы эмге-санчок көвей. Оон оглунуң хеймер уруунуң оглу «Азия төвү» ансамбльдин удуртукчузу Олег Сарыглар ол-дур. Ол Дажыманың ролюн бо кинога ойнаарыгай. Домей турган магат. Оон салгалын чыгаш, чурукка тыртырып алган деп дыңнаан мен.

Олар Кара-Даг, Оргу-Шөлге турумчуп алгаш, үр үеде туттурбайн, бастырбайн турган. Бо кинода арай тода көргүспээн-дир. Ужуру болза, оларның лагери оон-даа улуг. Оларны хөй чүс кижи деткип турган. Тура-халыкчылар туттурбайн, өжээн негеп, феодалдарның ырмазын сып, оларны сүрдеп турганнар. Кандыг-даа арга-биле оларга чаттап, оларны базып чалашкан.

Ол ышкаш бо демисел тыва улустун хосталгалыг демиселинин эгези, феодалдарны, кыдат империяның күүч-күжүн ыракта суларатканы база билдинмес болуп артар-дыр. Кинода болуушкуннар чаңгыс шиг-биле карандадыр эртип-ле турганнар. Ужуру болза, эгези, өөскүүрү, дээди чадазы, оон сулараары, бастырары биллинин турар турган болза эки. Ындыг байдал кыры-биле көргүстүнген болуп, иштики чөрүлдээлерже ханылавайн турарындан көрүкчүлерниң сонуургалын сорулаалап шыдавайн барган.

Эн-не кол четпес үүл — төөгү материалдарынга даянмаанында. Бо дээрге төөгүлүг онза болуушкун, аңгы демиселиниң эн-не чидигленгени ол болур. А кинода болза, анаа-ла болуушкуннарлыг. Тура халыкчыларда хөй-хөй демиселчилерниң холдары чок кижилер болур. Оларны феодалдар шак ынчаар каржы-дошкун торгап турганнары ол. Бо дугайы кинода чок. Кинода чылгылар ойладып-ла турар көргүзүглер хөй, олар уксаалыг чылгы. Ол дег баглап каан хой, тыва хой эвес-тир. А инектер харын хөй турган хире. Тура халышканнарның аразында хемчик кызы бар. Самбажык ол уругга ынакшып турар, ол арай шынзыг эвес хире. Байның уруунга Самбажык канчап ынакшып болурул?

Уран чеченчиткени черле шору, тывызык. Идик-хептер шынзыг эвес. Ч. Айтматовтуң «Ак пароход» деп чогаалынын кинозунда амыдыралды көргүскени дег ёзулуг шын көргүскен болза тергиин-не эки турар ийик. Ол үеде тура халыкчылар колдуунда алгы-кеш тоннарлыг, хөм идиктерлиг болур, үүгле байлар кааскоя торгу-чычыы кедер, ямбылыг тургулаан болгай. Ядыылар бөдүүн кеттинип турганнар. Черге тулауушкун, үеинде эки хеп кедер арга бар эвес, эптиг, чиик хептерлиг-ле турганнар боор деп бодаар мен.

Екатерина МЫНДРИМА.
Кызыл хоорай.

ОНУ КӨРГЕШ...

«Алдан-дургун» деп тыва чоннуң кадыг-берге үеде чурттап, аар-берге төөгүзүн көргүскен кинону көргеш, ол үени көрүп, чурттап эрткен, оон ужу-кыдыын көрген болгаш, бо кинону оон-даа экижидип, ёзулуг тыва чоннуң шаанда, оозу алдан-дургун үеинде көжүп, чурттап чораның херек кырынга көргүскен болза деп бодалдыг мен. Бо кинода чедир бодап кылбаан ажылдар-ла хөй. Алдан-дургун үеинде кедер хевизис чычыы, торгудаа турбаан, шагның дөрт үеинде чаңгыс аай хөрээлен-даа, эр-даа кижилер хөй, ешку кежиннен даараан хептиг боор турган. Кежерде өөгү шарыларга тудуруп алыр, хөй ажылдуг аалдар уругларын соо-мурнунга ушкаргаш чамдыкының хаптарга, барбаларга олурткаш чүзүрүп алыр турган. Божа-хойтпак, аарны-курут кыдып чиирин, алгы-кеш идээлеп, эттээш алгы тон даараш кедерин, дүк кагарын, энек-кидис салырын, оон оруужек, ширтек сырып даадарын көргүскен болза эки-ле үүе. Шарылар кожуп алгаш, ыяш андазыныбиле тараа тарып, хараган илиир-биле тараа илииртеп, хүүрек, озук-биле тараа суттарар, арык-буга казып, үзүн быышкан тарааны хол кадыры-биле чулуп, тавылаап, моожалааш шаанге шары-биле сөөртүп алыры, инектер-биле бастыргаш, салгын-хатка арыглап саарган, ургайга шыгжап ажаарын амгы амыктарга көргүскен болза деп күзелиг мен.

Алдан-дургун үеинде тыва чоннуң амыдыраан чурттап чораның амгы үеиниң чурталгазы-биле дөмейлеп болбас. Ол үеде кедер хеви, мунар аттары, аалдарның кыштаглап, чаглап, күзеглеп кежерин, малын сүрерин, көшкүн чоннуң көжүп чоруур өөн көргүскен болза эки турган. Ол үеде пес аймаа ховар турган бо кинога тыртыптаган каас-коя хептиг ажыы чок, бедик орус аттарын, орус карабин бооларын, орус улусту өттүүп, бижектежип өлүрүшкен херээ чок деп бодалдыг мен. Бо үүгле мээн хуузу бодалым-дыр.

Дарма ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

МАРГЫЛДААГА КИРЖИҢЕР

Күрүнениң Кызылда педагогика институду Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң болгаш Аныяктар ассоциациязының тускай шаңналдары дээш волейбол маргылдаазын март 7—8 хүннеринде Кызылдың чаа спорт комплекизинге эрттирер.

Маргылдаа үеинде шыырак командаларны болгаш талантылыг спортчуларны илередир. Тыванын шилиндек командазының составынга аныяктарны шилиир.

Оюннар долгандырыг системазы ёзугаар болур. Судья коллегиязы март 6-да ККПИ-ниң ректорунуң кабинетинге 14.00 шакта чыглыр.

Бир командадан 9 спортчу болгаш тренер кирер. Чагыг данзызынга ады кирбээн спортчулар оюннарга кирбес. Хөй-ниити черлерге чуруу үрээн команданы болгаш спортчуну маргылдаадан уштур.

Маргылдаага киржиниң далыыры — 5000 рубль. Ону шилчитпээн команда маргылдаага кириштес.

Орук өртээн, удуур-чыдар чер база аъш-чемни организациялар боттары төлээр.

Шаңнаары: бирги чер дээш — Министрлер Чөвүлелиниң Хүндүлел бижия база акша шаңналы болгаш кирген дадывырның 40 хуузу; Ийигизин — хүндүлел бижик болгаш дадывырның 30 хуузу; үшкүзү — хүндүлел бижик болгаш дадывырның 10 хуузу-биле шаңнадыр.

Дадывырны р/с № 120107 РКЦ Управления госбанка МФО 264006 дээш шилчидер тел. 2-47-07.

КИНО

МАРТ 6-ДА

«НАПЫРАЛ»: «Испанская актриса для русского министра» 9.10, 11.20, 13.30, 15.40, 17.50 Видеозал: «В тумане» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Пять похищенных монахов» 13.30, «Кишан и Канхайя» (2 серия-лыг) 15.20, «Охотники в прериях Мексики» 18.10, шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17
□ харысалгалыг секретарь 3-34-92
□ оралакчызы — 3-45-93
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтыыглар — — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15
□ политиктиг — 3-34-98
□ улус депутаттар Советтериниң 3-36-25
□ меңгелер болгаш спорт 3-34-57, 3-41-23
□ очулга — 3-34-89 3-34-98;
□ чагаа — 3-39-03
□ корректорлар — 3-34-19
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41
□ солун келбейн болганда
□ бухгалтерия — 3-37-11 — 2-32-75

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 383303».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 20295 экз. Чатыг № 45.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

БАЙЫРЛАЛЫҢАР-БИЛЕ, ЭРГИМ ХЕРЭЭЖЕННЕР!

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 46 (14770) 1992 чылдың март 7, суббота

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

Республиканың онкология диспансеринде сөөлгү үеде дээди эртемниг тыва специалистер хөй-биле ажылдап турар.

Күш-ажылчы ук коллективтиң кежигүннери Делегейниң херзожениер хүнү — Март 8-ти чедишкиниг өткүп турар. Диспансерниң кол специалистериниң биразы Алла Кыргысовна Сиразитдинованың адынга байыр чедирген телеграммалар Кызыл хоорайдан болгаш районнардан хөй-биле келген. Ол 1965 чылда Томскиниң медицина институдунуң амзоошкин факультетинден доосканы. Таңды районуң Балгалыг суурга участок эмнелгешинге ажылдаан. Оон соонда Кызылга ажылдаан. Үр болбаанда (ынчаныы) Ленинградка ординатураны өрнүнүн эки өөредилгелиг доосканы, ам бо коллективте ажылдай бергенден бээр чээрби чыл ораачок ашкан.

Эмнелге шугумунга үр чылларда ак сеткилдиг ажылы дээш А. К. Сиразитдинованы Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи хүндүлүг атты тывыскан.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

«Тыванын улустуң хөөмейжизи» хүндүлүг атты тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. «Тыванын улустун хөөмейжизи» хүндүлүг атты тургузар.

2. Тыва АССР-ниң хүндүлүг аттарының дугайында Дүрүмге немээри болза:

11 үүлге «Тыва АССР-ниң күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы» дээн сөстерниң соонга «Тыванын улустуң хөөмейжизи» деп сөстерни немээр.

3. «Тыванын улустуң хөөмейжизи» хүндүлүг ат дугайында Дүрүмүнү бадылаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргалы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың февраль 14.

«Тыванын улустуң хөөмейжизи» хүндүлүг ат дугайында

ДҮРҮМДЕН

«Тыванын улустуң хөөмейжизи» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиуму тыпсыр.

Ону «боостаа хөгжүмүнүн» бүтү хевирлерин (хөөмей, сыгыт, каргыраа, борбаңнадыр, эзеңгилээр) азы түс-түс хевирлерин ойнап күүседир, профессионал чогаадыкчы коллективтерде азы бот-тывынгыр уран үүлүде 10 чылдан эвээш эвес ажылдап, киржип чоруур. тыва уран үүлүдүн ол онзагай хевирин республика иштинге болгаш оон дашкаар-даа пропагандалап келген күүседикчилерге тыпсыр.

«Тыванын улустуң хөөмейжизи» хүндүлүг атты улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтериниң. Тыва Республиканың Культура министерствозунуң болгаш адырының профэвилелиниң республика комитединиң киргени-биле тыпсыр.

Ол атты тыпсыр дугайында дилеглерни үстүнде алаан албан черлериниң районнарның (хоорайның) күүсекчи комитеттериниң культура кылдыстери-биле кады чогаадыкчы эвилелер, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның администрациялары болгаш хөй-нийти организацияларга киирип болур. Дилеглерге «Тыванын улустуң хөөмейжизи» атка киирип турар кижиниң долдурганы кадр бүрүткелиниң үүлүзүн бүдүрүлгени болгаш хөй-нийтиг характеристиказын кожар.

«Тыванын улустуң хөөмейжизи» хүндүлүг атты тывыскан шкилерге Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунуң Бижиир хорек демдеглээн казы тыпсыр.

«Тыванын улустуң хөөмейжизи» хүндүлүг ат дээди категорииның артыш кылдыр ажылы төлевири алыр эргени бээр.

ИЕГЕ ЙӨРЭЭЛ

Байырлал бүдүүзүнүн бо солунун өрүү турувуста, редакцияга күш-ажылдың хоочуну, 78 харлыг Иван Комбуевич Лопсан чедип келгеш, иеге турасказаткан хевизиг шылүүн эккелген. Урал-чеченнин талазы-биле негелдеге четпес-даа болза, хоочунуун сеткилиннин ханылындан бижээн одуругларын парладыыс.

Аажок баЙлак эртпелиг
Ада-чүртүм — Тыва черге
Арат чонум кызы болур
Аваам казай мени тергеп,
Аа сүлүн эмаиргештин
Ас-кежиин берген аваам.
Ынчангаштын ие кижээ
Ынакшылым кызыгаар
чок'

Иван ЛОПСАН.

ДҮЖҮТТЕН ХАМААРЖЫР

Келир күстен эгелеп Россияга экономиктиг болгаш политиктиг байдал, оон амгы чазааның салым-хуузу бо чылдың дүжүдүн өстүрерин, ажаап алырын канчаар организастаарындан хамааржыр деп, экономистер болгаш политиктер чугаалап турар. Ында база чүве-ле бар. Чүге дээрге амдыыралдың үндезини — ТАРАА. Ол үдеш-даа артык үнелиг, тараа чокта аш-чут үнүп, бүгү-ле чүве сандараар.

Март 4-те Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралынга 1992 чылда часкы хову ажылдарынга белеткел талазы-биле сонгаарладып болбас хемчеглер дугайында чугаалажып турда, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы А. А. Мельников үстүнде бодалды катаптаны аная эвес. Тывага чогумчалыг экономиктиг болгаш политиктиг байдалды боттарывыс өстүргеш дүжүдувус-биле магадылап болур бис. Бөгүн Россия далган аймаа-биле хандырып турар-дыр, а бир эвес келир күзүн Россия бедик дүжүт ап шыдаваан баар болза, канчаар бис, ынчанган ынанаш — боттарывыстың тарып өстүрген тараавыс деп, ол чугаалаан.

1992 чылда часкы хову ажылдарынга белеткел дугайында дыннадыгы республиканың Агроүлетүр эвилелиниң даргазының оралакчызы А. В. Бахвалов кылган. Кылыр ажылдарның планын чугаалап, чеже үрезин курлавыры барын дыннадып, сан-чурагайларны ол адаа-даа, часкы хову ажылдарынга республиканың совхозтары, колхозтары кандыг белеткелдигил дээрзи эки-ле тодаргай эвес болган. Эң ылангыя техника белеткелиниң дугайында дыннадыг долу эвес болган. Анатолий Васильевич техника белеткелин колдуунда хуулар адап илеткеди. Чижээлээрге, тракторларның белеви 70-75 хуу, кожут машиналарының белеви 70 хуу хире. Бо дээрге чижеглеп алган чурагай дээрзи илдеп. Хууларны үндүреринин мурнунда каш сапыг техника белеевин билири албан болгай. Агроүлетүр эвилелиниң (ам министерствонун) техниктиг албанының бөгүнгү байдалын ап көөр болза, үстүнде даргалар чер-черлерде техника септелгезин канчаар чорудуп турарының дугайында ылап билип ап-даа шыдавастар. Черле ынчаш оон үлүг хөрээ-даа чок. Дүжүттүн салым-чолун ажыл-агыйлар, ында тараажылар шинтпирлээр.

Бо чылын республиканың ажыл-агыйлары нийтизи-биле 160 муң га черге тараа культураларының үрезинин чаштырар үжүрлүг. Оон 200 муң тонна дүжүттү ажаап ап болур. Оон 40 муң тоннаның далган кылдыр дээрбелээр, ол-ла хирезин үрезинге курлавырлаар, 20 муң тоннаны чурттакчы чонга салар, 100 муң тоннаны мал чеминге ажыглаар. Ажыл-агыйларда амгы үеде 32234 тонна үрезин бар. Оон 12 муң тонназы боктуг. Ам-даа 8 муң тонна үрезинин садып алыр болза, хереглелге четчир. Бо шагда тараа өртээ улгатканда 1 тонна үрезининин ортээ 8-10 муң рубль чедип турар. Совхозтарның, колхозтарның экономиктиг шаг-шинээ кошкак, акша-төгерин чок болганда үрезин садып алыры дыка берге.

Тараа шөлүнүн 10 хуузу суггатты. Суггатты өй-шаанда чорудар диже, 1000 хире суггатчы херек. Механизаторлар база чедишпес. Часкы хову ажылдарын 11-13 хонук иштинде эрттирер дээр болза, 3,5 муң механизатор херек. 3 муңу бар. Ынчангаш амгы үеде мергежили-биле ажылдаваан турар механизаторларны, ПТУ-ларның үстүкү курстарының сургуулдарын, чер-черлерде трактористер курстарында өөренип турар кижилерни хаара тудуп болур.

Ногаа аймаа-биле Тыва бодун хандырбайн келгени билдингир болгай, хандырдыгын болур арга бар-даа болза. Картофельди 1800 га черге олургуруп планнаан. Ацаа 5 муң тонна үрезин херек. Ам-даа 1 муң тонна картофель үрезинин, ол-бо черлерден дилеп турган, тывар апаар. Картофельден ацгыда, ногаа аймааның оске-даа хевирлерин өстүрер. Ол ажылга чедишпес-ле үүлдер хөй. Чижээлээрге, 300 муң дөрбелчин метр полиэтилен шывыг херек. Ону колдуунда ногаажы совхозтар «Кара-Хаакка», «Кызылга» ажыглаар. Ногаа аймааның үрезинни амдыызында чедишпес-даа болза, тып алырының арга-зы бар.

Тараа, ногаа аймаа, картофельден ацгыда, тоорук, кукуруза дээш оске-даа көдээ ажыл-агый культураларын өстүрер. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, курлавыр кезектер, үрезин, кывар-чаар материал дээш оске-даа үүлдер тывылбас, чедишпес шагда байдал нарын.

Кывар-чаар материалдар. Оларның-биле хандырылга-га улуг бергедээшкиннер чок болур деп, нефть продуктулары-биле хандырылга талазы-биле бүдүрүлге каттыжышкынының кол инженери А. Савельев чугаалады. Оон чугаазынга өкил-ле бүүреевейн турарын А. А. Мельников илереттн.

Үрезин, кывар-чаар материалдар-биле хандырылга талазы-биле эң берге байдалга самолёт-биле аргыжар Тожу, Кунчуртуг таваржып болур. Ынчангаш бо черлерже үрезин, кывар-чаар материалдар октаар талазы-биле ажылды шалыпкын организастаары чугула.

Чоокта чаа «Тыва топкооп» (республиканың хереглекчилер нийтилелиниң ам ынчаар адаар апарган) Москвадан далган садыл алган. Оон өртээ килограммда 14 рубль. Бир эвес келир күзүн дүжүт ажаап албас болзувусса, ынчан далганны оон-даа улуг өртек-биле садып алыр апаар бис. Чамдык эштерниң «бүдүү билип» турары-биле алырга, бир эвес Россияга дүжүт шоодуг эвес болур болза, келир күзүп 1 килограмм далганның өртээ 200 рубль чеде берип болур... Ол хире аар өртек-биле далган садып чивес диже, кара дерни төп турган, дүжүттү өстүрүп алыр үжүрлүг-дүр бис.

Часкы белеткел ажылдарынга сонгаарладып болбас хемчеглерни Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралынга доктааткан. Ол дээрге март 20-ге чедир техника септелгезин доозары, үрезинни четчир кылдыр курлавырлаары, кывар-чаар материалдарны совхозтарга, колхозтарга колдады бээри, оларның курлавырын тургузаары картофель, ногаа дээш, оске-даа көдээ ажыл-агый культураларын тарып өстүрери-биле черни хамаатыларга, организацияларга тускайлап бээри, үүгле самолёт-биле артыжар черлерже үрезинни, кывар-чаар материалдарны сөөртүп чедирери дээш оон-даа өске.

Часкы хову ажылдарынга белеткел чер-черлерде күүскомнарның кичээнгейинден үнгенин хуралга демдеглээн. Ынчангаш чоокку хүннерде часкы тарылгага белеткел дугайында улус депутаттарының район (хоорай), көдээ Совет күүскомнарынга шыңгыызы-биле чугаалажып, аная ажыл-агыйларның удуртукчуларының отчёттарын дыннаарын сонгаарладып болбас хемчеглерде база көрген.

Бо чылдың дүжүдү. Оон бистиң шуптувустун салым-хуузу хамааржыр деп дорту-биле чугаалап болур. Ону думчуувуска «кертип» ап көрээлиг.

Шаңгыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

Рынок экономиказынче шилчиринің харыысалгалыг үе-чадазы

ХУУЖУДУЛГА— РЫНОКЧЕ БАЗЫМ

Тыва Республиканың Дээди Совединин ээлчег чок XIII сессиязы бистин республикага рынок харылзааларын хевирлеп тургузарынче угланган элээн каш кончуг чугула документилерни хүлээп алган. Оларга Тыва Республикага күрүне өнчүзүн эргелеп башкарылга деннелдериниң аайы-биле ангылаарының дугайында, Тыва Республикага күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының Республика программазын бадылаар дугайында Дээди Советтин доктаалдары. «Чурттаар бажын-балгат фондузун хуужудар дугайында» болгаш «Чер дээш төлевип дугайында» Тыва Республиканың хоойлулары. Тыва Республиканың Эт-хөренги фондузунуң дугайында Дүрүм хамааржыр.

Бо чүүлге күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударына республиканың экономиказынга оон ужур-дузазынга элээн делгереннеп доктаалы.

БИСТИН нийтилелиниске күрүне өнчүзүнүн монополиязы (тергиндекчи эргези) кижиниң, күш-ажылчы коллективтиң болгаш күрүненин эрге-ажыктарын өскүлүр хандырар, хамаатыларның күш-ажылы болгаш ажыл-агыйны идепкейин база оларның ажылының ажыктының кадыгыр арганы бербейн келген. Ынчангаш шуут-ла эргежок чүгула мындыг сорулгалар турун келген. Чогумчалыг, ак сеткилдиг ажылдаарынга деткимче идиг берилгенин катап тургузар, күрүне өнчүзүн ажыглаарында (амгы байдалларда ол кымныыдаа эвес хевирлиг болуп турар) ээ чок чорукту удуртаарын чедип адыр, ажылдап турар бүдүрүлге чепсек-херекселдеринге, чиг этке болгаш материалдарга ээ бөгүнүн хамаарылгаанын хандырар, бүдүрүкчүлерниң экономиктиг хостуг болгаанын эргежок чүгула мындыг сорулгалар турун келген. Чогумчалыг, ак сеткилдиг ажылдаарынга деткимче идиг берилгенин катап тургузар, күрүне өнчүзүн ажыглаарында (амгы байдалларда ол кымныыдаа эвес хевирлиг болуп турар) ээ чок чорукту удуртаарын чедип адыр, ажылдап турар бүдүрүлге чепсек-херекселдеринге, чиг этке болгаш материалдарга ээ бөгүнүн хамаарылгаанын хандырар, бүдүрүкчүлерниң экономиктиг хостуг болгаанын эргежок чүгула рын тургузар, орулгалыг бүдүрүлгечи чорукту база чижилде-кагжылгалыг байдалды хөгжүдеринге делгем аргаларны ажыдар.

Үстүнде чугаалаттынган түүлдерни чедип алырының бир аргазы болза, күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудары болур, ынчаар кылырга, өнчүнүн хевирлери база ажыл-агый чорударының арга-методтары хөй янзылыг болу бээр, а ол дээрге рынок экономиказының үндезини болгай.

Күрүне бүдүрүлгелерин хуужударының талазы-биле бистин бүгү практиктиг ажылывыс мурнунда күрүне эт-хөренгизин эргелеп башкарылганың деннелдериниң аайы-биле — федераллыг, республиканың база районнарның. Кызыл хоорайның муниципалитет өнчүзү кылдыр дамыттынар эт-хөренги кылдыр ангылаашкынны ворткан. Өнчүнү эргелеп башкарылга деннелдериниң аайы-биле ангылаар талазы-биле саналдарны ажылдап кылыр ужурлуг билдилиг комиссияны республиканың Министрлер Чөвүлели ведомстволарының, улуг бүдүрүлгелериниң удуртукчуларынан болгаш специалистериндеи, Тыва Республиканың улус депутаттарын киириштирип тургускан. Комиссия ажылынга Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың өнчү дугайында хоойлуларын база Россия Федерациязының Дээди Совединин «Россия Федерациязынга күрүне өнчүзүн федералдыг өнчү, Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының күрүне өнчүзү база муниципалитет өнчүзү кылдыр ангылаарының дугайында доктаалын удуртулга болдурган. «Тыва Республиканың суверенитединин экономиктиг үндезинин ханылар дугайында» Хоойлуну Тыва Республиканың Дээди Совединин хүлээп алганы кончуг өй-шаанда болган, ында мындыг үүлдер бар: Тыва Республиканың суверенитединин болгаш ажыл-агый талазы-биле бот-тускайлан чоруун хандырып турар күрүне бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң эт-хөренгизин, оларның кол бүдүрүлге база бүдүрүлгениң эвес фондуларын киириштир. Тыва Республиканың, күрүне өнчүзү болуп турар, маанга Россия Федерациязының, Россия Федерациязының составында күрүп турар республикаларның, крайларның, областарның, күрүне өнчүзү база даштыкы инвесторларның өнчүзү кирбес дээрзи билдингир.

Сөөлгү үеге чедир-ле Тыва Республика оон районнары болгаш Кызыл хоорай колдуунда өнчү чок турган, чүге дээрге оларның деви-скээрлериниде туруп турар күрүне бүдүрүлгелери Россия Федерациязының өнчүзү болуп турган. Амгы үеде бистин республика бир-де дугаар өнчүлүг апарып эгелээн, оон девискээринде турар федералдыг өнчүнүн объектилериниң дыка хөй кезиин аная халаска дамчыдып берип турар.

А Россияның нийти улус ажыл-агыйының база оон өске-даа алырларына хогумчалыг ажыллаан турарын, эрге-чагырганың болгаш башкарылганың федералдыг органнарының ажылдаарын хандырар, нийти Россияның сорулгаларын шинтпирлээринге эргежок чүгула херек объектилер федералдыг өнчү болуп артар. Оларга дээди болгаш өртүмак тускай өөредилге черлери, Россияның база алырларының эртемнер академияларының албан черлери, авиабүдүрүлге, геология-шинчидел экспедициязы, энергетиканың болгаш харылзаанының бүдүрүлгелери, федералдыг автоуруктар, стандартчыдылга болгаш метрология төвү, телерадиокомпания, гидрометалбан төвү, республиканың санитария-эпидемиология албаны хамааржыр.

ОЛАРДАН өске бүгү бүдүрүлгелерни болгаш албан черлерни, оон иштинде совхозтарны болгаш колхозтарны, Тыва Республиканың күрүне өнчүзү кылдыр саңчылар, олар түс-чер ужур-дузалыг болур болгаш республиканың суверенитедин база ажыл-агый бот-тускайлан чоруун хандырын, оон хереглелдери дээш ажылдаарлар. Чогум олар шуптузу Россия Федерациязының мурнундагы министерстволарының база ведомстволарының бааза-зынга тургустунган янзы-бүрү катты-жышкынларның, концернинерниң болгаш корпорациялар-ның составынга артар эргелиг болур.

Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнүн объектилери болбушаан, улус депутаттарының Кызыл хоорай болгаш район Советтериниң башкарылгазында деннелдерде турун турар объектилерден муниципалитет өнчүзүн тускайлаан. Оларга күрүне эрге-чагырганың болгаш башкарылгазының түс-чер органнарының эт-хөренгизи, чурттаар бажын-балгат фондузу, күрүне садыының база иштинге чемненгениниң, амгы-рал хандырылгазының, чурттаар-коммунал ажыл-агыының бүдүрүлгелери, өскелилге, казын камгалал, күш-культура болгаш спорт албан черлери — хоорайның, районнарның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге эргежок чүгула ынаныг черлерни, түс-чер боттарының башкарылгазының дугайында хоойлуларда дуушкур чер-чер Советтериниң мурнунда салыныган өскеде сорулгаларны күүсеп, шинтпирлээринге хөрек черлерни хамаарыштырган.

(Төнчүзү 2-ги арыында).

УЖУРАЖЫЛГАЛАР УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, Президентиге кандидат Ш. Д. Ооржак бурунгу хүн Бии-Хем районнуң «Сесерлиг», «Саян», «Өөк», «Хадын» совхозтарын, Туран хоорайның соңгукчулары-биле ужурашкан.

Ш. Д. Ооржак чыылганнарга бодунуң программазын, чазактын республиканың экономиказын хөгжүдер, чоннуң социал камгалалын эки-кидер дээш ап чорудуп турар хемчеглерин чугаалап берген.

Санал бергекнер Президентиге кандидатты бир эпсеткилдиг деткип, ол дээш бадылаашкынын соңгулдалар хүнүнде бээрин чугаалаанар.

Ол-ла хүн Президентиге кандидат Кызыл хоорайның аныяктары-биле республиканың хөгжүм-шин театрынга ужурашкан. Дүүн Каа-Хем районнуң ажыл-ишчилери-биле ужуражылга хуралдарын эрттирген.

• • •

Тыва Республиканың Президентиниге кандидат улус депутады Б. Т. Санчы Чоон-Хемчикке, Сүт-Холге, Барыын-Хемчикке болгаш Бай-Тайга районнарга соңгукчулар-биле ужурашкан.

Чаа-Хол районга чорааш, район эмнелгезинин болгаш өске-даа коллективтерге бодунуң программазын таныштырып, чоннуң социал камгалалын боттандырар талазы-биле планнарын чугаалап берген.

Президентиге кандидат дүүн Танды районга соңгукчулар-биле ужурашкан.

(Бистин корр).

ШЫН

ЭРИГ БААРЛЫГ ХЕРЭЭЖЕННЕР

Кандыг байырлалдар чок дээр. Бурган башкывыстың чырык өртемчейге болаган тыптып келген хүнүн безин демдеглеп эрттирип турар апардывыс ышкажыл. Ынчалза-даа оларның иштинден Март 8-тин байырлалы мөзээ эн эргим, эн чоок, эн чырыткылыг байырлалларның бирээзи. Ол хүнүү бүтүн делегейнин херээженнери байырлап турар.

Херээженнер дээргеле кырган-аваларывыс, аваларывыс, даай-аваларывыс, күүйлеривис, чаваларывыс, угбаларывыс, кат-нелеривис, ажы-төлдеривистин иелери, кыс дүмеларывыс, эргечассыг кыстарывыс, кенээтеривис, кады кожа ажылдап, чурттап чоруур эриг баарлыг херээжен эш-өөрүүс-түр. Чырык өртемчейге кижилер деп амытаннарның чуртталгазынга бир-даакчылы, бир чартыы, бир баганазы бар болгай. Олар чоок чуртталга деп билиишкиниивис-даа турбас. Оларның байырлалы — бистиң байырлалывыс, оларның өөрүшкүзү — бистиң өөрүшкүвүс.

Ынчангаш Март 8-тин байырлалы мөзээ эн эргим. Херээжен кижи дугайында чеже ырлар, шүлүктер, романнар бижиттинмээн дээрил, чеже чуруктар чуруттукмаан дээр. «Багай эвес чуртталганын баажызы бистер боор бис» деп ырлажып турары черле шын.

Бо мындыг өөрүнчүг хүнде мээн ургуларымның аразы, хей чылдарда башкылап келген хоочун башкы, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада орар ыргап-ава Көк Сааяевна баштактаныңдаа эвес, шынап ынча деп ырлаар эргелиг. Ургуларымның аразы болгаш оларның ургуларының ынак ыргап-аразы Көк Сааяевнага бүтүүле эккин күзевишаан, хараазында баштаксымаар одуургларны тураскаатты.

Онзагай хүн — Марттың 8-те
Оолдарывыс эвелеп дээш,
Ону-мону, чүү бар-дыр,
Олут орбайн, ыылып
каапталл.
Аштыы-чемни хайындыраал,
Ажы-толду арга-аалы,
Алк-сава, шаланы-даа
Арыг кылдыр эки чуулу.
Келир хүнүн ижер-чиирин,
Херектиг-ле үүү бар-дыр,
Магалиннер мунгаш турза,
Манап турган, садып эккеел,
Кежээликтей клуб баарда,
Кедер хепти бистер базаал,
Чыглып алгаш ажыл барыл,
Чыдыышалы самнап берээл,
Ургуларның аналары
Үйлүү кээп ыылай берзе,
Чымчак сыртыкы, орнун эдип,
Чыттырганнын шүглап
каалы.

Хургул-оол КАН-ООЛ.
Бай-Тайга район.

ШЕВЕР ХОЛДАР ТУРДА, САМДАР ЧОРБАС БИС

Тыва чолдуустун, ада-өгбелеривистин чаңчылдарын, ёзулалдарын чаңгыдан эгелеп өөредирип чүгүлү. Шаг-тоогуден малмаган тудуп, ону кадарын чораан болгай бис. «Хойлуг кижи каас, ивектиг кижи тодуг» деп тыва улустуң үлегер домаа-даа ону балыктаан турар. Ада-өгбелеривистиң шаанда тура сагын чораан ёзулалдарын, тыва национал чаңчылдарывысты сагын, улугну улуг, бичени бичии деп аныяк-өскенге дамчыдары, өөредири чүгүлү. Бис ам кончуг берге рынок үезинде чурттап турар-дыр бис. Бистерге, не-херээженнер, хей уруглуг болгаш бот не херээженнерге, пенсионерлергe амыдыран-чурттаары дыка берге.

Бистиң Чаа-Хөл көзээ Совезин хей уруглуг келерге, инвалидтерге, компенсация албайн турларга болгаш чеживе чок өг-бүлелерге улуг дузаны чедирип турар.

Суурда чамдык хуу мал-маган тудуп турарлар доңурган-даа сүүлү, аваа-даа сүттү, саржагны, артыкшылыг ажыл-чемни чоигa садын турары өөрүүшү. Бажыңнарда шевер херээженнер дуктү дыдып, эзрип, улустуң джемпер, уктар, юбка, платье дээн ышкаш чагыгларын ёзуулаар аргын турарлар. Олар рабкоов баштаар черинге керээ чаяа алган. Шеверлер сыртык хавы, ак-чооганнарны даарап, бопуктарны аргын база даарап турарлар.

Алгы-кештен чеви-чокту, бөрт, куртка тоннарны бистиң ус-шевер херээженнеривис кылып турары мактанчыт. Ынчалдыларга Зоя Биче-оол, Үйнүк Кассыга, Долуна Санчай, Сергин Хүрен, Мая Алдай, Лизия Сундуй болгаш оон-даа өскелер хамаарышыр.

Бо берге үеде, садыглар курттаанда, ийик-хевтиң ортаа оранчок талыгаанда, боттарывыстың малывыс, хоюус кештериңе ийик, бөрт, куртка доврап кедеп ажыктыг.

Бистиң көзээ Совединвис даргазы Зоя Анатольевна Монгуш дыка берге, чымыштыг ажылда. Не кижиниң бажың ажылы база бар, ажы-төлүн хайгаарап, ийик-хевни чуур дээш ажыл төнер эвес. Ол херээженнер ажылынга дыка дузалажыр. Совхозтуң күскү, часкы, чайгы ажылдарынга, малдың хой кыртыдаанга, сиген кезериңге көзээ Совет дыка дузалаар. Көзээ Совет даргазы З. А. Монгуш болуунуң чоду, суурдуң байдалы дээш кызымаа.

Чоокта чаа чеживе чок өг-бүлелерге хой уруглуг, бот келерге, инвалид, пенсионерлерге — 40 хире өрегге дузалаачы кылдыр халас далганы, эштиг тыш берип, хомур-дашты база соорту берген.

Зоя МААДЫ.
Чаа-Хөл суур.

АККЫР ЧАРАШ АНГОРЛАРЫМ

БАЙ-ТАЙГА — МАЛ ОРАНЫ ЧЕР ДИЖИР. Шынаа-даа, ындыг болгай. Барып-барып бады келген бажы бедик Бай-Тайганың баарын дургаар кезер оттуг, аржаан кара сугларлыг мөстери шөөр малды өстүрериңе дыка-ла таалымчалыг. Чылдың кайы-даа үеинде аваа чеде бөөрүнге, оон делгем одалдарында муа-муп баш малтар чапты бөгген оттан чоруун. Оларны канзыг-даа бергелерге торулбас эрестиг ажылжиңге берилген малдынар кадарын ажаап, оон баш санын өстүрер, продуктуунуң бедиңнерин уксаазын эмжиңдер дээш амылдан чоруулар.

Оларны биирээзиниң ажылжи-биле танылып көрээлиңер.

Херелмаа Күжүгет биле Саңтуу Салчак өг-бүле түгүн соонда, мырыгай аныяанда, хөөрби хөө четпеңде-ле, минтичин малын малдарар хаарымчалыг болганы хүндүлүг ажылды хүлээп алган. Оон бөөр-даа ажыг чылдар өрттен. 1964 чылган бөөр чүүлү, төрүп өшкү казарып ол бөгеп эвес ажылга бо хөөрөөге чедип төрептиг баараан болуп келгеннер.

Херелмаа Хуураковна комчуулга кеңээ, ажылынга сагын-сеткилиңден берингеен малчын, сагын ховаңгын не деп, ол чеживе хүлүгүнүн чугаалаңдыр. Ылаңгыя малдың чаш төлүн ажаан өстүрериңе мергежилиг, дүмүүлүг кижи. Ынчаар болбаанын аргазы кым, мынча хей чылдарны хуруунда малчында келген, оон чажыттарын шинчаалап алганы ол-дур. Өшкү казарчызы өг-бүле чыл саңнында энайларын оңга-менги зоокторуп өстүрериниң плачыыг онзалдарын дамдыдып, ыраажы-биле ажылдаан. Ол болза Х. Х. Күжүгеттиң кызымак күш-ажылының түүнели деп дидиңнин-биле чугаалап болур. Мындыг чижектиг кижиниң керейн. Колдуунда чыл санында-ла бир кодан, үш-үс хире анайны менди зоруктурган, совхозка хулээдип берип келген. Чөөрби ажыг чылдарда өшкү (ангорі малдан келгеш, кайы хире орулганы киргенин биидингир ышкажыл. Ангор өшкүлерниң бирээзиниңдиле ортумаа-биле бир килограммдан эвээш дүк кыргып ап көрбээн. Бо дуктуң өртекүнеэн улуг болгай, моон база-ла биче эвес орулга алдынган-ыр.

Эрткен ажыл-агый чылында өг-бүле багай эвес түүнелдерлиг болган. Үс баш төрүүр өшкүге онааштыр 91 анайны менди зоруктурган, бир баштан-на 1,3 килограмм дуктү кыргып алган, ынчангаш совхозтуң малчынарының аразында күш-ажылны маргылдаага шылгараан. Амгы үеде малчының өшкүлери хүр кыштап турар. Бо чылын өшкү бүрүзүнден анай алыр сорулганы салган ажылдап турар.

Чыл бүрүде эки көргүзүүлерни канчап чедип ап турарын сонуургап айтырарга, Херелмаа Хуураковна өзелдин-биле чугаалап бөөр.

— Өшкү комчуг озуучел болгаш ажыктыг мал. Аккыр чараш ангорларны өстүрер дээш бодувустан хамаарышыр бүгүүле хемчеглерни ап келген бис. Хамыктын мурнунда онаашкан ажыл-хевээнге сагын-сеткилиңден берди-нери улуг рольду ойнаар. Дорту-биле чугаалаарга, чеживе-ниинг болуру чүгле малчын кижиниң бодуунда хамаарышыр. Өшкү өске малдарга бодаарга, онзагай шынарларын, ону билер херек. Ол хаалдыг черлерге тааржыр. Анайларны зоруктурып алырда, тускай өртемнилерниң сүмелеэнин бүгүүр эмзирер, чемгерер, агаарладыр, эмнээр. Шуптула ажыл-иштү оларның сүмелериңе, бодувустуң хей чылларда ажылдап келген дуржулгавыска даянып чоодуп турар бис. Чайгы, күскү семиртилгени эки организастаары, оларны, сугтатты, ажаалда, чемгерилгени шын таарыштырары улуг ужур-дузалыг — деп, малчын тайылбырлаар.

Өшкү казарчызының чугаазын дыннап орарга, оон ажыл-ижиниде ийиги чергени айтырыг чок, шуптузу-ла малдың баш санын өстүрериңе, продуктуунуң бедиңерине уттанган. өшкүнү өстүрериниң чажыттарын эки билир байлак дуржулгалыг малчын болду. Шак мындыг кижилер эки көргүзүүлерни чедип ап турбайн канчаар.

Херелмаа Хуураковна Күжүгеттиң күш-ажылын күрүне бедиң-биле үнеелээн, толептиг ишчин Күш-ажылдың Кызыл Тук, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнер-биле шаннаан, РСФСР-ниң кедээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты тыыскаан.

Мал ажылынга болуунуң билини, өскүүн, арга-дуржулгазын харам чокка берип чоруур маадырлыг ажылышкинин, ийик дугайында Март 8-тин байырлалының бүдүүзүнде бижиири менээ таарымчалыг болган. Оон берге, харыысалгалыг болгаш хүндүлүг ажылынга чедишкиннерни ап-болуунга кадыкшылды күзээри артык эвес.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Тыва Республиканың статистика эргелелиңде санаалгалар кылырынга ажыглаар компьютерлерни башкарын, ында тускай бижиндилге аппараттарын ажылдадыр программалар тургузукчулары Елена Горобец, Алла Болганова магнитиг ленталарга бижиндилге үезинде.

Бо пиженер кыстарның ажылдаар өрээлдериниз чаа хевирин техниктиг дериглелерни немей тургускан. Чаа дериглелер саналгаларны хүрген кылырынга улуг идигин берип, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга дузалап турар.

Оюмар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АВАВЫСКА

Бистиң аваывыс Сырга Назыйдаевна Күзерем Бай-Тайганың Кара-Хөл ортумак школазынга үр чылдарда башкылап ажылдап чораан. Коллективниге эш-өөрүүге, чонунга хүндүткелдиг, бичии кыстарны өөредип, кижизиңерингe аваңгы эвес улуг-хуузун киириштирген.

Амгы үеде аваывыс хүндүлүг дыштанылгада. Бистерни аваывыс эртем-биле-ле чедирип, амыдыралын делгем орууңче үдеп киргеп. Аваывыска кезээде чоргаарланып чоруур бис.

Ынчангаш Делегейниң херээженнер хүнү — Март 8-ти таварыштыр солун дамчыштыр байыр чедирип, аңаа кан дег бызыг кадыкшылды, узун назылап чурттаарын күзедивис.

Урулары, оолдары.

КАРАККА ЧҮГЛЕ ААР ӨРТЕКТЕР ИЛДИГЕР

Өртектериң улгадып турарының дугайында мунгараан чагаалар соолгу үеде редакцияның почтазын дола бергени таварылга эвес. Кижилериңе сеткилхөөнү, бодалдары, сагыш човаашкыларны амыдыралдан хоорук болур эвес. Ынчангаш эгин кырында сырлып келген амыдыралды хей чүүктеп ууру кижилерге берге болуп турарының ужун оон-биле үлежиксээриниде калгамчыктыг чүве чок. Кижиниң психологиязы ындыг: аар, мунчулуушкунуг бодалдарын кым-бир-ниле үлежирге, сагыш чиитей берген ышкаш кыпыр.

Ам чагаалардың чамдыктарын ажыдын көрээлиңер. Кызылдан бистиң доктаамал бижикчивис Серен Салчак-оол редакцияже чагаазын ындыг одуурлар-биле эгелээн: «Амыдырал-чуртталганың нарыдан келгени, аъш-чемниң, ийик-хептиң ховартааны чонну хүн бүрүде дүвүредип турар. Автобуска-даа, садыгларга-даа, ажылдаар черге-даа чонуун чугаазы чаңгыс ол апарган. «Моон соңгаар канчап чурттаарыл?». Серен Колович чагаазында амгы тургустунган байдалды сайгарган. Ол мурнунда бараанны далдап алыр турганын, ам садыгларга киирге, каракка өйдүгер чүве—аар өртектер апарганын бижээн.

Кызылдың чурттакчызы Михаил Чамыян ап турар пенсиялы-биле аъш-чем өртектериниң дүүштүрүлгезин санап көргүскеш, чүгле чем садып алырынга айда 341 рубль 29 көпеек четпес болуп турарын тодараткан. Кижи чүгле чаңгыс хлеб чип чурттаар эвес, кедер ийик-хепти, бажыңы ажылынга херек үүрмек үүлдер база садар апаар. Күш-ажылдың хоочуну чагаазының төнчүүзүнде мынчаар бижээн: «Моңу санап көрүп олурган, чурттаар бе азы алыр бе деп бодалга кижи келирдир. Черле чүү болду бо, чон дээш Россияның болгаш Тываның удуртулгазы чүү бодап турарыл?».

Редакцияның почтазында шак мындыг, ундарал болган чагаалар эвээш эвес видивис. Маңаа чүгле чамдык чагаалардың авторларын адап каар арганы-дыр бис. Чуге даарге утказы дөмей, саны көвей чагаалارны солунга долузуубиле берип шыдавас бис. Бодап-даа көрүнер заан: чамгыс аай, амыдыралда бергелерни чыскаап санаан, хомудаан, кудараан сеткилин илереткен чагаалارны шуптузун парлап турып бөөр болзувусса, солун чүге демейлежи Серги дег-дир? А бир эвес автор кижи ажыктыг сааналдарны, сүмелерни бижээн, чугула айтырыг тургускан болза, бис ол чагааларны күзеллиивис-биле парлаар бис.

Алдан-Маадыр суурдан Бады Оюржак «Өртектерге күш чедери бергедээн», Чаа-Хөлден Динара Уныуулай кызын суурнун төп одалга системазының багай ажылдаанындан магазиннер, школа, ясли-сад, эмнелге доңуп, септелгеге турганын шүгүмчүлээн. Каа-Хем райондан Даңгаа Олай-оол өртектерни ойлап ап болуур бе деп айтырып турар. Кызылдан С. Оюн 10 дугаар талонга конфета, печенье аймааның нормазын (граммын) көвдетсе деп күзээн. Өөрүнүн Ак-Чыраадан Марина Кыргыс ында холушкак барааннар садының багай ажылын шүгүмчүлээн. Эрзиниден Наталья Хорлуу чагаазының адын «Өртектериң аарын!» дээп. Улуг-Хемниң Булун-Теректен Орус-оол Түлүш хамык чүве удуртукчулардан хамааржыр деп бодалдыг.

Хандагайты суурдан Василий Монгуш ховар бараанар өртээнге немей 660 рубль төлээр, ол кандыг аайлыг дүрүм чүвел деп айтырган. Маңаа хамаарыштыр тайылбыр бөөрин Респотребсоюзтуң киллис эргелекчизи К. С. Саттан дилээн мен. Ол хуучу дадывырны ынчап тур бөөр, оон хемчээлин ам өстүрген деп тайылбырлааш, ол дугайында материалды солунга белеткээн.

«Водка база катап моондактай берди» деп чагаазында Кызыл районнуң Көк-Тейден Вера Кучун водкага чиженнеэшкин дугайында бижээн: чамдыктар ону 150 рубльге саарып, «тенек баштыгларны» чулуп туруп берген» дээн.

Өртектериң өскениниң дугайында чүү чугаалаар бис? Байдалды кижи бүрүзү көрүп, дыннап, билип олурар. Маңаа артык тайылбыр, хей чугаа чоруткан азыы чок боор. Чүгле ам өртектериниң өскениниге, амыдыралдың сы базып келген бергелериниге кичээнгеиивистиң мөөнгеп алгаш, мунчулуп, хол салдынып олуруп бөөр болзувусса, оон чүве бүтпес. Шынаа-даа болза, кудумчуларда аштап-турааниңден доңгай дүжүп чоруур кижи-даа чок (бурган өдүүн, бак чүве ынай турзуп), чамдык кижилерниң өскинде кеткен хевиниң өртек-үнелии дендии хиреле көстүр чүве-дир. Бо чоокку бирлии чылды шыдап артып алза, оон амыдырал аайлажыр, башкарлып, чүгээртей бөөр дээрзинге идегел улуг. Чүгле бистиң кижи бүрүзүнүң ак сеткилиг ажылынган, чүвени бодап билириңден, кайы хамаанчок, күткүүшкүнүнгe алыспазынган ол хамаарыр.

Амыдыралдың ак талаларынче, эки, чырык чүүлдерге чүтүүрүн бодаалыдар, бот-бодувусту камнажылынар. Кижиге камгалал харыысы деп чүве турар болгай: амыдырал берге болган тудум, оон чырык талаларынче, чараш чүүлдериниче, бичии-даа бол, өөрүшкүлериниче кижи сорунналаныр тыртылар. Бодун идегел, бүдүрел, сорукмаңгай чок кылдыр думбеңдиңдир дүй ап кээр бодалдарга бастырар болза, кижи новроз аян ышкаш, сагыш аарынга-даа алдыр болур, ынчангаш кижи бодун-даа, долгандыр турар өскелериниңдe камнаарының чугулалы мында. Канчаарта-даа амыдыралдың боду дег үнелиг, эки онза чүве чок ышкажыгай. Ону так сактып аалыңар.

Надежда ЭРГЕП.

Чагаалар дончулалы

Авторлар Алдын-Херел Куулар, Саяна Шогжал, Николай Монгуш, С. Кадоол, Бюрбю Сат, Намгай Маадыр болгаш өскелер-даа өртектер өскен, канчап чурттаарыл деп теманы чагааларында сайыраткан. Алы үмээн авторлар хомудай бербес боор деп идегедим, оларның шуптузун санап биижир болза, солунуун бүдүн арны херек апаар чыгыы боор. Оон амгыда маңаа «Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Россия Федерациязының чоокта чаа үнген Хоолдузун ажыглаар болай-дыр мен. Оон 42 үүлүүде мынчаар айытканы: «Хамаатыларның чагааларынга харыылдары болгаш оларны сайгарып көөр эргехүлээлгелиг организацияларже база аймак-дужаалдыг кижилерге ол чагааларны шилчидери редакцияга алдан эвес». Хоолуга тайылбырны февраль 25-те үнген солунда берген. Оон авторлар боттарының эргехүлээлгелерин тодарадыр билип ап болур.

Шынаа-даа болза, сан-түн чок чагааларны шуптузун сайгарып, оларны аай-дедир шилчидип олурар чай-шөлээн журналистерге кайза боор. Ажыы-биле чугаалап каалы: редакцияда чагаалар-биле ажылдап олурар чүгле 11 ажылдакчы бар. Бо журналистер оон амгыда чугула материалдарны организастаар болгаш белеткээр ажылдыг. 11 кижи республиканың муң-муң чурттакчыларындан кээп турар чагааларга күш четтирер бе? Боттарывар бодап көрүнер.

Моон мурнунда пенсия, пособие алывчыларының айтырыглыг хей чагааларын Социал хандырылга министерствозунга чедирип, специалистерге харыылаптыр, боттарывыс тайылбыр берип, хөлчок-ла болган бис. Моон соңгаар ындыг айтырыгларны хамаарыр организацияларындан хамаатылар боттары тодарадып алырын сүмелээр-дир бис. Ол ышкаш бажып-балгат-биле хандырылга айтырыгларын база. Тайылбырларны катап-катап берип турганының кадындан безин ам-даа ол-даа айтырыгларын салып турарын бо кижи кайгаар. Азырадыкчы хөөнге чаңчыга бергенивис чаңгыс бо бичии чижектен илдеп.

Өртек өскениниң дугайында чүү чугаалаар бис? Байдалды кижи бүрүзү көрүп, дыннап, билип олурар. Маңаа артык тайылбыр, хей чугаа чоруткан азыы чок боор. Чүгле ам өртектериниң өскениниге, амыдыралдың сы базып келген бергелериниге кичээнгеиивистиң мөөнгеп алгаш, мунчулуп, хол салдынып олуруп бөөр болзувусса, оон чүве бүтпес. Шынаа-даа болза, кудумчуларда аштап-турааниңден доңгай дүжүп чоруур кижи-даа чок (бурган өдүүн, бак чүве ынай турзуп), чамдык кижилерниң өскинде кеткен хевиниң өртек-үнелии дендии хиреле көстүр чүве-дир. Бо чоокку бирлии чылды шыдап артып алза, оон амыдырал аайлажыр, башкарлып, чүгээртей бөөр дээрзинге идегел улуг. Чүгле бистиң кижи бүрүзүнүң ак сеткилиг ажылынган, чүвени бодап билириңден, кайы хамаанчок, күткүүшкүнүнгe алыспазынган ол хамаарыр.

Амыдыралдың ак талаларынче, эки, чырык чүүлдерге чүтүүрүн бодаалыдар, бот-бодувусту камнажылынар. Кижиге камгалал харыысы деп чүве турар болгай: амыдырал берге болган тудум, оон чырык талаларынче, чараш чүүлдериниче, бичии-даа бол, өөрүшкүлериниче кижи сорунналаныр тыртылар. Бодун идегел, бүдүрел, сорукмаңгай чок кылдыр думбеңдиңдир дүй ап кээр бодалдарга бастырар болза, кижи новроз аян ышкаш, сагыш аарынга-даа алдыр болур, ынчангаш кижи бодун-даа, долгандыр турар өскелериниңдe камнаарының чугулалы мында. Канчаарта-даа амыдыралдың боду дег үнелиг, эки онза чүве чок ышкажыгай. Ону так сактып аалыңар.

Надежда ЭРГЕП.

Чылыг сөс

ОЛАР ДЕГ БОЛУР БИС

Ырак черде чурттап чоруур кырган аваларывыстың бо-ла сактып, чугаалажыр бис. Кырган-аваывыстың Сержин Достановна Хертек, кырган-ачаывыстың Өпей Чыргалович Хертек дээр. Олар Бай-Тайга районнуң Кара-Хөлге надарылап ажылдап, чурттап чордулар. Кедеде чурттап чоруур кижилер черде ындыг мал-маган азыраар болгаш эртемнилерге, өрес-кежээ, күш-ажылга ынак болур. Кырганнарывыс база ындыгларының бирээзи, — чонунга хүндүткелдиг, үнген-кирген чону хей улус. Назы дегүп, пенсияже үне бергеш, ургуларының ажыы-биле Тес-Хем районда барып чурттап өскүүнер. Ажылишке чаңчыккан, ам арга-өске черде барган улуска чаагаранчыг болду ышнаан, пенсионерлер-даа болза, быыза кадарып ажылдап бергеннер.

Кара-даа чорааш, мал соондам кылаштакшы өөренген өгбелеривистиң күрүнеге өстүр азырап берген малының баш саны хей-ле боор. Ургу-зарының, бистиң ижер-чиривис, ийик-хевивис дээш ада-невистен артык сагыш човаар кырганнарывысты ыраксынып чор бис. Оларывысты сагынгаш, чайгы дыштанылга кээрин четтиктейн манап тур бис.

Пала-даа, кандыг-даа черге чораш, чурум чок чүве кылбас, улус-чонга багай дирпес кырган-аваывыс, кырган-ачаывыс сеткилин хомудатпас бис. Оларның күш-ажылга кызымаа ышкаш, өөредилгеге, ажыл-ишке база ындыг боор бис.

Делегейнин херээженнериниң байырлалы — Март 8-ти уткуштур ын хүндүлүг кижилеривис — кырган-аваывыска, кырган-ачаывыска өөреникчи изин байыр чедирип, кан дег бызыг кадыкшылдыг, чик алак болуурун күзедивис.

Ирл. Игорь, Орлан ОЧУРЛАР.
Бай-Тайга район.

ИДЕПКЕЙЛИГ, ТЫВЫНГЫР БОЛУР

Херээженнер чөвүлелдериниң ажыл-чорудулгазын идепкейлиглери амгы үеде чугула. Ону барымдаалап көргеш, райкүүскомнуң бо ажылны харыылаар килдизи, чер-черде херээженнер чөвүлелдери-биле кады чамдык хемчелерин ап турар. Оон ачызында өскен ажылдар кылдынган.

Районнуң херээженнер чөвүлелиниң (даргазы В. Баяндай) кежигүннеринде 15 кижини соңгаан, ында улус ажыл-агыйының ийиг-бүрү ажыраарындан улус хаара туттунган. Олар херээженнерниң ажылынга, амыдыралына хамаарылган айтырыгларны шинчилеериңе үлүүн киирип келгеннер. Херээженнер чөвүлелдериниң, агитквартиралар дарталарының семинардарын эрттиргеш, оларның ажыл-чорудулгазына үнелелди берип, четпестерни илереткен, моон соңгаар чорудар ажылын тодаргайлаан. Район төвүнде, суурларда эвээш орулгалыг, чурттап орар байдалы берге өг-бүделерни чөвүлел тодаратқан, оларга боттут дузаны чедирип турар. Самагалдайда пенсионерлерге, инвалидтерге тускай магазинин ажыдарынга өскүмчеге көргүскен. Суурларда хоочуннарга садар аъш-чем, үлепүр барааннарын тускайлаан.

У. Шыныада, О. Шыныада «Чодураа» совхозта херээженнер чөвүлелери (даргалары Ч. Б. Шалыя, Ч. Б. Куулар, М. К. Ак-оол) ажыл-чорудулгазын эвээш идепкейжиткеш, дээрелериниң санынга киргеп. «Чодураа», Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтарда херээженнер чөвүлелдериниң даргаларын шалыныг ажылдаар кылдыр тургусканы дыка таарымчалыг болган. Херээженнериниң, ылаңгыя аныяктарының, школалыларының өөредилгезинче, кижизидилгезинче, кем-керек үүлгелир, арагалаар чорудуктарга удур демиселди күштелдиреринче, улустуң ажыл-ишче хаара тударынче чөвүлелдер кичээнгейни салып турар. Бо бүгү ажылчорудулганың түүнелдери багай эвес деп санап турар бис.

Херээженнер чөвүлелдериниң ажылында четпестер эвээш эвес. Самагалдай, Шуурмак суурларда чөвүлелдер сула ажылдап келген. Амгы үеде четпестерни илер дээш райкүүскомнуң киллизи, херээженнер чөвүлелдери хемчелерин ап өгелээн. Рынок экономиказынче шилчээн турар бо берге үеде херээженнер чөвүлелдериниң идепкейлиг, тывынгыр, чогаадыкчы ёзуулуг ажылдаары негеттинин келген. Ындыг болганда херээженнериниң ажылга идепкейлиг кириштирери, бот-харыысалгазын бедиңери, оларның социал камгалалын күштелдирери чугула болуп турар.

Серемчаа ШОИДУН.
Тес-Хем райкүүскомнуң киллис эргелекчизи.

УЕ БЕРГЕ-ДАА БОЛЗА

Чурт рынок экономиказынче шилчээн соонда, көзээ черлерде чурттап ажылдан турар херээженнериниң социал амыдыралы берге байдалга таваржып келген. Аъш-чем, ийик-хей болгаш өске-даа ыыдыралга чугула барааннарының өртектери ол хемчээл чок өскеин херээжен чонга улуг ундаралды таварыштырын келле-даа. Бай-Тайга районнуң көзээ суурларында херээженнер ялы-бүрү ажылларга ак сеткилдиг чоруун көргүзүп турар. Ye берге-даа болза, Делегейнин херээженнер хүнү — Март 8-ти байырлал кылдыр уткуп турар. Дүүн Тээлинин Культура бажыңына болган байыдылыг хуралга райкүүскомнуң харыысалгалыг ажылдаачызы Салчак Допул, ийет-кел кылган. Аңаа херээженнер, чалыы салгал аныяктар дугайында ажык чугаа болган. Оюн-тоглаа, спортчу маргылдаа, ужуражылгалар база эрткен. Херээжен чонга турасказаткан концерт солун болган.

Ол ышкаш Делегейнин херээженнер хүнүнге турасказаткан байырлыг хуралдарны чер-черге организастаан эрттиргеп. Рынок харылзааларының үезинде херээжен чонуун сорулгаларының, оларның социал камгалалының дугайында ийеткелер база ужуражылгалар кежээлер, ноччулга конференциялары, спортчу маргылдаалар, хөглүг оюн-тоглаалар суур, агитквартал бүрүзүнде болуп эртер дээрзин Бай-Тайга райкүүскомнуң даргазының оралакчызы Чечекмаа Саая биске дыннаткан.

(Бистиң корр.).

Рынок экономиказынче шилчиринин харыысалгалыг үе-чадазы

ХУУЖУДУЛГА— РЫНОКЧЕ БАЗЫМ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Мынчап көөрге күрүне өнүзүн эргелеп башкарылга демнелдериин хайы-биле ангылаар ажыл кол нуруузунда доозулган. Бо айтырыгны республиканың Дээди Соведиин киргени-биле Россия Федерациязының чаза үзе шинтпирлээр.

Күрүне бүдүрүлгелерин хуужударын эт-хөренгини ангылаанының хире-чергезиби-биле организастаар. Ол ажылды чорударын бистин республикага Күрүне эт-хөренгизин башкарар талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитединге, Кызыл хоорайның база районнар комитеттеринге даандырган.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударын Хуужудулганың республика программазын өзүгаар боттандырар, ук программаны Тыва Республиканың Дээди Совети бадылаан болгай. Ону «РСФСР-те күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунун 1992 чылда Россия Федерациязынга күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудаарының программазының Кол түүлдериин база ол ышкаш Россия Федерациязының Президентизинин Чарлыы-биле бадылаттынган, хуужудулга чорудулгазын таарыштыр көрүп турар нормативтиг актыларның негелделеринге дүүштүр ажылдап кылдынган. Программада дараазында белүктер кирип турар: республиканың экономиказының рынок экономиказынче киргенинин эге байдалының дугайында, хуужудулга чорударының соргулгаларының, мурнады өөр түүлериниң, кызыгаарлаашкынларының, ону чорударының аргаларының дугайында; хуужудар болгаш хуужутпас бүдүрүлгелериин дангызын ында кирген, хуужудуп турар бүдүрүлгелериин күш-ажылчы коллективтериниң кежигүннерине чигелделерин база акша-хөренгилериин дестерин база төлевириин хевирлерин айыткан.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ экономиктиг база социал онзагай түүлдериин дугайын чугаалаан тургаш, чоонун амыдырал деннелин хереченгеп турар кол көргүзүглер талазы-биле бистин республика Россия Федерациязының болгаш кожа регионнарының деннелиндеи дыка хоожуап турарын демдеглээри чугула. Чоонун ниити санында көдээ чурттакчыларның үлүү 52,5 хуу болуп турар (Россияда — 25, Чөөн Сибирь регионунда — 28). республикада демография байдалы кижилер төрүттүнериниң деннелинин бедин-биле база оон чонунук аразында уругларның болгаш аныяктарның үлүүнүн хөй болуп турары-биле онзагай. Чурттакчы чонунуң ниити санының иштинде уругларның болгаш 30 хар чедир аныяктарның үлүү 62 хуу болуп турар.

Социал чарыгдалдарның деннелинин бедин, улус ажыл-агыйының структуразының чиг эт коллааш шинчилии база бүдүрүүшкүн адырының чавыс орулгалыы республиканың түгле дотация ачызында хогжүүрүнге чедирип келген. Мынчангаш бистин республиканы байдалдарында күрүне онүзүн күш-ажылчы коллективтер болгаш ангы-ангы хамаатылар садып алыр, сазар арга-биле калбаа-биле, дүргедээшкиннинг хуужударының байдалы кызыы деп түүнел үндүрүп болур. Республикага рынок харылзааларының хөгжүүрү деңлески эвес, хоорай болгаш көдээ черлерге, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларына чангыс аай эвес дүргедээшкинниг чоруур болгаш олар хой националдыг чурттакчы чонга ылангыя көдээ чурттакчыларга аарышкылыг болур.

Хуужудулга дээрге күрүне азы муниципалитет онүзүн хуу азы коллективтиг онүг кылдыр садары азы халаска дамчыдары болур. Хуужудулга үезинде эт-хөренгинин үеэнинин эргези күрүнеден хуу кижилерге азы күш-ажылчы коллективтерге шилчиир.

1992 чылда мөөнү-биле база үүрмектен садар садыгның, ниитинин чемненилгезинин болгаш амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелери, тудугнун болгаш тудуг материалдары үлетпүрүүн бүдүрүлгелери болгаш организациялары, көдээ ажыл-агый продукциязының баштайгы болбаазырадылгазын кылып, көдээ ажыл-агый бүдүрүүшкүнүн хандырып турар күрүненин көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери (совхозтардан ангыда), азык-чем болгаш чиик үлетпүрүүн үүрмек бүдүрүлгелери, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының карылгалыг бүдүрүлгелери, ара тургузуп каан объектилер болгаш тудугнун нормативтиг хүүсаалары эрте берген, тудуу доозулбаан объектилер хуужуттунар ужурлуг.

СОВХОЗТАРНЫ болгаш чурттаар бажың-балгат фондузун хуужудары Хуужудулганың республика программазында көрүнмейн турар. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1992 чылдың январь 30-де хүлээп алганы «Тыва Республиканың колхозтарын болгаш совхозтарын эде организастаарының чурумунун дугайында» № 35 доктаалын өзугаар оларны эде организастаар талазы-биле тускай дүрүмү ажылдап кылыр.

Чурттаар бажың-балгатты хуужударын «Тыва Республикага чурттаар бажың-балгат фондузун хуужудар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун өзугаар кылыр.

Хуужудулга программазында хуужудулга талазы-биле янзы-бүрү кызыгаарлаашкыннарлыг база хуужударын хораан бүдүрүлгелерин онзалап айыткан. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң азы улус депутаттарының чер-чер Советтериниң тускай шинтпирин өзугаар хуужудар ужурлуг бирги бөлүктүн бүдүрүлгелериниге эт комбинаттары, Кызылдың хоорсүт заводу, пиво заводу, алгы заводу, өөредилге черлериниң, школдаларның, интернаттарның сургуулдарын, эмнелгелерни хандырып турар садыгның база ниитинин чемненилгезинин бүдүрүлгелери болгаш объектилери, чүнар-бажыннар, хөй-чүүр черлер, аалчылар бажыңнары болгаш өскелердээ хамааржыр.

Хоорайлар аразында база хоорайлар иштинде пассажирлер аргыштырып турар автотранспорт бүдүрүлгелерин, «Тыва аңыыр-тывыш» БК-ны бүдүрүлгелерин, суг ажыл-агыйының бүдүрүлгелерин, харылзааның болгаш арга-ыяш ажыл-агыйының, «Тыва коммунэнерго», «Водоканал» бүдүрүлгелерин болгаш өскелерни-даа 1992 чылда хуужударын хораан.

Социал-культура хереглелдин объектилерин (кадык камгалалының, өөредилгениң, культураның болгаш спорттуң объектилерин, оон иштинде бүдүрүлгелериниң эт-хөренгизинин составында кирип турарларны) оларны хуужударын таарыштырып турар хуужудулга актыларын хүлээп алгыжеге чедир хуужуткан турун болбас.

Кооперация садыының объектилерин хуужудары чүгле хуучулар боттары шинтпирлээн соонда, кылдынган турун болур.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының дугайында инициатива эт-хөренги башкарар талазы-биле комитеттерден, бүдүрүлге удуртукчузундан, бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллективинден, оон цехинин, бүдүрүлге кезээнин, бүдүрүлгениң өске-даа салбырының күш-ажылчы коллективтеринден, юридиктиг эргелиглерден үнген турун болур, ынчан оларның устав капиталында күрүненин, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң, хөй-ниитин организацияларының болгаш фондуларының үлүү 25 хуудан көвүдевес болур ужурлуг. оон-биле кады ындыг инициатива харылзашкак бүдүрүлгелерден, банкылардан, кредиторлардан, эргечагырга болгаш башкарылга органнарындан үнген турун болур.

Бүдүрүлгелерни хуужударын оон үнелеткен өртээн барымдаалап, бүдүрүлгениң капиталында акцияларны садып акционержидериниң аргазы-биле, коммерция конкурузун өзугаар база аукционга садып алыр, сазар арга-биле, а ол ышкаш арендага берген турган бүдүрүлгениң эт-хөренгизин садып алырының аргазы-биле боттандырар. Чогум хуужудулганы кайы арга-биле чорударын эт-хөренги башкарар талазы-биле комитеттин, тургусканы комиссия шинтпирлээр. Бистин республиканың байдалдарында хуужудулганың эң чогумчалыг аргалары акционержидери-биле коммерция конкурузу болур.

Хуужудулганың аргазын шилип алырда, эт-хөренги башкарар талазы-биле комитетке хуужудулга дугайында билдириишкин-биле кады кирген күш-ажылчы коллективтиң санал-оналыг база садып алыкчыларның саналдарын хуужудулга комиссиязы барымдаалаар, ол ышкаш хуужудуп турар объектиниң онзагай түүлдерин, ук девискээрге ол бүдүрүлгениң социал-экономиктиг ужур-дузазын өөренип көөр.

БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИ хуужударын чүгле ажылчы чонунун болгунун киржилге-биле база оон эргеажыктарын барымдаалап кылыр. Мындыг түүлдерин эң чугула деп көрген: күрүне бүдүрүлгезин хуу кижилерге садарын, а ол ышкаш оларның акцияларын хостуг садарын чүгле күш-ажылчы коллектив акционержидиншкинден база арендадан ойталаан таварылгага кылыр болур. Хуужудулга үезинде артык эргени күш-ажылчы коллектив-биле чертелештир 30 хар чедир аныяктарга база республиканың доктаамал чурттакчыларына берген тудар. Маңаа республиканың чурттакчы чонунун психологиязын, чаңчылдарын база оон амыдыралынын онзагай чүүлдерин, демография талазы-биле байдалдарын, амыдырал деннелин барымдаалаары эргежок чугула.

Бүдүрүлгелерни акционер ниитилелдери кылдыр эде тургузуп хуужудуп турар үеде оларның акцияларын күш-ажылчы коллективтерниң кежигүннери дыка чигелделге садып алыр. Акцияларның 25 хуузун (чангыс ажылдакчыга онаштыр айда амыдыралы төлевириин эң эвээш дээн 20 хемчээлинге чедир) күш-ажылчы коллективиге халаспаан. Ол акциялар аңаа бадылаашкын эргезин бербес. Бир эвес ажылдакчылар ону алыр дээр болза, олар акцияларны устав фондузунун 10 хуузунун деннелинге чедир үжен хуу чигелделиг база чыл иштинде эвээштен төлээр кылыр садып ап болурлар. Артыкан акцияларны күш-ажылчы коллективтин кежигүннери ниити түүм өзугаар рынок өртээ-биле садып алыр апаар. Ынчан хууда азы чээн алган акциахөренгини ажыглап болур.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелери арыг орулга күсели-биле хуужудулга фондуларын тургузуп, бүдүрүлгелериин ажылдакчыларына хуужудулганы хууда саннарын ажылып болур. 1992 чылда бүдүрүлгениң хуужудулга фондузунче шилчиир акциазы 1992 чылдың январь 1-де байдалы-биле үк бүдүрүлгениң экономиктиг үзүг берииншкин фондузунун артыышкынының 50 хуузун. дан, а ол ышкаш 1992 чылда бүдүрүлгениң херек кырында алганы арыг орулгазының 10 хуузундан ашпас болур ужурлуг, чогум чангыс ажылдакчыга онаштыр хуужудулганың хууда санынче шилчидери айда ажыл төлевириниң эң эвээш 10 хемчээлинден хөй эвес болур.

«РСФСР-ге ат кырында хуужудулга саннарының болгаш салыышкынларының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунда айытканы хамаатыларның ат кырында хуужудулга салыышкынларынче акша шилчидилгезин 1992 чылда кылбас.

Хуужудулганы кандыг арга-биле кылып турарындан хамаанчокка, садып алыкчы (Тыва Республиканың Эт-хөренги фондузу) биле садып алыкчы арасында хуужудулга дугуржулгазын «РСФСР-те күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунда уткаанын тодаратканы нерээ үндезиниге кылыр. Аңаа бүдүрүлгени оон ынай ажылдаарының талазы-биле, чижээ, бүдүрүлгениң утланыышкынын, продукциянын азы ачы-дузаның ассортиментизин хеөөр арттырарының талазы-биле, талаларның боттарының муруңга хүдээлгелери кирер. Бүдүрүлгени өнүг кылып алганының эргези садыгындан садып алыкчыже Россияның хоойлужуудулгазында көрүүлген турум өзугаар керээни бүдүткеп соон дарый дораан шилчиир.

Бүдүрүлгелерни хуужуттанындан алдынган акша-хөренгини республиканың Эт-хөренги фондузу муниципалитет, республика болгаш федералдыг бюджеттер аразында Россия Федерациязының хоойлужудулгазында доктааткан нормативтер өзугаар хуваар.

Хуужудулга дээрге, нарын болгаш бистин шуттувуска чаа үүл болуп турарын түннелинде демдеглээл. Республиканың экономиказынга бо ажылдың аажок улуг ужур-дузалыын барымдаалааш, ону ажык-чарлыг кылдыр, эрге-чагырга база башкарылга органнарының, хөй-ниитинин контролю-биле организастаары кончуг чугула. Ынчангаш республиканың Министрлер Чөвүлелиниң шиитпири-биле күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының республика база адырлар программаларын канчаар боттандырып турарын контрольдаар комиссияларны тургускан.

Яков САРБАА. Тыва Республиканың Эт-хөренги күркомунун даргазы.

• СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

ТУЛГАН ЧЕМПИОН

● Елена Тутатчикова ча адарынга ХКД-нин (Хамаарышпас Күрүнелер Демнежилгезинин) баштайгы чемпионадыының тиилекчизи ●

Чувашиянын майысылаңга ХКД-нин ча адар талазы-биле баштайгы кышкы чемпионады боор эрткенин мурнунда дыңнаткан. Ол хаңысалгалыг маргылдаага эрткен чылын ниити-эвилел рейтингизинге төрээжен болгаш эр кижилериң эразында бирдей алдан дугаар чедир черлерни эвлээн спорттуланы кирживи-биле чалаа. Ынчангаш дүшкен Эвилелге турган сес республиканың, а ол ышкаш Грузиниң төлээлекчилери аңаа бөлүк чыдыган.

Бистин республиканы ХДК-нин кышкы чемпионадынга киржиов-биле үш кижини, тодаргайлаарга, рейтинг өзугаар алдыгы черде ча адыкчылы, делегей чергелиг мастер Елена Тутатчикованы, спорт мастерлери Байана Ондурну болгаш Шолбан Дажыны (тусулганда 11-ги болгаш 25-ки черлерни ужаан) келдиткен турган. Ынчалза-даа республиканың Спорткомитединге оларны ышаар чоруудар акша-хөренгиниң чок болганындан ийи кижи бо маргылдаага барып киржир аргазы чок болган. Чүгле Елена Тутатчикова-биле оон башкылыг боттарының хүсүү-биле маргылдааже чоруун билгеттерин садып алган, барын киришкеш келгенгер.

Маргылдаа үезинде ча адыкчыларының аразында демисел ыдыг-даа болган болза, Елена болдунуп эки белгелиг болгаш тиилележе түрэ дүшкес түрэ-соонун херек кылыпка хөөрүскеш, Хамаарышпас Күрүнелерниң Демнежилгезинин ча адар талазы-биле баштайгы түүгаан чемпионун деп хүндүлүг атты бүдүрелдиг-биле чедип алганын өөрүп демдеглээр херек. Оон бо тиилележенин улуг ужур-дузазы Барселонага болуп чайгы Олимпийжи оюнларга киржир кижилериң шилиишин, баштайгы ча-адазының болганы-биле илерелдиг турарын айтыр чүүлүг. Ынчаарга бистин Тывалан талаттырган-даа болза, ол чемпионатка барып киржир эрга чок болган. Ынчангаш спортчулар база-да белик тиилелдерни чедип ап, шыдаар турганын хаңаалал-биле чугаалап болуп. Чүгле дээрге олар ниити эвилел рейтингизинге мөөнүү одуурларын эвээш таварылга эвес-ле болгай.

Ча адар спорт бистин республиканга элээн каш чылдарын мурнунда тыштын кеперээш, эвээш эвес саныг талантылыг кижилерни хаара түткан. Бистингге болгаш өске-даа хоорайларга болгулаан маргылдаалаарга оларны төлээлекчилерин эки көргүүлерге боор, шаннадлыг черлерге үнүп, ат-алдарны-даа чедип ап турганнар. Сөөлгү үеде спорттун бо солун болгаш белге хевирлиг киржээгейнин ышык хамыдаалары-биле холбаштыр кошкаанын бо маргылдаа бадыткап турар-дыр.

Елена Тутатчикова чаасказаан-даа болза, бистин республиканың төлөөлүг төлөөлекчизи боор шыдаан. Демисел шыпан-ла, шыдыгы болган. Маргылдаа чаа, олимпийжи системаны болгаан эрткен. Маргылдааның бешинчи ийи хүнүнүн үезинде 90, 70, 60, 50 болгаш 30 метр черге ча атканының түнелинде бирээдеи үжеи ийити чедир черни эвлээн спортчулар демиселди түннел кезекке уламчылаары-биле артар ужурлуг. Ынчангаш олар-ны тускай таблица өзугаар бөлүүдүргге үскеш, оларга күргеннерин ийи-ийи кижи кылдыр хуваваан. Бөлүк бүрүзүнүн тиилекчизи кижи оон даараазында еске болуттуг тиилекчизи-биле ужуражып, маргыжар ужурлуг. Бо чүрүм өзугаар чүгле ийи кижи арткыжете чедир маргыжар турган.

Еленаның эң баштай маргыжар ужурлуг кижизи делегей чергелиг спорт мастери, Читадан келген Наталья Болотова болган. А дараазында Еленаның бодунун-ча эки, делегей чергелиг спорт мастери, Алма-Ата чурттуг Яна Тупицынка таварышкан. Елена ол ийи мастерни ажып каан. Оон соонда тыва спортчу Грузиядан келген Хатуна Кравшвилини болгаш Ташкент чурттуг ча адыкчызы Светлана Цыганованы ашкаш тиилээн. Адактын соонда ол делегей чергелиг спорт мастери, Чита чурттуг Надежда Базманыреновабиле тиилелге дээш тулчур ужурга таварышкан. Елена ол ийи мастерни ажып каан. Оон соонда тыва спортчу Грузиядан келген Хатуна Кравшвилини болгаш Ташкент чурттуг ча адыкчызы Светлана Цыганованы ашкаш тиилээн. Адактын соонда ол делегей чергелиг спорт мастери, Чита чурттуг Надежда Базманыреновабиле тиилелге дээш тулчур ужурга таварышкан. Устунде эң шыырак дээн спортчуларны маңаа адаанын таварылга эвес. Ынчаарга-даа Базманыренова оларлан-даа артык дүүжулгалыг, часпас адыгжы. Елена оон-биле шыңгыы маргышкан, база-ла ажыл каан! Кыымаккай демиселдин түнелинде Елена Тутатчикова ХКД-нин ча адарынга чемпиону атты чедип алгакын база кагап демдеглээл.

Бистин спорттувустун тиилелги Тываның ат-сураан алгыдын, өөрүшкүнү болдурганда болза, чамдык хаваанчыг чүүлдериин бар боор турарын ажыы-биле чугаалаар аңаар. Кончут берге, ачыр-дачыр демисел үезинде Еленаны чүгле чаңгыс кижи, оон тренери болгаш ачазы — Евгений Викторович деткен, хейзат киирип, бодунун үеелиг арга-сумезин берип турган. Бир эвес Елена-биле кады оон чаңгыс чер-чурттуглары аңаа турган болза, кайы хире деткимче болурун мастер хаваадал-биле чугаалап турар. Оларны бистер үстүнде адаан болгай бис.

Ча адарының талазы-биле талантылыг кижилер хөй эвес, ийи-ваңгыс болгай турар. Оларны бүгү талазы-биле деткирери чүгле Спорткомитеттин эвес, хаваан бөлө күш-культура организацияларының, хөй-ниитинин база хүлээлгезин ыылдыр көөр үе келген. Ынчанмас болза ыңдыг талантылыг кижилер чоорту чиде бээр.

Ам Елена элээн каш эң хаңысалгалыг маргылдаалаага киржип деп турар. Ол дээрге ХКД-нин кубогу дээш курттаан аразының «Чаглы сотунаар» дээш база Европаның чемпионалыының маргылдаалары-дыр. Оларга оон чедишкиниг киржилге бүрүзү ону Барселонага болур Олимпиадаже чоокчуладыр. Ынчангаш бо спорткута амыгаштан-на бүгү талазы-биле дузалаары негеттинип турар. Чүгле дээрге Елена болза амгы үеде Тываның төөгүзүнге Олимпийжи оюнларынга кара чигыс киржикчизи боор болур аргалыг спортчу-дур. Еленаның болгаш оон эдиттериниңдээ бо удаада таварышкынны шаптыктаашкынары. Моон соңгаар болбас дээрзинге кеген турар бис.

Андрей БОЙБУ.
Тренер.
Кызыл хоорай.

ДУВУРЕНЧИГ, БЕРГЕ БАЙДАЛДА

ООН КАНЧАП УШТУНАРЫЛ?

Кыштың узун, берге айлары төнериниче чоокшулаза-даа, малчыннарның мурнунда оон черле белеп эвес, харын-даа улам күженишкиннинг ажылды негеп турар, частын эң берге айлары туруп турар болгай. Частың бо берге айларын билбес малчын чок, аңаа ёзулуг ажыл-ишчи ёзуби-биле белеткенин чугула дээрзин Тес-Хем районнуң ажыл-агыйларының малчыннары эки билирлер. Ынчалза-даа бо берге үеде ол районнуң совхозтарында ниитинин малының амгы үеде кыштап турарының байдалы-биле танышып, чамдык малчыннарын коданнарынга чедип чораан, районнуң удуртукчулары-биле, ажыл-агыйларның директорлары-биле чугаалажып, кыштаглаашкынын байдалы-биле танышып көөрге, ол районда мал ажылы аажок дувуренчиг болгаш берге дээрзи билдингир болду.

Байдалдың мындыг берге-зин билип, ону эдериниң хемчеглерин алыры-биле ол айтырыгны райкүүскомнуң хуралынга тургусканы база чугаажок. Аңаа районнуң агроулетпүр каттыжыышкынының тускай эртемниглерин, районнуң совхозтарының директорларын, мал ажылының тускай эртемниглерин база киириштиргеи.

— Районнуң совхозтарында мал кыштаглаашкыны амгы үеде кончуг берге болгаш нарын байдалда эртип турар. Мал чемнинин курлавырлары эвээжээн, чамдык ажыл-агыйларда бөдүүн мал чеми төөгүп турар. Өске ажыл-агыйлардан 77 тонна саазынны белеткээн. сөөртүп алган, 170 тонна кулузунну февраль 1-ге чедир белеткээн. Чулуктуг мал чеми — силюсту «Чодураа» совхоз районнуң «Танды-Сыны» совхозунган 400 тоннаны, Танды «Революциянын чалбыжы» совхозтан Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз 500 тоннаны садып алза-даа, оон сөөртүлгезин чедир организастап шылавайн турар. Совхозтарда немелде мал чемин тыптынары-биле чогуур хемчеглерни ап, оларны боттарының күжү-биле ам-даа белеткеп алырының ажылдарын чорудуп турар — деп, АҮК-түң улуг зоотехниги К. Т. Дордум ол болуп эрткен хуралга чугаалады.

Кыш чаа-ла төөгүп, часкы берге хүннерге кирип турар бо хүннерде Тес-Хем районнуң ажыл-агыйларында мындыг берге байдал тургустунуп келген. Кыштаглаашкынының эгезинден бээр районнуң совхозтарында 3376 шээр мал, 208 бода мал өлүп хораан. А чүгле январь айда 1131 шээр мал өлүп хораан азы эрткен чылдың бо үеде-биле деңнээгге, 653 баш хөй болган-дыр. А өлген бода малдың санын алырга, эрткен чылдыңдан 75 баш хөй болган. Чүгле январь айда «Танды-Сыны», «Чодураа» совхозтардан ол-ла дүүгаалашкаа-биле 341 болгаш 258 шээр мал өлген болуп турар.

Ниитинин малының баш санын арбыдадыр, оон алыр продукцияны көвүдедир талазы-биле мал ажылының тускай эртемниглериниң четпес ажылының дугайын черле маңаа чугаалавас арга чок. Оон бир барымдаалы — районнуң ажыл-агыйларында [illegible] аарыгның нептерээни. Ол аарыг шээр малдың-даа, бода малдың-даа коданнарында бар. Ажыл-агыйларның мал эмчилериниң чуулдалы эрегей, багай шыпарлыг организастап турганының лереченгеп бо деп чугаалап болур-дур. Ылангыя «Чодураа» совхозта 7 кодында, «О. Шынаа» совхозта 3 кодында, «Кызыгаар» совхозта 3 кодында ол аарыг нептерээн. А «Чодураа» совхозтуң Тес ол чарыында чамдык малчын аалдарынга чораан, колурга удур эмнээшкин ында сула чоруп турарын, кыштагларда ол эм төөгүп турарын, совхозтуң мал эмчилери ону кажан эккээри безин билдинмейн турарының дугайында оларның чугаазын дыңнаавыс.

Амгы үеде районнуң ажыл-агыйларында хой ооллаашкыны эгелээн. Ылангыя «Чодураа», Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтарда ол тулукте турар. Бо хүннерде 3400 чыгыы хой ооллаан, 300 хире хураган чедир алдынмаан, 173 хой ада салган. А совхозтарның АҮК-ке киирип турар медүзелеринде өлген эвээ малдың үнүдүн аажок солалдыр, хаңыа-даа ол медүзелерге өлген чаш малдың санын эвээжедип турар хире даарын райкүүсном даргазының орлакчызы АҮК даргазы Ш.-Б. Х. Серээдар чугаалап олурду. Дарганың дувуренинде үүдезин-не бар: үчётка ону кыырбейн турун-турун, даразында медээге ол санны ажыл-агый бүрүзү киирилтер болза, шынап-ла, хемчеглер хой чаш мал өлген деп дувуреенин база үүнүп болур болгай. Ынчангаш берге тургустунган бо байдалда хынамчалыг, шын медээлерни берия, чаш малдың үчёт-өчёдүн шынгыы байдалга тургузары чугула дээрзин ол чораан-на черлеринге сүмелеп, чугаалап чорду.

Кыштаглаашкынының бо берге хүннериниде төрүттүүнүн турар хураганнар мезиниң сүдүнге тотпас болуп турарындан оларның хорап турар чорунун болдурбазы-биле сүт-бараан фермаларын сүттү ап, чаш хураганнарны эмнекиктээриниң хемчеглерни «Чодураа» совхозта ап чорудуп турар.

Чаа төрүттүшген хураганнарны ажаан-тежээн турарында, оон чемгерилгезин организастазында четпестер база эвээш эвес. Ылангыя холуксаалыг брикеттер, чугай, дус, шинаа будуу-биле хандырылга четпес, чүгле «О. Шынаа» совхозтың шиви будуун Шуурмакта ыыш ажыл-агыйындан садып алган, малчын коданнарга чедиргеи. Чамдык кодаңнарны суг-биле, бичин станцияларны бензин-биле хандырарында үүктелиишкиннер бар. Ол ышкаш районнуң талазындан малчыннарны аъш-чем болгаш өске-даа барааннар-биле хандырып турарында четпестер эвээш эвес дээрзин бистиң кезии чорааныс аалдарның малчыннарындаа чугаалап турдулар. Ол дугайын райкүүскомнуң хуралынга-даа демдеглеп турганы ол талазы-биле хемчеглерни райпонуң талазындан дарый алырының чугулазын сагындырып турар-дыр.

Районда мал кыштаглаашкынының чоруп турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан күүском хуралынга санөл бергеннер районда мал кыштаглаашкыны кончуг нарын, берге байдалда эртип турарын демдеглээн болгаш ол ажылды ам чоокку хүннерде идепкейжидип, малдың өлүп хораар чоруун болдурбас, чаш төлдү камгалап алырында бар четпестерни дарый чайладыр талазы-биле хемчеглерге доктааганнар. Ынчангаш АҮК-бүн удуртукчуларынга (Ш-Б. Х. Серээдар, К. Т. Дордум, О. М. Увамгур), ажыл-агыйлар удуртукчуларынга бо чугула ажылда четпестерни дарый чайладыр, чаш малды бурун камгалап алыр талазы-биле хемчеглерни боттандырып чорударын дааскан доктаалды күүском хуралындан хүлээп алганы таварылга эвес-ле болгай, чүгле дээрге малчын бүрүзүнүн, удуртукчу бүрүзүнүн кол киржээгейн — кыштаглаашкынны эки эрттирери, малды чем-биле хандырары, чаш төлдү онча-бүрүн камгалап алыры дээрзи кижи бүрүзүнге билдингир.

Тес-хемчилер кыштаглаашкын талазы-биле берге байдалда таварышкан-даа болза, бир эвес частын ам келген берге айларында ниити күш-биле кызымак, шудургу ажылдап, боттарының ажылгыр, эрес чоруун көргүзер болза, наңын байдалдан уштунуп болурунун аргазы бар деп районнуң удуртукчуларынын идегелинге каттыжар апаар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Тес-Хем район.

• • •

ДУЛЕЙ-БИЛЕ ДӨМЕЙ

Бистер Кызыл хоорайның Дзержинский кудумчуузунун 13 дугаар бажыңында он ийи өгбүле чурттап турар бис.

Мында кандыг-даа мөгежилдиг кижилери бар. Ынчалза-даа бо бажыңның чурттакчылары эрткен чылдың октябрь айдан эгелеп ам бо хүннерге чедир радио дыңнаавайн чурттаан турар бис. Радиолугда кайда, үүг болуп турарын дыңнап орарга, солуп-даа болгай.

Бо дугайында депутаттарывыска-даа, ону кылыр ужурлуг монтерларга-даа чугаалап шаг болдуваус. Кылыр бис даңш кылбас боор-дур.

Бис чурттакчылар оон хөлөзинин бажың хөлөзини-биле катай ай саныда төлөп турар бис. Бир эвес кылдынмас чүве болза, оон хөлөзинин дедир эгидин берзин. Радио чокта бо үеде дулей-биле дөмей боор-дур.

Даваазан ОНДАР.

● ● ●

ШАА-БИЛЕ ЧЕЛИШТИР САТКАН

Элегес суурда ажылчын кооперациязының бо чылдың январь-февраль айларда канчаар ажылдаанын солунга бижикселии.

Ук кооперацияны Галина Александровна Соян биллиг удуртуп турар. Амгы үеде рынок байдалында чонунун чугула хереглел барааннары садыгда бар. Январь айны безин алган, оон түнелин көрүп болур. Ол айда 700 мун рубльге бараан саткан, азы 100 хуу хүүселлелиг болган.

Бараанларны эки шилип, чонунун хереглелдиг бараанларын өөренип көрүп, оларны биллелер-биле, шыдаар шаа-биле сөөтүп эккеп турар кижи садыг эргедектизи Чечена Доржуевна Чооду. Чамдык улус өөртөөнин садыгжылар боттары улгаттырып турар кылдыр болзар, ол ышкыг эвес. Ам рынок үеэ деп билзе погуур.

Бараанларны садар чурумун хайгаарал көрүп, эккелген барааннарның сан-түүнүн деңнештир түүнээр комиссия кежигүннери база хыналдаан чоорудуп турар.

Чон мурнуунга бараан боору, төлептиг ажылдаары белен эвес. Садыг ажылында эки, кылымак ажылдап чоруур кижилерни тодарадыр, адап мактаа чогуур. Февраль айның планын күүсеткилеткен мурнакчылаарга Любовь Лампасина Оон, Глафира Сенбоо, Ольга Кыргыс, Ульяна Очаар, Надежда Коротеева, Нина Петрова, Анатолий Ондар, Валентина Бакуля хамааржыр.

Оларның кызымак ажылы чонунун тодуг-догаа, чедиметлиг амыдыраары-биле холбаалыг.

Надежда ОЮН.

ЧӨПТҮГ ЧОРУК КАЙДАЛ?

Кызыл хоорайда «Водоканал» эргелелиниң авария албанының ажылчыннары шагының кайы-даа үезинде хирлиг кара фуфайка кедилкеп, багай сапык идиктерлиг ол-бо бажыңнарда үрелген, чарылган, ыыг болгаш соок сутларлыг хоолайдар каннаан, септээн турарын өөрүп-дүүлде көрүп турар бис. А олар колдуунда дүн-хүн чок ажылдап турарлар. Ол хүрее-ле олар эвээш шалыы ап турарлар. Ол дээрге амыдырап чурттаарынга, ажы-төл азырап, хепкеренге ыыракка четпес акша ыыкажыл.

Ол ыңдыг-дыр. А эргелелин начальниги М. Гольцов, тун, база кол инженериин шалыны мырыңай талыгыр болдуп ийин: олар айда бир-гизин беш, өскезин дерт мун акша шалыңныг. Ам болап көрүнер. чөптүг чорук барып бе? Чок! Ажылды дүүхүн чок кылып турар кижилер чүге эвээш шалыныгыл, а аваа-ла стол кадарып олурар удуртукчулар чүге ол хире хөй акшаа ап турарыл?

Михаил ЧАМЬЯН.

Степан САРЫГ-ООЛ.

ХЕРЭЭЖЕН

Өдек-биле күргаглааштын,
Өшку көөгүн чымчак кылып,
Амыр-дыш чок түрер чоруп
Авам күжүр азырап каан.
Хойнун сүүн хуунга булгап,
Хойтпак кылып берип чорду.
Инек сүдүн хөренгилээш,
Итпек кылып берип чорду.
Чайның изин кагытса-даа,
Чажымайлап азырап каан.
Кыштын соогу донурза-даа,
Кызымайлап азырап каан.

Кээргенчиг авам сени
«Херээжок» деп кымнар
адаан?
Каргыс, буруу торе баштаан
Хааннар, беглер ынчап адаан.
«Херээжок» деп адаан дылды
Кезип октап, черге хөмгеш,
«Херээжен» деп атты
шаанаан
Хереллиг хүн мөнгежиг-оон.

1935 ч.

КЫЗЫ ЧАРАШ

Тоову-Хөлүн күүзу ышкаш,
Доңат кээрге, чана бербес,
Доора-Хемнин кызы шынчы,
Домактажып алыксаар мен.
Салдам кызы таанда чараш,
Сагыжымдан ыравастаан.
Чаннай аарак көрген караа
Сарадактын караа-лайын,
Ийниг кызы таанда чараш
Иштимейден ыравастаан,
Имней каапкан ийи караа
Идегелим оду-лайын.

1959 ч.

КҮЗЕЛ

Оолдарның чамдыктары
Овуузуннуу кончуг
көстүр...
Симас кызыл чаактарын
Ошкаар мен деп
ораладжыр.
Дангына дег чараш сен
деп,
Даады-ла сени мактаар.

Каан хүндүс хөлеген дег,
Кады базып чорзумза
дээр.
Эмчи болур күзелин бар.
Экзаменин дужаап алдың.
Эртем чедип албайн чыда,
Эмдик чүрээц кергетпе
даан.

Аракчаа ОНДАР.

БУЯННЫГ АВАМ УТТУНДУРБАС

«Авай»... Магалыын! Бо сестүн боду безин дыннаксанчыг. Ол чаңгыс сесте ынакшыл, илегел, чоргаарал — амыырадлың эзи, чырык талалары шупту илереттинген. Ава дугайында чеже-чеже ырлар, шүлүктер, чогаалдар бижеттинмээн дээр. Ол ындыг болур ужурлуг-даа.

Аваның чымыштыг бүтү ажыл-ижин төлептер мен деп черле мегелеп шыдавас мен. Оон -ортээ чок. Оны акша-төгерик, алдын-мөнгүн-даа-биле эгидип, төлээри болдунмас. Кижиниң авазы дириг чорда, оон чагыг сестерин хажытпайн, эштиг-оорлуг, ха-дунма чонунга багай диртпезиже, бир экини кылганын ол. Кысказы-биле, эллек, чымчак, кижизиг, ажыл-агыйжы, чугаакыр, угаан-сарыылдыг чорзунза-ла, аваның сагыш-сеткилги өөрүп чоруур.

Шагда, бизим шаамга, авамның авазы кырган-авамның Нарынга чин сөөр түп чоруткан, оглуг-баштыг, база дегүй берген назынныг оглунга хоюнун ужазының чартыын та чеже хонук шыгжааның ам-даа дүүнүг дег, сактып чоруур мен. Часкаар кыжын түве. Бир хүн кырган-авам:

— Багай оглум чоп кончуг читкен чоор? Чарыдан салып көрем — дээш, кырган-ачамче көрү. Оозу таакпызын сооскен даппазынга шыйыладыр тыртып ора:

— Оларның шаа ол боор. авазы. Тос хондулар. Ам бир тос хонуктан чаныр кээр боор — деп харылады.

— Холун хоорлу бээр бе? Орук-чиркте эки чорлар бе дээш-даа салгай-ла — дээш, кырган-авам канчыктыбайн барды.

Кожа өглер иштп: авам, ачам, даайым, күүйүм, угбам, честем база олурганнар. Ынаа артынга кызыдып каан чарынны кырган-ачам хойлай каапкаш, изиг-демиг аксынга олуруп алгаш, бичим ыыштарны изиг-демиг иштинде кес-кырынче сала вын ап каапкаш, берди. Демир суугунун халывын ап каапкаш, чырынны ушуп келгеш, оозун аксынга үстүргеш, бир-ле түве сымыраны-дыр.

— Ыңай-бөөр шаарапнавас силер. Чарын салып турда, хоржок — дээш, кырган-ачам чарының сала берди. Оон соонда оозун эскеш, соорун манап кезек ор.

— Ой, четкерлерим! Оглумга суп каан эдим уткан-дыр мен. Калм, уруум, ол аптарала эштп эккел — дээш, авамче кырган-авам дүлгүүр сүнду.

Өңү безин саргара берген ужаны авам тавва-биле кырган-авамның баарынга салып кагды. Кырган-ачам чарын дээр актай өрү көдүрүп, ол-бо талазында тиглерни санаан түве дег көрүп-коруп:

— Чедер черинде четкен улус-тур! Орук дээрге каалама ажык. Олча-омактыг кээрлер-дир. Чоокку хүнерге төрел хевирлиг кижи кээр — дээш, оозун камныы кончуг үлгүүрге кырында салып кагды. Кырган-авам демги ужазын кескилээш, үлеп эгеледи. Сактырымга, амданы безин аптаразыг чораан. Ава деп кижи кырган безин оглу дээш кайы хире-дир?

Кырган-авамның 86 харлыг турган безин диниеп чоруур даайы чораан. Шола адын Сарыг-Хаан дээр. Ол кырган-ачам үргүлүү авам суттга кээр. Ындыг кырган кижи безин авазының дугайын бо-ла чугаалай бээр:

— Авам кончуг-даа эрес кижи! Эмдик аттты безин өөредир. Мен авамның чаңгыс, чассыг оглу чорзум. Ам-даа кады чор мен. Уруглар. Дүжүмге кирип чоруур апарды.

Бистин аваның тергиин ажылгыр, кежээ, удуур үйгу чок, могавас-шылавас, аштап-суксадым дипес чоруан. Баш бурунгаар түвени билип чоруур, чарт угаанныг. Тывага хувисгаал тиилээн соонда, дасык даргалап, аттыг-чадаг чер-быдаргай аллар кезиг, чазактың үндүрген доктаалдарын чонга тарадып, хуралдар эрттирип, Ада-чурт дайынының чылдарында фронтуже чорудар белек-селекти организастап ажыллап чораан түве. Тывага мал бажын ийи сая чедирер деп чазактың үндүрген шинтпирии боттандырары-биле бо Чедер шынаазынга кожуп келгеш, хөй-ле малды остүрүп чорду. Кайда, кандыг чаа эгелээшкиннер бар болдур, хөөкүй аваныс кезээде мурнуку одуругга барган турар. Малчыннап, саанчылап, тудугжулап, поварлап, таныылдан дээш, кандыг ажылды кылбады дээр.

«Кижинин түгле кадыыла эки чорза, эгээртинмес хөй эртиненин, иодан сымас малдың, акша-төгериктиг-даа хөрээ чок, уругларым» — деп, сөөлүүреди ол чагыыр апарган. Хенертен аваныстың карактарының хан базыышкыны ут-гаткаш, түве көрбес апарган, оон соонда безин он ажыг чылларда чурттап келди ийин. Кээрегенчиг авамны өөртүр дээш чүүк кылбадым дээр. Агаар-бойдустун байдалындан эгелээш, болган болуушкуннар, ажыл-агыйы дугайын чугаалаар турдум.

Чеден сес! Ол база амыр эвес хөй чылдар. Ол хиреде кижилер аттарын, кайы шагда чоокта болган түвелер чугаалап орда, шээжиле. Оны бодааргa, тергиин угаан. Өөренип чораан болза, та кандыг кижи болур турду ийнаан.

Аваныс кадык, мал-маганныг, аштыг-чемниг, чорда, оп кижи өөнден үнүп турза, он кижи кирип чорду. Бир-ле катап, бо-ла оол, кыс ажы-төлү чыглып келдивис. Аваныстың амыраары-даа аажок. Ажыл, амыырал дээш, чугаа-ла хөй болган.

Авам кезек ора:

— Мен-даа ам чеже мынчап чоруур мен. Кут-сүнезиним-даа чоруткан. Силерге оорга-доңмек бооп элцейнип орарым-бо. Дүш-түл бо черде эвес. Авам, ачам, шагда өлген кижилер-биле чоруур апардым. Ол 49 хонук деп түвени база дүжүмге көргеш келдим.

Дыннаңар даан! Бир бажыңче кире бээримге, ниити бажың иштиниң шөйлүп чоруткан узун кудумчузу. Эжиктер шупту оон чаңгыс талазында. 1-ден 49-ка чедир дугаарлаан. Эжик бүрүзүнде эллчег маадан кижилерниң хөйүн. Эң соолгу эжикте кижилер чок. Ажыткаш, бакылаарымга, эш. Кире бердим. Ында артыында эртер эжикти ажыдыптарымга, бо суур артында даг бели. Улуг байырлал! Кижи дээрге — кара таан! Чоокшулап орумда, узун кара кижи менче дорт келди. Келээ-ле, шагда чок болган дүнмам:

— Мында түге келдиг? Үдеп каайн дедир чор, угбай — дээш, мени чедип алгаш, бо суур кыдыынга эккеп чорда, оттуп келдим. Элдептиин!

Бодап чоруурумга, аваныс өзүлүг дүшүү кижи. Ол дүжүн чугаалай бээрге, үзүкчазык эвес, бижип каан чогаалзыг, солунун кайгаар мен! Ол кежээ аажок-ла хөөрештивис. Кезек боданып ора:

— Мен өлү берген дижик мен, канчаар силер? Сен аан, уруум — дээш, уруунче көрү.

— Че-че! Кижиниң авазы чоп өлүр түвел? — деп кагды. Бодап орарымга, мөөн харыым манады.

— Ажырбас авай. Кижи мөнге назын назылавас. Ыглап турган, ырлап турган, соолгу орукче чонун, эжик-өөрүп-биле үдеп каар бис. Чер кажан-даа кижи аартыктавас. Шынаа каяа, ачамның чанынга бе? — дей каапкаш, эпчоксуна берген мен.

— Ол хей, оглум. Өлген кижилерни чаңгыс черге бөлбес чоор. Ченей мурнунче кирбейн, ыйгыл эвес черни бодаар.

Шупшуус шоомайнып, каттыржып тарадывыс. Авам-биле мен артым. Дүнекиниң ийи шак чоокшулаан. Удуй хона бергеш, лан атып келгенин безин эскербөөн мен. Улуг оглум мени оттура берди. Авам бергедээн. Ол-бо эмчи сүрүп макнажып турувуста-ла, улам бергедээн, ол-ла хевээр тенмес үйгүзүн удуй берди. Чаа кирип келген эмчилерим, мөөн өөреникчилерим-дир ийин, ылым-ылым бардылар. Хөөкүй аваныс карактарын эде суйбап кагдым, караам чажы борбак-борбак дамдылады. Ол-ладыр! Ам моон соңгаар аваныс чок. Хөөкүй, ажылчын аваныстың хоңдарының кырында салаа дег чоон дамырдары соглуп киргилей берди.

Өлүрүн безин эндеезин ол-дур. Аваныс Кур-Чер суурнун ниити чевээнде, чагыын өзүгаар, ажаап каан бис. Аваның чагыы, оон овур-хевири, катаптаттынмас аажы-чаны, чаагай бүдүжү бистин-биле кады чоруур. Аванар бар-даа, чокдаа болза, чоргаарланып, ажыл-агыйжы амыырап, эш-оорүнер чонунарга каржы-хажагай болбанар. Хөөкүй, кээрегенчиг аваларны соолгу тыныыкызыска чедир сактып, хундулеп, бодап чоруулуар. Бистер — ие кижиниң төлдери, оон болап чораан бодал-күзелдериниң уламчылакылары-дыр бис ийин.

«Аңт турда, ырак турбас. Ава турда, аңш-чем белен» — дээш, оон-даа хөй лайдашкак мерген сестерни аваныс бо-ла чугаалаар чораан. Ол бүгүнү түге магнитофонга бижитпейн, оода бижип албайн чораанымга ам кээп хомудап чор мен.

Эрензен ТЕЖИТ.
Кур-Чер суур.

Чылыг сес

КАЖАН-ДАА КЫРЫВАЗЫН

КЫРГАН-АВА ДЭЭР, ГЕ БАЗА АВА-ДЫР.

Бистин кырган-ававысты Ман Салчаковичи Сотпа дээр. Ол чеди уругнуң иезі. Кырган-аваныс амгы үеде «Мурнакты» совхозта чурттап орар. Ол пенсионер-лаа болза, адак-бышкаа ам-даа чиик, даараныы орда, кыыдан дээре. Оон ыныыр аныыксы — ажыл-ишке ынак, олутпай эвес чораанында.

Кырган-аваныска тергиин ынак бис. Ынчалгаш оон күш-ажылга ынак, сергек чаныр дөзеп алыр дээш кызыыла турар бис. Делегейниң хөрээжеңнер байырлалы — Март 8-те ол 61 харлаар.

Аваныста Татьяна Хомушкуевна Барыс-оол дээр. Ол беш уругну торээш, кижизиндип өстүрүп турар, Аваныс «Бай-Тал» совхозтуң конторазында көөр кылдыында ажылдап турар.

Байыгалдар болгаанда, аваныс шаналмактал чок артпас. Оолун бодаарга, эки ажылдакы бооп туварлыр. Чараш, ишевер, ажылчын аваныска ынак, ону хүндүлеп бис.

Кырган, чалыы аваларывыска Март 8 таныыштыр бүгү ажыл-толунун мурнундан байыр чедирип, кажандаа кырыыдыр. Кадыгыылын быжыглап чоруурук, кежээ оожак-хөглүг болуруп күзедивис.

Уруглары САЯНА, МАРЬЯНА, ВОЛОДЯ, САША олар.
Бай-Тайга район.

БАЙЫР ЧЕДИРДИВИС

Март 8 — бүгү хөрээженнерге улуг байырлал. Бо чылдагы март бистин аваныс Сүрүн Шыырапонна Успунга ийи дакпыр байырлал болур, түге дээрге ол 70 харлаар. Монгун-Тайгада «Малчын» совхоз шаанда колхоз кылдыр тургустуунун түрүп үеден бээр малчыннап келген хөй уругларын пеен болур ынак аваныска солун дамчыштыр изиг байыр чедирдивис.

Оолдары Манок, Родион, уруглары Зоя, Дуня, күдээлери, кевнээттери болгаш оларның ачазы, күш-ажылдың хоочуну Д. Д. Успун.

КИНО

МАРТ 7-де
«НАНЫРАЛ»: «Испанская актриса для русского министра» 9.10, 11.20, 13.30, 15.40, 17.50 ВИДЕО-ЗАЛ: «В тумане» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Кишан и Канхайя» (2 сериялыг) 12.30, 15.20, 18.10 шактарда.

МАРТ 8-те
«НАНЫРАЛ»: «Испанская актриса для русского министра» 9.10, 11.20, 13.30, 15.40, 17.50 ВИДЕО-ЗАЛ: «В тумане» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Пять похищенных монахов» 11.00. «Кишан и Канхайя» (2 сериялыг) 12.30, 15.20, 18.10 шактарда.

МАРТ 9-та
«НАНЫРАЛ»: «Феникс вонг нан Война амазонок» (АКИН) 9.10, 10.50, 12.40, 14.20, 16.20, 18.10 ВИДЕО-ЗАЛ: «Порнографический» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Убийство свидетеля» 12.30, 14.30, 16.30, 18.20 шактарда.

НИНА МОРОЗОВА—ПАРТИЗАН

Немец-фашистиг эжелекчилерге удур Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында хөй муң совет херээженнер партизаннар, разведчик болуп, дайзыныг удур маадырлыг демиселди эр кижилер-биле бир демей чорудуп келген. Оларның бирээзи — Орёл чурттуг Нина Морозова. Коргуш чок партизан-разведчик. Н. Морозованың маадырлыг чоруушуң дугайында «Ветеран» солунга 1992 чылдың февральда оон сески номерниге парлаан. Маадырлыг херээжен патриоттуң фашистерге удур каичаар демисежип турганының дугайында түүлдеп үзүндүү моон адаанла парладывыс.

...Нина Морозова 1942 чылдың күзүнүнде разведчик болуп, фашистернің шериглерининиң, боо-чепсээнин дугайында медээлерни чыып, совет разведка бөлүүнге дамчыдып берип эгелээн. Чеон түкче бар чораан фашист шериглерниң санын, оларның кезектерининиң номерлерин болгаш боо-чепсээн билип алыр дээш улуг орукка Нина үнүп келген. Фашистернің «ТОДТ» деп тускай шериг кээзеинин танныылы Морозованың эжи эр разведчикти чырык хүндүс боолап каан: ол разведчик дайзының танкыларының номерлерин билип алыр дээш, дугаар кырында элезинни арыглап чыткан. «Өжээнин негеп алыр мен Коля!». Нинаның карааның чажы оон арнын куду изиг-изиг бадып турган.

Дараазында хүнде Нина магниттиг бичин минаны хойлап алгаш, орукка база үнүп келген. Оозун фашистер билип, көрүп кагза, Нинаны база боолап каар азы гестапога дужаап берип-тер: анаа ону кедергей хилинчектээр, күчүлээр. Дайзының танныылдарының караа Нинаның уунче угланган ышкаш. Бензин сөөртken хөй машиналар чоокшулап келген. Нинаның түрээ «тик!», «тик!» деп дүрген сога берген.

Боданыр чай чок. Эрттирилге черинге бензининиг машиналар доктаай берген. Дүштеки чем. Чолаачылар столовалже шуужуткан. Нина чааскаан арткан. Ортузунда машинага чеде берген. Магниттиг миназын ийи шак болгаш частыр кылдыр салгаш, бензовозтуң алаанга чыпшырып каан: магнит салыр эвес!

Орёл хоорайга фашистиг эжелеп үезинде саттынык-чылар, өскерликчилер база турган. Оларның «Хосталга» дээр солунун даартында Нина номчаан: «Орёлдан түс үжен километр орукка бензин сөөртken үжен ийи автомашина барык бүгү чолаачылары, танныылдары-биле кады чазылган. Куурумчу партизаннарга өлүм!» деп ында бижээн болган. Нинаның өөрээни аажок. Дайынчы эш-оорү аваа изиг байырны чедирген.

Элээн каш хүннер эрткен. Орёл чоогунда бир суурга власовчулар турган. А Нина олардан дыка коргар, фашистерден безин артык коргар — өскерликчилер дээрге калчаа ыт азы бөрү ышкаш. Нина корзина савазынга мина чазыллырар элээн каш хереклелдерни суккаш, кырынга малина деп катты уруп алган. Ынчан «рельс» дайыны Орёлга, оон чоогунга кидин түлүк чоруп турган. Хереклелдерни партизаннарның сапер боттуунге чедирери — дайыны даалга. Власовчуларның бир офицери Нинаны доктаадыпкан:

— Корзина савада чүү барыл?

— Базаарга кат садар дээш бар чор мен.

— Хынаар херек!

Нинаның арны изиг дээн. Ынчалзажок «Тур!» деп, немец дыл кырында команда-дужаал дыннаган. Нинаның «таныжы» обер-лейтенант власовчу офицерни сыртайтыр командылапкан. Өлүмнүг айыыл Нинадан шак ынчаар чайлаттынган, а эрттирилге черинге оон савазын кым-даа хынаваан: корзина демги оберниң холунга чораан. Дайынчы даалганы чедиишкининг күүсеткен дээш, партизан отрядының командири Нинага байыр чедирген.

Немец-фашист шериг хевин кеткен обер-лейтенант — словак национаддыг болгаш фашистерге удур партизаннарның демиселинге дузалажып турган офицер болган. Автомашиналар болгаш харын танкылар безин таварып эртер улуг көвүрүүнү буза теспир дугайында дужаалды партизан отряды алган. Дайынчы даалганы күүседирин чүгле чаагыс Нинага дааскан: обер-лейтенантының словак национаддыг эвээш санныг шериглери көвүрүгүү камгалап турган түве-дир.

Даалганы күүседир хуусаазы — чүгле ийи хонук. Барыын чүктен хөй шериг чепсээн сөөртken фашистерниң автоколонназы чоокшулап олурган. Көвүрүгүү оларның дамчып эртер хүнүн, шагын обер-лейтенант билип алган: ол үеде көвүрүгүн камгаалалын күштелдирер дугайында дужаал бар. Оон шериглериниң ээлчээн власовчулар соолаан. Көвүрүгде чажырып салган магниттиг миналарнын частырынга чедир ийи шак 40 минута арткан. Обер-лейтенант, оон шериглери лагериниче чоруй бараан, а Нина партизан отрядынга ээп келген. Ийи шак дөртен минута Нинага, оон өөрүнге ийи хүн ышкаш сагындырган. Кедергей даалгыг частыышкынны партизаннар өөрүшкү-биле дыннаан: көвүрүг узуткаттынган, гитлержилериниң чепсек сөөртken хөй автомашиналары чазылган, эмгежок фашистер болгаш өскерликчилер «кызыл-дустаан»...

«Эрес-маадырлыг чорук дээш», «Ада-чурттуң Улуг дайынының партизанынга» медальдарның эдилекчизи Нина Васильевна Морозованың назы-хары дөгүй-даа берге, ам-даа омак-сергек, бодунун хосташканы хоорайында чурттап олурар.

В. МАРТЫНОВ.

ТАТАР ЭМЧИ

Ава чоктуң хайы-биле ойбак-дыдыым илип бөөр кижи бар эвес, идик-хевим соок болганындан, часкаар кыжын хавапап аарый берген мен. Ол шагда эмчи домчу деп түве хөй эвес, хүн келген тудум-на аарыгның аспаанга алзып бар чыткан мен. Көрүп ора төлүп өлүрүп алыр эвес, аваам хөөкүй чаңгыс безин шанактааш, негей тоннар-биле шуглааш, эмчи кайы сен дээш хапкан.

Эмчи черинге кээривиске, бисти узун шилгедек, арны-бажының, кеткен хевинин шевергини кончуг херээжен кижи хүлээп алган. «Дүрген дуза чедирбес болза хоржок апарган-дыр, акыы. Харын-даа өйүнде келген-дир силер» — дизе-ле демги эмчивис аажок тывалаар кижи болган. Оон мурнунда чылдарда маңаа орус эмчилер ажыллап турган. Ынчангаш эмчи кижи дээрге-ле ыыпла орус болур дээн бодал ынчан бар түве. Ол эмчивис орустап-даа турда, шуут арыг кижи болган.

Элээн шинчээнинин соонда, бүүректорге дегдирген деп түүнел үндүрген. «Оолду эмчи черинге чыттырып эмнээр-дир. Чыдар чер чокдаа болза, мөөн оглум чанынга чыттырып алыйн. Силер сагыш човаанар, шупту түве эки болур. Чана берниер, акым» — деп, эмчивис ачамга чугаалады. Аваам кеттиргенин илереткеш, кажан келирин айтырып алгаш, чана берген. Шак ынчаар эмчи черинге чурттаар ужурга таварышкан мен.

...Чылыг хүннер чедип келген, Хүн дурту көзүлдүрле узап эгелээн. Арны-бажым өн кирип, кадыым дириг бойдустуң оттуп органы-биле бир домей экижип келген. Эмчиниң оглу-биле хүнү бадыр хөөрежип бис. Тывалаары-даа, орустаары-даа дески оол чорукук. Адын Володя дээр. Дыдыраш баштыг, чиигс, кара оол.

Ийи хонгаш-ла, мөөн кады төрээн акым Дамдыр ажычем эккээр. Түгле дустуг чемнер берип болбас дээр. Ынчангаш Володяның чехин дилеп чип-даа турган мен. Эмчи черинге кижи үзүлбес. Келген кижилер «Татар эмчи бар ирги бе? Улус хооп алгаш барбаан бе?» — деп айтырар.

Ол буянныг эмчиниң атсывын, адазының адын-даа айтырып корбаан. Кайын-даа келген «татар эмчи-ле» дээр. Ол аңаа бичии-даа шыкыып көрбөөн, харын мырыгай, амыраан-даа ышкаш, хүндүзүүп каар. Аалларга барганда, оон бөдүүнүн, биче сеткилдин, бичии уругларга ынаан чоп кайгаар. Кажан-даа азаргавас. Шупту түвени канчаар кылырын айтып бээр. Боду база өөренип чоруур. Аяк-саваны, идик-хепти доктаамал арыг турузарын ол негээр. Аалдарже чорутканда чартык ай-даа эмчи черинге келбейн баар. Каза-даа бааргa, «татар эмчи» хүндүткелдиг кижи, кезеннг аалчы. Чонуун ынак кыы апаргаш.

Белек ООРЖАК.

СОНУУРГАКТАРГА

ДЕЛЕГЕЙДЕ АЛДАРЖААННАР

Бүгү делегейге алдаржаан маадырлыг херээжен кижилер эвээш эвес. Кижи төрелгеннин төөгүзүнде эң баштайгы херээжен космонавт Валентина Терешкова — Совет Эвилелинин Маадыры, оон ады бүгү өртемчейде биллингир. Барык миллиард чыгам чурттакчы чонуг Индияның премьер-министри албан-дуваалга хөй чылларда ажылдап келген Индира Ганди — бүгү кижи төрелгеннинин маадырлыг херээжен кижилериниң бирээзи. Оон ады индий улустың хөөрүүгүне алдын үжүктер-биле бижиттинген.

2 МИЛЛИАРД 600 МИЛЛИОН...

Каттышкан Нациялар Организациязының тускай комитетининиң сөөлгү медээлерин өзүгаар алырга, амгы үеде делегей чурттакчыларының саны 5 миллиард ажыг. Оларның 52 хуузу биригээр чугаалаарга хөй нуруузу — херээжен чон — 2 миллиард 600 миллион.

ӨРТЕМЧЕЙДЕ ЭҢ ЧАРАШ

Ийи муң чыл бурунгаар Египетке кедергей чараш кыс чурттал чораан. Боду бай кижиниң уруу. Ол үеним ноянныр, хааннары оны магадап көөр турган. Кажан Урана мөчүй бээрге, кезээде үредбес кыдыр тускай хааржакка тургузуп орнукшуткан. Немец эртемденнер оон чүрүүн чоокта чаа тырттыргаш, «Шпигель» журналга парлаан. А «Советская Россия» солун бо чылдың февраль 22-де бешки арнынга чара парлаан.

УЗУН, КЫСКА КЫЗЫГААРЛАР.

Ийи курненич араызында эң-не узун кызыгаар кайдал? Американың Каттышкан Штаттарының болгаш Канаданың аразында күрүне кызыгаары делегейде эң-не узун: 6416 километр. А эң-не кыска кызыгаар кайдал? Англияның колониязы Гибралтарның болгаш Испанияның аразында кызыгаарның узуну чүгле 1200 метр.

УЛУГ БАЛЫК ТУТКАН

Япон балыкчы Муси Акир чоокта чаа Цусима мугулдурунун далай өдүүнге кедергей улуг балыкты туткан: оон узуну 3 метр чартык, дензизи 126 килограмм болган. Балыкты Нагасаки хоорайның балык өстүрер черинге диригге эккеп берген. Эртемденнерниң болап турарын өзүгаар алырга, Акирниң тутхан балыы аныяк, ынчангаш ук балык дөрт метр чедир өзер, дензизи ийи чүс дөртен килограмм болур чадавас.

ЭЛДЕПТИГ ЧАДАГ-ТЕРГЕ

Германияның чеон кезээнде Ангермюнде хоорайның кудумчуларынга элдептиг чадаг-тергелер мунган кижилер 1992 чылдың соокхумаар январь-февраль айларында безин кестүп келгеен. Чаа бир чадаг-тергe-ле алды олутуг. Оон шакта чоруурунун дургени 70 километр.

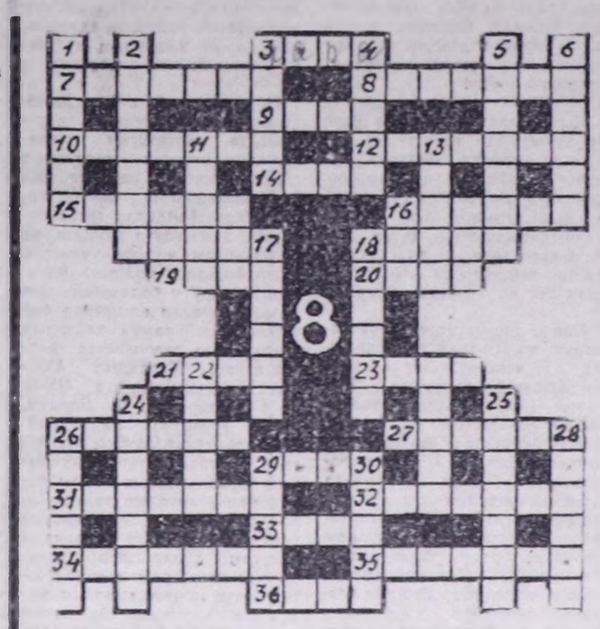

ДООРА ДУРГААР: 3. В. Коколоолун «Хайыраан бот» деп шинзиниң маадыры. 7. Альбервилье болган Олимпий оюнларының чемпиону хаакы кыс. 8. Тускай эттеп алгы хем. 9. Уран чүүлүн символ демдээ. 10. Амыырал хандырылга черинге дилег киирген кижи. 13. Ш. Пьеронун тоолу. 14. Иркутск области район төвү. 15. Кызыгаар черинге үндүрүг. 16. Сураглыг анчы тожу херээжен. 19. ХКД кежигүннериниң бирээзиниң найысылалы. 20. С. Балыраанын ырызы. 21. Тывада район. 23. Эвээш эвес орус тоолдарның маадыры бичии уруг. 26. Бурунгу Тываның төөгүзүнүн шинчилекчиин херээжен эртемден. 27. Витебск области район төвү. 29. Чаевчи дайынчы кыс. пулеметчу. 31. Тывада совхоз. 32. Тыва бот-тывынгыр херээжен композитор. 33. Узунунун англи хемчээли. 34. Алдарлыг Салерина ССРЭ-нин улустун артизи. 35. Сураглыг даш чонукчузу тыва херээжен. 36. Каатмаат театр олуттарынын эч устукчу.

УЗУН ДУРГААР: 1. Тывада хем. 2. Шиитке онаалдазы, штраф. 3. Алиянын чамдык чурттарында душтук кыс дээш бээр ончу. 4. Хакасияда демир-орук өскелди. 5. Этель Войничиниң романы. 6. Тывада суур. 11. М. Кешин-Лопсанның «Херээженнин чоргаараалы» деп романының маадыры. 12. Чуга демир саваажыгаш. 17. Тывада сураглыг артист нешкилер. 18. Тывада ыдык черлерге багдаар кожаалар. 22. Эрли болгаш хүргенчиг челиг дирткен балык. 24. Каа-Хемде суурчугаш. 25. Прозаик, новеллы, төөгүчү. 26. Бир чугаар торуур чер. 28. 1918 чылда В. И. Ленинге балыглаан херээжен. 29. Дыгыын тараам ат-сураг. 30. Моолда административтиг девискеге.

Кроссвордту Николай САЛЧАК тургускан.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92
□ оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
□ улетөөр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ соңгал айтырыглар — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ политика болгаш политиктиг — 3-34-98;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-36-25;
□ маадыр болгаш спорт 3-34-57, 3-41-23
□ очулга — 3-34-39, 3-34-98;
□ чагаа — 3-39-03;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда
□ бухгалтерия — 3-37-11; — 2-32-75

АГАР САНЫ: «Тыва сорбан» № 363305».

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29295 экз. Чагыг № 46.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном сазыының херектериниң талазында күрүне комитетиниң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканын политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 47 (14771) 1992 чылдың март 10, вторник

Чагыдар өртээ 10 көп. Салар өртээ 50 көп.

ТЕЛЕКӨРҮКЧҮЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Бо чылдың март 13-те Тыва телевидениениң нинги программазынга 18 шак 35 минутадан эгелеп Тыва Республиканың Президентизинге кандидаттар Ш. Д. Ооржак, Б. Т. Санчы база ол ышкаш оралакчы президентиге кандидаттар А. А. Мельников, В. С. Поставков телекөрүкчүлериниң аныырыгларына харыы бээр.

Дамчыдыгга үеэзинде харыгаа тудар телефоннар: 3-27-69, 3-33-23, 3-36-71, 3-24-70.

Тоо соңгулда комиссиязы.

УЖУРАЖЫЛГАЛАР УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, Президентиге кандидат Ш. Д. Ооржак Каа-Хем, Чеон-Хемчик, Улуг-Хем районнарының соңгукчуларыбиле ужуражылга хуралдарын эрттирген.

Ужуражылгаларга Президентиге кандидат чүве чугаалааш, бодунуң программазының утказын таныштырааш, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Тываның экономиказын хөгжүдер, ажылчы чонуун социал камгалалын экижидер дээш чүү кылып турарын таныштырган.

Ужуражылга хуралдарынга санал берген соңгукчулар Тыва Республиканың Президентизинге кандидат Ш. Д. Ооржактың ажыл-чорудулгазын чүүлдүгүнүп деткээш, соңгулдаар хүнүнде төлептиг кандидат дээш бадылаашкынын бээрин чугаалап, моон соңгаар оок ажылынга чеминшиннерни күзеп турганнар.

Ужуражылгаларга чүве чугаалаан дыка хөй соңгукчулар совхозтарының, колхозтарының, бүдүрүлгелериниң ажыл-агыйларының экижидериге, ажылчы чонуң амыдыралын экижидериге деткимче, дуза көргүзериге хамаарышкан дилегларын кандидатка киргген.

* * *

Бот-догуннаан Тыва Республиканың баштайгы Президентизинге кандидат, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак март 9-та Кызылдың дутаары бир автобүдүрүлгезиниң болгаш техниктиг ажаалда станциязының ажыл-ишчилери-биле ужуражылгаларын.

Кандидаттың бүзүреттирген кижизи В. А. Бакулин Президентиге кандидаттың допчу намдарын болгаш программазын чыыганнарга кысказы-биле таныштырып берген. Ужуражыышкынга санал бергеннер Президентиге кандидаттың программазында кирген үүдүлгелерни үүлүдүгүнүп деткээн. Автобүдүрүлгениң начальниги Б. Н. Стрельников, техниктиг ажаалда станциязының ажылчыны Биче-оол, автобүдүрүлгеде профсоюзтуң комитетиниң даргазы В. П. Сараев сес ап, чүве чугаалааш, Тываның экономиказын моон соңгаар хөгжүдер талазы-биле Президентиге кандидаттың программазында эки үүлүдер барын онзалап демдеглээн. Профсоюзтуң комитетиниң даргазы В. П. Сараев март 15-те болур соңгулдаар хүнүнде Ш. Д. Ооржак дээш бадылаашкының бээринче бүгү автомобилистерни кыйгырган.

Ужуражыышкынның түнелинде Ш. Д. Ооржак сес ап, чүве чугаалааш, Тываның баштайгы Президентизинге кандидат кылдыр депшиди, оон кандидатуразын деткиг турары дээш автомобилистерге өөрүн четтиргенин илереткен. Ужуражыышкының киржикчилериниң хөй санныг айтырыгларына ол харыылаан.

СОҢГУКЧУЛАРГА БАРААЛГАТКАН

Тыва Республиканың улус депутадынга кандидат, республиканың культура министириниң оралакчызы А. С. Серен болгаш оон деткикчи болгуу Кызылдың автоорук техникумунуң залынга соңгукчулар-биле ужуражып, оларга солун концертти бараалгатканнар. Хөөмейжилер байырлалының бүдүүзүнде, болган ол ужуражыышкынконцертке хоорайның ыры болгаш танцы ансамблиниң киржикчилери, республикада сураглыг артистер-даа кирешкен. Концертти депутатка кандидат А. С. Серен солун кылдыр башкарып эрттирген болгаш көрүкчүлерниң хүндүлелин болгаш соңуургалын чаалап алган.

Тываның культура ажылдакчыларынан республиканың улус депутаттарының аразында колдуунда-ла төлөөчок болуп турарындан аңаа хамаарышкан айтырыгларны парламентиге чугаалааш бээрге, дыка берге байдалдар тургустунуп турарын, черле шинтизи-биле алырга, культура талазы-биле айтырыгларже кол кичээнгейни угландырар. Тыва Республиканың улус депутаттарының аразында культура айтырының харыылаар тускай депутаттыг болуру чугула апарганы чонга билдингир боор. Нинчангаш Республиканың улус депутадынга төлептиг кандидат А. С. Серенин дээш бадылаашкыннарын чон соңгулдаар хүнүнде бээр дээрзинге идегеп турар бис.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Президент соңгулдаларынга уткуштур

ЧОННУҢ САНАЛ-ОНАЛЫ— ТУРУЖУВУС ОЛ

Тыва Республиканың баштайгы Президентизинин соңгулдаларынга чедир каш-ла хонук арткан. Бо онзагай болуушкунга хамаарышкан чагаалар редакцияның улус депутаттарының Советтериниң киллизинге ылаңгыя сөолгү хонуктарда хөйүбиле кээп турар апарган. Оларның шуптузун-на солун арынарынга парлап, чырыдар арга бистс чок дээрзи чугаалаок. Ук болуушкун республиканың ажыдыралынга анаа эвес, онзагай-даа болза, хүн бүрүнүн оон оскедаа айтырыглары база эвээш эвес-ле болгай. Оон кадында, Президентиге кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражылгаларын болдунар-ла аргалар-биле чырыдып турар бис. Президентиге кандидаттар депшидилгезиниң үеэзинде ажыл-агыл кандидаттың дугайында эвээш эвес бижип, чырыдып келгенивисти нозчукчулар сактыр ужурлуг.

Нинчалза-даа ол бүгүү көре тура, соңгулдаларга белеткелдериниң чорун турарын чедир чыртыпайн, кайы-бир тускай кандидатты камгалаарының, ол дээш сурталл чорударының талазы-биле ажыл чорутпайн, солунуун туружун илеретпейн турар силер дээн чижектиг чагаалар биске кээп, тустус номчукчулар телефон дамчыштыр-даа болгап кээп турарлар.

Дораан-на айтып казы, Президентиге кандидаттар Ш. Д. Ооржак, Б. Т. Санчы оларга хамаарыштыр бистин туружувус чаңгыс — бодунуң идегелин илередип, чонунуң депшиткен кижилерилер нинчангаш оларның кайы бирээзин мактаар, деткиир, оскезин бактаар, аңаа чүүл сурталл чорудар хевирлиг болдыг туруштуг болур арга-биле чок. Солунувус — чонуун солуну, ындыг болгаш, чон боду шиитпирлезин. Президент алган-дужаал дээш маргылдааның түнелин ам каш-ла хонгаш март 15-те көстү бээр.

Ынды-даа болза, бо айтырыгга хамаарыштыр редакцияга амыг-амыг уткалыг чагаалар кээп турар чүве болганда, катаптап каайн, олар шуптузу салдынмас чүве болганда, оларның допчуларын кылып көрейн.

Бир-ле дугаарында, мындыг үүлүү демдеглекселим. Тывага президент албан-дужаалының дугайында айтырыг үзе шиитпирлеттинген чүве болганда, бодап көргө, ол дугайында чагаалар турбас болгу дег. Чок, херек кырында байдал ындыг эвес. Эвээш эвес номчукчулар республиканга Президентиниң эргежок чугулазының дугайында катап-катап бижип, Тыва Республиканың ботдогуннаан чоруун быжыглаарынга, хөй национадыг чонун, агаар-бойдузун камгалаарынга оон ужур-дузазын онзалап демдеглеп бижип турарлар. Шак нинчаар Чадана хоорайдан бистин хоочун бижикчивис **Шойдар Монгушевич Дүвендей** бодунуң бодалдарын мынчаар түүнеп, бижээн: «Чаңгыс сес-биле чугаалаарга. Тывага Президент эргежок чутула, республиканың бүгү чону тодуг-догаа чурттаанын дээр болза, соңгуп алган Президентивис карак кызыл ажылдаар, чонун камгалаар ужурлуг деп бодаар мен».

Улуг-Хемниң Ак-Туругдан **Личат Бүрбү**, Шагаан-Арыг хоорайдан **Кара-оол Кыргыс**, Кызыл районнуң Кур-Чер суурдан **Александр Ондар**, Хову-Аксы суурдан **Доржу Ондар**, Кызылдың чурттакчызы **К. М. Оюн** оларның саналдары база-ла колдуунда ындыг уткалыг. Президент албан-дужаалын киирериниң-биле республиканың амыдыралынга өскү оскерилгелер болурунга идегелин олар илередип, моон мурнунда туруп келген тургузутта хамаарыштыр боттарының бодалдарын бижип-даа турарлар. Шак нинчаар, Александр Ондар мынчаар бижээн: «Республиканга мынчага чедир туруп келген бюрократсыг системаның аай ужуру билдинмес ходелиишкиннериниден чоп турупкан. Кандыг үүлдер биске турбады дээр. Үжен чыл бурунгаар уругларының адазын орус класска кээп олуртуп каанындан ол тыва дылды билбес, аңаа чугаалап-даа, бижип-даа шыдавазындан тыва өг-бүледер бустурунга безин чедип турар болгай...» Кымның дугайында бижип турарын ол айытпаан-даа болза, редакцияже чагаазын арыг-орус дылга бижээнин бодааргa, бодунуң дугайында бижип турар хире. «Президентиге кандидаттар боттарының соңгулда мурнунуң ужуражылгаларынга эвээш эвести-ле аазап, чырыткылыг келир үеге идегелди тывылдырар дээрзи чугаажок. Нинчалза-даа боттарының ол аазаашкыннарын олар бүзүрелдин-биле боттандырарлар дээрзи чигзинчиг. Ындыг-даа бол, эки талаже эргилде черле турар дээрзинге бүзүрелдиг мен. Нинчангаш кандидаттарның кайызынга-даа чеднишкиннерни күзеп олур мен» — деп, бодунуң чагаазын ол нинчаар түнээн.

Чагааларның хөй келин Президентиге кандидаттар Ш. Д. Ооржак болгаш Б. Т. Санчы оларга хамаарышкан, кайы-бирээзин деткээн чагаалар дээрзи чугаажок. «Президентиге ол төлептиг кандидат — бистиң республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак» деп, Кызыл хоорайның чурттакчызы **Галина Кунчун** бижип турар. «Чуртталганың дургузунда кандыг сайыт көрбеди дээр. Оларның аразында дөргүл-төрелдерим-даа бар. Нинчалза-даа менээ өзүлүг боттуг дуза көргүскен чаңгыс дарга — Ш. Д. Ооржак. Ужур эдертир, дүүкмеетиг чорук ында чок, амыдыралдың өзүлүг шимчедикчи күжү ол деп билир мен. (Эмин эрттирипкен-даа чадавас, нинчалза-даа номчукчунуң бижээни, шынап-ла, ындыг. — Н. Б.). Нинчангаш Ш. Д. Ооржак дээш бадылаарынче номчукчуларны кыйгырып тур мен» — деп, Чадаана хоорайдан **Н. Ооржак** бижээн.

Чаа-Хөл суурдан **Григорий Балдан**, Кызылдан **Валентина Хертек**, Суг-Аксыдан **Сенди Монгуш**, Чоон-Хемчиктин Хайыракандан **Раиса Монгуш** болгаш өскелер-даа шак-ла ындыг бодалдарны боттарының чагааларынга илереткеннер. «Бир эвес Шериг-оол Дизижикович Президентиге соңгуп алгаш, бодунуң программазында айытканы тос үүлүүн амыдыралга боттандырып, беш чыл иштинде Тывавысты Россия Федерациязының хөжүдүнгай девискээрлериниң санылдан үштүп,... бот-догуннаан шыдал-күүлүг күрүне кылып каар болза, «Эр-хей, Шериг-оол Дизижикович» дээр мен. Нинчангаш беш чыл болгаш келир соңгулдаларга катап база соңгуурун боданып көөр мен» — деп, Суг-Хөлүн Суг-Аксыдан **Дамдынчап Ховалыг** бодунуң чагаазын түнээн.

Ажыы-биле чугаалаар апаар, ийиги кандидат Б. Т. Санчыге хамаарыштыр чагаалар арай эвээш. «Бодум хүүмда Баир Түлүшевич Санчының программазын деткиир кижи-дир мен. Нинчангаш президент соңгулдаларының хүнүнде Б. Т. Санчи дээш бадылаарынче номчукчуларны кыйгырдым» — деп, Улуг-Хем районнуң Арыг-Узуу суурдан пенсионер **Варвара Шивит** бижээн. «Баир Түлүшевич Санчы салыг шугумунга үр чылдарда ажылдап келген болгаш салыг талазы-биле оон дуржулгазы улуг, аңы-чем, бараан-сараан берге бо үеде ажылдың бедик бүдүрүкчүлүүн амыдыралга ол боттандырып шыдаар дээрзинге бүзүрелдиг мен» — деп, садыг ажылынын хоочуну **Тамара Денпил-ооловна Долгар** Эрзин суурдан бижип турар.

Соңгулдаларның ужур-утказын чедир билбээн ол чүве ирги бе, ындыг чагаалар биске база келгилээр. «Б. Т. Санчы-биле 1957-60 чылдарда чаңгыс полкка шериг албаны эрттирип турдум. Боду черле ажыл дээш кызымак кижи, арга-дуржулгазы-даа шыырак, эртем-билин-даа чедер. Эш Б. Т. Санчы дээш бадылаарынче республиканың бүгү чонун кыйгырып тур мен. Ш. Д. Ооржак ажылынга ээ-харысалгалыг, дуржулгазы бедик кижи. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак дээш бадылаарынче бүгү соңгукчуларны кыйгырып тур мен». Бо дээрге, Кызыл районнуң Терлиг-Хая суурдан **Дугар-оол Васильевич Дуваановтуң** чагаазындан одуруглар-лыр. Өзүлүг-ла туружу билдинмес чорук бо эвес ирги бе?

А солунуун туружу чаңгыс — номчукчуларывыстың үзел-бодалдары, санал-оналдары деп база катап катаптап каайн. А бодум хүүмда соңгулдалар хүнүнде Ш. Д. Ооржак дээш бадылаар мен. Мээң туружум ол.

Николай БАЗЫР.

«Шын» солунуун улус депутаттарының Советтери киллизинин эргелекчизи.

КАНДИДАТТЫ ДЕТКЭЭН

Тыва Республиканың Президентизинге кандидат, республиканың садыг-харылаштырылга күрүне компаниязының чиигине директору Баир Түлүшевич Санчи-биле Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл районнуң малчыннары, «YTKA 25 чылы» совхозтуң ажыл-ишчилери, ында ажылчын кооперацияның коллективи-биле ужуражкан. Ол-ла хүн Шагаан-Арыгның тулугжулары-биле база ужуражкан.

Бо эрткилээн ужуражылга хуралдарынга Президентиге кандидат бодунуң программазын соңгукчуларга допчузу-биле таныштырып, чугаалап берген.

Президентиге кандидат Б. Т. Санчының кандидатуразын үүлдүгүнүп, бо бедик албан-дужаалга төлептиг кандидаттың бирээзи дээрзин хуралга санал бергеннер деткээш, Б. Т. Санчи дээш бадылаашкының соңгулда хүннеринде бээринче соңгукчуларны кыйгырган.

Бот-догуннаан Тыва Республиканың баштайгы Президентизинге кандидат Баир Түлүшевич Санчи бөгүн, март 10-да, Шагаан-Арыг хоорайга район төвүнүн, районнуң ажыл-агыйларының төлөлекчилери-биле ужуражыр.

(Бистиң корр.).

Тыва АССР-ниң Дээди Советинин Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле М. М. Даржааны шаннаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Совет органнарга хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылдап келгени дээш Тыва Республиканың Дээди Советинин Секретариатының организастыг киллизинин эргелекчизи **Март-оол Манчынович ДАРЖААНЫ** Тыва АССР-ниң Дээди Советинин Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаар.

Тыва Республиканың Дээди Советинин Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1992 чылдың март 9.

«Россия», «Россия Федерациязы» деп аттарны болгаш оларның үндезининге тургустунган сестерни база сөс каттыжыышкыннарын организацияларын болгаш оскеда тургузуглаарын аттарынга ажыглаар чурумунуң дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының Дээди Советинин **доктаадыры болза:**

1. «Күрүне символиказының дугайында» Россия Федерациязының Хоолдузун хүлээп алырынга болгаш күштүг болдуруп киирериге чедир «Россия», «Россия Федерациязы» деп сөстерни болгаш оларның үндезининге тургустунган сөстерни база сөс каттыжыышкыннарын күрүне болгаш күрүнеге эвес бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының база өске-даа тургузугларының (политиктиг партиялардың, профессионал эвилелдерден болгаш шажын-чүүлге каттыжыышкыннарындан ангыда) аттарынга үүле Россия Федерациязының чазааның чепшиирели-биле база Россия Федерациязының хүлээп алганы хоолдузудулга актыларынга дүүштүр ажыглаар.

2. Бо доктаадың 1 пунктузунда айытканы, боттарының аттарында «Россия», «Россия Федерациязы» деп аттарны болгаш оларның үндезининге тургустунган сөстерни база сөс каттыжыышкыннарын ажыглаан тургузуглардың бүрүткел документилерин эде кылырын (ол тургузугларның катап бүрүткели чокка база бүрүткел төлевирин төлөтпейн) 1992 чылдың дургузунда боттандырарын Россия Федерациязыныңазаа хандырар.

Россия Федерациязының Дээди Советинин Даргазы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Россиянын Советтер бажыңы.
1992 чылдың февраль 14.

ЧАЛАП ТУР

Бот-догуннаан Тыванын улусчу намынга кирер күзелдиг болгаш деткип турар хамаатыларын **КЫЗЫЛ ХООРАЙ ҮҮРҮН** тургузар талазы-биле 1992 чылдың март 11-де 18 шакта Ленин кудумчузунуң 30 дугаар бажында Эртемнер академиязының комплексиниң киллизинин хуралдаар залынга (III кат) болур хуралче чалап тур-бис.

Политчовулел.

«УЖУК»—БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ

Казан чурт рынок экономиказынче шилчип турда, чогаадыкчы коллективтер канчаар чурттаарыл, кайын амыдыраар акша-төгерик тып алырыл, чүүү кылырыл деп айтырыгларны шиитпирлээр апарган. Республиканың Улусчу чогаадылганың культура төвүнүн директору Анатолий Степанович Комбу аңаа ынактыг сүмени берип, бүгү талабиле дузалаан. «Ужуктуң» агар саны ажыттынган. ажылдаар черни тускайлаан. Өөренир күзеллиг кижилерни Кызыл хоорайдан болгаш районнардан күзелин барымдаалап чыгган. Улусчу чогаадылга бажыңының шаанда ниитиниң чуртталга бажыны турган черинин бир орээлинге хүн бүрү аныяк-өскеннер ыглып келир. Оларның кол сорулгазы тыва национал идик-хепти шын даараарын өөренири болгаш чыглып келгеннерге амгы моданың чаа угшиин суртаалдап чорудары болур. Биче бүдүрүлгениң удуртукчузу, башкызы Зинаида Донгактың аразы ус-шевер. «Уран кыс удазынга ораашпас» дижири дег, Зинаида боду даараныр болгаш хеп быжар талазыбиле тускай өөредилгени дооскан. Нинчангаш аргадуржулга, билиг ында бар. Ол ышкаш хоорайга болуп өткилээн даараан идик-хеп делгелгелериниден тыва тоннарны, берттерни канчаар даараанын, каастап кылганын өөренип ап турган.

Тыва национал идик-хепти канчаар даараарын санныг кижилер билир. Амгы рынок үеэзинде идик-хепти боттары даарап алыры чүгүла. Кижилер кодро черде алгы-кепти аңаа-ла октаптар тавар ылгалар бар болгай. Магазиннерде идик-хеп, аш-чем барык тывылбастап турар үеде чүүү-даа боттары кылып алыр болза, кайы хире ажыктыг, эки деп. Ол ышкаш чер-черде культура бажыннарының боттывынгыр артистеринге кедер идик-хепти аар өртектер-биле хөлезилеп даарадып ап турары чажыт эвес болгай.

Тыва тонну даараары дыка солун. Оон хөрээнин өкпе талазы чүге ийи каът болур диле, өкпе дужу чылыг чорзун дээш, а чүрек талазын серинн болзун дээш, таарыштыр даараан болур. Чамдык хөрээженнериниң даарап алган тоннарын көөрге, угулзаларын таарыштырбаан болгулаар. Оны бир-ле дугаарында аяк хаалыг торгуган быжарда, сагыыр апаар. Кыдыыр пестериниң болгаш хендирлериниң оюун база таарыштырары чүгүла. Өөктерни дошкалардан кылып алырга, улам аянныг көөтүр. Курска келген аныяктар, ылаңгыя амдыызында ажыл чок болуп турар аныяк уруглар суг-чинчилерин янзы-бүрү хөөлер хевирлиг кылдыр диверин аажок сонуургап өөренип турар.

Түр өөредилгеге чыглып келгеннер янзы-бүрү хевирлерниң бөрттерин даараарын база өөренип ап турары солун. Хуроган, анай хөштеринден аныяк-оскенге таарыжыр бөрттерни даарап турар. Чамдык уруглар кештерни аалдарындан эккелгеш, даараш, кедип алган турганын көрдүм. Булныг херек бүдүрүп турар биче бүдүрүлге черинин удуртукчузу Зинаида Донгакка, мастер Лина Серенге сүрүүлдар өөрүн четтиргенин илередип турдулар. Амгы рынок үеэзинде халас чүве када турар, өөренип келген улус акша-төгерик төлөөр. Нинчалза-даа келген суурларынга чеде бергеш, та чеде, ийилерге ачы-буян чедирип, тонганыг, бөрттерни даарап бээр чүве. Рынок үеэзинде база бир ыарылалыг ажыл ол эвес чүве бе? Ол ышкаш херек-тээш шыва тоннарны, платьелерни база даараарын өөредип турар.

Бир ажыл, өөредилге хүнүнде ол биче бүдүрүлге черинде чеде бергеш, ында өөренип турар чамдык уруглар-биле ужураштым. **Кызылдың 4 дугаар профтехучилищезиниң сургуулу Марина Ховалыг мээң** соонуургаан айтырыымга мынчаар харыылады:

— Амгы рынок үеэзинде кончуг ажыктыг өөредилге деп санаар мен. Тыва тон, машиналар, пос аймаа чугула херек-тир. Өске организациялар бо черни деткип, бүгү тала-биле дузалаар болза деп күзелдиг мен.

Кызылда машина заводунуң ажылдакчызы Ольга Бегзи:

— Амгы рынок үеэзинде халас өөредилге кайда боор. Өөренип алыры-биле акшаны төлөөш, амыдыралга ажыктыг өөреднлгени чедип алдым ышкаш. Районнарда ажыл чок аныяк уруглар хөй болгай. Олар бир ай иштинде маңаа өөренип алыр болза, черле ажыктыг. Чүгле чурттаар чер чок чер-дир.

Бодунга кончуг таарыжыр кызыл торгудан шыва тон даарап алган аныяк уругга база ужураштывыс. Ол дээрге **Валентина Чүлүмдүр.** Ол Кызылда машина заводунда ажылдап турар, хоорайның «Хөөмей» ансамблиде бот-тынынгыр артист. Чамдык солдардан дудак чок хөөмейлештер бо кыс Франциядa, Голландияда бодунуң уран талантызын бараалгатканы келген болгай. **Ол бистиң айтырыывыска ынча диди:**

— Амгы берге үеде аныяк кижилерге ажыктыг түр өөредилгени организаастаан. Улусчу чогаадылга бажыңына биче бүдүрүлгени тургускан культура ажылының хоочун ажылдакчызы, уран-шевер башкы Зинаида Сундуевна Донгакка, амыдырал хандырылга шугумунга 20 чыл ажылдаан дуржулгалыг мастер Лина Херлиевна Серенге буянныг ачы-дузазы дээш өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Чүгле бо бүдүрүлге черинде бүгү тала-биле Тыва Республиканың Культура министерствозу дузалаар боор деп идегээр кижи-дир мен. Деткимче черле херек.

Улусчу чогаадылга бажыңында биче бүдүрүлге черинде оруланы киирип ап турар, оон сан-түүнүн коммерциялыг чажыды дээш ыыттавас улус болду. Оон ыяк районнарга салбырлар ажыдарын база планнап турар. Бай-Тайгадан Ранса Кыргыс өөренгеш, чаныпкан, аңаа баргаш, салбыр ажыдарын аазаан. Шынап-ла, «Ужук» ужукталып бар чыдар хевирлиг. Ында ажылдап турар башкыларның күзели канчап-даа тургаш, алгы-кеш даараар машина тып алыры болуп турар. Ам даравазында өөренирин күзээннер соңгулда соонда, республиканың Улусчу чогаадылганың культура төвүнге чедип келир ужурлуг. База бир ай өөренир, ынчалза-даа төлевирлиг. Шынап-ла, республиканың районнарында ажыл чок аныяктар хөй дижип турар болгай бис. Олар «Ужукка» өөренип ап болур ышкажыл. Аңаа чүгле уруглар эвес, а ооллар чүге өөренип болбас деп. Садыгсаарылгалыг бо үеде кымдаа болза тыва тон даарап, бөрттер кылып өөренип алырга, кижилерге-даа, боттарынга-даа ажыктыг ышкажыл.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: өөредилге үеэзинде бөлүк уруглар.

Овдар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

Культурга болгаш рынок

ЧАЛАП ТУР

ЧЕРИВИСТИҢ ЭЭЗИ БОЛУУЛ

Ажыы уеде Россия Федерациязында, Тыва Республикада чорудуп турар чер реформазының, тодаргайларга, черниг ажыглалын эде көрүп турарының кол утказы, оон кол сорулгазы — черге ажыл-агый чорударының янзы-бүрү хевирлерин деп эргелиг байдалга хөгжүдүрүп күрүнеин мурнундан бүгү талалыг деткип, черни өзүлүг эдилерге хүлөөдүп өөрү. Моон мурнунда чыларга черниг өзүлүг эзи чок болгаш чер дугайында айтырыг бо хүннерде ышкаш ындыг чиигг байдалга түрбаан.

Сөелгү 20 чылдарның иштинде черниг шынарының кайы хире өскерилгенин республиканың химизидилге станциязының шинчилелдериниг түнелдери көрүзүп турар. Ол чылдарның иштинде хөрүнде гумустуң азы үнүшке ажыктыг будүмелдериг бары 3,2 хуу турганындан 2,6 хуу чедир кудулаан, азы тарылга шөлүүнүң га бүрүзүнден үнүшке ажыктыг 15 тонна будүмелдерни чидирген болуп турар.

Республикада черниг шынарын химизидери-биле эдээн каш чыл бурунгаар чер ажыл-агыйының системазын ажылдап кылган турган. Ында көрдүнгени-биле алыр болза, чылдың-на тарылга шөлүүнүң га бүрүзүнге 14,2 тонна органиктиг чемишчидилгени чажар үжүрлүг, а херек дыында ол ажыл долузу-биле кылдынмаан. 1990 чылда республикага 120,4 мүн тонна өдек иридизини чажыр, тарылга шөлүүнүң га бүрүзүнге чүгле 500 килограммны төккен. 1991 чылда өдек иридизинин ажыглалы оон-даа дөмөлеп, тарылга шөлүүнүң га бүрүзүнге дөмүүлеп 200 килограмм онаашкан. Бо дөмөлгө бүгү тарылга шөлдериге хамаарыштыр алган сан-турагайлар-дыр. Органиктиг чемишчидилге шүүт төктүнмейн турган шөлдер баа бар болгай, чүгле дөмөлгө бо ажыл тарылга шөлүүнге дөн-дески эвес чорүп турган.

Республикага химизидилге каттыжышкыны турда, оон чемишчидилге отрядтары совхозтарның, колхозтарның шөлдериге ажыллан, чыл бүрүзүнде 380—400 мүн тонна өдек иридизини база 25—28 мүн тонна минералдыг чемишчидилгеи ажыглап турган. Ол үеде Тыва чылда 150—180 мүн тонна тарааны өстүрүп ап турган. Черниг шынарының баксыраанының бир чылдагааны — оон беримчелиг чоруун бедидер дөмөш доктаамал ажылдарны чорутпайн турганында. Ажыл-агыйларның удуртукчулары, агрономнары тарылга шөлдериге көдөө ажыл-агый культуралары тарыпөстүрүнүң эдлештирилгениң, тарымал культуралардың үрезиннериниң, тоолгуның дептерлерин болдуруп, аная үндезилеп агротехниктиг аргаларны сагыыр талазы-биле хемчеглерни албайн турар.

Чер ажыглалынга ындыг байдалдың туруктуунуң келгенин нүүш-биле тайылбырлап болуруп? Черни ажыглаарының чурумнарының, черниг эдилекчилериниң эргелериниң, хүлөөлгелериниң дугайында хоойлудурүмнүң бистин республикага моон мурнунда турбааны, оон уламы-биле черни ажыглааны дөмөш кижилериниң харыысалгазын хоойлу-дурүмге быжыглаан турганы-биле тайылбырлап болур.

Бистин республика РСФСР-ниң Чер дугайында хоойлуларының чыындыларын удуртулга болдуруп турза-даа, Тываның ылгалыг үүлдериниң ол хоойлу чыындыларында онзалап көрбөзи. Оон ыдай, ында чер эдилекчилериниң черни бай ажыглааны дөмөш харыысалгазын шыгыыраткан хемчеглер база чок. Россия Федерациязына чер ажыглалын үндезинни-биле эки-жидериниң дугайында хоойлуларны хүлөөп алган соон дарый Тыва Республикага база чер ажыглалын үндезинни-биле эки-жидериниң дугайында хоойлуларны хүлөөп алган болгай. Ол дөмөрге «Чер реформазының дугайында», «Кедзиниң социал хөгжүлдүнүң дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында», «Чер дөмөш төлевир дугайында» хоойлулар-дыр. «Тыва Республикага чер реформазын чорударының соңгаарлаттынмас хемчеглериниң дугайында» база «Колхозтарны, совхозтарны эде организастаарының чурумунуң дугайында» доктаалдарны база Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели үндүрген. Бо документилер бистиң республикага чер реформазын чорударынга, черниг эзэин тыварынга, оон эргелериг-ажыктарын тодарадырынга, харыысалгазын быжыглаарынга үндезинни берип турар.

Районнарның чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитеттери эткен 1991 чылда 141,9 мүн га ажыглал черни ангылаан, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга, кедзе ажыл-агый кооперативтеринге, мал болгаш чер ажыл-агыйының эштежилгелериниге, коллективтиг сад болгаш огород организастаа алыры-биле күш-ажылчы коллективтерге быжыглаан. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга ниитизи-биле 42,0 мүн га (оон иштинде 2,6 мүн га чер тараа шөлдери), хоорай чурттакчыларына дача тузары-биле 200 га черни, коллективтиг огород тударынга 1,6 мүн га тараа шөлүн ажыглап берген. Оон ынай хоорайларның болгаш суурларның чурттакчыларының хуудамалының одарынга, мал чеми тарып өстүрүнүге черлерни база быжыглаан. Шак ындыг ажылдың түнелинде чүгле кедзе Совет-териниг эргезинде амгы уеде ниитизи-биле 349,6 мүн га чер киргеи. Оон иштинде 5,4 мүн га тарылга, 12,4 мүн га ситеи, 270,8 мүн га одар шөлдери. Арат болгаш тараачын ажыл-агый тургузуп алысаан ам-даа 142 кижи чер бөлүнүн дугайында биллиримишкиннери кирип каан.

Колхозтар болгаш совхозтар 28,8 мүн га тарылга шөлүн ажыглаваан турарын чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитеттер 1991 чылда илереткеш, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң шинтпира-биле чаа хевирниг ажыл-агыйларын организастаарыг-биле район Советтериге ол чер-дерни быжыглаан. Чер реформазын чорудар талазы-биле совгаарлаан болбас хемчеглер дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыыны, «Колхозтарны, совхозтарны эде организастаарының чурумунуң дугайында» Россия Федерациязының чазааның доктаалынга дүүштүр колхозтарның болгаш совхозтарның күш-ажылчы коллективтери ажыл-агыйның экономиктиг байдалын ханызы-биле өөренип көрүп турган, ажыл-агыйны канчаар чорударының хевирин бо чыл-дың март айга чедир шилип алыр үжүрлүг. Ол ажылды чорудары-биле республика, район, ажыл-агый комиссиялары турган. Комиссиялардың сорулгазы колхозтарны, совхозтарны эде организастаар талазы-биле ажылды организастаары, ажыл-агыйларның экономиктиг байдалын тодазы-биле сайгарып көөрүнге тузалажыры, ажыл-агыйның, оон кежигүннериниң эргежизы хоойлу-дурумге дүүштүр камгалаттынган турарын магадылаары.

Ажыл-агыйның кандыг хевирин шилип алыры коллективиниг кежигүннериниг бүгүн эргези. Бир эвес олар шилиргени кылган болза, Россия Федерациязының «Будүрүлгелер болгаш тывынгыр ажыл-агыйжы чорук дугайында», Хоойлуга дүүштүр хоорай, район Советтериниг шүүсекчи комиттеттериге эде бүрүткелди эртер үжүрлүг. Ажыл-агыйларның хевири колхоз хевээр артык казып-даа болур, коллективтиг будүрүлге-даа, ассоциация, акционер ниитилели дөмөш, хөй янзы дөмөш биллиргир. Оларга черни тургустуган чурум, өй-чижек өзүгаар бөөр. Ажыл-агыйны чорударынга ажыл-агый чорудулгазының шупту хевирлери хоойлудурум мурнунга деп, экономиктиг, юридиктиг дөмөш, өске-даа эргелиг-ажыктары камгалаттынган болур.

Ажыл-агыйларга быжыглаар ортумак чер үлүүн районнарның чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитеттер тодарадыр. Ажыл-агыйларның боттарының иштинде чер үлүүн совхозтарда, колхозтарда тургустуган комиссиялар тодарадыр, оон-биле коллективтиг кежигүннерни таныштырар. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны, эштежилгелерни, кооперативтерни организастаар күслин илереткен кижилерге оларның чер үлүүн шаптык чокка баары-биле ону ынчаар кылып турарының ужуру-даа ол.

Арат болгаш тараачын ажыл-агый тургузары-биле чер алыр дөмөш кижилерниг биллиришкинин чугаалажып, оларның дилөөн күүсөлири мурнунда өдөөн нарын чурумнуг турган. Ону беш чаданың органнарынга шинтпирлеп, биллиришкин киргген кижилерни ай-айы-биле манадып турган болза, ам ону бөдүүмүткен. Чер алыксаан кижиниг дилөөн районнуң күүсөм даргазы чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комиттиг киргген документилериниг үндезилөөш, хандырып болур.

Бо чылын бистиң кол сорулгавыс болза бар турган черивисти камныг ажыглап, оон беримчезин бедидип, боттарывысты ажыл-чем-биле четтири-биле хандыртынары, мал-маганга быжыг чем курлавырын келир кышка удур тургузары. Кызыл болгаш өске-даа хоорайларда янзы-бүрү организацияларга, поөа, картофель дөмөш өске-даа культураларны тарып өстүрүп алыры-биле черни алыр дугайында чагыгларны чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комиттеттерге киирерни сүмелеп тур бис. Бо ажылды улус депутаттарының Советтериниң күүсөкомнары-биле кады дарый чорудар ужурлуг. Час чоокшулаан, ө эвээш арткан. Оон-биле кады бажыңнар чанында участоктарга, дачаларга, ниитиниг огородтарынга ногаа дөмөш, өске-даа культураларны тарып өстүрүнүге амдан өгелөөш белеткенге эки.

Мурнукы уеде чер дөмөш, оюу багай ажыглаары дөмөш кандыг-даа харыысалга чок турган болзувусса, ам Тыва Республиканың «Чер дөмөш төлевир дугайында» Хоойлу өзүгаар будүрүлгелер, колхозтар, совхозтар, коллективтиг будүрүлгелерден өгелөөш, дача өөлериниг чедир черни ажыглаваны, багай ажыглааны дөмөш харыысалга хүлөөр апаар.

Хамык ужур ыда эвес, а тараан черивистиг өзүлүг өөлери болуулу, оон кежиг четтирер дөмөш карак кызыл, шудургу ажылдаалы.

Алан-оол СОТПА.
Тыва Республиканың Чер реформазының база чер курлавырының талазы-биле күркомунуң даргазы.

Депутатка кандидат

СЕТКИЛ, ЧҮРЭЭ—УРАН ЧҮҮЛДЕ

Республиканың театр-концерт каттыжышкынының уран чүүл удуртукчузу, культура министриниң орадакчызы, Кызылдың дорожный № 21 округтан Тыва Республиканың улус депутадынга кандидат Анатолий Сергеевич Серенни республикада танывас кижи хөвар. Ону чүгле культура ажылдакчылары эвес, улут, биче чон ужуражылгалардан, теле, радио дамчыдылгалардан таныыр. Ол бедик мергежилдиг режиссер, театр, кино уран чүүлүнүн билдилиг ажылдакчызы, журналист, республиканың стол теннизинин федерациязының даргазы, спорт талазы-биле Россия чергелиг судья, бо-ла бүгү ажылдардан ангыда. Кызылдың дөмөш болгаш ортумак өөредилге черлериниг эстетика болгаш делегей культуразы өртемнерни база башкылап турар. Бодунуң чедип алган мергежилиниг аайы-биле шак ындыг хөй талалыг ажылдарны ол кылып, бүгүлө чүүлдерге четтирип, чугаадыкчы бөө-биле ажылдап ооруур.

— Хамык ужур кандыг-ла-бир черге улут дужаал өскөөр, дарга депутат болдурунда эвес, ажыдыралга коску ажыл-хөрөктерни боттуу-биле кылырында, оон-нуң кижиге бүзүрелиг, улут идегелиг бадыткаарында — деп, Анатолий Сергеевич чугаалаар.

Бизи ынай-ла депутат ыларын ажылдаар ужуратпас, черге ажылдакчы кижи чон мурнунга хөскү ажыл-хөрөктерни шыдаар шаа-биле кылыр, тыва чонуң культуразын сайыырадыр, улусуу зангчылларны нептерелир, оон кол-ла сорулгазы ындыг. Хоорайга Анатолий Серенге ужуражыр диде, ону кижи белеп тыппас. Ол өөрүнде хаалгыыр ажылда. Чай аразында аная ужураны бергеш, оон-биле чугаалажыр аргалыг болуп.

— Анатолий Сергеевич, бүгү-ле ажылынарга канаан четтигип турар силер?

— Хүн бүрүде кылза чогуур ажылдарымны планнап, баш бурунгаар хузаан алыр чанчылдыг мен. Кижи шыдавас черинче чүткүп турбас, «хиреши миннир, хирин чуар» болгай. Бир өөрө, ынчаар хөй талалыг ажылдап чанчыгын калганымда. Бичии-даа хостуг, аная олуруп шыдавас-тыр мен. Ынчаар ажылдаарга, ажыл кижиге күштү, улуг энергияны мага-ботка берип турар.

— Чамдыкта кижиниг планнап алган ажыл-хөрөө чогуайн-даа барып болур, ынчап баарга кижиге дыка берге апаар. Силер ындыг таварылгаа канчаар силер?

— Ийет, ындыг чүүлдер тургулаар харын. Кылыр-даа мурнунда мону чугаалаар.

Бизи ынай-ла депутат ыларын ажылдаар ужуратпас, черге ажылдакчы кижи чон мурнунга хөскү ажыл-хөрөктерни шыдаар шаа-биле кылыр, тыва чонуң культуразын сайыырадыр, улусуу зангчылларны нептерелир, оон кол-ла сорулгазы ындыг. Хоорайга Анатолий Серенге ужуражыр диде, ону кижи белеп тыппас. Ол өөрүнде хаалгыыр ажылда. Чай аразында аная ужураны бергеш, оон-биле чугаалажыр аргалыг болуп.

— Анатолий Сергеевич, бүгү-ле ажылынарга канаан четтигип турар силер?

— Хүн бүрүде кылза чогуур ажылдарымны планнап, баш бурунгаар хузаан алыр чанчылдыг мен. Кижи шыдавас черинче чүткүп турбас, «хиреши миннир, хирин чуар» болгай. Бир өөрө, ынчаар хөй талалыг ажылдап чанчыгын калганымда. Бичии-даа хостуг, аная олуруп шыдавас-тыр мен. Ынчаар ажылдаарга, ажыл кижиге күштү, улуг энергияны мага-ботка берип турар.

— Чамдыкта кижиниг планнап алган ажыл-хөрөө чогуайн-даа барып болур, ынчап баарга кижиге дыка берге апаар. Силер ындыг таварылгаа канчаар силер?

— Ийет, ындыг чүүлдер тургулаар харын. Кылыр дөмөш сорулгамны ыкап-ла чедип алыр мен. Шаанда ынандыг ус турган. Кижи бир чүүл планнап алырга, бир улут дарга келдирер, чок болза ажыктыг, ажык чок ус-шак чидирип хүрөлдаткаш турул бөөр. Ол үеде ажылымга ынандыг чүүлдер харын шаптык болуп турган. Ынчалза-даа планымны кандыг-бир кылда чогуур ажылым-биле таарыштыр солуп четтигиптер ооруур.

— Кандыг-бир ажыл кылгаш аная таарзынын, бодунарга канаан үнелелди бөөрдир силер?

— Шыны херек, бо-ла чорааш бодумнуң кылган ажылымны өөрүнде бодумга шүүмүүлекти өөрүнде бодумга сайгарар кижи мен. Канчаар-даа ажылдап каан бодумга ол ажылды чүгөөр кылгандыр мен деп үнелөөр мен. Чүгө дөмөш ол менээ эки демлекчир.

— Культура талазы-биле кандыг эртем дооскан силер, чүрээкерге чоок ажылынар чүү?

— 1970 чылда Чаан Сибирьниң культура институдун доостум, театр талазы-биле режиссер кижи мен. Аная өөренип турган-ла аныстанылгамда Тыва телевидениениң режиссерунуң ассистентизи турдум. Режиссер ажылым телевиденеен эгелөөн. Театр талазы-биле база тускай эртемниг мен. ГИФК чылда чылгычы Ондарның «Хаанын истер» деп шинзин Логачев-биле кады тургустум, ийи дугаар дузалакчызы турдум. Ам «Үннер» деп шин тургузуп тур мен. Оон ангыда, эстрадага база чоок мен. Тывага Улусуу революциянын 70 чылында, Наадым дөмөш хөй янзы улуг-улуг байырлалларда концерттерниң программазын база тургузуп турдум. Ам-даа республика чергелиг ындыг улуг, биче-даа концерттерниң программазын чаартыг тургузарынга улуум киириштирер апаар мен. Кино талазы-биле база университет доостум. Совет болгаш таштыкы киноларны теория болгаш тоогу талазы-биле сайгарар ындыг эртемниг мен. Ынчангаш уран чүүлде эн сонуургаар чүүлүм — кино болгаш театр.

— Хостуг шагымарда спортту база кагбайн чоруур силер бе?

— Ийе, спортту кандыг-даа назы-хардыг кижи каан болбас. Ол — кижиниң онгуу. Ол чок болза кижи могаачал, туруучал, ундараачал. Спорт талазы-биле Россия чергелиг судья, республиканың стол теннизинин федерациязының даргазы болур хүлөөлгемни күүсөдип турар мен. Ол талазы-биле чугаалаар чүве болза бо-ла эвес түнелдин чедиинкиннерге бөк.

— Чүгө депутатка кандыдатче депшиттире бердиңер, күзелиңер ындыг болганы ол бе, Анатолий Сергеевич?

— Эскиннде чугаалаадым. Амгы уеде улут дарга болуру, депутаттаары албан эвес. Ындыг-даа болза бистин Дөзөн Советте чаңгыс-даа культура, уран чүүл черлериниң депутат чок. Ынчангаш могадыкчы эвилелдер, культура ажылдакчылары мону өөренип көргеш, мени чон мурнундан депшидип, улут бүдүрел-биле ийин үндүрген. Ол дөмөш чепшөөрөөш, тыва культураны бедик деннелге тургузар дөмөш кызыдыл турарывыс бо. Бир эвес депутат апаар болза, ол ажылды экижидериниге улут дуза, деткимче черле турар дөмөш чажыт эвес болдур ийин. Ынчалза-даа дөмөй-ле ажылдаар, чүткүүр, демисеңир апаар. Рынок экономиказының үеэлинде культура ажылдың экижидери эн берге, харыысалгалыг ажыл. Маңгаа чүгө сеткил чаңгыс, чүткүлүг, демиг ажыл херек. Ынчангаш хамык ужур депутат болурунда база эвес болдур ийин.

Лидия ИРГИТ.
Журналист.

Бин-Хем районнуң ажыл-агыйларында биче бүдүрүлгелер, улут эвес кооперативтер болгаш тараачын ажыл-агыйлыг коллективтер соңгу үеде немежип турар.

Чаа тургустуган «Бин-Хем» совхозта бо талазы-биле ажыл база эдээн хөнүп турар.

Совхоз тыва Сушь суурдан ырак эвесте арендатор малчыннар Олег Байкара биле Борис Хөөнмей эткен чылын-на эдээн каш молдургаларны хүлөө алган, совхоз-биле тускай керээлиг ажылдап турар. Ол оларның коданында чүгле бода мал эвес, харын ангор өскүлер, хааннар немешкен. Эткен чайын олар боттарының күүсү-биле четтир сигенни болгаш өске-даа мал чемин белетеп алганындан оларның коданында кыштаглаашкын багай эвес байдалда эртип турар.

Соңгу үеде өртектер өскүн-биле хозбаштыр арендатор малчыннар чамдык бергедөөшкиннерге таварыжып турар. Чүгө дөмөш оларның күрүнеден чөлөлиг алган акша-төлөрин мал азыраарынга эртежок чугула чүүлдер салып алырынга чедишпейн турар. Амгы үеде оларга тудуг материалдарны одаар чүүл болгаш техника аймаа шыгыны негеттиниг турар. Бо талазы-биле олар районнуң удуртулгазынга болгаш республиканың тарачын болгаш арат ажыл-агыйының ассоциациязынга каш улаа турган-дыр. Моон түңнелинде арендаторлар мал чемин болгаш дилин материалдары сөөртүр база хөмүрлөөр машина-техника чок болганындан бергедөөшкиннерге таварыжып турар.

Ө-шат берге-даа болза, бо кызыыдан арендаторлар продукцияны совхозка көрө өзүгаар күзүн садар дөмөш улут идегел-биле ажылдап турарлар.

(Бистиң корр).

ЧУРУКТА: «Бин-Хем» совхозтуң баштайгы орендаторларының бирээзи Олег Байкара төрүттүүген баштайгы ангор ачайлары-биле.

Айтырыңар, харыылап берээли

КӨСТУКТЕР

Медицина эртемденнери тускай көстүк (очки) чогаалын каан деп дыннадым. Дыка хөй аарыгларга удур дузалыг ындыг көстүктерни кым деп эртемденнер, каяа чогаалын каанын, кандыг аарыгларга ол дузалаарын?

Биске ындыг көстүктер көөр бе, Тыва Республиканың Казык камгалал министерствозу ол дугайында түүү билип турарын?

Анна МОНГУШ.
Кызыл район.

— Авторнуң айтырыгларына харыы тып алырыг-биле казык камгалал министриниң орадакчызы О. Х. Ондар-биле бир дугаарында харылаштым. Ындыг көстүктер дугайында амдыгында түүн-даа билбейн турарын, оон-моон медицинда албааныы дыннаткаш, оптика айтырыын орт харылап турар Фармациянын будүрүлге каттыжышкыны-биле харылажыгыр Опанас Хурбаевич мөгө сүмелөөн.

Январь тоңгузунде үнген № 7 (5232) «Медицинская газета» солуудан ындыг көстүк дугайын, тодаргайларга, бижикчи Анна Монгушкаа салган бирги айтырыынга долу харыыны оон тып, ук солуунуң корреспондентизи В. Белановаң профессор А. Чуприков-биле беседазындан номчааш билип алган мен.

Каттыжышкынның чиигине директору М. А. Эренчина-биле чугаалаштым. Мария Александровна бала «Филат» дугайын дыннаан-даа болза, эки-ле билбейн турарын, амдыызында аная чагыг-даа кирбейн турарын дыннаткаш, ол солуудан номчааным өзүгаар авторга харылап бөөр дөмөш бодалынны деткөөн.

Луганскиниң медицина институдунуң психиатрия болгаш психология кафедразының эргелекизи профессор А. Чуприковтуң удуртулгазы-биле өөнүг ындыг көстүктү ылап-ла чогаатканы. Хуулгаазын деп болур ындыг көстүктү Луганскиниң, Донецкиниң ийи медицина институттарының эртемденнери бөлүк специалистер чогаадып кылган.

«Филат» деп хураангай аттыг болган (ол сестү орус дыл кырынга чара адаарга физиотерапия латеральная дөмөш) ол көстүк тургузуунуң талазы-биле аная көстүктерден ылгал чок, бөдүүн, чүгле шили өөнүг. Оон шилиниң бир кезээ хөк-даа болуп болур, а өскези — кызыл (өөнүг ангы-аңы болуп болур). Өөнүг ындыг көстүк карак четкиниң ажылынга илиг боор орта, ол баш мөзинин чартыктарынга барып дөөр. Кысказы-биле тайылбырлаарга, ону чырык, өө терапиязының принциптерине үндезилеп кылган. Өөнүгүн кижиниң сагыш-сеткилинге дөштүнүн дугайы шаг-дүштен биске билдиртир. Чижөлөөрге, кызыл өө кижини хөлөдир, хан базыышкының бедидер. Ынчангаш чурттаага бажыңнарында кызыл өө болгаан обойну хаяга чыпшырбаанны дөөрс. А ажык өө аная удур — өөнүг турар...

Өөнүг көстүктерни чүгле эмнинин сумеи-биле ажыттаар. Аарыгны диагноз тодарыттынганда, өөнүг оюу шилдир. Өөнүгниң салдары-биле кандыг аарыгларны кончаар эмнелериниң методиказы бала ол украин эртемденнер ажылдап кылган.

Түскей көстүктерни нерв аарыгларына удур, нерв аарыгларындан аараан соонда, кошкаан органнымнерге күш немезиринге, угаан ажылы балаларында ойлуг кедерни чепшөөреп турар. Эртемденнерниң шинчилелери-биле алырга, нерв аарыгларының дыка хөйүн эм дузалы-биле эвес, а өөнүг көстүктер дузалы-биле эмнеп болуру бадыткаттынган. Ол ышкаш хан базыышкыны улаттаан таварылгада, чигир аарыының чамдык хевирлеринге удур база дузалаар болган. Үстүнде алаанныыс хевирлиг аарыларны амнаарынга өөнүг көстүктерни келир үеде калбаа-биле ажылдаар апаарын ол эртемденнер демдеглеп турар.

Түскей көстүктерни доктаамал кедип болбас: аарыгны байдалынын аайы-биле 3-5-теи 15-20 минута четчир.

Чүрттүн өөрби ажыг эмнелелериниг ындыг көстүктерни ажылдап эгелөөн. «Филатты» аптекаларын, «Медтехника» магазиннерден-даа садып тып ап шыдакас бис. Ону хостуг сатпас. Эмчилерге безин доктаатканы чурум өзүгаар чөпшөөрөөр. «Филаттың» долу комплектизин ап, ону амнелге хереглеп ажылдаар күзелдиг эмчи болза, ол төпке барып, өөредилгениң долу курузун артер. Чүгө ынчан ол көстүктүн долу комплектизин алгаш, аарыг кижилерни оон-биле эмнээр эргелиг болур. Көстүк-биле эмнээр чаа арганыы, өске бүгү арганы ышкаш, чедер-четпес талалары турул кээп болур. Ынчангаш аная медицинаның чогуур белеткели эргежок чугула болуп турар.

Валентина САТ
тыын белеткөөн.

АДАЛАР КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Бистиң Эрги-Барлык школазында бүгү өөренгенчилерниң иштин саны 670. Оларның хөй-дүнинден бо чылын эге школаның 4-кү класын үш класс доозар болгаш ортумак школаның 5-ки класынче шилчиир (4 а, б, в классар). Февраль 23-те бо классларның башкылары адалар конференциязын организастаар эрттирдилер. Ол конференция адаларга-даа, оларның уругларынга-даа, башкыларга-даа төөштүг солуны, уругларны кижизидилгениниг талазы-биле дыка-ла хөй ажыктыг чүүлдерни оон билип алганнар боор деп үнеледи. Бо башкылар ындыг конференцияны уруглары 2-ги класска өөренип турда база организастаар эрттирериниг чаалдыг келген адалар-даа, уругларны боттарынга, башкылар-даа сактып чугаалап, ам дөртү класска эрттирерге оон-даа солуп, утка-шыларны делгем, ылаңгыя уругларны адаларының чугаадыктары, оларның ачаларының дугайында чураан чуруктарының утказының улам ханы апаргаының мактап, сонуургап турдулар.

Амыдыралга дескі чүве турар эвес. Чамдык уругларның ачалары оларны аразында ам чок, ачам чок апарган деп хомудап, ачаавыс бистин аравыска чурттап өөраан болза, дыка-ла эки болур ийик дөмөш чаш сеткилин чажырбайн, оларны овур-хевирин сактып бижип, ажыл-ишке кызымак, ажыы-толу дөмөш канчаар сагыш салып чорааның шаа-биле сактып, ачазының чогуга кызыгаар чок хомудап чоруурун төөгөөн, көөргенчигдаа чогаадыглар бар болду.

Конференцияның чоруузуунуң планы ындыг: **бирээде**, кижизидилгеге ада кижиниң ролюнуң талазы-биле янзы-бүрү сестерни, цитаталарны шевергин кылдыр бижөөш, аскылап каан. **Ийиде**, уругларның «Ачам ажылының үезинде», «Ачам хостуг үезинде» деп темаларга чураан чуруктарын делгей аскан. **Үште**, класстың столдарын тегериктей салгаш, хөөнектерде суттуг, ыраг шайны, соктаан далганы, чиигге-тарааны таныштарда салып каан.

Оон бирги кезээн конкурс-биле эгелөөн. Ында адаларга янзы-бүрү айтырыглар бар. Адаларны ийи командага үзүп каан. Оларга киижизидилге талазы-биле айтырыглар, тыва өөнүг, тывызыктар, анекдоттар, шожамак-даа ырлар кылдыр таарыштыр турган болду. Ийиги кезээнде 4 а класстың башкызы Валентина Дорзуковна Хомушку киижизидилге талазы-биле ханы утказыг беседа кылган. Үшкү кезээнде, уругларның чогаадыгларын тустус класс башкылары номчуп, адаларга сонуургаткан болгаш бирги классан эгелөөш-ле уругларының хуралдарынга кээп, кичээлерниге олурууп, школаның хөй-ниити азыларынга сонуургалдыг кээп турар адаларның адын адаак, оларга мактал өстүрүп соглөөк. Чижөлөөрге, 4 б классан Семен Калинидиевич Салчак, Вячеслав Очурович Саая, Михаил Апан-оол-ович Оржак, 4 а классан Ужар-оол Джорович Хомушку, Сагаан Борбакович Донгак, Валентин Өөтек-оолович Сарыглар, 4 в-ден Михаил Монгуш, Оолак Солдатович Иргит, Александр Александрович Саая — бо адалар ышкаш уруг-дарының өөредилгезинге киижизидилгезинче сагыш салып чоруур адалар хөй-ле болзуп деп бөөрөп, оон-даа өске адаларга улут идегел, бүзүрел-биле мону бижип турарывыс ол-дур ийик.

Конференцилиг эрттирген башкылар Клара Монгушовна Саая — Улус өөредилгезинин тергинин деп аттың эдилекчизи; Валентина Дорзуковна Хомушку — эге школаның өөредилге эргелекизи, эдээн хөй ыдарда эге школага азылдап келген болгаш дурумчалаң улут башкы; Зинаида Хирлиг-ооловна Донгак — аныяк башкы. Мындыг чижектиг солуп, адаларга-даа, өөренгенчилерге-даа ханы киижизидикчи утказыг кежөөлер, чыыштар, диспуттар... эге школаның методиктиг каттыжылгазының удуртукчузу, ажылынга кызымак чогаадыгны башкы Лидия Дондукпиловна Салчактың удуртулгазы-биле эртип турар. Ынчангаш бо башкылар ышкаш даанган ажылынынга бедик харыысалгалыг, ак сеткилдиг киижизидикчилер школавысча хөй-ле болзуп, а адаларның талазындан ажыл-толунуң келир үеэ, чараш аалы-каны дөмөш хүн бүрүде ада сагыш салып чоруурлар хөй болзуп дөмөш сеткилимни республиканың өске-даа школаларында башкылар-биле үлежиксөөн мен.

Зоя КАРА-САЛ.
Башкы.
Барыын-Хемчик район.

ТУРУЖУН ТОДАРГАЙЛААН

Тыванын ажылчы чонунун социалистиг партиялывын (ТАСП-нин) удуртулга мынц хуралы чоокта чаа Кызыл хоорайга болун эрткен. Тыва Республиканың Дээди Советинин он үшкү сессиязынын хүлээн алганы чамдык хоойлужудулга актыларынга хамаарыштыр партиянын туружун оон удуртулгазынын хуралынга чугаалажыы көргеш, тодаргайлаан.

«Тыва Республиканың суверенитединиң экономиктиг үндезиниверин хандырар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга хамаарыштыр: Тываның Ажылчы чонунун социалистиг партиязы ол Хоойлуну деткиш. Тыва Республиканың херек кырында боттуг суверенитедин, оон бойдус байлактарын, экономиктиг болгаш оске-даа курлавырларын чөп ажыглаарын хандырар аргалыг эр чугула хоойлужудулга актыларынын бирээзи кылдыр санап турар.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар программа талазы-биле: 1). Тываның хөй национ алдыг чонунун мурнуку болгаш амгы салгалдарының күш-ажылы-биле республиканы туружуткан, кылдынган бүгү байлак хевээр камгалаттынган болгаш улам-на ковудеттинген турар ужурлуг даарын ТАСП барымдаалап турар. Ынчангаш хуужудулга, тодаргайлаарга, күрүне болгаш черлерниң бүдүрүлгелерин хуу кижилерге салары азы дамчыып бээри чонунун кол массазынга когаралды чедирбес болгаш бодамчалыг, сарыылдыг ёзу-биле боттанган турар ужурлуг. Хуужудулганы сандаргай төтчеглекчи ёзу-биле боорударын каичап-даа болдуруп болбас; 2). хуужудулга болза хөй бүдүрүлге харылаалардыг эвилүүнүн өнүгүзү хөй хевирлиинге база эн эргелиг хевирлеринге баараннарны болган өзүп-чечен продуктуларын кижилерге арбыны-биле бүдүрүп бээр сорулга-биле өнүгүн аргаларын долу ажыглаарынга, ортектерни ой-тавында таарымчалыг болдуларынга чедирер ужурлуг; 3). хуужудулга болза ажылчы чонунун улам-на хоозураарын болдурбас болгаш оларын социал чаалап алыышкыннарын узуткавас, социал аныарда туружуткан инфраструктураны (эмнелгелерниң, эмнелге пунктуларының, ниити өредилге школаларының, дээди болгаш ортумак тускай өредилге черлериниң, профтехучилищелериниң, школа казыны четпээннерниң албан черлериниң, культура уран чүүл олаларының болгаш өскелериниң-даа четкинин үрегдевес ужурлуг. Ажыт-талчак экономиканың хаартаачылары ниитиниг өнүгүзүн, чоннун байлаан ажыы-биле дээрбеден алырын каичап-даа болдуруп болбас; 4). күш-ажылчы коллективтиринің эргө-ажыын барымдаалавайн, оларның киржилгези чокка хуужудулганы албадаашкын-биле боттандырын болбас. Күрүне болгаш муниципалитет өнүгүзүн күш-ажылчы кижилер коллективтиг эвилүүр кыдыр садып алыры дээш, күш-ажылдың ол кижилери бодунун ажыл-чорудулгазының түнелдерин боттары бүрүн ажыглап, башкарын дээш туружуп турар бис. Калбаа-биле шуптузун акционержилерин боттандырып болбас; 5). коллективтиг ажыл-агыйларны күш-биле узуткап дуйтуреринге, колхозтарны болгаш совхозтарны сарыыл чок ёзу-биле тавадыынга удур бис — деп, ТАСП мелеглап турар.

Колхозтар болгаш совхозтар болза кооператорларның коллективтери болган турарын чедип алыры чүүлдүг болур ийик. Колхозтарга болгаш совхозтарга хөй үндүрүглерни болгаш төлелгелерни онаган амгы үеде колхоз-совхоз орулгаларының 60-70 хуузу ол үндүрүглерни, телевирлерни дугаларынга кирип турар, оларга күрүнеден немей акша баарын соксаткан болгаш ортектер келергей бедээн байдалдарда колхозтарның болгаш совхозтарның хөй нуруузу удавас хоозураашкынга, оларның ажыл-ишчилери — ядараашкынга чайлаш чок таварыыр апаар. А ону каичап-даа болдуруп болбас!; 6). черни хуу ончу кылдыр садарынга, ону баараап, төтчеглээринин чижи кылдыр хоозуралырынга шиитпирлиг удур бис. Черни болбаазырадып турар кижилерге чер дамчыдып бердинген турар ужурлуг, ону оон ынай салгал аайы-биле мөңгеде ажыглаын дээш туружуп турар бис; «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлунун кол чүүлдерин деткишкин-биле көрүп турар бис. Чер дээш төлевирни доктаатканы ону чөп ажыглаарынга, көдээ ажылагый черлерни камгалаарынга болгаш оларын үнүшдүжүткүрүн безидеринге, чурттакчылыг черлерге социал инфраструктураның туружуткан-ын кеңээ ишчилерниң сонуургалдын безидеринге, көдээ ажыл-агыйның тускай фондуларын турузарынга илгин бээр ужурлуг; 7). хуужудулганы чорударда, Тываның тоғулуг хөгжүлдезинин социал-экономиктиг онзагай байдалдарын, оон чонунун амыдыралчурталгазының өскелерден ылгалдыг факторларын, амгы боттуг байдалдарын ылаптыг барымдаалап көөрү эргежок чугула.

Чурталга бажыңнарын хуужулар талазы-биле: чурталга бажыңнарын хуужударда, эки тура принцивин шыңгыы сагыыры, чурталга бажыңын алырынга кижи бүрүзүнүн Тыва Республиканың Конституциязында көрдүнген эргезин хандырары база эргежок чугула. Хуужудулга үезинде кандыг-даа хевирлиг албадаашкынны черле болдуруп болбас. Хуужудулга болза республиканың хамаатыларының хөй нуруузун таарымча чок, харын кызыгаашкынныг байдалга таварыштырбас ужурлуг. Хуужудулга үезинде кижилерниң чурталга байдалдарының баксыраарын каичап-даа болдуруп болбас. Бо айтыргыг хамыктың мурнунда пенсионерлерге, аныяктарга, чоннун эвээш хандырылгалыг, толаргай чугаалаарга ялыы болуктериге бүрүн хамааржыр.

Өртектерин сула салыканы-биле холбаштыр чонун социал камгалалдыын күштелдиреринче угланган Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинин хемчегларинин дугайында. Тываның Ажылчы чонунун социалистиг партиязы ол хемчеглерни деткиир болган оларны амыдыралга боттандырарынга идигин бээр.

Улам-на көвүдээн болгаш чонга онаашкан чарыгалдарны дуглаарынга, бо талазы-биле хөй ургулдыг өгбүлелерге, бот-иелерге, өскүстерге, өөренгенчилерге болгаш студентилерге, пенсионерлерге, инвалидтерге, кадык камгалалының, улус өредилгезинин, культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга, чонун амыдырал хандырылга болгаш салыг ажыл-ишчилерге, тудугжуларга, колдаачыларга деткимче көргүзүрүнге холбашкан айтырыгларны шыңгыы контрольдуп адаанга сонгаарладыышкын чокка алыры негеттинин турар. Аныш-чем продуктуларының, бирги эвлегле эргежок чугула бараннарның ортектерин таарыштыр башкарарынга, продуктуларны, бараннарны чонга чөптүү-биле чедиштир хуваштыырынга бүгү талалыг идигин бээр дээш Тываның Ажылчы чонунун социалистиг партиязы туружуп турар.

ҮҮРЛЕРДЕН ЭГЕЛЕЗИН

Чоокта чаа Бот-догуннаан Тываның улусчу намының бүрүткөн. Бо чорук болза ук партиның үнелешкин, БТУН-нин бежингүү болуп алган, чонну өскүстүү-биле башаар күүсалдыгларге улуг өөрүшкү деп бодап турар мен.

Ам амыдырал тергин берге байдалда келген. Бараан-сараан болгаш үлетпүрүн чиг-эдиниң ортектери кызыгаар чок улгаткан. Олар моон-даа соңгаар улам өзер. Ынчангаш чурталганың келир үези каалама орук эвес дээрэн билдингир. Шак мындыг экономиктиг кризис үезинде кижилер аразында балдырлажып, эки бакты коптарлажыр арга чок. Социал экономика, культура хөгжүлдези кедергей күзү деннелде Тываның амыдыралын каичаар аныждип алырының бүгү орук-тарын дилээрин сарыылдыг кижилер бодап, чогум чүү каичаптарының аргазын дайын тыппайн суг баргылаар болур-дур. Чону, чурту дээш сагыш аарын чоруур кижилерге чаа туружуткан БТУН улуг емек-дула болур боор деп идегем. Бо чүүлүг бижиир ужурга таварыштым.

Намның туружуучу хуралы болуп турда, кожуун бүрүзүнден делегаттар киришкен. Олар ам намның кожуун комитеттерин туружуп, ажылчы тодаргайлаар болза эки. Бодум хуумда мынаыг санаалыг мен. Черлерде коммунистиг намның эге организацияларының базазында БТУН-нун үүрлерин туружуп, кожуун комитеттерин дамчыып акыаландырып, бот-иделкейи бедик кижилерни нам кожкомнарының харгаларынче саналгаар.

БТУН болза, күрүне структураларынга кириспес, бот-туускайлаан политиктиг организация. Уставта Программада ынчаар айытканы. Чаа туружуткан намның дуржулгазы чок. Ынчангаш СЭКП-нин эки дуржулгазын ажыглап, чазыгларын оваарып көөр херек.

Улусчу нам чагырар, дужаар, командылаар чорукту болдурбайн, рынок экономиказының үезинде чонга бот-туг дузаны көргүзер ужурлуг. Мен бот-тугайты бодап көөрүмге, намның кылза чогуур ажылдары бажын ажыг.

Ам час чоокшулап олурар. Черни хуужуларының азы кандыг өнүгүг туружуларының хоойлуну хүлээп алдынган. Албан организацияларының кижилерниң хуузда бажыңбалгадының турар шөлдерин бедин халас эвес апаргаан ышкажык. Тываның көдээ черлериниге чоруурга, херимнери ушкулап калгыыр, огородунда чашпан үнген бажыңнар колдуундаа хөй кезиг болур чүве. Кижилерниң хуузунда бы-жыглаттынган шөлдерни чөп ажыглаар, сад, могаа остүрер ажылдың пропаганда-зын нам үүрлери шүүт-ла холдуга ап, өскөр чугаалаарга, тайылбыр ажылының шавар халдаашкынын кылыры чүүл боор.

Көдээ суурларда көнүг ажыглал чок инек өдүн бок кылдыр өскүүр ажыглап каартар болгай. Хоорайла огород, сад ажыл-агыйларынга инек, аттың чаа өдээнин бир машина иштиния ортаа 200 рубль чедип турду. Огурец, арбуз, дыня даан чижектиг могаларны дүргеп остүрер ужурлуг чаа өлекти алган садып алыр турдуус. Амы байдал-биле бир машина ийли өлектин ортаа та чеже болу бээр. Огород талазы-биле дужулга чок кижилер бажын чаныга өдектен парник кылташ огурецтин багай эвес дужудун остүрүп болур. Бир эвес нам үүрлери шак бо амыдыы чоп ортузунга чорудуп, ону эчизиге чедирип каар болза, ниитилел ужурдузалыг чүүл херек деп санаар апаар. Комнамның партия организациялары чаа туружуткан улусчу намның үүрлери кылдыр эде туружуткан, шак мындыг буянныг ажылды кылырынче кыйгырыг салып олур мен. Эрги чанчыл-биле чоп ортузунга кыйгырыгны парлалга дамчыштыр чүүле эрте-дужаалдыг кижилер кылыр турду. Ук чанчыл-биле улуг сеткилдиг деп бодай бөлөөлөнерни чамдык эштерден дилээр-дир мен.

Совхозтарны, колхозтарны эде организастаарының хемчеглери ам алдының эгелээн. Чер-черлерге туружуткан нам үүрлери ук өскөрилгелерни кедергей оваарымчалыг өөренип көөрү күзенчиг. Көдээ черлериште эжиннде баглаан ылы чок өглеп кайы хөй, малмаганы бажын аппан кижилер база бар. Черни чоннун, күрүненин өнүгүзү кылдыр эде чаартын турда, кижи бүрүзү мал азы чер ачыы-биле амыдыраар ужурдуун уттун болбас бис. Тыва чоннун өреге бүрүзүнүн амыдыралы деп-лески турарын чедип алыр апаар.

Тывада мал остүрүп турарларның самы сөөлгү үеде өскен. Кижилер акша орулгазы киирип алырынче бол кичээнгейин угланды-рып турар. Чижээ, ангор ошкунун ортаа улуг. Ам ол кайда-даа өзүп, тыва уксаалыг ошкү колдуунда чидип бар чыдар чорду. А тыва уксаалыг ошкүнүн дүгү чок-даа болза, сүдү, эзин дээш тудары ангорга бодаарга карылгазы көкүс чок. Коллективизация үезинде тывалар малын колхозтарга берипкенде, кижилер он шаа ошкүнү тудуп, оон сүдү-биле амыланып келгенин билир мен. Анайның думчуунун шараазын сы тудуп, дүүүн кадыр остүрүп-даа чораан мен. Кандыг-даа берге кыжын Өвүрнүн Дус-Даанга хөкпек анай кудуруун азыкаа кыштаар чүве. Өг-булеге хөй ажыкончаа хөрек-ле ыйнаан. Ынчаарга тыва уксаалыг ошкүнүн сүдү, эзин дээш суурларда орегге бүрүзү ону остүрүп алырынче БТУН тайылбыр ажыгын чоруударга, ында багай чүл! Маная база бир ийзы бодаалдарны тыптып келири чугаажок. Ангор ошкунун остүрериниге хөөн чок кижи нацисталистир деп алгыжы бээрлер бар. Чок! Тыва уксаалыг ошку сүтүүр, ажаалла шоодуг хереглевес. Ынчангаш тывалар ону остүрүп, хөй ошку саап ижер чанчылыысты катап эгидериниң эге талазы-дыр.

Хлеб ортаа улгаткан, даллган дыка ховартаан. Тываны амыдыралы деп-лески турарын чедип алыр апаар.

Тывада мал остүрүп турарларның самы сөөлгү үеде өскен. Кижилер акша орулгазы киирип алырынче бол кичээнгейин угланды-рып турар. Чижээ, ангор ошкунун ортаа улуг. Ам ол кайда-даа өзүп, тыва уксаалыг ошку колдуунда чидип бар чыдар чорду. А тыва уксаалыг ошкүнүн дүгү чок-даа болза, сүдү, эзин дээш тудары ангорга бодаарга карылгазы көкүс чок. Коллективизация үезинде тывалар малын колхозтарга берипкенде, кижилер он шаа ошкүнү тудуп, оон сүдү-биле амыланып келгенин билир мен. Анайның думчуунун шараазын сы тудуп, дүүүн кадыр остүрүп-даа чораан мен. Кандыг-даа берге кыжын Өвүрнүн Дус-Даанга хөкпек анай кудуруун азыкаа кыштаар чүве. Өг-булеге хөй ажыкончаа хөрек-ле ыйнаан. Ынчаарга тыва уксаалыг ошкүнүн сүдү, эзин дээш суурларда орегге бүрүзү ону остүрүп алырынче БТУН тайылбыр ажыгын чоруударга, ында багай чүл! Маная база бир ийзы бодаалдарны тыптып келири чугаажок. Ангор ошкунун остүрериниге хөөн чок кижи нацисталистир деп алгыжы бээрлер бар. Чок! Тыва уксаалыг ошку сүтүүр, ажаалла шоодуг хереглевес. Ынчангаш тывалар ону остүрүп, хөй ошку саап ижер чанчылыысты катап эгидериниң эге талазы-дыр.

Хлеб ортаа улгаткан, даллган дыка ховартаан. Тываны ышкажыл. Ынчап кээргелуг чаа партия биле Коммунистиг партиянын араазында кандыг-даа ылгал чок кылдыр билир кижи-дир мен.

Партия кежигүннери шуптузу багай ажылдап чораан деп санавайн чоруур мен. Ажылынга харыысалгалыг, амыдыралга төлептиг, чоннун хөрээ дээш билиин, арга-дужулгазын үндүрүп чораанар эвээш эвес, оларны чон билир. Чаа партияның эдлежин ажылдаар дарталарында соңгуткан кижилерни көөрге, биеэки эрги партия ажылдакчылары колдаан чүве-ле-дир. Аваа болум хуумда таарымчас мен. Аныяк даргалар чок-тур.

Григорий Чоодуевич Ширшин база партиянын даргазының биоэзинде соңгуткан-ын. Мен болап көөрүмге, СЭКП өбкомунун бирги секретарынга хөй ылларда ажылдап келгеш, кеску кыынкам үүвезин эвээш хиредарга бо. Чон аразынче шоо-ышкажыл. Ынчап кээргелуг чаа партия биле Коммунистиг партиянын аразында кандыг-даа ылгал чок кылдыр билир кижи-дир мен.

Партия кежигүннери шуптузу багай ажылдап чораан деп санавайн чоруур мен. Ажылынга харыысалгалыг, амыдыралга төлептиг, чоннун хөрээ дээш билиин, арга-дужулгазын үндүрүп чораанар эвээш эвес, оларны чон билир. Чаа партияның эдлежин ажылдаар дарталарында соңгуткан кижилерни көөрге, биеэки эрги партия ажылдакчылары колдаан чүве-ле-дир. Аваа болум хуумда таарымчас мен. Аныяк даргалар чок-тур.

Григорий Чоодуевич Ширшин база партиянын даргазының биоэзинде соңгуткан-ын. Мен болап көөрүмге, СЭКП өбкомунун бирги секретарынга хөй ылларда ажылдап келгеш, кеску кыынкам үүвезин эвээш хиредарга бо. Чон аразынче шоо-

ТААРЗЫНМАС МЕН

Февраль 14-те үнген «Шын» солунга «Чаа партияның туружу» деп эгелиг интервьюну номчудум. Тываның Ажылчы чонунун социалистиг партиязы (ТАСП) туружутканы эвилүүр. Оон колхозтар сурулгалары билдине берди. Партияның эдлежи болгаш дээш сорулгазы — ажылчы чонун, кижи бүрүзүнүн амыдыралчы эргө-ажыктарын намга-лаары дээш демисел болур, оортан артык бедик болгаш ондур-чаагай сорулга чок дээрдин ында айыткан. Партия кежигүнү чорбаан мен. Ындыг-даа болза Коммунистиг партиянын сорулгаларын билир мен. Бодала ажылчы чон, кижи дээш сагыш салыр бис деп хөй аалаашкыннарны кылып турган, ажыктыг кылган чүвеин шоолуг чок болду.

КИРЕР КҮЗЕЛДИГ БИС

Кызыл хоорайның бөлүк студентилери болгаш ажылчын аныяктары М. Монгуш, А. Хүрен-оол, О. Балчый, С. Дорбет болгаш оскелердээ «Шын» солунга чагаа бижээш, Бот-догуннаан Тываның улусчу намының туружуткан-ын деткип, бо берге үеде бистин республиканың хөгжүлдезин, келир үези дээш, оон бот-догуннаашкынын быжыглаар дээш ажылдаар, хамаарышпас, шиитпирлиг нам херек дээрин ында айыткан.

Олар Бот-догуннаан Тываның улусчу намының кол сорулгаларын, Кызыл хоорайда оон төвү кайда турарын, намга кирер күзелдиг кижилер када баарын айтыкан турлар. **Бо айтырыгларга харыылап бээрин Бот-догуннаан Тываның улусчу намының политчөвүлелинин даргазы Калин-оол Сереевич КҮЖҮГЕТТЕН дилээн бис.**

1. Улусчу намның кол сорулгазын оон алында кирген Бот-догуннаан деп сеспиле илерелин турар. Тыва күрүнеин бот-догуннаан Тыва Республика кылдыр сессиягa бадылаан болгай. Амдыысында политика-даа, экономика-даа талазы-биле бот-догуннаашкын чедип алдынмаан. Ону боттандырары дээрге, Тываның экономиказын, культуразын кымнында-даа дузазы чокка чурттан шыдаар кылдыр хөгжүдери болур. Ынчангаш экономиканың хөгжүлдезин күштелдирер, демократтыг чаартылгаларны дүргедеир, күш-ажылчы кижилериниң эргө-ажыы дээш туружур бис. Кысказы-биле намның сорулгалары мындыг.

2. Бистиң намга 16 хар четкен оолдар, кыстарны хүлээп ап турар бис. Намның амдыысында доктаамал ажылдан турар төвү чок. Бо чылдың март 11-де Кызылга нам үүрү туруузының хуралы болур. Эртемнер академиязының комплекстиг киллиниин хуралдаар залынга 18 шакта эгелээр. Ол болза Ленин күдумчуунун 30 дугаар бажынын үшкү каңдында турун турар. Намга кирер күзелдиг бүгү кижилерни хуралга киржиринче чалап турар бис. Орта намның төвү кайда ажылдаарын, намга кирериниң чурумун болгаш еске-даа айтырыгларны дуруужуп чугаалажыр.

ДЕТКИИРИН ШИИТПИРЛЭЭН

Кызыл-Мажалыктың Культура ордузунга бот-догуннаан Тываның улусчу намының Кызыл-Мажалыкта үүрүнүн хуралы болган.

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының Барын-Хемчик кожуунда политиктиг чөвүлелиниң политкүүскомунун даргазы Геннадий Иргит намның ниити Тыва Республикада чорудуп турар ажылының дугайында дыннадыг кылган.

БТУН-нун бирги Улуг хуралының соонда аваа соңгуткан Политиктиг чөвүлел болгаш Политкүүском хөй организастыг ажылдарны кылган. Аваа бир-ле дугаарында Тыва Республиканың Юстиция министерствозу намны бүрүткедип алганы хамааржыр. Тыва Республиканың бир дугаар Президентизинин соңгулдазынга киржир дээш ажылдап эгелээн. Намның Политиктиг чөвүлелиниң Кызыл хоорайга болган хуралынга президент соңгулдаларының белеткелиниң дугайында бүгү талалыг сайгарып чугаалашкан, бо төөгүлүг ужурдузалыг болуушкунга идеикейлиг киржир. БТУН-нун Политиктиг чөвүлелиниң кежигүү Б. Т. Санчиниң кандидатуразын деткирин шиитпирлээн. Шериг-оол Дизижикович Ооржактың кандидатуразын эрттирбес дээн соругга-биле эвес, а ооң соңгулдага тиилелгези улам бүзүрелдиг, күштүг болзун, ону чижиишкин чок соңгулдага чааскаан үне берген дээр чигаличиг чугаалар турбазын дээш моңу кылып турарын намчылар билиг, чугаалап турганнар. Чон кым дээш соңгууруп дамей-ле часпас. Намчыларның ол айтырыг талазы-биле болалы ындыг болган.

Дараазында Кызыл-Мажалыкка сарыг-шажыныңы төвүн ажыдарының дугайында улуг чугаа болган. Тываның сарыг-шажынының бистиң кожуунга салбырын бүрүткедир, сарыг-шажын төвүн ажыдарынга херек агар санны ажаалга банкызынга ажыдарын намчылар К.-С. Бойбу, К. Монгуш олар хүлээнип алганнар.

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының Барын-Хемчик кожуунда Политиктиг чөвүлелин политиктиг күш апар чыдарын кожуунның хөй-ниити амыдыралының сөөлгү айларда болуушкуннары бадыткан турар. Улусчу партия кожуунга демократтыг чаартылгалар дээш туружун турар күштер, депутаттар бөлүү-биле катчыл алган ажылдаан ыкланы программазын боттандырып турар.

Нам үүрүнүн хуралынга дадывыр чыырының, намның агар санын ажыдарының дугайында база чугаалашкан. Хурал эш хуузунун ажык чугаа байдалынга эрткен. Нам кежигүнүнге киргеннерге түр шынзылгаларны аваа тывыскан.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ,
БТУН-нун Барын-Хемчик кожуунда Политиктиг чөвүлелиниң политкүүскомунун кежигүү.

Солунга үнген

соонда

АВТОР БОДУ ХАРЫЫЛААР

1992 чылдың февраль 12-де «Шын» солунга Алексей Соскалдың материалы парлаттынган. Кызыл районнун Баян-Колда грат ажыл-агыйы туруп, тускайн турарының дугайында автор бижээн. Эдээн үе эрткенде автор Алексей Соскалдың бодуудан база Баян-Кол көдээ Советинин даргазы Д. А. Хөленчиктен (көдээ Советтиг таамалын баскан) дыннадыглар келген. Ол дыннадыларны парладывыс. Солунче бижээн үүлүнүн утказының шыныны дээш автор харыылар ужурлуг. Ону парлалга дугайында хоойлуда айыткан. Бир эвес автор шын эвес үүлдер бижип, фактыларны хамыдыр турар болза, адаа хомудан турар тала судка-даа кирер хомулап болур.

Ийн дыннадыгны шелдирзин парладывыс. Үүзенин шынының автор, Баян-Кол көдээ Совети-даа чаргы-чаалы чокка чөптүү-биле сайгарып алыр боор деп бүзүрээр-дир бис. Ол үүгүе ажыл-агыйга, амыдырал-чурталгага ажыктыг боор.

«ШЫННЫН» ТӨЛӨӨЛЕРИ КЕЛЗИН...

«1992 чылдың февраль 12-де үнген «Шын» солунга «Артык хырын апарбас бе?» деп мээн материалымга хамаарыштыр хомудан бижиирим болза, ол чагааны бижип турар хүнүмге чедир Баян-Кол девискээринге дүрүм өзүгаар хуу тараачын ажыл-агый туругстунмаан. Ындыг күзелдиг чамдык кижилер Тас-оол Алексей, Солунам Андрей оларның кирген биидириишкиннерин көдээ Совет, совхоз дирекциязы биидингир чылдааннар-биле соңгаарладып каан. Оон-даа өске күзелдиг кижилер турза-даа деткимче чок артын турар.

1992 чылдың февраль 13-те 8 шак 30 минута турда Баян-Кол көдээ Советинин депутаты Ойдуп-оол Валык-оол Кыргысович деп кижи, мен арат ажыл-агыйын шагда-ла эгелеп туругдуп алган кижи мен, сен бисти мегелеп бижип, көдээ Советтиг ат-алдарын баксыраадып турар сен деп мени дорамчылап турду.

Херек кырында хоойлу саугаар туругстунган арат ажыл-агыйы чок. Бо чылдың февраль эгезинде «Баян-Кол» деп тудуг кооперативи тараа, сиген тарын алыры-биле совхозтан 9 га черни алган. Ол дээрге аваа колхоз-тир, өзүлүг арат ажыл-агыйы эвес.

Моон-биле дилээрим болза, Баян-Колче «Шынның» төлөөлерин чорудуп, бо черде ажыл-агыйда чедер-четпестерни солунга чырыдып турарын дилеим. Көдээ бижикчилер бижиирге, ол кижилерни Ойдуп-оол Б. К. ышкаш кижилер бастып, дорамчылаар боор чүве-дир.

Солуннарга Баян-Колда «Х Улуг хурал» совхозтан черле материал үнмес-тир. «Шынның», еске-даа солуннарның ажыллакчылары келбес-тир. Ийн-чаңгыс кеде-даа, чүгле мактал бижиир, четпестерни көрбес-тир.

Мени кичээнгейге алырын улуг-биле дилеим».

КҮЗЕЛИН ИЛЕРЕТКЕННЕР

«Февраль 12-де солунга «Артык хырын апарбас бе?» деп эгелиг материалга хамаарыштыр.

Көдээ бижикчи Алексей Соскал ук материалда Кызыл районнун «Х Улуг хурал» совхозтун база көдээ Советтиг баазазында чаңгыс-даа арат болгаш тараачын ажыл-агый туругстунмаан деп чазыглыг материалды солун ариңга үндүрген болду.

Бо хүннерде көдээ Советтин база совхозтун девискээринге арат болгаш тараачын ажыл-агыйже шилчирип-биле 10 ажыг кижи биидириишкиннерни киргеп. Совхозтун девискээринде «Баян-Кол» кооператив 9 га черни, «Өг» кооператив Борбак-Арыг деп черде 4 га, малчыннар Байкара Виктор, Александр алышкылар Хүлбүс-Дашта 200 га черни, Дагаажык Михаил 10 га черни ап, Солунам Андрей база бүрүү-биле арат ажыл-агыйже шилчирип күзелин илереткеннер.

Бо ажыдды ам-даа чон ортузунга тайылбырлаары уламчылаар турар.

«Артык хырын» дээргеле ында ажылды улаап баштап, Көдээ Советтиг чанында чер реформазының талазы-биле комитеттин даргазы Ойдуп-оол Б. К. оон эки туразы-биле ажылдыыр.

Баян-Кол көдээ Советинин даргазы Д. А. Хөленчик».

Партияларда, шиитпирлэшкиннерде

БӨМБҮРЗЕКТИҢ *судалы*

РОССИЯ-МООЛ ЧУГААЛАЖЫЫШ-КЫННАР

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның дипломаттыг корр. Борис Кривошеи, Олег Половко). Ужуражыышкыннар үезинде ийи талалыг кады ажылдажылганың хөй-хөй айтырыгларынга харыы тывылган — деп, Москвага Моолдун премьер-министри Дашийн Бямбасүрэн-биле чугаалажыышкыннарны Россия чаланың оралакчы премьери Александр Шохин чугаалаан.

Ажылчын чорук кылып чедип келген моол аалчы-биле чугаалажыышкыннар үезинде кол кичээнгейни ийи талалыг салыг-экономиктиг айтырыгларже угландырган. Моол талага кончуг чугула боор турар Россиядан кывар чүүл бээрин дугайында айтырыг база шиитпирлеттинмээн. Бөдүүн дөрт солчулгалар бүдүүлген, ынчангаш ийи талалыг садыглажылганың чаа дээштиг аргаларын дилээр апаар деп, Александр Шохин интервьюзунга тайылбырлаан.

Чугаалажыышкыннар үеринде шериг айтырыгларын база сайгарын көргеп, ол талазы-биле мурнундагы Совет чепсектиг күштерин кезектерин Моолдан үндүрериниң хуусаалары катап батыгаттынган.

Ынчангаш бастин шериглериниң оон үндүрери бо чылдың төнчүзүнге чедир доостур. Оон-биле чергелештир Моолдун девискээринде мурнундагы СССР-нин шериг-техникти обеспечилериниң дугайында болгаш Россияның шериг-өредилге черлериниң өрениң турар моол шериг албаныгларының дугайында айтырыг шиитпирлеттинмээн боор артын туган.

«СИЛЕРНИҢ СООҢАРДА»

Англия, Франция, Кыдат ядролуг чепсекти дужуреринге каттыжарынче кыйгырыгга ынчаар харыысаан, хүлээп албайн, баштай АКШ-биле Россия боттарының хөлчок улуг күрлавырларын кызырар ужурлуг деп медеглээннер.

Ол үш чурттун медеглээни мындыг: боо-чепсектерни шиитпирлээн-биле дужүрер аргалыыга Президент Борис Ельциниин саналыында барымдаага алдынмаан. Чүүлдер бар, ол дээрге ийи улуг күрүненин ядролуг күрлавырларынга болаарга, ол үштүн ядролуг чепсектерге харыысчок аазын саныыр.

Англия «Трайдент» ракеталар-биле чепсеглээн суг иштинин дөрт хемезин тударының планнарын уламчылаарын демеглээн. А ол дээрге «Полярис» ракеталардыг ооң суг иштинде турган 64 ракеталарын ядролуг октарын ийи катал көвүүзеринге чедирип болур.

Англияның премьер-министри Джон Мейджор ындыг чорук аваа улуг халдаашкынны сезиндирер эргежок чугула эн эвээш хемчээл ол боор болур деп медеглээн. АКШ-биле Россияның күрлавырлары-биле ону каичап-даа деннел болбас дээн.

Францияның президентизин Миттеран ооң чурту боо-чепсектерни дужүреринің арганарын оортан дыка улуг күрлавырлардыг күрүнелер оларны узуткаарының талазы-биле дыка херии балымнарны кылган соонда сайгарын көрүп болур деп медеглээн.

Кажан олар Францияның деннели-биле чүүлдежир хире ындыг деннелге чедир кызырыышкынны кылган соонда ынчан чугааны чорудуп болур. Франция аваа күзелдии-биле киржир — деп, ол медеглээн.

Кыдаттың ДХМ-нин төлөлекчиси баштай америк болгаш россияжы ядролуг күштер кызыртынган турарын ооң чурту күзел турар деп медеглээн.

«Кыдаттың ядролуг чепсектери хөлчок эвээш санныг, ол үүгүе камгалал сорулгаларынга көрдүнген» — деп, Дуань Узинь Пекинге парлалга төлөлекчилери-биле ужуражыышкынга айыткан.

Амгы үеде билдингир медээлер ёзугаар мурнундагы совет республикаларда 27 мүн ядролуг частыр октар бар, АКШ-та 21 мүн хире.

Англия суг иштинин хемелериниге ракеталарындан ангыда чоокка ужугар ядролуг ракеталар салыр 14 турузуглуг, атомнуг бомбалар ап чорун болур хире 400 шериг самолеттуг.

Францияда ортумак ыракшылдыг 18 ядролуг ракеталар, чоокка ужугар ракеталар салыр 40 турузуглуг, суг иштинин алды хемезинде 96 ракеталыг. Ядролуг чепсек ап болур 200 хире самолеттуг.

1964 чылда бодунун баштайгы ядролуг огун чазыдырган Кыдат ядролуг чепсекти бүдүреринің программазын кончуг чажыт байдалдыг чорудуп келген. Ынчалзажок Лондонда делегейдиг стратегтиг шинчилеллер институдунун санаалы-биле, Кыдат ырады ужудар сес ракеталыг, олары суг иштинин хемелериниге, курган черден салыр ортумак ыракшылыг 60 ракеталардыг, шуптузу чаңгыс-чаңгыс ядролуг октарлыг.

Сарыг-шажын болгаан чүдүкчү

ХҮРЭЭНИ ТУДУП ЭГЕЛЭЭН

Тывага сарыг-шажынны үндезилеттинип тургустунган чери — Самагалдай суурнуң 220 чыл оюнга уткуштур (1773 чылда Самагалдан суур хүрээ-хлит, дугандан тургустунган, суурнуң тургустунган юбилейи 1993 чылда 220 чыл болур). Самагалдай хүрээзин катап тудуп тургузары-биле 1991 чылдың декабрь 13-те, Тес-Хем район Советинин сессиязынга чугаалажып көргеш, ол талазы-биле тускай шиитпирни хүлээп алган. Районнуң чурттакчы чонунуң санал-оналарын барымдаалаан. Самагалдай кодээ Советі суурга сарыг-шажын нинтиделин тургускан.

1993 чылда Самагалдай суурга дуганның тудуун дүргедедир сорулга-биле чоидан, күш-ажылчы коллективтерден акша чыылдазын организастап чорударын сарыг-шажынның нинтилел чери (удуртукчузу Даш-оол Буусович Кунга) хүлээнип алган, январь 6-дан эгелеп ажылын эгелей берген.

Даш-оол Кунганың чугаазы-биле алырга, дугандан эгелээн хүрээниң тудуун Советская индумчузунда 12 дугаарлыг бажының сарыг-шажын нинтиделинин орулгазы-биле садып алган болган ол девискээрге чаа дуганның тудуун районнуң архитектура черинин чөп-шөөрээни-биле ында чамдык ажылдар чорудуп эгелээн. Чижээлээрге, дуганның тудуун даштан, ыяштан, соөктерден күүлдер чазан кылыр, сураглыг чурукчу Даш-оол Буусович Кунганың башкарылгазы-биле баштайгы базымнар эгелээн. Самагалдайда сарыг-шажын нинтиделинин агар санынче чамдык албан, организация черлери эки туразы-биле акша-тогерикти шиитпидип эгелээн болган ам-даа шилчидер деп турар. Оларга Самагалдайның механизастаттынган тудугжу колонназы, Шуурмактың ортузак школазының коллективи, ыяш ажыл-агый чери, районнуң септелге-тудуг участогу дээш, өскелер-даа хамааржыр. Оон туржук, чурттакчы чондан безин 1600 рубльдин киргенин айтыр апаар. Оларга районда кино-четки черинде ажылдап турар Альберт, Елизавета Дагаланованың, Түкеней, Валентина Баяндайлар, Елизавета Шалык дээш, өскелер-даа хамааржыр. Ынчангаш Самагалдай сарыг-шажын нинтиделинин тускай агар санын 70010 дугаар-биле ажыттынган. Оон бухгалтер-кассиринге хоочун ажылдакчы Тамара Сарыг-оол быжыглаттынган. Самагалдайның сарыг-шажын нинтиделинин башкарымчызы Даш-оол Кунга сарыг-шажын таласы-биле чурагачы салымчаанның болганындан астрологияны ажыглап, күзелдиг кижилерни хүлээп ап эгелээн.

Самагалдайда тургустунуп турар сарыг-шажын нинтиделинин кол сорулгазы — чонга, бараан болуру, кижизидилге ажылын чорудары болур. Сарыг-шажын дээрге ала-өгбелериниң, чонның уттуңдуруп бар чыткан культуразы болган чүдүлгезидир. Ынчанганда ынаар улуг-бичии кижилерни хаара тудар, ону сагып, кижилерни аарыг-арыктан чайладыр, озал-ондактарга таварыштырбас, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежиктиг, шынчы чорукту болдурар, кем-херек болгаш багай күүлдерни кылдырпас болгаш улугну улуг деп хүндүлеп, бичиини бичии деп көөрүүр сорулганы салып турар. Оон ынай кижи бүрүзүн чер-чуртунга ынак болурунче утландырар, шаандакы эки чаңчылдарны эгидер дээш, оон-даа ынай сорулгаларны бодунуң мурнунга салган.

Самагалдайның сарыг-шажын нинтиделинин бир кол келир үеде сорулгазы — Самагалдай хүрээзинин кедир үезинче улуг кичээнгейин утландырар, хүрээге ламалар өредир школаны ажыдар болгаш тибет медицинаның аргазы-биле эм оттарны ажыглап турган эмнээр болгаш өске-даа ажылдарны кылыры болур.

Кижилерни нинтиделге быжыг туруштуг, кижи төрелгетеинин келир үезин дээш шажын-чүдүлгениң арыг-шынчы чорууңга берминген турарын чедип алыр, шынчы эвес, оорлаар, мегелээр чоруктан камгалаар, чаагай ажыдыралдын орууби-ле чорууңче углаар.

Самагалдайның чаа тургустунган сарыг-шажын нинтиделинин сорулгазы улуг, кылыр ажылдары хөй. Ынчангаш сарыг-шажын хүрээзинин тудуунче улуг-хуузун кирер күзелдиг күш-ажылчы коллективтерник, хууда кижилериниң дуулаарыга иштеп турар. Чүге дээрге Самагалдай Тывага сарыг-шажынны үндезилеп тургускан черлерниң баштайгызы болгаш төөгүнү катап эгидер, аныяк салгалга картырар, өгбелериниң өлчейлиг хөрээн уламчылаары үеним негелдези болгаш сорулгазы болур.

Өолет ЧИНМИТ.
Тес-Хем район.

ЧАЯАН-САЛЫМ

Чаяан-салым дээрге ыдыг-ижыгаар чок чаптылып чоруткан улуг октаргай делгемнеринде бүгү-ле каракка көстүр-даа, көзүлбес-даа, кулакка дыңналыр-дыңналбас-даа бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг күүлдериниң бодарап бүдериниң, амыдырап-чурттаарының, буурап дүжериниң дүрүм езугаар чайлаш чокка эдерер хоойлузу болур. Оон иштинде «салым» деп сес, чаяанны чайлаш чокка сагып эдерери дээн уткалыг. Чаяан-салым деп сес ам бо үеним бойдустуң болуушкуну деп сөзү-биле дөмейлешкек уткалыг, ындыг болза-даа бойдустуң болуушкуну деп сес күүлге бо өртемчейде кижи караанга көстүп турар бүдүмелдиг күүлдерни чугаалап турда, салым-чаяан октаргай делгемнеринде бүгү-ле бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг күүлдериниң шуптузун катай хаара чугаалап турар.

Чаяан-салым бүрүзү бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг ийи кол кезекке чарлыр: а) оон эң кол хевири каракка көзүлбес, кулакка дыңналбас бүрүлбаазын кезээ, чижээлээрге, бүрген сагыызыннар, аза-буктар ышкаш, шуут-ла бүрүлбаазын күүлдер болгаш бүдүмелдиг күүлдериниң таңдының өзөн, кижиниң сүнезинин дээн ышкаш бүрүлбаазын өөлери, ол бүгү күүлдериниң чаяан-салымы, буян кежии, сүлде хуузу, ак, кара дээрлери, нүгүл хилинчээ. Каракка көстүп, кулакка дыңналып турар бүдүмелдиг күүлдериниң бүдүш-шынары, угаан-медерели, төрүмел мергежили, онзагай байдалдары болур.

Чаяан-салымның хоойлузун езугаар алырга, үре-үрезин үүш-дүжүттен эгелээш, угаан-медерел, амыдырал-чуртталга бүрүзү, харын-даа бүрген сагыызыннар, бомбүрзектер, айлар, хүннерге чедир, бүгү-ле бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг күүлдер шуптузу-ла чаяан-салым-биле болгаш бүткен. Ол күүлдерде ажыы чок, күүлге хоралыг, хоразы чок, күүлге ажыктыг деп чүве турбас, шуптузу-ла чаңгыс кижиниң организми ышкаш, түдүш харылзаалыг, бот-боттарынга өмек-доментиг кылдыр чаяаттынган, чижээлээрге, бүгү-ле өртемчейлер, айлар, хүннер бот-боттарын көдүрүп тыртыжып, эргилчин, дескинчип, оттуг изиг хүнпер өске өртемчейлерни чылыдып, доштуг, суглуг соок өртемчейлер чамдык өртемчейлерни эмин эрттир изигден камгалап, чаагай агаар, суглуг өртемчейлер үүш-дүжүттү берип турар. Ол ышкаш кижилер малды азырап, тарааны тарып турар, мал, тараа, бодунуң эвлээнде, кижилерни азырап чоруур. Адыг, бөрү, эзир, хартыга ышкаш араатаннар безин орай-делегейниң ац-кужун чижек-хемчээлге тургузар хүлээлгелиг, олар чок болза, ац-күш эмин эрттир өскеш, делегейниң үүш-дүжүдүн, өттүгенин куругладыр арыдыпкаш, мал-маган-биле кады чудап өлүп төнерлер, оон соонда кижилер...

Чижек ыллыр хамдык биллингир күүлдериниң салым-чаяанын ап көөрге, кижилер киттер, чаанчардан оранчок биче, оларга чедер күш-шыдалы чок-даа болза, олардан угаан-медерели ажыг бооп чаяаттынган, киттер, чаанчарны болгаш бо өртемчейде бүгү-ле бүдүмелдиг күүлдерни эдилеп чагырар салым-чаяанныг болган. Арыларның угаан-медерели, эртем-биле кижилерге четпес, боттары хензиг бичиндаа болза, олар кижилерним, эртем-техниканың дузазы чокка кылып шыдавазы чамдык күүлдерни кылып ап, билип шыдавазы күүлдерни билип ап, үүш-дүжүттүң химиктиг нарын составын безин эки бидир, харын-даа ону болбаазырадып ажыглап шыдаар кылдыр чаяаттынган.

Бүгү-ле чаяан-салымнарның иштинден тускайлап, күүлге кижилерниң салым-чаяанын ап көөрге, кижилерде күүлге бо өртемчейниң өске амытаннарындан артык угаан-медерел бар эвес, харын-даа оон үсүүк ажыг күүү-шыдалдыг, кижи караанга көзүлбес, кижи кулаанга дыңналбас, кижилериниң боттарынга безин биллинмес кайгамчык өүрүлбаазын шыңнарлар, чаяан-салым, буян-кежик, сүлде, хуу, ак, кара дээрлери, ол бүгү-ле кезээде-ле өскерилдирип чоруур иүгүл-хилинчээ, уксаа-салгалы деп күүлдери база бар. Оон ужурунда чамдык кижилер эртем-биллиге өөренирингге, эргедужаал эллээрингге чаяаттынып төрүттүнер, ындыг кижилериниң чамдыктары бүгү күүнени, бүгү шериг-ни безин чедишкиниг баштап шыдаар болгулаар. Ындыг болза-даа база бир чамдык кижилер эртем-биллиге өөренир, эргедужаал эллээр хамаанчок, күүлге чаңгыс бодун, амыдырал-чуртталгазын безин шын башкарып шыдавас болгулаар. Кончуг ховар таварылгада, ниити кижилерден мырыпай онзагай буян-чаяанныг, бодаан бодалы, күзээн күзели чайгаар бүдер, алдырар, туттурар чүвеи чок, дээр сүлделиг, делегей күчүлүг Чингис-Хаан, а бо үеде болза В. И. Ленин, Фидель Кастро сулар дээн ышкаш кижилер база төрүттүнгүлээр. Оон ыңгалыштыр база бир ямыныш хуугай салым-чаяандан төрүттүнгеш, чонунга ховулаңны таварыштырып, ар кем-херекти үүлгедип, каргыш-чатканы кылыдаан боор кижилер база турар.

Чамдык кижилер өске бүгү кижилерден артык күштүг, аваангыр, кашпагай бооп төрүттүнгеш, бодунуң аныяк назынынның үеезинде бүгү күүнеиин иштинге, харын-даа бүгү делегейге безин тиилеттирбес мөгешыырак бооп чаяаттынгылаар. Ниитизи-биле чугаалаарга, амгы үеде бүрүлбаазын күүлдериниң, чаяан-салымнарның кижилерге биллинип турар күүү-шыдалы, бурунгунун амгы үеде тоолчургу апарган номнарында бижип турары ышкаш, онза күүлүг эвес-даа болза, моон мүрнунда мун-мун, харын-даа миллион-миллион чылдар иштинде оон кандыг күштүг үелери, азы кандыг кошкак таварылгалары турбаан дээр. Ам бо үеде безин Атлант океанның Бермуд ортулуктар кавызындан АКШ-тың чүс ажыг улар-демелери, чүс ажыг пароходтары аваа-ла ис чок читвилей бергилаан-тир. (Мээн хуу архивим, сумка 4, папка 26, арынар 1, 2, 3).

Ол бооп турар хуулгаазын таварылганы кошкак таварылга, азы салым-чаяанның кошкак талазы деп болур бе, ынчаш? Бир эвес кобра деп чылан кижилер хире угаанныг турган болза, амгы үеде октаргай делгемнеринде чоруп тургулаар эзеринчилерни керден-не дүжүр аткылаптар. Арылар ол хире улуг, ол хире угаанныг турган болза, өске өртемчейже-даа чоруй баарлар. Ындыг күүлүг бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг чаяан-салымнар улуг октаргай делгемнеринде, ында сан-тың чок хөй бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг ораннарда чүге чок деп? Олар бар турар ужурлуг. Оон ужурунда бистиң өртемчейден самолеттар, пароходтар ис чок чидип, өске өртемчейлерден кижилер кээп тургулаары олдур.

Амгы үениң материалистиг өөр-биле чүгле каракка көстүп, кулакка дыңналып турар бүдүмелдиг күүлдерни өөренип көөр өртеми болза, чаяан-салымнар дээрге бойдустуң чайгаар болуушкуну, ында кижиниң караанга көзүлбес, кулаанга дыңналбас, кижилерге биллинмес кандыг-даа күүү-шыдал бүрүлбаазын күүлдер, угаан-медерелдер чок, ону күүдаа чаяан кагбаан деп бадыткап турарлар. Ол ышкаш ол өртем кижилерде угаан-медерелдиг хөделишкиннерден, өөредиге ладыктырылгазыдан амгыда, каракка көзүлбес, кулакка дыңналбас, боттарынга биллинмес кандыг-даа онзагай салым-чаяан, медерел, сүнезин күүү-шыдал чок деп бадыткап турар. Ындыг болза-даа бүрүлбаазын күүлдерниң барын шынзыдарын ораллашкан кижилерни өртемге удур дээш бүрүүдаян турда безин, делегейде эллептиг бүрүлбаазын салым-чаяанныг күүлдер бар бооп артышаан бооп турар. Чижээлээрге, чаа-дайынарны болгаш бойдустуң халаптарын чамдык дириг ажыттаннарны ылаңгыя балыктарны, ыттарны, чыланнарны, өргедерниң кижилерни мүрнай билип аптар салым-чаяанныг бооп турары, ол ышкаш алгеш, дөртен хонтаг дирлип көөр, даштын кудумчуда бооп турар күүлдерни баныы өттүр көрүп орер, харын-даа бо үеден бурунгаар чүс-чүс чылдарда күү болу бөрүн ыын чугаалап турар, саазынга бижээш, стол иштинге суп каан бижиктерни стол кырынан номчуптар, ыы-бир кижиниң бодал орар оодалын чаныга орган, билип чугаалаптар. Чүс ажыг километр ыракта чурттап турар кижиниң чүү каанчаа турарын билип каар. Аарыг кижиниң даштында көргеш, оон каанчаар аараныы тодаралын, харын-даа экиртип каар. Дужу-биле азы эзт-кежиниң тыртанаажы-биле моон соңгаар болур болуушкуннарны баш удур эскерип каар, орай-таңдының, чер, сугларның эзелерин, аза-буктарны көрүп каар, харын-даа ындыг күүлдер-биле харылзажып, чугаалажып чоруур өлдептиг биллиннес чаяан-салымныг кижилериниң бар бооп турарын амгы үениң парлалгаы безин эптил-ле кайган бижип турар.

Херек кырында фактылар мындыг бооп турда, бойдустуң болуушкуннарын болгаш нинтиделдиң хөгжүлдезинин хоойлуларын, астрономия, философия айтырыгларын шиитпирлээрге, аваа бүрүлбаазын күүлдериниң салдарын хозаштырбайын чыткаш, чүгле бүдүмелдиг күүлдериниң хөгжүлдезинин азы бууразашкынынын дүрүмдаазын барыдаалап шиитпирлээрин болдунмас. Бир эвес чаяан-салымның каракка көзүлбес, кулакка дыңналбас талазында үран шевер угаан-медерел чок чүве болза, бойдустуң бодунуң кандыг-даа болуушкуннарындан оон ол-шыгын, химиктиг, физиктиг составын канчаар-даа сайгарар чүве болза, оон угаан-медерел болгаш үран шевер күүдер, чижээлээрге, далайның балыы, аяңнарның каас-чараш чечектери ышкаш нарын күүлдериниң боларап бүдериниң аргазыдаа турбас. Ылангыя хоавагнарның каас-чараш хөөзи ышкаш, каасталга угаан-медерелдиг хузазы чокка боттанмас, ону эң-не угаан-медерелдиг өртем-биллиг кижилер өөзин өртем-техниканың хузазы чокка, ынчаар каастап шыдавас.

Үстүнде бижиттингилээн чижек-барымдаалардан алгаш көөрге, чаяан-салым болза, ниитилел хөгжүлдезинин болгаш бойдустуң болуушкуннарының аданезин чайлаш чок эдерер хол хоойлузу болур.

Сарыг-шажының чаяан-салым дугайында помналын өзугаар алырга, бурумгунум мүрнунда, эрге шаның өгезинде эзге-даңгы шагда эки күүү-түүн турган кыдыг-кыдыгаар чок октаргай делгемнеринден черде ынчаар бүдер үүрлүг чаяан-салымнар болганы-биле эң-не баштай бистиң бүрганнарыныстың түдүп тейлеп чоруур бүрганнарының безин бүрганнарының бүрганы, болаан бодалы, күзээн күзели чайгаар бүдер кайгамчык ачы-бүянныг, эң дээди бүрган болгаш тыптып келгеш, октаргайда бүү-ле угаан-медерелдери, бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг ораннары чаяан бүдүрген. Бистиң хүнүүс болгаш ону болгандыр эрилип, дескинип чоруур турар бүү-ле бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг күүлдер, ол бүрганның шаг-шаанда-ла октаргайның олаа-кавызынга шак-ла ындыг база бир хүн бөлүү турaун деп бөдалкан бодалының боттаныышкыны болур. Ол ышкаш октаргай делгемнеринде кижи санап четпес, улуг-бичелиг кончуг хөй хүннер бөлүктери база-ла шак-ла ынчаар чаяаттынып тывылгылаан. Ол-ла бүү бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг оранларда болгаш ынзы-бүү амыдырал-чуртталгаларны, угаан-медерелдерни чаяан бүдүрериниге, углаан башкарарынга бүү-ле бүрганнар киржип турар. Бо дугайын долузу-биле эчизинге четир тайылбырлаар дээр болза, бүдүн-бүдүн тибет, моол судурларны очулдурар, оон ынай сарыг-шажының дээди өөредилге черлериниге эдээн кан чылдарда өөрениңи негеттинер апаар.

Чаяаланың Алдыы хүрээзинин шавызы бооп чораан Куулар ОРУС.

ДИДИМ БИЖЭЭН

СӨӨЛГҮ ҮЕДЕ ТЫВА ДЫЛГА ҮНГЕН НОМНАРНЫҢ АРАЗЫНДА А. БОРБАК-ООЛДУҢ «ЭЛЕЗИНДЕ БООЛААШКЫННАР» ДЕП НОМУН СОНУУРГАДЫМ.

Ол номну анаа-ла солун деп чугаалаар болза база таарышпас боор. Ол бистерге, номчукчуларга кончуг үнелиг бооп турар. Бо ном парлалган беш муң тиражтыг үнзе-даа, ол Кызылдың ном садынга киргенде, кашпа-ла хонумта арылдыр саттына берген. А ону садып алыр дээш, сураглаан номчукчуларны дыка-ла хөйну көрдүм. Мен ном садынга барганымда, чамдык тыва номнарның үр-ле чыдып турарын көөр мен. «Элезинде боолаашкыннарны» номчукчуларның кичээнгейин дораан хаара тудупканының ужуру — ында тыва чонуның төөгүзүнде коргунчуг шаажылаашкыннарны ижин-кара чогу-биле, архивтерни боттуг документилериге үндезилээш, репрессияларны дириг херечилериниң чугаалары-биле бадыткап, бүзүреңгиг кылдыр бижээнинде деп болаар мен. М. Шур-оолдуң «Шын» солунга чоокта чаа бо ном дугайында бижээни «бүзүреңгиг эвес», а чамдык күүлдерни «өскээр тайылбырлаан» дээш хууда бодалы шынга шуут дүүшпес-тир.

А. Борбак-оол бо номну биживес аргазы чок турган, чүге дээрге автор боду баштайгы «контрларының» болдуң. Кызылга шииткен Оза-ажык судуун дириг херечизи. Ону ол судуун бижээнин кылдыр ынчан эвилеп-дээн. Оон ангыда ол айыл чок чорук комитединге ажылдап чораан болгаш репрессилларның чамдык талаларын билген, көрген. Автор номуң кончуг овааргымадыг, хөй чылдар иштинде аналитеп, шинчилеп турган бижээнин билип алдым. Номда кол айтырыг — Тываның төөгүзүнде болган ол ханның репрессияларының кол буруулуг кижизи ыымыл даарын дорт, дидимби-ле бижээнин чогумчалыг.

Шынап-ла М. Шур-оолдуң бижип турары дег. Тывага барык хаарби чылдар иштинде болуп турган репрессияларны С. Тока болу баштап, организастап, айтыышкын берип турганын бо номда кончуг шын бижээн. С. Токаның талалакчылары ону дыка-ла камгалап, бүү буруунуу Сталинче чуй каап, С. Тока чүгле «чазыг кылган», «чаяан кылбас кижи бар бе?», «кошкак удуртуп турган» дижип «ырлажып» турары — төөгүнүң шынына дүүшпес дээрзин ам кым-даа билир.

Кем-буруу чок кижилерни эринден, хилинчектен турган, меге өчүктерни албадалбас ап, ат салдырып турган өске-даа кижилер бүгүн келгеш буруу чок мен деп агартыныр, бодунуң буруузун өскелерже чайып турары дүрүмге таарышпас херек-тир. Оон орнунга чонның мүрнунга ажыы-биле буруузун билинзе. Тываның төөгүзүнде ол коргунчуг үеин — репрессияның үржүктарын эктимге түктеп эткен мен. Моон ыы-сыым, бүгү назынында көрүп чораан хилинчээм чүге-даа деннеттинмес. Бо ханның үүлгелиг моон соңгаар катаптаазын дээш, ону аныяк салгал билип алзын дээш репрессияларның буруулуг кижилерни чон эчизинге чедир сойгалап илередир дээрзинге бүзүрээр мен.

«Элезинде боолаашкыннарны» кижи анаа-ла сагыш амыр номчуур аргажок. Репрессияның хилинчээ үүлге моон ачам дег улуг кижилерге эвес, харын назы четпээн бичии чаштарны безин оон эртпээнин чүгле бо номдан эвес, тыва солуннарга парлаан архив материалларындан номчаан мен. ТАР Биче хурал Президиумунуң эрге-хоойлуга таарышпас документилерни хүлээп ап турганын номдан номчаап, ыыл бүзүрээр аргажок. «12-дек 14 хар чедир назы четпээнкерге, кеземче харысалгаын хүлээдир, бир чылдан куду эвес хуусаада хостадгазын, назыыр аргынга 5 чыл чедир, ыыр эскертирге» деп ТАР Биче хурал Президиумунуң 1943 чылдың октябрь 20-де хүлээп алган доктаалынга оон даргазы Х. Анчымаа болу ат салган. Бо номда бижээн турар. Ук доктаалдың хүтайында архив ажылдакчызы Н. Кужугетовуң «Та мандыг кижилер боттарының эрге-чагырган түр олудун ажылдап, таш-салгалды хилинчектээр хоойлуну бодап, саналдап киргеннер чүве иргі?» деп солунга бижээн үүлүн база сактып олур мен. Тере-Хөл кожуунуң школазында Каргы сумузунан Сарыгбай оглу 9 харлыг Шинчилгин нам, чаяктың баштыкчыларының чуруктарын ном-лептерлерден ора тыртыпкан дээш буруулаткан дугайында архив материалын номчаап, кижи эдээ соор. Мындыг чинектер та чеже чүве.

Ынчангаш А. Борбак-оолдуң номунда бижип турарда ышкаш, Тываның улусчу революциязының хөрээнге бердинген мүрнаңгы кижилерни ТАР ИХЯ-ның ажылдакчылары канчаар аглап, кедеп, селиртип, шивишкиннерни күткүй салып, оларга «контрлар», «чоонуң дайзыннары» деп бужар нүүлдү чыышыр түдүп, хоптап, шаажылап турганын ам-даа эчизинге чедир сойгалап илередирин чон кончуг үеп турар деп бодаар мен. Ындыг нүүлдекчилер барын чоокку үеге чедир шуут билбейн чораан мен. Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы чораан бир хоочун моон ачамны Иштики херектер аймызынга нүүлдеп биллиришкин киргени архив документилериниңден өске көөрге дыка мунгараан мен. Баштай бүзүреевейн пат болган мен.

Черле ынчаш чамдык улустың болап турары дег, «контрларының» ажы-төлдери дөрүүл-төөлдери-биле репрессияның буруулуг кижилериниң аразында үүгүлешкиннер, оюн-хонгаа болу, бөөр чагаас деп сеңгелдерде барымдаа чок болгаш, амыдырал бадыткап турар. Мен база өске кижилер дег, нүүлдекчилериниң дөрүүл-төөлдеринге биилеп-даа багай сетиилем чок. Оларда буруу-ыы боор. Харын-даа репрессияларның буруулуг кижилериниң биилеп-ле оглу-биле репрессиялап ыыгыдаан кижиниң уруу-ог-биле тудуп, амыдырап-ыы болганын билип мен.

Мындыг репрессияның кол буруулуг кижизи С. Тока болгаш А. Борбак-оол ажылбите бичээнин дидим дорук-тер болаар мен. С. Тока чиилаан, ыынай-ла, чамдык болгаш эрге-чагырганын буруу эргелин холунга ап, хуртпуд ортулуктар кавызындан АКШ-тың чүс ажыг улар-демелери, чүс ажыг пароходтары аваа-ла ис чок читвилей бергилаан-тир. (Моон хуу архивим, сумка 4, папка 26, арынар 1, 2, 3).

Ол бооп турар хуулгаазын таварылганы кошкак таварылга, азы салым-чаяанның кошкак талазы деп болур бе, ынчаш? Бир эвес кобра деп чылан кижилер хире угаанныг турган болза, амгы үеде октаргай делгемнеринде чоруп тургулаар эзеринчилерни керден-не дүжүр аткылаптар. Арылар ол хире улуг, ол хире угаанныг турган болза, өске өртемчейже-даа чоруй баарлар. Ындыг күүлүг бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг чаяан-салымнар улуг октаргай делгемнеринде, ында сан-тың чок хөй бүрүлбаазын болгаш бүдүмелдиг ораннарда чүге чок деп? Олар бар турар ужурлуг. Оон ужурунда бистиң өртемчейден самолеттар, пароходтар ис чок чидип, өске өртемчейлерден кижилер кээп тургулаары олдур.

Амгы үениң материалистиг өөр-биле чүгле каракка көстүп, кулакка дыңналып турар бүдүмелдиг күүлдерни өөренип көөр өртеми болза, чаяан-салымнар дээрге бойдустуң чайгаар болуушкуну, ында кижиниң караанга көзүлбес, кулаанга дыңналбас, кижилерге биллинмес кандыг-даа күүү-шыдал бүрүлбаазын күүлдер, угаан-медерелдер чок, ону күүдаа чаяан кагбаан деп бадыткап турарлар. Ол ышкаш ол өртем кижилерде угаан-медерелдиг хөделишкиннерден, өөредиге ладыктырылгазыдан амгыда, каракка көзүлбес, кулакка дыңналбас, боттарынга биллинмес кандыг-даа онзагай салым-чаяан, медерел, сүнезин күүү-шыдал чок деп бадыткап турар. Ындыг болза-даа бүрүлбаазын күүлдерниң барын шынзыдарын ораллашкан кижилерни өртемге удур дээш бүрүүдаян турда безин, делегейде эллептиг бүрүлбаазын салым-чаяанныг күүлдер бар бооп артышаан бооп турар. Чижээлээрге, чаа-дайынарны болгаш бойдустуң халаптарын чамдык дириг ажыттаннарны болгаш өске-даа ажылдарны кылыр болур.

Кижилерни нинтиделге быжыг туруштуг, кижи төрелгетеинин келир үезин дээш шажын-чүдүлгениң арыг-шынчы чорууңга берминген турарын чедип алыр, шынчы эвес, оорлаар, мегелээр чоруктан камгалаар, чаагай ажыдыралдын орууби-ле чорууңче углаар.

Самагалдайның чаа тургустунган сарыг-шажын нинтиделинин орулгазы, кылыр ажылдары хөй. Ынчангаш сарыг-шажын хүрээзинин тудуунче улуг-хуузун кирер күзелдиг күш-ажылчы коллективтерник, хууда кижилериниң дуулаарыга иштеп турар. Чүге дээрге Самагалдай Тывага сарыг-шажынны үндезилеп тургускан черлерниң баштайгызы болгаш төөгүнү катап эгидер, аныяк салгалга картырар, өгбелериниң өлчейлиг хөрээн уламчылаары үеним негелдези болгаш орулгазы болур.

Өолет ЧИНМИТ.
Тес-Хем район.

УЛУГ ХҮРҮМ

Алыраан каан, хаңыралдыг ада-не
Ахы-тыныы үскен кижээ — улуг хүрүм.
Амыдырал-чуртталгазын үнелеэзин
Амызынга четкен кижээ — улуг хүрүм.
Сарыг-шажын өөредиин удуткашкан,
Сарыылы чок төөгөн кижээ — улуг хүрүм.
Алыс боду эм-таа билир ламаларны
Алыш-боолаан албыс кижээ — улуг хүрүм.
Эчис улуг назынында хүрүм кылба,
Эрлик оран барып чурттааш, бакты көөр сен.
Тынын тудуш эргим чомга эки чору,
Дываажакка барып чурттааш, чыргал көөр сен.

Көк-оол САЛЧАК.

КАТЧЫП АЛЗА

Кижи кайгаар чүве болза, Кызыл хоорайда, дее Улуг-Хем ол чарыында өлгерге ламалар база бар, а бо хоорайның Красноармейская кудумчузунда бичии бажында бала ламаа башкылар фар. Бо чүге каттыжып, чаңгыс тептүг ажылдавас улус боор. Чаңгыс черге турар болза, ажыл, амыдырала-даа эки болгай.

Кижи дыннап олурарга кедее аалдар безин чоруур ламалар база тывылган дээр-дир. Шаанда «Лама кеву-дээрге, аарыг кевудээрге, инек кызыдаарга» деп улегер номан бар. Тыва Республиканың сарыг-шажын харылаар черлери таарымча чок бо четпестерни өөренип көрүп эки боор.

Михаил �чАМЬЯН.
Күш-ажылдың хоочуну.

КЕЛИН КЫС МЕН

Ажылыңдан бээ,
кунчуум
Арай шаг чок, турункан
кээр,
Аңы-чемни дээжин
салып,
Ары-шээр чок хөөрежир
мен —
Эптиг-ээлдек, чазык
чаңныг,
Эргелиг-ле келин кыс
мен.
Орай кежээ кунчуу,
бөөмге
Орун-дөжек эде салчып,
Ойлук-пажын хайындыр
мен —
Бөле тепкеш олуруптас,
Перук эвес келин кыс
мен.
Инек малын свай тутчып,
Идик-хевин аштап
чугжур,
Ада, нем — бээ, кунчуум
Аңылатпас кежээ
кызы —
Кезээ-ле хүндүткелдиг,
Хертеш, чоргаар келин
кыс мен.

Биче-оол САТ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРУНЕНИН В. КӨК ООЛ АТТЫГ ХОГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ

1992 чылдың март 14-те уран чүүл мастерлериниң киржилеги-биле

РЕТРО КОНЦЕРТ

болур.

Тургускан режиссерлары А. Серен, В. Нанактаев.

Эгелээри 15 шакта.

КИНО

МАРТ 10-за

«НАПЫРАЛ» «Феникс — воин, или Война амазонок» 9.10, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10. Видеозал: «Возвращение живых трупов» 9.10, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ» «Убийство свидетеля» 12.30, 14.50, 16.30, 18.20 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефондары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харылсалгалың секретарь 3-34-92;
□ оралакчызы — 3-45-83;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — — 3-36-82;
□ культура болгаш үлүс өөреднилге 3-39-15;
□ нинтиделге политиктиг — 3-34-98;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-38-25;
□ медээлер болгаш спорт 3-34-57, 3-41-23
□ очулта — 3-34-39, 3-34-98;
□ чагаа — 3-39-03;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейи барганда
□ бухгалтерия — 3-37-11; — 2-32-75

АГАР САНЫ: «Тыва соңбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажазы. Тиражы 20295 экз. Чагыг № 47.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Президент соңгулдаларынга уткуштур

БАДЫЛААШКЫНГА ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИИЛИҢЕР

Тыва Республиканың Дээди Соведнинин Даргазы К. А. Бичелдей парлалга конференциязын дүүн эрттирген. Республика солунларының, Тыва Республиканың күрүнеңи телевидение болган радио дамчыдылга кампаниязының журналистери анаа киришкен.

Республиканың Дээди Соведнинин Даргазы К. А. Бичелдей бо парлалга конференциязын Тыва Республиканың бирги Президентизинин соңгулдаларынга хамаарыштыр эрттирип турарын дыңнаткан. Президент соңгулдаларын эрттирип турар үеви нарын, берге-даа болза, ону чорудары чүүл болу берген. Бичангаш он-ханы уткалыг, бедик дешпелге эки эрттирер ужурлуг бис. Тыва Республиканың келир үеде хөгжүп сайзыраарынче, ажылчы чонун эрге-ажыктарын камгалаарынче бо соңгулда угланганы-биле ханы уткалыг, кол болуп турар деп санап турар бис. Орта Президент улуг рольду ойнаар, анаа идегээр, оон негелдеги салыр апаар бис. Амгы үеде удуртукчулар-даа, чон-даа тодаргай үүнү кылырын эки билбес, ээ-харыысалгазы куду болуп турар. Мындыг байдалда күрүне эрге-чагыргазын быжыглаары, сайзырангайкылары чүгула айтырыг болу берген. Күрүне эрге-чагыргазының удуртулгазы үстүнден адаанга, адаандан үстүнге чедир быжыг харылзаалыг болурун боттандырар ужурлуг бис. Удуртукчуларнын-даа, чонун-даа харыысалгазын бедидери чүгула болуп турар.

Март 15-те болур Тывага бир дугаар Президент соңгуур соңгулдаларның ужурдузазы улуг. Ону барымдаалааш, анаа Тываның бүгү соңгукчуларын эн-не идепкейлиг киржиринче чалап, республиканың келир үези дээш бадылаашкынын бээринче кыйгырып тур мен деп, Каадыр-оол Алексеевич парлалга конференциязының эгезинде чугаазынга демдеглээш.

Оон соонда журналистерниң айтырыгларынга К. А. Бичелдей харыылаан.

Д. Е. Ондар (телевидение): Тыва Республиканың Президентизинин соңгулдаларынга хамаарыштыр соңгукчуларнын бодалы кандыгыл, соңгулдаларга белеткел ажылдары кайы хире чоруп турарыл, Каадыр-оол Алексеевич?

Харыы: Тываның ажылчы чонунуң хөй нуруузу Президент соңгуп алырын деткип, чүүлдүгүнүп турар. Ол болза республиканың ботдогуннаашкынын камгалап, быжыглаар дээрзин билирлер. Ийи-чаңгыс кижилер орта удурланып турар. Президентини бир дугаар соңгулдада соңгуп аптар боор бис деп идегеп турар мен. Соңгулда участоктары соңгулдалар эрттиреринге белеп. Баштайгы үеде акша-көпеек талазы-биле бергедер турган, ол ам шинтирлеттинген.

В. С. Салчак («Деткимче»): Чамдык соңгукчулар Президент соңгулдазынга таарынмайн, анаа киришпес бис дээр хөөнүн илередип турар-дыр, ону канчаар үнелеп көрүп турар силер?

Харыы: Чамдык кижилер бо соңгулданың ужур-дузазын эки билип албааны-биле ындыг бодалын чугаалап турар. Президент соңгуп алгаш, Россиязан ангыланыр дивейн турар бис. Тыва Республиканың ботдогуннаашкынын быжыглаар, камгалаар сорулганы салгаш, ону эрттирип турар бис. Чамдык улус республикадан көжүп чоруур дээн деп сураа дыңналып турар, ол дээрге оларның хуу хөрээ-дир, ону Президент соңгулдалары-биле холбап болбас.

Л. А. Жип («Тувинская правда»): Соңгукчуларнык 50 хуузундан эвээжи бадылаашкынга киржир болза, соңгулданы катап эрттирер бе?

Харыы: Тываның соңгукчулары идепкейлиг хамааты хүлээлгезин эки билир улусла болгай. Ам болур соңгулдаларга база-ла эн-не идепкейлиг киржиринге бүзүреп, идегеп турар бис. Бир эвес соңгукчуларның 50 хуузундан эвээжи бадылаашкынга киржир болза, соңгулдаларны катап эрттиреп апаар.

В. С. Салчак («Деткимче»): Президент соңгуткан соонда Тыва Республиканың Дээди Соведнинин сессиязын чыылдыпар бе?

Харыы: Соңгулда эрткен соонда, 20 хонук болганда, сессияны чыылдырар. Ол сессиланы эрттиреринге белеткел ажылдарын чорудуп, өске республикаларның дуржулгазын өренип көрүп турар бис.

Д. Е. Ондар (телевидение): Соңгулдаларга белеткел ажылдарын массалыг информацияның чепсектери кайы хире чырыып турарыл?

Харыы: Соңгулдаларга белеткел ажылдарын солунларда, телевидениеде, радиода багай эвес чырыып турар деп санап турар бис. Президентиге кандыгатты кайызын-даа деңге бижип, дамчыдып турар. Оларда ханыгыр-даа хомудал чок.

Парлалга конференциязы тоозулган соонда, журналистерге президиумнуң К. А. Бичелдей күүрүп.

Таан-оол ХЕРТЕК
(«Шынның» корр.)

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 48 (14772) 1992 чылдың март 11, ср...

Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 50 коп.

«Россия Федерациязының федералдыг күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарның эрге-чагырга органнарының аразынга эргелел-башкарылга чүүлдерин база бүрүн эргелерин аңгылаарының дугайында дугуржулга төлевилелиниң дугайында» Тыва Республиканың Дээди Соведниң эвлчег чок XIY сессиязынга Тыва Республиканың Дээди Соведниң Даргазы К. А. БИЧЕЛДЕЙНИҢ илеткели

Хүндүлүг улус депуттары болгаш сессияның аалчылары!

Бөгүн Дээди Советтиң сессиязында чугаалажып турар Россия Федерациязының Федералдыг күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областың болгаш автономнуг округтарның эргелел-башкарылга чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерин аңгылаарының дугайында дугуржулга төлевилелиниң дугайында айтырыг болза, федерацияның болгаш бистиң республиканың-даа политиктиг амыдыралының эн-не нарын, берге болгаш чугула айтырыгларының бирээзи боор турар. Дыка хөй чүүлдер — Россияның күрүне тургузуу кандыг болуру, Тыва Республиканың күрүне идалга кандыг болуру, Россия Федерациязынга ботботтарының аразынга федералдыг харылзааларның кандыг болуру—Тыва Республиканың Дээди Соведниге биске киирген дугуржулганың утказының болгаш хевириниң-даа талазы-биле бүгүн чогум кандыг шинтирии хүлээп алырындан хамааржыр апаар.

Улус депуттатларына ол документиниң белеткелиниң чоруп турарының: ол Дугуржулганың кандыг үнделзинге көстүп келгениниң дугайында дараазында баштайгы медээлерни дыңнадыксап тур мен.

РСФСР-ниң улус депуттарының III съездизи федералдыг керээниң кол-кол негелделерин ажылдап кылыр талазы-биле комиссияны тургузар дугайында доктаалды хүлээп алган болгаш Федералдыг керээниң кол-кол принциптери, хевирин, утказын болгаш ону хүлээп алырының анаа ат салырының чурумун тодаткаш, Федеративтиг керээниң бүгү субъектилеринге чугаалажып көөрү-биле киирерин анаа дагзын саналдаан турган. Ынчалзадаа 1991 чылдың июльга чедир Федеративтиг керээнин белеткээриниң идепкейлиг ажылы соксаан —ону 1991 чылдың августа бүрүнү-биле бууран дүшкен Эвилел керээзин ажылдап кылыры-биле солаан турган.

Россия Федерациязының съездизи Россия Федерациязының чаа Конституциязының төлевилелиниң ажылын колдуунда үүлдүг деп көргөн. Оон соон дарый Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Россия Федерациязының Дээди Соведниң Даргазының Россия Федерациязынга Федеративтиг харылзаалары башкарар талазыбиле комиссияны О. Г. Румянцевке баштаткаш тургузар дугайында каттышкан шинтирии хүлээп алган турган. Чогум-на ол комиссияның кабинеттеринге 20 республикаларның 9 төлөлекчилериниң болгаш 60 ажыг крайларның, областарның болгаш Россияның өскедээ тургузугларының 19 төлөлекчилериниң киржилгезин-биле бо Дугуржулга тывылган боор турар. Бистиң республиканың төлөлекчилери бо документини белеткээринге дорт киришпээн, ынчалза-даа Федеративтиг керээниң төлевилелин белеткеп турарының үезинде бистиң-биле дугурушкан дыка хөй үүлдер ында кирген.

Бо Дугуржулганың Федеративтиг керээниң орнунга кирип турарын онзалап демдеглексеп тур мен: Дугуржулгага ат салыры Федеративтиг керээни тургузар ажылды соксадыр, оон-биле калы Россия Федерациязының күрүне тургузуун шыңгыы төпчүдериниң талазынче боттуу-биле өскерлир — Россия Федерациязында федералдыг күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш Россия Федерациязының республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг тургузугларының аразында эргелел-башкарылга үүлдерин база бүрүн эргелерин аңгылаарының чурумунуң дугайында Россия Федерациязының Хоойлузун хүлээп алырынга ол Дугуржулга үндезин боор турар-дыр.

Ол документиниң Дугуржулга хевири-биле биче ат салын дээш чоруткан. Бир эвес, Дугуржулганың чамдык айтырыгларының талазы-биле канчыг-бир өске бодал биске турып көөр таварылгала чөрүлдөлер актызын ында кошкан. Оон-биле калы Чөрүлдөлер актызы дээрге Дугуржулганың кезээ эвес, а чүүл ацаа капсырылга боор турарын онзалап айтыксап тур мен. Дугуржулгага ат салырының ажылы 1992 чылдың мартының 1-де чедир доозар болгаш ону байырлалдыбиле хүлээп алыр ужурлуг.

Сессияның хүн чурумунда бо документини чугаалажып көөрүнүң ниити үндезинин бо-дур.

Бир эвес Тыва Республиканың күрүне төөгүзү-биле холбашкан бүгү айтырыгларны бистер оюп каапкаш, бо төөгүлүг ужур-дузалыг документини дорт-ла чугаалажып көре бээр болзувусса билдинмес болур ийик.

Оон ужурундан Тыва Республиканың элээн хөй төөгүлүг онза үүлдериниң үржуундан тыва күрүнеңи төөгүзүнче экскурсияны кыска-даа болза кылырын чөпшээрел көрүпер.

Төөгүнүң материалдарын бүзүгаар алырга, амгы үениң тываларының бурунгулары болгаш эргилерин калбартыры болур. Чижээ, «Тыва даг-дүгү» комбинатка шифер цегин, «Найырал» ассоциациязының салбырын болгаш өске-даа биче бүдүрүлгелерни ажыдарының ачызында районда 640 хире кижини ажыл-биле хамтырып болурунун аргазы бар. Оон ацыда чаа арат ажылагыйлары болгаш кооперативтер элээн хөй кижини хаара тудар. Районда садыг магазиннерни, чуртталга-коммунал бүдүрүлгелерни хуужуткан соонда барык сезен кижи ажылга хүлээп алдынар. Чижээ, Ак-Довуракка беш садыг точказын, столованыны, комбинаттың дузалал ажылагыйын хуужудары көрдүнген.

Часкы-чайгы болгаш күскү сезоннар үезинде хову ажылдарынга, дужут ажаалдазынга, мал чемнери белеткээринге болгаш кат-чимис чырынга кириштиреринге ажылдавайн турарлардан бригадаларны, звеноларны тургускаш, ниитизи-биле 1200 ажыг кижини ажылга хаара тударын планнап турар.

Бир кол сорулга — ПТУларга, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың өөредилге черинге, совхозтарга кижилерни чаа профессияларга катап өөредири боор турар.

(Бистиң корр.).

Россия Федерациязының чазааны

Хереглел бараннарының чамдык хевирлеринге өртектер доктаадырының чурумун өскертириниң дугайында.

1992 чылдың март 7, № 141 доктаал, Москва хоорай.

Рынок харылзааларын улам ынай хөгжүдер болгаш хереглел рыногун долдурар сорулга-биле Россия Федерациязының чазааның **доктаадыры болза:**

1. Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг округтарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның күүсекчи эрге-чагырга органнарынга продукциякың аытты-ган хевирлеринге өртетерин хостуг болдурганының түннелинде чер-чер бюджеттеринден хосталган акша-хөрөнгүнү чонун социал камгалалының левискээ фондуларын долдурарынче киирерин, оларны чүүдүктүг чонун эн-не ядыы социал кезээнге деткиче көргүзеринге дорт ажыглаарын, а ол ышкаш хлебтиң кол-кол хевирлеринге ханмаарыштыр хлеб быжыр бүдүрүлгелерге дотацияны бээрин чогуур бюджетерге баш удур көөрүн сүмелээр.

Б. ЕЛЬЦИН.

ЧАҢГЫС ААЙ БОДАЛДЫГЛАРГА

Тыва Республиканың Президентизин соңгуурунга чедир каш-ла хонук арткан. Ботдогуннаан Тыва Республиканың эн баштайгы Президентизинге кандиттар ТР-ның Министерлер Төвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак болгаш республиканың салыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чиигине директору Т. Б. Санчы оларның республиканың чер-ле болганында соңгукчулар-биле ужуражыышкыннары сөөлзүреп келген. Соңгукчулар кандиттар-биле ужуражкаш, боттарының санал-оналларын илередип, оларның соңгулда мурнунуң программаларын сайгарып, кым дээш бадылаавын тодарадып турарлар.

Бистиң солунуун редакциязынга Тыва Республиканың «Мемориал» эки тура ниитилелиниң баштаар черинин даргазы Монгуш Букулдурешович Достак-оол келгеш, интервью берген.

— Тыва Республиканың Президентизинин дугайында Хоойлуда айыктаны-биле алырга, ол дээрге республиканың эн дээди албан-дужаалдыг кижизи болгаш күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы болур-дур. ол дугайында силериниң бодалынар чүл?

— Президент дээрге Тыва Республиканың бот-догуннаашкынының, оон чурттакчыларының хостуг эрге-шөлээзинин, а кол-ла үүл — оон хоойлу-дүрүмнериниң быжыг камгалакчызы болуру-биле онза эрге-хүлээлгелиг-дир — деп, ол харыылаан. — Ынчангаш бистиң республиканың моон соңгаар ханчаар хөгжүүрү, оон чурттакчыларының амыр-тайбың, тодуг-догаа амыдыралчуртталгазы оон улуу-биле хамааржыр деп бодаар мен. А ону чедип алырда, улуг дуржулгалыг четчир эртем-билиглиг кижини Президент кылдыр соңгууру билдингир. Чогум-на ындыг кандиттат амгы үеде Тыва Республиканың Министрлер Төвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак боор турар.

Эш Ш. Д. Ооржак болза, өскүлүг-ле чон аразынан дешпиш үнген, улуг дуржулгалыг специалист боор ажылдап турган, удуртукчу болу берген болгай. Оон мергежили экономист, а республикада байдалды эки билир. Ол чүге бүгү республиканың эвес, арын район, совхоз бүдүүзүн ажыл-хөрөнгө байдалын билип турар дээр болза, частыг эвес боор. Ол өртектерин хосталганы, амгы берге үеде, чон дээш эвээш эвес ажылды херек кырында кылган болгаш соңгукчулар-биле ужуражылгаларына бир эвес Президентиге соңгудуптар болза, оон-даа хөйну кылыры аазап турар. Чон анаа бүзүрээр-даа.

Шериг-оол Дизижикович бистиң «Мемориал» ниитилелин эгезинден тура деткип, тургустуунан айтырыгларны шинтирлеринге дузалап келгенин онзалап айтыр ужурлуг. Чижээ, 30 чылларда болгаш 50 чылларның эгезинде массалыг репрессиялардан амы-тынын оскунуп когаанларга тураскаал тургузарының айтырын шинтирлеринге ол улуг деткимчин көргүскен болгай.

Ынчангаш Тыва Республиканың «Мемориал» эки тура ниитилелиниң келгүннериниң болгаш оларны-биле сагыш-сеткил каттыштырынчыларын соңгулда хуну — мартның 15-те эш Ш. Д. Ооржактың кандиттаалы дээш бадылааш, ону ТР-ның Президентизинге соңгуурунче кыйгырып турар бис.

Интервьюну Топча МОНГУШ алган.

Лекция суртаалының чаа хевири

СОЛУН-ДАА, АЖЫКТЫГ-ДАА

Шаанда «таптаашкын» үезинде бир суурга лекция болур дээн болза, клубка кашы-ла кижи чыглыр. Чалаткан лектор кандыг-бир темага лекциязын төнмесбатпазы-биле чугаалааш, турып бээр. Ону улус дөмейле дыңнаар. Лектор чеже кижиге лекция номчаанын демдеглеттеш, чаныптар, олла. Ажыл ынчаар доостур турган. Чамдык лекцияларга улустуң ийи-чаңгызы улуп оргулаары чажыт эвес болгай. Чурт рынокче шилчин турар амгы үеде улус лекция дээрге шуут-ла чыылбас апарган. Олар амыдыралдың нарын берге-зиндеш чүве ниикпе, бажыңнарынга телевизор кайгап оргулаар. Хүрөл-суглаа-даа болур дие, кижилерни клубка чыып алыры база берге айтырыг болу берген. Ында-хаая концерт, шин болур дей бээрге, база-ла улус шоолуг чыылбас. Чүге дизе билеттер өртээ өй-хемчээ чогу-биле өскен.

Үс чеже-даа берге болза, ажылды чорудар, чонга суртаал ажылын калбартыр апаар. Ылаңгыя лекция пропагандазының чаа хевирин тывар талазы-биле республиканың «Билиг» ниитилел организациязының баштаар черинин даргазының орлакчызы, Тыва Республиканың улус депутаты Кара-Сал Дамбаланович Будук-оол лекторлар бөлүүн үениң байдалы-биле тургускан. Чоннун лекцияга соңуургалын бедидер, кижилериниң клубка чыглырын арбыдадыр дээш чүү кылза экил? Маңаа чижек кылдыр Кызыл районнун «Тиилелге» совхозунга болган дыштанылга хүнүнүн лекциязын чугаалап болур.

Ол хүн Кур-Чер көдээ Культура бажыңынга суурнун чурттакчылары олуттарга сыныштайн тургулаан. «Билиг» ниитилел организациязы-биле «Тиилелге» совхозтун дирекциязы, көдээ Совет аразында керээ бүзүгаар тыва улустуң эртембурунгу төөгүзүн, культурازын, уран чүүлүн, бүзүлаалдарын, чанчылдарын, бөрөөлдерин катап тургузар, диргизер болгаш сарыг-шажын өөрединиң дугайында өөредиглиг семинарны чоннун калбак кирилгези-биле ажык чугаа хевириниге эрттирген. Ол хүн делегейнин хөрөөженнер хүну турза-даа, Тыва Республиканың Дээди Соведниң хүлээп алган хоойлуларын, ылаңгыя чер, дыл, арат ажыл-агыйының, социал айтырыглар, камгалал, Шагаа, президент соңгулдазының болгаш рынок үезинде канчаар ажылдаар, чурттаар дугайында тайылбыр-лекцияны «Билиг» ниитилел организациязының баштаар черинин даргазының, ораалакчызы, хоочун лектор Будук-оол Кара-Сал кылгаш, совхозтун хөрөөженнериниге байыр чедирип, бүгү талалыг чеиишкиннерин күүзээн.

Оон соон дарый моолтыва найырал, бүзүлаалдар, чанчылдар, национал идик-хеп, ажы-чаа, уран чүүл, хөрөөжен чоннун эргелериниң дугайында солун чугаалы Моолдуп Цэнгэл сумулу чурттуг, национал идик-хеп быжар, даараар талазы-биле улуг мастер, шулукчу, моол, казах, тыва ырларның күүседикчизи Зодч Дайнаа ыылгаш ырлап, шулуктеп турда, барык ийи шак үе эрткен. Чоп-ол хире соңуургаан. — Рынок үезинде чурум үреевби, арага-ларыга хандыкшыпаан, чаңгыс дем-ниг, тура-соруктуг ажылдаарын тыва хөрөөженнерге күзеп тур мен—деп, алды уругнуң иезин моол хөрөөженниң чагыы сургаалдыг болган.

Дараазында сцена кырынга бурганнар дүрзүлери, янзы-бүрү судурлар, хүрээ херектелдери стол кырынга салдынган. Сарыг-шажын болгаш чүдүлге дугайында солун болгаш ажыктыг лекцияны «Алдан-Маадыр» чурт-шинчилел музейниин эртем ажылдакчызы, боттывынгыр композитор Мерген-оол Нурзат амыдыралчы чижектер-биле бадыткап тургаш кылырга айтырыглар хөй болган.

Чыылганнарын улуг соңуургалын тыва улустуң шаандакы ырларының дугайында айтырыг өскеннеңгеш, ыры болганы танцының «Сали» ансамблиниң артистери, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктиг база ооц өөнүң ишти моол кыс Янсанжавын Нянсүрэн «Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Кадарарда хоюм чараш» болгаш өскедаа ырларны бадырыптарга, эалга үүктел чок адыг часкаашкыннары диңмиреп тургулаан. Олар дүрген чугааларны, хомуска аялгаларны база күүсеткеннер.

Лекция суртаалының чаа хевириниң төнчүзүнде айтырыг-харыы кежээзи эгелээр. Шупту киржикчилериниң бот-идепкейи-биле консультациялар, сүмелер болган соонда, тыва национал идик-хепти быжарының, даараарының, кедер чурумунун дугайында ажык чугаа кылыр. Лекцияның чаа хевириниң солун-даа, ажыктыг-даа талаларын чугаалап, өөрүп четтиргенин илередип, лекторларның база катап аалдап келирин Кур-Чер көдээ Соведниң даргазы Мартый-оол Билчин, совхозта профвилел комитетинин даргазы Амыр-оол Монгуш болгаш кежээнин киржикчилери илереткеннер.

Республиканың «Билиг» ниитилел организациязының лекция пропагандазының чаа хевири болур тускай бөлүк Сесерлиг, Ээрбек, Кара-Хаак суурларга чоокку хүннерде аалдап баар болгаш Чөөн-Хемчик, Сут-Хөл районнарга чедирип планнап турар. Бо солун лекция өртектиг. Лекцияны ынчаар чорударга чемга ажыктыг, өөредиглиг, чыылган кижилерниң соңуургалы улуг болур чорду.

Сарыг-оол КУУЛАР.

К. А. БИЧЕЛДЕЙНИҢ ИЛЕТКЕЛИНИҢ ТӨНЧҮЗҮ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арын-да).

1) ТАРН ТК-ның IX пленумунуң ТАР-ның ССРЭ составынга кирерини дугайында айтырыг талазы-биле доктаалы. ТАРН ТК-ның секретары эш Токаның илеткелиниң талазы-биле («Чажыт» деп бижип каан) — С. Токаның хол үжүү-биле бүзүреткен.

2) ТАР-ның Биче Хуралының VII Онза сессиязының ССРЭ составынга ТАР-ның кирериниң дугайында Декларациязы— С. Токаның холунуң үжүү-биле бүзүреткен.

3) ТАРН ТК-ның IX пленумунуң Бүгү-эвилелдиг Коммунистиг (большевик-тер) партиязының составынга Тыва АРН-ның кирериниң дугайында айтырыг талазы-биле доктаалы — С. Токаның холунуң үжүү-биле бүзүреткен. «Чажыт» деп бижип каан. (ТАРН ТК-ның IX пленумунуң 1944 чылдың августун 15-16-да хатерналдарын көр., партархив, ф. 1: бижимел тайылбыр 1:, херек № 1479, арын 60—69).

Документилерни ТАР-ның Биче Хуралының VII Онза сессиязының мурнунда-ла хүлээп алганы элдептиг, чүге дээрге ол партиянның көөр айтырыы эвес болганда, ТАР-ның Конституциязынга чөрүшкен бооп турар:

ТАР-ның Биче Хуралының VII Онза сессиязы 1944 чылдың августун 16-17-де болганшыр, ТАРН ТК-ның IX пленуму-биле ТАР-ның Биче Хуралының VII Онза сессиязының арызында үеде кылган чамдык бижимел эдилгелериг ТАР-ның Биче Хуралының VII Онза сессиязының Декларациязын «хүлээп алган», чүге дээрге Пленумнуң болган сессияның-даа протоколдарында кандыг-даа эдилгелер чок турган.

Ол документилерде чажыт болурунуң демеглелдери турза-даа, мен боваарымга, республиканың чонунуң тыва күрүнеңи төөгүзүнден билген турар үжүрлүг үүлдери ол бооп турар.

Улустан бүзүрүп, чажырган шинтирлер кылдыр дорт тайылбырлаттынып турар «шүүт чажыт» документилерни силерге үлеп берген: ол документилерни чажыт болдурганының фактызы боду-ла улусту бо айтырыг талазы-биле болган фактының мурнунга тургусканының дугайын чүгаалап турар-дыр. Ол документилерниң аразынан ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумнарының Чарлыктарынче (дес дараалаштыр 1944 чылдың октябрь 11, 13) онза кичээлейни салырын дилеп тур мен. Оларның хевириниң болган утказынын-даа талазы-биле менде Дээди Соттуң Президиумунуң юридиктиг кылдыжының кылган түүнелги бар.

Хүндүлүг улус депутаттары! Адактың соонда РСФСР-ниң Дээди Советиниң 1944 чылдың октябрьның 13-те № 619/29 Чарлыында фактыдарже онза кичээлейни салырын дилеп тур мен.

бирээде, доктаалдың 1-ги пунктузунда ТАР-ны РСФСР-ниң составынга хүлээп алыр...» —деп тодаргайы-биле айыткан —тодаргайлаарга, ол документиге үндезилээш, ССРЭ-ниң бүүрап дүшкени-биле холбаштыр бүгү үдурланышкак үүлдер турза-даа, Тыва бегүн хоойлу ёзугаар Россия Федерациязының тулуш кезээ бооп турар деп саналарының юридиктиг үндезини бар-дыр.

ийинде, Тываның күрүне тургузуун чогум-на ол документ-биле РСФСР-ниң Конституциязының РСФСР-ниң административтиг хуваалдазының дугайында болган РСФСР-ниң областарының эрге-чагырга органнарының эргелеп-башкарылгазының дугайында негелелерин ёзугаар тургуская турган болган РСФСР-ниң составында Тыва автономнуг областа РСФСР-ниң Конституциязының дорту-биле күштүг болурунуң бадыткалы ол бооп турар.

ССРЭ-ниң болган РСФСР-ниң составында ТАР-ның кирериниң айтырының кергенинин чурумуң болган деннелиг үш Конституциялы—ТАР-ның 1941 чылда Конституциязын, ССРЭ-ниң болган РСФСР-ниг Конституцияларын уреткеан кергени дээрге эске хептежтир.

1) ТАР-ның 1941 чылда Конституциязының 23 болган 24-ку үүлдерин ёзугаар алырга, ТАР-ның аймактыг чонунуң Биче Хуралының Президиумунда, Биче Хурал боду-ла ТАР-ның аймактыг чонунуң Улуг Хуралының онза эргезинге хамаарыштырган айтырыгларны шинтирлээр эргези чок: ТАР-ның Конституциязын өскертири (бо таварылгада оон-даа эрткен — ол конституцияны чок кылыры) болган даштыкы база иштики политиканың талазы-биле кол-кол принциптери болган хемчегдерни тодарадып тургузары ТАР-ның ажылчы чонунуң Улуг Хуралының онза эргезинге хамааржыр: бо талазы-биле ТАР-ның Конституциязында Президиумнуң болган ТАР-ның ажылчы чонунуң Биче Хуралының Президиумунуң болган ТАР-ның Конституциязында Президиумнуң болган ТАР-ны РСФСР-ниң автономнуг областы кылдыр хүлээп алырының дугайында шинтирни РСФСР-ниң Президиумуу хүлээп алган болган ол шинтирни РСФСР-ниң 1936 чылда Конституциязында баш удур көргенин ёзугаар ССРЭ-ниң Дээди Совети бадылаваан болган.

Үш күрүнелериг Конституциялардың шуптузун мынчаар үрезиниң түннелинде ССРЭ-ниң составынга ТАР-ның киргени-биле холбаштыр ТАР-ның дээди күрүне органы — ТАР-ның ажылчы чонунуң Улуг Хуралының ТАР-ның Конституциязының болган ТАР-ның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарының күштүг болур чөрүүн соксадырының дугайында Актызы чок болганда, ТАР-ны 1941 чылда Конституциязы күштүг бооп арткан.

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федеративтиг органнары-биле Тыва Республиканың эрге-чагырга органнарының аразында эргелеп-башкарылга үүлдерин база бүрүн эргелерни ангылаарының дугайында дугуржулгага ат салырының мурнунда Тыва Республика бөгүн төөгүнүн арттырып кааны мындыг бөдүүн эвес үүлдери-биле таваржып турар-дыр.

Ынчангаш бистер төөгүнүн фактыларын тоовайн, херекке албайн барып болбас болган амгы база келип-даа үеним күрүнеңиниң дугайында нарын айтырыгларны Тыва Республиканың эрткен үениң онзагай үүлдерин барымдаалап турган, шинтирлээр ужурлуг бис.

Үш күрүнеңи Конституцияларында бо бүгү үрээшкиннериге чаңгыс талалыг дадагалзаашкынды үнелеп кылып болур болган кылыр-даа ужурлуг, ынчалда-даа ол үеде Конституцияны болган эргени ынчаар көөр чорук ТАР-га болган ССРЭ-ге-даа база РСФСР-ге-даа аныа-ла-бир чүве турганының хараалаңчыны бөгүн бистер билген турар ужурлуг бис.

48 чыл бурунгаар болуушкуннардан чаа нарыдаашкынларны тыныдырып мөгеднеес төөгөө, ам чок ТАР-ның болган ССРЭ-ниң 1944 чылда хүлээп алган шинтирлерин өскертир дугайында эвес, а Россия Федерациязының субъектизи болуп турар Тыва Республика каңдыг үндезиннер, принциптер, байдалдар ёзугаар хөгжүүрүнүм дугайында айтырыгны амгы үеде тодаргайлаар ужурлуг бис. Тыва Республиканың хүүс депутаттары деткиир боор деп мээ изегеп турарым чогумчалыг ол сорулга-биле заказында айтырыгларга хамаарыштыр бөгүн ужурлуг бис.

1) Ат салыры-биле биске дамчыдып берген Дугуржулганың хевири база утка-шынары Тыва Республиканың Дээди Советиниң таваржыр бе, ынчаарга:

— бир эвес хевири (дугуржулга хевирлиг) таарышпас болза, Тыва Республиканың Дээди Советиниң чүү саналаарыл?

— Дугуржулганың утка-шынары бир эвес таарышпас болза, Тыва Республиканың Дээди Советиниң кандыг саналдарны киирерил?

— Дугуржулганың хевири-даа, утка-шынары-даа таарышпас болза, Тыва Республиканың Дээди Советиниң чүү саналдаарыл?

2) Дугуржулганы Федеративтиг кереэ кылдыр эде алаар таварылгада Дугуржулга төлевилели Тыва Республиканың Дээди Советинге таваржыр бе:

— Федеративтиг кереэниң кандыг хевири үүлдүг болурул:

а) республикалар аразынып бе?

б) республикалар, крайдар, областар, автономнуг областар, автономнуг округтар аразының бе?

Аңаа холбаштыр мындыг тайылбыр кылыр бодай-дыр мен. Дугуржулгага ат салдынар таварылгада (кандыг-даа хевирлиг турда — эдилгелер-биле азы одар чокдада) **конституциялыг федерацияга** — онза Хоойлу-биле болгаш Конституция-биле башкарып таарыштырар күрүне тургузуунга кирер эвес, күрүне эрге-чагыргазының бүгү деннелериниң аразынга бүрүн эргехүлээлгелерни кызыгаарлыг болдуруп аңылаарыны ол Хоойлу болгаш Конституция тодаргайлаар, ынчангаш кереэниң онза киржикчилери дээр федерация субъектилериниң дугайында каңыгга чүгаа ынчан туруп болбас; Федеративтиг кереэге ат салынар таварылгада **кереэлиг федерацияга** — Конституцияда быжыглаан онза кереэ-биле тодаргайлаттынар күрүне тургузуунга кирер бис, федеративтиг кереэниң киржикчилериниң аразында бүрүн эргехүлээлгелерни кызыгаарлыг болдуруп аңылаарын ол кереэ-биле тодаргайлаар.

Россия Федерациязының 1977 чылда хүлээп алдынган Конституциязының болгаш Тыва Республиканың 1977 чылда Конституциязының үүлдерингe дүүшкек конституциялыг федерацияның байдалдарында Россия Федерациязының составында совет күрүне болуп амгы үеде чүрттап турарывыс тодаргай барымдаа-дыр. Ынчангаш 1990 чылдың декабрь 12-де хүлээп алынган күрүне суверенитединиң дугайында Декларация конституциялыг федерацияга бистеңни чөрүшкен болдуруп турар, чүге дээрге бистің чүрттап турарывыс федерация-биле эске харылзаларны күрүне суверенитеди айтып турар. Сорулга — ол чөрүүлээлерни төлептин-биле ажыл эртери болур, Россия Федерациязының Конституциязының чаа төлевилелинде конституциялыг федерализмни улам-на быжыглаары кордунуп турар, а бистер бодувустун Декларациязыска дүүштүр кереэлиг федерацияга кирери кузаар болганывыста, ук чөрүүлээлер улам-на ханылап турар. Россия Федерациязының (конституциялыг федерациязы) Конституциязының чаа төлевилелинде болгаш Тыва Республиканың (Россия Федерациязының кежигүннериниң сиза кереэзиниң киржикчизи болур суверенниг күрүне) Конституциязының чаа төлевилелинде ол кол конституция чөрүүлээлерин ажыл эртер төлээде,

Ном болгаш номчукчу

ЧҮЗҮ-БИЛЕ НОМЧУШТУГУЛ?

Тыва Республиканың күрүне шаңналының лауреаты, сураглыг тыва чогаалчы А. А. Даржайның проза чогаалдарының чаа чыыды иому «Четкер четкизи» деп ниити ат-биле үнген. Он муң кезек тираж-биле чырыкче үнген, улуг хемчээлдиг, солун моомда шаг-үеник судалы-биле сээннешкен тоожулар, чечен чугаалар, шиилер болгаш чечен чогаалдың арыг нүүрүнге хамаарышкан «Демдеглеллер» деп эгелиг түүлдер база кирген.

Чогаалчының бо онзагай демдеглелдериге баштай аксы-даа бол, доктаай каап-таалынар. Түге дээрге бо чеченчиткен түүл моон сонгаар чалыы салгалга улуг кичээндириглиг болгаш өөредиглиг. Тыва улустуң төөгүзүнде алдаргал дээш саттынар бүжар чаңчыл турган бе? Бо сеткил-түрек өөр айтырыгларны оюп эртип шылавас бис, а хөөкүм-ле чогаалчы эжин адаргааш, нүүлдээн чогаалчылар: Сиуратов, Гильярди, Степан Сарыг-оол, корректор Оюн Чечекей болгаш оон-даа өске «ыт кудуруктуг» ийи арынныгларны авторнуң харын-даа өршээп, чымчак бижээнинде буруу чок.

«Өжээн биле адаан кончуг...» деп бистиң мергеш угаанның бурунгуларывыстың угаадып чорааны черле чөптүг-дүр. Аныыастыг кара нүүлдекчилерниң бүжар хоп-нүүлүнден тыва чечен чогаалдың үндезилекчизи Сергей Пюрбю адырлып үнгенин билир бис. Ол эң туруштуу-биле, ак сеткилдин-биле бодунуң бердинген ынак мергежилин кара киндан адаанга турган-даа, үргүлүлеп турган. Оон чижээнге улуг гений А. С. Пушкинниң «Евгений Онегин» деп өлүм чок чогаалын С. Б. Пюрбю хоругдал черинге тура очулдурган.

«Четкер четкизи» деп чыындыда бир кол черни «Онгар» деп тоожу чөптүү-биле эоллээр. Түге дээрге, бистиң билиривис ханныг репрессияларга ук чогаал тураскаттынган, ында кирген барымдаалар чечен сөстүң чайыры-биле бир янзы сонеттингени үнемчелиг. Чижээлээрге, ында бир маадырның овур-хевириниң черле онзагай чуруттунганы номчукчу эскерер, ол дээрге иштики херектер ямыының ажыддакчызы Боражык-тыр.

Кажан «контрларны» үзүткан чок кылганының соонда «тинлекчилериң» улуг шайлалга-доонга ук ногаандык эзирээш, ыглап-сыктап турар, а «адыг-бөрү даялаашы», хоолургап мактанганнар: Тока, Болат, Парчын, Намдак болгаш өскелер-даа кедергей аңаа шугуддаарлар. Шынында мурнунда «күске думчуундан хан үндүрүп көрбөзин» боражыктың түге ынчаар хомудааны чажыт болуп артканы солун. Кем чок черге шаалылатканнарны канда хөмгенин база аңгле боражык билир турган, ынчалзажок оны кымга-даа ыыттавазын Болат сайыт садужаан каан болгай.

Чаа номда хөй чечен чугаалар кирген, оларның аразында «Төрел чок кижи» деп чогаал бар, ооң кол ужур-утказы база-ла 30-40 чылдарның актыг кижилер нүүлдеп турган каржы-дөзүн үелеринге дугжүп турар, ооң кол маадыры — Мажаа хилинчек, кем-херек чылгаан эш-өөрүн нүүлдеп, иштики херектер ор-ганнарынга мегге өчүктер сөгүп турганы чогаалчы сойгалаан. Кижиниң шокары иштинде дээрзин чадыы салгал билип алырлар.

Оон ыцай «Бараскан» деп тоожу чагырып-дужаарынга сундулуг партократ-ны үзел-бодалдыгларның бурунгаар депшилгеге хорадын көргүзүп, улуг эрге-дужаалче шуургуксааш, авыяазын, чашпаачы арга-хорганларны ажыглаарларны арыг сугга чүп турар.

«Бараскада» ындыг турүш чок маадыр — районнуң социал-хандырылга киллиниң аргелекчизи Момбуш Седенович болганын билип алыр бис, а өртемчейни өргөө кылган кижи деп чаа-гай атты кажан-даа хирчамга боравазын автор угаадып турар...

Эрээн шокар амыдыралда «союлганнар» чеже-даа хөй болза, даг дег караны довук дег ак кажан-даа черле базарын бистиң ада-өгбелеривистиң угаадып чорааны таварылга эвезин дуржулгалыг прозаиктың түнээни аныяк-өскенге өөредиглиг.

Сандан САНДЮ.

КИЖИНИҢ АДЫ—ООҢ ТӨӨГҮЗҮ

Тыва улустуң шагдан бөөр: «Аттыг кижиниң адын аңаар, чүзүнүг малдың оюун соглаар» деп чагыы бар. Ол хөй уткалыг болгаш кижилерниң бир хевири болур.

Мен бичии чоруур үеден-не кижилер аттарын аажок-ла сонуургаар болгаш улуг кижилерден ооң дугайында айтырар чораан мен. Оон уламыннан чүве өскөн, кижилер аттарынга сонуургалым ол хевээр артып калган. Ховар дээн аттарны дыңнаанымда, оны адаптарга, сеткилге бир-ле чүве чырыш дээш ышкаш болур. Ол ышкаш каңлыг-даа малды көргеш, баштай-ла өөн-чүүмүн эскерем. Ылангыя чылгы малдың янзы-бүрү өөн-чүзүнүн көөрүмге, хем сайымың чаш даштары сагышка кирер. Өөн-чүзүнү дээрге торээн черинистиң шыктыг, хереллериниң арын-шырайы-ла болгай. Ынчангаш кижилериниң хуу аттары дээрге чонуук арын-шырайы, сеткил база өөргаарады болур. Ады даштың арын кыспас болур ужурлуг. Кижиниң адаар ады торээн черинден, төрел чонуудан ажыглаамас, тудуш чоруур ужурлуг. Кижиге ат тыпсыры дээрге-ле ол кижиниң бүгү нарынында эдилээр ады, соонда баргаш, төөгүзүнге артар алдары-дыр. Шаанда болза чаш кижилерге ат тыпсырда, ламалар судур ажып көргеш, таарышкан атты бөөр ийикпе, адын ону ол аймактың улуг киживаш адаар чаңчыл турган. Ат тыпсырда, кайы хамаанчок аттар берит болбас. Мени чепсектер аттары-биле, ол ышкаш куду көргеш дениелгелер-биле кижиниң адап болбас турган. Бо бүгүнү тыва улус ажок сагып чораан.

Тыва кижи колдуунда чангыс аттыг болуп, ооң фамилиязы-даа, ады-даа болуп чораан. Аңаа немей оон оглу — азы кызы деп үк кижиниң өг-бүле төөгүзүн аңаар турган. Чижээлээрге, Хайдып оглу Буян-Бадыргы дээн ышкаш аан. Тываларның адын-сывын өг-бүлезинге бижиивейн-даа чораан болза, ол каш аданың аттарын билир чораанар. Бо дугайында амгы Моолдуң кижилериндеги айтырарга, дорт-беш чедир ызыгуур салгалының аттарын билир боор-зур. Ынчангаш бистер тываларны база өг-бүлеңнин үндезин ызыгуур аттарын ыыктыы-биле катагалап чоруур болза эки. Соолгу каш он чылларның иштинде тываларның хөй кезин кижиниң хуузунда аттарынга болгаш өг-бүленнің үндезин (фамилия) аттарынга кичаңгей салбастаан турган. Ынчангаш кижилериниң (тываларының) аттарында ызыгуур салгалдың, шажын-чүдүлгенин ады-биле адаттынган аттардан дүрген-не чарыын алыр дээш албаалы-биле ыынап турганы болур.

(Тыва Республиканың Совет Эвилелинге каттышкаанының соонда, хамааты кижи бүрүзүнге төрүттүгениниң дугайында хереченнелин болгаш паспорт бижиидилгезин эгелээн. Борта далаш болгаш чогум ат болгаш фамилияның үжүр-утказын, үндезин төөгүзүн болгаш национал байдалын барыкла өөренин көрбээн деп болур.) Ындыг-даа болза ат бижиидилгези тыва улустуң төөгүзүнге улуг эргилге болган. Ам тываларны орустар ышкаш өг-бүле фамилиялыг апарган болгаш өг-бүленнің салгал кол ады болуп доктааттынган. Өг-бүленнің фамилия, ады салгал дамчын, чүс-чүс чылларда уламчылап чуруттаар болгаш ол өскерилбес болур үнүүлүг.

Фамилия деп сөс болза латын дылга «familia» — өг-бүле дээн. Орус улуска фамилияны Петр I хаанның чаңчылының соонда иептерезин ажыглап эгелээн. Фамилия орус улустуң бурунгу аттарындан, ол ышкаш шажын-чүдүлгенин ыыктыгларының аттарындан үндезилеп ап, чамдык таварылгала кижилериниң социал амыдырал байдалындап мөңгежидип бижиглээн турган.

Шаанда тыва улуска ийи ады кижиниң кижи деп бот-тускайлап байдалынга таарышкан турган. Ол аттар бот-боттарынга дөмей эвес, хөй янзы турган. База шажын-чүдүлгеден болгаш амыдырал байдалындан үнде-милиязын эдилээн аттарлыг. (Хемниң шокар сайы дег янзы-бүрү аттарның аразындан чангыс-ла кижиниң адын адаптарга, бүгү тыва кижилерге кымның, кандыг кижиниң дугайында чугаа чоруп турары билдингир-даа аар.) Чижек кылдыр боттуг амыдыралга тургулаан болгаш амгы бар кижилериниң адап көрээли: (Буян-Бадыргы, Ыдам-Сүрүн, Күреді, Шагдырчап, Чүрмит-Дажы, Ондар, Ооржак оларны адап болур. Мында аданывыс кижилер сөөлгү ийи кижиден өскезин, оларның хевирштинчизи, боттуг түскай чаңгыс-чаңгыс кижилер деп түүе билдингир. Ол-ла кижилериниң амгы үеник-биле адап көрээли: Монгуш, Салчак, Оюн, Иргит, Сат, Ондар, Ооржак. Моон ам кымны билип ап болурул? Тываларның эрги сумулар чүдүп бижип турар үеде бүдалчак болгаш улуг-ла частырыгны ылганы моонна билдингир. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кижини кижи деп хуудулеп көрбөөн, харын-даа куду кергеш дорамчылал деп болгу дег. Оон өскээр чүү дээрил?

Бүдүн сумунуң арбанарның улузу хамаанчок, бүдүн кожуун улузун чаңгыс-ла Ондар ийикпе, азы Монгуш, Куулар деп бижээнинге амырап өөргаарланыр бе? Фамилия хөй янзы болгаш бот-боттарынга дөмейлешпес болур деп чүвени билис чогуур. Амгы үениң кижизи ады-биле эвес, фамилиязы-биле чуруттаар болгаш өлүр, салгал дамчыыр. Чүвенин алызын болап, шынгыы боданырын үе негеп, боду-ла коргузуп келгеш-дир.

Үстүнде көргөскен сумуларны бергеш, фамилиялар-биле чергелештир, оны (фамилияны) үдээн аттар дээрге шуут-ла эрээн шокар болгудай бергеш. Чамдык тываларның боттарындан эгелээш, уруг-дарының аттарында кымнарының, кандыг аттарны чок дээр! Американнарның, англичаннарның, еврейлерниң, французтарның дээш санап четпес, бир-бир болап олуларга, улустуң эки-багай богун чыып алган-даа ышкаш. Бирде боларга, харын ыңдынчыг каттырынчыг-даа, бирде бодаарга, көргенчиг, хораланныг-даа. Эдуард Салчак дээн-дир. Бо кымыл деп чүве эки билдинмес. Орус дылга өске дылдан келген ат-биле тыва никти болуп кижилер ады Салчак ол-ла-дыр. Сөолгу үеле солуниарны көөрге, коргунчуг, хомуланчыг медээлер коргулаар-дыр. Донгакты Монгуш өлүрүп каан. Кууларның өг-хөрөнгизин Ондар оорлап чыткаш, туттурган сут дигилээн. Моон ам кымнарыл ол чүүл шуут билбес-тир бис. Моок ужурунда никти аттарның хөлегезинге хөрек үүлгедип чоруктарның ковудеп турарылаа, ол хөректерин истеп изерешиннге бергедеп турары бо.

Оон аңгыа тыва кижилериниң аразында ат болгаш фамилия дилиривис эрги сумулар аттары холужуп, ыай-баш чок апарган аттар бөөр бар. Чижээ: Мария Монгушевна Маадыр. Олег Онгарович Ондар дээш чорап бөөр, дыңнаарга безин өскөкүмаап. Бо чорук кыс кижилер ашакма баргаанда, оон хөөн хаанын дүрүм өзүгаар болу бөөр.

Бижидилге үезинде тыва ыллды билбес кижилер бижээш, кандыг-даа үтка чок чаа аттарны чогаалып бергеннер бар. Черле эңдеп кожууку-биле чаңгыс аайлажы берген фамилиялар-биле чергелештир, оны (фамилияны) үдээн аттар дээрге шуут-ла эрээн шокар болгудай бергеш. Чамдык тываларның боттарындан эгелээш, уруг-дарының аттарында кымнарының, кандыг аттарны чок дээр! Американнарның, англичаннарның, еврейлерниң, французтарның дээш санап четпес, бир-бир болап олуларга, улустуң эки-багай богун чыып алган-даа ышкаш. Бирде боларга, харын ыңдынчыг каттырынчыг-даа, бирде бодаарга, көргенчиг, хораланныг-даа. Эдуард Салчак дээн-дир. Бо кымыл деп чүве эки билдинмес. Орус дылга өске дылдан келген ат-биле тыва никти болуп кижилер ады Салчак ол-ла-дыр. Сөолгу үеле солуниарны көөрге, коргунчуг, хомуланчыг медээлер коргулаар-дыр. Донгакты Монгуш өлүрүп каан. Кууларның өг-хөрөнгизин Ондар оорлап чыткаш, туттурган сут дигилээн. Моон ам кымнарыл ол чүүл шуут билбес-тир бис. Моок ужурунда никти аттарның хөлегезинге хөрек үүлгедип чоруктарның ковудеп турарылаа, ол хөректерин истеп изерешиннге бергедеп турары бо.

Оон аңгыа тыва кижилериниң аразында ат болгаш фамилия дилиривис эрги сумулар аттары холужуп, ыай-баш чок апарган аттар бөөр бар. Чижээ: Мария Монгушевна Маадыр. Олег Онгарович Ондар дээш чорап бөөр, дыңнаарга безин өскөкүмаап. Бо чорук кыс кижилер ашакма баргаанда, оон хөөн хаанын дүрүм өзүгаар болу бөөр.

Бижидилге үезинде тыва ыллды билбес кижилер бижээш, кандыг-даа үтка чок чаа аттарны чогаалып бергеннер бар. Черле эңдеп чүве. Дожу-Кан деп кижиниң Дожуган деп. Лоозуйчап деп кижиниң Лазуйчап. Чолдаңты Чаптак дээш-ле ут-шиг чок чүве болу бергилээн. Ол ышкаш Маннай деп сүүлге хуулуулелдиг чаш адын Манай деп доктаатқан. Чамдык кижилер аныяктың изиг халыыны-биле боттарының чиңгине тыва аттарындан эпчоксунуп ойталаашы, каре турары-биле чаа аттар чогаалып алганнар база бар. Маңаа чижек кижиргеш хереө чок боттарынар билир силер. Чамдык чиңгине тыва аттар аңаа-ла орусчуп чоруй баргылаан болгулаар. Чамдыктары харын-даа өске утчаже киргилээн. Чижээ. Мамаа деп атты Маама азы Мама. Шойданны Шайтан дигилей бөөр. Оон соонда ол аттан ойталаар ужурга таварышчылаар. Дарыма — Дарья. Давыт — Давид дээш чоруй бар. Мында багай чүве чок. Ындыг-даа болза бүгү-ле чүве болгунга турган турумучче, чаңаттынган черинче катап өөрүп турар үеде тываларбистер, ат-аттарывысты, эртнем төөгүзүнү, чүүлгевистиң, чаңчылдарывысты, катап диңгизин, оон иштинде ат, фамилиязысты бир янзы болаар ие келген.

Каш-каш чүс чылдарны өттүр дириг чеңип келген ада-ныыгуурувустуң чыыткылыг сүлде болган аттарывысны кезик чамдыкларындаа болза эдилезе, өг-бүленнің чоргаарады боордан башка, багай чүү деп.

Бистиң бурунгу аттарывыстың үжүр-утказын, чиге дезүн, оон шажын ыыктын өскүлгазын ыыктаан, өг-бүле аңаа хуулуулеп, сүлдеен болгуларны чамдык өскөнлерге өгзенчиг боору чалавас дээш моны бижидим.

Алексей АРАЛЧОР.

АЪДЫ-БИЛЕ АРТТАР АЖАР, АДЫ-БИЛЕ АЪЛГА ЧЕДЕР.

(Үлегер чугаа).

АЖЫК КИЧЭЭЛ

Тараат ортумак школазында өрткен бир ажык кичээл дугайын ада-не кижиниң мурнуундан маңаа чугаалап көрейн. Оны 6-гы класстың удуртукчу башкызы Маргарита Георгиевна Лакпар организастап эрттиргеи.

Ада-иелер, башкылар ийи аңгы «төгерик» столдарга олуруптувус. Мындыг янзылыг чыглыг келгенивистиң сорулгазын билир болгаш өөредилге-кижилдиргеге хамаарыг айтырыгларны сайгарып чугаалажыр, айтырыглар солчуп, арга-сумеге үндезилеттинген ажык чугааны кылдывыс. Чижээ, өөренчилерниң өөредилгээ сундулуг түге кудулаанын деп айтырыг башкыларның, ада-иелерниң-даа дувуреллин болдуруп турар. Ол дугайын база чугаалаштывыс.

Мындыг янзылыг ажык кичээлдериң эки талазы, бирээде, ада-иелер биле башкы кижиниң уругларны демнежип, сумелеп турган өөредип кижилериге ажыктыг боор, ийде, түгле чаңгыс башкы ада-иеник кижилгези, дорт хайгааралы чокка эки түкнелге чедеп берге деп чүве билдингир. Чамдык ада-иелер кандыг болур ийик, ажы-төлүн школаже чоргузупкаш, оларны канчаар өөренип, черле чүүү кылып чорун турарын сонуургавас, хайгаараг боор болгай. Ол хамаанчок, уруглары дыңнап турда-ла, башкыларга хамаарыштыр бодал чок чүүлдер чугаалаар, оон кедерезе, уруг-дарынга болчуп, эзирик-алаар эки-бак сөглей бөөрлер безин турар болгай. Шынап-ла, уругларывыс эки өөредилгелиг, төлептиг кижилер болзун деп бодаар болзувусса, школа, башкылар-биле харыллажып ажыллаар, чурттаар ужурлуг бис деп түвени ада-иелерге чугаалаксадым.

Александр САРЫГЛАР.
Бии-Хем район.

ИШЧИ ЧАҢНЫГ ИЕ КИЖИ

Тандыда «Межегей» деп коллективтиг бүдүрүлгеге З. Ч. Ооржак эрткен күзүн көжүп келген. Ол черле угундан малчын кижи. Бо бүдүрүлгеге кээр мурнунда сардык кадарып тос чыл ажылдаан. Ынчан олар Барын-Хемчикте «Шекпээр» совхозка ажылдап турганнар. Ырда кирген Межегейге чедип кээрге, оон өг-бүлезинге чартык кезин брак малдан тургустунган баштайгы төрүлгенин коданын хүлээдип бергеи.

Чаа черге ажылын ол өг-бүле мал кажааларын, чурттаар бажынын септээриниден эгелээн. Зоя Чаваевна черле ажыл-ишчи кижи болган ол ажылдарны оглу Тимур-биле доосказ, малга чем курлавырын тургузуп ап база четтигиякен.

Кодамда 400 аныяк хой бар. Оларның чартык кезин ооллаңнан. Уурук-суурукган төрүп турганындан чамдык хураганнар улгады берген. А өскелери мырыңай чаш. Кыштагда сиген, саваның үүжезин бар.

Зоя Чаваевна 300 хире хоюн тургузу азыран, өскелерин далбыйлаан шөлдерде кадарын турар. Кыш берге болза-даа, ажыгызында оларның кыштаанда дувуренчиг чүве чок.

ЧУРУКТА: Зоя Ооржак.
Алдын-оол АЖЫНЫҢ сөзү болгаш фотозу.

БИЖИП КӨРҮҢЕР

Малон Монгуштуң «Чүдүлге ыыктыг» деп материалынга хамаарыштыр солун черинден улуг дилээн бар. Мен 1968 чылдың декабрь 1-де төрүттүнген мен. Чылым Мечи. Ынчангаш чылы кирип турар улус бак-халапка, хоп-нүүлге таварышпас дале, черле түү канчала экил? Бир эвес силерде Идегелдиң таришазы деп судур бар болза, солунга бижип көрүңерем. Бо чыл черле менээ багай чылдыр. Канчал чурттаа эртип алыйн? Дузалажып көрүңерем.

Рита НОРБУ-ДОРЖУ.

ТААРЫМЧАЛЫГ, ТААРЫМЧА ЧОК АЙЛАР, ХҮННЕР, ЧЫЛДАР

Даваа (понедельник):

Кыс мага-боттуг, кудадой кылырынга таарышкан, ажыл-херек будүнгүр, эң-не өөрүшкү-маннайлыг харык. Оон хүнүнүң ады, өөң эки болза, ол хүн кандыгдаа ажыл-үүлеин кылып болур. Ындыг болза-даа оон өөң болгаш ады кадыг болза, чижээ, өөң кара, ады чылан азы пар апарганда, ол хүн куда кылбас, кижи хөөржүтпес.

Мягмар (вторник):

Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы багай харык. Ындыг болза-даа, оон өөң болгаш ады эки болза, чижээ, өөң ак-сарыг, көк, ады хой азы тоолай апарган болза, чүү-даа кылып болур.

Лхагва (среда):

Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы багай харык. Ындыг болза-даа, оон өөң болгаш ады эки болза, кандыг-даа ажыл-үүлеин кылып болур.

Пүрев (четверг):

Эр мага-боттуг, албан-хереө эң ылаңгыя соңгулдаар томуйлаашкыннар кылырынга таарышкан кадыг-берге харык. Ындыг болза-даа, оон ол хүн ады болгаш өөң чымчак болза, кандыг-даа ажыл-үүлеин бүдүрүп болур.

Баасан (пятница):

Кыс мага-боттуг, кудадойга таарышкан, өөрүшкү-маннайлыг харык. Оон ол хүн ады болгаш өөң таарышкан болза, кандыг-даа ажыл-үүлеин бүдүрүп болур.

Бямба (суббота):

Эр мага-боттуг, өөдежок харык, ындыг болза-даа, оон ол хүн өөң болгаш ады эки болза, кандыг-даа ажыл-хереги бүдүрүп болур.

Ням (воскресенье):

Эр мага-боттуг, найыр-наадым, дагыдылага таарышкан эки харык, оон ол хүн ады болгаш өөң эки болза, ажыл-үүле бүдүрүп болур. Куда-дой болгаш кижи хөөржүтпес, таарымча чок хүн. Оон ынай чугаалаарга, кара өөнүг ийикпе, пар, чылан, улу хүннерде куда кылырынга, кижи ажаарынга таарышпас, чорук чогувас болур.

Ам чамдык мындыг чижектерден алгаш көрээлиг:

Чингис-Хаан — ол пар шактың, пар хүнүнүң, пар айының, пар чылында төрүттүнген кижи-дир. Ынчангаш ол шериг шаап халдаашкынын пар шактың, пар хүнүнүң келирин манап алгаш, шаап халдап эгелээр чораан.

В. И. Ленин — 1869 демир мага-боттуг чылан чылында иезиниң иштинге боттанып алгаш, 1870 демир мага-боттуг аът чылында төрүттүнген.

И. В. Сталин — 1878 эр сарыг пар чылда иезиниң иштинге боттанып алгаш, 1879 тоолай чылында төрүттүнген.

Г. М. Дмитров — 1881 демир мага-боттуг чылан чылында төрүттүнген.

Ворошилов, Котовский — 1881 демир мага-боттуг чылан чылында төрүттүнген.

Маршаллар: Жуков, Москаленко олар 1902 кара пар чылда төрүттүнген.

Кижи бүрүзүнүң чырык өртемчейге төрүттүнүп келген шагы, хүнү, айы, чылындан кижиниң амыдыралчурталгазы, ажыл-чаны, дарык-шинээ, хей-аъды, угаан-медерели, ажыл-чорудулгазы, кадык-шыырааа кончуг улуг хамаарылгалыг. Чижээлээрге, пар, улу, чылан, аът чылларында төрүттүнген улус эрзиг, эрес-дидим, кадыг-быжыг характерлиг, кээргел чок, кара сагыштыг, күзээн турасоруунга быжыг, сорулгазын бодаанын, күзээнин ыяап чедер дээш туржур кижилер болур. Кижи амытан чырык черге төрүттүнүп келгеи «шагында» үүлехерек будүрүп, чорук чоруур, дайын-чаа баар болза, дыка таарымчалыг будүнгүр болур.

Кижи төрүттүнүп келиргге, адаан ады кижиге кончуг хамаарылгалыг болгуун шаг-шаанда тываар сагып чорааннар. Чаш уруг төрүттүнергге, оон адын кайы хамаанчок адай бербейн, адын лама-башкыларга адаадыр чораан. Олар аргалыг болза, чаш кижилерни бурган аттары-биле ийикпе, азы ийи дестен кожууку-биле чаңгыс аайлажы берген фамилиялар-биле чергелештир, оны (фамилияны) үдээн аттар дээрге шуут-ла эрээн шокар болгудай бергеш. Чамдык тываларның боттарындан эгелээш, уруг-дарының аттарында кымнарының, кандыг аттарны чок дээр! Американнарның, англичаннарның, еврейлерниң, французтарның дээш санап четпес, бир-бир болап олуларга, улустуң эки-багай богун чыып алган-даа ышкаш. Бирде боларга, харын ыңдынчыг каттырынчыг-даа, бирде бодаарга, көргенчиг, хораланныг-даа. Эдуард Салчак дээн-дир. Бо кымыл деп чүве эки билдинмес. Орус дылга өске дылдан келген ат-биле тыва никти болуп кижилер ады Салчак ол-ла-дыр. Сөолгу үеле солуниарны көөрге, коргунчуг, хомуланчыг медээлер коргулаар-дыр. Донгакты Монгуш өлүрүп каан. Кууларның өг-хөрөнгизин Ондар оорлап чыткаш, туттурган сут дигилээн. Моон ам кымнарыл ол чүүл шуут билбес-тир бис. Моок ужурунда никти аттарның хөлегезинге хөрек үүлгедип чоруктарның ковудеп турарылаа, ол хөректерин истеп изерешиннге бергедеп турары бо.

Оон аңгыа тыва кижилериниң аразында ат болгаш фамилия дилиривис эрги сумулар аттары холужуп, ыай-баш чок апарган аттар бөөр бар. Чижээ: Мария Монгушевна Маадыр. Олег Онгарович Ондар дээш чорап бөөр, дыңнаарга безин өскөкүмаап. Бо чорук кыс кижилер ашакма баргаанда, оон хөөн хаанын дүрүм өзүгаар болу бөөр.

Бижидилге үезинде тыва ыллды билбес кижилер бижээш, кандыг-даа үтка чок чаа аттарны чогаалып бергеннер бар. Черле эңдеп чүве. Дожу-Кан деп кижиниң Дожуган деп. Лоозуйчап деп кижиниң Лазуйчап. Чолдаңты Чаптак дээш-ле ут-шиг чок чүве болу бергилээн. Ол ышкаш Маннай деп сүүлге хуулуулелдиг чаш адын Манай деп доктаатқан. Чамдык кижилер аныяктың изиг халыыны-биле боттарының чиңгине тыва аттарындан эпчоксунуп ойталаашы, каре турары-биле чаа аттар чогаалып алганнар база бар. Маңаа чижек кижиргеш хереө чок боттарынар билир силер. Чамдык чиңгине тыва аттар аңаа-ла орусчуп чоруй баргылаан болгулаар. Чамдыктары харын-даа өске утчаже киргилээн. Чижээ. Мамаа деп атты Маама азы Мама. Шойданны Шайтан дигилей бөөр. Оон соонда ол аттан ойталаар ужурга таварышчылаар. Дарыма — Дарья. Давыт — Давид дээш чоруй бар. Мында багай чүве чок. Ындыг-даа болза бүгү-ле чүве болгунга турган турумучче, чаңаттынган черинче катап өөрүп турар үеде тываларбистер, ат-аттарывысты, эртнем төөгүзүнү, чүүлгевистиң, чаңчылдарывысты, катап диңгизин, оон иштинде ат, фамилиязысты бир янзы болаар ие келген.

Каш-каш чүс чылдарны өттүр дириг чеңип келген ада-ныыгуурувустуң чыыткылыг сүлде болган аттарывысны кезик чамдыкларындаа болза эдилезе, өг-бүленнің чоргаарады боордан башка, багай чүү деп.

Бистиң бурунгу аттарывыстың үжүр-утказын, чиге дезүн, оон шажын ыыктын өскүлгазын ыыктаан, өг-бүле аңаа хуулуулеп, сүлдеен болгуларны чамдык өскөнлерге өгзенчиг боору чалавас дээш моны бижидим.

Алексей АРАЛЧОР.

Чуртувуста БО ХҮННЕРДЕ

УРУГЛАР ДЫШТАНЫЛГАЗЫНГА ХАМААРЫШТЫР

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Любовь Душаева). «1992 чылда уругларның болгаш эмзелилерниң чайгы дыштанылгазын организастаар талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчегдер» дугайында доктаалды Россия Федерациязының чазаа хүлээп алган. Амгы үеде уругларның кадыкшыдылга албан черлериниң саны дыка кызырылган, оларны азыпчем болгаш үлетпүр барааннары-биле хандырары ноочуг берге байдалыг апарган деп доктаалда демдеглээн. Ол бүгү уругларның болгаш эмзелилерниң кадыкшыдылгазын организастаар талазы-биле ажылдарның хемчээлиниң дыка кызыларына чедиргеи.

Тургустунуп келген мынчыг байдал-биле холбаштыр Россия Федерациязының чазаанын доктаатнаны болза, чижээ, бюджетте организацияларда ажыллап турар ажыл-ишчилериниң, хей уругларлыг болгаш эвээш хандырылгалыг өг-бүлелериниң уругларына база ада-иезиниң хайгааралында эвес уругларга путевкалар садыш бөөрүнге чарыгалдарны кезик-чамдыктап азы долузу-биле түс чер бюджеттериниң акша-хөрөнгелериниң кусели-биле эгилерин хандырар.

Өзүлезинде таарымча чок үүлдерлиг уругларның чайгы лагерьлерине уругларын чазак база доктаатқан. Чогуур сумелерин үш ай хуусаала ажыллап кылыр.

Школачыларның дыштанылгазының үезинде уругларга болгаш эмзелилерге мүнейлерге шеледдэ бир катап халас баарын доктаалдың Россияның Культура министерстводунга даскан.

Уругларның кадыкшыдылга лагерьлериниң болгаш албан черлериниң ажылдакчыларынга хамаарыштыр оларның үүш-ажылының төлевирин 1992 чылдың январь 1-де эгелеп кадык камгалал, улус өөредилге, инитинин чемнениге, культура болгаш спорт албан черлериниң ындыг черлериг ажылдакчыларынга доктаатқан ажыл төлевириниң байдалдарын көргеи.

Уругларның кадыкшыдылга лагерьлеринде ажылга хаара тудар специалистер, оон иштинде студентилер болгаш башкы училищелериниң сургуулдары-биле күш-ажылны дугуржулгаларының кезаалын чарарының девирин чогуур министерстволар ажылдап кылырын доктаалда айытқан.

Россияның чазаанын доктаалында уругларның кадыкшыдылга лагерьлерин болгаш албан черлерин, а ол шыкаш ол албан черлериниң тус-тузунда бажын-балгадын, чер участокторын хуу-жуурлар болгаш өске сорулгаларга ажыглаарын болдурбазын айытқан.

СИБИРЬ ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИ БОЛУР

БАРНАУЛ. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Сибирьниң социал-экономиктиг болгаш эрге-хоойлуг байдалын оны колония байдалдыг чоруктан уштурунуң оруктарын чугаалажып көөру, тус черниң чурттаачы чонунуң социал камгалалының талазы-биле саналдарны ажылдап кылыры — март 27-де ажыттынар Сибирьниң улус депутаттарының съездизинің кол сорулгалары ындыг. Улус депутаттарының Алтай край Совединиң даргазының орадакчызы Михаил Бортөгүүн чугаалааны-биле, ол чыышты белектээр талазы-биле ажылчын болуктун чевүлел хуралынга оны Красноярскиге азы Иркутскиге эртиреин шиитпирлээн.

Съездиге девискээрниң крайларының болгаш областарының статузун, оларның бюджеттерин тургузарының принциптерин сайгарып көөрүн телевилээн.

Сибирьжилер боттарының саналдарында чаңгыс ийи Конституциялыг Россия Федерациязының составында оон деп эргелиг кезектери болур крайлар болгаш областар дугайында турушту каш ай дургузунда тургузуп, ол талазы-биле шудургу ажылды чорудуп турар. Оон-биле чергелештир социал болгаш экономиктиг ажыл-чорудулга талазы-биле Россияның составында республикаларга деп шаа ындыг эргелерин тыпсыры дээш олар туржуп турар.

* * *

Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң 12 хоорайларының төлөлекчилери девискээрниң чаа каттыжышкынын тургузарынче баштайгы базынны кылган болгаш янзы-бүрү хей айтырыглар талазы-биле казы алыылажыганы чорударын планнап турар. Барнаулга ол чаа ассоциацияның чөвүлелиниң бирги хуралынга оон уставын бадылаан, сүмелерин бөөр эртем өөвүлелиниң тургускан.

РОССИЯ-КЫДАТ САДЫГ ДУГУРЖУЛГАЗЫ

ПЕКИН. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Андрей Кириллов). «Россия биле Кыдаттың аразында баштайгы садыг-экономиктиг дугуржулгага ат салыр дээш келген бис» — деп, Пекинде чеде берген Россияның даштыкы экономиктиг харылаалар комитединиң дарагазы, даштыкы хереклер министрниң бирги орадакчызы Петр Авен «Шоуду» аэропортунга мелеглээн.

Бистиң садыг-экономиктиг кады ажылдажылгавыс ие, дишкинник болур деп бурген турар бис деп, ол уламчылаан. Россия Кыдатты эки янлыр үелиг садыгжыкчы деп санап турар. Бистиң садыглажыышкынывысты, ылаңгыя машина тудуунуң талазы-биле хөгжүдүрүнүң дугайында бодап, бо чурт-биле харылаалар-ны бөгүнде онза чугула деп санап турар бис. Бо талазы-биле сонуургаадарывыс улуг.

Эрткен чылын Кыдат-биле садыглажылгада илерип келген эки эвес талаарны, ылаңгыя садыглажылганын иштин күдулаашкынын ажыл эртери оскалгай чугула.

РосИТА-СЧТА-ның корреспондентиниң айтырыгларына харылаан турда, Кыдатка шериг чеченнерин садарының дугайында айтырынны база сайгарып көөр бис дээн. «Бистиң чурттарывыстың арасынга 60 чылдарга чедир шериг-техниктиг кады ажылажылга улуг хемчээлдиг боон турган, оон үзүлген. 80 чылдарның төнчүүнде база катап эгелээн» — деп, П. Авен чугаалаан.

Кыдат таможнаның берген медээлери-биле алырга, совет-кыдат садыглажылгазының эрткен чылда хемчээли 3,9 марта эвелер болган.

ӨРТЭЭ ЧИИГЭЭРИНГЕ ИДЕГЕЛ

Ургларын ясли-садиктерге тургузуп алыры-биле адаалер ургларын албан черлериниң — удуртукчуларынга, хоорайкүүскомнарныңоол ажылды харыылап турары даргаларынга доктаамал баып, ол талазы-биле айтырыгны чидин-биле тургузуп турарын кижи бүрүзү билир. Ындыгларныңоочуру аажок үзааны база билдингир. Ынчалза-даа рынок экономика-зыныче шилчиишкиниң бо үеэн айтырыгны база өскээр көрүүнче албадапкан. Оон ужурунда чүгле Кызыл хоорайныңургларын албан черлеринде бо хүннерде 660 ургларын турар ужурлуг черлер хостуг болуп турардыр. Оон кол чылдагааны — ургларын ацаа тургусканы дээш төлевириниң улгатканы. Ындыда-ла хөй эвес шалыныңада-иелер акшазын ол албан черлеринге төлээр бе, аыш-чемге, ыдык-хепке чарыгдан чедиштирер бе — айтырыгларныңайтырыы бо болуп турар-дыр.

Чоннуң социал камгалалынын талазы-биле айтырыгларныңкол эгелекчиленниң бирээзи болур профовилелдерниңталазындан бо тургустунуң келген байдалды эде шинтпирлээрниңдугайында айтырыгларны чазак черинге тургузуп турары черле чептуг. Ынчангаш ол айтырыгларны чугаалажып көөру-биле хуралды республиканың Министрлер Чөвүлелинге эрттирген болгаш тургустунуң турар айтырыгның дугайын, ол талазы-биле үнү кылыр деп турарын Экономика талазы-биле күрү-комитетниң даргазының оралакчызы А. Д. Бегзи чугаалаш, профовилелдерниң тургузуп турары бо айтырыгның талазы-биле бодалдарынга доктааган. Оон соонда Профовилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Г. И. Насюрюн чүве чугаалааш, ургларын албан черлеринде уруг-дарының тургузар дээн нелерниң талазындан берге-байдалдар тургустунуп, ол талазы-биле ада-нелерниң төлээр ужурлуг дадывырларының түүнүн өскининден байдал парыыдап турарын, нелер ургларын эдертип алгаш ажылдап турарын ацаа чугаалааш, байдал мындыг турда чамдык садиктер аңха тургузар ургларын санының эвээлээнинден харыында хагдынар чоок-шудап турарын демдеглээн болгаш чазактың талаынан бо айтырыгны шинтпирлээринге идепкейлиг киржирин дилээн.

Республиканың улус өредилге министриниң оралакчызы П. А. Морозов ацаа чүве чугаалааш, хоорайларда-даа, районнарда-даа ол дээш төлезиринің ацы-ангы болуп турарын, амдыызында ай санында-ла колдуунда 80 рубль төлеп турарын чугаалааш, хүнде бир ургга ажаштыр барык-ла 34 рубльдиң аыш-чемнин чарыгдап турарынга доктааган.

Хоорайның ясли-садиктеринде байдалдың дугайын ол хуралга киришкен садиктер эмыдакчылары чугаалап, боттарының саналдарын киргеннер. Ацаа айтырыг мынчаар тургустунган: ада-нелерниң төлээр ужурлуг дадывырының хемчээлин ол садиктерни харыылап турар бүдүрүлгелер каш акшага тургузарын боттары шинтпирлезин бе азы чаңгыс ай доктаамал дадывырының түүнү тургузар бе? Ада-нелерниң төлээри дадывырының чаңгыс ай хемчээлин доктаадыр деп саналды ацаа хүлээп алган болгаш, чоокку хүннерге чедир саналашкынларны кылып, онуң Экономика талазы-биле күркомитетке киирип кээрин садиктерниң удуртукчуларынга хуралдаа-дааскан. Республиканың профовилелдериниң тургузуп турары бо айтырыг чогумчалыг шинтпирлеттинин, дадывырының хемчээлин дыка чиигээр боор деп, ада-нелер илгеп турарлар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Бир кооперативтиң амыдыралындан

КАЖАРЛААР ДАРГА, КАРАЖАДААН АЖЫЛЧЫННАР

✦ Кызыл-Мажалыкта «Монолит» кооперативтиң даргазы В. Ф. Васильев ажылчыннарын каггган.

✦ Кооперативтиң 53 ажылчыны 2 ай иштинде ажыл чок, акша-төгерик албаан.

✦ Конторазы, заводтуң дериг-херекселдери донган, үрелген.

Кызыл-Мажалыктың түүйбу заводу тургустунгандан бээр 30 чылдың үлүүн көрберген, Тываның база бир улуг бүдүрүлгези турган. Бир чылда 7-8 миллион чедир түүйбүни бүдүрүп үндүрер күчүлүг болгаш Ак-Довурак хоорайның, кожавыста кожууннарның тудугларын түүйбу-биле үзүктел чок хандырып турганын кым-даа билир.

Эрткен 1991 чылдың апрель айдан эгелеп түүйбу заводунуң баазазынга «Монолит» деп түүйбу, бажың ханазы тудар, шлак-блоктар бүдүрер кооперативти тургускан. Кооперативтиң даргазынга Ак-Довурак хоорайның үлетпүр-бүдүрүлге комбинадынга ажылдап тургаш, үндүрткен Владимир Федорович Васильевти кожуунуң удуртукчулары деткип тургаш соңгуткан. Мынчаар улуг бүдүрүлге черин турган черни кооперативче шилчиткен. 53 ажылчын аная артып калган, заводтуң хөй машина-техниказы кооперативтиң өнчүзү болган.

Түүйбу заводунга чордум. Ийи каът контораның сонгалары, эжин буступ үрелген, ынаар бо чылын кижи ис баспаан болду. Заводтуң улуг демир хаалгазы шоочалыг. Чадаг улус кылаштажып турган ис-биле чорааш, херим иштинче кире бердим. Бөлүк эр, хереэжен ажылчыннар тракторлар турар гараж иштинде чугаалашкан турлар. Чаңгыс чылыг-ла черге ол чүве-дир. Демир-дес, үс-бок аразында туруп алган «чүү кылырыл, канчаар бис» даргавысты кайыын тыварыл» дижип чугаалашкан турлар.

Бөлүк ажылчыннар-биле чугаалажы бээримге, боттарының мунгаралын, хомудалын шуптузун төкаап бердилер. Шуптузун борта бижинр болза, хемчээли ковүдей бээр боор, номчукчу. Ынчалза-даа ажылчыннарның амыы байдалын, хомудалын каксы илередип көрейн.

Чаа чыл бүдүүзүнде, декабрь 28-те, кооперативтиң удуртукчузу В. Ф. Васильев халдып келгеш: «Одаар хомур-даш чок» дээш котельнаязында, чамдык цехтеринде сугну далаш-биле төктүргеш, заводтуң аксын улуг шооча-биле шоочалааш, халдып чоруй барган-дыр. Декабрь айда ажылынга көңгүс көзүлбейн турган даргa чүве-дир. Мынчалдыр кооперативтиң даргазы ажылчыннарынга бөгүнге чедир келбээн. Ажылчыннар ийи ай иштинде ажыл чок, декабрь, январь, февраль айларда көпеек-даа албаан.

— Кассага шыгжап алган каш акшавысты доозазын үштүп, аыш-чем саадып каптывыс, ам куруглаан, 6-7 ургулуг, ог-буле улус-даа кады ажылдап турар, амыдыралывыс-даа бергедээн, бисти тоор кээргээр сеткилдиг кижи-даа кожуунда чок хире-дир. Январь айның эгезинде республиканың улус депутаты, кожуун даргазы турган С. И. Ильенковка барып, билдириишкин бижээн бис, мынчага дээр харыы чок — деп, болук ажылчыннар чугаалап турдулар.

Шынап-ла, үс-шаг бергедээн, ортектер кызыгаар чок өзүп турда, кады ажылдап турган ажылчыннарын ажыл-агый, акша-төгерик чок каапкаш, чоруй баар В. Васильев-даа амыр-ла сагыштыг кижи аа. «Тоор, бодаар үвези чок кылдыр боостаа чедир байып алган кижи» дижип-даа турары шын-дыр ийин. Ынчанмайн канчаар, будун заводтуң машина-техниказын, тудуг материалдарын, складтар долу дериг-херекселдер эр-сеп-тө таныш-көрүштеринге, албан, организацияларга садып, орнап сайгарып наапкан кижи чүве-дир. Оон ангыда, ажылчыннарның будурген түүйбузун ол садып-сайгарар. Бо бүгүден чеже хире акша кирип турганын кым-даа билбес.

— Айда кайы хире түүйбу бүдүрүп, каш акша ап турдуңар? — деп ажылчыннардан сонуургадым.

— Чайгы үеде бир айда 100-200 мүң чедир түүйбуну бүдүрүп турдувус. Алыр акшавыс даргавыстан хамаржыр. Эки сагыш четкенде, эр улуска 700-800-тү, а хереэлен ажылчыннарга «шаанар-ла ол» дээш 250 рубль бижип бээр кижи. Акша алырда кандыг-даа ведомость санажылга саазынны көргүспес, кыдыраашаазынында алыр акшазының түүнүн бижээн черге ат салдырып алыр, ол-ла. А ведомоска ат салып, акша ап турар улустуң саны 70-80 чеде бээр, ол улустуң түүйбу бүдүрүп турганы көзүлбес. Аарып, бюллетень алган, шолаалаан кижиниң шорузу — «акша чок» дээш төлеп бербес — деп, ажылчыннар харыылап каггды.

Кара туразында мынчаар ажылдап турар кижиниң бирээзи — дарганың кадайы чүве-дир. Ол — кооперативтиң бухгалтери. Конторага турган чаа мебельдерниң, эргиде-ле заводка турган «ЗИЛ», «КамАЗ» машиналарның кайнаар ис чок барганын кым-даа билбес. Ак-Довуракта аваынга каасчараш бажыкны база тудуп берген, оон материалдары колдуунда түүйбу заводундан үнгеш. Эн соолунде шала кылыр маанга тывылбайн баарга, заводтуң кызыл-булуңнуң шалазын туруп алгаш барган. Ол орду дег бажыкны осклэртен ажылчыннар хөлезилеп алгаш кылдырган. Кооперативтиң аваашде ажылчыннары чүү-хөолун кылышкан.

Түүйбу заводунуң ажылчыннарының бажыкларын көөрге, кээргенчиг, ур үениң иштинде септелге кылбаан, чоогунда ханы кудук ажылдаалс. Мындыг бажыкларның хөлезинин кооперативке төлеп гурганнар, ол акша кайнаар барып турганын билбестер. «Завод — мээн чоргаараалым» дээш 10-20 чыл иштинде ажылдаан ажылчыннар кооперативте бар. Мижит Караш, Станов Сүрүнмаа, Кызыл-оол Сарыглар, Сотпа Кешкен-оол олар-дыр.

Ак-Довуракка «алдаржый» берген «Гарант» дээр биче бүдүрүлге черинің удуртукчулары-биле В. Васильев аразында суг отпес өнүктер турган кижи-дир. Аразында алчып-бержип, та чүү канчап турган өнүктер. Оозун истелге чери тодарадыптар, биле бээр бис.

Кооперативтиң агар санында чүгле бир мүң акша бар болган. А заводтуң девискээринде декабрь айда арткан 60 мүң түүйбу сайгартынмаан чыдар. Машинатехникадан чаңгыс арткан «КамАЗ» машинаны В. Васильев мунуп алгаш чорутkан, ол тывылбайн турар. Кооперативтиң өнчү-хөренгизиниен арткан чүве бо-ла-дыр.

Ажылчыннарның ажылдап турган чамдык черлерин көрдүм. Ийи ай иштинде эз чок турган чер дыка-ла үрелип, донган, котельнаяда насостун моторун оор алган, катап кылыр дериг-херекселдер хөй-ле чорду. Бо бүгүнү эде кылырынга чеже акша үнер чүве? Кооперативтиң Уставын В. Васильев боду хажыткан үрээн, харын-даа дүмүр даргалаандыр. Ажылдатыйга мынчаар кажарлаан хире кижи-дир ийин.

— Ам чүү канчаар болап тур силер? — деп ажылчыннардан айтырдым.

— Даргавысты ийи ай иштинде маган, амдыдыралывыс бергедээн, ам оске даргa тыпкаш, катап ажылдап кирер бодап тур бис — деп, ажылчыннар харыылап каггылар.

Хыонын ажыырга, аштай бээр. Кылыр ажыл чок боорга база ындыг. Кооперативтиң ажылчыннары мынчалдыр берге байдалда таварышканын чаңгыс-байн чугаалап бердилер. Кээргенниг ажылчыннарның амыы бодалын деткип, арга-сүмем каттым-даа.

Мырыңай чоокта чаа олар бичe бүдүрүлге черин тургузуп, баякыда ацы агар санны ажыдып, начальниг-инге «Шекпээр» совхозтуң директору турган В. С. Томбулакты сонгуп алган, ажылчыгайын качан эгелей берген болдулар. Бо Кара Мечи чылында силерге ам багай-ла чүве таварышкаазы, үүлевер бүдүмүр-ле болуруп күзеп каайн.

Хоюг-оол МОНГУШ.

Культура амыдыралы

УЖУРАЖЫЛГАНЫ ЭРТТИРДИВИС

Тыва чаагай чаңчылдарны өзүп орар салгакчыларывыска дамчыдып, тыва улустуң чоргааралы апарган хөөмей, сыгыттыг хоочуннары, делегей чергелиг конкурстарның киржикчилери-биле ужуражылганы Чадаананың музейинге эрттирген.

Музейниң фондузунга алдар-аттыг чаңгыс чер-чурттугларывыстың аян ыры, хөөмей-сыгыды салгалдарга өртээ чок белээ болуп артар кылдыр бо ужуражылганы эрттирдивис.

Тыва Республиканың культурازының алдарлыг ажылдакчызы, алдарлыг артизи Максим Чаламович Даваайның хоют үнүг сыгыдын дыңзаан кижи бисте чок боор деп болур. 1957 чылда делегейниң аныяктарының болгаш студентизериниң Москвага алдыгы фестивалынга киржип чорааш, алдын медаль-биле ол шаннаткан.

Максим Чаламович ужуражылгага киришкен чоога бодунуң чогаадыкчы ажылынынден уттундурбас солун чүүлдерни төөгүп берген. Музей фондузунга бодунуң шанналдары — хүндүлүг бижиктерин, дипломнарын белекке берген.

Тыва Республиканың уран чүүл мастерлериниң бирээзи Сүмбер-Уула чурттут Ондар Очурович Маржымалды Тыванын чону колдуу таныыр. Ол — «Улус өредилгелиниң тергинин» деп хөрек демдээнин эдилекчизи. Бора-Тайга ортумак школазында күш-ажыл башкызы. 14 ургунуң адазы, өзүп олурар салгалдарга ачы-буянын, уран талантызын дамчыдып чоруур кижилериниң бирээзи. Хүндүлүг аалчывыс музейниң фондузунга артары-биле суй белээн белекке сунган.

Республиканың болгаш эвилел чергелиг «Сыгырга» ансамблиниң удуртукчузу болгаш киржикчизи Монгуш Сүмдукайны Чадаананың чону хүндүлээр, билир. Ол «Культура ажылынын тергинин» деп хөрек демдээнин эдилекчизи база 1991 чылда Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижин-биле шаннаткан. Тыва хөөмей-сыгыты аныяк-оскенге суртаалаар ажылды хүн бүрүде чорудун турар. Бо ужуражылганы эрттиреринге улуг үлүг-хуузун ол киргген.

Тыва Республиканың культурازының алдарлыг ажылдакчызы, «Чыраа-Бажы» совхозтуң ажылчыны Эрес-оол Чамыянович Куулавның сыгыт-хөөмейи чүгле Тывада эвес, а харын делегейниң культура амыдыралында сурагжаан. Ол 1985 чылда Франциягa, Швейцариягa, Италиягa бодунуң таланнызын бараалгаткан. Ам бо хүннерде хөөмейин чоонунга бараалгадып, аныяк-оскенин ацаа өредип турарларын бирээзи.

Өвүр районнуң «Булаңнының эдискизи» хөөмей ансамблиниң удуртукчузу Валерий Кечил база киришкен. Уран чүүлдүң хоочуну Татьяна Сат ужуражылгага киржип, тыва улустуң ырызын хоочуннарга тураскаадып ырлап берген. Чадаананың № 1 школазының өөренгиччилери Хүлер-оол Ондар, Лёня Хозалыг белек кылдыр хоочуннарга сыгыртып берген-нер.

Хүндүлүг аалчыларывыска чедишкиннерни, кап дег кадыкшылды, узун назынны күзеп четтиргенивисти илереттивис.

Виктория ПЮРЮНА.
Чадаана хоорай.

ЧАҢЧЫЛ БОЛГАН МАРГЫЛДАА

Каа-Хем районга ындыг маргылдаа бо чылын ийнги удаа болуп эрткен.

Бо маргылдаага эрткен чылын тускай шанналды доктаадып тургускан. Бо удаада ук маргылдаага киржири-биле Сарыг-Селке чеден хире спортчулар чеде бергеннер. Маргылдааны Каа-Хем райкүүском даргазы Чыргал-оол Удумбара байыр чедирип, ажыткаш, спортчу чедишкинни күзээн.

Баштай-ла эң узун 20 километр хемчээлдиг черге чарыш эгелээн. Оон киржикчизи он чеди кижи он километр орукту ийи долгандыр халыыр ужурлуг. Баштайгы минуталардан эгелээш-ле, эрткен чылдың бо дистанцияга чемпиону Кызылдан барган Николай Григорьев еске хаакчыларны эрте халып эгелээн. Ол-ла олчаан бирги черже киргеш, Николай кымга-даа четтирбейн, мурнап келгеш, чемпион адын камгалаазышаан, үш чүс рубль-биле шаннаткан. Оон 20 километрни эрткен үеэ 55 минута 30 секунда болган. Ийнги черде база-ла оон командазының кежигүнү Альберт Бараан, а үшкүзүн — Бин-Хем районнуң төлээлекчизи Валерий Кузнецов ээлээш, шаннатканнар.

Чаарби ажыг аныяк оолдар он километрге чарышка киришкеннер. Оларның шуптузу шыырак дээн, белеткелдиг спортчулар болганда, бирги чер дээш демисел чидиг болган. Бин-Хемден барган Дима Бадарчы эң сөөлгү минуталарда өскелерни эрте маннааш, бирги черни чедип алган. Оон үеэ 29 минута 40 секунда болган. Оон улут-ла озалдаваан Буян Бегзи (Кызыл хоорай) ийнги, а Бин-Хемден Сергей Кондев үшкү черни ээлеп, шаннатканнар.

Аныяк кыстарның беш километрге хаактыг чарыы база солун болган. Аная шиитизи-биле үзеп хире спортчулар ацы-ангы районнардан кээп киришкеннер. Оларның аразында чидиг демисел эң шыырак белеткелдиг спортчуларны илереткен. Бин-Хемниң хөрээженнер командазының төлээлекчизи Татьяна Формова кымга-даа четтирбейн келгеш, тиилеп үнген. Ийнги черде Кызыл чурттуг Нина Масленицина, үшкү шанналды база-да Бин-Хемниң хаакчызы Чечек Мөңге олар ээлээннер.

Чаңчыл кылдыр чылдың эрттирер дээн бо маргылдааның киржикчилери эрткен чылдаазындан хөй киржикчилиг болганын демдеглээр херек. Ынчалзажок районнуң спортчуларының четпес белеткелдиг болганын маргылдааның кол судьязы Э. Б. Чоксум ажыы-биле чугаалаан. Ынчангаш келир чылдың маргылдаазында-ла каа-хемчилер эки киржир боор деп идегелин илереттi.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
Сарыг-Сеп суур.

ДЫҢНАДЫГ

Солуннар, журналдар өртектери өскерилгени-биле база оларның чамдыктарын парлаарын соксатканы-биле холбаштыр «Роспечать» черинге келирин чагыкчылар-га дыңнадып тур.

Чагыткан солуннарының, журналдарының болгаш өске-даа парлалга үүлдериниң квитанцияларын эккээрин «Роспечать» черинин хоорай бүдүрүлгези чагыкчылардан дилеп турар.

КИНО

МАРТ 11-ДЕ

«НАНЫРАЛ»: «Феникс — воин или Война амазонок» 9.10, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10. ВИДЕОЗАЛ: «Возвращение живых трупов» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Честь и кровь пиндзя» 12.30, 14.20, 16.30, 18.20 шактарда.

СОНУУРГАКТАРГА

1640 ХАРЛЫГ

Чүгле Болгарияда эвес, харын бүгү Европада безин эң улуг назылыг ыаш — Стара-Загор хоорайның чоогунда Гранит суурда улуг дуб. Оон назыны — 1640 чыл деп, өртемдеп-пер тозаргайлаан. Дуб ыяштың узуну 23,5 метр, чоогу — 7,46 метр. Ол хире узун назылыг дуб ыяштың бүрүлери ногаан, чаражы аажок.

ТАРЗАН — НЕМЕЦ

Тарзан дугайында келегейде 18 киноларны бүдүрген. С. Бероузтуң номун бүгаар баштайгы уран-чечек кинофильмниң маадырының — Тарзанның ролюн немец националдыг, Дж. Вайсмюллер деп суг-та эштир америк спортчу кижи ойнаан. Тарзан дугайында 19 дугаар уран-чечен кинофильмни ам АКШ-та тырттырып эгелээн. Тарзанның ролюн база немец национaлдыг Вольф Ларсен күүседип турар. Ынчангаш Тарзан немец кижи ыш-дыр-дыр.

(ПАРЛАЛГАДАН).

ДЕЛЕГЕЙ МАРГЫЛДААЗЫНГА КИРИШКЕН

Чоон-Хемчик районда ургларның спорт школазы кыс ургулар аразынга хүрештi эрткен чылдан бээр организастаан. Үе эвээш эрткен-даа болза, ук школаның спортчулары (тренери Виктор Кара-Сал) улуг маргылдааларга киржип эгелей берген.

Чоокта чаа Казахстанга делегей чергелиг улуг маргылдаа эрткен. Элээди оолдар болгаш ургулар аразынга болган ол маргылдаага Чоон-Хемчиктиң спортчузу Надя Ондар (52 кг) бирги черни ээлээш, спорт мастеринге кандидат атты чедип алган. Чадаананың бир дугаар ортумак школазының бо онгу классчызы он ийи кижиниң шуптузун арыг октааш, дипломну болгаш 300 рубль акша шаннадын алган.

Назының чаңгыс командада эки тоску классы Сыдысмаа Делгер-оол бодунуң деканынга база ушку черни ээлээн.

Бо маргылдаага Россияның, Казахстанның, Узбекистанның, Татарстанның болгаш Хакасияның аныяк могелери киришкен.

СУМКА КЫМНЫЫЛ?

Февраль 3-те Новосибирскиден самолетка келген тыва кижи тыва шериг оолдуң сумказын эккелген, ам 3-90-77, 3-40-10 дугаарлыг телефоннарны дамчыштыр дыңнадырып дилеп турар.

Тыванын автосервиске заводунуң коллективи заводтуң хоочуны

Валентин Иванович СОМОВТУН

амыдыралының 61-ги чылында хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, оон төрелдериниң ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозу болгаш республика амнелгезиниң коллективи № 2 поликлиниканың травматологу амчызы

Ким-оол Доржуевич ОНДАРНЫҢ

хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, оон төрелдериниң болгаш чоок кижилериниң ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
☐ оралакчызы — 3-45-93
КИЛДИСТЕР:
☐ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
☐ кодээ ажыл-агый — 3-41-16;
☐ социал айтырыглар — 3-36-82;
☐ культура болгаш улус өредилге 3-39-15
☐ иштилел политиктиг — 3-34-98
☐ улус депутаттар Советтериниң
☐ медээлер болгаш спорт 3-34-57, 3-41-23
☐ очулта — 3-34-89 3-34-98;
☐ чагаа — 3-39-03
☐ корректорлар — 3-34-19
☐ үндүрүкчүлер — 2-27-41
☐ солун келгейн барганда
☐ бухгалтерия — 3-37-11 — 2-32-75

АГАР САНЫ: «Тыва сорбаан № 36:3305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазындан күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29295 экз. Чагыг № 48.

Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 49 (14773) 1992 чылдың март 12, четверг

Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 50 коп.

Президент соңгулдаларынга уткуштур

МАЛЧЫННАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларынга чедир каш-ла хонук арткан. Ынчангаш Президентиге кандидаттар соңгукчулар-биле ужуражып четтигиптер дээш бо хүнерде республиканың районнарында чоруп, үлетпүр, бүдүрүлгелериниң күш-ажылчы коллективтери, көдээниң ажыл-ишчилери болгаш ыраккы коданнарда малчыннар-биле ужуражылгаларын уламчылап турар.

Тыва Республиканың Президентизиниге кандидат, республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чиргине директору Баир Түлүшевич Сан-чи Бии-Хем районнуң соңгукчулары-биле ужуражып чоруп турар. Ол дүүн «Саян», «Бии-Хем» совхозтарның ажыл-ишчилери-биле база район төвүнүң соңгукчулары-биле ужурашкан. Президентиге кандидаттың бүзүреттирген кижизи Михаил Николаевич Моллеров кандидаттың допчу намдары болгаш ажыл-чорудулгазы-биле чылыганнарны танышты-рган.

Бо ужуражыышкыннарга санал берген соңгукчулар Президентиге кандидаттың программазында чонну аъшчем-биле хандырары кол черни эзлеп турары рынок харылзааларының бо берге үеинде таарымчалыг боолу турарын онзалап демдеглээн. Б. Т. Санчи Президент бедик албан-дужаалга төлептиг кандидат-тыр дээрзин санал бергеннер демдеглээн, соңгулдалар хүнүнде Б. Т. Санчи дээш бадылаарыынче соңгукчуларны кыйгырган.

Президент бедик албан-дужаалга депшидип, оон кандидатуразын деткип турары дээш бии-хемчилерге өөрүп четтиргенин Б. Т. Санчи илереткен. Соңгукчуларның хөй санныг айтырыгларынга харыыны берген.

(Бистиң корр.).

ДЕТКИИР-ДИР МЕН

Тываның баштайгы Президентизин соңгуур дугайында айтырыгны республиканың Дээди Совединиң сессиязынга-даа, болуп эртилээн хурал-суглааларга-даа чугаалажып келгеннин сонуургал-биле хайгаарап турдум. Ындыг болбастындаа аргазы чок, чүге дээрге бот-догуннаан Тывавыстың Президентизи дээрге аажок улуг эргени бодунуң холунга алгаш, чоннуң херээ дээш чаныш-сыныш чок, тура-соруктуг ажылдаар кижи-дир деп билир мен.

Бодум аныяк-даа болзумза, удуртукчу даргаларның арасындан кымның канчаар ажылдап чоруурун билип, дыннап-даа чоруур-дур мен. Чүге дээрге соңгулда мурнунуң бо хүнпериндe кижи бүрүзүнүң-не чугаалажыр айтырыының кол темазы ол. Ам болур соңгулда эң харыысалгалыг соңгулда деп билир мен, чүге дээрге, Тывавыс ам боду Президентилиг болур. Кайы хире чоргаарал-дыр ол!

Президентиге кордакчы дугайында каш сос чугаалаар бодаан мен. Мээң бодап турарым болза, ол бедик албан-дужаалга таарыыр кижи — Шериг-оол Дизижикович Ооржак деп билир мен. Оон допчу намдарын помчуурга, эң төлептиг, программазын таныжарга ханы уткалыг кижи чорду. Тываның Президентизи шак ындыг болур ужурлуг. Шериг-оол Дизижикович бодунуң чонунуң эрге-ажыы дээш дыш чок ажылдап чоруур. Ол үш чыл улаштыр эзлчеглиг шылээзин албаан. Шак ынчалдыр ажылдап чоруур дарганы чон аажок хүндүлээр. Мээң эш-өөрүм, төрелдерим, чоок кижилерим-даа ол даргавысты Президентиге соңгууру-биле бадылаашкынывысты март 15-те бээр бис. Чонунуң, нациязының ат-аллары дээш, Тывазының келир үеин дээш кызымак ажылдап чоруур бодунуң ындыг төлептиг оглун бот-догуннаан Тыва депшидип үндүрер дээрзинге бүрүн бүзүрелдиг мен. Ол дээш бадылаашкының бээринче бүү соңгукчуларны кыйгырып, бистиң идегеливисти Шериг-оол Дизижикович амыдыралга бадыткап шыдаар дээрзинге быжыг бүзүрелимни илередип тур мен. Төлептиг кандидат дээш бадылаашкынарывысты берээлинер, эргим эш-өөр, төрел чонум!

Аян МОНГУШ.
Аныяк соңгукчу.

ЧУРУКТА: Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң аныяк хойжузу Олег Монгуштуң кадарган хойлары далбыйлаан черлерни эдерип, одарлаар. Хар ол черде кылын. Кара чангыс арга-хорга далбый изин эдерери болур.

Ол кадайы-биле ажылынга кызымак. Эрткен чылдарда үүс хойга онааштыр тозандан үүс хире хураганны менди ап келгеннер. Чайгы сеңиртилгеже улут кичзөнтей салырлар. Мал чемнерни белеткежиргите база идепкейлиг киржирлер.

Долгандыр кылын хөртүктүг кыштаг, одарлар ынчангаш оларга коргунчуг эвес. Оларның ажаап, кадарган хойларының чаш хураганнары бо хүнперде база онча-менди доруун турар.

Хойларның кажаалары таарымчалыг, чаш хураганнар турар үгек кажаажы-гаштар чылыг өдектиг. Оваалаа каан өдек кажаа иштинде белен чыдар. Өйлен-өйлеп солуп каан турарлар. Боттарының чайын белеткеп алганы ногаан, чымчак сигенни чаш хураганнарга баглап бээр. Малчыннар хойларны чылыг сут-биле суттарын турар.

Охемчик ОНДАР.

КАЙЫ ПРОГРАММА ЭКИЛ?

Бистер, соңгукчулар, Тыва Республиканың Президентизинге кандидаттарның программазы дээш соңгуур болгай бис. Кайы кандидаттың программазы бисти социал талазы-биле камгалап, амыдыралдың деңнелиг бедидери-биле үениг негелдезинге дүүштүр таарымчалыг, дээштиг аргаларны тып, республиканы экономиктиг буурааашкындан уштур ужурлуг ханы реформаларны боттандырарынга чедирерил?

Ынчангаш ийи кандидаттың программаларын шүүштүрүп, кысказы-биле анализтеп көрээлинер.

Алфавит аайы-биле баштай Президентиге кандидат Ш. Д. Ооржактың программазын алыылыар. Хемчээл талазы-биле бо программа өскезинден ийи катап улуг. Бо программа тодаргай болгаш профессионал билдилиг турустунган деп санаар мен. Күженишкин үндүрер кол үүлдер, угланыышкынар айыттынган. Программа системажыттынган, тос кезектиг.

Үстүнде салып алган айтырыгларывыска ол долузу-биле харылаан турар деп билир мен. Бо программада Тыванын чонун Президент-биле кады ажылдажылгаже кыйгырып, ам-даа бергелер таныржырын ажыы-биле салындырып, экономиканы сандараашкының доктаадып, оон соонда хөгжүүрүн чедип алырының оруктары салдыкган. Республикавыстың экономиказы өске девискээрлерден улуг хамаарылгалыг, бюджеди Россия Федерациязының субвенциязында турарын өөренип көргеш, оон уштунар дээш кылыр үүлдерни база программада көргүскен. Мынча дээн-дир: «Бис эң чоокку үеде боттарывысты тудуг материалдары-биле (шифер, кааскалга плиталары, шил, санфаянс, керамиктиг кылыглар, гипс) хандырып шыдаар бис». Президентиге кандидат Ш. Д. Ооржактың бо программазы ажылдап эгелей берген деп болур. Чижээлээрге, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлеп бо чылдың февраль 21-де 58 дугаар доктаалы-биле «Тус черниң чиг эдиг-биле тудуг материалдарын бүдүрерин шингээдип алыр талазы-биле бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга тодаргай даалгалар, көргүзүглерни» бадылаан. Тудуг материалдары кылыр бүдүрүлгелер ажыдарда, тускай специалистер, ажылчыннар херек болгай. Маңаа ажылдаар черлер эвээш эвес тыптыр-дыр, эң ылаңгыя аныяктарывыска. Ажылхеректи экономиканың хоойлуларынга даянып турган кылырын көрүп кааны кончуг чугула.

«Тыва Республиканың күрүне бот-догуннаашкының быжыглаары — Президентиниң бирги чергелиг чугула ужур-дузалыг хүлээлгези» деп айыткан. Тыванын бот-догуннаашкының быжыглырар дээш оон экономиктиг үндезиннерин, таваан салыры программа кылдыр салдынган.

Ам Президентиге кандидат Б. Т. Санчиниң программазын көрээлинер. Баштайгы программадан ыска деп үстүнде айыткан мен. Биргизи-биле дешпеерге, ук программаның тодаргай системажыттынмааны илден, хөй үүлдер көрүнмээн. Программа профессионалдыы-биле турустунмаан, харын-даа ында «оон (кризистен—авт.) үнериниң боттуг оруун тыкаш» деп каанын бодаарга, ол боду программазында четпестер барын миниш, Президентиге соңгудупсумза, программа тургузар мен дээни ол-дур деп билиш алыр апаар-дыр. Чоннуң амыдыралы болгаш экономика хүн бүрү баксырап турда, бир чаа программа тургузарын манаар харыывыс бар бе?

Президентиге кандидат Шериг-оол Дизижикович Ооржактың программазының кол ооргазы, стратегиязы тургустунган дизе ажырбас. Аңаа тактиктиг эдиишкиннер, тодаргайлаашкынар киирерин көрүп турган, удур кылыр апаары билдингир. Экономиктиг реформалар үезинде черле ындыг.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Ооржакты Президентиге соңгуп алыр болзувусса, ол ам бо кылып турар ажылын уламчылап, планнарын, программазын амыдыралга боттандырып, чазакты удуртур-ла болгай. Тывага президент эргечагыргазы тургузарын нарын үе, амыдырал негеп келген.

Ынчангаш соңгукчуларны Ш. Д. Ооржактың программазын деткип, ону Президентиге соңгуурунче кыйгырар-дыр мен. Үениң бергезинге, ундаралга алыспайн, Тыванын төөгүзүнде бирги Президентини демниг соңгуулунар.

Эртине ДОНГАК.
Тыва Республиканың улус депутады.

Гонорарын «Шын» солунуну агар санынга арттырарын диледим. (Авт.).

ДЕТКИЛДИГ ЧУГУЛА ЭРГЕЖОК ЧУГУЛА

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарның эрге-чагырга органнарының аразында эргелеп башкарылганың база бүрүн эрге-хүлээлгелерниң үүлдерин кызыгаарлыг болдуруп ангылаар дугайында дугуржулга төлевилелиниң дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң

ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарның аразында эргелеп башкарылганың база бүрүн эрге-хүлээлгелерниң үүлдерин кызыгаарлыг болдуруп ангылаар дугайында Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунуң киирип саналдааны Дугуржулга төлевилеп Тыва Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларациязының үүлдериниге, Россия Федерациязының улус депутаттарының III Съездизиниң шиитпирлериниге долу хемчээлдин-биле дүүшпейн, Россияның күрүне тургузуунуң характерин четпес илергейлеп, эки тура-биле каттыжарының база керээлиг харылзаалар киржикчилериниң дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарын барымдаалап көөрүнүң принциптериниге Россия Федерациязының национал-күрүне тургузуун хевирлээриниге эргежок чугула үндезинни тургуспайн турарын Тыва Республиканың Дээди Соведи демдеглеп тур.

Чүгле федералдыг керээни белеткээри болгаш аңаа ат салыры Россияга политиктиг чөпшээрежилгенин быжыг магадылалы болуп, экономиктиг үндезин реформаны чорударын дүүгеделир. Россия Федерациязының национал-күрүне тургузуун быжыглаарына база сайыр-радгайжыдарына бараан болур дээрзинге бүзүрелди Тыва Республиканың Дээди Соведи Тыва Республиканың хөй национал-дыг чонунуң өмүнээзиндеи илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаалы-ры болза:

1. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарның эрге-чагырга органнарының аразында эргелеп башкарылганың база бүрүн эрге-хүлээлгелерниң үүлдерин кызыгаарлыг болдуруп ангылаар дугайында Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунуң киирип саналдааны Дугуржулга төлевилеп хүлээп алдынмас деп санаар.

2. Дугуржулганың айытынган төлевилелиниге хамаарыштыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң саналдарын бадылаар болгаш оларны Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунче чорудар.

3. Федеративтиг керээни белеткээриге идепкейлиг киржирин Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунга болгаш Министрлер Чөвүлелиниге дагзыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕП.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың февраль 28.

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областың, автономнуг округтарның эрге-чагырга органнарының аразында эргелеп башкарылганың база бүрүн эрге-хүлээлгелерниң үүлдерин кызыгаарлыг болдуруп ангылаар дугайында дугуржулга төлевилелиниң дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң

САНАЛДАРЫ

Хөй национал-дыг Россияның национал-күрүне тургузуунуң принциптерин чаартыр, федерация киржикчилериниң статузун быжыглаар болгаш оларның бүрүн эрге-хүлээлгелерин кызыгаарлыг болдуруп, ангылаар талазы-биле Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунуң, Республика Совединиң болгаш Национал-дар Совединиң чорудуп турар ажылын Тыва Республиканың Дээди Соведи чугула ужур-дузалыг деп санап, деткип тур.

«РСФСР-ниң национал-күрүне тургузуунуң кол үндезиннериниң дугайында (Федеративтиг керээ дугайында)» Россия Федерациязының улус депутаттарының үшкү (эллег чок) Съездизиниң доктаалын күүседири-биле федеративтиг керээниң белеткели калбарган турган, Россия Федерациязының күрүне тургузуунуң эң нарын айтыырларының талазы-биле дугуруштунган шиитпирлерни хүлээп алырының аргазы ол ажылдың үеинде тыптып келген.

Ынчалзажок Федеративтиг керээнин төлевилелин белеткээр талазы-биле ажыл сөөлгү үеде херек кырында соксай берген. Россия Федерациязының составында республикалар күрүне суверенитединиң дугайында декларацияларны хүлээп алган болгаш федеративтиг харылзааларны хөгжүдүрүнге үндезин тургустунган үеде Федеративтиг керээ төлевилелин белеткээр ажыл соксаан. Ындыг турбуже, Россияның составында республикаларның күрүне суверенитединиң тургустунарын хоойлуулдулга деткимчезин Россия Федерациязының Дээди Соведи, оон палаталары илергейлеваан, «адаандан үстүнге чедир» бүрүн эргелерни төлөөлеттирер керээ чорудулгазын хөгжүдер болгаш эрге-хүлээлгелерни кызыгаарлыг болдуруп, ангылаар талазы-биле хемчегларни албаан.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунуң чорутканы Дугуржулга төлевилели Тыва Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияның чамдык үүлдерингe чөрүшкек болуп турар. Дугуржулга төлевилелин Россия Федерациязының Хоойлузу кылдыр кады кылдынар хоойлуулдулга инициативаның чурумун өзугаар киирери Дугуржулга төлевилелиниң 18 үүлүнде, көрүнген чорук Россия Федерациязының субъектизи болуп турар республиканың керээ харылзааларының хеирин тодаргайлаан Тыва Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияның 6 үүлүнге дүүшпейн турар.

Бодунуң утка-шынарының болгаш байдалдарының талазы-биле чүгле чаңгыс федерацияның эргезинге турун болдунмас чамдык бүрүн эрге-хүлээлгелерни Россия Федерациязының эрге-чагыргазының федералдыг органнарының эргелеп башкарарынга Дугуржулга төлевилелиниң 1 үүлү тыпсып турар. Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп алыры болгаш өскертири, Россия Федерациязының федеративтиг тургузуу, составы болгаш девискээри, республикаларның дашты-кы экономиктиг база делегей харылзааларын холбаштырары, кеземе-процессуалдыг болгаш кеземе-эдип-чазааларының хоойлуулдулга, хостаары болгаш өршээл көргүзери ол бүрүн эрге-хүлээлгелерниң санынга кирип турар.

Россия Федерациязының составында республикаларның эрге-чагырга органнарының системазын организастаарының принциптерин доктаадып тургузары эрге-чагырганың федералдыг органнарының эргезинге эвес, а республикаларның чүгле боттарының эргезинге киргеи турар ужурлуг.

Улустарның бот-башкартынар эргези чүгле Россия Федерациязының эрге-хемчээли-биле тодаргайлаттынар кыдыр Дугуржулга төлевилелинде айытканы делегей эрге-хоойлуузунуң нормачижектеринге дүүшпейн турар. Чер, оон байлаа, суг, арга-зөзим, агаар делгеми, үнүш болгаш аңыг амытаннар республиканың чогум-на өөнүүзү, национал эртине-байлаа боганда, бойдусту, бойдус курлавырларын ажыглаарының айтырыглары Россия Федерациязының составында республикаларның эргезинге киргеи турар ужурлуг.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунуң киирип саналдааны Дугуржулга төлевилели Россия Федерациязының улус депутаттарының III Съездизиниң шиитпирлериниге дүүшпес болгаш Тыва Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияга дүүшкек эвес болганда, Дугуржулга төлевилелин үүлдүг кылдыр көөрү болдунмас деп, Тыва Республиканың Дээди Соведи санап тур.

Федеративтиг күрүнениң үндезин документизи болур Федеративтиг керээни белеткээр ажылды катап эгелээрин Тыва Республиканың Дээди Соведи Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумундан, Республика Совединден болгаш Национал-дар Совединден дилеп тур.

Россия Федерациязында аграр реформаның чоруп турарының болгаш хөгжүүлдезинин дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Москва хоорай. № 138. 1992 чылдың март 6

Россияның девискээрлериниң хөй кезиинде аграр реформа идепкейлиг чоруттунуп турарын Россия Федерациязының чазаа демдеглеп тур. Ажыл-агыйларда черни хуужудар болгаш колхозтарны база совхозтарны эде организастаар талазы-биле комиссиялар тургустунган.

Ынчалзажок чамдык черлерде бо ажылды сула организастаан, чоруттунуп турар хемчеглер туугай байдалдыг.

Аграр реформазын боттандырып чорударынга эргежок чугула организас-экономиктиг байдалдарны тургузар соруглга-биле Россия Федерациязының чазааның **доктаадыры болза:**

1. Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый министерствозу болгаш Сан-хөө министерствозу көдээ-ниң бараан бүдүрүкчүлерин деткиринин күрүне программазын 1992 чылдың март 20-ге чедир ажыллап кылыр болгаш Россия Федерациязының чазаанга киирип көөр. Аңаа бирги эзлчегде тараа, чигир, үнүш үзү, сүт болгаш оске-даа аъш-чем продуктуларын бүдүрерин хөгжүдүрүнге ийлиг бээрин көөр.

2. Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый министерствозу болгаш Экономика министерствозу көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлериниң эвилелдери биле Россия Федерациязының чазааның аразында дугуржулгаларны (керээлериниң) төлевилелин 1992 чылдың март 20-ден эрттирбейн ажылдап кылыр болгаш чугаалажып көөрү-биле киирер.

3. Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозу Россия Федерациязының Төп банкызының, Көдээ ажыл-агый министерствозуну болгаш Россияның көдээ ажыл-агый банкызының киржилгезим-биле көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлериниге 1992 чылдың пиңги-үшкү кварталдарында чылда 8-10 хуулуг чиигелделиг чаалилерни бээриниң чурумун 1992 чылдың март 20-ге чедир тозарадыр, хуулуг санажылгаларга ылгалды эгидериниң үнер дөстерин тывар.

4. Көдээ ажыл-агый продукциязын күрүнеге садып алырының долаалыг хевирин 1992 чылда киирер. Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый министерствозу, Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозу, Экономика министерствозу, Сан-хөө министерствозу көдээ ажыл-агый продукциязын күрүнеиин садып алырының долаалыг хевирининиң дугайында чурумну 1992 чылдың март 20-ге чедир ажылдап кылгаш, Россия Федерациязының чазаанга киирер.

5. Россия Федерациязының Сан-хөө министерствозу көдээ ажыл-агый болгаш үлетпүр продукцияларының аразында өртектер ылгалынга компенсация, социал адыр тудуунга чарыгдаларны болгаш агаар-бойдустуң халаптарындан карыгаларны эгидер талазы-биле 1991 чылдың өрезин көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлериниге 1992 чылдың бирги чартыында төлеп бээрин хандырар.

6. «Колхозтарны болгаш совхозтарны эде организастаарының дугайында» Россия Федерациязының чазааның 1991 чылдың декабрь 29-та № 86 доктаалынга немелде кылдыр көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинин куш-ажылчы коллективинин хуралы ажыл-агый чорудулгазының мурнунгы хевирин хөөрөр арттырар дугайында шиитпирни хүлээп алган таварылгаа черни оларга быжыглавышаан, күштүг боолу турар хоойлуулдулга дүүштүр колхозту болгаш совхозту эде бүрүкчүлерни хандырар кылдыр доктаадыр. Ол таварылгада дүшкен-на колхоз кежигүнүнүн (совхоз ажылдакчызының), кооперативтиг, эштемдилгенин, акционер ниитилелиниң, ассоциациянын болгаш оске-даа тывынгыр ажыл-агыйның тургузуунун оон составынган тараанын (фермер) ажыл-агыйын тургузары-биле аңаа куш-ажылчы коллективтин азы бүдүрүлгенин (организациянын) администрациязының чөпшээреги чокка болгаш чер болгаш эт-хөреңги үлүг-биле казы кандыг-даа чугаа чокка үнер эргези хандыртынган турар ужурлуг.

Россия Федерациязының чазаанын Даргазынын бирги орааныкчызы Г. БУРБУЛИС.

ШЫҢГЫЫ БЕЛЕТКЕНИР

«1992 чылдың часкы хову ажылдарынга белеткел талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» доктаалды Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели хүлээп алган. Часкы хову ажылдарын өй-шаанда болгаш бедик шынарлыг чорудар дээш алыр ужурлуг эргежок чугула хемчеглерни ол доктаалда көрген.

Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу, «Тыва агрохандырылга» дээш, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге хамаарылгалыг бүү-ле ведомстволар колхозтарны, совхозтарны болгаш арат (тараачын) ажыл-агыйларны техника, артык кезектер, кывар-чаар материалдар, полиэтилен шывыглар, минеральдыг чемишчидилгелер дээш ажылга херек шупту үүлдер-биле 1992 чылдың март 20-ге чедир хандырган турарын доктаалда айыткан. Кывар-чаар материалдар-биле республиканың аграр секторун колдадыр хандырып, часкы хову ажылдарының үеинде техниканың үзүктел чок ажылдаарын чедип алыр. Оруктар баксырай бээр часкы үениң бетинде артыжылга үзүктели берип болур районнарга техника аймаан, артык кезектерни, кывар-чаар материалдарны, үрезинни дээш, часкы хову ажылдарының үеизинде бүү-ле херек үүлдерни чедирер.

Апрель 15-ке чедир тракторларны, хөрүн болбаазырадыр, үрезин чаштырар кожуг машиналарының септелгезин доозар дээш агроүлетпүр комплекизинин септелге бүдүрүлгелериниң бүү күчүзүн ажыглаар, септелгени дүргедедири-биле бүү талалыг дузаны бүдүрүлгелер, организациялар, каттыжыышкынар (өөрүзүнүң хевириниин хамаарылга чокка) көргүлер ужурлуг деп доктаалда онзалаан. Септелгеден үнген тракторларны, көдээ ажыл-агыйның кожуг машиналарын оларга техниктиг негелделерге дүүштүр тускай комиссиялар хүлээп алырын ажыл-агый бүдүрүнге организастаар.

Часкы хову ажылдарынга бедик мергежилдиг механизаторларны хаара тудар, оларны белеткээринче кичээнгейни салыр.

Күрүне курлавырларындан үрезинни алыр, ону өй-шаанда сөөртүр, чедишпес үрезинни тывар талазы-биле хемчеглерни алыр, бар үрезиннин шынарын экижидер, арыглаар ажылдарны организастаарын, бар үрезин курлавырын болур-чогууру-биле кадагалаар, ону өскээр чарыгдаарын болдурбас талазы-биле хемчеглерни ап чорударын доктаалда айыткан.

Суггаттыг черлерни долузу-биле ажыглаар, ында дериг-херектелдерниң септелгезин апрель 1-ге чедир доозарын, суггатыларны четчеләр, белеткээр талазы-биле ажылдарны ажыл-агыйлар мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының төлевилел-тудуг-ажылгал каттыжышкыны-биле кады чорударын доктаалда демдеглээн.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алган доктаалында айыттынган хемчеглерни боттандырар дээш күженишкиниг ажылдан, бар арганларны шупту ажыглаарын часкы хову ажылдарын чорударынга хамаарылгалыг организацияларга, бүдүрүлгелерге, ведомстволарга даандырган.

КЫШТАГЛААШКЫН:

байдал кандыгыл?

ХОМУДАЛЫН СӨГЛЕП ОРДУ

Таңды районнуң өске ажыл-агыйларынга болаар-га, чаа тургустунган «Межегей» коллективтиг будурулгенниң девискээринде шээр мал одары ындыг-ла делгем эвес, харын-даа чедишпес — деп болур. Кыш кээрге, Шоолдуң элезиниг хобуларының, баалыктарының ыжык ыңгылааштарынга хой кадарар, а чай дүкерге, оон ырак эвесте Дүс-Хөлдү долгандыр чайлаалар. Межегей улуғне хамыдаарга сиген, тараа шөлдери апаар. Ынчангаш мал одарының чегей чүрези оозунда. А чайын кызыл-кылайып турган сигеп кезип, белеткеп алган малчының аксының кежин. Моңунча дей бергенимде үлүг бар чүве. Сөлгу чылдарда колхоз турда, мал чемнинин белеткелинче шоолуг-ла сагыш сагбастай берген. Сигеп, сенаж хамаанчок, тараа саванын безин өскээртеп сөөртүп, трактор тергезинден туда чедиг-ер турган.

Бо чылын ындыг эвес чорду. Шоолдуң малчынарын кезип чорааш, оңу көрдүм, бүзүредим. Малчын турлагларда сиген, саван, сенаж курлавыры бар болду. Хой төрүлгезиниң үезинде хураганга кезп бериптер өчи сигеп тывылбайн баарынга пат-ла кезей берген малчыннар сигенни эвээш-биче-даа болза кезип, белеткеп алган.

Коңгар-оол Монгуштуң оглу Александр ачазынга бичизиндеп тура дузалажып келген болгаш хойжу кижинин чымыштыг ижинин чажыттарын шуут билир. Александр биле Галина Монгуштар боттары тускай мал малдааш чеди чыл чеде бергеи. Олар үргүлүг-ле төрүүр хойга чорааннар. Эрткен чылын олар 10 тонна сигенни кезип, белеткеп ол албайн барып болур. Бел деп черде Далай-оол Серков, Аракчаа Казак оларның коданнарында база байдал нарын.

Сигеп, сула даан аймактыг мал чемин совхоз эккеп берип турар. А витаминниг сигеп далганы, хойлар, доруга сергеи хураганнар чылгаар көк-даш, ааваан хураганнарга ижиртир эм турган болза, хураганнарны улуг чидириг чок ажаап ап болур ийик.

Хой оолдаашкынының үезинде малчынарга дузалашсын, келир үениң специалистери мал ажылы деп чүл деп чүвени ажыл-ишкырынга билип алзын даан. Эжикиниң малчынарының аалдарынга Кызылда кедер ажыл-агый техникумунуң сургуулдарын эккеп каан. Оларның чамдыызы малчын коданнарны катташ, чорутукан. Шак мындыг сургуулдардан мал ажылының өзүлүг тускай эртемнилери, ажылынга харысалгалыг кижилер үнүп болур бе?

Мартый-оол ТҮЛҮШ.

ЭМ ЧОК

Эжикиниң малчынарының төрүүр коданнарында хой оолдаашкыны колдуунда адаптаалган. Төрүттүнген хураганнарны оча-менди доруктуруп алыр даан, Кечил-оол аттыг совхозтуң малчынары кызымак ажылдап турар, ынчалза-даа хураганнарның хораар чоруу хой, хураганнар ижин ааваш, өлүп турар. Мал эмчилери төрүүр коданнарны кезп хайгаарап турзадаа, оларның хураганнарга бөөр эмнери чок. Эм хаанчок, дезинфекция кылыр будумелер безин чок болуп турар.

Совхозтуң шыырак даан малчынарының коданнарында безин байдал нарын. Чижээлээрге, Николай Бумба-Хуурак мурнуку үеде хураганнарны улуг чидириг чок ажаап ап, планыг показателдарын күүседип, шаанал-макталга кирип чораан малчын. Ооң хою бо чылын үш дугаар төрээн. Малчынның чугаазы-биле алырга, бир эвес байдал бо хевээр турар чүве болза, бо чылын төрүүр 100 хойдан 60-дан хой хураганны алган. Ынчалза-даа аваа немештир мал чемин удур сөөртүп эккелдирип турар.

Хойжу ог-бүленин малы февральда түлүктеп төрээн. Ынчан сакманчылары чок-даа болза, ийи боду ыызымак ажылдааш, чаңгыс-даа хураган хоратпайн барганнар. Амдыызында оларның коданында 240 ажыг хураган немешкен. Ажыл ажыл-ла болгай, ынчалза-даа амыдырал деп чүве база бар.

— Малчын кижилерге ичээнгейни улгаттырарының улуу, райкүүскомнуң, ыглаашка АУК-түң удурткулары «Дүжүт-90» деп чектер бүүлаар ажылчын кижилерге үлеттинген баранарны аразында үлежит алтар аргазын дилеп, боттарының чазый-чалбы чорууп көргүзүп турары коңчүг-ла хомудаанчыг-дыр — деп, өгнүп хөрээженээш Галина Кортикпековна чугаалады.

Хойжу кижи хомудалын сөглеп оргаш, менээ 1500 рубльдин чегин көргүстү. Ол чекти кандыг-ла-бир баранга сайгарып алыр даан, АУК даргазы Хундановка баарга, райкүүском даргазы Сатче ыдалаар, оозунга чеде бөөрге, сеин мен билбес мен дээр, оралакчыларга баарга, эки-ле түнел чок боор, мынчап баарга база дыка-ла эпчок болурун хойжу ажыт-чажыт чогу-биле сагындырды.

Ажылчын кижилерге анаа-ла аазаашкын кылып чорбайн, ажыл-херек кылырынга ону боттандырарын удуртукчу кижи бүрүзү бодаар болза, хомудаан сеткилдер, негелделер черле кайыын турып көөр ийик аан.

Алдын-оол АЖЫ.
Таңды район.

ТӨӨГҮНҮҢ ДОКУМЕНТИЛЕРИ

Архивтен ушта бижидилгелер

ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң составынга Тыва Арат Республиканың каттыжып киргениниң дугайында материалдарны парлаары эргежок чүгүл деп, Тыва Республиканың Дээди Совединин он дөртү сессиязы санаа көргеи. Ынчангаш ол материалдарны солуннарга парлаар.

Ук документилер архивке 1944 чылдан бээр онза чурум өзүгаар кадагалаттынып келген болгаш оларны чүгле эвээш санныг кижилер номчуп көөр турган.

ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң составынга Тыва Арат Республиканың каттыжып киргениниң байдалдарының дугайында чон шыны-биле билип алырының принципиалдыг чугулазын Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумуу хүлээп көрбүшаан, ук документилерниң өскүзүнга хамаарыштыр таныдыбыны кылбайн турар. Республиканың ол үеде удуртулгазының канчаар хөделгениниге, ынчаарда хүлээп алдынган шиптирлерге хамаарыштыр хуузунда үнелээшкинин хамааты бүрүзү боду бээр эргелиг.

Ол документилер социал-политиктиг көңгус аңгы байдалдарда хүлээп алдынган болганда, оларны амгы үеге-хоолуг норма-чиректерин өзүгаар көрүп болбас дээрзин демдеглээри эргежок чүгүл.

Ооң-биле чергелештир ССР Эвилели ам сандарап дүшкен болганда, «Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың составынга Тыва Арат Республиканы хүлээп алыр дугайында» РСФСР-ниң Дээди Совединин Президиумунуң Чарлыынче кичээнгейни угландыраары кузенчиг ийик, ТАР-ны автономнуг область эргелиг кылдыр 1944 чылда РСФСР-ниң составынга хүлээп алыр дугайында тодаргай, биллингир болгаш чаңгыс аай кылдыр Чарлыкка айыткан турган.

Россия Федерациязының иштинге федеративтиг харылааларны чаартырының чорудулгазының үезинде эргежок чүгүл төөгүнүң таныдыбыны кылдыр документилерни парлаан.

Тыва Арат Республиканың ажылчы чоннарының Биче Хурал Президиумунуң хуралының ПРОТОКОЛУ № 21

1944 чылдың август 3.

Даргалаан — ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң даргазы эш Хертек Анчима.

Олурушканнар: ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң Даргазының оралакчылары эштер Базыр-Сат биле Иванов Г. В.

ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң кежигүнери: эштер С. Тока, С. Намчак, Т. Далганчык, С. Чаңзын-оол, Бак-кек база ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң секретарының хүдэлгезин күүседип турар — Байкара Хевеймей, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелинин Даргазы эш С. Т. Чимба.

Дыңнаны: Совет Социалистиг Республикалар Эвилелинин составынга Тыва Арат Республиканың кирериниң дугайында эш Салчак Токаның дыңнадыы.

ТАР-ның ажылчы чонунуң Биче Хурал Президиумунуң кежигүннери эштер Базыр-Сат, Далганчык, Намчак, Анчима, Чаңзан-оол база Иванов саная берип, чүве чугаалааннар.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелинин составынга Тыва Арат Республиканы хүлээп алырының дугайында айтырыгны чугаалажып көөрү-биле Совет Чазак быжырымчалыг чөпшээрлешиниң дугайында эш С. Токаның дыңнадыын чугаалашкаш, Тыва Республиканың ажылчы чонунуң Биче Хурал Президиумунуң демдеглээри болза. Улуг Октябрьның Социалистиг революциязының тиилеелинин база улуг орус улустуң акы-дүүма дузаламчызының түңнелинде Тываның ажылчы чону 1921 чылда национал революциязы боттандырган, эрге-чыгырганы боттарының колунда алгаш, Тыва Арат Республиканы тургусканнар.

Революсчу эрге-чагырганың турун келгени 23 чылдың дургузунда Совет Чазактың болгаш Ленин-Сталиниң большевик партиязының хүн бүрүде дузаламчызы-биле Тыва Арат Республика ажыл-агый болгаш культура тургузуушкунунга улуг-улуг чедишкиннерни чедип алган. Малдың баш санын өстүрген, тарылга шөлүн калбарткан, национал кадрлар өскен, уругдарыгны төрээн дылынга өөредир школаларны ажыткан.

Тыва Арат Республиканың моон соңгаар чедишкиниг хөгжүлдези үүгле Совет Социалистиг Республикаларның Улуг Эвилелинин составынга боор болуруун амыдырал көргүскен.

Совет Эвилелинин улустарының чаңгыс аай өг-бүлезинге чүүттаар болгаш демисежир — тыва улустуң шын-на күзели ындыг.

Тыва улустуң тура-соруун база шынчы күзелин илередиппаан, Тыва Арат Республиканың ажылчы чонунуң Биче Хурал Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Совет Социалистиг Республикалар Эвилелинин составынга Тыва Арат Республиканы Россияның Совет Федеративтиг Социалистиг Республиказының автономнуг облазы эргелиг кылдыр хүлээп алырын Совет Социалистиг Республикалар Эвилелинин Дээди Совединден дилээр.

2. Совет Социалистиг Республикалар Эвилелинин составынга Тыва Арат Республиканың кирер дугайында айтырыг талазы-биле угуулганы чугаалажып көргеш, хүлээп алыры-биле Тыва Арат Республиканы ажылчы чонунуң Биче Хуралының VII Онза сессиязының даасканы-биле Тыва Арат Республиканың Биче Хурал Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Совет Социалистиг Республикаларның составынга Тыва Арат Республиканың ажылчы чонунуң Биче Хуралының VII Онза сессиязының даасканы-биле Тыва Арат Республиканың Биче Хурал Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Тыва Арат Республиканы ажылчы чонунуң Биче Хуралының дилээн чугаалажып көргеш, Совет Социалистиг Республикалар Эвилелинин Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Тыва Арат Республиканы ажылчы чонунуң Биче Хуралының дилээн чугаалажып көргеш, Совет Социалистиг Республикалар Эвилелинин Дээди Совед

«Шынга» парлаттынган соонда

ШУУГААР МУРНУНДА БОДАНЫР

«Сүт-Хөл» совхозтуң хоочун малчыны Монгуш Сертен-оол Делгер-ооловичниң хомудалынга үнелезилээш, «Ленинчи орук» солуннуң ажылдакчызы Карыма Түлүштүн «Шын» солунга февраль 27-де «Кыдыгладтаган малчын-нар» деп үүлүнге «Сүт-Хөл» совхозтуң дирекциязындан болгаш специалистериңден харыы.

«Сүт-Хөл» совхозтуң хой-жулары Сертен-оол Делгер-ооович, өөнүн эзи Доос Наскытовна Монгуштар совхозка 30 чыл иштинде үзүк-шок хой ажылынга хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылдаанын демделээр апаар. Сертен-оол Делгер-ооович пенсияже үнзе-даа, төрээн совхозунуң ажыл-ижинге бо хүннерге дээр киржип чорууру өөрүнчүг. Ынчангаш совхоз дирекциязы 1991 чылдың Республика Наадымынче совхозтуң төлээн кылдыр ажыл-агыйның мурнакылары-биле кады ону чоруткан. Тыва Республиканың Агроулетпүр эвилелиниң ховар барааннар садып алыры-биле берген «Дүжүт—90» деп чек-биле база Кодээ ажыл-агый хүнүнде, совхозка киирип турар улуг-хуузун барымдаалааш, совхозтуң удуртулгазы өртектиг шанналдар-биле шаннаан. Сертен-оол Делгер-ооловичиге хөй чылдарда хой ажылынга бедик көрүзүглери дээш Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп атты 1983 чылда тывыскан. Ол ышкаш «Хүндүлелдиг Демдээ» орден-биле, Ленинчи юбилейлиг медаль-биле болгаш бешь чылдың шалып-чызы деп хөрек демдээ-биле шаннаткан. Ол ышкаш совхозтуң дирекциязындан СССРЭ-ниң улус ажыл-агыйының чедишкиннериниң делгелгезинче баар путевкалар-биле шаннадып чораан. Моон алгаш көөрге, кыдыгладыр хамаанчок, бедик-биле үнеледип чораанын үстүнде шаннал-макталдар бадыткап турар-дыр.

Солунда бижип турары-биле алырга, Сертен-оол Делгер-ооович суурда чурттаар бажыңым чок, хуу бажыңымда оглумну өглеп кагдым, совхоз менээ бажың бербээн дээн-дир. «Сүт-Хөл» совхоз 1985 чылда проект өзугаар кылган, суг-биле чылыдар 63 дөрбелчин метр шөлдүг чурттарга бажың оочур чокка аная бергени архив документилеринде бижиттиинген болуп турар. Бо хүннерде ол бажында малчының оглу Михаил чурттап олурар. Хоойлу өзугаар Сертен-оол Монгуштуң бажыңы бар деп чүвени документинде айтып турда, совхозтан бажың албадым дээрге хоочунуң бедик ат-алдарынга канчаг-даа дүүшпес.

Оглеңир оглумга бажың кылып берейн, ажыглал чок турар бажыңны садып көрүгер деп 1991 чылда билдириишкин киирерге, кол специалистер-биле сүмелешкеш, бир чурттарга бажыңын аная садар леп дирекция шиитпирлээн, бажыңның артыкчы өртээ 3820 рубльди төлевейн, бузуп эккеп алган болуп турар. Ынчангаш бажыңның өртээн дарый төлөөрин оон совхозтуң бухгалтериязы негеп турар. Чурттаар бажың талазы-биле харыы бо.

1991 чылда «Сүт-Хөл» совхозтуң тарылга шөлдерин беш арендатор звеноларга быжыглаан. Чиңге-тараа тарыыр 30 гектар шөлдү хоочун малчын суггарын эгелөөрин хүлээнген. Часкы-даа, чайгы-даа суггарылганың ол бедик дешлеге, ак сеткилдиг чоруткаңын айтыр апаар. Черни чарарын, илиртээрин, чажарын тараа звенозундан бир тракторист чоруткан. Тараа бодунуң шаа-биле үүгээр эки үнген. Дүжүт ажаар комбайнарның чедишпезиниден кожавыста «Кызыл-Тайга» совхозтуң комбайннарының дузазы-биле дүжүт ажаалдазын улуг бергедээшкиниг эрт케нивисти мининр апаар. Бо мындыг бергедээшкиннер үезинде Сертен-оол Делгер-ооловичниң комбайн талазы-биле айтырыг тургузуп келгени шын. Бергелер турзаа-даа, совхоз 5 центнер тараа-ны га бүрүзүнден ажаап ап, моон мурнунда чылдарга деңнээрге чүгээр дүжүт алган. Ынчангаш совхоз 1991 чылда малчыннарга, саанчы-ларга, кадарчыларга база совхозтуң оон-даа өске ажылчыннарынга ак-тарааны, арбайны, чиңге-тарааны, далганы бар күрлавырларның шаа-биле сатканы. А тарааны тарып өстүрген тараажы Сертен-оол Делгер-ооловичиге бөгүнге чедир чес көпеек төлеп бербөзүн өлдеп дээн-дир. Сертен-оол Делгер-ооловичниң ажаап алганы тараазы 32 тонна эвес, 20 тонна (боктуг деңзизи), а кажан тарааны арыглаан соонда арыг деңзизи 14,5 тонна болган. Ынчап каарде, черни чарганы, илиртээни дээш, үрезин чашкан дээш ол бүгү ажылдарны — механизатор, дүжүттү ажааганы дээш — комбайнер, тарааны арыглааны дээш — шан ажылчыннары бо улус санажып алган. Тарааны, черни суггарганы дээш 114 рубльди май айда малчын алган. Ажаап алган дүжүтке онааштыр суггат дээш 367 рубльди чыл төнчүзүнде алыр болуп турар. 367 рубльди хүну-биле совхозтуң бухгалтериязындан ол санажып ап болур.

«Хой чылдарда хойжулап келдим, чиик машина алыр аас-кежик менээ таварышпады. Мээң соомда оочурлаан улус ап-ла турар боор чүведир. Мен чадаштым» деп солунда бижип турар-дыр. Сертен-оол Делгер-ооович Сүт-Хөл районуң күүсекчи комитединин даргазы турган Монгуш Чымба Балдыковичиниң адынга УАЗ-469 деп маркалыг автомашина садып алырынга оочурга киирип дузалаарын дилээн билдириишкинни 1987 чылдың апрель 3-те киирген болуп турар. Ол билдириишкинге улаштыр «Сүт-Хөл» совхозтуң мурнундан малчынга УАЗ-469 маркалыг автомашинаны садарының дугайында дилегни киирген. Аная аттарын салгапнар совхозтуң ынчаңгы директору Н. С. Ооржак, профком даргазы А. Ч-Д. Ондар, партком секретары В. М. Килчен. Ынчангаш Сертен-оол Делгер-ооович районуң күүсекчи комитединден негээр апаар-дыр.

Малчының хомудалдарынга харыыны долузу-биле берген боор бис деп идегээр-дир мен. Сертен-оол Делгер-ооович баштай мөөн-өө келгеш, айтырыг тургускан болза уттундурган үүлдерни сагындырып, чамдык хомудалдарынга тайылбырны-даа берип болур тургандыр мен. Ынчан район болгаш республика солуннарынга «алдаржып», оларны дамчыштыр чугаалажып турбас ийик бис. «Ленинчи орук» болгаш «Шын» солуннарга үнгүлээн «Хоочуну хомудатпаар» база «Кыдыгладтаган малчыннар» деп статьяларның автору «Ленинчи орук» солуннуң ажылдакчызы Карыма Түлүш малчының хомудалдарын хынап, тодарадып албайн чыткаш, солуннарга парлай бергенинин ужурун тыппастыр мен. РСФСР-ниң Парлалга дугайында хоойлузуп өзугаар хынаттынмаан, тодараттынмаан материалдар парлаары хоруглуг болгай. Харын-даа кеземче херээнге онаажыр апаарын корреспондент уттупканы ол чоор бе? Хынаттынмаан материалдар кижилер аразынга кандыгдаа харылааларны тургузуп болурун билбес эвес силер. Моон соңгаар хынап алгаш, бижип чоруурукларны күүсекчи-дир мен, эш Карыма Түлүш.

Ынчангаш бистиң мөргеп угаанныг ада-өгбелеривистиң үлегер домаан сактып, бодап чорзувусса, кижи бүрүзүнге бо берге үеде артык эвес.

Шуугаар мурнунда боланыр. Шугум чазаарда шыгаар.

Эрес-оол КУУЛАР,
«Сүт-Хөл» совхозтуң директору.

Эмчи болгаш үе

ТУРЛАА-ДАА ЧОК, ЧАДАГ

Бистиң «Коммунизмче орук» совхозтуң Бора-Шайда хой болгаш чылгы бригадазынга кижи эмчизин быжыглап, эмнелге пунктузу турар орап-савадаа белетөп турарын көргеш, дыңнааш, малчыннар өөрүп турган бис. «Рынокче шилчилгениң берге үезинде малчыннарның ажылүүлезин үнелеп, кадыкшылывысче ам-на сагыш сала берген-дир» — дижип, аравыста чугаалажып тур-жук бис. Хөрлөөлеп хыш орган одаг кырынче суг саарыпкан чүве дег, өөрүшкүүс өжүп калган. Чүге? Оон чылдагааны мындыг. Эмчиге айыткан бажыңны чугайлап, септеп алырга-даа, эм шыгжаар шкаф болгаш оон-даа өске чутулдериг-херексел чок болган. Ол-даа канчаар, оода-ла оттулар ыяш, хөмүр-даш чогу чүден берге болган.

Солчур көдээ Советке оттулар үүл негеп чеде бээрге, «ында үү боор, хөмүрден дораан дүжүртүп бээр бис...» деп аазааш, ыттан эрттирип каан. Кыштың соогунда от-кес чокта ажыл хамаанчок, амыдырал турар бе? Манап чалаан эмчи база катап четкен. Базала хоозун сес мынчага дээр эргезин ээлээн. Ам бо хүнге чедир оттулар үүл-биле хандырбаан ужурундан эмчивис ол бажыңга олурар аргазы чок болган.

Бистиң бригаданың малчыннарының турлаглары-ның аразы херин. Чылгычыларны оон дора. Мынчап көөрде аъды чок, турлаа чок, чадаг эмчи бир-ле машинага халбактаның, аалдар кезип, ажылын кылып чоруп турар. Чамдык таварылгада чадаг-даа чоруур-ла. Малчыннар эмчизин аът-биле хандырары база-ла көдээ Советтиң сагыш салыр ажылы эвес чүве бе? Чылыг бажың иштинде олурар даргаларга эмчиниң чадаг кылаштап чоруп турары, хамаанчок болганы ол бе?

Эмчивис бо хүннерде малчын ада-незиниң төптен 4 километр ырак черде турар аалында чурттап турар. Эт, сүт, дүк планы дээнде малчыннарны сактып көөр, оларны сы муна-ла бээрлер болгай. А оларның социал камгалалының талазы-биле кичээнгейи омаа-хок. Байдал бо хевээр турар болза, эмчивис бистиң каапканы, суурже азы кайы-бир кода-хоорайже ажылдап чоруй баар. Аныяк кижиге ажыл, амыдырал херек. Ынчал баар болза, аанакайын бис ам база эмчи-даа чок, эмчи-даа чок артар-дыр бис. Малчында хүнүн-дүнүн эмчилеп, эмнелгелер келип, бюллетеньнеп орар арга чок. Малчының кадыкшылы-ла эки, мал соонда чоруп-ла турар болза, күрүнеге херек, а кажан кадыкшылы баксырааш, мал соонда кылаштап албас апаар болза, брак хой-биле дөмей, күрүнеге херек чок болу бээр, мындыг бе?!

Кургон МОНГУШ
Өвүр район.

КҮЗЕЗЕ, ТЫП АП БОЛУР

Чошну ажылга тургузарының талазы-биле төптер Россияга тургустумуп эгелөөнден бээр каш-ла ай эртсе-даа, ажыл дилеп турарларның саны ам түс-түс муи четкен. А ол талазы-биле эжиктээн чүве база чок. Рынокче шилчип киришкин биле ажыл чок чорук — шуут ийи ангы байлал ышкажыл.

Күш-ажыл рыногу боду тускай дүрүмнерлиг болгай, а ону чамдык улус билбес-тир, ынызгларны ол дүрүмнер-биле таныштырары, өөренири чугула. Ажыл дилеп турар кижи ол талазы-биле медээлер-биле хандыртынган турар ужурлуг.

Ажыл дилеп турар кижи кандыг эргелерлиг болур чүвел? Баштай түлеп эгелеле чогуурул? Ынчан бодун канчаар ап чоруур ужурлугул? Ол талазы-биле каш сүмелерден берип көрээлиг.

Хостуг үеден тып алгаш, «РСФСР-ниң чонун ажылга тургузарының дугайында» Хоойлуну номчуп, оон-биле таныжып көрүгер. Ол Хоойлу 1991 чылдың май 18-те үнген «Советская Россия» солунда парлаттынган. Ону чонну ажылга тургузарының район алы хоорай албанындан, бүдүрүлгенериң профкомундан, адырлар аайы-биле профвилел рескомнарындан, профвилелдериң республика, область чөвүлелдериңден тып ап база болур силер. Ол талазы-биле сүмелериң база оон ап болур силер. Ол албан черлери ажыл дилеп чоруур кижиниң эрге-ажыын камгалаар болгаш аная дуза чедирер хүлээлелиг дээрзин билип алыкар. Олар кайда ажылдап болур чер барын, ажылчыннар хереглеттинин турарын, кандыг ажылдар силерге таарыкшы болурун сүмелээр болгаш силерни дарый ажылга тургузар талазы-биле дуза чедиреврлер.

А силер айда-ла ийиден эвээш эвес катап ажылга тургузарынга дуза чедирип турар черге барып, демдеглеп ап турар ужурлуг силер. Оларның сүмелээн ажылдарын хүлээп ап, ол ышкаш ол ажылга өөренир талазы-биле оларның сүмелериңе каттыжар болзунарза эки.

Ынчалза-даа ажылга тургузарының албаны чер-черде чаа тургустунуп турар болганда, бодун база ажыл тыва талазы-биле дилээшкиннерни кылырын утпа. Статистиканың көргүзүп турарын өзугаар алырга, ажыл тып алыр талазы-биле кым идепкейлиг ажылдап турар болдур, ол күзээн ажылын баштай-ла тып ап турар. Ынчангаш солуннарда, журналдарда, бюллетеньнерде ажылче чалаан чарлалдарны доктаамал хайгаарап турунар, төрелдериңер-биле, эш-өөрүңер-биле ажыл талазы-биле беседалажып, оларның ажылдап турары черлериңде ынды хос черлер бар бе — айтырыңар.

Ажыл дилээр талазы-биле бүзүрелдиг, дидим болукар, кооперативтерде, бичe будурулгелерде силерге таарыжыр ажыл бар-дыр бе, айтырынар. Ажыл дилеп турган, силерге хоойлуның магадылаан эргелерин барымдаалаанар. Силерни ажылга тургузар ужурлуг орган мындыг үүлдерни кылыр ужурлуг: шилип алыры ажылдың дугайында бүрүн медээни силерге бээр, ажыллаар черниң кайда турарын, амаа ажылдаар чурумун силерге тайылбырлап бээр болгаш ол ажылдың дугайында халас консультацияны чорудар, халас өөредилгени база эртер ужурлуг силер.

Ол албан черниң силерге сүмелеп турары ажылын кичээнгейлиг өөренип көрүгер.

Силерге сүмелээн ажылдан ойталап болур силер, ынчалза-даа ол чорук силерни ажыл чок турганы дээш пособие алыр эргенерни казып болур. Бир эвес пенсияга чедир ийи чылдан эвээш эвес үе арткан болза, ол ышкаш, ажылга тургузар чер силерге таарымчалыг ажыл тыпнаан болза, ол чернин сүмезин өзугаар силер пенсияже эрте үнүп болур силер.

Бир эвес силер ажылга тургузар албанның ажылдакчыларының ол талазы-биле ажылынга таарзынмаан болзунарза, ол дугайын ол албанның үстүкү органынга хомудап азы профвилел органынга ол дугайын дыңнадып болур силер, силерге олар дузалаар.

Ынчалза-даа бодунарның эргеңерни камгалаар дээш эмин эрттир турамык болбаңар. Чижээлээрге, бодунга хөй-ле үүлдерни таарыштыр тургузып алырын бодаарлар хөй болгай: чайгы үеде шөлээлээр, неделя санында өөренир бир хүн херек-даа дээр, чурттаар оран-савабиле хандырылга болгаш оон-даа өске. Ажылга таарыштыр тургузар албан черинин тыпкан ажылы силерниң сеткилиңерге таарышпас апаар таварылга база турар. Ынчан дыка ундаравайн, аная таарышпазынарның кол чылдагааннарын чугаалаңар. Бир эвес силер ында бар ажылды эки билириңерни, аная ылап-ла таарыжыңарны тодаргай шыңзыдып шыдаар болзунарза, ол ажылды силерге бээри чугаажок дээрзин билип алыкар. Ол ажылга кирерде бодунарның хөй-ле негелдерлериңни мурнады салгаш турбакар, а өөлчежип ажылдаары силерге улам ажыктыг-даа болуру чадавас болгай.

Бир эвес кадыкшылынар кошкак болза, ажылга таарыштыр тургузар талазы-биле ажылдакчыга ол дугайын чугаалап берикер, ону ол кижи барымдаалап, силерниң кадышылынарга таарыштыр ажыл тып бээрин кызыдар болгай.

Ажылга тургустунуп алырын соңгаарладып турган хереэ чок. Чамдык кижилер хөй эвес-даа болза, дыштаның алыр-дыр дээш ажыл дилевейн олурулаар-дыр. А кайы-бир будурулгелерде тывылган ажылды кижилер дораан өөлептер болгай дээрзин утпанар, ынчангаш дарый хөделгениңер дээре, чүге дээрге рынок үезинде ажыл тывары дыка берге болгай.

А ажылга тургузар албан чери силерге таарыжыр ажылды тыппаан болза, ундараванар, дараазында хемчегларни алыкар: күш-ажыл рыногунда байзалды хайгаарап турунар, төрелдериңерниң, эш-өөрдериңерниң ажылдап турар черлериңден ажыл тыптып кээр база болур болгай, ынчангаш айтыртыныр, сураглаңыр чорунар, кооперативтерге, бичe будурулгелерге ажылдап болуруң, хуу ажыл-агыйны тургузуп ап болуруң база бодакар, өске мергежилге өөренип ап болур бе — тодарадыкар.

В. ВЛАСОВ.
Россияның Хамаарышпас профвилелдер федерациязының чөвүлелиниң консультантызы.

Рембурзектиң судалы

НЕФТЬ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ СЕМИНАР

НЬЮ-ЙОРК. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Юрий Кирильченко). ХКД чурттарында нефть тывыжыга Барыын чүктүн капитал салыышкыннары: амгы болгаш келир үезин. Пенсильвания университетиниң энергетика болгаш долгандыр турар хүрээлеп айтырыгларының талазы-биле төвүнүн чоокта чаа эрттирген ажылчын семинарының темазы ындыг.

Каттышкан Штаттарның ажыл-агыйжы бөлүктериниң ХКД-ниң нефть байлактарынга сонуургалы кайы хире улуг бооп турарын ол семинарның ужуражыышкынларынга киришкен корпорацияларның данзызы херечилеп турар. Оларның аразында «Амоко», «Маратон ойл», «Сан ойл», «Морган. Стенли» дээш, өске-даа ол чижектиг сураглыг компаниялар бар.

Нинтизи-биле аная АКШ-тың 60 нефть база инвестиция компаниялары киришкен. Оларның саналдарынга Россияның болгаш мурнундагы совет республикаларының нефть тывыштыг черлерин ажылдап кылырынга сонуургал Барыын үүктө дыка улуг деп чаңгыс эвес удаа демдеглээн. Демнежилгениң удуртукчулары нефть тывыжынга даштыкы салыышкыннарны калбартырын күзеп турар хевирлиг. Чүге дээрге, нефть тывыжы амгы үеде оларда дыка кудулаан.

Ынчалзажок Россияда нефть тывыжының талазы-биле чүс ажыг кады ажылдаар бүдүрүлгелерден долу хемчээлдиг ажылдарны чүтле ийизи чоруулуп турар. Ол фирмалар дыка биче хемчээлдиг болгаш капитал салыышкыны харыычок эвээш. Улуг нефть компаниялары шыырак шаптаглаазынарга таваржып турар.

Семинарга киришкен Россияның энергетика болгаш одалга үлетпүрүүнүң министриниң орадакчызы Андрей Ковопляниң амгы үеде Россияның чаза чуртка даштыкы капиталдарының салыышкынын таварыштырып турар чогумчалыг дүрүмнерни ажылдап кылып турар деп демдеглээн. Ынчалзажок Россияның Эртемнер академиязының чаңында бүдүрүкчү күштерни шинчилеп, өөренип көөрүнүң талазы-биле комиссияның төлөөлекчизи Александр Арбатов Барыын үүктү ажыл-агыйжы бөлүктеринге эмин эрттир хостут хөделир чорукту бээриндеп сатындырган. Бир эвес ынчан баар болзувусса, «чоокку-ла келир үеде боттарывыс курлавыдар чок артар бис» деп, ол айыткан.

КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

БРЮССЕЛЬ. НАТО-нуң ында штаб-квартиразында Соңгу-Атлантика демнежилгезиниң чөвүлелиниң дашты-кы херектер министрлериниң деңнелинге эзлчег чок сессиязы март 10-да ажыттынган. Ону ол делегей эштежилгезиниң кежигүнүнге Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң оон чурттарын хүлээп алыры-биле чыылдырган.

НЬЮ-ЙОРК. «АКШ-ка тайбын болгаш оон айыыл чок чоруу Россияда политиктиг болгаш экономиктиг реформаларның салым-чолу-биле холбашкан» — деп, АКШ-тың мурнундагы президентизи Ричард Никсон медеглээн. «Бир эвес Ельцин чеңишкиниг болур болза, демократтыг Россия Барыын үүктүн кезин апаар. Ол чорук Европага эки турушту-тут чорукту быжыглаарынга. Барыын чүк чурттарынга девискээр чөрүлээлерин таарыштыр шиитпирлээриңге калы ажылдажылгага болгаш салыглажыышкын дамчыштыр чаагай чорукту бедидериңге салдар чедирер» — деп, оон «Тайм» сеткүүлде үүлүнде айтып турар. «Каттышкан Штаттар Барыын үүктү Россияга миллиард-миллиард долларны тускайлап бээриңче мобилизастаар ужурлуг» — деп, мурнундагы президент айытты.

ТОКИО. Японияның премьер-министри Кийти Миядзава япон «бот-камгалал күштериниң» самолеттарын Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң чурттарынче эмнерни болгаш өске-даа гуманитарлыг дузаны октаарынга ажылдаарын өөренип көөрүн саналдаан. Национал айыыл чок чоруктуң чөвүлелиниң хуралында ол ону чугаалаан. Чазак баштынындан аңгыда, ында киирип турар кабинеттиң алды кежигүннери ону өөренип көөрүнүң эргежок чугулазының дугайында чаңгыс аай болалды илереткен.

АФИНЫ. Грек найысылалга ол хүн (март 10-да) берге байдал тургустунган. Автобустар, троллейбустар хоорайга шимчеваан, метро база ажыллаваан. Баннылар, почта салыырлары хаг-дынчак, электри болгаш телефон компанияларының, темир-оруқ ажылдакчылары ажыл соксадыышкынын деткээн. Забастовканы күрүне албан-хаакыларының шалының «өстүрбес» дугайынга чазактың шиитпириңге удурланыштыр чарлаан. Чамдык черлериң ажылдакчылары ийи хүн забастовкалаар деп шиитпирлээн.

ДЕЛИ. Сөөлгү 11 айларының дургузында СПИД аарыы чыпшынган он кижиниң тозу-ла хөгжүп орар чурттарда чүрттап турар болган. Ол дугайын Делегейниң кадык камгалал организациязының мелеелериңе үндезилеп, индий ПТП агентилел дамчыткан.

(РосИТА-СЧТА).

КАРЖЫ ҮЕ

Төөгүнүң балалчак арыннары

Тывага болган массалыг репрессияга холбаштыр улуг-улуг үүлдер-даа, фактылар-лыг истелгелер-даа, хой-хой чагаалар-даа солун, сеткүүлдерге 1988 чылдан эгелөөш үнүп келген. Ол үеним архив документилерни көрүп орарга, ам-даа билдинмес айтырыглар хөй. Ооц чылдагаанарын тодарадып болгу дег хой документилер чер бүрүзүнде мунаштаалган чыдып турар. Тыва Арат Республика дээрге делегеңге боктарай берген тускай доктуннаан күрүне болганда, оон удуртукчулары үеним шаа-биле делгем харылааны тудуп турганы билдингир. Оларның арттырган төөгүлүг истери СССР-ниң, Моолдун, АКШ-тың, Кыдаттың, Корейниң болгаш өске-даа күрүнелериниң иштинде хамаарышкан архивтериниде та чеже документилер чыдар үүве. Бо дээрге чаңгыс эвес салгалдың улуг-хуузунга онаажыр хой-ле ажыл. Үүгле ТАРН-ның архивин бедик колдуунда ховар кижилер «ашкылаанын» ында истекчиниң бурутклдери херечилеп турар. Оларны үүгле «сонуургап» коор эвес, эрткен үеним шынчы бадыткаары-биле улуг ажыл, ханы болал, эртемчи деңнелге херек апаарын адаанда чижек болур каржы массалыг репрессияның будуунде — 1938 чылдан 7, 8 айларда болгуулаан ТК-ның Президиум хуралдарының кашла протоколдары бедик бистиң бодандырыптар кижилериниң харылаазын, оон туружун, мөвү-шынаарын, алыс чүткүлүн, шынчы-мегенизин, чашпаа, чайгылчаан көргүзүптер. Кандыг-даа политика аажок нарын айтырыг. Оон-биле туразында ойнап болбазын болгаш бөгүнгү туружуун шаа-биле келир үеним баш удур билдилиг угаары — чон башкарган кижиге, удуртукчу кижиге хынамчалыг болбааже хоржок дээрзин эрткен оруупус айтып турар.

Амыдырал дээрге амыдырал-ла болгай. Тыва күрүнениң хүн бүрү бүгү чиг айтырыгларын бар шаа-биле, билдилии, кызымаа-биле ол үеним удуртулгазы арга-сүмелиг шиитпирлеп турганын кижи мага ханыр, харын-даа тоогүге өөредилгиг, арынналарын белен чижээ, үлегери кылдыр эглип көөрү кажан-даа артык эвес.

1938 чыл, январь 2.

ТАРН ТК-ның Президиумуна ТАР-ның национал ажыдында контрреволюстуг Танчайның адын солааш, оон орнуна ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Чүрмит-Дажының адын салыын шиитпирлээн.

1938 ч. январь 13-те.

ТАРН ТК-ның Президиумуна нам, чазаакка удурланыр чугаа, домак үндүрүп турган Тоткан, Лопсан суглариың дугайында нам компаниин даргазы Байыр илеткээн. Оон кол утказы мындыг:

а) Тываның нам, чазаанын чорудуп турган ажылынга чөпшээреведи турганнар;

б) ССРЭ-ниң чогуур черлериниң саналдарын, айтырыгларын хажырып, аразан доозуп, боттарынга шиитпирткеннер;

в) Тываның намы ирий Тоткан биле Лопсанның чугаалап турган үүлдерин контрреволюстуг деп болур бе? Ийе, болур. Чүге дээрге Танчайның чугаалап турганы үүлдери-биле бир дөмей тур. Буруу үүлдериниң аразында чажырып алган чорудур үүлдери база бар. Тоткан биле Лопсан «1929 чылдан революсчу болган улус бис, бис чүну-даа кылзывысса ажырбас» — деп, буруу үүлдерни үндүрүп турары тодаргай тур.

ДОКТААТКАНЫ:

Лопсан биле Тоткан ның кылган буруулары хынап көргеш, нам талазы-биле хүлээткан хемчегларни (шыңгыы доңгулда) хевээр бадылаар.

Бо Президиумга айтырыгны чугаалажып турда, Президиум кежигүннериңден Чүрмит-Дажы, Увангур, Ойдуп, Седип-оол, Бадыраа, Хемчик-оол, Товарищтай санал бергеннер. Боттарынга хамаарышкан айтырыгларны харылавышаан чогуур тайылбырларны Лопсан, Тоткан олар боттары кылганнар.

1938 чыл, 7 ай 12-де ТК-ның Президиуму.

АРН-ның кежигүнү эш Чүрмит-Дажының дугайында эш Байырның илеткели.

Эш Чүрмит-Дажы моон мурнунда четпес чоруктарны үндүргеш, хемчег сургаашкынны ап турган, сөөлгү үеде, 1938 чыл январь 1-ден бээр «Чамдык ТК кежигүннери Товарищтай суглар буруу медээ берген» деп чугаалаан турар үүлдерни болгаш мени Товарищтай меге медээ бергенимге хомудааш аттынар (бооладтыынар Н. К.) деп турган мен. «Тугаржап (МАР эдчини) сен 4 удаа дайынга киришкен. Суте-Баторнуң эжи-ле тур сен, ындыг болза-даа та артыңга туруп алгаш, та мурнунга туруп алгаш дайылдажып турган сен, оозун кижи билир эвес, база үзелинер кандыг улус ыйнаан силер» деп турган, база үргүлчү арагалаар, ажылынга харыысалга чок бооп «мээнинин төп дивес болза, будулганым-на бо» деп турган. Бүтпес идегеттерге ажыглаңыр, чүзүн-бааның улустар-биле кады арагалаар, политиктиг серемчиделин уттур, бозун түттүнмас, черле бодунуң дузазы-биле улус шаннаар чорук-тар бар. Чамдык кижилерге туразында боо берип турган болгаш оон-даа өске четпес чоруктарны үндүрүп турган. Моон ап көөрге, кончуг четпес ажылларны эш Чүрмит-Дажы кылган. Ону барымдаалааш доңгудар деп нам комизи доктаал үндүрген.

(Бадыраа, Ойдуп, Седип-оол, Увангур, Базыр-Сат, Кызыл-оол, Сүрүн, Самбуу олар санал бергеннер).

ТОКАНЫҢ ЧУГААЗЫ

Арат чоннарның хүндүткели кончуг үүве деп билир херек. Бистиң ат-алдарывыс бүгү делегейге чедир үнгенги арат чоннарның хүндүткели болуп тур. «Арат чон үргүлчү турар, а удуртукчулар солуун турар» деп башкы Сталинниң чугаалааны бадыр херек. Ындыг төлөөде, ТАР-ның нам, чазаның баштынчызы Чүрмит-Дажының нам талазында буруузун нам чугаалашпас болза, нам өөрүшкеп апаар болгай. Ынчангаш бо чорукту болдурбас дээш политик талазы-биле эдип турары шын; эрегей сайыттың бажы өскерилбээн тур. Чижээ, Моолдун миллион чонунуң төлөөзи Тугаржапты ол-бо деп үүве чугаалаарга, дашты-кы яамының төлөөзи кижи бүгү арат чоннуң мурнундан чугаалааны ол болур болгай. Ынчангаш арага-дарыга алзы бээрге, кежигүн кижиге хоржок, удуртукчу кижи намынга, арат чоннуга идегээр херектиг. Соксур-оолга эренгей сайыт кончуг чоок кижи, мурнунда азырап кааны эки-ле тур, оон-биле кады хөглеп турганының хереэ чок боор. Хамык яамларның сайыды кижи турган, арагалап, ажылын саадатканы-биле яамыларның сайыттары безин ынаар барбас. ТК-га кээр боор үүве тур. Ажылдың саалап турары. Чүрмит-Дажы өртемкультурун кодурерин болаваас, солуннарда үнүп турар үүвелерин номчуваас, улуг байырның комис даргазынга сонгуп каарывыска сула киржип эрттирген. Чүрмит-Дажы арагалаанда, чамдык улусту кулактаар, часкаар, дүжүметсиг байдалдыг кижи-зир бо. Арат чоннуң удуртумчузу кижи намның, чазактың ат-алдарын бодаар херектиг. Политик талазында революцияга удур үүвем чок дээш-ле арагалап турып бээргe кайның боор. Делегейниң байдалы безин дүшкүүрлүг үе тур. Чаа-дайының айыылы-биле безин Кыдатта, Испанда дайын болгаш Советте улустарның турарын кээр болгаш арат чоннга кадык политиктиг удуртулганы бээр ужурлуг.

Чанында турган эжи четпес бооргa, өске оору улустарга кончуг эпкок, эттинмес, аная турган кижи база бодун шүтдүнүп, ажыл саададып турып бээр үүве тур. Мынчангаш моон соңгаар Чүрмит-Дажы биске сургаттырып турарының улуу бистиң харын командылап, бисти сургап, бодунуң четпес чоруун бүрүн үзүткап ап шыдаар боор деп сөзүнге доозар мен.

ДОКТААТКАНЫ:

Чүрмит-Дажының намның чурумун үреп, намга удур үүве үүлгедип турган чоруун, намның политиктиг чаңгыс эвинге, сагыыла-чурумунга канчап-даа таарышпас, политик талазы-биле четпес чоруун тодаргай санааш, Президиумдан Чүрмитке намның доңгулдазын хүлээткен.

АРН ТК Президиумунуң даргазы Тока.

Херек эртелекчизи К. Эрекчин.

(Бо протоколда олурушканнарның аразында Чүрмит-Дажының ады кирбээнин болаарга, оон дугайында чок черинге чугаалажып турганы билдингир. Бир эвес Чүрмит-Дажы олурган болза, кандыг-бир өске тайылбырны ылап-ла бээр турганы чугаажок).

1938 чыл, 7 ай 31-де

ТАРН ТК-ның Президиумунуң № 23 протоколунда:

Олурушканнар: Тока, Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол, Полат, Седип-оол, Товарищтай, Увангур, Шоома, Бадыраа.

Чугаалажыр айтырыг:

1. Контрреволюстуг Танчайларның белүүнүн дугайында эш Полаттың информациязы.

Тыва Республиканың Төп күрүне архивинин ажылакчылы Николай КУНЧУН материалды белеткээн.

(Уланчылыт).

ДАЙЫНЧЫ ЭЖИМ ЧҮВЕ

1992 чылдың февраль 18-те үнген № 32 «Шын» солунга Бай-Тайга районнуң «Кызыл-Даг» совхозунуң механизатору Александр Сундуй-оол бодунуң ачазы Хомушку Кудурукшаевич Сундуй-оолдуң көрей дайынынга ханчаар киржип чораанының дугайында билир эш-оорлери бар болза, солунга бижиирин дилээн. Аңаа келген харыны моон аданда парладывыс.

Мени Алдын-Херел Алдаевич Куулар дээр. Хомушку Сундуй-оол 1969 чылда мочээн. Ажы-төлүнге тодаргай чүве чугаалап берген. Чүге дээрге бистер ол үеде чажыт байдалга турган бис дээрзин чугаалап каайн.

1949 чылдың майда 30 ажыг тыва оолдар Иркутскиниң 92 дугаарлыг зенитти артиллериязының составынга кирген бис. Бистер бир батареяга беш тыва бардывыс. Олар болза биче сержант Хомушку Сундуй-оол, Даныр-оол Кыргыс, Шагдыр Куулар, Борис Седен-Сот чүве. Мен база олар-ныг-биле турдум.

Бистиң эживис Сундуй-оол үжүк бижиири чараш, чүрүүр кижи турган. Ынчангаш ол баштай полктуң бижээчизи турду. Аңаа ийи чыл хире болган бис.

1951 чылдың майда бистиң дивизивысты хенертен дайынчы байдал-биле көжүрген. ССРЭ-ниң Кыдат кызыгаарынга аппарган, Кыдат шериг хепти кедиргеш, бүгү чепсекти поездиге чүдүргеш, Чөөн Кыдаттың Манчжурияны тавараан, Корей кызыгаарынга эккелгей.

1951 чылдың июнь эгезинде Кыдаттың Аньдун хоорайга чедип келдивис. Бистиң 666 дугаарлыг зенитти полгувус Корей кызыгаарынга келген. Аңаа Совет Эвилелиниң үш дакпыр Маадыры Иван Кожедубтуң, полковник Куманичкиниң командылааны ужар чүл дивизиялары база турган.

Августуң төнчүзүнде бир хүнде дайынчы дүвүрээзин болган. Чаъстыг хүн турган. Хенертен будут арааныдан дайынның ф-86 «Сейбр» маркалыг реактивтиг хыдыкчы самолёду үне халып келген. Тулчуушкүн эгелээн. Бир дугаар үгер-боо ону аңдара адып болдурыпкан. Өртненген самолёт ужудукчузу-биле кады Сарыг далай мугулдуруне кире берген. Үгер-боонуң командыдакчызы биче сержант Рогов «Эрес-дидим чорук дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

Эживис Сундуй-оол бистиң батареявыстың бижээчизи турган. Бистиң полгувусту 1951 чылдың сентябрьда Соягу Көрейниң Сонгчжу хоорайда аэродром камгалаары-биле аппарган.

Дайын чилиири чок болбас. Бистиң талавыстан база чилириглер хөй турган. Аны-тыныдан чарылган эш-оорувусту Кыдаттың Порт-Артур хоорайында совет шериглериниң көрүнге орнушкаткан бис. Ол хөөрде Эрзинден Ноозун, Барыын-Хемчиктен Чайлаг-оол Сарыглар база бар. Олар Хабаровск дивизиязындан келген улус.

Бир дүне камгалап турган аэродромувусту дайынның он ийи самолёду (Б-20 маркалыг, 4 моторлуг, 9 тонна чүк чүктээр) ужудуп келгеш, 4 шак иштинде бомбалаан. Түнелинде ийи самолёт үрелген, бир бензовоз өртненген. Он километр бедиктен бомбалаарга, чиге дүшпес боор чоран. Ол самолёттарга удур от ажыткаш, улуг когаралга таварышпаан бис. Дайынның октаан бомбалары дораан чазылбас. Чер иштинге чыдып-чыдып частырга, кончуг айыылдыг болур чорду.

1952 чылдың январь айда-ла боор база-ла хөй санныг самолёттар ужуп келгеш, кежээкинин он шак үезинде бомбалап эгелээш, дүнекинин 2 шакта соксаанар. Ол берге үеде эжим Сундуй-оол келгеш, мээң үгер-боомга октар дажын берип турган. Ынчан база когарал чок үнген бис. Улаштыр-улаштыр от ажыдып турганывыстың түнелинде снарядтар төнген. Тылдан ок-чемзек соорткен он машина келген.

Баштай бомба дүжүп турда эштервис Сундуй-оол, Рыжов, Филатов, Ощепков олар офицерлериниң турар бажыңынга турган улус-тур. Сундуй-оол биске кээриниң мурнунда «Ооа-ла тыва өөрлерим бар ирги бе?» деп бодап турдум деп сөөлүнде биске чугаалаан.

Биче сержант Сундуй-оол быжыг сагылга-чурумнуг, бижик-билиглиг, эш-өөрүүрек, өөрлери-биле эпнайыралдыг чораан кижи чүве. 1952 чылда кадыы баксыраан, Манчжурияда Чаньчун хоорайда бистиң госпиталывыска ийи ай эмнеткеш, чана берген. Чагаазын ап турган бис. Бай-Тайганың Шуй сумузунга колхоз даргалай берген деп билир бис. Бистиң-биле кады 1949 чылдың майдан эгелээш 1952 чылдың сентябрьга чедир турганы олдур.

Бо дайынның дугайында бижиир болза, болдунмас херех-тир. Сундуй-оол-биле болган ийи таварылганы бижидим. Ол дайынның болу берген чылдагааны болза Соягу, Мурнуу Көрейлер ийи чарлы берген турган. Мурнуу Көрейниң диктатору Ли Сын Ман деп дайынзырак кижи тыпты бергеш, Соягу Көрейни катап эжелеп алыр дээш, Америкадан чепсек хөлезилеп алгаш, халдап турган үези ол. Ынчан кээрде Чөөн чүкке, ССРЭ-ге, Кыдатка айыыл диргели бээрге, Соягу Көрейниң чазаа-биле дугуржулганы кылгаш, камгаллды кылып турган чүве. Ам ында чажыт чок.

Эжим Сундуй-оол-биле 1958-59 чылдарда элээн каш катап ужурашкан мен. Ону кончуг эки билир турдум. Сашаның дилээн сөзүгаар мону бижидим.

Мен бодум ам Чадаана хоорайның Советская кудумчузунуң 55 дугаарлыг өзөгинде чурттап олур мен.

Алдын-Херел КУУЛАР.

Гонорарын «Шын» солуннуң агар санынче шилчидерин диледим. (Авт.).

РЕДАКЦИЯДАН: үстүнде ышкаш айтырыг-харыылардыг чагааларның бистиң солунга көстүп кээп турары таварылга эвес, чүге дээрге байдал өскерилген. ажык-чарлыг чорук калбаргаң болгай. Буза шаптырган Совет күрүнениң төөгүзүн алыр болза, «билдинмес дайыннар» болгаш чажыт тулчуушкуннар-даа хөй боор турганын солун, сеткүүлдерге ажыы-биле бижип турар апаргаң. Көрейге, Египетке, Вьетнамга болгаш Афганистанга-даа шаандакы Совет Эвилелиниң холгаарлашкан-на дайынары хөй болгай. Ынчангаш аңаа киржип чораннар олардың дугайын, боттарының киржилгезинин дугайын чугаалавайн чораан чылдагаанын база билир бис.

Ам ол бүгүзү ажыы-биле төөгүүр, чугаалаар үе келген. Ынчангаш дайынчы шаңнал-макталдыг интернационалчыларның сактыышкыннары номчукчуларга солун болуру чугаа чок.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

«ХҮРЕШ» агиткультбригада

Чеден чылдарның ортан үезинде бистиң республиканың найысылалының сценаларында болгаш көдээ клубтарында-даа болук спортчулар бо-ла көстүп кээр апарган. Олар баргаң-на черинге үүгле маргылдааларны эвес, а концерттерни чонга бараалгалып, ыршоору болгаш спортчу мергежилгелери-биле чылганнарны сонуургадыр турганнар. Чогум-на ол үеде «Хүреш» спортчу агиткультбригаданың чаа-ла тургустунуп эгелээнин чон билир боор. Оон бээр ам 15 чыл болуп турар.

Сөөлгү чылдарның иштинде бистиң республикага күш-культураны болгаш спортту чон ортузунга пропагандырар, ону массалыг болдурар дээш ажыл калбарып, көскү түнелдер чедип алдынган. Бо талазы-биле «Хүреш» агиткультбригаданың ролю, оон бөлүк чаагай ажыл-херекке киргеш үлүг улуг деп чугаалап болур. Янзы-бүрү хүрештерниң мөгелери, ча адыкчылары, боксерлар болгаш өске-даа спортчулар үүгле республикага эвес, харын база ийи-эвилел болгаш делегей чергелиг-даа маргылдааларга киржип, шаңналдыг черлерни эелеп, чемпион аттарны чедип ап турар апарганнар. Бисте хөй удаа тиилелгелерни чедип алган, ат-алдарлыг спортчуларны хөйүү адап болур.

Спортту массалыг болдурарыңа үүгле белгүмнерни, секцияларны организастаары, маргылдааларны эрттирери эвээш деп чүве билдингир. Чогум-на оон ужурундан «Хүреш» агиткультбригаданың тыптып келгени таварылга эвес. Оон киржикчилери боттары үүгле спортчулар эвес, харын база бот-тывынгыр артистер болуруп херек кырында бадыткааннар. Оон херечизин — оларның баргаң-на черлеринге чоннуң хөй чыглып, сонуургап көөрү боор турган. Бистиң республиканың профэвилелдериниң күш-культура болгаш спорт ниитилелиг-биле талазы-биле улуг деткимчени көргүзүп келген. Бо ниитилелдиң шутуму-биле спортка бичиизинден тура хандыкшаан, үүгле Тывага эвес, харын база Европага болгаш делегейге-даа атсураа үнүп, чуртунуң ат-алдарын камгалап чоруур кижилер бар апаргаң. Оларга Александр Доржу, Елена Тутатчикова, Монгуш Чеченоол дээш ышкаш спортчулар хамааржыр. Олардың арааныда ХКД-ниң болгаш Европаның-даа чемпионнары бар болгай. Роман, Орлан, Аяс Монгуштар, Биче-оол Буян, Ондар Аян-оол база бистиң делегейге алдарлыг мөгевис Александрның дуңмазы Доржу Артыш болгаш өскелер-даа орус-тыва хүрештерге сөөлгү чылдарда тергиндээннер-дир.

Чеден чылдарның эгезинге чедир өскөөртен келген, ылаңгыя моол мөгелер, бистиң спортчуларывысты ажыл, шүүлүп үүе бээр турдулар.

Эрткен чылын «Азия төпүнүң» шаңналы дээш маргылдаага дыка хөй мөгелер кээп, арга-мергежилиг улам улгаткан, дуржулгалыг тыва мөгелериң көвүдээнин херек кырында көргеннер. Чүгле бодунуң чуртунга эвес, харын бүгү делегейге сураг-жаан. Моолдуң он дакпыр чемпиону, Олимпий оюнларының мөнгүн шаңналын ийи удаа алган, самбога база хостуг хүрешке делегей чемпиону Баяммунх безин орта үүгле дөртку черни эелээнин билдингир. Моол мөге тываларның хүрешке талантылыын, оон бисте дыка нептерээнин мактааш барган.

Профэвилелдериниң спорт болгаш күш-культура ниитилелинин, оон хоочуннарының он беш чыл мурнунда организастап тургусканы агиткультбригадазын «Хүреш» деп адааны-даа таварылга эвес болганы үстүнде чижектерден илден-дир. Бригаданың республикада барбаан-чорбаан-даа черлери чок деп дөрт чугаалап болур. Спортчу бот-тывынгыр артистер районнар болгаш совхозтар төпперинге, фермаларга, малчыннар чайлаг-ларынга болгаш тараажылардың бригадаларынга-даа күзенчиг аалчылар боор келгеннер. Олар боттарының уран үүлүн көргүзериниң ангыда, спорттуң бүгү хевирлерин нептередириңге кыйгырып, аныяк-өскенге үлегер-чижээн көргүзүп, маргылдааларны организастап эрттиреринин арга-дуржулгазы-биле солуп турар. Агиткультбригаданың киржикчилери боттары база спортчулар. Чогум-на ынчангаш олар барган-на черинге спорттуң аңгы-аңгы хевирлериниң талазы-биле көргүзүглүг оюн-тоглааны кылып, спорт шимчээшкининиң дугайында лекция-беседаны солуну-биле эрттирип келген. Оон-биле кады хол бөмбүүнге, стол теннизинге, шыдыраага түс черниң спортчулары-биле маргылдааларны организастап эрттиреринин чаңчыл апарган. Ол ышкаш көдээ спортчуларның активчилери-биле семинарларны, спортчу кежээлерни болгаш ужуражышкыннарны кылып турар.

Тыва Республиканың улус депутады Владимир Бичеоол «Хүреш» агиткультбригаданың удуртукчузу болбушаан, оон-биле чергелештир артист, лектор, уран үүл удуртукчузу болгаш коллективтиң башкарыкчызы боор келген. Оон бо коллективтиң бүт кырынга туруп быжыгарынга, көргүзүглерни солун, ханы уткалыг болдурарынга салыы улуг дээрзин демдеглээри чугула.

Республиканың чамдык күш-ажылчы коллективтериниң, совхозтарының талазында бригада улуг деткимчеки ап-даа турар. «Хүрештиң» тыптып келген үезинден эгелээш, олче сагыш салып, деткээннерни адаары артык эвес. Ш. Д. Куулар, С. Д. Киров, Б. С. Саая, В. Х. Сүге-Маадыр, Б. К. Монгул-оол, А. Х. Монгуш, С. Д. Седен-оол, С. С. Монгуш, С. К. Долгар, В. О. Оюн «Хүрештиң» баштайгы базымнарын шуудадырынга дузалаанар.

«Хүреш» агиткультбригаданың үлегерни оске областар болгаш хоорайларда эдерип, оон дуржулгазын ажыглап эгелээнин таварылга эвес. Бо коллективтиң ажылын көргүскен тускай киножурналды тырттырып үндүргени ол дугайын бадыткап турар.

1991 чылда «Хүреш» Кызылдың № 4 профтехучилищезинге, сады-кооператив училищезинге, көдээ ажылагый техникумунга, Кызыл районнуң «Тере-Хөл», «Тиилелге», Улуг-Хемниң — «Найырал», Түлүш Кечил-оол аттыг, Таңдыда — «Межегей» совхозтарга, «Чедер» курортка болгаш өске-даа черлерге аалдап баргаш, солун көргүзүглерни бараалгаткан.

Тожу районга баргаш, Тывага улусчу революциялың 70 чылынга холбаштыр театржыткан көргүзүгге коллектив бодунуң үлүүн киргген. Район төвүнге уран үүлдүң хоочуну К. Сагдының чогаадып тургускан «Шаандакы болгаш амгы Тыва» дугайында театржыткан көргүзүг чыылганнарга дыка солун болган.

Амгы чаартылгалыг, берге үеде-даа «Хүрештиң» киржикчилери боттарының чаагай хөрээн соксатпас дээш, арга-курлавырларны дилеп тыпкаш, улам кызымаккай ажыллаарынга идегелгеш.

Хованыг КУШКАШ-ООЛ,
Тыва спорттуң хоочуну, агитбригаданың кежигүнү.

БАЙ-ТАЙГАЖЫЛАР ШЫЛГАРААН

Мячилиг хоккейге республиканың бирги черн дээш зоналар аразында маргылдаа доостуру билек, оон түнел оюнары Кызылда Совет Тываның беш чыл ою аттыг стадионга каш хүн үргүлчүлээш, доозулган. Аңаа бо удаада шилиндек дөрт команда ойнаан. Ол дээрге Чөөн-Хемчиктиң, Ак-Довурактың, Бай-Тайганың болгаш чаа тургустунган Чаа-Хөл районнуң Ак-Туруг суурунуң хоккейжилери-дир. Долгандыргыг системазы-биле чоруткан маргылдааның түнелинде Бай-Тайга районнуң спорткүркомунуң дипломун болгаш команданың кежигүннериниң оюнда олар Ак-Довурактың хоккейжилерин 9:5 санга уткан. Команданың капитаны Шуй ортумак школазының башкызы Аңчы Иргит болгаш тренери «Кызыл-Даг» совхозтуң төлээзи Владимир Салчак олар ук команданы бо удаада багай эвес белеткээн дээрзин судья коллегиязы (даргазы В. Кара-Тоннуг) түнелинде демдеглээн. Чөөн-Хемчиктиң болгаш Чаа-Хөлдүң хоккейжилери ийнги-үшкү черлерни үлешкен. Бирги черни эелээн команда — бай-тайгажылларга Тыва Республиканың спорткүркомунуң дипломун болгаш команданың кежигүннериниге (16 кижиге) 100-100 рубль акша шаңналдарын тывыскан.

Бир эвес алдан-чеден чылларда-биле амгы үени деннээр болза, хоккей бистиң республикада массалыының талазы-биле чыдып каап турар деп чугаалап болур. Ол үеларде болза Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик база Бай-Тайга районнарының хоккейжилери эң шыырак удурланыкчылар турган. Ол үеларде республикага шыырак ойнап турган Мөңгүн-Тайганың, Эрзинниң болгаш оон-даа оске черлерниң хоккейжилери бо удаада шоолуг чер албаан.

Маргылдаага келген чамдык команданың составы долу эвес болуп турар. Бо талазы-биле чамдык тренерлер хомудан турган. Чижээлээрге, Чөөн-Хемчиктиң хоккейжилери коллуунда-ла Чадаана хоорайның болгаш Чыраа-Бажының спортчулары болуп турар. Ук команданың чамдык шыырак ойнакчылары «Хорум-Даг» колхозта база ажылдап турар. Ындыг-даа болза колхозтуң удуртулгазы боттарының спортчуларын маргылдааже чоруттайн барган. Мындыг чижектер эвээш эвес.

Моон мурнунда чылларда маргылдаага тиилээн командага шилчиир кубокту тыпсыры эки чаңчыл турган. Ам ол кубок шуут читкен. Өске талазында, акша-төгерик чедишпес, үе берге-даа болза маргылдааның организакчызы — Спорткүркому ону эрттиреринин организастыг ажылдарын баш удур кылып, стадионуң иштинге доозу белеткеп, судьяларны болгаш эмчилерни четчири-биле тургускаанын демдеглээри артык эвес.

Виктор КАРА-САЛ.

АРГЫЖАРЫНЫҢ ХАЛАЛЫЫН

Өвүр районнуң Дус-Даг, Чаа-Суур көдээ Советтериниң девискээринде чурттап турар чон Торгалыг — Хандагайты аразынга неделяның дөрт хүнүнде доктаамал маңнап турар автобустуг турда, магалыг-ла турдувус. Район төвү Хандагайтыже, өске районнаргаа, найысылал Кызыл хоорайже-даа чорук-херээн бүдүрүп алыр дээнде хала чок турдувус. Ол автобусна ажылдап турган чолаачывыс Очум-оол Кара-Монгуш ажылынга кончуг кызымак, чонунга мактаалыг ажылдап турган кижи чүве. Машина-техникага камныг, эргижирээн автобус үрелип каарга, оозун септеп-селип алгаш, чонну чедер дээн черлеринге саат чок чедирип турду.

Чадаана АТБ-ниң удуртукчулары чолаачывыска чаа автобус бээр бис деп чеже-даа аазап келген. Ол хоозун аазаашкын болган. Эрги чүве эрги-ле болгай. Чеже-даа септээрге үрелгеш турар. Чонну аргыштырып турган автобузувус Торгалыг суурга келгеш, коробказы үрелген. Ону совхоз директорунуң бажыңынга чаңында тургузуп каандан бээр ийи ай чеде берди. Кыштың соогунда аргыжар чүве чок ат болдувус-ла. Кызыл — Хандагайты — Торгалыг аразынга ужуп турар самолёдувус чай төнүп, күс дүжер бетинде-ле янзы-бүрү чылдагааннар-биле ушпастаан, халаптыг чүве-ле болгай.

Торгалыг — Чадаана аразынга бичии автобус чоруп турган чүве. «Пассажирлеример хөй-дүр. ПАЗ автобус-биле солун бээр бис» — деп, Чадаана АТБ-ниң даргалары аазап турза-турза, бисти сотка олуртуп каан. Бистиң көдээ Советтеривис даргалары чоннуң аргыштырылгазын эжиждер айтырыгны Чадаана АТБ-ниң удуртукчулары-биле дутуржуп, негээр ужурлуг. Ынчалза-даа олар бо айтырыгны кичээнгейге албайн турар. Даргаларда чүү боор. Хурал-суглаа болур дээнде, совхозтуң чиик машиналарынга олурупкаш, хаптар. Ажыы-биле чугаалаарга, шак мындыг соокчарда оларның чонну кээргээр, човаар чүвези кайда боор. Машина-балгатка чоруурунуң өртек-үнезин чежелаа улгаткан болза, чон ону аарымнас, демей-ле чорук-херээн чогудуп чоруур апаар.

Тыва Республиканың Министрлер Төвүлелиниң Даргазы, Тыва Республиканың депутатизинге кандидат Шериг-оол Дизижикович Ооржактан Дус-Даг, Чаа-Суур сумуларының чонунан мындыг дилээвис бар. Бистиң аргыжылгавыска дуза кадып, Чадаана АТБ-ниң дамчыштыр бистиң суурларывыстың чонун аргыштырар улуг автобустан чугаалажып бээрин дилеп артыныс.

Дус-Даг, Чаа-Суур сумуларының чонунуң өмүнээзинден Михаил ИМАЖАП.
Пенсионер.

ШКОЛАГА ӨӨРЕТСЕ

Чаагай чаңчылдарывыс, шажын-чүдүлгевис эгиттинген. Туулунга чедир узуткаттынган чүвени катап тургузарын дыка берге. Бистер аныяктар суг болзувусса, чонувустуң чаңчылдарын эки билбес-тир бис. Чаңчылывысты аныяк-өскенге чедирери-биле школа программазынга «Тыва чаңчылдар» деп өөредигни киирзе кандыг чүвел? Бо өөредигге холбаштыр шажын-чүдүлгениң эки чүвелерин ап, азы киириштирип, өөренкчилерге өөрөтсе ажырбас боор. Сарыг-шажынның өөредиин кончуг солун.

Чаа төрүттүнген, кавайда чыдар хензиг чашты эн-не арыг кижи дээр. Чүге дээрге ол черге кылаштап, өөтсиген безин сый баспаан, кымыскаак, доос-кара дээн чижектиг бичии амытаннарга суг хора чедирбээн боор турар болгаш эн арыг, кем чок кижиге санаттырып турары ол. Кайы хамаанчок ыяш сыкпас, сыгырбас, «кызыл-дустаан» кижиниң адын адавас дээн чижектиг эки талаларын школага өөретсе чугула деп бодаар мен.

Аныяктар кандыг-дыр бис. Аксы-мурнувус ойдакайда, чогуш-содаа, оон дорайтаза өлүржүп-чидиржиринге чедер-дир бис. Оон уржүү болза, шажын-чүдүлгевисти, чаагай чаңчылларывысты билбезивисте. Сарыг-шажын амылыг-ла чүвени өлүрүп болбас, аңаа хора чедирип болбас деп өөредип турар болгай. Ынчангаш школаның программазынга шажынның эки өөредиглерин киириштирип, школаже сарыг-шажынның төлээлерин чалап, өөренкчилер-биле ужуражылгаларны эрттирер болзувусса, черде багай эвес, эки түнелдиг боор деп бүүгреп турар кижи мен.

Байыр-Белек НУРЗАТ.
Кызыл-Сылдыс ортумак школазының башкызы.

ЧАДАРААНДА ХАМНААР

Ам 76 харлыг боор кырып келдим. Бо чурттап эрткен үемнин иштинде, хам, ламаларның, феодалдарның корум-чурумун, ажыы-чаңын, эрге-дужаалын көрүп келдим.

Тывага 1930 чылдарга чедир лама, хамнарның саны улам көвүдеп турган болгай. Лама, хамнар дээрге бай феодалдарнын көл дузалакчылары болуп турган. Олар дээрге феодал байларга ооргананыр, туразы-улуг, «Улуг хам», «Улуг хелиг башкы» бис деп, туразында чаннар, үүлгедир кижилер болуп, кедереп турганы чажыт эвес.

1930 чылда нам болгаш чазак феодалдарның, улуг бай, лама, хамнарның хорегизин хавыргаш, эргезин казааш, беш бода мал четпес ядыы араттарга үлеп бергеш, чамдыктарын өске кожуннарже шолуп-даа турду. Чүге дээрге чамдык кайгал кижилер хам, ламалар бис деп алгаш, чонну мегелеп чиир, коргудар, мегелээр чоруктар көвүдээн турган болгай. Оон соонда хам, ламаларның шын-мегезин шылгап көөр, дидимчүреккир нам кежигүннерин комиссия хевирлиг тургускан. Ол улустуң хынааны-биле чонну мегелеп турганнар илерээн. Оон соонда хам, лама меге хуулгаазын чүве-дир деп чүве оон тывылгаш, бурган-чүдүзүнге тейлевес, сүзүглевес деп чүве Тывага тыптып кээп, бурган, шажыңга чон чүдүвейн барган. Чамдык чижек хөөнүг кижилер-ныгаар шажын-чүдүлгеге хораны чедирген. Шынап-ла, ол үеде лама, хамнарның аразынга лама, хам эртеми чок кижилер мегелеттинин чорун турганы илерээн. Ол бужар чорук амгы үеде база тыптып келгени бисти хомудадып эгелээн.

Бодап көрүүр даан. Эрткен чылын Бай-Тайга районнуң Кызыл-Даг хүрээзинге ном билбес кижи лама мен деп чеде берген, номну дедир тудуп алгаш, мегелеп турганынып илерээнин телевизорга көргүзүп, чугаалап турганын номчукчулар утпаан боор. Чамдык мегечи кижилер ном, судур билир болуп алгаш, эки чүвелерни багай деп өскертип, кижилериниң сагыш-сеткилин хомудадып турганы чажыт эвес болгай.

Мен Сүт-Хөл районнуң Хөр-Тайга чурттут болгаш Чадааның алдыы, үстүү хүрээлериниге барып чедип, аңаа тейлээн-даа кижи мен. Ылаңгыя Үстүү хүрээ эн-не онза, чараш чаагай, кызыл будук-биле будаан, иштиндаштын алдын-моңгун-биле каастаан, онза-ла ийин. Хайыраан хүрээ хевээр турган болза, амгы үеним аныяктарынга тергинин-не кижизидикчи белек болуп ийик.

Михаил ЧАМЫЯН.

КИНО

МАРТ 12-де

«НАЙЫРАЛ»: «Гита из Ситапура» (Индия, 2 серия-лыг) 9.30, 12.20, 15.10, 18.00 шактарда. ВИДЕОЗАЛ: «Вурдалаки» 9.50, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Испанская актриса для русского министра» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«Тыва автотранс» каттыжышкынның өөредилге-курс комбинадының 1990 чылдың март 30-де Владимир Эрес-оловичи Монгуштуң адынга тывысканы ЯО сериялыг № 0011600 чолаачы херечендели читкени-биле, ону күш чок деп санаар.

«Тыва алдын» бүдүрүлге «Терлиг-Хал» биче бүдүрүлгени дамчыштыр чугай садып турарын дыннадып тур. Сонуургалдыг организациялар болгаш бүдүрүлгелер баш удур толелгени дараазында өртектер-биле шилчидер:

хаптаваан тудуг чугайы — — тонна дээш 2300,0 рубль;
хаптап каан тудуг чугайы — тонна дээш 4800,0 рубль;
мрамор сайы — тонна дээш 30,0 рубль.

Каа-Хем суурда Агрүлетпүр банкызында санажылга саныныг дугаары 46806. МФО 264 169.

Енисей пароходствозунуң Кызыла район эргелелиниң хемчилери бо чылдың эжиндиришкининге эки белеткинип алган. Бо коллективтиң кежигүннери салдаышкын сезону доостуру дилек, теплоходтарны, буксирлерни септелге базазынга тургускаш, кыштаныр оларны септеп эгелээр чаңчыттыр. Ынчан капитаннар, штурманнар болгаш матростар шуптузу септекчилер апаар. Чүге дээрге ында ажылдап турар улус камгаары, моторист дээн черлериг ийи-үш мергежилдиг кижилер болур.

Рынок харылзаалары калбарганы-биле холбаштыр хемчилерни ажылында чамдык бергедээшкиннер база тургустунуп келген. Ылаңгыя артык кезектерни болгаш кывар-чаар материалларны өртек-үнезиниң улгатканындан чүк сөөртүүнүң, пассажирлер аргыштырарының өртээ база улгаткан. Хамаарышкан организациялар, бүдүрүлгелер-биле керээ дугуржулгаларын кылып турган, хемчилер республиканың улус ажыл-агыйынга чугула херектиг чүүктерни сөөртүр, пассажирлер аргыштырар талазы-биле планныг онаалдаларын ыяап-ла күүсеириңге бүзүрелдиглер.

ЧУРУКТА: септеттинген буксирлер.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совезе Министрлер Төвүлелиниң «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефондары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
☐ оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
☐ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
☐ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
☐ социал айтырыглар — — 3-36-82;
☐ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
☐ ниитизел политикиг — 3-34-98;
☐ улус депутаттар Советтериниң
☐ мергежилер болгаш спорт 3-34-37, 3-41-23
☐ очулга — 3-34-39, 3-34-98;
☐ чагаа — 3-39-03;
☐ корректорлар — 3-34-19;
☐ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
☐ солун келбейн барганда
☐ бухгалтерия — 3-37-11; — 2-32-75;

АГАР САНЫ: «Тыва сопбаны № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29295 экз. Чагыг № 40.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 50 (14774) 1992 чылдың март 13, пятница

Чагыдар өртээ 10 коп. Салар өртээ 50 коп.

Соңгулдаларга уткуштур

КЫМНЫ ШИЛИП АЛЫР БИС

Президент соңгулдалары-биле холбашкан «Шын» солунга кээп турар чагааларны номчуп, таныжып орарга, Тыва Республиканың баштайгы Президентизинге кандидаттар Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржактың, республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының чингине директору Баир Түлүшевич Санчиниң кандидатураларының кайызын-даа деткип турарын оларның авторлары илередип бижип турар. Президентиге кандидаттарның кайызы-даа ажыл-агый-биле холбашкан ажыл кылып чораанын соңгукчулар база эки билип турар.

Соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде Президентиге кандидаттар Тыванын барык бүгү районнарынга чедип, ажыл-ишчилер-биле ужуражылгаларны эрттиргенин солунга доктаамал чырыдып келдивис. Өртектерниң эмин эрттир улгадып турарынын, рынок харылзааларынче дужа-келбиже шурап киргениниң ажыы үүл, өртектерни хостуг болдурганының соонда чоннуң кол кезээнин күсели-биле ийи-чангыс кижилер эмин эрттир байып туруп бербес бе, черни хуу өнчү кылдыр берген ажыы үүл, экономика талазы-биле буураашкындан канчап уштунуп үнүп алырыл, чоннуң аъш-чем, идик-хеп-биле хандырылгазын канчап экижидерил дээн чижектиг хөй айтырыгларны Президентиге кандидаттарның соңгулда мурнунда ужуражыышкыннарының үезинде чон хөйнү салып турган. Чонну дүвүредип турар бо айтырыгларга Президентиге кандидаттар ол ужуражыышкыннар үезинде бергилээн.

Март 15 — бистиң республикавыска бир онзагай хүн болуп төөгүге бижиттинер. Бо хүн Тывага Президентини бир дугаар соңгуур бис. Тыва Республиканың Президентизинин соңгулдаларының талазы-биле кампания үезинде чежемейнин-даа каас сөстер эдип турган болзувусса, кижи хүнүн бодап чурттавас-ла болгай. Мынчангаш соңгулдалар бүдүүзүнде кижи бүрүзү боданыр ужурлуг бис. Тыва Республиканың Президентизи кым болу бээр ирги? Бөгүн бистиң шуптувусту дүвүредип турар айтырыг бо. Республиканың даартагы хүнү, бистиң салым-чолувус Президентиге соңгуп алган киживистен кол хамааржыр деп чүвени база-ла медереп билип турар бис.

Соңгулдалар түннели кандыг болурун, борта кым тиилээрин амдыызында чугаалап шыдавас бис. Бүгү чүве кончуг дүрген өскерлип турар апарган шаг ышкажыл бо. Эрге-хоойлулуг күрүне деп чугаалажыр болгай бис. Ынчангаш хамааты кижи бүрүзү күрүнениң соңгулдалыг кандыг-даа алban-дужаалынга бүрүткедир болгаш соңгуттурар эргелиг.

...Тыва Республика баштайгы Президентилиг болур-дур. Ынчангаш Тывавыстың келир үезин медереп билгеш, Президентини шилип алыры кайы хире харыысалгалыг болур ужурлугул деп чүвени соңгукчулар угаап бодаар ужурлуг бис. Ол Тыванын салым-чолу... Оон аңгыда бистиң боттарывыстың салым-чолувус-тур. Ол төөгү-дүр. Президентиге кандидаттарның кайызы-даа бо бедик алban-дужаалга төлептиг кижилер.

Ынчангаш Президентиге кымны шилип алырывыс соңгукчулардан хамааржыр. Тыванын баштайгы Президентизинин соңгулдаларынга идепкейлиг киржиили!

Рынок экономиказынче шилчиириниң харыысалгалыг үе-чадазы

ИНФРАСТРУКТУРА АЙТЫРЫГЛАРЫ

Экономиктиг реформаның болгаш рынокче шилчилгенин үезинде рынокту инфраструктуразы деп адаарывыс рынокту тускай albан черлерин тургузары эргежок чугула апаар. Инфраструктура дээрге-ле адаккы структура (тургузуг) дээн ол. Оон алыс ажыктыг талазы — рынокка ачы-дуза чедирип, оон ханчырыдгаын чорудары. Рынок харылзааларының үезинде янзы-бүрү бүдүрүлгелерге, albан черлеринче ачы-дуза чедиринин системазын тургузуп albайн чыткаш, рынокче шилчиири дээрге-ле, бажыңның таваан салып albайн, оон бодун тудуп эгелээнин-биле дөмей-ле. Таваа бижыг эвес бажың удатпас бустун дүжүп каар болгай.

Рынокту инфраструктуразынга коммерция банкылары, страхование компаниялары, биржалар, аудитор (дугуржулга өзугаар бүдүрүлгелерниң сан-хөө байдалын сайгарар, оларга суме кадар) организациялар, маркетингинин (бараанны хөйнү садары-биле рынокту шинчилээр, хайгааараар), брокер (садыгжы биле садып алыкчының аразынга харылаа тургузар), консалтинг (бүдүрүлгелериниң экономиктиг ажыл-чорудулгазының, рынокту прогнозтаарының талазы-биле садыгжы алы садып алыкчыга суме бээр) дээш өске-даа конторалар болгаш фирмалар хамааржыр.

Тыва Республиканың улус ажыл-агыйының экономиказын чогумчулар болгаш рынокче шилчиринин талазы-биле чазактын программазын хүлээп алгандан бээр бир чыл ашкан. Ол үениң иштинде рынокту инфраструктуразының кол-кол кезектери бистиң республикада хевирлеттинген. «Тыва кредит», «Тыва агроүлетпүрбанк», «Тыва соцбанк» деп коммерция банкыларының системазы тургустунган, бараан биржалары, брокер конторалары, аудитор албан чери, страхование фирмазы тыптып келген.

Коммерция банкылары ладыыр үлүүнүн үндезинге тургусттынган. Үлетпүрүн, тудутпун болгаш өске-даа 28 организациялар «Тыва кредит» деп коммерция банкызының тургузукчулары болган. Амгы үеде банк 500 ажыг клиентилерлиг. Үлетпүр болгаш тудут организацияларынга ачы-дуза чедиринден аңыда, кооперативтерге, бичe бүдүрүлгелерге, арат (тараачын) ажыл-агыйларга, фермерлерге дуланы чедирип турар. Санхөө талазы-биле клиентилерге ачы-дуза чедиринге ажыл-чорудулгазы-биле бадыткаан. Россия банкыларының «Россия» деп ассоциациязынга кирип, өске девискээрлер-биле сырый ажыл-ишчи харылзааларны бо банк туда бергеи. Банкының тургузукчуларының чоокта чаа эртип, 1991 чылда оон ажыл-чорудулгазын түнязын хуралга оларнын эки үнелелин алган. 1992 чылда бо банк ажыл-чорудулганын акционер хевирниче шилчиир.

«Тыва кредит» банк факторингин (бухгалтер, информация, чээли, юридиктиг дааш хөй талалыг ачы-дуза чедирери) бир дугаарында республикага ажыглаан. Мынды хөй талалыг ачы-дуза чедиргеси кончуг ажыктыг деп чүвени ол «Тыва агроүлетпүрбанкы» тургузукчулары агроүлетпүр комплекизинин 140 бүдүрүлгелери болгаш организациялары болган. Банк 1000 ажыг клиентилерге сан-хөө ачы-дузазын чедирип турар. Оларның саны арат (тараачын), фермер ажыл-агыйларның, агроүлетпүрүн биче бүдүрүлгелериниң тыптып турары-биле холбаштыр улам көвүдеп орар. Амгы үеде безин ында 94 арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар боттарының агар санын ажытканнар. Оларга элээн шору дуланы банк чедирип турар — 6 миллион рубльдин чээлизин бергеи. Чээли алганыээш хуулар эгидер талазы-биле дуланын эрттирген өрелер бо ажыл-агыйларда барык чок. 1992 чылдың февраль 1-де байдал-биле алырга, чүгле 12 мун рубль болган. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар-биле банкының харылзаалары кереэ үндезинге тургусттунган, оларга бөөр чээлиниң түүү ажыл-агый программазының хемчээлинден, чарыгдалдарындан болгаш орулгазындан хамааржыр.

«Тыва соцбанк» деп коммерция банкызының клиентилериниң саны 300 ажыг. Оларның аразында коммерция структуралары база бар. Оон ажыл-чорудулгазында бергелээшкиннерниң дугайында парлаалга чырыдын турган болгай. Сан-хөө талазы-биле нарын үүлдер бар-даа болза, банк ажылдап турар.

Банк системазының реформазы банкыларның бүдүрүлгелер-биле харылзаазын үндезинин-биле өскерткен. Чээли бөөрининг аргалары алгаан, клиентилерге ачы-дуза чедиири шалыпкынаан. Республиканың

(Төнчүзү 2-ги арыында).

Тожудан ийи чагаа

Кичээнгейге алза чогуур айтырыглар

ИВИ ТӨНЕР ЧЕТТИ

Бо чагааны бисивес эргам чок болду, чүге дээрге иви фермазында байдал дыка дүвренчиг.

Сөөлгү үеде Тожуның ивижилериниң амыдыралчуртталгазын экижидер дээш элээн хемчеглерни ап турар-дыр. Ажыы-биле чугаалаар болза, шагдагы үеде иви малдан турган кижилерге девискээрге амгы үениң ивижилери бо-моңгуудаа, аъш-чем-даа, идик-хеп-даа талазы-биле эки хандырылган болдур ийин. Оларның дугайында сагыш салыышкынны ивижилер долузу-биле чандырбайн турар. Ивизин черниң черниге ээн каапкаш, суурга 2 ай чедир турар-дырлар. 1991 чылдың ноябрь, декабрь айларда, 1992 чылдың февраль айның ортаа үезинде ивижилер болгаш бригадир суурга турдулар. Эзи калган ивилерни бөөрүп болгай. Ивиниң мынчаар кадарарга, төнүп турбайн канчаар. Иви төнер четти деп адаарыып турар хлревисте ындыг-ыр бис.

«Тоора-Хем» совхозта ивиниң үүдү кончуг бөгөй деп болаар мен. Ивижилериниң харыысалга чоо азылынын түнелинде бөөрүгеен ивилерни аарып олген дээш үндүр актылап турар чыгыы. Ивиниң ыыгаар хорап турарын мал эмчилери база чажырып турар.

Иви малды канчаар малдап турарын шыннын-биле сайгара көөр үе келген.

Шомбуй САМБУУ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ЭВЭЭШ КИЖИ АЖЫЛДААР

Тожу районнуң «Май 1» совхозта мал ажылы дыка берге байдалда келген. Кем көөр болза, каракка илдеп. Мал ажылының баксыраанының чылдагааны — сигенчирбиш аймаан белеткеп ап шыдавайн - турарында. Сөөлгү үеде чагырып дужаадып ажылдавас мен дээш, орта ажылдаар кижи эвээжеми.

Чазын эвээш-биче мал чеми тарып алгаш, оны кузун ажаап чазын шаанга кирер-дир бис. Машина-техника үрелген, ажылдавас боор, оон кадында ажылдаар кижи база аъдып. Тожуда оът-сигенниг черлер хөй. Кончут сигенниг черлерден безин кезип албайн турар. Эң сигенниг Арыг болгаш Ак-Хем деп черлерге сигенчи бригада баарын баргаш, чаңгыс тудум курсаг сиген кылып албаанынга кижи шыныгыр арга чок.

Оо Ак-Хемниң чанында Соотту-Чаны деп черге 3 чыл кыштадым. Мурнуку үеде сигенни оон хойну кезип ап турган. Эрткен чылын ында кыштаг чаныга силосту салбаан, саванды белеткевээн. Ам канчаар, сиген чок черге кыштадыр эвес малды совхоз төвүнге сентябрь айда-ла сүрүп алгаш келдивис.

Шагда сигенни район төвүнден келген азы өске черлерден эвилеген бригадалар белеткеп турдулар. Ол база ынчаар организастаза кандыг чүвел? Мал чеми чокта малчыныларга дыка берге-дир.

Сыңмыдыг ДАЖЫРГАН.
Ий суур.

ПАСПОРТУҢАР АП АЛЫҢАР

Март 15-те эртеңгинин 7 шактан эгелеп 197 соңгулда участоктарынга Тыва Республиканы Президентизинге бадылаашкын эгелээр.

18 хардан өрү назылыг бүгү хамаатылар соңгулдага киржир эргелиг. Аная чүгле психиктиг аарыг болгаш суд шинчекели-биле ол хүн хосталгазын казыыр черлерде олурып турар хамаатылар киришпес.

Соңгулда участогунга паспортун көргүскеш, соңгукчу кижи бюллетень алганын бадыткап, хол үжүү салыр. Бюллетеньде Президентиге ийи кандидаттың Ш. Д. Ооржактың болгаш Б. Т. Санчинин фамилиялары бар. Бир эвес соңгукчу Ш. Д. Ооржак Президент болуруунга төлептиг деп шиитпирлеп алган болза, кандидат Б. Т. Санчинин адын шыйып кааптар, а бодунуң шилилгезин Б. Т. Саичиге доктаатқан кижи болза, кандидат Ш. Д. Ооржактың адын шыйып кааптар. Мындыг вариант база турып болур: соңгукчу ийи кандидаттың фамилияларын иелдирип шыйын кавакан — бо таварылгада соңгукчу ийи кандидатка удур бадылаан деп санаар. А бир эвес соңгукчу оларның иелдирзин арттырып каан болза, бюллетеньни күш чок деп санаар.

Бюллетеньде оралакчы президентиге кандидаттарның дутайында түүлдер база бар. Соңгукчуларга маңаа хамаарыштыр сагындырарым болза, оралакчы президент дээш түүнелдерни үндүрбес. Ынчангаш бюллетеньни ол кезээн долдурбас.

Бир эвес соңгукчу кижи ол хүн кадыының байдалы-биле соңгулда участогунга кээп шыдавас болза канчаарыл? Ол баш бурунгаар участок соңгулда комиссиязынче бажыңынга соңгуурунум дугайында билдириишкин киирер.

База мындыг түүлдү айтыксадым: өске паспортар албаар. Соңгуур эргезин хамааты бүрүзү боду күүсеир ужуруг. Өскелерниң орнунга бадылап болбас.

Адак соонда. Соңгулда участоктарынга бадылаашкын 22 шакта доостур.

Петр САМОРОКОВ.
Төп соңгулда комиссиязының секретары.

СПОРТЧУЛАР, МЕҢЭЭ КАТТЫЖЫҢАР

Чөрби ажыг чылдар дургузунда спорт-биле «халбактанчыл» кээп, республиканың спортчу ат-алдарын камгалаарынга, улам хөгжүдеринге эвээш-биче-даа бол, үлүүмну киирип келдим. Ол-ла үеним лургузунда эвээн-не хөй биче эвес эрге-дужаалдыг даргаларны көрүп, оларның янзы-бүрү хуралдарга, ужуражыышкыныларга илеткел, саналоналдарын дыннап-даа, номчуп-даа пат болган мен. Оон бир эскерип келген түүлүмну маңаа демдеглекседим: оларның да билбезин, та херекке албалы, та өжегерээн ынчаары ол, республика амыдыралының дыка-ла хөй талаларынга доктаап, оны, моны сайыгадыр, дузалаар, деткиир деп турзажок. «спорт» деп сесту шын-на сеткилиниден чугаалап, аная хамаарыштыр сорулгалар салыр даргалар аажок-ла хопар боор чүве.

Тыва Республиканың баштайгы Президентизинге кандидат Шериг-оол Дизижикович Ооржактың соңгулда мурнунуң программазында «Спорттуң улам хөгжөөн турарын бүгү тала-биле деткиир мен» дээн сеткилиге дыка-ла таарышты.

Оон аңгыда мындыг түүлдү база онзалап демдеглээр боладым. Кандидат Москванын Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый академиязын кызыл диплом-биле дооскан кижи-дир. Кыдыг-кызыгаар черден келген тыва ооллуң ындыг негелделиг дээди ооредилге черин тергин эки доозарынга аная эвес салым-чаяан, бижыг туруш, чуткул херек турган дээрзи чугаажок. Чүгле бо безин кижинин сагыжынга эвээш эвес бодалдарны киирер, чоргааралды тывылдырар чораан.

Бир эвес Ш. Д. Ооржак Президент апаар болза, Тыва Республикага күш-культурага болгаш спортка хамаарыштыр шуут тускай доктаал, шиитпир, чарлык хүлээп алдынар, спортчуларга хамаарылга өскерлир боор дээрзинге бүзүрээр-дир мен.

Ынчангаш өске үзел-бодалдыг чамдык кижилерниң суртаалынга алыспайн, «ындыг дидир, мындыг дидир» дээрлерге дыка бүзүревейн, таварыып келген бергелерни чону-биле кады чүктеп эртеринге беленин көргүзүп чоруур төлептиг кандидат Ш. Д. Ооржак дээш бадылаарымны айтып, республиканың спортка хандыкшылдыгларын менээ каттыжарынче кыйгырдым.

Чадамба ООРЖАК.
Хүреш тренери.

КИРЕРИ-ДАА, ҮНЕРИ-ДАА ХОСТУГ

● Демократтыг Россия» шимчээшкининин Тывада салбырының «Содействие» солунга үндүрген Медеглелинге болгаш тыва чонга Кыйгырыынга харыы кылдыр ●

Хүндүлүг демократтар! Россияга-даа, Тывага-даа демократтыг тургузугну деткиир, бижыглаар талазы-биле Бот-догуйнаан Тываның улусчу намы силерниң-биле дөмей туруштут. Силерниң хөй-ниити политиктиг ажылыларны деткип турар бис. Ынчалза-даа

«Содействие» солунга үндүрген Медеглелиннерни болгаш Кыйгырыынарны номчаап, кайгап хаамадывыс. Ол документилерни чогум Тываның чурттакчылары (национальдан хамаарышпайн) бижээн бе, азы оон даштында чурттап турар улус бе, деп бодал кирип кээр-дир.

Силерниң Медеглелиннерниң кол-ла утказы — Россиядан үнер эргени республикаларга (оон иштинде Тывага) бербес деп турар-дыр силер. Шынап-ла, үнер эрге чок турган үевис-моон мурнунда турду чоп. Ол дээрге ССРЭ-ниң тоталитарлыг системазының үези. Аная удур Борис Ельциниң баштаан шимчээшкинин силер-даа, бис-даа деткээн бис. Ам катап эгидер бис бе? Княжи болза хире бергеш дедир үнер арга чок черже кирбесле болгай. А республика?.. Боданып көрөөлинер!

Россияның өзулуг демократтыг, бижыг, хөй национальдыг күрүне кылдыр сайыраарын күүсеер болзувусса, оон субъектилери — национал республикалар база хостуг болур ужурлуг — кирер-даа, үнер-даа эргелиг. Медеглелде үнер эргелиг болурун негээрин үнер бис деп негелде-биле бүдүн солуп каан-дыр. Республиканың Дээди Совети Россияга Тыва Республика Федеративтиг кереэ өзугаар кирер деп шиитпирледи чоп. Ону деткиже эки боор.

Медеглед Тывада орустан чуваалар хамаатыларының эргелерин камгалаарынче угланган деп билип тур бис. Аная чөпшээрешпес арга чок. Ол чугула айтырыг-дыр, ону шуптувус кады шиитпирлээр ужурлуг бис. Ынчалза-даа Медеглелде чамдык таарымча чок түүлдер бар-дыр. Биреезе, ында «Тывадан дашкаар чурттап турар өзулуг хостуг улустуң хөреңгизи-биле... «тыва» чонуң төлөөлери» социализм тургузуушкунуң уламчылаар» дээн элдеп. Тыва чон канчап хостуг эвес болу берди, социализмни кым тургузуп эгелээнил? Ийиде, республикадан дашкаар «бодунуң аъс-кежиг дилеп» чоруп турар улусту Тываның чонунуң «эн-не ажылтыр болгаш мергежилдиг кезээ» дээн тус черниң чурттакчыларын бастып көргени ол эвес бе? Мындыг медеглелдер 1991 чылда төп солуннарга үнген Тыва дугайында түүлдер-биле демейлежи бербес бе?

Тыва Республикага Президент соңгулдазынга хамаарыштыр чонга силерниң Кыйгырыыларда мындыг айтыыг салдыган: «Республикага Президент эргечагыргазының хөрөө чүл?» Оон хөрөө чок дээш, «Тыва Республикага баштайгы Президентизинге соңгудары-биле киржип турар ийи кандидадывыстың кайызын-даа шыйып кааптывар» дээн-дир силер. Ол таарыыр чоор бе?

Бистиң намывыстың туружу ындыг эвес. Республиканың чонун Президент соңгулдазынга идепкейлиг киржирин шагда-ла дилээн бис!

Бот-догуйнаан Тываның улусчу намының күүсекчи чөвүлели.

КАРА ӨШКҮ КАДАРЧЫЛАРЫНДА, азы Мөңгүн-Тайгада алтай уксааның өшкүлери

Чоокта чаа Мөңгүн-Тайга районга чорааш. ССР Эвилелинин 60 чылы аттыг совхозтуң кезек малчыныларын база кезээн бис. Буступ дүшкен ССРЭ-ниң адын эдилээн бо совхоз шаанда колхоз кылдыр тургусту-нганындан бээр 1982 чылга чедир «Малчын» деп чараш аттыг турган. Ам ол атты совхозка катап эгидеринин дугайында шиитпирни кожуун Совединиге хүлээп алганын, ону куштуг кылдыр бадылаанын бо материалды белеткеп тура, билип алдывыс.

Совхозтуң эрги азы черле эгиттинип-ле кээр боор деп болап чораанныларын күселиниң боттанганы ол. А канчаарга-даа ол черниң бөдүүн чону малчыныр болган чораан болгаш ол ажылын, өөренген амыдыралын када салырлар. Доора-Ховуну ашкан машина орууунуң ол-бо чарыында колан-колан хойлар хаваар оттап чорлар. Доора-Ховуну ашкаш, Чеди-Тейлер уунче халдып бадып келириске безин кезээде хар чок чыдар черлер харлыг болду. Каргы ол чарыында Хүрен-Тайга тайгаларыла харын чүгээр кара. Ынчангаш Мөңгүн-Тайганың малчыныары бо кыштыг база хар улуг, мал чеми эвээш, берге байдалларда арттырып турарын чолаачывыс чугаалап чорду.

Коозур-коозур кызыл хаалдарлыг, ыскык мөөстерлиг Колдургайда кыштага келдивис. Ында бо совхозка үш чыл бурунгаар кожазы Даг-Алтайдан эккелген семдер кара чөөктүг притон уксаалыг өшкүлерни Бичеоол Тас уруглары-биле каларын турар болду. Чогумна үш чыл бурунгаар Бичеоол Тасович болду 200 төрүүр өшкүнү, 10 хуманы Даг-Алтайның Кара-Даргат колхозтан болу барын сурып эккелген кижи болду.

— Ынчаны ол садыг эккелген өшкүлериис аз 600 чедир өскеш, ийи коданы болдувус — деп. Б. Т. Тас чугаалады. — Ийи коданы өшчүвүстүн бирээзи бо, а өскезин Кара-оол Докулович Донгак Кызыл-Шанчыгда каларын турар. Ийи коданың кайызы-даа төрүүр. Чогум төрүүрү апрель айда, а ам өшкүвүстүн чоогун дыраа ап тур бис. Соңгуурган көрүцер даан, кажаада — дээш, ол бисти чалады.

Делгем, чырык кажаада кезек шыырак ооллар — 9 кижи семдер кара өшкүлерни тускай шүүрлер-биле дыраа, чөөгүн адырын ап олурлар.

— Совхозтуң Диномей Демчинге удуртқан 9 кижи составтыг тудугжу звеноунуң ооллары-дыр бо. Ам үш дугаар чылында бо-ла өшкүлерни чөөктеп турар.

— Ынчаны ол садыг эккелген өшкүлериис аз 600 чедир өскеш, ийи коданы болдувус — деп. Б. Т. Тас чугаалады. — Ийи коданы өшчүвүстүн бирээзи бо, а өскезин Кара-оол Докулович Донгак Кызыл-Шанчыгда каларын турар. Ийи коданың кайызы-даа төрүүр. Чогум төрүүрү апрель айда, а ам өшкүвүстүн чоогун дыраа ап тур бис. Соңгуурган көрүцер даан, кажаада — дээш, ол бисти чалады.

Делгем, чырык кажаада кезек шыырак ооллар — 9 кижи семдер кара өшкүлерни тускай шүүрлер-биле дыраа, чөөгүн адырын ап олурлар.

— Совхозтуң Диномей Демчинге удуртқан 9 кижи составтыг тудугжу звеноунуң ооллары-дыр бо. Ам үш дугаар чылында бо-ла өшкүлерни чөөктеп турар.

— Бо өшкүлерниң чөөгүнүң үнези кандыгыл? Мөңгүн-Тайгада ангор өшкүлер база бар болгай, а бо притон уксаанын өшкүлериниң чоогу черле тускай турган боор аа? — деп Бичеоол Тасовичтиден айтырдым.

— Ангор өшкүнү кыргып алыр, оон соонда оон дугуунуң ол уненде чери чиге хамган дугу болгай. А бо кара притон өшкүлериниң чөөгүн арте чазын (ыыш тоотузунде-ле) дыраа алыр чүве-дир. Оон соонда, биз ай хире болганда, бо өшкүлериис төрүүр. Ынчаарга, артыен чылын бо өшкүлериистиң чөөгүн Черногорск хоорайга 1 килограммны 205 рубльге дужаадывыс. Чүгле бистиң дужаган чөөгүвүс 15000 рубль болган. Ынчангаш чөөгүвүстү таптыг садыгаар болзувусса, өртөө кончуг улуг чүве бо. Кеминде боттарывыска болбаазырадып, удазын кылдыр эргеш суг салар чүве болза черле шупту акша болур чүве бо. Ынчангаш бо өшкүвүсту чүгле өстүрер, ак ангор хуналар салгаш, чөөктүн өөрүн эмин эрттир кара эвес, а бора өөнүг кылдыр кылырын база сүмележип турар бис. Ынчалза-даа ынчаар хайнактап каапторга чөөктүн шынары баксыраай бербес бе дээрзин база өөренип көөр апаар — деп, малчын тайылбырлап, коданын дескиндир көргүзүп чорду.

Улуг орулга баар, өзүүчел, шоолуг азырал чок, түс черниң агаар-бойдузунга тааарышкан алтай уксаанын өшкүлерин эккеп өстүрүп эгелээни — Мөңгүн-тайгажылларның база бир чедишкини, эки дилээшкининиң түнели болганын чугаалаар апаар... Каш чыл болган ол өшкүлер оон Тываның өске хая-даштыг черлеринче тарап оскей.

Бичеоол Тасович бир баш өшкүзүнден 790 грамм эки шынарлыг чөөктү дыраып ап турар болду. Ол көргүзүп малчын чыл санында аажок олурар кылдыр чугаалады. Чаа малды чаа черге адырап өстүрөннге, оон арга-мергежили база немежип орар. Өшкүнүн чаа толу хорамча чок, эки болганындан төрүүр 200 өшкү үш дугаар чылына 600 баш четкен-дир. А өнаа ам бо чылын база 300 хире аная немежикей.

Ачазының чыныыгыг аанде школа доосканы уругдары Алимаа-биле Анда дузалажып турарлар. Кодургайның ыскык кара мөөзинде кодан кара өшкү чатты берген өстүп орду.

Кызыл-Шанчыгда кыштап турар база ындыг кара өшкү каларган Кара-оол Донгактың кыштаанга база чорду-вус. Ында шупту 370 баш притон уксаанын өшкүлери бар болду. Оларның 290-ы төрүүр. Кара-оол Докулович ам демги өшкү чөөгү дыраар звеноунуң көзүрин манап орар.

Бо ийи өшкү коданы кайызы-даа Хүрен-Тайганың № 4 холушкак бригадазынга хамаарыыр. Оон бригадири — мал ажылының хоочуну Кара-оол Нуржутович Саяа бо берге кыштыг бригадазының эки ажары дээш улуг күштү, тыныгыр чорукту үндүрүп азылдап турарын малчыныар чугаалап турлар. Ынанмыя бо кара өшкү кадарчыларында байдал черле ыыт-ыыт өстүп турду.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

Рынок экономиказынче шилчириниң

харыысалгалыг үе-чадазы

ИНФРАСТРУКТУРА АЙТЫРЫГЛАРЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

экономиказынга рынок харыдааларының тургустунарынга коммерция банкылары кескү салдарны чедирип турарлар. Ынчалза-даа банк системазының реформазында шупту чүве чедишкиниг дээр болза, шын эвес. Коммерция банкылары экономиктиг реформага салдарлыг болзуп, рыноктуң санхөө талазы-биле бүзүредиг өйлекчилери болзун дээш ам-даа хойну кылыр апаар. Ам дээрезинде банкчылар чонуун чүгүла хереглелиг бараанарын бүдүрерин көвүдедир талазы-биле бүдүрүлгелерин ажыглыга улуг-ла салдарны чедирип шыдавайн турар. Оларның бүдүрүлгелерге бөвин турар чөлилери чаа технологияны шинээдип алырыга, бүдүрүлгенин хемчээлин көвүдедиринге долузу-биле ажыглаттынмайн, ажыл-агыйжы эвес чоруктан үнген карыгларны дугларынга чамдыызы үнүп келген. Лизинг (машина-техниканы, дериг-херекселдерни, бүдүрүлгелерни өске-даа күчүлерин үр үе иштинде арендалаары), факторинг, акциялар дээш, оон-даа өске сан-хөө талазы-биле ачы-дуза чедиринин хевирлерин банкылар чедир ажыглавайн, ажылына боттандырбайн турар.

Банкыларның ажыл-чорудулгазын Республиканың Министрлер Чөвүлелинин Даргазы Ш. Д. Ооржак-биле ужуражыышкыннарга, чазактың хуралдарынга Экономика талазы-биле күрү-комнуң коллегияларынга чангыс удаа эвес чугаалаажып келген. 1991 чылда «Тыва Республиканың банкыларының ажыл-чорудулгазының реформазының чоруп турарының дугайында» Министрлер Чөвүлелинин домтаалын хүлээп алган. Бо бүгү банкыларның ажылын экижидеринге, акша-чөлиг системазынга чогумчалыг байдалды тударынга идиг-лиг болганы чугаажок.

Республиканың чазаның кичээгейин акша эргилдезинин байдалы дүвүредип турар. Банкының кассазынга эглип кээп турар акшага демнээргे, оон чарыгаттынып турар акшаның хемчээли көвүдээн. Касса планнары күүсеттинмейн турар. Ынчангаш банкылар акша саарылгазының байдалын ай санында сайгарып турары чугула апарган. Продукция, бараан бүдүрери, ортектиг ачы-дуза чедиринин көвүдедиринин чигелелиг чөлөи-биле боттандырарынга идиг бөөр болза эки.

Бир эвес чедишкиниг ажылдаар хоозурап, банкрот болбас дизе, коммерция банкылары боттарының орулгаларының күсели-биле эргежок чугула курлавыр фондузун, чөлөи хууларының аразында ылгалының фондузун, депозитнитерниң (банкыларга клиентилерниң шыгжаттырган акша-хөрөнгилериниң) страхованиезинин фондузун, банкының банкрот болбазының страхование фондузун тургузар ужурлуг.

Аныяктарның коммерция ажыл-чорудулгазынга санхөө дузазы чедирер аныяктарының коммерция банкызын тургузуп болурунун дугайында айтырыгны республиканың чазаа өөрүнүп көрүп турар. Рынок харыдааларының улам сайзыраарыбиле холбоштур хамаатыларның хууда банкыларны тыптып келир чадавас.

Чанчыл болган болгаш девискээр ийи-биле страхование хевирлерин рынок экономиказының харыдааларының байдалынга улам хөлүдери-биле Тыва Республика талазы-биле Күүгүе страхованиезинин эргелели 1991 чылда «Азия төвү» деп акционер страхование фирмазы кылдыр эде организаттынган. Страхование дугайында 200 мың керээлерни фирма чарган. Оларның аразында экономиктиг структураларга хамаарыр кооперативтер, бише бүдүрүлгелер-биле керээлер база бар. 1991 чылда фирма 14 миллион рубльдиг страхование төлээшкиннерин кылган. Страхованиенің чаа хевирлерин боттандырар дээш фирма ажылдап турар.

Россияның Азия девискээринге чаңгыс ийи рынок биржазын тургузар, садыгдажырының хемчээлин кадартыр дээш, Бурятияга «Азия биржазы» деп акционер ниитилелди тургускан. Оон тургузуктуларының саныга Тыва Республикадан «Агроөлетпүр түүгү» каттыжыышкыны, «Тыва даг-дүгү» комбинат, авиаотряд кирген. «Азия биржазы» акционер ниитилелиниң биржа төвү 1991 чылда Кызылга ажыттынган. Болзуп ажыл-чорудулгазын Тыва биржа төвү брокер контораларының биржадан ачы-дуза алганы дээш, садыгажыышкын кылганы дээш шилчидип берип турар хуулардың күсели-биле боттандырып турар. 1991 чылдың сентябрь-декабрь айларда биржа төвү 135 миллион рубльдиг продукциязын сайгарган. Оон иштинде бараан аймаа — 51 миллион рубльдиг. Тывадан 8 миллион рубльдиг бараанарын үндүр саткан, 84 миллион рубльдиг бараанын садып алган. Бараакнарны хевир аайы-биле бөлүктээр болза, эң хөй-биле сайгартының турар бараан аграр комплекизинин бараакнары (54%) болуп турар.

Эрткен чылын биржа төвүнге 54 брокер конторалары (бир брокер черинин өртээ 5 мың рубль турда) ажыллап турган, бо чылын 22 брокер конторалары бүрүткеттиргеи. Бир брокер черинин өртээ 200 мың рубль апарган. Брокер конторалары дээрге садыгжы биле садып алыкчының аразында харыдааларны тургузуп, оларны боттандырарынга дузалажып турар юридиктиг эргелиг чедилдир.

1991 чылдың декабрь айда биржаның база бир албан чери бүрүткеттинген — хаалгыг хевирниң акционер ниитилелиниң бараан чиг-эттин «Саян» деп биржазы. Оон тургузуктулары: Тываның харыдаштырылга компаниязы, «Тыва даг-дүгү комбинат, «Тыва түүгү», «Тыва түүгү материалдары» каттыжыышкыннар дээш өске-даа организациялар «Саян» биржазының ажылының кол угланыышкыны — республика иштинге болгаш оон дашкаар бараан сайгарары. Биржаның тургузуктуларынга брокер черлерни халаска бөөр, а брокер контораларын ажылдап алыксаар кижилер болгаш организацияларга 10 брокер черин арендалаар. Амгы үеде биржаны тургузуп, баштайгы садыгдажыышкыннарга белеткеп турар.

Аудитор албанының эгези салдынган. Кооперативтерге, бише бүдүрүлгелерге ачы-дуза чедирип, оларның санхөө байдалын сайгарып, ажыл-ишти канчаар чорутса акыл дээрзинин дугайында сүме кадып болур «Абсолют» деп хуула бүдүрүлге тургустунган.

Республикада рыноктуң инфраструктуразының канчаар тургустунуп турары чазактың кичээгейинде. Бо чүгүла ажылда шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй. Рынок инфраструктуразынга информация-санаашкын төпериң киирери, рыноктуң инфраструктуразынга ажылдап шыдаар тускай эртемнилерни белеткээри, тургустунуп турар рыноктуң инфраструктуразының чогумчалыг ажылдаарын чедип алыры дээш оон-даа өске.

Рынок экономиказы тургустунуп турар берге үеде нарын орукту эртип тур бис, эрте бөөр-даа бис. Чүгле аная ханы билиним, тывынгыр чорчувусту, шуудургувусту көргүзер апаар бис.

Юрий ХЛЫБОВ.

Экономиктиг реформа талазы-биле күркомиссияның даргазы, Экономика талазы-биле Тыва Республиканың күркомитединиң даргазының оралакчызы.

Соңгулдаларга уткуштур

БАШТАЙГЫ УДААДАН СОҢГУПТААЛЫ

Тывага эң баштайгы президент соңгулдазы чоок-шулаан тудум, Тываның салым-чолу дээш тоомчажок эвес кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткили дүвүрел-биле долуп турар: түнелдер кандыг-ла болур ирги?

Өрнээ-эвыразында, кандыг-даа түнел чок болуп, ийи кандидаттың кайызы-даа херек ужурлуг бадыдаашкының санын албайн барза кончуг-дур. Ынчаарга ол соңгулда ийи дугаар күүсааже чыла берип база катап чаа кандидатуралар шилиир, оларны соңгуур апаар бис. Ынчан политиктиг аренаже кымның үне бөөрн билдинмес. Оон кадында 2-3 катап соңгулда чорудар акша-хөрөнгини дам-на-ла бергедеп турган, ынча дыка кайының алыр бис?

Ынчангаш мен бодаарымга, ам бистерниң, Тываның соңгукчуларының кол сорулгазы — президент соңгулдазын чаңгыс угда — март 15-те эрттирери. Ийи кандидаттың кайызы ол албан-дужаалга эң-не төлептигил деп айтырыгны соңгукчулар боттары шилип турган, шиитпирлээр апаар. Маңаа мындыг түүлүг онзагайлаксадым: чон кандыг болдур, соңгуп алыр удуртукчузу база ындыг болур. Бистин Тываның хөй национал чонунуң угаан-медерелдиниң деннели, үвени баш удур көрүп, болан билириниң, сарыылдыының байдалды соңгулдаан илерел кээр.

Амгы байдалда Тываның ең баштайгы Президентилиниң Ш. Д. Ооржактың кандидатуразы чайгылыш чок эртер болгу дег. Чүге дизе ол амгы премьер албан-дужаалынга безин улуг эвес күүсаа иштинде ажыллап турар хирезинде, дыка хөй чаартылгаларны, перспективтиг программаларны боттандырып кииреринге конгуг улуг салдарын чедирип турар. Оон эгелеп алган ажыл-херектери бо кончуг берге шилчишкиниг үеде Тывада чонуң амыдырал-чуртталгазының деннелин Россияның чамдык кода-хоорайларында байдалдан дора эвес кылдыр тудуп келгени каракта көстүп турар. Ажыы-биле чугаалаарга, соңгаарның чамдык хоорайларында хлеб, сүт дээш кайы хире чогуш-маргыш хунуу-не болуп турар ийик? Чүү дээ чүү дээр, хлеб ооруруңга 7 харлыг чаш ооду өлүр базын кааны тен солуннардан бо кижи номчуурга, ажыг кээргелдеп чүрек саргып, карак чажы бүлдейип келир чорааан. Бүгү чуртта кончуг берге болуп турда, бурган авыралында чүгээр байдалда чурттан чор бис. Ол чаартылгалыг ажыл-херектерге улуг доктар-моондактар салбас болза, бистин амыдыралывыс моон-даа чүгээртен экижиринге идеелдер бар.

Бис бизги-ле айтыышкын маңаар тапталган чанчылыыс-биле Президент соңгул алырга, бүгү чүве эки апаар, ындыг болбас болза, ону (өске даа даргаларны дижик) дедир ыйыгыртыр.

Удуртукчу кижилер чүгле бо-хүүн эвес, а келир-үеэзин болган чүвениң кедизин бодаар ужурлуг. Бо талазыбиле ийи кандидаттың программаларында база амгыланып турар чүүлдер барын эскердим.

Рынок харыдаалары ажыл-ишчи кижилернин эң өргелиг болуруп негеп турар. Кижи чүүн-даа башын билбейн, чүгле кайы-бир үстүү дарганың айтыышкынының күүседикчизи болуп турда, оон канчаар ажыллап каанының түнелин ам бо хүн көрүп тур ышкажыл бис. Күүседикчи кижи хлеб заводундан азы пекариядан чигир, ус, даргаан, ажыктыны оордап келген, эт комбинадының чамдык ажылдакчылары ам безин эт, колбаса муунаас, дааранылга цехтеринден пес, удазынны чайлыг удуртукчу кижилер чүгле бо-хүүн эвес, а келир-үеэзин болган чүвениң кедизин бодаар ужурлуг. Бо талазыбиле ийи кандидаттың программаларында база амгыланып турар чүүлдер барын эскердим.

Рынок харыдаалары ажыл-ишчи кижилернин эң өргелиг болуруп негеп турар. Кижи чүүн-даа башын билбейн, чүгле кайы-бир үстүү дарганың айтыышкынының күүседикчизи болуп турда, оон канчаар ажыллап каанының түнелин ам бо хүн көрүп тур ышкажыл бис. Күүседикчи кижи хлеб заводундан азы пекариядан чигир, ус, даргаан, ажыктыны оордап келген, эт комбинадының чамдык ажылдакчылары ам безин эт, колбаса муунаас, дааранылга цехтеринден пес, удазынны чайлыг адаптаалап апаар болуп, ук күүседикчи черже чеже-даа химикаттарны уруптар, машина-техниканың сектери чер болганында даларып чыдар... Бир эвес кижи ээ турган болза, ол бодунуң заводунан бир-гак калаг-даа үндүрер бе, ижип орар сүүн химия-биле чүдеди бөөр деп бе?

Кижини не-черге ээ кылбас чүве болза, бо хүн бо бүгү политиканың, чаартылгаларның хөрээ чүл? Президентини-даа соңгаан ажыы чүл ынчаш?

Черле ынчаш Ооржак дарганың программазында хандыр бодаттынган чүүлдер хөй дээрзин эскердим. Ол тургустуган кризистен уштунарының орултарын экономиктиг реформалар таварыштыр дилеп турары илдем. Оон-биле чергелештир кезек үелерде чүгле берге-лер эвес харын-даа хоозуралдар, билиппес чүүлдер, маргыжыглар болуп болурун ол дорту-биле чугаалап турар.

Оон аңгыда бистиң аграр республиканга колхозни, оон ажыл-агыйын, онзагай байдалдарын хандыр билбес кижи президентилеп олуруп алыр болза, кижи бүрүзүнүң амыдыралынга нарыыдаашкыннарны тургузуп болур. Кызыл чер бисти чемгерип шыдавайн барза, хөй сөс домактанар, митингилээр-даа эргевис чок. А Шериг-оол Дизиникович колхозны, оон ажыл-ишчин, колхозка кижиниң томаанныг, бүүргак эвес психологиязын эвт-ханыктан эки билир кижи дизе, частырыг болбас боор. Шериг-оол Ооржак колхозка ажыл-агыйн академиязын доскаш, төрөөн черинге өрөзин эгилерин орадаашкан дег өскентөрөзин сүүрү Шекпээргे келгеш, ол совхозту өрү көрүп ол дорту-биле чугаалап турар.

Оон аңгыда бистиң аграр республиканга колхозни, оон ажыл-агыйын, онзагай байдалдарын хандыр билбес кижи президентилеп олуруп алыр болза, кижи бүрүзүнүң амыдыралынга нарыыдаашкыннарны тургузуп болур. Кызыл чер бисти чемгерип шыдавайн барза, хөй сөс домактанар, митингилээр-даа эргевис чок. А Шериг-оол Дизиникович колхозны, оон ажыл-ишчин, колхозка кижиниң томаанныг, бүүргак эвес психологиязын эвт-ханыктан эки билир кижи дизе, частырыг болбас боор. Шериг-оол Ооржак колхозка ажыл-агыйн академиязын доскаш, төрөөн черинге өрөзин эгилерин орадаашкан дег өскентөрөзин сүүрү Шекпээргे келгеш, ол совхозту өрү көрүп турар.

Ооржак оларны кычыктырбас кижи. Билири-даа ол хире.

Оон аңгыда Ш. Ооржак-биле республиканың районнарынга кады чоруп чораан журналистер оон ажылгырын шуут кайгап кээр чүве. «Соңгуларны безин, кижини мурнай номчуткан турар-та, каман үүрүп турар-дарга чүве» деп, журналистерниң барык магадаан турганының хөрөнзи чаңгыс мен эвес мен.

Ажыл-агыйны чаа аргалар-биле удуртуп өтедээрин чамдык эргижирээн консерваторлуг күштерге таарымча чок-даа болза, оон өске орук чок деп чүве билдингир. Өртек өскенинин бараан-сараан хоорааныын бергелери чүгле Тыва-да эвес дээрзин билир бис, ол хиреде оон чаңгыс кижини — Министрлер Чөвүлелинин Даргазының бурхан кылдыр санап, оларны үүй каары эмин эттир чептуг эвес болур ийин.

Ынчангаш амгы бо үеэдада Тываның баштайгы Президентиниңге бүгү талаан Ш. Д. Ооржактың кандидатуразы таарымчалыг дег болгалыг мен. Тургустуугай бай-адыг боттуг-биле көөр херек. Маңаа бат барымдаалап, альтернатива дозу хевирлиг чаа «модалыг» чүүлдер сагыып тарык пок деп чүвени бодаза эки. Ажыыбиле чугаалаарга, Ооржактың болгаш Санчының кандидатуралары кайыы-даа «баштай» бөөр болза, оон ийи дугаар соңгулдага оларның кирер эргези чок. Ынчан та кым кеттүп кээр «Эргелиг лагаан» боттуг-екпе-дээре» деп мерген домуунуң чаңгыс сактып келирин эргеп эрес. Оон адыыла 2, 3 катап Президент соңгулдазын ачыа-тегерик чаңгыннаа ойнаар тарык-ишкиннеэ-даа, эргевис-даа чок. Оон база катап катаптаарбы?

Ынчангаш соңгулданың чаңгыс катап, март 15-те эрттирери-биле шупту соңгулда участокторунче каттыжыыр бис. Калы-хоомай чыгысты база ийи хаалыр.

Надежда ЭРГЕП.

(Авторнуң хуула турүүкүн бодум «Шын» сөдүүнүн редакциязынга хамаарыштыга бербезин дилеп-дим. — Н. Э.)

Партияларда, шиитпирлээшкиннерде

УЛУСЧУ НАМНЫҢ ТУРУЖУ МЫНДЫГ

Бот-догуннаан Тываның улусчу намы Тыва Республиканың Юстиция министерствозунга хоойлуга дүүштүр бүрүткеткен. Намның салып турар эчис сорулгазы — Тываның бот-догуннаашкының быжыглап база камгалап, оон амгы үеде эрегей чоруун боттуг уткашынар-биле байлакшыдып турган, алызында эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарынга киржири болур дээрзин номчукчулар билир бөөр. Ону чедип алырда, амгы үениң хүн бүрү ажыл-чорудулгазынга кандыг айтырыгларны дарый шиитпирлээри чугулал деп, айтырыг чайгаар тургустунуп келир.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Үндезин хоойлуларын хүлээп алырыга белеткел ажылдары чоруп турар. Оларны ажылдап кылырының эге үндезини — Федеративтиг керээ болгаш Россия болгаш Тываның аразында эрге-хүлээлгелериниң хуваалдазының дугайында дугуржулганың төлевилелери болуп турар. Ынчалзада бо чугула документилерни республиканың чурттакчыларынга таныштырбайн, солуннарга парлаваан, оларның санал-онаалын өөренип көрбейн, республиканың Дээди Советинге чугаалажып көөрү-биле киргенин бис чөпсүмейн турар бис. Ам база-ла таптаашкын үезинде ышкаш, кижи бүрүзүнүң болгаш республиканың келир үезинин чугула айтырыын каш санныг депутаттар болгаш чалаткаанар чугаалашкан. Хүлээп алган доктаалдан келир үеде Тыва кандыг күрүне болуру, ол бот-догуннаан республика болуп артар бе дээрзи дөрт хамааржыр.

Россия Федерациязының составынга автономиялар турбас, оларның эргелерин крайлар, областар-биле деңнээр ужурлуг дээн хөөнер Россияда болгаш Тывада эвилеп чептеэн болгаш бо угланыышкыннар ажыл чон ортузунда амгы үеде чоруп турар. Оон эрткеш, бот-догуннаашкының хевээр арттырар дээр республикалар Россияның составындан үнер ужурлуг деп, санаалды Р. Х. Попов болгаш өскеда-даа көскү демократтар кедүүп турар.

Эвилелдешкен республикаларның бот-башкартынар эргелерин бүгү аргалар-биле Прибалтикага, Бакуга, Тбилисиге ышкаш, шериг күүжүн безин ажыглап турган, кызагдаар дээн мурнунда Совет Эвилелдинге турган төптүн ораладжыышкынары ССРЭ-нин буступ дүжеринге чедиргенин билир бис. «Чаңгыс аай, улеттинмес улуг Россияны» тургузарының идеязы база мындыг халаптыг түшелге чедирип болур дээрбин дыка хөй кижилер ам медереп билир апарган дизе, частырыг болбас боор.

Бистиң намывыс Тываның бот-догуннаашкының дугайында Угуулгазын удуртулга болдурбушаан, чонуун калбак киржилгези-биле федералдыг органнарга эки тура-биле дамчыдып бөөр эрге-хүлээлгелериниңен айтыда, бүгү айтырыгларны бот-тускайлап шиитпирлээр эргелиг, Россия Федерациязының составында бактаал турар республика болур ужурлуг деп санап турар. Кедүртүүп турар айтырыгның оиза чугулазын өөренип көргеш, Россия Федерациязының составынга бистин республика артарда, чарар деп турар керээлерни телевилеллерин солуннарга, радио болгаш телевиденнеге калбаа-биле чырыдып, чонга таныштырары чугула хевирлиг. Телевилеллерге өскерилгелер болгаш немеделер киирер дугайында үнелиг санаа-онаалдар үүнүп келир болза, республикамың Дээди Советинин сессиязына база катап чугаалаап ап болур, үк күүседикчи черже чеже-даа химикаттарны уруптар, машина-техниканың сектери чер болганында даларып чыдар... Бир эвес кижи ээ турган болза, ол бодунуң заводунан бир-гак калаг-даа үндүрер бе, ижип орар сүүн химия-биле чүдеди бөөр деп бе?

Кижини не-черге ээ кылбас чүве болза, бо хүн бо бүгү политиканың, чаартылгаларның хөрээ чүл? Президентини-даа соңгаан ажыы чүл ынчаш?

Черле ынчаш Ооржак дарганың программазында хандыр бодаттынган чүүлдер хөй дээрзин эскердим. Ол тургустуугаан кризистен уштунарының орултарын экономиктиг реформалар таварыштыр дилеп турары илдем. Оон-биле чергелештир кезек үелерде чүгле берге-лер эвес харын-даа хоозуралдар, билиппес чүүлдер, маргыжыглар болуп болурун ол дорту-биле чугаалап турар.

Оон аңгыда бистиң аграр республиканга колхозни, оон ажыл-агыйын, онзагай байдалдарын хандыр билбес кижи президентилеп олуруп алыр болза, кижи бүрүзүнүң амыдыралынга нарыыдаашкыннарны тургузуп болур. Кызыл чер бисти чемгерип шыдавайн барза, хөй сөс домактанар, митингилээр-даа эргевис чок. А Шериг-оол Дизиникович колхозны, оон ажыл-ишчин, колхозка кижиниң томаанныг, бүүргак эвес психологиязын эвт-ханыктан эки билир кижи дизе, частырыг болбас боор. Шериг-оол Ооржак колхозка ажыл-агыйн академиязын доскаш, төрөөн черинге өрөзин эгилерин орадаашкан дег өскентөрөзин сүүрү Шекпээргे келгеш, ол совхозту өрү көрүп турар.

Ооржак оларны кычыктырбас кижи. Билири-даа ол хире.

Оон аңгыда Ш. Ооржак-биле республиканың районнарынга кады чоруп чораан журналистер оон ажылгырын шуут кайгап кээр чүве. «Соңгуларны безин, кижини мурнай номчуткан турар-та, каман үүрүп турар-дарга чүве» деп, журналистерниң барык магадаан турганының хөрөнзи чаңгыс мен эвес мен.

Ажыл-агыйны чаа аргалар-биле удуртуп өтедээрин чамдык эргижирээн консерваторлуг күштерге таарымча чок-даа болза, оон өске орук чок деп чүве билдингир. Өртек өскенинин бараан-сараан хоорааныын бергелери чүгле Тыва-да эвес дээрзин билир бис, ол хиреде оон чаңгыс кижини — Министрлер Чөвүлелинин Даргазының бурхан кылдыр санап, оларны үүй каары эмин эттир чептуг эвес болур ийин.

Ынчангаш амгы бо үеэдада Тываның баштайгы Президентиниңге бүгү талаан Ш. Д. Ооржактың кандидатуразы таарымчалыг дег болгалыг мен. Тургустуугай бай-адыг боттуг-биле көөр херек. Маңаа бат барымдаалап, альтернатива дозу хевирлиг чаа «модалыг» чүүлдер сагыып тарык пок деп чүвени бодаза эки. Ажыыбиле чугаалаарга, Ооржактың болгаш Санчының кандидатуралары кайыы-даа «баштай» бөөр болза, оон ийи дугаар соңгулдага оларның кирер эргези чок. Ынчан та кым кеттүп кээр «Эргелиг лагаан» боттуг-екпе-дээре» деп мерген домуунуң чаңгыс сактып келирин эргеп эрес. Оон адыыла 2, 3 катап Президент соңгулдазын ачыа-тегерик чаңгыннаа ойнаар тарык-ишкиннеэ-даа, эргевис-даа чок. Оон база катап катаптаарбы?

Ынчангаш соңгулданың чаңгыс катап, март 15-те эрттирери-биле шупту соңгулда участокторунче каттыжыыр бис. Калы-хоомай чыгысты база ийи хаалыр.

Надежда ЭРГЕП.

(Авторнуң хуула турүүкүн бодум «Шын» сөдүүнүн редакциязынга хамаарыштыга бербезин дилеп-дим. — Н. Э.)

КАТАП-КАТАП ХЫНААР ЧАҢЧЫЛДЫГ

ЧУРУКТА: Сарыглар Мерген аъы-чем дажыглаар машиназын гаражынган ортежик-ле үндүрүп алыр. Машиназын катап-катап хынаар чаңчылдыг. Аштаар-чүүүр. Кабиназында олурар черни чурумчулар. Арыг-шевер чоруурушка хандыышылдыг чоларчы бир дугаарында хлеб быжырар бажыңга чедип келир.

Чаа-чаа-ла эскен изиг хлебтерни ол чүдүре шаан алыр. «Шанбалыг» совхозче хөй хлебтерлиг чоруптар. Кызыл районда Кур-Чер суурда ажылчын кооперациязынга чоларчылаваш, доктаамал кызымак ажылдан келгеи.

«Тиилелге» совхозтуң төвүнде пекарияның ажылдакчыларындан Чорумал Монгуш, Геннадий Монгуш олар аныяк чоларчының чүдүрер, дүжүрер ажылдарынга дузалашкан, оон шалычы ажыл-ижин деткээн турарлар.

Оңдар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

КҮҮСЕЛДЕЗИН ЧУГААЛАШКАН

АҮК-түң профэвилел организацияларының республика чөвүлелинин 4-ку пленуму болуп эрткен.

Аная 1991 чылда АҮК-түң профэвилел организацияларының республика чөвүлелинин хүлээп алганы — АҮК ажылдакчыларының социал магадылалының дугайында дугуржулганы күүселдезинин түнелдерининиң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ол талазы-биле кыска дыңнадыгларны республиканың Ыяш ажылагый каттыжыышкынынан В. Н. Суван-оол, «Тыва хлебпродуктудан» Л. П. Бочегуров, Мелиорация болгаш сүг ажыл-агый каттыжыышкынының начальниги Н. А. Жоголь, «Тыва тараа улеттүр» каттыжыышкынның чиазис директорунуң оралакчызы Ч. И. Доспан, АҮК-түң профэвилел организацияларының республика чөвүлелинин даргазының оралакчызы О. Л.-С. Сегбе, Агроөлетпүр эвилелинин М. Ч. Сат олар кылганнар.

1991 чылдың февраль 8-те Агроөлетпүр комплекизинин профэвилел организацияларының республика чөвүлелинин бирги пленуму болуп эрткен болгаш аная АҮК ажылдакчыларының социал магадылалының дугайында дугуржулганы хүлээп ап, Тыва Республиканың агроөлетпүр каттыжыышкыннары-биле «Тыва сүг-мелиорация», «Тыва тараа улеттүр», «Тыва хлебопродукты», «Тыва аңнаар-тыныш», Ыяш ажылагый каттыжыышкынындар ол дугуржулганы ат салган. Оон бөөр ам бир чыл ажып турар болгаш ол талазы-биле чамдык ажылдарның кылдыныгын аная дыңнадыг кылган эштер демдеглээн. Ылаңгыя АҮК-түң профэвилел организацияларының республика чөвүлелинин талазындан кылып чоруткан ажылдар талазы-биле чамдык үнелелерни болгаш чепер кылдынмаан ажылдарны пленумга санал берген эштер демдеглээннер.

Пленумга Бай-Тайга районда «Бай-Тал» совхозта профэвилел комитединин даргазы С. Д. Ховалыг, АҮК ажылдакчыларының Улуг-Хемде профэвилел райкомунуң даргазы Б. О. Бекаштай, Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозта профком даргазы А. Б. Калган, АҮК ажылдакчыларының Бии-Хемде профэвилел райкомунуң даргазы М. Т. Комбуй, республиканың өлүг чорук болгаш казыкшыл ниитилелиниң даргазының оралакчызы Н. Б. Тыртын-Кара, Таңдыда «Революциялыг чалбыжы» совхозтуң 2 дугаар хову бригадазының бригадири Н. Н. Ефимов, Тыва Республиканың Чер реформазының болгаш тараачын (фермер) арат ажыл-агыйларны деткир талазы-биле күркомитеттің даргазы А. Т. Сотпа, Дүрүгүна станциязының эртем талазы-биле директоры С. С. Монгуш, профэвилелдерниң Тыва Республиканың даргазының оралакчызы Г. И. Насюрюн олар санал бергеннер.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды пленум хүлээп алган.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ХООЙЛУ ХЕМЧЭЭЛИНДЕН АШКАН ХАЛЫЫДААШКЫН ЧАЛГЫЫНДА

Кызыл хоорай Советтиин даргазы Ю. П. Слободчиковтуң улуг материалын бо чыллың февраль 29-та «Шын» солунга парлаан. Эрткен чылдың август болуушкуннарының үезинде ол эк-не «шын» ходелип турган кылдыр базытказарын оралдажып турар. Ынчалыг оралдажыышкынны дыка онза кажар арга-биле Юрий Петрович кыдып турар. А тодаргайлаарга: болуушкуннар үезинде болгаш ооң сөөлүнде солуниарга парлаттынган чүүлдерни, бедик албан-дужаалдыг чамдык ажылдакчыларның чугааларын болунун бодалдарын бадыткаарынга овуузунуг арга-биле ажыглап, бодунга ажыктыг сөстерни материалдардан таарыштыр ушта бижип, а бодунга ажыктыг эвес шыныг фактыларны чажырып, шыныг барымдааларны өжегерээн хажыдып турар.

Красноярск крайның прокуратуразының онза чугула херектер талазы-биле прокурору Г. В. Дозорцевтиң кылган истелгезинин түннелдериннен Ю. П. Слободчиков бодунуң улуг хемчээлдиг материалында чүү-даа айытпаан. Ону айтыры амаа ажык чок болганы черле билдингир. Парлаттынган чүүлүн автору Слободчиков болгаш Тыва Республиканың юстиция министри Ю. Т. Стал-оол, Тыва Республиканың улус депутаты Г. Я. Эпп олар Россия Федерациязының күрүне эргечагыргазының дээди органнарының удуртукчуларының адрезинге чоруткан чагаа-ларынга, дыннадыгларынга истелге болгаш суд чоккала партия органнарының ажыл-чорудулгаан кем-буруулуг, а партия рескомунуң бирги секретарын — күрүне мурнунга онза айыылдыг херектен кижи кылдыр чарлап, суд шиткели чокка кымны-даа херектен деп санап болбазының онза чугула принцивин каржызы-биле үрээннер. Ол дугайында ажыы-биле база ак сеткилдии-биле миниип бижиири Слободчиковка ажыктыг эвес болган-дыр ийин.

Слободчиковтуң чүүлүнде хажыдыышкынны кылдыр өжегерээн соора айтып кирген фактылар дугайында ам тодаргай бижип көрейн.

Биргиээлчегде, партия рескомунуң секретарлары-биле болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының удуртукчулары-биле 1991 чылдың август 19-та эрттирген чөвүлел хурал дугайында. Ол хурал дугайын кым-даа чажырбаан, чажырар деп-даа болаваан, ынды турбуже. Кызыл хоорай Советтиин биче чөвүлелиниң 1992 чылдың февраль 28-те Тыва радиога дамчыткан материалында ол хуралды эрттирип турганы бадыткаттынган деп даап бодаан чүүлүн дыннаткан. Чөвүлел хуралды республиканда эргечагырганы эжелеп алырынче угланган ходелишкин кылдыр бадыткаарын оралдажып турар. Чөвүлел хуралды чүге чыылгыып эрттиргенин, аваа чүнү чугаалашканын республиканың Дээди Советиниң сессиязына чамгыс эвес удаа чугаалап, тайылбырлап келген ийи, ол дугайы истелге материалдарында баа айытпаан.

Чөвүлел хуралды «чажыды»-биле эрттирген дээр, аваа чугаалашкан чүүлдерни хажыдар бодалдыг оралдажыышкыннар ам-даа бар болганда, ооң дугайында баа катап чугаалаар ужурга таварыштым.

Партия рескомунуң секретарлары-биле дугурушканым ёзуугаар ээлчеглиг шөлээмнинг үезинде ажыглап. 1991 чылдың август 19-тан эжеп неделя дургузунда дыштанып ужурлут турган мен. Ол хүн бажынымга хүндүскүнүп үш шак үезинде Төп телевидение чамдыдылгазынан Москвада болуушкуннар дугайында бирле дугаарында көрүп, дыннаан мен. Советтериң ийи кол удуртукчулары: Ч.-Д. Б. Ондар, Ш. Д. Ооржак олар ол хүннүң бүдүүзүнде Москвага. Эвилел керээзинге ат сарыы-биле чорүй барган турган, ону бодааш. Дээди Советтиң Даргазының бирги орлакчызы В. С. Кажин-оол-биле харылзажыры оралдаштым, ынчалажок ону тыппайн барган мен. Ынчангаш партия рескомунуң секретарларын, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының удуртукчуларын рескомга чыылдырып келдирткен мен. Рескомга оларны чалааны дээш эпчоксунганымны келген эштерге илергейлеп, оларны чыылдырган чылдагаанымны — республиканың совет органнарының ийи кол удуртукчулары Москвага чорүй барган дээрзин тайылбырлап чугаалаадым. Москвада болуушкуннар дугайын келген эштер баа дыннаан болду. Ч.-Д. Б. Ондар болгаш Ш. Д. Ооржак ол үеде республикага турбаан болганда, хоойлу-дүрүм, корум-чурумну улам-на быжыглаарының, амыдыралдың бүгү адырларынга эки чогумчалыг байдалды тургузарының чугулазынче, бар байдалды чидиглендирип, баксырадырын болдурбазынче кичээнгейни угландырбышаан, кол удуртукчуларның биографии боop, республикада болуушкуннарны бүрүү-биле билген турар хүлээлгелиг мен деп чүвени бодап, эргежок чугула болган таварылгада маан-биле ажылдажыры, ханыг-бир аяй эпчок болгаш кайнар-даа чорутпаан, ук телеграммаларга үнезилеп, кандыг-даа бүрүү болгу дег хемчеглер алдынмаан, чаңгыс-даа балым кылдынмаан. Ол дугайын истелге бүрүн бадыткаан. Август 20-де алдынган телеграммага хамаарыштыр прокурор Г. В. Дозорцев мынаг түннел кылган: «Чүрта, РСФСР-де, республикада эргечагырганы эжелеп алырынче азы эргечагырганың хоойлужудулга органнарын ажыл-чорудулгадан чайладырынче угланган кандыг-бир тодаргай айтышкыннар азы хемчеглер СЭКП ТК-лам келген телеграммада чок. Ооң уткашынары чүгле информация хевирлиг болгаш хоойлугга удур кыйгырыглар ынна чок болуп турар».

Республиканың коммунистериннге, ажылчы чонунга кыйгырыгның бижиттинген чылдагааннарынга хамаарыштыр 1991 чылдың август 28-те Дээди Советтиң сессиязынга мээн чугаамны Слободчиков сыр соора, өжегерээн хажыдыр тайылбырлап турар. Кыйгырыг август 21-де турустунганын ол айытпышаан, мынчаар бижип турар: «Ол сессиянга Г. Ч. Ширшин ооң канчаар тыптын келгенин чугаалап турган. Болган чүүлү тайылбырлап бээрин дилээн телефон медээлери хей болганының дугайын чугаалап тура-ла, ол хүн автобус садарын дилээн чаңгыс кижи келген деп бичи чугаалаан. Олар (депутат секретарлар) бүдүн хүн дургузунда кежээге чедир чүү тургускаш, солуннарже чорудупканы ол?» Августа 21-де Ширшин чүгле чаңгыс кижини үлээн алган болганда, телефон дамчыштыр өскелер-биле кандыг-даа чугааны ол кылбаан, ынчангаш кыйгырыг үндүрериң реском секретарлары өске бодал-биле боттары бодап алган, районнардан, коллективтерден дилег кылган дээр бадыткаашкынны хоозун бодал кылдыр көрүзерин Слободчиков оралдажып турар-дыр. Москвада болуушкуннарны тайылбырлаарын, кижилерни ооң-ку-биле болгаш телефон дамчыштыр дилеглер чүгле август 21-де алдынган деп кым-даа чугаалаваан. А херек кырында кандыг болганы дээрге, август 19-та СЭТА радио болгаш телевидение дамчыштыр Москвада болуушкуннар дугайында дыннаткан соолуде, ук болуушкуннарга хамаарыштыр тайылбырны бээрин үүзүн дилеглер ол хүн даглаарында 20 болгаш 21 хүнеринде көөп турган. Ону ынчаар будаанының херээ чүл? Бир эвес ол чөвүлел хурал болгаш ужуражыдга дугайында чугаалаар чүве болза, реском секретарлары-биле болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнар удуртукчулары-биле август 19-та чөвүлел хуралдан, куш фабрикаының директорунуң дилээнин ёзуугаар август 21-де рескомга ооң-биле беседадан өске кандыг-даа хуралдар, ужуражылгалар ол хүннерде болбаан, организацияларның болгаш албан черлериниң чамгыс-даа удуртукчузунга кандыг-бир айтышкын бербээн болгаш оларга кандыг-даа кыйгырыг кылдынмаан. Ол дугайында Дээди Советтиң сессиязынга тодаргай чугаалаары болгаш истелге өчүктерилде барымдаа кылыр бадыткаан. Партия рескому кайы-даа эрге-чагырганы эжелеп алыр деп болаваан, кымны-даа дүжүрериң оралдашаан, аваа холбаштыр кандыг-даа ходелишкиннер кылдынмаан.

Республиканың коммунистериннге, ажылчы чонунга дыннадып чедирери-биле өскеткээн кыйгырыгга хамаарыштыр дараазында тодаргай болгаш чиге тайылбырны база кылыр бодаан мен. Төп парлалгага информастыг дыннадыглар ынчан дыка ээзээ болгаш, чаңгыс аай болган ужуурда хой кижилер Москвада чүү болганын эки билбейн, аайын тыппайн турган. Тайылбырны бээр дугайында коммунистериң болгаш партия кежигүнү эвестериңе дилээнин барымдаалаазы. СЭТА-ның, «Правда», «Известия» солуннарының база өске-даа төп парлалга органнарының бар материалдарына үнезилээш, тайылбырлыг кыйгырыгны кылыр партия рескому шиитпирлээн. Адаатуттун салым-чолунга ынды парын ус-чазада дувурээнин чок байдалды болгаш истелге өчүктерилде барымдаа кылыр бадыткаан. Партия рескому кайы-даа эрге-чагырганы эжелеп алыр деп болаваан, кымны-даа дүжүрериң оралдашаан, аваа холбаштыр кандыг-даа ходелишкиннер кылдынмаан.

Республиканың коммунистериннге, ажылчы чонунга дыннадып чедирери-биле өскеткээн кыйгырыга хамаарыштыр дараазында тодаргай болгаш чиге тайылбырны база кылыр бодаан мен. Төп парлалгага информастыг дыннадыглар ынчан дыка ээзээ болгаш, чаңгыс аай болган ужуурда хой кижилер Москвада чүү болганын эки билбейн, аайын тыппайн турган. Тайылбырны бээр дугайында коммунистериң болгаш партия кежигүнү эвестериңе дилээнин барымдаалаазы. СЭТА-ның, «Правда», «Известия» солуннарының база өске-даа төп парлалга органнарының бар материалдарына үнезилээш, тайылбырлыг кыйгырыгны кылыр партия рескому шиитпирлээн. Адаатуттун салым-чолунга ынды парын ус-чазада дувурээнин чок байдалды болгаш истелге өчүктерилде барымдаа кылыр бадыткаан. Партия рескому кайы-даа эрге-чагырганы эжелеп алыр деп болаваан, кымны-даа дүжүрериң оралдашаан, аваа холбаштыр кандыг-даа ходелишкиннер кылдынмаан. Ол дугайын истелге бүрүн бадыткаан. Август 20-де алдынган телеграммага хамаарыштыр прокурор Г. В. Дозорцев мынаг түннел кылган: «Чүрта, РСФСР-де, республикада эрге-чагырганы эжелеп алырынче азы эргечагырганың хоойлужудулга органнарын ажыл-чорудулгадан чайладырынче угланган кандыг-бир тодаргай айтышкыннар азы хемчеглер СЭКП ТК-лам келген телеграммада чок. Ооң уткашынары чүгле информация хевирлиг болгаш хоойлугга удур кыйгырыглар ынна чок болуп турар».

Республиканың коммунистериннге, ажылчы чонунга кыйгырыгның бижиттинген чылдагааннарынга хамаарыштыр 1991 чылдың август 28-те Дээди Советтиң сессиязынга мээн чугаамны Слободчиков сыр соора, өжегерээн хажыдыр тайылбырлап турар. Кыйгырыг август 21-де турустунганын ол айытпышаан, мынчаар бижип турар: «Ол сессиянга Г. Ч. Ширшин ооң канчаар тыптын келгенин чугаалап турган. Болган чүүлү тайылбырлап бээрин дилээн телефон медээлери хей болганының дугайын чугаалап тура-ла, ол хүн автобус садарын дилээн чаңгыс кижи келген деп бичи чугаалаан. Олар (депутат секретарлар) бүдүн хүн дургузунда кежээге чедир чүү тургускаш, солуннарже чорудупканы ол?» Августа 21-де Ширшин чүгле чаңгыс кижини үлээн алган болганда, телефон дамчыштыр өскелер-биле кандыг-даа чугааны ол кылбаан, ынчангаш кыйгырыг үндүрериң реском секретарлары өске бодал-биле боттары бодап алган, районнардан, коллективтерден дилег кылган дээр бадыткаашкынны хоозун бодал кылдыр көрүзерин Слободчиков оралдажып турар-дыр. Москвада болуушкуннарны тайылбырлаарын, кижилерни ооң-ку-биле болгаш телефон дамчыштыр дилеглер чүгле август 21-де алдынган деп кым-даа чугаалаваан. А херек кырында кандыг болганы дээрге, август 19-та СЭТА радио болгаш телевидение дамчыштыр Москвада болуушкуннар дугайында дыннаткан соолуде, ук болуушкуннарга хамаарыштыр тайылбырны бээрин үүзүн дилеглер ол хүн даглаарында 20 болгаш 21 хүнеринде көөп турган. Ону ынчаар будаанының херээ чүл? Бир эвес ол чөвүлел хурал болгаш ужуражыдга дугайында чугаалаар чүве болза, реском секретарлары-биле болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнар удуртукчулары-биле август 19-та чөвүлел хуралдан, куш фабрикаының директорунуң дилээнин ёзуугаар август 21-де рескомга ооң-биле беседадан өске кандыг-даа хуралдар, ужуражылгалар ол хүннерде болбаан, организацияларның болгаш албан черлериниң чамгыс-даа удуртукчузунга кандыг-бир айтышкын бербээн болгаш оларга кандыг-даа кыйгырыг кылдынмаан. Ол дугайында Дээди Советтиң сессиязынга тодаргай чугаалаары

Чылдар болгаш кижилер

ИДЕГЕЛИН ШЫНЗЫТКАН

Улуг-Хемниң Эйлиг-Хем Тывада база бир чайгаар бүткен, магалыг, чараш оран дээрзин чон билир. 1920 чылдың декабрьда, кыштың чыккылама соогунда ол черге Оруспай Чычынакович, Тас Өнчүевна Кыргыстарның ог-бүлезинге оол төрүттүнген. Ада-ие оглун Нордуп-оол деп адап алган. Кыжын төрүттүнген төл быжыг болур деп, чон чугаалажыр. Нордуп-оол, шынаппа, шоваазы кончуг өзүп орган. Амыдыралдың чаартылгаларынга сонуургалдыг бичии оолак үе-чергези эшооруу-биле кады чайлаг школазын доозуп алган.

Үжен чылдарның ортан үеинде Нордуп-оол боду безин эки эскербейн, хувискаалчы аныяктарның талазында, кулун дуюу амыратпас тутсуп турар болган. 1938 чылда идепкейжи аныяк кижини Эйлиг-Хемниң аревэ үүрүнүң даргазынга соңгаан. Оон эгелээш, Нордуп-оолдуң амыдыралы аревэ ажылы-биле тудуш апарган. Хейнүң херээ дээш ажылга Нордуп-оол аныяк-оскенин сырый эвилелдеп турган.

Эр кижинин ыдыктыг хүлээлгези — шериг херээн шинчээдири. Ада-чүрттүн Улуг дайынынын үеинде Михаил Нордуп-оол Тываның Араттың аъттыг шериинге албан хаган. Анаа турган намга база кирип алган. Оон ынай аъттыг шеригниң биче командири Элегеске ополчен шериин удуртуп турган. 1943 чылда ол шеригден халашкаш, Элегес күрэкономга бригадирлеп ажылдай берген. Оон эгелээш-ле аныяк кижиниң амыдыралы Тандының Элегес, Межегей-биле сырый холбашкан.

Михаил Нордуп-оол Элегеске бодунуң үе-чергези, хып дээн аныяк башкы Көкбиле өг-бүле туткаш, аас-кежиин оон тыпкан. Көк Кижиир-ооловна Элегестин, Суг-Бажының, Межегейнин хөй-хөй аныяктарын үжүк-бижикке өөреткен.

Амыдыралга база кайгамчык бүдүштүг кижилер турар үве. Оларның мөзү-шынарын, эвилел-эллек аажычаның кижи магадап хаммас. Ындыг кижилер када-даа чорааш, оюн-баштаа-биле, чагыг сөзү-биле улуг-биче кижилерниң сеткил-сагыжын өөрткен чоруур. Олар ажылнىчы соруу-биле долгандыр турар улустуң кичээнгейин зорааан-на хаара тудуп келир. Үениң шапкын хөгжүлдези ындыг кижилерни мурнуку одуругже идип үндүрүп келир. Дөртен чылдарның төнчүзүнде, бежен чылдарда Тандыга колхоз шимчээшкини шапкын хөгжээн. Кожуунуң намчылары аратларны колхозтарже эвилелдээр дээш улуг ажылды кылып чорудуп турган. Михаил Оруспаевич Кочетовонуң Сталин аттыг, Чал-Кежигнин Будённый аттыг колхозтарының даргаларының оралакчызынга ажылдап, тус черлерге турган нам организацияларын удуртуп чораан. 1953 чылда күш-ажылчы чедишкиннери дээш Суг-Бажындан Михаил Оруспаевич Нордуп-оол, Маадыр-Хелиң Деликович Оон Москвага болган. Бүгү-эвилелдиң көдээ ажыл-агыйының эн баштайгы делегелгезинге барып киришкеннер.

Алыс эрес-шоваа эр колхозтарны быжыглаар дээш кызымак ажылдап турган. 1957 чылда ону межегейжилер Ленин аттыг колхозтуң даргазынга соңгуп алган. М. О. Нордуп-оол чоннуң ол идегелин база шынзыткан.

Хоочун ажылдакчы М. О. Нордуп-оол алдан чылдарда «Элегес» совхозтуң профэвилел комитедин удуртуп, ажылчыннарның эрге-ажылын камгалаар, социал байдалын экижидер дээш улуг ажылхеректи кылып чоруткан.

Амыдырал чаңгыс черге доктаар эвес. Үениң негелдези-биле кижи бир-ле ажылды кылган чоруур. Тываның ынчангы чазаа хой ажылын хөгжүдер дугайында бүгү чонга кыйгырыг хүлээп алган. Ол кыйгырыгга хейаът киргеш, ада-өгбези малчын уктуг чораан болгаш Михаил Нордуп-оол «Элегес» совхозтуң кодан хоюн хүлээп алгаш, пенсияже үнгүже хойжулап ажылдаан.

Михаил Оруспаевич ам чеден ийи харлыг. Ынчалзадаа оон адак-бышкаа амдаа чиик. Ол төрээн совхозунга эвээш-биче-даа бол, ачы-дузазын чедирип, 15 гектар суттаттыг сиген шолуг арендага алгаш, чай дүжерге-ле ында суттатчылап ажылдап турар. Эртеки чылын М. О. Нордуп-оол бир гектардан 20 центнер сиген алыр даалгалыг турган, 25 центнерни ажаап алган. Михаил Нордуп-оол төрээн совхозунуң келир үези, оон хөгжүлдези дээш кезээде сагыш човап чоруур. Чоокта чаа хоочун ишчи Элегес суурнуң чурттакчыларының ниити хуралынга ажыл-агыйны чаа арга-биле канчаар тургузарының, ону канчаар углап-башкарының дугайында санал-онадын берген.

Көдээ ишчилер Көк Кижиир-ооловна, Михаил Оруспаевич ийи уругну, үш оолду кижизидип өстүрген. Уругларының улуу Галина Симчитмаа Элегес ортумак школазында башкы. Оолдары Владимир, Григорий — ыяш ажыл-агый чериниң ажылдакчылары. Алексей — электрик. Ирина уруглар садында ажылдап турар. Ажыл-ишчи ада-нениң кижизидип өстүрген ажы-төлү база ындыг боор деп чүве ол.

Тывага улусчу хувискаалдың үеижи М. О. Нордуп-оол — Элегес суурда хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи.

Севээн ОЮН.
Танды район.

ОЗАЛААШ СУУРГА

Кайда-даа турар ыракузак, озалааш суурлар республиканың культура амыдыралыдан чыдыр каап турары сөлгү үеде илдеп апарган. Бүгү-ле болуушкуннарны чүгле телевизордан көөр, радиодан дыңнаар боордан аңгыда, сураглыг артистер, культура ажылдакчылары-биле чоок көржүп, ужуражыры барык болдунмас аварган. Ындыг булуннарның бирээзи — бистин Танды районда Кызыл-Арыг суур-дур.

Тыва артистериң концерттерин, солун шиннлерни районнар төптеринде, улуг-улут суурларда көрүп-ле турар харыы. А бисте ындыг эвес. Ынчалзадаа буянныг сеткилиг, шынап-ла, талантылыг, чону дээш сагыш аарып чоруурлар ам-даа барынга бүзүредивис. Чоокта чаа бистин сураглыг артистеривис Максим Монгужукович болгаш Кара-Кыс Наизатовна Мунзуктар кызыларыгжыларга алдап келгеш, оларны амыраткавар.

Хоочун коктут дээш ышкаш, олар боттарының кажан-даа солун ырыларын ырлаары-биле кады Тайбың фондузунуң буянныг херээн бүдүрүп, билеттерни чонга таратканнар-даа. Артистернин ойнаарын бистер шупту-вус барып, караавыс-биле көрүп, оларга улуг өөрүп четтиргенивисти илереткен бис. Кырып-назылаза-даа, хоочуннарның оюн концерти ырларындадег. ам-даа аныяк олчаандыр.

Дандар-оол СЕДИП.
Танды район.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

Коммерциялыг маргылдаа

КАНДИДАТТЫ ДЕТКИВИШААН

30—40 чылдар бурунгаар үеларни алыр болза, ынчан Тываның булун бүрүзүнге волейболду кончуг сонуургап ойнаар чораан. Ол республикага эң массалыг оюннарның бирээзи турган. Ынчангаш ол үениң аныяктары спорттуң өскедаа хевирлеринге идепкейлиг чораанын хоочуннар билир. А сөлгү каш чылдарда спорттуң бо хевири массалыының талазы-биле дыка кудулаан. Волейбол ойнаан аныяктарны, улуг-даа спортчуларны ам күдумчуларга барык көрбейн турар бис, таварышса-даа ийи-чаңгыс-ла болур. Ынчангаш спорттуң кончуг чараш бо хевирин катап массалыг болдурар, олче аныяктарны хаара тудуп, тазаптылыг спортчуларны илередип тывар, аваа үндезилел чоннуң кадыкшылын экижидер сорулга-биле Кызылдың педагогика институдунуң күш-культура кафедразының башкызы Алексей Бүрзунаевич Ондар чаа саналды үндүрген. Сөөлгү үеде өртектер улгадыг, акша-төгерик чедишпезинин уржуундан маргылдаалар эрттирери база бергедеп келген. Ынчангаш институттуң ук кафедразының башкылары Тыва Республиканың Президентизинин соңгулдаларынга уткуштур коммерциялыг маргылдааны организастап, соңгулдаларга Ш. Д. Ооржактың кандидатуразын деткиир сорулга-биле боттарының эгелээшкинин үндүргеннер. Бо эгелээшкинни Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели деткип, тускай шанналды үндүрген. А республиканың Аныяктар ассоциациязы бо удаада база-ла куруг олурбаан: оон удуртулгазы спонсорнуң хүлээлгезин бодунга алгаш, маргылдаа эрттирер акша-төгернин долузу-биле төлээн.

Волейболга республикага бир дугаар эртип турар коммерциялыг улуг маргылдаага беш команда киришкен. Ол дээрге Улуг-Хемде «Ак-Тал» совхозтуң, Бии-Хемниң динаможулары, Кызыл район-нуң Каа-Хем суурунуң, Кызылда педагогика институдунуң болгаш педагогика училищезинин командалары-дыр. Маргылдааның дүрүмүн азы организацияларның дугурушкаларының бүзүгаар команда бүрүзү 5 муң рубльди салган. Ынчап кээрде, ниитизи-биле 25 муң рубль шаннал кыдыр киргеп. Дүрүм бүзүгаар бирги черни эңгээн командага оон 40 хуузун база Министрлер Чөвүлелиниң шанналы — 5000 рубльди тыпсыры көрүнген. Акша-төгерик чедишпес берге үеде эки ойнап турган, ол хире шанналды чаалап алырын команда бүрүзү бодап турган дээрзи чугаажок.

Ынчангаш маргылдаалар чидиг демиселге эрткен. Оларның аразында кошкак ойнаар болгаш мергежили куду командалар чок болган дээр болза, улуг частырыг болбас ийик. Спорт комплекизинге ийи хүн үргүлчүлээн маргылдааның түнелинде Кызылда педагогика училищезинин волейболистери арыг тиилелгени чедип алган. Команданың спортчулары бедик мергежилдиин, артык күштүү болгаш демиг чоруун көргүзүп, арткан дөрт командаларының шупту-зун уткан. Чоокта чаа республиканың бирги черн дээш эрткен маргылдаага бо училищениң сургуулдары база-ла тиилээн дээрзин помчукчулар билир. Олар бо удаада «Республика чемпиону» адын база сыкпаанар. Ук команданың удуртукчузу болгаш тренери, Кызылга чоокта чаа тургустунган бильярд федерациязының бирги черн дээш болган маргылдааның чемпиону Валерий Дажымбаның сөлгү үеде багай эвес ажыддан турарын демдеглээр бодаан ийик мен. Ол командадан дуржулгалыг волейболистер Вячеслав Даржы, Николай Монгуш, Сут-Хөлде хоочун спортчу Семен Байкараның оглу Артыш болгаш оон-даа өскелер тиилелге чедип алырынга улуг үлүүн киргеннер.

Маңаа эң шыырак команданың санынга педагогика институдунуң командазы киргеп. Олар чүгле сургуулдарга уттургаш, ийиги черни эңгеп, 7500 рубльдиң шаннадын чаалап алганнар. Институттуң кафедразы (эргелекчизи Х. Д.-Н. Ооржак) маргылдаадан киргеп аныны ында өөренип турар доллу өскүстерге шуптузунга чедиштир үлээн.

Чоокта чаа Барыын-Хемчикке «Динамонуң» бирги черн дээш эрткен маргылдааның тиилекчизи — Бии-Хемниң волейболистери (капитаны Юрий Норбу) бо шыырак черелиг маргылдаага багай эвес ойнаваш, үшкү шаннал — 2500 рубльди чаалап алган. Бо команда ам республиканы база бир шыырак волейболистерниң одуруунда быжыы-биле «баглаттынган» дээр дугайында оларның ойнаарындан көрүп болур.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи Ш. Д. Куулар спортчуларга байыр чедиргеш, шаннадларны тывыскан. Маргылдааның кол судьязы, Красноярскиниң педагогика институдунуң аспирантызы Григорий Сарыглар, педагогика институдунуң башкылары А. Б. Ондар, А. Ч. Делег, судьялар Н. Б. Кувезин, М. Баазан болгаш оон-даа өскелер маргылдааны организастаарынга идепкейлиг киржип, улуг дузалы көргүскеп.

Маргылдаалар чаа спорт комплекизинге эрткен-даа болза, ол бажының удуртукчулары боттарының дузазын көргүзер хамаатык, залдың хөлезини дээш хөй акшаны негеп аппаргаанынга институттуң башкылары хомудап турар. Оларның хомудалы чөп. Боттарының студентилерин «чемгерип, хандырып чадап» турган институт артык акшаны кайыын тыварыл?!

Шак ындыг коммерциялыг маргылдаалар спорттуң өске-даа хевирлеринге уламчылаар.

Виктор КАРА-САЛ.

Чылдар болгаш кижилер

ЭРИГ СЕТКИЛДИҢ ЭРГЕЛЕДИИ

Бистин Чербиниң участок эмчизи Владимир Степанович Савилов 1975 чылда уруглар эмчизи болуп ажылдап чедип келген. Аныяк эмчинин ажыл-иш дээнде, кызыдаан суурувус чону дораан эскерип каан. Черби эмнелгезинге капитал септелгени, немелде тудуг-суурну боду холу-биле тутуп турган, чаартын алды. Эмнелгени эргелекчилеп ажылдаандан бээр он чеди чыл ажыл турары бо-дур. Бо үеним дургузунда бо эмчинин холун дамчыштыр чеже кижи эмнедип, сегип үнмеди дээр.

В. С. Савилов Омскиниң медицина институдун педиатр болуп дооскаш, хуваалда өзүгаар Тывага кээп ажылдай берген. Баштай Каа-Хем районнуң Сарыг-Сеп эмнелгезинге ажылдап турган. Эки кижини чоп эндевес, дораан-на мактап чугаалажы бээр. Владимир Степанович чүгле эмнелге хереэ-биле кызыгаарланмас, хой-ниити ажылынга идепкейлиг, дыңнангыр, кижилер дээш сагыш човаачал боорга, чербижилер эмчизин районнуң улус депутадынга соңгуп алды. Черле ынчаш, амыр-дыжын бодап, үе эрттирип чорбас эмчи, чон дээш кижилерниң кадыкшылы дээш бүгү күжүн, билинн үндүрүп чоруур. Эмнелгеге берге, аарыы хапылаан кижи кээп чыдып алган болза, эмчивис оон чаныдан ыравас, хөлчок хайгаарап эмнээр кижи. Аарыг кижи сегин эгелевээн шаанда, дүн-хүн дивейн ажылдаар, олура хонар.

Владимир Савилов уруглларга хөлчок ынак. Бичии кижи улуг улус сеткилин эндевес ышкажыгай. Каржы кижиже уруг белен эзлбес. Ээ көрүнген кижизин уруг черле кагбас. Владимир Степанович кезээде уруглар аразынга, оларга үгледип алган чоруур. Чаңгыс аай аажы-чаныг боорга, ону улуг кижилер, коллективи хөлчок хүндүлээр. Аарыг кижилерге эргишкин кылып келгенде, черле далашпас, аарыг кижиниң бүгү байдалын айтырып турган билип алыр. А чүү, канчаар аарып турарын чугаалап шыдавас чаш уруглларга кичээнгейлиг, серемчилелдиг чүдүн артык. Эмнээри-даа шыырак эмчи-ле болгай.

Мен бодум база өкпемге дегдире бергеш, участок эмнелгезинге чыдып эмнедип шаг болган мен. Владимир Степановичиге эмнедип келгеш, оон кандыызын билген, көрген мен. Эмнелгеге чыдып эмнедип турган бүгү улус эмчиниң-даа, эмнелге коллективиң-даа билир, мактаар. Ынчангаш эмчивиске эки сөстен сөглеп, солун, сеткүүлче бижип көрем деп дилээр улус. Бо удаада мээн уруглларым авазы Сара Очур-оол база ээрежип келди.

Бо эмнелге дузалал ажылагыйны база тудуп турар. Аарыы чиик азы сегий берген кижилерни эмнелге девискээрин аштап арыглаарынга, чазын картошка олуртулгазынга, чайын оон чашпанын аштап, довураан чымчадырынга база киришпирип турар. Эмнелгениң столоваязынга ногаа аймаа кыштады, чайлады үзүлбес. Эмнелге девискээрин долгандыр ыяштарны, чайын чечектерни олуртуп турар. бурт дээр довурак чок, ногаан чайт болур чүве-ле болгай. Бо бүгү дээрге-ле Владимир Степановичиниң ажылгыры, кижилерниң күжүн чөп ажыглап, күш-ажылды шын организастап билири-дир.

Эмчивисте улуургак сеткил чок, кымның-даа бажыңына кире маннап келген, чугаалашкан, бичии уруглар-биле баштактанышкан турар. Аар ааран кижи болза, дүрген дуза машиназы долган чадап, шүүдеп, муучулуп-даа орбас. Бодунуң хууда машиназынга олуртканаш, Кызылче сөөртүп киргеш, чогуур эмнелгелер, эмчилер-биле дугуржуп, сүмележип турган, эмнелгеге чыттырып каар.

Ажыл шагы барымдаалап, аарыг кижилерни ынчанмынчан кел деп манаып-даа турбас. Ажылынга эртен эрте чедип келгеш, баштай даштыкы бүгү ажылын хынап көөр, чечек-даа суттарган турар-ла. Оон соонда эмнелгеже кирип, аарыг улузун эргип, эмнеп эгелээр.

Бодуунуу, эриг сеткилдиг, ажыл-ишчизи, эмнээр эртемиге бердингени дээш эмчивис Владимир Степанович Савиловка эки сөстү сөглексээр ийик бис.

Роман ОЧУР-ООЛ.
Черби суур.

ДИЛЭЭВИС

Кызыл хоорайда Красноармейская № 113 бажыңда ажылдап турар ламаларга ийи дугаар келгеш, кирип алыр аргалыг болдувус. Бир келгеш, чонуң хөйүндеи, бажыңның бичиязинден кирип алыр аргавыс чок болган. Кире бээрге-ле, чемкылыр өрээлде келген чонну ында хүлээп ап турар. Өрээлдиң тарындан улус иткилежип, арай деп-ле квитанция бижидип алыр. Оон ангыда 2 бичии өрээл бар, ыштар база-ла сыныарлажып турган, оочурлаап кирер. Ынаа кандыг чон келбезин: кыргаа-даа, чаш ажы-төлдүг-даа улус келгеш олурар, турар чер тыппас чорду. Ынчангаш чамдык кижилер сөокта даштыгаа оочурлаар ужурга таваржыр. 20 хире кижи кире бергеш, үчүгле ынаа-бээр орук чайлажырынга өй боор-дур.

Сарыг-шажынны Тывага сайзырадыр деп солун, сеткүүлге үргүлчү бижип турар хиреэзинде, херек кырында ында ажылдап турар башкыларга таарымчалыг байдалды тургузарын республиканың удуртукчу даргалары чүге херекке албайн турарыл? Оода ынаар сонуургап киргеннер ирги бе? Өске национал кижилер кайыын-даа келгеш, кандыг-даа бергедээшкиннер чокка, улуг өртектиг бараанар сыдар, улуг, делгем, чырык, чылыг бажыңнарны саат чокка эжелепкен орарлар-ыл? А Кызыл хоорайда ламалар ажылдаар делгем бажың чок болганы ол бе?

Ынчангаш улуу-биле дилээривис болза, Кызыл хоорайда ажылдап турар ламаларга (№ 113 дугаар бажында) Тыва Республиканың удуртукчу даргаларындан улуг, делгем бажыңдан дарый тып бээрин дилеливис.

Т. САЛЧАК.
Т. МОНГУШ.
М. ХОМУШКУ.
Ак-Довурак хоорай.

БАЙЫРЛАЛЫ-БИЛЕ

Бистин ынак аавыс Анай Түлүшевна Бумба-Хуурак бөгүн 50 харлап турар. Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Эжим хойжу бригадазынга ур үеде ол малчынная келген.

Аавыс тос уругну божаап, кижизидип турар. Ынчангаш аавыстын төрүттүнген хунун таварыштыр ийик байыр чедирбишаан, оон чымыштыг ажылынга чедишкиннери, үзүн назыр назылаарын күзедивис.

Уруглары: Аля, Валя, Аскыат, Долаана, Мандыл; **оолдары** — Лёня, Володя, Альберт, Байыр, **күзээлери** — Юрий, Тимур, Вячеслав, Элиаар.

Россияның хамаатызы биле даштыкы кижиниң аразынга чугаа болган.

— Эде тургустунуушкуннуң үезинде силер боттарынар чүү кылып турдуңар.

— Эде-хере тырттыныл турдум-на.

• • •

М. С. Горбачев кудумчуга чораан оолдан айтырган: «Өзүп келгеш кым болур сен?» Оол бичии-даа боланмайн харыылаан: «Чикгине секретарь ындыг болурда, силер ышкаш эвес, өске, кол секретарь болур мен».

• • •

— Россияның хереэжен чону боттарының ажылдап алган шалыпы-биле долу кеттинип шыдаарлар бе?

— Чүгле кредит-биле кеттинип, акша-биле уштуунуп ап болурлар.

• • •

Поликлиникага бир аарыг кижи дужунда органындан айтырган: «Карак эмчизинче кирер аарыг кижилер чоп кончуг хөй чоор?». Өскези: «Садыгда канчаар-даа аажок өскен бараан өртектерин эки тода көрүп алыр дээш кызып турарлары ол ыйнаан...»

• • •

Улуг хоорайга болган ужуражылгага бир тараачын кижи Ельциндан айтырган: «Борис Николаевич, силер черле чүү эр чугула деп бодаар силер — чурттун көдээ ажыл-агыйы бе азы экономика бе? Ельцин: «Көдээ ажыл-агый-даа эки, экономика-даа мурнуку одуругда. Көдээ ажыл-агыйны колдадырга, көдээ ишчилер эки чурттай бээр, а экономиканы колдадырга хоорайның чурттакчыларының амыдыралы экижий бээр чүве-дир ийин...»

• • •

М. С. Горбачев чогаалчы Шолоховтан айтырган: «Силерниң номунар кажан үнерил, оон адыы чүү болурул?». Шолохов: «Даарта даң бажында дагаа эдип эгелээрге, а номнуң адыы «Горбачевтуң үүлгедиглери».

• • •

Брежнев дачазынга оттуп кээрге, огородунда бир кижи ажылдап турар болган. Ол оон ылавылап айтырган: «Сен кым сен?». Оозу: «Мен Карлсон-дур мен».

— Чүү деп Карлсон сен. Сени кым бээр эрттирипкенил? Таныылдар чүнү кылып турарларыл?

А демгизи: «Кай, Леонид Ильич, силер мээн дугайымда номчуваан силер бе?». Брежнев: «Хм... Ийе, ийе! Карлсон, Карлсон! А ынчаарга Энгельсон кайда барды».

• • •

Даштыкыдан келген төлээ самолёттан дүжүп кел-ле айтырган:

— Силерге бараан болгаш аъш-чем өртээ кайы хире аар азы чиик ирги?

Ельцин аваа харыылаан:

— Силер боттарынарның акшанар-биле саттынар болзунарза, оларның өртээ чиик, бистин-биле — аар.

— Садыгда саван аймаа чүге чок чоор?

— Коммунистер арыдыр чүнүп каапканы ол-дур.

• • •

Башкы өөреникчилериннден төөгү кичээлинде айтырыглар салган:

— Сталин деп кымыл ол, Идам?

— Баштынчы болгаш дерзин үүлгедикчи-дир, башкы.

— Брежнев деп кымыл ол, Бежендей?

— Куруг аас база бир аптара орден медальдардыр.

Ынчаарга Черненко деп кымыл ол, Чечен-оол?

— Сээдецмей-дир ийин, башкы.

— А Горбачев деп кымыл ол, Кодан-оол?

— Кортук болгаш ырбакчы-дыр.

• • •

Он беш хонуктаанның карманындан шагдаа чүгле эмчи справказы тып алган. Ында бижип кааны: «Белок чок, чигир чок, саван чок...» Номчуп дооскаш, ол бурулугга чугаалаан:

— Че, чигир чок болганда, төнмес-сарыг кылдынмас-ла болгай, чана бер.

• • •

— Баштайгы чекист кым чорааныл?

— Пушкин.

— Чүге?

— Чүге дээрге ол бирле дугаарында, «ангылар»-биле темиселди эгелээн.

Сарыг-оол ХЕРТЕК.

• • •

«ЭЭЛГИР, ЧАРАШ ТАНЦЫЧЫЛАР» ДЕП ФОТОЭТЮД.

• • •

«УЖУК» ЧАЛАП ТУР

Республиканың Улусчу культура төвүнде «УЖУК» дээр биче бүдүрүлге **тыва национал тоннарны, ыышкы бөрттерни быжып, даараарынга, национал каастаалгаларны, чаваганы кылырынга база сут чинчилер-биле каастаарынга өөрениринин төлевирлиг курстарын ажыдып турар.**

Даарап, кылып турар ажылдарынга канзыг-бир бергедээшкиннерге таварышканнарга чогуур сүмелерни кичээл үеинде бээр.

Кигээлдер март 23-тен эгелээр, хуусаазы 1 ай.

КЭЭР АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, 46. Улусчу чогаалылга бажыңы. Телефонары 3-46-49, 3-52-06, 3-97-82 — ажыл шагының соонда.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КУРУНЕНИҢ В. КӨК-ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ

1992 чылдың март 14-те уран чүүл мастерлериниң киришилгези-биле **РЕТРО КОНЦЕРТ** болур.

Тургускан режиссёрлары А. Серен, В. Нанактаев.

Эгелээри 15 шакта.

КИНО

МАРТ 13-те

«НАЙЫРАЛ»: Гита из Ситалура (Индия, 2 серия-лыг) 9.30, 12.20, 15.10, 18.00 шактарда. ВИДЕОЗАЛ: **Вурдалаки** 9.50, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

КАА-ХЕМ»: Киночыынды (чаа) 13.30, **Испанская актриса для русского министра** 15.00, 17.20 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет Министрлер Чөвүлели, «Шын» солунның редакция коллективи.

Редактор Ч. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-53-91; 3-34-17;
☐ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
☐ оралакчызы — 3-45-93
КИЛДИСТЕР:
☐ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
☐ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
☐ социал айтырыглар — 3-36-82;
☐ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
☐ политиклел политиктиг — 3-34-98;
☐ улус депутаттар Советтериниң 3-41-23
☐ медээлер болгаш спорт 3-34-57.
☐ очулга — 3-34-39 3-34-98;
☐ чагаа — 3-38-03;
☐ корректорлар — 3-34-19;
☐ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
☐ солун келбейн баргаанда
☐ бухгалтерия — 3-37-11; — 2-32-75;

АГАР САНЫ: «Тыва сөдбаа № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном салыының херектериниң талазында күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыл № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29295 экз. Чагыг № 50.

Тыванын
национал
библиотека
им. А. С. Пушкина

Даарта–Тыванын баштайгы Президентизин соңгуур хүн.
Бадылаашкынга идепкейлиг киржиилиңер!

ООҢ ҮЛҮГ-ХУУЗУ ҮЛҮГ

Тыва Республикавыстың иниталел хогжүлдезинин төөгүзүнде улуг ужур-дузалыг болуушкун — президент соңгуулдары даарта болур деп турда, ажылагый удуртулгазында-даа болзуиза, бо чугула политиктиг болуушкунга үнүм катпас аргаш чок апарды.

Арай озалдап-даа турарым чалавас, ынчалза-даа республиканың оралакчы президентизинге кандидат Алексей Александрович Мельниковту деткиринче бүгү чонну кыйгырып тур мен. Көдээ ажыл-агыйын харылаалар кижи боорга, А. А. Мельниковту деткип турар кижи-дир деп мени бодай бербенер. Үвенин ужурх мылыг, силер ону эки билир боор силер, ынчалза-даа черле чугаалап каайн.

Президентиге кандидат хоойлу өзугаар кымны оралакчы президент кылдыр шилип алырын, адаарын бодуу билип болгай. Ынчангаш Шериг-оол Дизижиковичиниң эвээш эвес ие дургузунда кады ажылдап келгени, ажыл-чаңын, ажыл-агыйжызын эки билири, республиканың амыы байдалының уг-шинин угаап бодаптар, ажыл-ишти херек кырында боттандырын шыдаптар кижи деп идегээш, Алексей Александровичиниң оралакчы президентиге кандидат кылдыр адаанын кончуг чөптүг хүлээп көрүп турар мен.

Черле ынчаш Ш. Д. Ооржак-даа, Б. Т. Санчи-даа боттарының күзели, идеге-ли-биле орус хамаатыларны оралакчы президентилерге кандидаттар кылдыр шилип алганы ужур эдерткен, азы кандыг-бир политиктиг күштерин ыйыышкынындан эвес, а ол кижилерге улуг бүзүрелин болгаш идегелин илереткени ол деп билип турар мен.

А. А. Мельниковка хамаарыштыр алыр болза, амыы үеде, кажан ажыл-агыйжы харылзаалар үстүп, быжыг эвес апарганда, еске девискээрлер-биле чүгле аъш-чем, көдээ ажыл-агый талазы-биле эвес, еске-даа экономиктиг кады ажылдажылганы быжыктырарына болгаш оларны сайзырадырына бистин республикавыстын байдалын ол дег эки билир, идегелдиг кижи чок деп санаар мен. Үлүс ажыл-агыйының көдээ айтырыгларына үр чылдарда ажылдап келген болгаш ол бүгүнү ийи караам-биле көрүп, бүзүрээн мен.

Республикавыстың чурттакчы чону бо аажок берге үеларде безин еске девискээрлерге көөрде, аъш-чемге улуг бергедээшкиннерге таварыштайн тур бис. Өртектерниң улгатканы аңгы-аңгы көрек, а аъш-чем күрлавырларының бо хүннерге чедир үзүктелбейн келгени Алексей Александрович Мельниковтуң республика дээш, оон чон дээш кызымак. турушкуг ажылдап турарын болгаш организакчы чоруун көзүлдүр-ле бадыткап тур ышкажыл.

Чоокта чаа «Содействие» солунга бир автор Алексей Александровичиниң еске черден албан-дужаал, чиик кежик сүрүп келген кижи деп чемелеп, черле элээн өскелеп, харын-даа дорамчылаксаар хөөнүг чүве бижээн чораан. Шак ындыг даап бодаан хоозун чулчуруушкуннарга бүзүреп, чигзиниишкиннерге кээп турарлар барын эскерип көрүп чор мен. Ол дээре ындыг эвес дээрзин оон амыр-чыргал, дыш чок ажыл-ижи херечилеп тур ышкажыл.

Бистер, көдээ ажыл-агый комплекизинин ажылдакчылары, оны кончуг эки билип турар бис. Чон база кымныы кандыызын зидевес болдур ийин. Ол ындыг хоозун чулчуруушкуннарның артында кандыг күштер турарын база-ла кончуг эки билип турар бис. Ынчалза-даа оларны ындыг, чымчаа-биле чугаалааргa, чараш эвес аргаларын ажылдавас бис, ынчаар куду бадып шылавас бис.

Көрүп-даа көрүңер. Кайы хире хой девискээрлер-биле торт харылзааларлыг апарганды бис, оларны шуптузунга А. А. Мельников чедип барып, экономиктиг кады ажылдажылгаларның үндезиннерин тургузуп, таваан салышкан болгай. А ол дээрге ылаңгыя эрткен каш чылдарда, ам-даа, бистин Тыва дугайында янзыбүрү деннелдиг солун, сеткүүлдерге салаадан соруп алдынган, үй-балай чүүлдер бижиттинип турар үеде, аажок нарын дээрзин номчукчулар билип турар ужурлуг. Ол хоозун чүве-дир, херек кырында байлаг мындыг деп тайылбырлаары, бүзүреднп безин амыр эвес.

Харылзааларны тургузуп, кады ажылдажып эгелээн черлернин чүле чамдыызын алаарга безин, үвенин ужуру биллине бээр. Тыванын кожалары областардан, Красноярск крайдан ашпыда. Төп Россияның Крас.. дар крайының, Курск областының ажыл-агыйлары-биле болгаш Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин чамдык бүдүрүлгелери-биле харылзаалар тургустунган, кады ажылдажылга шуудап турар. Ол бүгүдүте А. А. Мельниковтуң улуг-хуузу аажок улуг.

Ынчангаш хүндүлүг соңгукчулар, Алексей Александровичиниң оралакчы президентиге өзулуг төлептиг кандидат деп билир мен. Черле оңу деткип көрээлиңер. Ол моон соңгаар-даа республиканың социал-экономиктиг хогжүлдезинге эвээш эвес үлүг-хуузун киирер дээрзинге быжыы-биле бүзүреп болур.

Вадим ОЮН.
Тыва Республиканың Агроөлетпүр эвилелинин даргазы.

СОҢГУКЧУЛАРГА

Соңгукчулар-биле ужуражылгалар кылырына доктааттынган ие төнген, техниктиг чылдагааннар-биле район бүрүзүнге чедип шыдаваан, күш-ажылыг коллективтериниң шуптузу-биле ужуражып шыдаваныыс хараадаңчыг болдуу.

Бисти манап турганнарны билип тур бис. Чүгле хүүгүде ужуражылгаларга харыы ап [illegible] айтыгылар.

Б. САНЧИ.
Тыва Республиканың Президентизинге кандидат;
В. ПОСТНИКОВ.
Оралакчы президентиге кандидат.

• ТУСКАЙ САДЫГ БОЛЗА

Баян-Кол суурда пенсионерлерге соолгу үеде садыгдан боттарынга хереклиг аъш-чем, ишик-хеп садып алыры болдунмастаан. Чүге дээрге суурнуң чурттакчылары хой болганындан магазинге аъш-чем, ишик-хеп аймаа ховар келиринден база өртээнин эмин эрттир улгатканындан чүгле пенсия ап турар пенсионерлер чүнү-даа садып ап шылавастаан. Ийи-чаңгыс садып апкы дег баразын кэргге, куштуг аныяк чиңгер оонур чокка пенсионерлерни муңнай алгаш баар.

Солун, сеткүүлден, телевизор, радиодан дыннаарга, чамдык суурларда пенсионерлерге тускай магазиннер ажыктылаан, ында бараанналрны өртээн чигеткеш, тускай бижиктиг пенсионерлерге садып турар боор-дур. А бистин Баян-Колга чүге ынчаар тургузуп болбазыл?

Баян-Колуң эрги садынын чанында туйбу-биле конгуг эки садык бажынын тудуп доозуп каан, ол анаа-за турар. Оны шиитин дерээш пенсионерлер, инвалидтер садыы кылдыр тургузар болза, дыка-ла таарымчалыг хире.

Чалак пенсионерлерниң социал камгалалы дээш, пенсиянны остубуп, компенсация немеп турза-даа, амыы үеде бараан өртээнин калчаалыг улгатканы-биле пенсионер, инвалид кижилер аңаа күш четпес, чүгле хлебинге, ижер, тыртарынга мөлүк-калык.

Салчак-оол ТЮЛЮШ.
Кызыл район.

Республиканың иниталел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 51 (14775) 1992 чылдың март 14, суббота

Чагыдар өртээ 10 кап. Садар өртээ 50 кап.

БҮЗҮРЕЛДИГ БООП БОЛУР СИЛЕР

Тывага президент эрге-чагыргазының эргежок чугулазынга ылап-ла бүзүрээр дээр болза, амыы үениң ужур-утказын, республикада болуп турар экономиктиг болгаш политиктиг болуушкуннарны ханызы-биле угаап бодап, билири чугула.

Ол институтту киририн экономиканы үениң негелдерининге дүүштүр эде тургузары, рынок харылзааларынче чайгылыш чок шилчиишкин чидин-биле негеп келгенин угаап билзе чогуур. Мындыг байдалдарда тускай бүрүн эргелерни болгаш эрге-байдалдарны холунда быжыг туткан күүсекчи эрге-чагырга эргежок чугула. Президентиниң эргелел-башкарылгалы хоойлу доктаадыр болгаш суд чагыргалары-биле бир домей база бир ындыг чагырга болур.

Мен бодаарымга, ол бедик албан-дужаалга чоннуң идегелин, бүзүрелин чаалап алган кижи соңгудар ужурлуг. Экономикада болгаш политикада тургустунуп келген аажок нарын байдалдарны өөренип көрүп, ол албан-дужаалды амыдыралдың белен эвес школазын эрткен, организакчы ажылдың байлак дуржулгазын шингээдип алган болгаш чаа үүлдерни өй-шаанда шингээдип ап, шын түүнелдерни кылып билир кижиге бүзүреп, тыпсыры чүгула.

Республиканы, оон кадрларын эки билир болганымда. Президентиге кандидат кылдыр Шериг-оол Дизижикович Ооржакты депшиткен коллективтерге, бүдүрүлге черлеринге каттыжып, оларның ол эгелээшкинин үүлдүгүнүп, деткип турар мен. Оон бодуп-даа, оон күш-ажылчы намдарын кончуг эки билир мен. Кижи бүрүзү-ле бодунун күш-ажылчы чорудулгазын бызаалчыдан, бетонщиктеи эгелеп алгаш, улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларының харыысалгалыг чаалаарын дес-дараалаштыр эртип, алызында барып республиканың Министрлер Чөвүлелин удурту бербес-ле болгай. Ындыг болганда, ол анаа эвес салым-таланының коргүзүп шыдаан болгаш тодаргай ажыл-херектерни бүдүрген ышкажыл. Оон кадында ол чаалаларны эртеринге ону кым-даа үстүнден деткип, холуудан чедип алгаш эккелбээнин айтыры чугула, ол бүгү орукту Шериг-оол Дизижикович чоннуң деткимчезинге, бүзүрелинге даянып эрткен. Чүге дээрге ол ажан-даа чонундан хоорулдаап, оон-биле кады чоруп, улустуң дилегленинге, сүмелериннге дыннангыр бооп, бүгү-ле чаа үүлерни өй-шаанда шингээдип ап, ажыл-херээнге боттуу-биле ажыглап келген.

Экономикада болгаш политикада нарын, берге үүлдер эвээш эвес үеде оон удуртканы чазак республиканың чурттакчы чонун аъш-чем, бирги чергенин эң чугула бараанналры-биле хандырар, рынокче шилчиишкинин боттандырар талазы-биле эвээш эвес үүлдерни кылып турар. Кандыг-даа ажыл-херекке бодамчалыы, дидимн болгаш шинтпирлин — оон ажылчорудулгазының кол үүлдери ол.

Ону аажок хүндүлээр, билир болгаш оон бүзүреттирген кижизи болурунга чөпшээрешкен мен. Кызыл хоорайның дыка хөй күш-ажылчы коллективтеринге — автобүдүрүлгелерге, республиканың Төп электри четкилеринге, оон тулуг эгелелиңге, даараныла фабриказынга, «Каа-Хем» хомудаш разрезинге, Красноярскиниң агроуниверситединиң, политехниктиг институдунуң Кызылда филиалдарынга болгаш еске-даа черлерге Шериг-оол Дизижиковичиниң соңгукчулар-биле ужуражылгалары бедик көдүрүлүшкүнүң, бот-боттарын эки билчириниң болгаш ызыг деткишкининиң байдалдарынга эрткен деп бүзүрелдин-биле чугаалап болур мен. Ол ындыг болур ужурлуг-даа турган. Оон программазы амдан-на күүсеттинин эгелээн болгай. Соңгукчуларның амыдыралчуртталгазының бүгү айтырыглары, оларның соңуургалдары, идегел, бүзүрелиби-ле оон программазы дуттуп, оларга долу харыыны берип турар-дыр.

Мында чүгле чаңгыс хомуланчыг үүл бар. «Тувинская правда» солунга чамдык авторлар оон программазындан оон иниги ужуруутказы-биле кандыг-даа холбаа чок одуруглар ушта бижип алгаш, ону өскээр тайылбырлап, оон-биле Ш. Д. Ооржактың ат-алдарын кудуладыр соруга-биле үй-балай үүлелер бижип турары хомуланчыг. Ол-ла үүлдерни радиога дамчыдарынче база далажыпканы меня элдепсиндирип турар.

А демократтыг шимчээшкиниң удуртукчулары оон эрткеш, соңгулдалар эрттирериннге киржириннден ойталаннар болгаш оларны деткиринче соңгукчуларны кыйгырганнар болгай. Республикада анаа эвес байдалды ажыглап, ол кыйгырыгның артында чогум-на кымнар турарын соңгукчулар чедир угаап четтикпейн, оларны деткиптер боор дээрзинге олар идеген турарлар. Хоорайның угаансарыылдыг соңгукчуларының арызынга хөлзээзинин ол шимчээшкин тывыылырын шыдавас деп санап турар мен. Кымны дыннаарын, кым-биле кады болурун чон боду шиитпирлеп ап шыдаар ужурлуг.

А мен Президентиге кандидаттын бүзүреттирген кижизин болганымда, соңгулдалар участоктарынга кээп, Ш. Д. Ооржак дээш бадылаарынче силерни кыйгырып тур мен. Ол дээш бадылаар болзунарза, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин, көскү эскерлиишкиннер, Россияның улустарының акы-дүүмалышкы найыралы дээш батылаавынар ол болур. Аңаа быжыг бүзүрелдиг бооп болур силер.

Александр БАКУЛИН.
Президентиге кандидаттың бүзүреттирген кижизи.

ШЫН ШИЛИЛГЕНИ КЫЛЫҢАР

Бот-догуннаан республикавыс бодунуң даартазы идегелдиг хүнүнче оңаа чугула базымны кылырынга белеткенип турар. Тыва Республиканың Президентизин соңгуурунуң төөгүлүг ужур-утказын ам-даа эки билбейн турар кижилер бар болза, бистин бо кыйгырыыс-биле катап-катап танылыып көрүп. Президент соңгулдаларын хереглеп албайн, аңаа киришпейн [illegible] болуп, ол бистин [illegible] ыскылаа багай саңнар [illegible] шедирип болурун билип [illegible]

Бис шуптузуе Президентиниң белик албан-дужаалы дээш темисежип турар ийи кандидаттың чүгле күрүне ажыл-херектерин кылып шыдаарын эвес, а харын кижи бүрүзүнүң амыдыралчуртталга айтыгларын ыяк ылган, көрүп билир кижини шилип алыр ужурлуг бис. Кижи бүрүзүнге ажылдаар болгаш аас-кежиктиг болур арганы бээр кижини шилип алыр ужурлуг бис. Политиктиг, национализм, оон өскеде-даа үзел-боалдарже чайгылбас. Тыванын болгаш оон чонунуң эргелаштарынга туюлунга чедир бердинген кандидатты шилир ужурлуг бис.

Ол шилилгевиске частырыг кылбас ужурлуг бис. Ам безин республикада аъш-чем болгаш бирги чергенин эргежок чугула бараанналры чедишпестээн. Ажыл чок кижилерниң саны немежип, ковудээн болгаш чоннуң хой кезин ялыы-турсугуг байдалда. Биске үр-ле үениң дургузунда чырыткылыг келир үениң аазап, оон-биле бисти «чемгерип» келген болгай. Ону маңаар шаавыс ам чок.

Тывага амыдырал-чурттаганы аныяк-оскиге болгаш кырганнарга күсел өзугаар чырык чагай, тодуг-догаа кылып болур бе? Болур болбайн аан. Чүге дээрге, Тыва кижилер болгаш курлавырлар-биле дыка байлак, агаар-бойдузу арыг-кылаан, кайгамчык каас-чараш болгай. Ол бодунуң кол сөзүм ам-даа чугаалаваан, ол дугайын моон соңгаар бүгү делегей маңаадап көре бээр.

Президент болур дээш кагжып турарлардан ие кончуг берге-даа болза, Тываны чечектелиишкинге чедириптер, бурунгаар хөгжүдүп шыдаар кижини шилип ап болур бис бе? Болур бис. Ынчангаш Баир Түлүшевич Санчи ынчаар ажылдап шыдаар кижилерниң бирээзи дээрзинге бүзүрээр бис. Чүге дээрге ол рынок экономиказының бүзүрелдиг талалакчызы, рынок структуразын бүгү талазы-биле деткип турар. Ону ыяк бидир кижи бис-биле ындыг деп чөпшээрежир-даа. Баир Түлүшевичиниң ам-даа эки билбес кижи бар болза, оон допчу намдарын, соңгулда мурнунуң программазын катап-катап номчуузун, оон чаңгыс чер чурттуглаңы, кады ажылдап турарлар-биле чугаалажысын. Президентиге кандидат-биле азы оон бүзүреттирген кижилери-биле ужуражыышкыныарга келзин. Ынчан олар Баир Түлүшевичиниң дугайын ылап билип алырлар. Оларның кижи бүрүзү айтыыглар кандыг-даа нарын болза, долу харыыларны алырлар. Оон соонда олар угаан-медерелдин-биле боттарының шилиишкининиң кылын шыдаар. Тыва Республиканың нарын, берге айтыгларын чүгле оон чону бис боттарының шиитпирлеп шыдаар бис. Ынчангаш ам болуп соңгулдалар ындыг айтыгларны шиитпирлеериниң эргежок болзуун!

С. БУЯНДЫ, В. ГОЛИКОВ, М. КАЛИНИН, М. КЫРГЫС, С. КОНВИЗ, Р. ООРЖАК, В. ПЕРЕВИН, В. ПОПОВ, А. САВЕЛЬЕВ, Р. ТРЕРЕТИН.

КҮТКҮҮШКҮНГЕ АЛЫСПАҢАР

Тывага эң баштайгы Президент соңгуп алыр дээрге ажыы-биле удурланып турар күштериниң бирээзи — «Дем. Россия» шимчээшкиннин Тывада салбыры ам мырынай парлалга таварыштыр чонга кыйгырыг хүлээп ап, соңгулданы түүнел чок кылдыр үзе шаварынче чүткүп турар апарган.

Чүл бо? Чүнү күүзүп кижилер тыва чонну катап-катап шүүдедиринче кыйгырып турары ол? Дараазында соңгулда чоруткаш, Тываның чону карманындан ам база миллионну үштүп салыр бе?

Президентиге кандидаттарның кайызынга-даа хоонуг чок кижилер болза, ол боттарының херээ-дир — бюллетеньге та канчаар шыйып, балап турзуннар. А бүгү чонну 2 кандидаттың фамилияларын шыырынче кыйгырары дээрге кижи кайгап ханмас, турамык чорук-тур.

5 дугаарлыг «Содействие» солунда «Дем. Россия» деп шимчээшкиннин Тывада салбыры республиканың хамаатыларынга кыйгырыгны парлаан. Оон кол-ла соруглазы даарта болур президент соңгулдазынга ийи кандидаттың кайызын-даа эрттирбейн, сөөлүнде барып боттуң кижизин ийип үндүрериниче угланган деп билдим. Бо бүгүнүң артында кым турып турарыл? Кым чонун-даа бодаваан, бодунун карьерисин үзелбодалынга башкартып алгаш, кажар «базымнар» кылып турарыл? Ындыг эвес болза, «Дем. Россияның» кежигүннери Тывага президент башкарылгазы чүге херегил деп айтырыгга харыыны мынча ботка канчап тып чадап кааннарыл? Маңаа соңгукчунуң адын туткан хереэ чок, ажыы-биле чугаа чорудар ужурлуг.

Тыванын келир үедеги күрүне тургузуун кандидаттарның канчаар көрүп турарын демроссияжылар барык шоода аарак чугаалап турар. «Ындыг болбас ужурлуг» деп олар бижээн. А кандыг болур ужурлугул, ол дугайында чүгле демроссияжылар биле бурган билир, оон еске ону бодап, тып, билиптер кижи бо Тывада чок хире чүве эвеспе оң.

Программа дээрге-ле бүгү-ле айтырыгларга харыыны тыпкаш, аасче суп бээр белен рецепт эвес-тир. Ындыг-ла амыр чүве болза, амыдыралыыс шагда-ла шыкпарлы берген орбас бе. Амыдырал биске хүн бүрүде тывызыктан нарын айтырыгларны октап турар. «Дем. Россияның» кежигүннери Ш. Д. Ооржактың программазында болгаш оон бөгүнгү премьер ажыл-чорудулгазында рынокче шилчиишкиниг чаартылгаларны эскериксевейн турары хомуданчыг-дыр. Олар ылап-ла демократия дээш туржуп турар болза, республиканың чазаанның чаартылгаже чүткүүшкүннерин харын-даа деткиир ужурлуг. Чонну угаан-сарыылдыг чорукче кыйгырарының улуу турбуже, ону хей күткүүшкүнче чыгаары демократтыг соруулгаларга дүгжүр чүве бе?

Бегүн кайы-даа чон хостуг бот-башкарыңын ажылдап, чурттаарынче чүткүп турар. Ынчалза-даа бо соруулганы күүседирде, ыяап-даа ажыланып алгаш, боттаасканы булгаңыр ужурлуг чүве бе? Хостуг бот-шимченриниң бүрүн эргезин Россияның составынга-даа тургаш, боттандырып болур. Ол дээш бүгү республикалар суверенттетти хүлээп алган болгай. Мында кандыг ындыг чөрүшкек, үскулешкек боалды демроссияжылар көрүп каапыл? Чүнү-даа ынчаар бодүүнчүдү көөрге болур бе?

Ынчангаш бодум хуумда «Содействие» солунга март 11-де парлаттынган «Дем. Россияның» Тывада салбырының күткүүшкүнүг кыйгырыынга соңгукчуларның алыспазын күзедим. Маңаа мээ-медерелдиг, угаан-сарыылдыг чорук тиилезин. Соңгулданы чаңгыс катап эрттирип аалынар, эргим соңгукчулар!

Надежда ЭРГЕП.

КИРИШПЕЗИВИС ХОМУДАНЧЫГ

Моон мурнунда «чоргаарланып» чораан чуртувус — ССРЭ тарап дүшкен, ам Хамаарышпас күрүнелер демнежилгези тургустунган. Чаа тывылган бот-догуннаан күрүнелер таваржып турары социал-экономиктиг бергедээшкиннерден үнериниң арганларын дилеп, ол талазы-биле хемчеглер ап чорудуп турарын билир бис.

Бистиң Тыва Республикавыс бодунуң баштайгы Президентизин соңгуп турар-дыр. Ынчангаш ону чугаалап тура, бижиксээн бир үүлүм бар: ол — республикадан дашкаар черлерде өөренип турар студентилериниң, кашла чыл болгаш тускай эртежинг специалистер боон, Тываныче чаныг келир аныяктарның бо соңгулдаларга хамаарылгазы кандыгыл деп айтырыг-биле холбашкан чүве. Келир үениң кадрлары республикавыстың политиктиг амыдыралында бо хүннерде боон турар өскерлиишкиннерден, болуушкуннардан чыдып калбас, кыдыы-биле эрте бербес ужурлуг деп санап турар мен. Эртем-билиг чедип алыр дээш, ыяап-бээр чорупкан аныяк оолдар, кыстарның республика иштинге болур соңгулдаларга киришпейн баары хомуданчыг. Бо айтырыгны көдүрүп, Красноярск хоорайда өөренип турар студентилериниң мурнундан Топ соңгулда комиссиязының секретары эш Самороковка кирдим. Дүрүм өзугаар алырга, соңгуур эрге бо таварылгада чүгле Тываның девискээринде чурттап турар кижилерге онаажыр болганда, еске черде турар студентилер аңаа киржип шыдаавас болзувус. Хомуданчыг-дыр, улус депутаттары бо айтырыгны чогуур үеэзинде эде көрүп болур турган бе?

Соңгулдаларга киришпес-даа болзувусса, Красноярск хоорайда тыва студентилер Президентиге кандидаттарның программалары-биле таныштывыс.

Кайдыгаттарының бирээзи Ш. Д. Ооржак дээрзин билир бис. Оон ажыл-херээ чүгле Тыва иштинде эвес, оон дашкаар-даа черлерде кыстүп турар болгай, ол дугайын көрүп, дыннан, билип турар бис. Ылангыя студентилер амыдырал-чурттаалгазынче сагыш салып, боттуг дуза чедиреринин болдунар-за хемчеглерни ап турары биске билдингир. Красноярск хоорайда студентилерге берге бо үеде дуза кылдыр аъш-чем, ишик-хеп бараанналрын садар дугайында Тываның аныяктар ассоциациязының мурнундан ажылды база кылып турар. Ынчангаш Тываның Президентизинге Ш. Д. Ооржакты соңгуурун чонуувустан дилээр-дир бис.

Бодум хуумда бо дарганы бичиимден тура көрүп өскен болгаш, биче сеткилдиг, чүү-даа чүвеге сагыш човангырын, кылган хереэзинге бөдүнгенны эскерип келдим. Алыс боду экономист кижи болганда, Тываныстың берге үеден үндүрүп шыдаар дээрзинге ынчаар мен.

Григорий САРЫГЛАР.
Красноярскиниң башкы институдунуң аспирантызы.

МЫНДЫГ ШИИТПИРГЕ КЕЛДИВИС

Тываның бирги Президентизин соңгуурун дээрге амыдырал-чурттаалга-биле сырый холбаалыг болгаш аажок харыысалгалыг айтырыг деп билир мен. «Чонак аңаанга кандыг-даа аът чоруур, чон аразынга кандыг-даа оол турар» дээзинг, моон мурнунда «бедик даг бажында» албан-дужаал эдилеп чорбаан, хей аззашкыннар кылбаан Баир Түлүшевич Санчини Президентиге соңгуур деп шиитпирлеп алдым.

Оон соңгулда мурнунуң программазы солун, амыдыралчы кылдыр көзүлдү. Төрээн чурт буступ-дужуп, рынокче шилчиишкининиң салдар-кавызы социал айтырыгларны, амыдыралды нинтизи-биле бергедедип келгенде, аъш-чемнериниң, бараанналрының өртээнин улгатканы дыка-ла мүңгаранчыг-дыр. Денгел-шыдалывысты чедир өөренип көрөйин, бүгү-ле чүвени хостуг өртектерже киирипкени чонга улут согуг болган деп билир мен. Ол бүгүнү чавылдырып болурунуң аргалары Президентиге кандидаттың программазында салдыыган-дыр деп билдим.

Бо назының иштинде республиканың удуртукчулары чораан Тока, Ширшин, Ондар, Серяков болгаш өскелерни-даа депшидип келгеш, «даргага» чүдүүр чорукка шуут хөөнүм калды. Ынчангаш экономиканы шыырак билир, мурнунда ат-алдары, алоан-дужаалы «диимиревейн чораан», билиг-мергежили чеже-даа чедер болза, (кыстырып чораан ирги бе) депшиивейн чораан Баир Түлүшевичини, шынап-ла, депшиилип көрээлиивер, соңгукчулар.

Аркадий БАЗЫР-ТАРАА.
Улут-Хем район.

Тыва Республиканың баштайгы Президентизиге кандидаттар Ш. Д. Ооржак болгаш Б. Т. Санчи оларның черге хамаарыштыр туружу ийи аңгы дээрзин оларның программаларындан билип алдым. Бодум хуумда Б. Т. Санчиниң туружунга каттыжар кижи-дир мен.

Чер дугайында айтырыг эң нарын, эң кол айтырыг деп билип турар мен. Черниң ажыглалы дээш үнүүрүг (дачалардан безин) аажок аар-дыр. Ындыг чорук чурттакчы чонга деткимче эвес, а харын моондак, доктар болур деп бодаарым ол. Оон улаштыр черни садар деп сут шиитпир хүлээп алдыңыз, тускай хоойлу үнүп келзе, халап болганы ол.

Ш. Д. Ооржак чер үндүрүүн дүрген боттанылырын эгелээринче түткүлдүг кижи деп билгеш, аңаа хамаарыштыр арай дадаалзай бергеним ол. Чаңгыс чер-чурттуум, харын-даа төрелуксаам-даа болур кижи-дир. Чер-чурт, тала-дугай эвес, ниити чон, амыдырал дээн бодалым-биле ындыг шиитпирге келгеним ол.

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай.

ЧЫЛДАГААНЫ — ЧУМА ААРЫГ

Монгун-Тайга районда сарлыктар аарыг өлген, оон чылдагааны — бода малдың чума аарыы деп каразыг турарының дугайында материалдар «Шын» болгаш өске-даа солунларга үнгүлөөн болган. Тыптып келген хамчыкка хамаарыштыр янзы-бүрү каразыышкынар, даап бодаашкынар хөй турган. Ол бүгүге харыылар республиканың Кодээ ажыл-агый министерствозунуң ветеринария киллизинниң кол күрүспектору Денек-оол Сарыгларның алаанда парлаттынган чүүлүнде бар.

Төөгүнүң демдеглелдерин үзүгаар алырга. Тываның девискээринге мыйыстыг бода малдың чума аарыы 1891 чылда турган. Ол аарыының бистиң девискээринде үр үе иштинде чок турганы-биле хөлбаштыр бода малды чума аарыынан камгалап. Баш удур камгалал тарыышкын чорудары планда кардынмаан, 1990 чылдың август айда Моолдуң Хубсүгүл аймакка чума аарыгга чигинчиг байдал тургустунуң ыраг. ге. Кызыл районда «Тере-Хөл» совхозтуң база Эрзин районунуң девискээринде шупту мыйыстыг бода малдың камгалал тарыышкынын чорутган. 1991 чылдың июль айда Чита областың девискээринге үстүнде адаан аарыг тывылганы-биле Тыва-биле Моолдуңызыгаалашкак районнарынга (Эрзин, Кызыл, Тес-Хем, Өвүр, Монгун-Тайга) мыйыстыг бода малга камгалал эмни салып, ол ажылды республиканың харыысалгалыг мал эмчилериниң удуртулгазы-биле чоруткан. Нинтизи-биле 47702 баш мыйыстыг бода малды тараан.

1991 чылдың октябрь айның эзезинде Монгун-Тайга районнуң ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң малчыны Мунзук Каракыстың коданында сарлыктар өлүп хораан деп медээ бистин ветеринария киллизинге кээрге, дуржулгалыг мал эмчилери, республиканың төп ветеринария лабораториязынан А. Г. Шатохин, ветеринария киллизиниң эргелекчизинге 20 чыл ажылдаан И. И. Беляков оларны ук аарыгның диагнозун тодаразыры-биле чоруткан. Кызыл чогуур бүгүде шинчилеллерни эрттиргеннинге соонда, пастереллез деп аарыгның ижин-шөйүүдү хевири деп түшелди олар тыдыгрет. Аарыгны эрнээр, соксадыр талазы-биле чогуур хемчеглерни ап чорутқан, ынчалза-даа малды өлүп хораары соксаваан. Республиканың удуртулгазы Россияның ветеринария азбанының кол эргелелиниң дуза-ажыгларының түнелинде, вирустуг аарыглар талазы-биле эртемденнер ук аарыг чума дээрзин дүрген шинчилеллерниң түнелинде, декабрь 14-те тодараткан. Төнчү түнелди үндүргени-биле чурттуң болган делегейниң эртем-шинчилел төптериниң аараан, олген сарлыктардан алдынган материалдарны чоруткан бис. Аарыгның диагнозун частыыр чок тодарадырына, лабораторлуг шинчилеллер эрттиргеринге алаян хөй үе херек. Ынчангаш дорту-биле чугаалаар болза, Монгун-Тайгага сарлыктарның аарының чума деп чарлаваанының чылдагааны ол чүве. Ынчалза-даа дүрген шинчилеллерни түнелинде тургустунган диагнозту барымдаалаан, чума аарының неперетпес, соксадыр талазы-биле көрүнген онзагай хемчеглерни ап чорудуп эгелээн. Бо талазы-биле докталды Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели база хүлээп алган. Декабрь-январь-февраль айларда республиканың девискээринде мыйыстыг бода малдың шуптузунга чума деп аарыгга удур камгалал тарыышкынны катап кылып чорутқан. Монгун-Тайга районда ССРЭ-ниң 60 чылы совхозтуң девискээри чума аарыының девискээри, аңаа чоок девискээрлерни чума аарыы айыылдыг черлер кылдыр чарлаан. Ол девискээрлерден дашкаар мал-маганың шимнээр, аргыжар чорудуг хораан. Карты, Кызыл Хая, Моолдуң девискээринде өлген сарлыктарның сегги Монгун-Тайга районнуң чонунуң болгаш Россия Федерациязының Президентиниң чанында Хамаатты камгалал, онза байдалдар болгаш айыылдыг халаптарның үрүктарын чайлаадыр талазы-биле күрүне комитетинің экспедициязының ажылдакчыларының күүш-биле тып. Чеди-Тей болгаш Бардык баңында улуг оңгарларга хемчерн-биле чыгаан. Бо ажыд ам-даа үламчылаар. Хар адаанда барган, кызыл тывылбаан, өлген сарлыктарның сегги чазын хар эрип, көстүп кээрге, зорган ыраг дозалганы республиканың Хамаатты камгалалынга үстүнде адаан онзагай байдалдар талазы-биле комитет берген.

Тыва чонга мындыг көрүнүүт айыыл тавары шкан үеде солуннарга кым-биле-даа дугуруушпаан, утка-ныары эртемге дүүшпес материалдар үнүп әгелээн. Чижээ, бо чылдың «Шын» солунунуң № 13, 23 үнүрүлгелеринге авторлар Монгуш Шидар, Өшкү-Саар Ооржак оларның бижип турары-биле алырга, мал эмчилери камгалал тарыышкын-биле бо зарыгны өскүткен дээн. Боттарывыстың кылып чорудар, харыылаар ужурлуг дорт ажылывысты солун арынарынга үндүреривиске канчап-даа таарышпас. Оон түнелинде түскай эртемниг специалистерниң чоңбиле ажылдаарынга бергедээшкиннер тургустунуп, чума аарыынга удур дарый чорудар хемчеглерге улуг шаптараазыннар болгаш чон аразынга янзы-бүрү утка-лыг чугаалар көвүдээн.

Тываның чону мону биле чогуур. Покров хоорайда Ветеринария вирусологиязының микробиологиязының бүгү-әмилел эртем-шинчилел институту, Алма-Ата хоорайда Кодээ ажыл агый эртем-шинчилел институту, Англияда вирусологичның бүгү-делегей референс-лабораториязы ук аарыг бода малдың (сарлыктың) чума аарыы деп бодытқаан документилерни февраль ортан үстүнде биске берген.

Мыйыстыг бода малдың чума аарыы конгут чидиг халдавырлыг, вирустуг аарыг. Кижилерге халдаг-бас. Колдуунда-ла малдың иштики органнарынга өскерлиишкиннер болур. Бо аарыгның тывылдырыкчызы болган өскүдүкчүүр вирус 60 градус чылыгда әзәән хаш минута болгаш, 100 градустан ишгеле дораан өлүр. Чыдыг берген мал секторинге, өзекке ийн хонгаңа, чылыг хүн хереллеринге 40 минутадан 5 шак дүргүзүнде вирустар күш чок болур.

Бо халдавырлыг аарыгның аңгы-аңгы девискээрлерге замчыырын болдурбас дээш немелде хемчеглерни ап чорудуп турар. Моон сонгаар республиканың девискээринде мыйыстыг бода малдың шуптузун чума аарыгдан камгалап, чылдың августа, сентябрь айларда камгалал тарыышкынарны кылып чорударын плаңда көргеш. Тарып турар вакцина арган «карантилиг» малларга чума аарыынга удур камгалал иммунитетти тывылдырбас. Чума аарыгга удур камгалал тарыышкынарны чорударынга бүгү талазы-биле дуланы көргүзерин мал ажылының специалистерингe ажылагүйларның удуртукчуларына, малчыларга, хуза малдыг кижилерге чалыыр-дыр бис.

АЖЫГЛАЙ БЭЭР БООР БИС

Тожу тывалары — этникиг (бодунуң ажыл, культура, аажы-чаңыга хамаарышкан) бичан болук улус бис. Россия Федерациязының чазаа бистин бо чер чурттуг улузувустуң социал-экономикиг болгаш культура хөгжүлдезин сайыраңгайжыдар дээш улуг сагыш салып турар. Чүл дээрге чазак ол талазы-биле доктаалды хүлээп алган соонда, ам Тожу тываларын Сонгу чүктүп эвээш санныг улустарынга чурттап турар районнарының дамдызынга киирер деп эрткен чылдың декабрь 12-де айтыышкынны Тываның чазаанга берген-дир. Айтыышкынны республика солуннарынга парлаты. Ол дээш өөрүп четтиргениисти илергейлеп турар бис. Амыдыралывыска боттаныр ужурлуг бо чаа депшилгелиг үүл бистиң моон сонгаар хөгжүлдевиске улуг идиги бээр.

Чажыт эвес, шыны-биле алырга. Тожу чонунуң амыдырал-чертталгазының деңнели Тываның өске районнарындан чыдып калган болдур ийин. Федерация базаанның эрткен чылдагы ол доктаалынга үндезилээн, көрдүнүп болур эргелер, шинелделер болгаш артык аргалар чогум чүт-чүү болур ужурлугул, анаа район хемчээн-биле чүүү-түү кылып болурул дээрзин эки билбейн турар бис. ол дугайын чонга кым-даа тайылбырлаваан турар. Ынчалза-даа ол хире үнелит зоктаал өөрүгаар - айтыышкын кайын куруг эрте бээр боор деп бүзүреликис бар.

Шынап-ла, бисте байзал бо хүннерде әлээн берге дээрзин чажыргаш канчаар. Агаар болгаш чер орүү-биле харылзаанын бергезинден районче кыдыш аъш-чем, чедирери бергедел турар. Машина-биле канчап-чоп чорааш чедириш келген ол эвээш далган база өске-даа чем аймаа чамдыкта бензинге холбужуп чытталганындан чемге ажыглаттынмайн баар, ынчап кээрге салып алыкны кижи алыр ужурлуг эвээш үлүүдеп ногаран чыдып каар.

Сонгу чүк улустарынга девнээн чүүлдерни болгаш артык аргаларны бистерге хамаарыштырар дээн-дир. Кижи бодаарга, оларны ам-дыгаштан хире-чергеен-биле боттандырып өгелей берги дегзир. Маңаа чылыр дидим шинтилдевес чорук кижилерниң сеткил-хөөнүнге чугаажок карарлар дээн кедилг

Чогаалчы болгаш үе

АДААРГАК ХӨӨН

Кандыг коччуг чалын
от дег
изиг үвел?
Хартыга куш чалгынындан
бериперем!
Сынаар ажыр тарай
берген
булуттарны
Чылгы ышкаш хүнүү
дуглай
болуп каайн.
Эчигейин, ак чаъс дегнят
соксаар деп бе?
Эзирнин дег чалгын-
үүгден
бериперем!
Өрү дээрде тырлы берген
булуттарны
Өл-суг дүшпес
шынааларже
сывыртаптайн.
Богда бурган экиргенсе
бачыт дээзиг.
Бодун бодаар өөрүм мени
үзе . кирди:
— Чаңгыс кижи үүлүг
боорга —
ажык бар бе?...
— Чалгын чокка човаай-
ла бис,
ажырбас он...
Сальым-таяан, чаа бодаа
оолуңнуге,
Сагыш багы — адаргак
хөөн —
чидиг хылыш.

СООК ЧАЙЫН

«Холодное лето,
Холодное лето...»

Галина ПРИНЦЕВА.

Когурумнуг соок дүне
Коргуп хоптан ышкаш-
тыр сен.
Чоорганың эдип берип,
Чоогукта чыдарым кай.
Ийи боттуң эргеленчиг,
Изиг тыныш чалынындан,
Шуглак безин хереглевейн
Сут-дер дүжүп хонар
ийик бис.
Чай шаг күс дег кыжыраа
соок
Шынап, эдеп үе-дир бо.
Чылыгланчып чорбас
болза,
Сагышка кыш дүжүп боор-
дур.
Назынывыс чайы дүшкен,
Ынайлаза — дүндүгүр күс.
Ында-хаал дүшпас
болза, —
Ынлазында —
дидиреннин.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

АРТИСТ, ДРАМАТУРГ, ШҮЛҮКЧҮ

ССРЭ-ниң Чогаалчылар, журналистер болгаш театр ажылдакчыларының эвилелериниң кежигүү — шүлүкчү-драматург В. С. Серен-оол 1942 чылдың март 14-те төрүттүнген. Ол тыва литератураның үндезилекчилери — үлүстүң чогаалчызы С. А. Сарыг-оол, артист, драматург, композитор В. Ш. Кек-оол болгаш өскедаа талантылыг кижилериң чүрү — Өвүрүнүң Дус-Даг-га 1942 чылда бодараан.

В. Серен-оол Торгалыг чеди чыл школазының соонда, 1961 чылда Ханда-гайты ортумак школазын доскан. 1961-63 чылдарда «Тываның аныяктары» солунга литажылдакчылап, кылдыс эргелекчилеп турган. 1963-67 чылдарда Ленинградта Курүнемнің театр, музыка болгаш кинематография институдунга база ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң М. Горький аттыг институдунуң чанында литератураның Дээди курстарынга өөренип чораан. Ол хөгжүмшүн театрынга артистеп, «Шын» солунга корреспондентилеп (1972-75 чч.)-даа турган. 1975 чылдан эгелээш, бо хүннерге чедир барык 17 чылдар дургузунда В. Кек-оол аттыг хөгжүм-шүн театрының чогаал кезээн эргелекчилеп турар. Тыва АССР-ниң Чогаалчылар болгаш театр ажылдакчыларының эвилелериниң драматургия секциязының даргазы.

В. Серен-оолдуң баштайгы шүлүктери 1958 чылда «Сылдысчыгаш» болгаш «Тываның аныяктары» солуннарга парлаттынгылаан. Ол — Москвага болгаш зоналарга девискээр аайы-биле болуп эрткиилээн литература фестивальдарының, семинарларының киржикчизи.

Чогаалчының шүлүктериниң «Сыгыт», «Солангы», «Өгже чалалга» деп чыындылары тыва дылга, «Монолог Солца», «Почерк любви» орус дылга үнүүлээн. А «Кан-кыс» деп шүлүктүң тоолу 1991 чылда тыва, орус дылларга тускай ном кылдыр парлаттынган. Авторның поэтиктиг прозалары «Хээлиг истер» деп аттыг ном кылдыр үнген.

В. Кек-оол аттыг хөгжүмшүн театрының сценазынга В. Серен-оолдуң «Оруктар, оруктар», «Сөскеннер чечектелип турда», «Иелер шиптекелиг», «Дойлаашкын», «Энесай-Мерген» деп шиилерин турустуулаан.

В. Серен-оол — Бүгү-эвилел номчукчузунга таныш тыва чогаалчыларның бирээзи. Оон чогаалдарын ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреаты А. Преловский, Москва шүлүкчүдери Ю. Боярилов, В. Парфентьев, Л. Дымова, ленинградчылар Н. Кутов, М. Головенчиц, С. Макаров, бистин Тывада чурттап турар С. Козлова болгаш өскелер-даа орус дылче очулдурулаан. В. Серен-оол «Смена», «Нева», «Звезда», «Сибирские огни», «Жовтень», Полярная звезда», «Хотугу сулус» сеткүүлдерге, «Улуг-Хем», «Ылдыс» чечен чогаал альманахтарынга, «Литературная Россия», «Кыргызстан маданааты» деп неделялар үнер солуннарга шүлүктерин парлаткылаан. Ол ышкаш «Созвездие», «Партизанская песня» деп шүлүктер антологиларында авторның шүлүктери киргилээн. В. Серен-оолдуң шүлүктери орус, моол, украин, кыргыс, якут, бурят, алтай, хакас дылдарже очулдурулаан.

Тыва дылче В. Серен-оол А. Пушкинниң, Ю. Лермонтовтуң, С. Есениннің, С. Щипачевтуң, В. Фирсовтуң шүлүктерин база В. Шекспирниң сонеттеринің чамдыызын очулдурулаан. Оон очулганы-биле В. Шекспирниң «Он ийиниң үнезинде» (Д. Барынмаа-биле кады), Ж.-Б. Мольериң «Тартюф» (Ю. Кимзегештің киржилгези-биле), М. М. Тихамаевтың «Ынакшаанның амы-тынынга четтингени», У. Гаджибековтың «Аршин мал-алан», Ч. Айтматовтың «Хүннүң дурту чүс чыл ажыг», «Чингис-Хаанның ак булуду» болгаш өске-даа шиилер сценага тургустунгулаадың көрүкчүлер эки билир.

Тыва шүлүк чогаалынга ол сонеттер, сонет чечээ, монологтар, диалогтар, алфавиттиг (азбукалыг) шүлүглер, сестрин, дарттаан одурулар дээш, философчу чаа үүлдерин Хүн, Чер, Кежээлер, өлген маалыр-лар шинчеп, дириг оюур-хевирлер алаары — авторның дилээшкиннери, тывышкынары болуп, тыва драматургизда чаа агым болуп турар. Ол ышкаш ол ам-даа хой, чаа, солун үүлдерни маган болгу дег тыва совет чогаалчы.

Владимир Седиповичниң төрүттүнген хүнүнүң чогаалдыкчы байырлалы кускээр болуп, ол бодунуң 50 хаалаан аптист эштериниң ойнары-биле солун комедиязы чогаатган, үк чогаал номчукчуларга уран үүлүү улуг белек болуп дээрзи чугаажок. Комедияны Тыва Республиканың алдарлыг артизи К. О. Сагды тургузар. Чогаадыкчы чедиишиниң болгаш кадыкшылды Владимир Седипович Серен-оолга күзедиис.

Кижиниң туружу, бодалы, саналы

БОДАНЗА ЭКИ БООР

Чоокта чаа Россияның төп телевидение дамчыдыгалыңдан август айда болган таварылгаларны болгаш база бир хоорайга В. И. Ленинниң турасказалын дүжүрүп, оны арвайтыр-корзайтыр черже чыттыр октааш, оон кырынче үне халаашы, таптап турарын көргеш, караам чалланып, кайгап хаммааным мону бижиниринче мени албадапты.

Черле ынчаш, кижилер эдеп үвес соон-мурнун, эрткен-барганын, келир үезин та чүге чамдыкта билбейн баар чүве ийик. Мен хүүмда төөгүге дыка ынак мен. Кандыг-даа болза төөгү артар үжүрлүг. Чер ыырында кижи амытан шупту ылган тас, ден-дескиг ажылчорудулгаын, амыдыралын башкарып чоруур эвес. Бир талазындан частырыг ылып, өске талазындан таанып турып чоруур чүве эвеспе.

Ленин башкының база-та ынзыг талазы турду-ла ыйнаан (мен хүүмда частырын билбес мен). Ынчаш-даа бөдүүн ажыглыг чонга экини кылган кижи төөгүге артар үжүрлүг, турасказалы турган-ла болза, кымга шаптыктай берген бол?

Чоп шаанда авам, ачамнан дыннап олурарымга хүрээлерни база-ла шак ынзыг хевирлиг үзүткан, бурганнарны чуу шаап, оларның кырынче үнүп, мунуп турары каракка чаржынчыг-ла-дыр деп чугаалажып органын база өске-даа улут улустардан-даа дыннаан мен. Ам катаа хүрээлерни тургузар, бурганнарга бүүрөп, тейлээр деп угаадылалды чорудуп эгелээн-дир бис.

Ленинниң өөрениглее чүдүлгени хорулаан, чүдүүрүүзүн кижилериң хүүда хөрээ кылдыр илередип турар чүве болгай. Мен черле аайын тыппас мен. Кажан бир шагда база-ла бо чүүлүвүстү катап эдер ужурга таварышса хөкнү-ле бис. Ниити чонуң тургусканы политиктиг партияларда, (коммунистиг-даа дижик) бөдүүн партия кежигүннеринде бүрүү чок, олар аная намның хөрээн тургусчуруга үлүг-хүүзүн киириштирип, дадывырларын төлеп турган боорлан, оны башкарып турган кижилернин (ийи-чаңгыс хоптак сеткилдиг, кажар кижилер) частырыгларының ужуруудан дүшкен партия деп бодаар-ла-дыр мен.

Мен ам бо-ла бүгү болуп турар чүүлдерге хамаарыштыр тыва чонум таанда хөлүн арттырып, ындыг-мындыг чүүлдер ылбас бөгөр дээрзинге бүзүрээн мен. Турасказалдар турган-да, оларга дээн канчаар. Эрткен үеларивисте, чүдүүрүн хорун турганы, частырыг турган чүве-дир ийин. Бүүрү чүдүлгевисти үтпайн, хам-ламалавыска чүдүп турганна болгай бис. Моңгуй берген кижилериистин 7, 49 хонуктарын эрттирип чорудувус.

Мээн ачам С. С. Ондар, үргүлүү удуртур ажылдарга ажылдап чораан, коммунист кижи. А оон кады аныраан ажызы кижи Ондар Санчай-оол, өске ады Саарылга дээр. Ак-Даш чуртуг улут хам кижи. Чеже-даа удуртукчу, коммунист чораан болза ол ажызына дениңи ынак, аная хөлчок бүзүрээр чораан. Ачам тогум аныраны кижи, ынчала-даа төөгү болуп улустар аныраа, ыргап-ачам-биле келдирген, кады аныраан улустарны. Бис ыргап-ачамны база хөлчок ынак, авам база-чок хүндүлээр турган. Бир чылын авам адаан ыныпак аарый берген, ынчалер ачамны кижи болбес-тыр дээн деп авам суг дүвүреп, ыглап-даа турдулар. Оон ыргап-ачам бир хүн келгеш-ле, ынчаңге ачамның чанынга 1-2 хонган. Ынчалер ачамның чамынче кижилерни хостуг киирип турган, аарының бергези ол хире турган боор. Оон ыргап-ачам ачамның өөнге, орунунуң баарынга данны аксы чүве ылын, артыш салып алгаш, демир кызыдып, бир-ле чүвени кылып ора хонганын бис бичии улуг бүдүү көрүп турдувус. Каш хонганда ачавыс медерел кирип, сегин эгелээш, шүүт сегин үнүп келгенин, бистин аас-кежиниви ыргап-ачам эгидип берген кылыр бичиг чорган бис. Ыргап-ачам бир катап ачамче эргелиг-көрүп ора: «Мен иргиг чорумда ажырбас кижиидир сен ийин, дүнмам» деп органын үтпас-тыр мен. Оозу та шын болганы ол. Ыргап-ачам чок болган соонда, чартык чыл хире болганда, ачам чок болган.

«Таптаашкын» деп турар чеже-ле чүдүүрү арай хорутуг турганы ылаңгыя чурттуг болгаш коммунист кижилерге коңгуг берге турган.

Ачамның чаңгыс чер-чурттулары ийи акый (ам оларны ыныпкы-даа чок, аттарын бижээш ханчаар) ачамны коммунист кижи, хам акылыг дээш билдиртин каанчар. Оон ачам хөөгүйүн ниитиг, нам хуралынга хөрээн көрүп, хөөрүн-даа намдан үнүрер айтырыгга чедип турган. Үйүрери-биле балыкчыларга үүлүг чаңгыс кижи балыкчаны-биле ачамны намга сагындырыг-биле аттырып каанын ачам авамга чугаалап органын дыннаан бис. Коммунист мен дээш, хам акызын ханчаар боор, хирези акызынга ачам ужуруп чугаалаан хевирлиг чурган-ачам бистинге кээ-ри эвээжеп, келзе-даа дораан-на чорүй баар апаргаан. Ынчала-даа ачам бодуу-даа, бистерин-даа кыргаан-ачамга чедирип, үргүлчү аралашып турдувус.

Сөөлүнде, чоокку үеде, демги ачамны билдирип турган акыларым бирээзи бодуу хамнай бергени мени ыма-ла кайгаткан ийин. Бир-ле эптиг үе таваржып келгеш:

— Шаанда ачамны «хам акылыг» деп билдирип турган, ам бодуңар ханчап хамнай бердинер, акый. Ховалыг — дээримге, демги акым девидексей берип: — Ыык, демги кижи болбазыңче — дээш чок апаргаан эжиче чүүй каап чорүй, үне халааны сагыжымдан ыраак ийин.

Ынчангаш моңгу болап көөрге черле кижилер арай хүнүн бодаар, келир үезин, эрткен үезин боданып чурттап чорза эки боор деп бодаар-дыр мен: Ам ажыкчарлыг үе-ле дээш аксынга эртешкенин, бажыңга киргенин салып чорбас болза эки. Маңа бо ажылымга суг чүү таварышпас дээр. Болганчок бот-боттарын аки-бак сөглежип, дорамчылажып, улустың социал байдалын күүн көрүп, аарыг-аржыын, частырын, үк төөгүзүн коптаржып, сөглежи бээр чоруктар кайы көвей. Мен ынак ыныр «аспирантарны» көөр хөөкүм чок кижи мен.

Амгы үеде кижилериң эргелерин белгиткен декларация база хүлээп алган болгай бис. Дорамчылаткан кижилер база-ла эргезин чеспп алыр черлери бар апаар болгай. Ынчангаш боданза эки боор.

Елизавета ГРАЧЕВА.

Улус депутаттарының Тева-Хая подээ Советиниң күүскомунуң даргазы.

ФЛЮС ДЕП ЧҮЛ?

Диш аарыгларының бир хевири — первостит. Сөөк аданың межиниң хуулуп ыжары. Өзээ ирик бансыраан азы чүгле дазылы артканы диштің шазынга дээрге, чүве ыырарга аарышкылыг кадыгланчык чер тыштың кзар. Ол чоорту улгаткаш, ыасты долгандыр шыганнарга таваар. Оон кедерезе арынның чымчак шыганнарынга, кешке багай салдарны чедирип, ыжык черлер тывылдырар. Аарыг диштің турушунуң аайы-биле үстүү ийикке азы аданы эрик, зуучук ыжын эгелээрге, кижиниң эъди ыжыр. Оон удамыдан ынчаар диши аараан кижиниң шаг-шинээ чоктаалыр салгаалаар. Ол аарыгны чоннуу-биле флюс дээр.

Диштің ынчаар хандыр аарый бөөрүнүң чыдгааны — диштің өзээнің ирик бансыраанындан дазылдар каналынче микробтарның ковуден киргеннелер ирилелгеш, диш шазынче, эриарын шыганнарынче таараны болур.

Ынчаар аараан кижи бажыңына бодуңуу-биле эмненнип, душкан-на эм ижин чаан турган ону келередип, хуулдуруп турары канчаадаа таарышпас. Диштің хаалыг кылдыр аарый бөөрүнге чедир шыдажып орбайн, дораан эмчиге барынар. Диштің ортуну каргаш, онгарарып, өзээ ирилер аарыгны пульпит дээр. Өзек тоңчузүнге чедир ирик, ол өлүглеңнеже чедир оон аарыры хандавас. Кажан диштің аарыры хандап, шүүт чиге бөөрге, диш чеже-даа багай, дайзаарга хос черинче чем артыы кирип турар болза, тоовас, ону хөрекке албас болгай бис. Хос черлиг, стоматологтарны-биле конгулдуг диш микробтар чыыр, кижиниң бүгү ортаанынче ону тарадыр чер ол болу бээр.

Диши аараан кижи эмчиге чедип көөрге, эмчи диштің эмнээри-биле аараан кижиге аарышкылыг болбазын дээш, диштің хос черинге мышыяк салып бергеш, ынчан-мынчан кел дээш чорудуптар. Диштің аарыы намдай бөөрге-ле аарыг кижи эмчи дугайын уттуптар. Хос черге үр чыткан мышыяк диштің өзээн билиниместетиишаан, ону чоорту өлүглевдирип кылтар. Ынчан дазылдар ирик, бансыраан эгелээр. Дазылдар ирилерге чүү болуруун үстүнде көрүүвүс.

Диш аараан таварылгада аарыг кижи чүү ханчаарыл? Дүргеп-не эмчиге баар херек. Эмчиниң сүмезин өзүүлер диштің шын эмнээнин.

Первоститти ханчап болдурбалыг? Бир дугаарында, диштерни, аас иштин доктаамал арыг-шевер тутар, гигиенаны сагыыр херек. Диш аарыы эгелеп чоораанын эскерин казыкарза, ол дораан эмчиге барынар. Эмчиниң сүмезин сагыыр. Диштің үеш-даанда эмнеливер.

Карнес дээрге диштің кадыг, сөөктелчек шыганнарының үрелип бансыраары. Чыл саныда ийидеп эвээш эвес катаа стоматологка диштерни хынаалыр, профилактиктиг шинчилгени эртиер. Диштеринер кадык-ла болур болза, силерниң организиниңер база казык-шыырак болуп.

Галина ИКОННИКОВА
Кызыл хоорай.

Төрээн черим

НОМЧУКЧУГА СОНУУРГАТТЫМ

Шагдан тура ады-чары алгаан, Эъзим сумузунга-даа хамаарыжып, Ийи-Тал сумузу-даа турган, Кара-Булуң сумузу деп тускайланып-даа чораан, амгы үеде Ийи-Тал сумузунуң левискээринде турып турар, алдарлыг Улуг-Хемниң оң талазында Бүүзек, Согуна, Улут-Хая деп кадыр, кашпал даглар бар. Оларны Ийи-Тал дужундан көөрге дыка тода көстүп чыдар. Кадыр кур-жаангылардыг, Кремль суургалары дег, шораан хаалардыг, карак четпес бедип үне берген бизеннерлиг чаршыла даглар. Чазаглыг улут оруктап Ийи-Тал дужундан эртип чыткаш оваарып көрүнер даан. Сонуургакар даан. Бүлүжү онзагай чер. Оларда чүү барын, ында ажыктыг кандыг казар байлак барын көргеш, билгеш шам-биле сонуургадып көрейн.

Узап баткан каът-каът куржаангылардыг Бүүзектир. Оон адаанда «Хараалдыг» хөмүр-даш эгээртинмес чер. Оны ажыглаарыбыле дөртен, бежен чылдар аразында шахта тудуп ажыткаш, кезек казып чорүй, ара соксаан. Хөмүр-даштыг чер.

Оон адаа чарыында Согуна даа. Оон баарын куду кадыр, кашпал, суг чок хем баткаш, Улуг-Хая дужунга келгеш, суу көстүп кээп, Улуг-Хемче пемере болуп кирип чыдар. Оон иштин өрү чоктаарга, кадырлардан улуг-улуг кошкелер харап алган, ол кошкелер кыдыындан, шала чүүл черлериилен согуна дыка элбек үнүп турган. Анаа бо чоокта четпээн мен. Согуна кайгамчык амданныг чем. Тарымал согунага деннээрге, чыды-даа онзагай-ла. Ол база черник байлаа-дыр.

Оон улаштыр алдар-аттыг Улуг-Хая. Оон онзагай чүвези — будуңгуны чаражы. Шаанда оон те, чуңма аннан чораан аннчыларны одуруунда «Саадак илер» деп чер бар. Тыва аннчыны саадаа эртер кашпал орулунуң хаяңнга дээптер болза, ону туруулан дужур иштер. Ол туругуну адаа дендин терен эрэмниг Улуг-Хем. Ынчангаш аныылар оон эртерде саадаан хемче талазынче тыртып аар.

Те, чуңма элбек турар биеэ шаана ол чер чурттуг аннчы Мажыгыр деп ашак Улуг-Хаяның эн бедик суурунуң кырынга туртаа чуйманы дужунда сувурдеп адар орта, чуңма өлүп баткаш, хаяга ызыртына берген-дир. Карак кызыл аннчы Мажыгыр хаалардан хал-бактанып үнеш, чуйманы аңдара идип бадыраарын бадыраш, боду дужүп чадай берген чүве-дир. Аннчы бодаңын орарга, чаңгыс-ла арга бар болган. Ол дээрге өлүмнүг арга-дыр. Будуңгуң таваңгайын, холдарының улуг-эргек дозуунуң мен эттиг черлерин чара кескеш, тос-тостун коччуг соогунда хаяга ханныг шыганнарын чыпшырып чоруп балып келгеш, аалынга арай бөөрге чаныр келгеш, хой хан чидиргеннинден болгаш балыг черлернин соокка өлүглеңнип хуулганынган удаааанда чорта берген чүве-дир. Ол туругну чон Мажыгыр турду деп азай берген.

Мээн төрээн черимде мыныг янзылыг черлер бар-дыр, а сээн төрээн черинде чүү барыл, номчукчу?

Салчак-оол ТЮЛЮШ.
Кызыл райончуң Баян-Кол суур.

Төөгүнүң балалчак арыннары:

КАРЖЫ ҮЕ

(Төнчүзү. Эгези № 49 «Шында»).

Полаттан: Моон мурнунда чогуур черинге чөпшээрелиг-биле Танчайларның болгуң тутканы, хораан бис. Оларның чамдыктары: Танчай, Танзын суглар боттарының контрреволюстуг сорулгазын илереткеннер. Ол идегеттерин сорулгазы болза, ССРЭ-ден ырак тыва, хакас, ойрот улусту каттыштырар дээннер. Мүн идегеттерин судалдыг турган чоруу болза, оон мурнунда ССРЭ-ге турган КР идегеттерин талазындан сыптап турган. Танчайның хөрээн бүрүн илередир дугайында оон чамдык кижилерни тудуп бажыннаар ужурулуг бис, ынчангаштын Танчайларның өөрү болуп Лопсан, Тотканны тудуп бажыңнаар дугайында бистин НХЯ-ның черинге эрге бөөрин дилеп-ни.

Черле КР болуктуң сорулгазы болза, Тываның тускай эргезин үрээш, феодализмнин туругзуун дагын эгидер дээннер. Фашист Японнуң дуваламчызын хереглээр. Тываның революстуг чазаан дүжүрер дээн. Шерегинин чеңээн хереглеп билип алыр ааны, почта харылзааны эжелеп алгаш, чугула черлерни холунга эжелеп алыр ааны.

Саналдардан:

Седип-оол: Тотканы биле Лопсанны тудуп бажыңнаарым чөпшээрээр.

Харын хамык удустуң дерзи бүрүн уктап хынаары чугула.

Увангурдан: Кызыгаарда 500 ак боозу келген-дир, оон бир шиидин тып, истезе чугуур.

Чурмит-Дажыдан: Ук улустарны тудар дээнин чөпшээрээр мен. Тываның тускай догуиаан байдалынче тура чок, ССРЭ-нин чамдык аймактарын КР өзу-биле Тывага каттыштырар дээн чорук болза, контрреволюстуг херек тур. Эрентейинде Танчайларның хөрөзинде болбашканнарны тудуп бажыннаарын чөпшээредим.

Хемчик-оолдан: Лопсан, Тоткан суглар Москвадан көөрде-ле чугаа сүлчээлиг келгеннер, харын Танчайны тудуп бажыңнаан соонда Уаны-Лопсан, Семис Максыл болза, Танчайны бар-ирги бе деп сонуургап турганнар. Харын Лопсан сутнун өөрү Тарма, Агбаан, Бүрбүжал болур чадавас тур.

Токадан: Японзурак чазакты Тывага тургузар дээн болгаш Тываның арат чонун феодал өзуга киирер дээн Танчайларның хөрөзи бүрүн илередир чорук тоя чугула. Кайы-ла хой шаарланган идегеттерге даянып алыр болгаш ылаңгыя, Японнуң империализминге ынаныр-чүдүүр, хорек деп турганнар болгаш ССРЭ-биле харылааны шуут үзер дээннер. Хурал-суглаа дамчыл, нам, чазактың ат-алдарын бажсырадыр дээннер. Тываның арат чонунуң тыпкан эргезин илеткелинге коминтернага чораан аайын, оон илеткелин эш Москвинин дыннаанын медааллаш, «Намның моон сонгаар чорудар ажылдарының дугайында айтыышкын бөөрин дилээн. Оны Димитровка дамчыдар болган. База Танчайларның дугайын дыннадырымга, «олар-биле эрес демисежир херек» дээнин демдеглээн: Бо талазы-биле сарал берген: Базыраа, Хемчик-оол, Л. Самбуу, Чурмит-Даваа, Базыр-Сат, Седип-оол болгаш Тока. Оон иштинден үзүүлүлер:

Хемчик-оолдан: «Намның ажылын дыызыдып, КР Танчайларның дазылын тура тыртар деп чорук улуг чугула. Ынчангаш коминтернаның ол айтыышкынын боттандыраар херек».

Чурмит-Дажыдан: «Танчайларды илередип турарын алгаш көөрге, коминтернаның биске берген айтыышкыннары конгуг чүүлдүг тур. Ол айтыышкынны херек кырынга чорудар толдаа чоокну пленумуну кыры чүүлдүг Биче Хулулды база «ыып болур. Улустың Улуг Хуралын кадыг чеде оттулел бис. Намның ажылын чоо, эки деп демдеглеп турар чорук конгуг чугула чүве тур».

Токадан: «Бистин ажылывысты чап даан чорук биске конгуг өөрүнгүг. Биске конгуг билиңгир, ажыл чорударынга конгуг ийик бээр тур. Арат чонуң ажылыннары феодалдар-биле эрес демисежир. КР Танчайларны чылча шаап чок кылыр чорук конгуг чугула. Ам дораан Танчайларны КР хоралыг чорууп нам ийиткелинге коминтернага чораан аайын, оон илеткелин эш Москвинин дыннаанын медааллаш, «Намның моон сонгаар чорудар ажылдарының дугайында айтыышкын бөөрин дилээн. Оны Димитровка дамчыдар болган. База Танчайларның дугайын дыннадырымга, «олар-биле эрес демисежир херек» дээнин демдеглээн: Бо талазы-биле сарал берген: Базыраа, Хемчик-оол, Л. Самбуу, Чурмит-Даваа, Базыр-Сат, Седип-оол болгаш Тока. Оон иштинден үзүүлүлер:

Хемчик-оолдан: «Намның ажылын дыызыдып, КР Танчайларның дазылын тура тыртар деп чорук улуг чугула. Ынчангаш коминтернаның ол айтыышкынын боттандыраар херек».

Чурмит-Дажыдан: «Танчайларды илередип турарын алгаш көөрге, коминтернаның биске бергеи

МИННИЙШКИН

О, Бурган! Сенден чарлып, тооретиргеш,
Ондактыг-ла чуртталганы эрткен-дир мен!
Хол-бут туржук, угаан безин хулуглуг дег —
Хомуданчыг, хоозуралдыг чүве-ле хөй.
Бадылергей хойлап алган коммунист боон,
Баглашпаан мен. Энгин арат болуп келдим.
Ынчалза-даа «чырыткылыг келир өйге»
Ынанышкан, бүзүрелкен чурттап чордум.
Аштап-суксап, мотап-шылап — түрей-түрей,
Ажыл кадыын бергезинип, ырбаваан мен.
Аазап хамаан, бодарап көр «дываажан» дээш,
Амыр-дыжыы, кадыым, күжүм камнаваан мен.
Чеден дөрт чыл — бүдүн кижи назыны-дыр!
Чедип алган чыргалывыс кайдал ынчаш?
Бөгүн кедреш, — кедер хепке, ижер-чиирге
Молдук-калдык болганывыс чүнүп демдээл?
Кулдар ышкаш — аксывысты дуй шаап чорааш,
Курут-хоозун чугаа-биле тоттурбушаан,
Боттарының тамчыын харап, эрге туткан —
Богдалар дег, чагырчылар үүлгедин бе?
Албадалым арга-чадаар хөрлөөледип,
Адыш таваа хаваргыже часкап чордум.
Улуг чаага тинлелгени четкен-даа дег, —
Ураалажып чорааным ным санап чедер.
Балык сеги баштан куду чыдыр хижир,
Партиянын бажы ынчаар ирип душту.
Чагырыкчы дүжүметтер хайы ол-дур,
Сая-сая чоннун маная буруузу чүл?!
О, Бурган! Сенден чарлып, төөреп чорааш,
Ондактыг-ла чуртталганы эрткен-дир мен!
Чингине дээш тыва сүзүүм, чанчылдарым —
Ширбилипкеш, хоозуралга четкен-дир мен!
Орус, тыва баштынчылар — «адаларга»
Омонилеп тейлеп чорааш, чүнү тыптым?
Каразыг чок эде каапкан сөстерим дээш,
Характарным чиднин шылап эрткилээн мен.
Амы-хууда бодалдарым бажын билбес,
Айтыышкындан аңгы сагыыр чүвем турбаан.
Чалчаларзыг, эник ыт дег — сартык манаар
Чамыгыышкын хамчыы ынчаар тудуп чиди.
О, Бурган! Сенден чарлып, төөреп чорааш,
Ондактыг-ла чуртталганы эрткен-дир мен!
Азып чораан оглун менден хая көрбейн,
Авыралдыг өршөэлиинни хайырлап бер: -
Бисти мынчаар хоозуралга чедирип каан
Мириттерге угаан-сегээн херек дийин!
Аная немей — чагырыкчы чамдыктарга
Арын-нүүрден база чаяан көрүнерем!
Өлүрүкчү, уптекчилер хилинчектеним,
Өшү хүн-даа көрбес кылдыр номнап көргер!
Чүүн-баазын хөөли ап байыырларын
Чүдүү-чүрээн тура соккаш, соңнөөлиивер!
Уруг-дарыын, малдар ышкаш, сула салып,
Удчуулуннан ала-иеэ кээргел кылба:
Өлүм-чидим, когаралдар оон база
Өрт тег, өскүүн үнүп турар көрбес сен бе!
О, Бурган! Бо-ла бүгү ёраларны
Оваарып көр, оон ынай күзелим чок.
Сенээ чүдүп чорааным-на кедилиг-дир,
Сеткил-хоннум арыг чорзун. Силер өршөэ!

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ.

ТӨЛДЕРИ БИС

Ак-көк Тывам ырак кыдыг будуку боор
Ыраажылар, хөөмейжилер бурун чурту —
Ала-Тайга, Аспаты-Хем, Чүглүг-Хөлдер
Аржаан суглуг, анныг-меннг, байлак оран.
Даңгаар эртен чажыым чажып чалбарыырым
Даскыл баары тарбаганныг Телиг-Оюм.
Хажыызындан Шашпаал сыны харап алган
Кызыргылыг Хиндиктиимден ужуктаган.
Кара-Суглар, каш-каш хөлдер катчып баткан,
Кажан шагдан алам-өгбем алыс чурту —
Каш чүүн малым турлаа кадар оттуг
Хайыралыг не хемим — Моген-Бүрен.
Аралажып, аалажып аргыжарда
Ак-дүмма алтай-делег кожалыг бис.
Алтай чоннун аажы-чаны, кеткен хеви,
Алызындан тываларга дөмей-дөмей.
Тываларны ышкаш кылдыр сагындырып
Дынгылзайның хылларына чаңгыланыр
Төөгүден кожа-хелбээ чурттап чораан
Дөмейлешкек төрел чоннун төлдери бис.

Зоя ДОНГАК.

Гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерин эндедим. (Авт).

ХОСТУГ ӨРТЕКТЕР

Коммунистиг сүзүглелге кызаттырган
Хостуг өртек бөгүн ам-на шөлөөн тынган.
Чүгеп, суглук чагырып-даа шыдаваан дег,
Чүгүрүктүн маны-биле аскымнап тур.
Бараан аймаа өртек сула салдынганда
Бажын ажыр саарлыг келир амыр ыйнаан...
Бүдүрүкчү бүрүзү-ле орулга дээш,
Бүгү чуртту тоттурар боор, хепкерер боор.
Сагыш ышкаш белен чүве каяа турар,
Салыгларның делгиирлери куруг хевээр.
Ховар, эвээш аъш-чемге, бараанларга
Хостуг өртек тергиделин айыткап тур.
Чүгле чаңгыс чуурганын он беш акша.
Чүс-ле грамм колбасаның — чаарби беш-тир.
Алаанажыр, чижиг, кагжыр чүвези чок.
«Алдын» өртек улам ору шурап-ла тур.
Амыдырал базым санай өртээ аартаан.
Амгы шагның берге, нарын, турегденчиин
Ажыг дерим, кызыл күжүм хөлезини —
Акша-шалын үнези чок, канчап барды...

Танов МОНГУШ.

ЧАСТЫРЫГ БОЛГАШ ХОМУДАЛ

Чыргал оттуп кээрге, бажының аарыыры, суксаары-даа хөлчок. Чыдар черниң эпчок, кадыынга ооргазы шылап, ыстап эгелээн. Ковайып олуруп алгаш, көрген. Үш-ле таныдазы тар өрээл. Артында соңгазы демир решёткалыг. Корга бергеш, эжикти барып иткен, так! Дедир кырынга чытканы ыяш орунга сандайландыр олуруп алгаш, бажын туттунгаш, чүү болганын сактып эгелээн:

— Дүүн өөренип каап, чурттап турар черинче бар чорда үш тыва ооллар ужуражы берген. Ооллар чаңгыс чер-чурттуувус-биле ужуражып келгенивис дээш арага уштуп эккелгеш, ижерин сумелээннер. Чыргал өртен зачёт дужаар, аная белеткенир мен дээш ойталаарга, албалап тургаш, ижиртип алганнар. Арагазы төнерге, Чыргал четтиргенин илереткеш, чоруптар дээрге, ооллар:

— Бистин арагавысты ишчип алгаш, анаа-ла чоруй баар эвес сен. Бичии хөөрешкей бис. Ам сээн арага садар эвлчээн-не болгай дээш, салбас болган. Ам канчаар, Чыргал бир шил арага саткан. Ооллар Чыргалга база-ла албадап тургаш ижирт켐нер. «Бо хоорайда чорук аайы-биле келдивис, хонар чер чок. Бисти өрээлиге хондуруп ап көр» дээрге, Чыргал ол Саша, Витя, Артём бис дижир оолларны институттун ниити чуртталга черинде өрээлиге эдертип эккелген. Ооллар: «Кежээн чалгаарап эрттирер эвес бис. Акшалардан салышкаш, ам бир шилден садып ижээлинер» — дээш Чыргалды амыратпайн туруп бергеннер. Чыргал карманынга чораан беш акшазын уштуп берген. Ооллардың ийизи чоруткаш, бир шил водка эккелгеннер. Чыргал ол арагаан бир дашканы ишкем. Оон соонда чүнү-даа билбес, сагынмас болган.

Бажы аарып, суксаарынга шыдаштайн, Чыргал бирде ийленип чыдып каап, бирде олуруп, бирде өрээл иштинге аай-дедир кылаштап каап турган.

Канчап мында милициянның тур хоругдал черинде кирип келгенин бодап кээрге, аная коргунчуг апарган. Соңга оттур дашкаар көөрге, дал азып келгени илдеп, холунга шагы, карманынга документилери-даа чок. Бо-гүн бир эртемге зачёт дужаары, хуннүү ийги чартынга дыннаар лекциялары база бар. Ам канчаарыл, чүү болганыл?! деп бодалдар ону дүвүреп турган. Ол аразында даштын шооча кылгыраан соонда, эжик ажыттына берген. Декурный шагдаа Чыогалды эдертип алгаш чоруткаш, бир өрээлче киирипкен. Стол артында олурар майор эргелиг кижи Чыргалды саналже олур деп айыткан. Оон ат, фамилиязын, адазының алын, төрүттүнген чылын, кайда өөренип турарын, кайыын бо хоорайда ооренип келгенин айтырган. Чыргал айтырыгларны харылап доозуптарга, майор демиргүжүк, саазын ап бергеш, болган үүлдүн шуптузун шыны-биле бижип бээрин негээн. Чыргал болган үүлдү сактыры-биле орус дыл кырынга тайылбырлар бижээш, саазының түүсүп берген. Тайылбырны майор номчуп дооскаш:

— Чүге чажырып турар сен? Үүлгеткен хөрээмер дугайында чаңгыс-даа сөс чок-тур! — деп хөрөктенген.

— Билир черимге чедир шуптузун бижидим. Оон ынай чүнү-даа сагынмас, билбес-тир мен — деп чугаадаан.

— Эштерин кайнаар дезе берди, кайда, чүнү канчап турар улузул?

— Кайнаар дезе бергенин билбес мен. Кайда, чүнү канчап турарын меңээ чугаалавадылар. Бо хоорайда чорук аайы-биле келдивис дээр улус болду. Оларны бир дугаар көрүп, ужурашканым ол.

Чечен чугаа

— Өрээлиде кады чурттап турар эжиң — Панкратов Юрийни чүге медерел чок кылдыр эттеп каапкан силер? Кым эгеледи? — деп дээш эгелээн силер? — деп айтырыг дыннай каапкаш, Чыргал шуут кайгай бергеи.

— Панкратов Юрий мээн эн-не ынак эжим-дир. Оонбиле ийи дугаар чылын чаңгыс өрээлге кады чурттап тур бис. Меп ыңдыг чүве кылбас ужурлуг мен. Юра бис комнатага чеде бээривиске-ле: «Зачётка белеткеннирим ол» деп меңээ чугаалап каап, өске өрээлче чоруткан кижи. Оон ынай чүнү-даа билбес-тир мен. Юра ам кайдал? — деп майордан удур айтырган.

— Юрий Панкратов эмнелгеде чыдар, байдалы берге. Эмчилерниң тодаратканы-биле алырга, баанында кемдээшкиннит, ийи эзгилерин сый эттээн боон турар. Сээн ол эштерин өске бир өрээлде чурттап турар уругларны коргудуп турган, бар акшазын шуптузун ужуладуруп, магнитофонун база хунаап алгаш, ол уругларны өрээлинге шоочалап каапкаш, дезе бергеннер-дир. Оларның баар черин билир ужурлуг сеп, чажырбайн чугаалап бер — деп, байысаанчы негээн.

Чыргал ол бүгүнү дыннааш кортканындан:

— Ылап-ла билбес мен, шынчы сөзүм — деп үнү сиринейнип чугаалаан. Байысаалга ынчаар эллэн тр ургулчулээн. Чыргал чүнүдаа үүлгетпээнин, ол ооллларга бүзүрей, кээргээш, өрээлинге эккелгенин, оларны-биле арага ишкеним дээш буруулуг мен. Мени үндүрүп көрүнер — деп майорга тейлээр чыгыы чалыынган.

— Чок. Хөрөктиң истелгези дооступ, хамык чүве тодараттынарга үнер сен. Дезе берген уптекчи эштеринни база дилеп тур бис — деп харылаан.

Ийнги хүнде байысаалга үеэнинде Панкратов Юрий медерел кирип келген. Болган хөрөктиң дугайында чугаалап берген. Юрийни эттээн, үптээшкин кылган, кайда-даа ооренмейн, ажылдавайн турар үш толанчы тыва ооллариың туттурганының дугайында байысаакчы аная чугаалааш, хөй-ниитиниң чуртталга черинин дурумун хажыдып, таныдазы оолларны өрээлиге эккеп, кады арага ишкениниң түүнелиинде, кем-херек үүлгедиишкини болганынга Чыргалды буруузу улуг, киржилгези бар. Ол дээш торгаалга онаажып, хөрөктиң дорт киржиичизи, хөрөчизи болур дээрзин аная дыннаткан.

Ол-ла хүннерде эмчи институдунуң ниити аарыглар салбырының ийнги курузунуң студентизи Чыргалды институттан үндүргениниң дугайында дужаалы институттуң чарлалдар самбызына астына берген. Оон дугайында Чыргалга ужуражып келген ийи орус, бир хакас эштери дыннаткан. Чаңгыс курста кады ооренип турар эштери институттуң ректорунуң адынга Чыргалды ооренир кылдыр арттырып каарын дилээн билдирипишкин база киирген. Оон үүү-даа үнмээн.

Чаңгыс чер-чурттуларының аная чедирген когаралы, хомудалы, мунгаралы улут. Оон чажыдан тура эмчи болур деп күзеп чораан күзели буурап дүшкен. Ону чедип алырына кым-даа эвес, боду дег аныяк таныдазы тыва ооллар шаптынтаан. Шак ыңдыг арын-нүүр, кээргээр сеткил чок тыва ооллар чүгле эштеринге каража чедирип чоруур эвес, а бүдүн нация тыва чоннуң ат-алдарын бужартадып, куду базып чоруурлар.

— Чүге-ле оларга дужа бержик ирги мен! Чүге-ле оларга бүзүреп, кээргей бержик ирги мен! Частырыымдыр ийин — деп боданмышаан, Чыргал чайгаар-ла сыстып ээлп турган карактарының чажын холдары-биле чода туткулап каап орган.

Эрес-оол МОНГУШ.
Өвүр район.

БАЙЫР ЧЕДИРИП ТУР БИС

Эргим аваныс, кырган-ававыс, угбавыс Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң ажылдакчызы Хандынмаа Бай-Караевна Юмбуунуң төрүттүнген хүнү. Бистерни кадык-шыырык ажыл-ишчи, төлептиг ажылчаныг, эртем-билиглиг инжилер кылдыр өстүрер, инжиндер, өөредир дээш бүгү назынында сагыш салып келдиң, ам-даа чымчак сеткил-сагыжыңа бистерни чыдыдып, бүргеп, сорук киирип чор. Оон ачызында аас-кежиктиг чурттап чор бис. Ол бүгү будинныг ачы-авыралың дээш сеткилиивис ханызындан өөрүп четтиргениисти илереткеш, черге чедир мөгейип, оон чараш чечээн сешээ өргүп тур бис, авай. Аввыс чүгле ажыттелу, төрелдери дээш сагыш салып чоруур эвес, онаашкан ажыл-хөрөөнге эц-не харыысалгалыг деп билир бис. Республиканың ажылчы чонунуң хомудалдарын, ынегеделерин, дилеглерин өөренип көөр, ону боттандырар ажылды харыылаг болгаш ыңдыг боор, кезээ-де-ле бир черже далашкан чогуур кижи...

Шак ыңдыг сагыш човаачал, эриг бааргыг эргим ынак аваныска төрүттүнген хүнүнде ийнг байыры чедиргеш, кезээде идегелиивис, чөлегиниивис, сумелекчивис болуп, бистиң аравыска үр чылдарда кадык чаагай, смак-хөглүг, буян кежиктиг чурттаарыңны, чедишкиннинг ажылдаарыны йөрээп тур бис.

Уруглары, уругларының уруглары, дүмдалары: Белек, Элика, Алдынай, Чечек, Слава, Лена, Ривал, Дарый, Карим, Таня, Олег, Оя, Елена, Римма, Валера болгаш өскелер-даа.

Сонуургактарга

ДИРЛИРИ ӨЛГЕНДЕН ДОРА

Перу чурттуг Мартин Сотеро Рамон шоолуг үр эвес үеде аарааш, мөчүй бергеш. Кажыыдаан төрелдери ону орнукударынга белеткей бергеннер. Оон мырынай эдептиг чүве болган: өлген кижи хенертен олуруп алгаш, караан ажыдып келген. Кезек када аймаарай берген төрелдери олче бижектерлиг хаптчы бергеш: ук черниң өзүзу-биле алырга, өлген кижиниң сүнезини хоратан дайзын алаар чүве-дир. Харын-даа душ боор полиция чедип келгеш, Мартинни чарып алган.

СООК ЧЕРНИҢ РОБИНЗОНУ

Анчы Марк Платиявский Канаданың соңгу чүгүнде Мелвилл чартык ортулукта чурттап чоруур. Амыдыраарынга херек үүлдерле чартык чылда чаңгыс катап ацаа эккеп бээр. Марк хамык чүвениң өртээн ац-меи кежи-биле төлөөр. Поляр-жылариың коргары цинга аарыг деп чүвени ол шуут билбес. Күзүн ол хөй кат белеткеп, чойган, пөш хаптыызы кылып, ивиниң хамын доцуруп алыр. Кижилерден хоорлуп чоруткан ол кижиниң кадыы кедергей эки.

БАГАЙ ЧҮВӨӨ ТАВАРЫШПААН БОЛЗА...

Карл-Ганс Вайскопф өлүрүшкүн дээш 22 чылда хоругдалга шиитирген. Эбрах дээр немец хоорайда кара-бажыңга ол хуусаазын үзе баскан. Аная олургаш, ол тос даштыкы дыл (оларның ниитинде санскрит, латынь, грек дыл) өөренип алган болгаш Улуг немец энциклопедияның шуптузу он ийи томнарын шөөжилеп алган.

ДЕНЗИ ТӨӨГҮЗҮНДЕН

Делегейге эц баштайгы дензи бистиң эрага чедир алдыгы муң чылда тыптып келген. Ол кончуг бөдүүн, ыяштан кылдынган турган. Бурунгу-грек шүүгү бурганы Фемиданың холунда дензи ол-дур. Шыпчы кижилерге ол дензи шын көргүзүп турган.

ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛДАР УТТУНДУРБААН

БУЯННЫГ КЫРГАН-АВА

Хемчиктиң бетин чарыынга чурттап турган бис, чүвени шору биле бергеннер мен, кежээ тоолдар, солун чугаалар дыннаар дээш четтиишес турдум.

Кырган-ачавысты 1919 чылда ак орустар боолап каанын авам-даа, кырган-ававыс-даа чугаалаан чүве. Ол Ак-Монгуш кижи, аддан дуртуннар киржиичизи. Оттукайның кады төрээн дуннаазы.

Кырган-ававыстың адын аалда кым-даа адавас, анаала Мыжыраш-Кадай дээрлер. Бисне аажок ынак боорга, оон-биле кады удуксаар бис, чамдыкта хунаажып, «мен кады удуур мен» суг-суг дижип, дүкмаларымбиле маргыжа-даа бээр мен. Оон кырган-ававыс багай ыяш орунунга бисти хойгарып алыр.

Ол кежээлерде, кырган-ававыс чамдыкта тоолдаар, бир чамдыкта аддан дуртуннар, өөлет-дорбеттер, сарыг кыдаттар дугайында хөй-ле солун чугааларны ыдар. Оон ынай кырган-ававыстың бир дүнмазы кайгал, эрес Сыртанмай дип кижи ак орустарга удур коргуш чок аткылажып турганын база хөөреди. Ук кижи кызыл партизан турганын, оон соонда ак орустарны Адар-Тешту ажыр сывырышканын, адак соонда Улуг-Хем кожуунунуң Белдир-Кежиг деп черге чаштынын тыткан чаңгыс ак шеригге бооладып каанын биске төөгүн берди.

Демги чаңгыс ак орусту Сойзаа чаланга туткаш эккеп бергенин база чугаалады. Ук чалан көк чиидлиг (дужаалдыг) турган. демги туттурган ак орустуң чанынга чеде бергеш: «Дүмамны чүге өлүрдүң, оңгакарак!» дээш бажының сарыг дүктериндэн сирбектеп, чулуп тургаш, ыглап турганын-даа сактыр чораан.

Оон соонда өчүү доозулган ак орусту аалывыс үстүнде Кара-Шанчыг бажында кыйыгга аппаргаш, теренке чыпшыр шарып алганнар. Оон бир шактырлыг боозун база эккелгеннер, а орусту боолаар кижиниң тыпааннар, бөлүк алышкылар ынашпастар: «А богда, менне хоржок мен, орус кижиниң каргыжы кончуг чүве дээн, ажы-төлүмге хайбачыт халдатпас мен» дээр мындыг болганнар. Эртенинде демги орусу чок болган — боштунуп алгаш Тева-Хаяда өөрүнче шиглей кызыл-даван маннап ажа бергенин Хылдыг-Үзүктен истээш билгеннер-дир.

Кырган-ававыс эпти-ле мынчаар чагыыр: «Улугну улуг дээр, бичени биче дээр чоор, улуг тура угулза чок идиктен дора чоор, уругларым» дээр.

ШЕМИ ТЕРГИИНИ ДЕП КЫМЫЛ?

Барбаан-чорбаан чери чок, Нимажан чагырчы деп кижи ол боор, уругларым. Кыдаттың Бээжинге, орустуң Маспаага безин четкен, корбээн чүвези чок, кедурбээн хенээ чок кижи-дир ийин, оон чугааланы бо:

— Бээжин хоорай кааскоя талазы-биле Маспааны ажар, а Маспаа даштан бүткен, ынчангаш быжыг талазы-биле Бээжиндэн артык дээн-дир.

Ол үеде улус чон ук чагырыны хүндүлээш, анаала Тергини деп ойну адаар, оон чуту Шеминиң Даштыг-Тейде ийин, улуг, биче өлгериниң оруннары ам-даа бар боор ийин оп. Улуг бай кижиниң буянын четтирбээн-даа болзумза, а ал бодун көрген мен, узун кара ашак чораап, уругларым.

ТАМБА-ХАА

Бора-Хөлдүң делгем ногаан оъдун-көгүн муң чылгылыг Тамба-Хаа деп ирик бай кижиниң мал-сүрүү шыва алганын база көрген мен. Ук бай угунда ядыы кижи-дир. Бөлүк кайгалдар эдертип алгаш, Чадаана баштан ашкаш, дөрбеттерден хөй чылгы сыбыртап эккеп тургаш, оон баанын чүве-дир, оон ырызы безин бар:

Каш-ла маадыг калга-
дербет
Кадарныңар хавырыныңар.
Кашпык баштыг Тамба-ла
акыц
Кара-Доруун соода
берди...

Бир катап Тамба-Хаа оглунга Буян-Бадырты ноянның азыранды дүнмазы Байырты-Белек дээр кысты кудалаан, а Байырты-Белек ынаваан мындыг. Оон Тамба-Хаа ажынып, эзирик орташ, мындыг аас эткени аныяк ноянның кулаанга чеде берген ышкажыл, хайлыг. «Азыранды уруг бажы билбес ноянны чүү нояным дээр боор кижи» дээн-дир.

Оон Буян-Бадырты ноян кидеңнээш назы дөгүй берген Тамбаның дарган маизы деп чүве-биле эрнилээрге, будунун улуг ханы үстү берген ышкажыл, кончуун көрдүцер бе, аас хайы деп чүве ол хире шүүтке чедирген-дир. Оон ооллары Санчай-Хаа суглар эвиртип чадап каан-дырлар...

Буян-Бадырты ноян боду баса азыранды кижи-дир, адазы Буурул ноян таал болган соонда (мөчээн соонда) ону баштай Улаастайның чанчын-сайдыңга дыңпадыр дээш эц улуг байлар, дүжүметтер дүвүдалаш-биле аъттанып каннар. Оларны-биле алырга, азыранды кижи ноян орнунга олурбас, дүжүлге ээлерес ужурлуг. Ынчангаш кымна хамыкты мурнай чанчынга чедер болдур, ону ноян кылдыр чарлык үндүрер боор деп кордааннардыр.

Улаастайның чанчын-сайыды алдын ширээзин ажыткаш, оон кызыл шүтүмүг саазында алдын бижикти ужулгаш, номчаан чүве-дир: «Силернин ноянывыр Буян-Бадыро-Хөө деп кижи-дир» деп чарлык болган ышкажыл. Ону калган ноянның эзжизи — Буян-Бадыргының иези — Эзжи-Кадай безин билбес болган ышкажыл, оон Эзжи меннеп:

— Бо-ок, хайт! Мээң багай азырандым ноян болган ышкажыл! — дээн-дир.

Кажан Буурул таал болган үеде кезек када Буян-Бадырты бичин ооллак турда, Тамба-Хаа баштаан Бора-Хөл, Хараган байдары назы четпээн ноянны дыкада бастырлар турду, дүнеҳүнүс эзирик шапкылажып келгеш, ноянның өргээзин кымчы-биле каккылап, мындыг улуг аас эдерлер-дир:

Бора-Хөлдү боштап
бергер!
Хараганны «халап»
бергер!

Кончуун көрбес силер бе, уругларым, сеткилиниң улуун! Кырганнар: «Узун дыл башка ораажыр, узун эдек бутка ораажыр» дижиры-ле чөп. Чылар-чыдбас, агар-акпас Бора-Хөлдүң ээзи шак ынчаар аас хайындан манза-шаагай адаанга барган болбас ийикпе, өршээзин, силер-ле улуг аас эткейн чорулар...

Улуг буянныг кырган-ававыс дайын мурнуу чарыынга чедир чурттааш, барык 96—97 харлыында мөчээн ийин, хөөкүй.

Сандан САНДЮ.

«КӨДЭЭ ЧЕРДЕ» деп фотоэтюдтар.

ОЙНАЙ-СЫЛДАЙ

ААРЫГ ООЛ БЕ?

Совхозтуң машина-трактор мастерскаязының чоогунда чурттап турар Содунам ирей аныяк чоланчы Шыпырны демир-хуун көдүрүп алган хая көрүп, чашты аарак бажыныңче уттап бар чыдарын эскертеш айтырган:

— Дан карааныгызында кайнаар чорааның ол чээн?

— Ыыттава, оожум даай, «тепкиленип» чордум.

— Элдептиин аа, аарый берген ool боор бе!?.

ЯПОН ЭВЕС СЕН

Шаг-ленин бергезин. Өртек-ленин улуун. Ажырбас оп, үш ооллуң аразында чаңгыс уруу-ла болгай мен, айтырып көөр-дур. Оон башка багай ада-меи байыырак кудаларны кайыын тыварыл. Ол-даа болза ажык-дузаа көргүзейн.

— Авай, ачай силгере ынаамны биябес эвес силер, кижилерден дора болурга кайыын боор, мөңээ япон куртка биле чех сапожкадан салып бериперем, а дүмдаларым ынчап-мынчап өзе бээрлер ыннаан, ool улус черле шору боор.

Ада-не бот-бодунче шорушкеш чугаалаанар:

— Орталаныр көр, кызым, сен дээрге япон, чехдаа эвес, а ак-көк холлерлиг, хемнерлиг Тываның кызы боор сен...

Василий БЕЛЕК.

КИНО

МАРТ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Гита из Ситапура (Индия) 2 сериялыг 9.30, 12.20, 15.10, 18.00, **Видеозал: Вой** (2-ги кезээ) 9.50, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Честь и кровь ниндзя 12.30, 14.30, 16.30, 18.20 шактарда.

МАРТ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Гита из Ситапура (2 сериялыг) 9.30, 12.20, 15.10, 18.00, **Видеозал: Вой** (2-ги кезээ) 9.50, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Кинчыыны (чаа) 11.00, **Испанская актриса для русского министра** 12.20, **Честь и кровь ниндзя** 14.30, 16.30, 18.20 шактарда.

МАРТ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: **Робот Джекс** (АКШ) 9.10, 11.00, 12.50, 14.40, 16.30, 18.20, **Видеозал: Порядок смерти** 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Феникс — воин или Война амазонок 12.30, 14.30, 16.30, 18.20 шактарда.

Тываның радиотелеамчыдылга төвү Кызыл хоорайның № 1, 2, 3, 4 бажың участоктарынга хамаарыжыр бажыннарның чурттакчыларын эде бүрүткелди эртерин болгаш радио точкаларын ажыглап турары дээш толевирни кылырын дилеп тур. Телевээн таварылгаза радио точказын үзүп каптар.

Хоорайның радио белдириниң адреси: Красноармейская көзүмчүзү, бажын 102 («Аар-саар 1000 бараан» магазин чаны).

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети Министрлер Чөвүлели. «Шын» солунлуг редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефондары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчызы — 3-45-93
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — — 3-36-82;
□ культура болгаш улус өредилге 3-39-15;
□ ниитилел политикиг — 3-34-98;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-41-23
□ медээлер болгаш спорт 3-34-57,
□ очулга — 3-34-39,
□ чагаа — 3-33-00,
□ корректордар — 3-34-19,
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41,
□ солун келбейн барганда
□ бухгалтерия — 3-37-11; — 2-32-75;

АГАР САНЫ: «Тыва соңбаня № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном сазыныңы херектериниң талазыныңа күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко көдүмчүзү, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 варлалга амазы. Тиражы 29295 экз. Чагыг № 51.

Тувинская республиканская библиотека им. Л. С. Лелевича

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

№ 52 (14776) 1992 чылдың март 17, вторник

Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 50 коп.

СОҢГУЛДАЛАР БОЛГАН

МАРТ 15 —Тыва Республиканың баштайгы Президентизиниң соңгулдаларының хүнү болган. Бо хүнүү, тоогулуг болуушкунну, бүгү Тыва четтикпейн манап турган. Бо шагда чоннуң бот-идепкейниң кудулаанындан болгаш чамдык күштерниң ол соңгулдаларны эртирбес дээн оралдажыышкыннарындан оларның болбайн баарынга хамаарыштыр чигзинмишкиннер, дүвүрээннер турганын ажыы-биле чугаалаар ужуулут.

Ынчалза-даа соңгулдалар болган деп бүзүреллин-биле чугаалан болур бис. Тоо соңгулда комиссиязының баш оурунгаар санаашкыннарындан республиканың соңгуур эргелит хамаатыларының 70.6 хуузу соңгулдаларга киржип, боттарының бадылаашкынын берген. Ам соңгулдаларның түннелдери үндүртүүн турар. Тоо соңгулда комиссиязының түннелдери бердинмээн шаанда, бис оларны соңгукчуларга дыннадып шыдавас бис.

Кызылдың чөөн талазында Пролетарская кудумчузунда турар оң бирги школада Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдалар талазы-биле **ҮШ ДУГААР УЧАСТОКТУҢ КОМИССИЯ** кежигүннери, оон даргазы үк школаның хоочун башкыларының бирээзи Любовь Петровна Санникова олар соңгулдага белеткелди баш удур чоруткан. Соңгулда будүүзүүн хүнүнде-ле тускай өрээлди белеткээн, кабиналарны болгаш урнаны тургускан. Комиссия кежигүннериниң ажылдаарынга болгаш чамдык үеларде кыска чапсар кылырынга таарымчалыг бүгү байдалдарны белеткээн.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының хүнү — **МАРТ 15-ТЕ, ВОСКРЕСЕНЬЕДЕ**, таптыгла өртенгиниң чеди шак чедип турда, комиссия кежигүннери соңгукчуларны хүлээп алырынга белениниң дугайында участок комиссиязының даргазынга дыннаткан.

Соңгулда бюллетеннериндe айытканын ёзугаар соңгулда участогун өртенгинин Эрес Байындыдан кым дээш бадылаанын соңуургаарывыска, ол мынча дидир:

— Шериг-оол Дизижикович Ооржак дээш бадылаадым. Ам кылып турар ажыл-херээ Президентиниңге чоок кижи-дир, оон кадында программазында эйыттынган үүлдериниң чамдыызы ам безин боттанып эгелей берген деп билир мен. Ынчангаш оон ону чардыктырган херээ чок, чаа бир кижи келгеш, база-ла чаа үүлдү эгелээр болгай. Аңаа үе негеттинер апаар, ам бо хире берге, нарын үеде ону манаардаа харыывыс чок боор ийин —деп, ол харылады.

Хоорайның чурталга-коммунал ажыл-агыйының ажылдакчызы Татьяна Огланенко Баир Түлүшевич Санчи дээш бадылаанын чугаалааш, соңгукчуларбиле ооц ужуражылгазының соонда, ындыг түннелге келгенин айыткаш: — «Чаа ширбиниң чаазы-биле ширбинр-ле» болгай. Канчап билир, эки чүве-даа боор чадавас —деп, чугаа.

КЫШТАГЛААШКЫН: амгы байдал,

ЧҮС-ДАА ГРАММ БОЛЗА, СҮТ ЫШКАЖЫЛ

Мен дүүн ийи медээ деннештир көрүп ордум. Оларның арызы ийи неделя. Бирээзин февраль 28-те, а нийгизин — март 13-те парлаан. Олар болза ажыл-агый министерствозунуң малдан алыр бир кол продукция — сүттү районнар аайы-биле бүдүрүп база ону күрүнеге садып турарының дугайында медээлер-дир. Эрткен ийи неделя дургузунда (чүгле ол ийи медээниң аразында дээрим ол) сүт саалдазынга немелде, немере болган бе, ынчаш?. Ийе, немере болган. Хонукта бир инектен саап алыр сүт чүс граммга өскен. Ону ниити республика хемчээлинге алырга ындыг-дыр. Чүс-даа грамм болза, сүт ышкажыл. А богда, даартагы чагдан бөгүнгө өкпе дээре дээр болгай, ону эвээшсинип, өкпелевейн чооглап, ижип алганы-ла ажыктыг ыйнаан. А тодарадырга мындыг: февраль 28-те хонукта бир инекке онаштыр саттан сүт 3.1 килограмм болган. А март 13-те аңаа чүс граммны немеп алыр ол-ла-дыр.

Февраль 28-те республиканың колхоз, совхозтарынга 10620 саар инек турган. А март 13-ке чедир оларга 103 инек немешкен. Моон соңгаар-даа оларның саны хүн бүрү немежир. Ындыг болганда, республиканың хонукта бүдүрер сүдүнүн хемчээли чоорту көвүдеп кел чыдар апаар. Ам безин мындыг-дыр: март 13-те республикага сүттүң ниити саалдазының хемчээли 57602 килограмм болган. Оортан 43512 килограмм сүттү ол хүн күрүнеге саткан. Ол болза февраль 28-теги деннелден 58 килограмм хөй болуп турар. Ийи неделя дургузунда чүгле ол-ла хире сүттү күрүнеге дужааганын алган көөрге, саалданың өзүлдези ындыг-ла эки эвес-тир дээрзин көргүзүп тур. Харындаа пат-тыр. А аңгы-аңгы ажыл-агыйларны денней керүп алыр болза, оларда көргүзүглер чаңгыс аай эвес деп чүве билдингир. Чүге дээрге амгы теле чамдык сүт-бараан фермаларында сүт саалдазының деннели эвээн бедик. А өскелериниз оон чавыс. Маңаа тайылбырның хөрөө чок, айтырыг болза, чүгле мал чеминин күрлавырында. Оон амгы артыкшылында. Өскээр чугаалааргa, инекти эки чемгерип албайн чыткаш, оон эмиглерин чеже-даа шее тыртарывыска, сүдү элбей бербес-ле болгай дээрим ол-дур.

Түс-түс районнарда байдал кандыгыл? Саалдазы шоору элбеп турар черлер бар. Ынчалза-даа ону эки чемгерилгеден, эки сугтарылгадан болган-дыр дээн хөрөө чок, чүге дээрге ол талазы-биле чегей болгай бис. А ону саар инектерниң саны көвүдеп турарында дизе частырыг болбас. Чехарын чамдык ажыл-агыйлар саар малдың ажаалда, чемгерилгезин өскижидипкен болза, ол эки-дир. Республиканда эн-не бедик көргүзүг Танды районда. Тандыжылар хонукта бир инектен-не 4 килограмм сүттү саап ап турар. Ынчалза-даа оларның бо көргүзүү ийи неделя мүтүнүнда турганындан өспээн, хевээр арткан. Ол-ла үе дургузунда каа-хемчилер 500 грамм сүттү немеп апкан. Олар февраль 13-те бир инектен-не 3,7 килограмм сүт саттан. Саалда Чеди-Хемчик, Эрзин, Бии-Хем районнарга биичи өзүлдели болган. Өөвүр, Сут-Хол, Улут-Хем. Тожу районнарга өскерилге чок хевээр арткан.

Ийи хүнүүн — февраль 28 биле март 13 хүннериниң сүт саалдазының байдалын кысказы-биле тайылбырлаарга ындыг-дыр. Сүт бүдүрериниңе немелде барык шоолуг эвес болганын ол ийи медээ биске «чугаалап» берди. Үе берге-даа болза, көдээ ишчилер — саалчылар, инек каталгылары, быжаа ажаанчылары сүт бүдүрүлгезиниңе үлүүн киирип, чымыштыг ниитии аалын көвүп турарын оон база билип алтывыс. Оларның ол шулуунгу ижи дээш сеткилдиңи өөрүнүүзүн оларга чөрле сеглей-ле бөөр аваар боор бис.

Тайылбырны Шаңгыр-оол ДОРЖУ белеткээн.

Дүжүттүү бедик болурунуп бир кол магадыалы — эки шынарлыг үрезин дээрзи кымга-даа билдингир. Часкы хову ажылдарының бүдүүзүнде бо үүлүг ажыл-агыйларның удуртукчуларынга, тускай эртемниглериниңе, тараажыларга база катап сагындырып каары артык эвес.

ҮРЕЗИН ҮНҮШКҮР БОЛЗУН

1992 чылдың март 10-да байдал-биле алыр болза, тараа болгаш мал чеминин культураларының үрезининин 82 хуузу, картофельдиг 62 хуузу бар. Курлавырда үрезинни чазын чаштырарынга доктаксай-дыр мен. Чажыл болур шымарынга чедир бар үрезиннин 63 хуузун белеткээн. Оон иштинде бирги болгаш ийиги сорттүү үрезини 37 хуу. Чазын чаштырар үрезин белеткели Бии-Хем районда өлүүн организастыг чоруп турарын демдеглеп каайн. Бо районнуң ажыл-агыйларында бар үрезиннің 88 хуузун чажып болурунуң шынарынга чедир белеткээн. Улут-Хем районда үрезин белеткели база ындыг-ла багай эвес. Үрезиннің 83 хуузун чаштырып болур. Ук районнарда үрезин белеткели ам-даа уламчылавышаан. Чаштырылгага чедир эки шынарлыг үрезинни бо районнарның колхозтары, совхозтары белеткеп ап шыдаптар боор деп идегел бар.

Совхозтардан «Революцияның чалбыыжы», «Кызыл тараачын», «Өөк», СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг, «Саян», «Ак-Туруг» совхозтар, «Сосновское» дуржулга-бүдүүлге ажыл-агыйы бар үрезинни чаштырып болурунуң шынарынга чедир белеткеп алган, амгы үеде ону хораннаарынга белеткеп турар. Бо ажыл-агыйларда үрезин хораннаашкының чоруларынга херек машиналар-даа, бүдүмелер-даа бар.

Үрезин белеткедип өлүүн организастыг чорудуп турар чамдык ажыл-агыйлар барааа болза, шынгыы белеткелге шупту ажыл-агыйлар кирбээн. Чамдык совхозтарда бар үрезиннің чүгле 16—43 хуузу чаштырып болурунуң деннелинге чедир белеткеттинген боон турар. Ол дээрге «Шамбалыг», совхоз — 16 хуу, «Октябрьның 30 чылы» совхоз — 38 хуу, «Сут-Хөл» — 29 хуу, «Хонгергей», «УТКА 25 чылы», «Коммунизмниң хереги», Тока аттыг, «Кызыл тук», «Бай-Тал» совхозтарда бар үрезиннің 24—43 хуузу белеткеттинген. Бо ажыл-агыйлар үрезин арыглалын чоруларыбиле шаннарны чаа-ла хар, боктан аштап турар. Үрезин хораннаашкының чоруларынга херек бүдүмелдер алырынга чөпшөөрел паспорттары база бо ажыл-агыйларда чок. Чамдык совхозтарда үрезин хораннаашкынынга ажылдаар ажылчыннар эмчи комиссиязын безин эртип албаан боот турар. Үрезин хораннаашкынынга ажылдаар харыысалгалыг кижилерни томуйлаан дугайында дужаалдарны бо совхозтарның удуртукчулары үндүрбээн.

Бо хүнге чедир Сут-Хол, Таңды, Тес-Хем, Каа-Хем, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик районнарның ажыл-агыйларында шынары багай хөй үрезин бар. Ындыг үрезиннің хүүзү Тес-Хем районда — 63, Сут-Хөлде — 57, Каа-Хемде — 54, Барыын-Хемчикте — 51. Үрезиннің шынарын эниждип арыглаар дериг-херексел, үрезин арыглаар пунктуларда бо районнарда бар.

Февраль айның төнчүзүнден, март айның эгезинден эгелеп республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң, күрүнеңи үрезин инспекциязының, үнүш камгалалының станциязының, химижидилге станциязының дээш, өске-даа организацияларның специалистери районнарже, ажыл-агыйларже үнүүшкүннерни кылып эгелээн. Олар үрезин белеткелин, техника септелгезин дээш, часкы хову ажылдарынга белеткелди хынаан, дузаны көргүзүп турарлар. Бо дээрге, айтып удуртуу дээрвис үениң аргазы болбайн аан, ынчалза-даа ынчаар ажылдаарын тургустунган байдал албадай бевген. Бир эвес ажыл-агыйлар часкы хову ажылдарынга боттары кызымак белеткеним турган болза, ук организацияларның специалистери совхозтар кезин турбайн, боттарының кылыр ужуртут ажылын кылырлары чугаажок. Чижээлээрге. Кызылдан специалистер барган соонда «Тиилелге», «Россия», «Найырал», «УТКА 25 чылы» дээш, чамдык совхозтарга үрезин арыглалын эгелээн. Ажыл-агыйның специалистери боттары часкы хову ажылдарынга белеткелди эгелевейн, Кызылдан кээн «шимчелирин» манап олурары элдеп.

Чамдык ажыл-агыйларда үрезин хар адаанда хевээр, Кайда, кандыг сорттуг, чүү хире үрезинни чыдарыл дээрзин айытпаан. Шак ындыг үүлдер «Найырал», «Шамбалыг», «Коммунизмниң хереги», «Совет Тыва», Тока аттыг дээш, өске-даа совхозтарда бар болган. Бо дээрге ажыл-агыйларның специалистериниң багаа ажылының чижээ-дир. Үрезиннерни холуштурбас, оларны сорт, репродукция дээш, өске-даа көргүзүглер аайы-биле ангылаар ажылды дүргеи чорүүр херек.

Үрезин хораннаарынга херек бүдүмелдер шыгжаар складтарның паспортизациязын кылыр, тараа үрезиннің хораннаашкының чоруудар шоллерни белеткээр ажылды дүргеделир херек. Үрезин хораннаарының 82 машиналары ажыл-агыйларда бар, бир эвес кайы ажыл-агыйга ындыг машиналар херек болдур, оларны «Агрохандырылганын» баазазындан ап болур.

Картофельди ийиги хлеб деп чугаалажыр болгай бис. Чазын олуртурунга херек үрезиннің 62 хуузу курлавырлаттынган. Ам-даа 2 мүн тонна картофель үрезинин херек. Үрезиннің шыварын хынаарга оон 83 хуузу эки болган. Ам кол-да чүве — картофель үрезиннің үрелир чоруун май айга чедир улуг дыка көвүдетпес дээш, ону сайгарар, кадагалалын улам эжижидер херек. Чамдык ажыл-агыйларда картофель үрезиннің курлавыры эвээш. Четпес үрезинни тып алыр дээш хемчеглерни алып херек.

Михаил ХАЗБУЛАТОВ.
Үнүш камгалалының республика станциязының начальниги.

Үрезиннің курлавыры, оон шынары, чүгле тараа аймааның культураларының болгаш картофельди алырга безин, мындыг-дыр. Хүн эрткен түүүн часкы хову ажылдары чоокшулап олурар. Аңаа бүгү талазы-биле белеткеним алыр талазы-биле кылыр ажылдар хөй-дүр. Үрезиннің үүнүшкүрү оон хамааржыр.

УЛУГ-ХЕМ РАЙСН СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫ

Район Советиниң эвелгеглиг сессиязы болуп эрткен. Райкүүскомнуң ажылының дугайында отчёт илеткелди район Советиниң болгаш райкүүскомнуң даргазы Б. С. Седей кылган.

Депутаттар илеткел талазы-биле санал бергеш, кылдынган ажылдарны демдеглеп, четпестерни шүүмчүлеп, моон соңгаар райкүүскомкандыг айтырыгларже ниитилгей салза чогуурун айтып турганнар.

Организастыг айтырыгларны сессиягa чугаалашкан. Район Совети биле райкүүскомнуң арызында эрге-хүлээлгелерни сессия ангылаан. Район Советиниң болгаш райкүүскомнуң даргазынга ажылдап турган Б. С. Седейни райкүүскомнуң даргазы албан-хүлээлезинден сессия хостаан, район Советиниң даргазынга хевээр арттырган. Райкүүскомнуң даргазынга мурнунда райкүүскомнуң даргазының бирги оралакчызынга ажылдап турган К. Т. Куулары сессия соңгаан.

(Бистин корр.).

ОРАЙ ООЛДААР

«Чыргакы» совхозтуң малчыны Д. К. Куулара ужуражыкаш, оон ажыл-ижин кысказы-биле соңуургадым. Даңар-оол Күрзетович ынчан мынча дээн:

— Шаңчыг деп чедиг дуцмам Белек-оол Куулардың ийи дугаар ооллаар 370 хоюн кадаржып тур мен. Улуг-Хову хойжу бригаданың кежигүннери бис. Пенсияже үнүмзе-даа, кадарчылавышаан мен. Моон мурнунда «Чыраа-Бажы» совхозка 10 ажыг чылда бригадирлеп, сарлык кадарып, багай эвес ажылдап келдим.

Хоювус эрткен чылын бир дугаар ооллаан. Ынчангаш кошкар салып, орай эдериштиргеи бис. Март 20-ден соңгаар ооллар эгелээр.

Арагчы ДОНГАК.

БАДЫЛААШКЫН ҮЕЗИНДЕ

чеди шакта ажыткап. Ындыг-даа болза моон мурнунда чылдарда ышкаш, дигинбиле хөөр хөй кижи, соңгукчулар чок болган. Баштай келген соңгукчулар соңгуп, бюллетеньнерин урнаже киргген. Буфетте база-ла моон мурнунда болуп турган соңгулдаларда ышкаш, хөй яблок, апельсин, шоколад конфеттер, кофе, колбасаның каш янзы хевирлери дээш, оон-даа өске мындыг аъш-чем каяа турар боор! Ындыг-даа болза хоорайның школаларынга чем белеткээр кухняның поварлары далгандан кылган янзыбүрү кылыгларны, чигирзиг түүлдерни хөйну сатканынга соңгукчулар өөрүп чаңгаашар. Оон аңгыда аңаа дагаа эъдин болгаш чуургаларны келген чон садып алган.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларынга ук округтан 2051 соңгукчу соңгуур ужуулут турган. Ындыг-даа болза хүндүскүүн он ийи шак үезинде баш удур санаашкыннарны кылып кээрге, оларның чүгле үкен хире хуузу соңгаан болган. Соңгулда кампаниязының чоруп турар үезинде бюллетеньнерни канчаар долдурарының дугайында солуннарга бижип, телевиденнеге көргүзүп шаг болган. Ындыг болзажок чамдык соңгукчуларның талазындан ону чедир билбейн барган таварылгалар хөй. Ылаңгыя улуг назы-харлыг соңгукчулар участокка келгеш, бюллетеньни канчаар шыларының утказын эки билбес болганындан, ону өске соңгукчулардан айтырып, харын-даа кымны соңгуурун эки билбес чоруктар бар болган. Соңгулда участогунуң кежигүннери моон мурнунда үеде чалалгаларны тарадып тургаш, соңгулда бюллетеньнерин канчаар шыйын долдурарының дугайында тайылбырны база немей кылган турган дээрзин айтыры артык эвес.

23 дугаарлыг **КАЛИНИН ОКРУГУНУҢ** соңгулда участогу республиканың Төп санэпидстанциязының бажыңында тургустунган. Шыны херек, соңгулдаларга чон кайы хире киржип ирги дээн чижектиг бодалдар, харын-даа дүвүрээннер турган чүве. Эртенгиниң сес шак үезинде участокка чоокшулап кел чорувуста-ла, ол чигзинишкиннеривистен түү-даа арт-паан. Участок бажыңындан үнген, кирген кижилер эвээш эвес болду.

— Ам моон-биле дөрт-даа дугаар соңгуллаларга киржип турарым бо. Соңгукчуларның эвээш болурундан, олар эртнейн баар ирги бе деп бодалдар менээ база турган. Ам оонгурай бердим. Биеогизи дег эвес-даа болза, чон кээп бадылаашкынарын берип тур. Ажырбас хире-дир — деп, соңгулда комиссиязының даргазы Сергей Биче-оолович Маады чугаалады.

Соңгукчулар ийи-бирээлеп кээп, бадылаашкынарын берип турлар. Оларның эдээн кажы-биле чугаалаштывыс.

Тываның сураглыг даш чонукчуларының бирээзи 23 дугаарлыг **КАЛИНИН ОКРУГУНУҢ** соңгулда участогу республиканың Төп санэпидстанциязының бажыңында тургустунган. Шыны херек, соңгулдаларга чон кайы хире киржип ирги дээн чижектиг бодалдар, харын-даа дүвүрээннер турган чүве. Эртенгиниң сес шак үезинде участокка чоокшулап кел чорувуста-ла, ол чигзинишкиннеривистен түү-даа арт-паан. Участок бажыңындан үнген, кирген кижилер эвээш эвес болду.

— Ам моон-биле дөрт-даа дугаар соңгуллаларга киржип турарым бо. Соңгукчуларның эвээш болурундан, олар эртнейн баар ирги бе деп бодалдар менээ база турган. Ам оонгурай бердим. Биеогизи дег эвес-даа болза, чон кээп бадылаашкынарын берип тур. Ажырбас хире-дир — деп, соңгулда комиссиязының даргазы Сергей Биче-оолович Маады чугаалады.

Соңгукчулар ийи-бирээлеп кээп, бадылаашкынарын берип турлар. Оларның эдээн кажы-биле чугаалаштывыс.

Тываның сураглыг даш чонукчуларының бирээзи Эрес Байындыдан кым дээш бадылаанын соңуургаарывыска, ол мынча дидир:

— Шериг-оол Дизижикович Ооржак дээш бадылаадым. Ам кылып турар ажыл-херээ Президентиниңге чоок кижи-дир, оон кадында программазында эйыттынган үүлдериниң чамдыызы ам безин боттанып эгелей берген деп билир мен. Ынчангаш оон ону чардыктырган херээ чок, чаа бир кижи келгеш, база-ла чаа үүлдү эгелээр болгай. Аңаа үе негеттинер апаар, ам бо хире берге, нарын үеде ону манаардаа харыывыс чок боор ийин —деп, ол харылады.

Хоорайның чурталга-коммунал ажыл-агыйының ажылдакчызы Татьяна Огланенко Баир Түлүшевич Санчи дээш бадылаанын чугаалааш, соңгукчуларбиле ооц ужуражылгазының соонда, ындыг түннелге келгенин айыткаш: — «Чаа ширбиниң чаазы-биле ширбинр-ле» болгай. Канчап билир, эки чүве-даа боор чадавас —деп, чугаа-зын түннеди.

— Чурталганың байдалы-даа аажок-ла бергедээн. Ылаңгыя пенсионерлерге, бистерге, амыдыраары, шынап-ла, амыр эвес болду. Чоокку келир үеде кандыг-бир эки үүл болур ирги бе деп идегел-биле Ш. Д. Ооржак дээш бадыладым — деп, күш-ажылдың хоочуну Анастасия Федоровна Марьясова чугаалаан: — Бодап көөрүмге, Ооржак-ла кедилиг хире. Бир эвес моон ссонда экиже эргилде болбак болза, мындыг соңгулдаларның ажыы-даа чок хире ийин. Идегел-ле кончуг, ынчангаш келгеним бо-дур ийин—дээш, соңгулда үезинде тургускан тур садыгке айыткаш: — Мендаа моон үүнү садып ап шыдаар мен. Амыдырал чүгээртей бөөрге, садыглай турар ыйнаан—деп, түннел үндүргеш, үнүпту.

ИДЕГЕЛ. Кижи сеткилиниң бо бир онзагай үүлү соңгукчуларның хөй кезиин баштайгы Президентиниң соңгуурунче албадап, чедирип келгенин өске-даа кижилер-биле чугаа үезинде билдиивис. Оларның ол идегелин шынызлар дээш эвээш эвес ажылдаар апаар.

Дүштекиниң 12 шакта Кызылда ХПТУ-1-ниң өөредилге корпузунда тургустунган **17 ДУГААР СОҢГУЛДА** участогунга чеде бөөривиске, соңгукчуларның 50 ажыг хуузу соңгупкан болду. Аңаа кезек соңгукчулар-биле чугаалаштыгыс. Татьяна Хайнатская, «Востокгипрозем» деп албанның геоботаниги:

— Мен Ш. Д. Ооржак дээш соңгудум. Бистин албан чери көдээ ажыл-агыйны хандырар угланышкынны, ынчангаш Тываның Президентизиниңге ыяап-ла кедээ ажыл-агыйны кончуг эки билир кижи ажылдаар ужуулут деп аравыста чугаалажып турдувус. А. Шериг-оол Дизижикович ылаңла ындыг кижи. Ол кедээ ажыл-агый дээш, чон дээш туржуп турар.

НЕЛЛИ Ооржак, үстүнде соңгукчуның коллегазы, почаэвед:

— Ш. Д. Ооржак Министрлер Чөвүлелин-даа удуртуп тургаш, дыка хөй эки ажылдарны кылып турар-дыр. Чер талазы-биле доктаал-хоойлуларны база хүлээп алган. Фермер, арат ажыл-агыйлыг кижилер моон-даа соңгаар хостуг ажылдап, төрээн черинге ээ болур ужуулут. Шериг-оол Дизижикович ол дээш сагыш салып турар деп билир мен.

Чугаалашканывыс өскедаа соңгукчулар Ш. Д. Ооржактың кандидатуразын деткээнин чажырбадылар. Олар Президент кылдыр Шериг-оол Ооржак соңгуттуруптар болза, Тываның ажыл, амыдыралынга улуг идиглиг болурунга идеглин илереттилер.

Соңгулда комиссиязының кежигүннери-биле база чугаалаштывыс. Оларның бирээзи Елена Смердюкова, бажың тудуушкуну комбинаттың хайгаарал инженери мынча дей-дир:

— Эртен 7 шак четпээн-де-ле дыка хөй улус чыглып келген. Бистер хамык херек үүлдеривис дүргеп аайлаар дээш мырынай деде соңгукчуларының бирээзи видей берген болгай бис. Бо соңгулдада чоннуң идепкейн мурнукуларындан дора эвес-тир. Соңгулда комиссиязынга бир дугаар эвес киржип турар болгаш, ону чугаалап орарым ол. Улус колдуунда Ш. Ооржакты соңгуп турарын чажырбаса-даа-дыр, а Б. Санчини президент деннелинге чедир ам-даа өзер болза эки дээр чүве-дир. Мээн соңгукчуларымның чартындан хөй кезин соңгупту.

Дараазында ХПТУ-1-де мастер, ук соңгулда комиссиязының даргазы Василий Лакпайович Оюн-биле чугаалашкан бис.

— Мен ам моон-биле соңгулда комиссиязының ажылынга 7 дугаар киржип турарым бо. Мөнөө бо соңгулдада берге бооп тур. Чүге дээрге ам комиссияны даргалап, бүгү-ле чүве дээш сагыш аарыыр апардым. Ам артында-ла акша-төгерик чедиштес үеде соңгулда эртиреги дыка берге-дир. Мурнунда 10 рубль-даа акша турган-ла болгай. Ам чүү-даа садар, кылыр дээрге улус муң-муң акша адаар боор-дур. Чижээ, маңаа телефон кылдыртыр дээривиске, харыызаа начальниги Калашников 1300 рубль дээн. Ынча акшаны чаңгыс кижизе берипкеш, бо улузумну (комиссия кежигүннерин) чүнүн-биле чемгерер мен? Безин чадаарда кабинкалар тургузар дээрге, айбылаан ооллардывыс бир муң акша негээн. Ам капчаар, сургуул ооллар-биле ону бодум кылдым.

— Силерге шупту каш акша берди база бо ажылдаан улузуларга каш акша төлеп бээр силер?

— Баштай 2600 рубль бергеннер, ол чүге-даа чедиштес болурга, немей 3200 рубль алдывыс, катай 5800 рубль. Он акшаны чедиштир чарыыр дээш падыы барадым. Бензинин база садар, машина-балгатты хелезилээр, моон иштин аштап-ширбээни дээш безин төлеп чыдар сен. Соңгулда комиссиязынга ажылдаан кижи бүрүзүнге 50 рубль бээр мен. Ол бо үеде акша эвес ышкажыл.

— Катап соңгулда эртирер турган болза, чеже акша-төгерик, күш-халас баар турган ийик. «Демроссия» улузунуң кандидаттарының фамилияларын илдирзин шыйын каастар деп кыйгырганын дыннадынар бе?

— Ийе, ол дугайында билир мен. Чүү дээш оларны ынчан турарынын ужурун тыппадым. Катап соңгулда эрттирер болза, шынап-ла, та чеже күш, акша-хөрөнги халас баар ыйнаан. Харааланчыг-дыр. Ынчалза-даа бистин соңгукчуларывыстын хөй кезин орус дылдыг хамаатылар чүве болгай, сестин турганым хөй болур хире-дир. Чүге дээрге 12 шакта чартык кезин соңгупкан. Мурнунда улус депутаттарын 6 катап соңгаанывыс. ты сактып ор мен, бүжүр. ганчыг-ла чораан —деп, ол чугаазын доосту.

Надежда ЭРГЕП.
Виктор КАРА-САЛ.
Николай БАЗЫР.
(«Шынның» тускай корр-лары).

КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

● В. Фомин биле А. Болд оларның «Моол Арат Республиканың күштарының катологу» деп номун Москваның «Наука» ном үндүрер чери чырыкче парлап үндүрген.

● Новосибирск университиниң ном үндүрер чери В. Добжанскийниң «Азияның көшкүн улузунуң чылда куржаа» деп монографиязын парлаан.

● «Наука» ном үндүрер чериниң Новосибирскиде салыры немелделери, чаартылгалары-биле кады Т. Асееваның, Ц. Найдакованың «Тибет медицинада чемге хереглээр оттар» деп номунуң үшкү үндүрүлгезин парлап үндүрген.

Татьяна АНДРЕЕВА.
Москва хоорай.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге уруглар тургузарынга төлевирни чурумчудар болгаш ол албан черлеринге сан-хөө деткимчезинин дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН-ДОКТААЛЫ

Өртектериниң хостуг апарган үезинде школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге уруглар тургусканы дээш төлевирни чурумчудар соруулга-биле база «РСФСР-ге тус черге бот-башкарылга дугайында» РСФСР-нин Хоойлузунуң 7, 44, 45 үүлдерин барымдаалааш, Россия Федерациязының Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Россия Федерациязының составында республикаларның Дээди Советтери, улус депутаттарының черчер Советтери,

бүдүрүлгелериниң, организацияларның, албан черлериниң, күүсекчи эрге-чагырга органнарының балансында турар школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге уруглар тургусканы дээш ада-иелерден алыр хөлезинин оларның кайда ажылдап турарындан (албаны, өөредилгези) хамаанчокка ол албан черинге урутну тургусканы дээш чарыгдалдарын 20 хуузу хемчээлге, а назы четпээн үш болгаш оон хөй уруглардыг ада-иелерден 10 хуузу хемчээлге четпес кылдыр 1992 чылдың апрель 1-ден эгелеп доктаадыр.

школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге уруглар тургусканы дээш төлевир талазы-биле тус чер бюджединиң акша-хөрөнгилериниң өг-бүдүлериниң категорияларын тодарадыр.

2. Эмнелге албан черлериниң үндүрген түннелерин бүүгаар күш-замыр болгаш психика сайгыралында четпестер илереттинген уруглары школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге, а ол ышкаш школа назыны четпээн туберкулездуг уруглар албан черлеринде турар уруглар дээш төлевирден ада-иелерни хостаар.

3. Россия Федерациязының чазаа. Россия Федерациязының составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдери (чазактары) бүдүрүлгелериниң, организацияларның, болгаш албан черлеринин балансында турар школа назыны четпээн уруглар албан черлерин акшаландырарының үнер зостерин тодарадыр болгаш «Россия Федерациязының 1992 чылдың II кварталында болгаш 1992 чылда бюджет системазының дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң төлевиделинге чоокуур саналларны киирер.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы
Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Россияның Советтер бажыңы.
1992 чылдың март 6.

ХӨӨРЖҮДҮЛГЕГЕ

МОСКВА (РосИТА — СЧТА-ның корр. Иван Новиков). Россия Федерациязының Дээди Совединиң палаталарының каттышкан хуралынга ритуал дазаламчы (хөөржүдүлгеге дузаламчы) дугайында Хоойлуну хүлээп алган. Моон соңгаар ону 1026 рубльге санаар. Ол дээрге эн эвээш хемчээлдиг ажыл төлевириниң үш дамкыр хемчээлинге дек. Ол хоойлуда көрдүнгенин өөрүгаар эн эвээш ажыл төлевирин өстүрери-биле чергелештир ол дузаламчының хемчээлин база өстүрер. Дузаламчыны өөген кижиниң өг-бүлезинин кежигүннериниңе азы ону орнукшударын организаттарын хүлээнип алган өске-даа хамаатыларга төлеп бээр. Бир эвес ажылдавайн турар пенсионер чок апаргаи болза, ону хөөржүдүлгеге дузаламчыны аваа пенсия берип турган орган берип болур. Дузаламчыны ол дугайында медээлеп келген хүн де бээр.

Хоойлу бо чылдың апрель 15-тен күштүг боор киирер.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР 8

Авторларнын бодалдары, сүмелери, эскериглери

БЕШ МИНУТАДА —100 РУБЛЬ

Эки чүбени эки дээр. Бистиң ада-өбелеривистиң чүдүп чораан чүдүлгени катап бодараан болгай. Чамдык-лерлерде хүрээлер безин хөстүп келгилээни эки. Көрүп чоруурумга, аныяк-өскен чүдүлгеге хөй көөп турары өөрүнчүг. Ылаңгыя бо берге үеде кандыг-даа кижи экини күзеп, чүдүп чоруурга, ында багай чүве чок.

Бодум хуумда чурттап өскен чылдарымда кандыг кижилерни көрбедим дээр. Ояр-кыяр-даа аргажок, шынын аттаалаар кижилерни көрүп келдим. Чартык чыл бурунгаар болу-баар халапты шын чугаалаан бир кижини амдаа кайгап, бодап чор мен. Барыын-Хемчик районнуң Доң-Терезин чурттуг малчын ашак. Оон ат-фамилиязын айтырбаанымга хомудаар мен. «Чок болур кижи ыглап чоруй барды» дээн. Оон ынчангы сеглээн сестери долуну-биле бадыткаттынган чүве.

Мээн тел даай-авам эрдинин, сылданган уругларын бо-ла тарбыдып, дуза калар. Сөөлүүреди харыы-даа хонук безин кыысы бөөр апаргаан. «Ажы-төлүг, ха-тереңде кижи чүге ынчан чоруур сен?»—деп ынчан авамга бир катап аттындырган черим бар. Ам оларның кайызы-даа чок.

Бир катап кады төрөөн дүммам чок апарган. Оон үзүн хөвүүн эрттирери-биле даайым «каран көрнүр» кижи экээр дээн чаңгыс болу келген. «Ол кижиниң дефтен чоруй барган» деп мындыс. Ам канчаар, даай-авамче оон үе-черлеп кадайлар дилээш чоруулуттум. Удаваанда чедип келдилер.

— Төрел улус хөрөөк чүве-лө болгай, оглум — дээш, дедирлеңди.

— Ам канчаар, хевириниң өскертип ал, дузалажыйн — деп өөрештим.

— Коичуун-даа бо ооллуң? Тыва тонуң бар бе? — дейдир.

Тонну дедир кедиргеш, бөртү база, а арның өскертпир будаш, сал чуруп бердим. Отту кывыскаш:

— Чедип келди, таакпылаалыынар!—ынча дээш аныңчем аймаан отче каан:

— Чемненицер! Ийе-ийе! Акыының аажы-чемнидир. Оожум-оожум! — дээш, бирле чүве иштинде чугааланып тура:

— Ой, күнү чажырыптың? Чаш уруг-дур! Часкаан өвес, аныяк уруг эштиг. Эмиглиг уруг-дур. Арның көөр дээш чадап кагдым. Уругларың чагып турар кижи-дир. Чурттаар назынымга ол дилиг.

Даай-авам чугаазын ынчаар доосту.

Оон соонда ай ажа дужуп чорда, ол чугаалар бала балыктаттынган. Орзун бодаарга, өзулуг-ла чүвени көөр кижилер бар деп бүрүзүн мен.

Сарыг-шажынның чүдүлгезин база-ла шаг-төөгүдеп салгаа дамчаан өзулалдар дээрзинге бүдүраар апаар бис. Чоокта Кызыл хоорайда ламаларга бардым. Бичии өрээл доллур кижилерге ном номчаан турар болду. Ында бир хөрөөжен кижи өске өрээлде квитанция бижип берип, оон өртээн ап турар. 100 рубльди төлөш квитанцияны алдым. Мооннбиле бала эвээн каш кижи кирген чүве. Демги-ле өөрүнде орган улустар ны-дыныга кыстынып олурун алдывыс. Үр-даа болбаан. Үшдөрт, улуг дериге 5 минутада болгай-ла. Оон-биле бүгү чүве доозулган.

Бир ай бөдүктеп номчуур чүве болзында, баштай келгеннерни чорудукаш, сөөлүнде келгеннерни ажылап номчаан болза, бедимчелиг хире. Кижи бодаарга, харын-даа чаңгыстан-даа хулаан алган болза деп бодаар чордум. Ол улам эки болгу дег.

Кирип турар кижилерге ажылырал-чурттаалаңын какы-даа бол, билип алгаш, оон соонда оларны белүүткеш номчуузу кандыг? Эмиг-салгаа дамчаан өзулалдар дээрзинге бүдүраар апаар бис. Чоокта Кызыл хоорайда ламаларга бардым. Бичии өрээл доллур кижилерге ном номчаан турар болду. Ында бир хөрөөжен кижи өске өрээлде квитанция бижип берип, оон өртээн ап турар. 100 рубльди төлөш квитанцияны алдым. Мооннбиле бала эвээн каш кижи кирген чүве. Демги-ле өөрүнде орган улустар ны-дыныга кыстынып олурун алдывыс. Үр-даа болбаан. Үшдөрт, улуг дериге 5 минутада болгай-ла. Оон-биле бүгү чүве доозулган.

Бир ай бөдүктеп номчуур чүве болзында, баштай келгеннерни чорудукаш, сөөлүнде келгеннерни ажылап номчаан болза, бедимчелиг хире. Кижи бодаарга, харын-даа чаңгыстан-даа хулаан алган болза деп бодаар чордум. Ол улам эки болгу дег.

Кирип турар кижилерге амыдырал-чурттаалаңын какы-да бол, билип алгаш, оон соонда оларны белүүткеш номчуузу кандыг? Эмиг-салгаа дамчаан өзулалдар дээрзинге бүдүраар апаар бис. Чоокта Кызыл хоорайда ламаларга бардым. Бичии өрээл доллур кижилерге ном номчаан турар болду. Ында бир хөрөөжен кижи өске өрээлде квитанция бижип берип, оон өртээн ап турар. 100 рубльди төлөш квитанцияны алдым. Мооннбиле бала эвээн каш кижи кирген чүве. Демги-ле өөрүнде орган улустар ны-дыныга кыстынып олурун алдывыс. Үр-даа болбаан. Үшдөрт, улуг дериге 5 минутада болгай-ла. Оон-биле бүгү чүве доозулган.

Бир ай бөдүктеп номчуур чүве болзында, баштай келгеннерни чорудукаш, сөөлүнде келгеннерни ажылап номчаан болза, бедимчелиг хире. Кижи бодаарга, харын-даа чаңгыстан-даа хулаан алган болза деп бодаар чордум. Ол улам эки болгу дег.

Кирип турар кижилерге амыдырал-чурттаалаңын какы-да бол, билип алгаш, оон соонда оларны белүүткеш номчуузу кандыг? Эмиг-салгаа дамчаан өзулалдар дээрзинге бүдүраар апаар бис. Чоокта Кызыл хоорайда ламаларга бардым. Бичии өрээл доллур кижилерге ном номчаан турар болду. Ында бир хөрөөжен кижи өске өрээлде квитанция бижип берип, оон өртээн ап турар. 100 рубльди төлөш квитанцияны алдым. Мооннби

Номчукчунуң

хомудалы

НЕГЕП АРТЫМ

Республика иштинде үүүп турар солуннарны, ол ышкаш төп солун, сеткүүлдерниң чагыдылгазын чагыдылга сезону эгелээри билек, Өвүр районуң харылаа салбырларынга чагыдып алыр чаңчылыг улус болгай бис. 1990-1991 чылдардан бээр чоннуң чагыткан солуннары, сеткүүлдери четче келбестээн. Чамдыктары келир, чамдык номерлери шуут келбейн баар таварылгалар чагыкчылар, бистерни хомудалып турар. Оон чижээнге, 1991 чылда Торгалыг ортумак школазының эге класстар башкыларының чагытканы «Начальная школа» деп журналды эгезинден эгелээш, чангыс-даа номерин албаан бис. Ол дугайында кедээ суурларда харылаа салбырларындан айтырарга, келбээн боор. Оон-даа өске төп солуннар база четче келбес. 1991 чылда мээн чагытканым «Аргументы и факты» деп солуннуң дыка хөй номерлери келбеди. Ол-ла чылын чагытканым «Гласность» дээр солуннуң 1-ги номери келгеш, 2, 3 номерлери келбеди.

1992 чылда база-ла хөй солуннарны чагыткан мен. «Гласность», «Аргументы и факты» солуннарның номерлерин база-ла чедир албадым. Ол ышкаш «Тыва Республика», «Деткимче» солуннарны чагыткаш, үүгле 2-2 номерин алдым, арткаларын албадым. «Известия» солун база ындыг. «Шын», «Тываның аныяктары» солуннар база ынчан баар-дыр. Бо үүгле мээн чагыдылгаларым-дыр. Өске чагыкчыларның чеже-чеже номерлери келбейн турар үүүе. Солуннар четче келбеске, ыглаксаңчыг боор-дур. Солуннарның, журналдарның өртөө база оскен. Ынчангаш ол дээрге кымга-даа хомуданчыг, 1970-1980 чылдарда «Союзпечать» черинге Балган Байкара ажылдап турганын билир бис. Район төвүнге болуп турар хураларга киржип чорааш, Байкараның солуннар, журналдар садып олурганын чеже-даа көрген мен. Чоннга садар солуннар, журналдар «Розница» деп ангы фактуралыг келир боор үүүе. Ол ынчап турган, улустың чагыдылгаларын кара туразында садыглап турган, туттурган, хемчег алыскан деп дыннаан мен. Ам оон орнунда уруу ажылдап турар дээр чораан. Республикадан чагыкчыларны хомудалып, четпес солуннар, журналдар чоруттас-ла болгай.

Бистин районда харылаа салбырларының ажылдакчыларының ажылынга харысалга чогун кижи кайгаар. Үүү-даа болза боттары билир, ажыл шагын барымдаалавас, чамдык хүннерде шуут хааглыг хүннээр. Телефон-биле харылдаа шуут чок деп болур. Кандыг-бир үүүе болганда, район төвүнче машиналыг тускай кижи чорудар ужуругга таварышкылаар. Мурнунда 70-80 чылдар үеэниде Торгалыгга АТС турда онза турду.

Харылаа салбырының начальниги Донгак Шүгдүр-оол эгезинде эки ажылдап турган. Совлгу үеде салбырның ажылын кадайы Өсүрбай Кара-кыс командылаар. Шүгдүр-оол оон аайындан эртпес, аваа чон киреррге хораалаар, «үүүп чорудар» дээш хыйланыр.

Суурвуста радио ажылдап турза-даа, үүгле почта чанындан ыыкап болур, а бажыңарда дыңналбас, сымыранып. Оны эдип бээр дугайында дилег кылырга, кылып бербес. А ай санында дыннаан, дыкнаваан-даа болдукда, киирип каанда, төлөр силер дээш, пенсионерлерниң пенсиязындан квартардап тыртып алтаар.

Районнуң харылаа белдириниң даргазы Ооржак Шыырапович Лек ол шүгүмда хөй чылдарда ажылдап келген дуржулгалыг, кызымак специалистерниң бирээзи. Оон күш-ажылын үнелеп, Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижиндиве шаңнаны таварылга өвес. Ол хиреллинде, ам ханчап бистиң районда харылаа ажылы арагжок апарганы ол.

Торгалыгда харылаа салбырынга чаа АТС-ти катап тургусса, почта чедирилгениң шын организастап чоннуң чагыдылгаларын чагыкчыларга чидириг чокка чомерден номерге чедир бүгүн чедирее.

1991 чылдан бээр чедир албаан солуннарывысты, журналдарывысты кымнар будалтырып турарын тодарайлаан, чогуур хемчээн алырын чагыкчыларның мурнунда негеп артым.

Михаил ИМАЖАП.
Өвүр район.
Торгалыг суур.

ТУТКАННАЙ ТУЮУЛУНГА ЧЕДИРЕР

База бир кинолуг болдувус. Кинолуг боорга, бис ышкаш байлак төөгүлүг, бурун шагдан эллел чурттуг, бы. жыгын доктаарган чаңчыл өзулалдарлыг, ынчалза-даа бо хүннерниң нүүрүнде шыдал-быразы хиреллиг улуска чоргааранчыг-ла ыйнаан. Ийет, ал-боттарывыс-даа сонуургап көөр, өске бүгү өргүн чонарга-даа бараалгадыптар кинолуг болдувус. Ынчалза-даа манап турган киновус ол бе, ынчаш? Черле «киноларывыс» чер алыр эвес, ам база бир боруп-сарын үүүе борастап албаан бис бе? Ол дугайын ам көрээлиңер.

Бот дугайты бо чүүлдү бижиивес деп-даа болаан мен, ынчалза-даа ук киноның чедер-четпезин хоюглаар үүүе дээрге, оон тургузукчуларынга арга-сумедаа болур ыйнаан дээш, чамдык эскериглеримни маңаа чугаалаар деп шиитпирледим. Биживес дээнимнин бир чылдагааны, бир-тээ, кино «торуттунген» болган соонда, ону эде кылыры ам болдунмас ыдыр болаан мен. Ынчалза-даа уран үүүл дээрге торуттунген соонда кандыг хевир-дурзулуг болдур, ол олчаан артар кижи толу эвес-ле болгай. Бир эвес кижи оон толу, бойдустың чаяалгазы болза, уран үүүлду шак ол кижи чаяап болаарлыр. Угаап чогаадыр болгай. Ынчангаш бо кинону-даа болза, чеже-даа акша-мөнгүн чарыгаалыг бол (баштайгы дугуржулга өзугаар кинону тургузарының өртөө 500000 руб. турган), үүүе эде кылып болбазыл деп бодалга келдим.

Бир-тээ, алдан-маадырларның темазын сегирип алган болганда, төөгү талазы-биле мында үүү үүүе хажыттынганыл, үүнү базырымдаага албааныл деп айтырыг тургустунуп көөр. Хамыктың мурнунда, алдан-маадырлар шимчээшкинниң идеязын ылаптап шыйбаан, оларның хосталгаже чүткүлүг, хостуг эргешелээ сүүлгээн ходелиңнинин дыка бадаргай көргүскен. Алдан-дургунның демисели ишти чоннуң дарлакчылар, өжелекчилерге үтөрланыышкыны өвес, а каш саңныг болук кижилерниң кайгалдаашкыны хевирлиг кылдыр көргүстүне бергенинде. А шыны-биле алыр болза, бир-тээ, төөгүдүг материалды сегирип алган болганда, төөгүнү шынны-биле көргүзер херек.

Маңаа сценарийниң авторунуң бирээзи Ч. Ч.-Д. Ондарның кинону төөгү талазы-биле өвес, а уранчечениңнин аайы-биле үнеледе чогуур, дыка шүгүмчүлээн херээ чок. Тускай комиссия көрүп каапкан деп баштайгы көрүкчүлерге тайылбырыг-биле (улус көгүткен үүүе ышкаш аан) чоннээрежири берге.

Ындыг тайылбырны дыннаарга, алдан-маадырларның тура халыышкынының үжүрүтказын өзүлүү-биле үнелеевээн, ында ол шимчээшкинде, бүгү чоннуң дашты-кы дарлалга, иштики күлданыг базымчага удурланыышкыны илереттинген, сиинниккен деп үүүнүн чедир угааваан, ол бүгүнү сценарийге таптыг чыгыын, книга көргүзүп шыдаваан кижилериниң баш удур агартыныышкыны-даа ышкаш сатындыар чорду.

Че харын, ындыг дижик, төөгүнү касканнаваал, ынчаарга чонувусту канчаар бис? Силерниң төөгүмер мында ындыг-ла барымдаага алдынмаан, хажыдар черде хажыттынган өвес бе, караакар шийп алгаш олурунар, а бис бо кинону «үүүе билбес» өске улуска, дашты-кыга-иштикиге саарыптаалы, сыгаптаалы, оон соонда та канчалзын дээнибиле домей эвес үүүе бе? А кино-даа, өске шиңдыг-даа уран үүүл дижик, соңгу ачы-үреми, соң дарта чурттаар салгалдарны бодап кылдынмас үүүе бе?

Кинонуң режиссеру Барас Халзановтуу-биле алырга, ук кинону Тываның Культура министерствозунуң чагыы-биле тургускан деп турар. Аваа ам бүзүрээри берге. Бир-тээ, культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар ындыг чаагай херекче семей берген үүүе болганда, ол хире өгүүлү чагыг кылыр кижи баш удур белеткенип ап, кибога сценарий бижиирин, оон конкурзуун-даа дижик, шагда-ла чарлап тараткан тургу дег. Ынчан тыва чогаалчылар, төөгүчүлер темнежип турун, барып-барып каш үүаа В. Көкоолдуң «Самбажыныңа», С. Сарыг-оолдуң «Алдан-дургунунда», Ю. Аранчынның «Алдан-маадырларның тура халыышкынында» чыыттына берген төөгүзүп шыы көргүзүп, өзүлүг сценарийни үүүе бижип ап болбас-ла турган деп.

А херек кыринда ындыг өвес болган. Кажан кино-режиссер Барас Халзанов баштаан кезии кижи чедип келгеш, (1990 ч.) таптыг шиитпирлиг алынган тема-даа чок, оон соңунга кандыг материал-биле ажылдаарыл. Тываның дүү ырак, таны төөгүзүн алыр бе, азы бетинкп. чоок төөгүзүн (алдан-маадырлар) алыр бе дижип, өртемделиңнер, чогаалчылар-биле сүмележип-даа турдуглар. А тодаргай тема чокта бистин авторларывыстан ыыт тыртканы чүү-даа чок болбайн каңнаар. Ам бодап оварга, сценарийни бижиппдаа каан болза, ол артык ажыл болур турган ышкаштыр. Оон түркүк, оларның улустан арга-сүме айтырып чорун турганы-даа хөй үүүе үүүе, үүүе дээрге олар (Свердловскиниң киностудиязы) шагда-ла «Лихие парни» («Кайгал өрлер» дээн хевирлиг) деп аттыг сценарийни (авторлары С. Зорин, Р. Ямалеев) бичип алган өзүн келгеннер болгай. Бирээзе ол. Ийи талазында, ук сценарийни бо [illegible] автору (ыраан СЭКП обкомунга ажылдап, культура, [illegible] харылаан турган [illegible]) таныгын, корреспондент, бо бижиирин-биле [illegible] кино тургузуп болбас, [illegible] база каңнаар кылза чогуурун мырынай маадырларның ат-сыын безин бижип берип турун, ижин-кара чокка сүмелеп тайылбырлаан. (Чүте дээрге «Тыва кино. Ол кандыг болур ужурлугул?» деп «Шын» солуннуң арынарынга каш катап бижип, чаңгыс эвес үзаа арга-сүмелерин берип турган кижи оон сөзүн барымдаалап көөрлер боор деп идеген турган).

Ындыг үүүе кайда боор. Ол хамаанчок улуг өртемден, чогаалчыларны-даа, улус чоннуң саналын-даа (Бай-Тайганын Балган Күчүгет, Сергей Иргит, Ак-Довурактан Самбуу Куулар, Сут-Хөлдеп Кызыл-оол Монгуш) олар барымдаага албаапнар. Бо бүгүнү өске улустың төөмчага албазы өвп-даа ыйнаан. Ынчалзаа-даа кино тургузарынга киржип турган болганза, Чылгычы Ондар, Сиин-оол Оюн ол дугайын оваарып көөр турган эвес бе? А ол киностудиязының азы Барас Халзановтуң кезергей далаштыг ыйыдыышкынынга алысчаарыг [illegible]

Ол далаш чоруктун уржуунда кино кандыг чидириглиг, үттуруглуг болганы? Хамыктың мурнунда «алдан-дургунниң» ходелиишкини «амбындап алаан, өөлет-дөрбеттен өжээн негеп», эки аттар чара сүрүп ап, (кинода дег чылгы өвес) кайгалаар чоруктан үштүнүп үнгеш, ниити чоннуң хостакчы хөөнүг идеязын тодаргай көргүзүп ыыдаваныг үстүне айыттывыс. Ийи талазында, тыва улустың чаңчыл өзулалдарын, амыдыралчы сагылгаларын барымдаага ап, оңалап көргүспеен. Ону мөгелериниң хүрежин, тыва кижиниң эң хүндүткелиг, ыдыкшылыг спортчу оюн-тоглаанын базы аңгы чарыжын чаңчыл өзугаар өвес, а кайы хамаанчок көргүскениниң эскерер бис. Мөге хүрежи болуп турда, сапогтун бичин болак девин турар (ыыгаа ындыг өвес турган болгай), а чогум мөгелериниң девин-даа, мөге салыкчыларының хөөк-кыйрызы-даа чок, кымнын кымны октап турары-даа билдинмес, аваа бир үжүүрүүм чок чанагаш өвеге бөкперлешкен, ам артында, ында бир «мөге» аваа турган бир кижинин кырынче штрай-даа бээр, үжүү арагадап алган чыткан бир мөге (Кара-Кур) дүү бир хажыдынган алгы-кыышкы-биле халып кээп, хамык улусту окташ турун-даа бээр, аваа бир тенек сценз болу берген.

Ол ышкаш аңгы-даа чарыжы дижик. Аттарны тыва чаңчыл өзугаар эллээди ооллар өвес, а-улугла ашактар, дирт кара өрлер мунуп алган шаап турар, баштай үжүү билдинмес, ол арадында хөй чон ыыаар бир черже-ле маңнажып турар, ол та үүү үүүе. Эдээн болганда, харын, «аңгы чарыжыр ийин моң» деп үүүе билдиниг кээр. Чүл бо? Чоннуң чаңчыл өзулалдарын ынчаар көргүзүп болур үүүе бе? Чылгычы Ондар уран-чечен талазын көрзеллиңер деп турган болгай, а мында уран үүүлдүн уран аргазы кайыл? Чок, ол көзүлбейн турар.

ТЫВА КИНО: ол дугайында чугааны доостувус

Черле ынчаш бо болгаш чамдык еске-даа өөргүзүгдер кино эвес, а бир-ле шиижиткен спектакль хевирин сагындырар. Оон дора үүүе — кинонуң тургузукчулары тыва көрүкчүнүн, тыва чоннуң сеткил-сагыш психологиязын бодаваан, а чугаа мында бүгү чоннуң үүлде-сүзүү сиигеп, оон дириг төөгүзүнүн, чаңчыл өзулалдарының, аажы-чаныың дугайында чорун турар болгай. Чижээлээрге, тыва кижи кажан-даа еске өөгүн чемин холдап чивес (Сенгин чаңгының Дутар ноян оргаанице тарак ижип турары дег) азы Сенгин чаңгы эт чип олурда, оон айбычызы кире халып кээп, десписе эттн холдай бээри дээн ышкаш. Ол ышкаш кинода карачал кижилерден эгелээп ноян, чаңгы, дужуметтерге чедир чанагаш олургулаар сценалар көөдээн. А херек кырында Дээди эрге-дужаалдыг кижилер, карачалдар мурнунга кажан-даа чанагаштанмас, олар албатылар мурнунга чиивелиг, олагалыг боттуг (Дээди ылгавыры ол), торгумаңнык тоннуг «хаан өвеге» даа хаан турлуг көстүрүп канчап-даа утпастар. Оон ангыда, тыва өзүда черле ыыдыг, улгады берген эр-даа кижи улус аразында чанагаштанырындан эскинр, а чоннуң чаңчылын карачалдаа, хаан-даа кижи дөмей сагыыр болгай.

Бо болгаш еске-даа таварылгаларда, хамның алгаанында-даа (Дыртык Монгуш) «өлгеш», «дирлаш» кээп турар маадырлар (Алексей Ооржак, В. Серен-оол) үжүр арагалап (сыгаттырып алган) мөге-даа (Даржай Марат) дижик, кинонун бо эпизоттарын бүзүренчиг өвес болдурун турар. А херек кырында артистериниң бурузу-ну чүү боор, олар шупту оваашкан рольдарын эки ойнап турарлар, кол-ла үүүе — сценарийден, режиссерден хамааржыр болгай. Бо дугайты театр ажылдакчыларының баштаар черинин харысалгалыг секретарь Д. А. Монгуштуң эскериглерге черле чөп. Ол ышкаш Дадар Монгуштуң дублаждың шынар чогунун, кажан чаңгыс кижи ийп-ушы аңгы үүүе чугаалап үнүп кээрге, таарымча чок деп санап турары базы-ла чөптүг.

Кижи бодаарга, кандыг-даа уран үүүлге, ылаңгыя кажан ол төөгү-биле холбашкан турда, бир дугаар кол негеллеш — ол үениң онгаган байдалдарын, талаларын, ылгавыр демдектерин көргүзери албан өвес үүүе бе? Ол үүл дээрге, ынчангы төрө-өзүну, ону уштап-баштап турар дээди эрге-дужаалдыг дужуметтерни, оларның эрге-чагыргазының сүр күштүүн, ноян дужулге

(Төөчүү 4-кү арында).

Өөмбүрзектиң судалы

ДВФ: ДУЗА КӨРГҮЗЕРИНГЕ БЕЛЕН

НЬЮ-ЙОРК. (РосИТА—СЧТА-ның корр. Михаил Колесниченко). Делегейниң валюта фондузу (ДВФ), элээн каш ай дургузунда чайгылып келгениниң соонда, Россияга үндезин реформаларны чорударынга 17 млрд. доллар дузаны көргүзериңге белен хире. Ол дугайын салдарлыг «Бостон глоб» солунга Россияның чазааның Барын чүкте чеди чөвүлекчилериниң бирээзи, шведтер экономист Андрес Аслунд медеглээн. Оон чугаалаалы-биле, ДВФ Россияга рубльди быыыглаарының база деткиринин фондузу кылдыр 5 млрд. долларны, чөвүлекчилер кылдыр база мурнундагы ССРЭ-ниң даштыкы эргиг өрелерин төлөөринин фондузу кылдыр 12 млрд. долларны бээрин планнаан т.-рар. Ол дугайында дуурзукулга март 30-да Вашингтонга ол организацияның күүсүүн директорадының хуралынга чедип ап болдунар.

Рубльди быыыглаарының фондузун тургуспас болза, «Россияга акша үнезинин кудулаашкыны 3 катап өөрү» деп, чөвүлекчи медеглээн. Россияда боттандырып турар реформалар программазы чедишкиниг боор турар. Өртектерни хостуг салыптарга, массалыг удурланыышкынар болгаш чурум үрээшкиннери болур боор деп, чазактың сезигелди бүтпээн. Акша үнезинин кудулаашкызы бо чылдың январьда 250 хуу четкен болза, февральда үүгле 17,5 хуу болган. Ажыл телевири болгаш шалыңның дыка өөрүнге чазактың баш удур санаашкыны база ыыдыг улуг хемчээлге четпээн. Ажыл соксадыры болдунуп болур хемчээлдериңге турган. Ынчалзажок ол чуртта экономиканың экижиңнери ол олчаан боттаның чоруй баар деп бодаан херээ чок. Бо чылдың бирги чартыында акша үнезинин кудулаашкыны 800 хуу чедер, а ийги чартык чылда үүгле 10-15 хуу болур боор деп, шведтер экономист Россия чазааның Даргазының бирги ораах-чызы Егор Гайдарның сестериңге үндезилеп чугаалаан.

«Бостон глобтуң» бижээни-биле, амгы үеде АКШ биле Италиядан аңгы делегейниң бүгү эң депшилгелиг чурттары ДВФ-ниң курлавырларын чегчеллериңге чөпшээрешкен. Келир беш чылда АКШ ДВФ-ге 12 млрд. долларны киирер ужуругуг. Администрация ону күүседдиринге белен, ынчалзажок ону күштүг болдуруп бадылаар ужуругуг конгресс АКШ-тың ыыдыг улуг дадыыр-лыг боор турарынга чөпшээрешир хөөнү чок хире. Бир эвес конгресс ол шиитпирни бадылап бербейн баар үүүе болза, Россияга дуза чөргүзериниң ыыдыг улуг хемчээли бүтпейн барып болур.

• • •

КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

ПАРИЖ. Экономиктиг кызы ажыллажыңга болгаш хөгжүлде организацияның кежигүннери 24 чурттарның эртем болгаш технология министрлери француз найысылалга доозулган ужуражыышкынынга Россияның болгаш еске-даа Барыын Европа чурттарының үндезин эртеминге дуза көргүзери шиитпирлээн. Ону ийн талалыг үндезинге дөрт ангы угланыышкыннар-биле боттандырар: эртемделнерни болгаш инженерлерни белеткээри, национал эртемни быыыглаары, эң чаа технологияны дамчыдып бээри болгаш шериг бүдүрүлгезин тайбың хевирже шилчиндери болур деп, ужуражыышкын түнелдериңге тураскааткан коммюникеде айыткан.

МЕХИКО. Мексиканың коммунистиг партиязы, а оон соонда ооя орнунга тургустунган Мексиканың каттышкан социалистиг партиязы 1981 база 1990 чылдарның аразында СЭКП-ден адак дизе 1,4 млн. доллары алган. Ол дугайын Мексиканың «Телевиса» компаниязы дыпнаткан, ындыг медээни Россияның чазааның СЭКП ТК-ның даштыкыга сан-хөө операцияларын өстөп турар болуктерге чоок кижизеп алган дээн. Ол кадында МКП ТК-ның мурнундагы чиагине секретарь Арнольдо Мартинес Вердуга «Просесо» журналга интервью бергеш, партия чамдык таварылгаларда СЭКП ТК-дан сан-хөө дузазын ап турган деп медеглээн. «Ынчалзажок ол дээрге чылда үүгле 15 мун доллар хире ужур эдергеш туп-не болгай, ону бис эпсеткиг каттыштырылгазының демдээ кылдыр хүлээп ап турган бис, ол даштыкы партия болур СЭКП-ге чагыртырын азы оон мурнунга кандыг-бир хүлээлгелиг болурун негевейн турган» — деп. А. Мартинес Вердуго медеглээн.

УЛАН-БАТОР. ХКД чурттарындан арага аймаа эксел «садыглап» турарларга шыгыы моондактарны Мөөл мурнундагы ССРЭ-биле күрүне кызыгаарында тургускан. Чоокка чедирле эвилелдешкен республиканда шынарынга бүзүреп болбас хире арага аймаанга хораннаныышкынар ол чуртта ындыг дүвүрээнин тургусканы ол боор.

«Ардын эрх» солуннуң бижээни-биле, Мөөлдүң чаза бодунуп эвлечгиг хуралынга даштыкыдан арага киир өөртүрүнге шыгыы контрольду тургузарын шиитпирлээн. Ол өзугаар мөөл каайны албаннарынга кызыгаар дамчыштыр арага аймаан эрттирбес дугайында шыгыы айтыышкынны бергеш. Кожазында чурттардан киирип келген арагага хораннаныр чоруктар Мөөлда демдеглеттингеен оон чылдагааны болган.

ПЕКИН. «Синьси жибао» солуннуң дыңнатканы-биле, Пекиниң, Тяньцзиньниң, Шанхайның, чурттуг чамдык можуларының болгаш автономнуг районнарының эң улуг 12 универсалдыг магазиннери ХКД республикаларынга боттарының филиаалдарын ажыдар, кады ажыллаар бүдүрүлгелерни тургузар, ында бажыңбалгаттарны садып алыр күзелдиниг илереткен.

ХКД-же «походка» белеткениң турар универмагтарының чедишкининг болуру дыка сезинчиг. Ынчалзажок оларны чаа рынокту чаалап алырынче чүткүл сорук киирип турар.

ХКД-ге бизнес кылырын үзээн магазиннер кыдат бүдүрүгениң продукциязын рекламаалаарынга «соңгалар» болу бээр деп, солун демдеглээн. 12 универмаг ХКД-же ховар барааннарны апварып садыглаар, ажыллап алган акшазын тус черниң рынокунга ажыглаар. Оларның планнары хөй-хөй кылат бүдүрүлгелериниң кичээнгейин хаара туткан. ХКД-ге ажыттынар магазиннериңнерниң акцияларын олар күзелдиг-биле садып ап турар.

ПРАГА. Кожа-хедбээ чорук болгаш кады ажыллажыңга дугайында чехословак-герман керээге удурланыышкынның массалыг чыскаалы чехословак найысылалга болган. Барыын үзелдиг бичии партияларны каттыштырып турар «Шимчээшкин-90»-ның ыыгырыы-биле митингиге барык 10 мун кижи келген. ЧСФР-ниң президентизи Вацлав Гавел биле ГФР-ниң канцлери Гельмут Кольдун Прагага ат салганы керээге удурланыышкынның ол ам дөртү чыскаалы боон турар. Митингиге үүүе чугаалаанар керээге ат салганы «Төрээн чуртка өскерлишкин» деп адап, В. Гавелдиң халажыры негеп турган.

НЬЮ-ЙОРК. Иран чоокку үеде ядролуг чепсектиг апаар, ону кедип алырынга аваа Кыдат дорт болгаш идепкейлиг киржилгелиг деп, чажыт медээлерни бидир АКШ-тың албан кижилериниң чугаазынга даянгаш, америк «Пэрэйд» сеткүүл бижээн. Оон айытканы-биле, ядролуг чепсектиг бүдүрериниң технологиялары Кыдат Иранга берип турар дугайында медээлерни Американың разведка албаннары чеди ыыдыг дургузунда ап келген. Ол хамаанчок, ядролуг октарны ап чорун шыдаар ракеталарны Иранга берип турар дугайында хажык чок шынзыдылгаар АКШ-тың тускай албаннарында бар.

Чылыг состер

ЭРГИМ КИЖИ

Бистиң кырган-аввысты Дениваа Элбековна Кара-Сал дээр. Ол «Хөндергей» совхозтуң хоочун малчынарының бирээзи, чеди уругну торээш, өстүрүп каан ол. Кырган-аввыс шагда-ла пенсияже үнген, оон хары 72. Ынчалза-даа кырган-аввысты чамдык кызыгаарга деңгей көрүүвүске, ыыка апыяксыг, арта чертеш сымыг. Диштерин белин көрүүвүске, бүлүп, [illegible] хайыпыргап сүт өрөмзи-биле былап чиир. Бо хүннерде ол совхоз хою кадарын турар оглунга дуза кылар дээш оон чаныында кылыс өөп тип алган чурттап орар.

Кырган-аввыстың кырыазының бир чылдагааны — ол кайы хамаанчок кылыктанып, ажыыт чорбас, кезээде хөглүг, каттырып чоруурунда деп билир бис. Кырган-аввыс уруглары, оларның ажы-толу — шупту чээрби шаа кижи ону авай дээр бис.

Чай дүжерге-ле, аввыс тайгаже көжүп үне бээр. Серини, арыг агаарлыг, чараш чечек-чимистиг чайтаг. ларын ол сакты бээр. Бис база-ла оон дудак чок бис, чайын тайгага маңгалыг-ла, хостуг ие эндерин боор, мага хаңдыр тоорунган, таттап, дыштанып алыр сен.

Кырган-аввыс бистерни ажыл-ишке кежээ, биче сеткилдиг, хүндүлээчел болур кылдыр кижизидип чоруур. Оон чүн эзерин, дүк дыдарын, ширтек сырыырын, курут казырарын, аржы кургазырын, тараа хоорун, соктаарын коруп өөренип алган бис. Бо бүгү ажыл амгы үеде эң чутула. Садыгда пос, хенгир чок-тур. Дукту шын ажыглаар болза, ол чүүлдерни чоктатпас. А чем аймаа кандыг-дыр, чугаалаан-даа херээ чок. Ону кижи бүрүзү билир. Бо чайын кырган-аввыс валынга турун алгаш кылза чогуур ажылывыс-ла хөй. Ынчан база-ла оон дузазын көөр болгай бис. Кырган-аввыс черле кырыыс, чалык-чаагай, кезээде бистиң аравыска чурттап чоруур болза деп дыка-ла күзээр бис.

Айгуля, Алик, Аржаана ДУГАРЖАПТАР.
Чөөн-Хемчик район.

БОРА-ХОПУЙ

Бистиң редакция янзы-бүрү, баштай болаарга, чугула эвес ышкаш айтырыглар салган чагааларны номчукчулардан ап турар. Чижээ, Өвүр районуң төвү Хандагайты суурда Саая Успундай болгаш өске-даа номчукчулар Бора-Хопуй дугайында соңуургап, оон төөгүзүн, национальлыг эртем-билиин, күүседип чораан алган-хүлээлгезин солун дамчыштыр тайылбырлаарын дилээннер. Журналист Алексей ДУГЕРЖАА ол дилегин күүсетти.

Бора-Хопуй дугайында Саая Успундайның бижээни ышкаш, аныламда база ынчаар дыңнаан мен. «Бора-Хопуй ол алдарлыг шериг кижи Тывада чурттап чоруур, кажан ол шериг школалыңга өөренип турган, аңгы-аңгы шериг сургуулдунга тергиинээн, селеме-биле хаак кежериңге хөй удаа тиилекчи болуп, моңгун хыныг алдын селеме-биле шаңнаткан. Ол шаңнадыг Ворошилов маршал болу тывысканы дижир үүүе.

ТАР Совет Эвилелиниң составынга 1944 чылдың октябрь 11-де каттыжып кирген соонда ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советтериңе Тывадан баштайгы соңгулаалар Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустың өөрүп-чаагай Тиилелгезиниң мөрүмай бүдүүлүнде — 1945 чылдың апрель 29-да болган. Ынчаарда комсомолдуң Чаа-Хөл райкомунуң ийги секретарынга ажылдап турдум. Ол үеде Хакас автономнуг областың девискээринде Хереме суулуг-ла соңгулаларны белеткээриңге база арттырыңга киржир районнуң төлөөн кыдыр мени чөмүйлаая.

Бора-Хопуй алызында Хереме чурттуг кижи деп оон мурнунда дыңнаан болгаш оон дугайында ол сумунуң чурттакчылары Чапылаа болгаш Чулдум олардан соңуургап айтырган мен. Оларның менээ чугаалааны мынаан: Бора-Хопуйнуң төрөн адазы Кирилл деп орус кижи, иези хайнак — оон аваны хакас, адазы тыва, алызында үрбүн-кашпал саттарының кижизи. Бора-Хопуй эрге — Прокопий Кириллович-ниң баштайгы үүле шолалы турган, а сөөлүрээр фамилиязы болу берген. Тываның тен районнарының шаанга чурттакчылары Василий деп аттыг, кижизи Маныылай Игорович — Ийгүүр деп адап турганы ышкаш Прокопийни Бора-Хопуй деп адай берген.

Бора-Хопуйну, биичээр чугаалаарга, Прокопий Кириллович-ниң эң баштай 1942 чылдың хаскаар чайынынга Кызылдың амгы Культура болгаш дыштанылга парыныга шолге керген мен. Аныяк тыва солдаттың черниң узунуң, белиниң ажыр талыгырынга, «кара-буга» моондактарын эртериңге ол өөредип, орус, тыва чылдар ыыгырга ыдык чокка команды-лап турган.

Тываның ол үеде сураглыг спортчуларының бирээзи Омун дөгүнүн узунун алды метр, белиниң бир метр алдан сантиметр ажыр халып, марыыдаалаарга тергиидеп турду. Омунну оон мурнунда-ла таныыр кижи мен, ынчангаш Бора-Хопуй дугайында айтырарымга, ол мынча дээн: «Бора-Хопуй — бистиң башкывыс-тыр, спорттуң хөй хевирлериңге мени болгаш эш-өөрүмүн өөредип кагды». Бора-Хопуйнуң седеме-биле аттыг хаак кезии турганын көрбээн мен. Ынчалзажок турникке, хол бөмбүүмүн маргылдааларынга ойнаарының чаражын, аваангыын, уран аргалыын паттар магадаан мен.

Бодунуң даштыкы хевирши көөрге, бүлүп шериг кижи: дорт болгаш чуун хурт-сынныг, күзел магаттуг орус болгаш тыва ыыгай арында идеен «Шериг болгаш спорт хөрээнге ол хире мөгелиг кижи чуге дайынга киришээн чоорда» деп, амгы чамдык аныяк кижилер айтырып турар. Ол дугайында аныяктарга мен база соңуургап, бирээ бир кижизеп

ТУТКАННАЙ ТУЮУЛУНГА ЧЕДИРЕР

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

деп чүл, албаты деп чүл, бай, тодуг-догаа амыдырал деп чүл, а ядамык-түремик чорук деп чүл дээрзин ийи-чаңгыс-даа бол, эпизодка көр-гүзүптери чайдыг эвес бе? А кинода ындыг эвес-тир. Даа кожуунуң эң дээди улуг эрге-дужаалдыг ноянны Дугарның өргаззын-даа, ноянның бодуп-даа көрүкчүлер «Оо, ындыг турган чүве ышкажыл» деп көөр чүве чок.

База бир элдеп чүве, туе чериин «хааны» болур дээ-ди ноянның оо, оу бир суму чагырыкчызы Сеңгин чаңгы «Бо өг мөзээ таар-жыр-дыр, өртээ чежел?» деп семеп турары. Оон чер-ле канчап-даа ынчаар «чан-наар» ужуру чок турган, ноян дээрге ноян-на болгай, чаңгы дээрге чаңгы — бичии суму чагырыкчызы ышкамыл. Кижи сагыжына база бир таарышпас чүве — киноның маадырлары—каралы, албатызы-даа, чаңгы Сеңгин-даа бо-ла ыглаан-сыктаан, бажының суун ишкен тургулаар. Тө-ргү билир, тыва кижиниң аажы-чаны-ның бир онзагайы кедергей көргөзчел-даа болза, херек апарганда, чаныш-сыныш чок, кадыг-шириининде. Шаанда моол, кыдат эже-лекчилер тыва кижини че-же-даа эринээрге, канчаар-даа хап-соп кээрге, ыглаар хамаанчок, «уё» дээри бе-зин ховар турган. «Көк көзүү дег, хөк безин ди-вес» деп, сес оон тывылган хире. Тыва кижи ажыт-шүжүгте алзыычал, ундараа-чал чорукка ындыг-ла хөн-ну чок. Эмин эттир уян чо-рук тыва кижиниң онзагай чаны эвес.

А кинога ону көргүзери дыка чугула. Чүге дээрге аныяк-өскенге үлегер-чижек-тиг, нацияның онзагай шы-нарларының бирээзи-дир. Канчап индей кижите изиг кос-даа бастырарга, арны безин тырташ эвезин көр-геш, хажыдында бо кижи чоргаарап орар ийик. Тыва кижи база ындыг шыдамык, ону бир эвес «аарыыр эзт чок» дээн болза, эр кижите от дээди мактал. Киноның чедишкини мындыг янзы-лыг эпизодтардан дыка ха-мааржыры биллингир. Оон зигыда ук кинода болуушкумнарның аразында логик-тиг харылзаа ковчуг көш-как. Бир көөрге, дем чаа-ла камгалал «шериглерин эдер-тип алган чоруп кедереп турган Сеңгин чаңгы Самба-жыктың базарында үнгеп-сөөп, «амы-тын авычалап» турар, оон бир черде Самба-жык хүлүдүп-шарыдып ал-гап-даа турар. Ажыы-биле чугаалаарга, сценарийниң кошкак бижиттингининден кол маадыр Самбажыктың хөделишкиннери шоолуг көзүлбес, кижи сагыжына артып каар көскү чүве чок. Оон орнунга Дажыма харын (А. Ондар) мында көскүлен. кол хөделиччи кижи болуп турар. Баштың дээнде баш-тың-на болгай. Самбажык өөрүп чүгле моол-дөрбетче кайгалдаарынче эвес, а Ты-ванның чонун бастып, дорам-чылап, ак-өлүүн кош-кожу-биле үндүтке хавырып ап турган кыдат, орус бүүзе-лерже, калга-дөрбет чуртуп-че-даа халдап өжээнин өмээн-биле негежип турга-нында болгай. Мында база-ла артистерде буруу чүү боор, хамык ужур сценарийде, режиссерда-ла болгай.

Ол ышкаш кино бир-тээ тыва дылдыг болганда, улус-чу дыл азы ынчаңгы үеним дылы-биле онзагай болур ужурлуг. Сценарийниң тур-гузукчулары бо талазы-биле ооа-ла В. Көк-оолдан («Самбажык»). С. Сарыг-оолдан («Алдан-дургун») өөренип ап, ожаап көрбөөн-дирлер. Таптыг ооарган чүве болза, Самбажыктың Дажыманың-даа чугаазы ол үеним аайы-биле бодалды шуут-ла дорт сөстер-биле эвес, а ойзу аарак, алдээр-ткен хевирге чижеглей иле-редип тургулаан. Чижөө-лээрге, «аар-берге амыды-рал» дээриниң орнунга, «шаг бажы кадыыраан», мөлчүк-чү, дарлакчы манчы кыдат-тарны «каргыштыг хаащ-каралар», канчаар-даа эрин-деп турза, өчүк бербес дээр болза, «баш бузулза, бөрт иштинде, кыры сынза, чеп иштинде»... дээн ышкаш, Черле ынчаш, шин, кино ышкаш уран чүүлүн хевир-лериннге кол маадырларының овур-хевирлери хамыктың мурнунда оларның дыл-домаанга, а оон соонда хөде-лишкиннериннге илерээриг биллингир болгай.

Кинода каракка илдигер чаңгыс аныяк кыс бар. Оон эш-өөрү, эштенчи-коштанчы-зы-даа чок. Ол үеним тыва кызының овур-хевири орта ажыттынмааның уран чүүл-дүк хоочуну Дадар Монгуш-тун шугумчелдиг көрүп турары черле чөп. Оон тур-жук, ол кысче «туралаас-ла» кижи чок. Мөге Кара-Кур ону кадайланган, Сам-бажык ынакшаан, кыдат дүжүмет чыржаалаан... Адак сөөлүнде та Сеңгин чаңгы, та Дугар ноян чүве, күш-биле туттуруп алгаш-даа баар, ужуру биллинмес.

А кинода чүгле ужуру биллинмес эпизодтар эвес, а техниктиг борастаалдыгыр мырыңай эдерик. Ол чүл дээрге дүвү далаш, хынам-ча чок чоруктуң хараазы-биле ховуда машина орууның көстү бээри (терге безин чок шагда аан), хүреш үезинде бичии оолдуң сапыктыг девидип турары (ону маадаа көргүспейн-даа барып болур турган), ол-ла хүреш үезинде Кара-Курнуң (каратэ хүреш-тен-не көжүп келген ат боор оң) эзирик чыдары, бардам-нап хүрежип турары (ынчаңгы тыва мөгениң чаңын-да шуут чок, өжегерээн сы-гаар-даа болза, ол арага ишпес, бардамнап хүреш-пес), казанак бажың азының-да чалап каан бурган (орус икона эвес болгай), орус (казак) офицерлер-биле чу-гаа үезинде шивээ-ле боор, оон хаалгазын оттур ындыкы дагдарның көстүп турары (спектакль эвес болгай), аттар чарыкы-ның үезинде сыгырыш-кан, алгы-кышкы, а тыва кижи чарыш аъдын кускунна-ап (кусқун өттүүп азы эзир куш дег, ужут-ла дээ-ни ол) хөөктүрер, а бир эвес кайы хамаанчок кып-сынчыды сыгырып, ал-гырар-кышкырар болза, аътка шаптыктыг ол эдерен каап болур дээрзин эзи-ни-биле билир болгай. Шак ындыг байдал-биле тыва кижи (кинога көргүзүп турары дег) хой өөр бөгба, кулуннуг чылгыны дигни-биле ойдадып сыыртавас, чара сүрери, хавырары-даа, аът тудуп мунары-даа ужурлуг. А кинода өөр чылгыны сыырып-ла турар, чүге ынчаң турарының ужуру-даа билдинмес, бир эвес алдак-дур-гуншар ынчап турар дээр болза, олар дээрге чылгы малдың психиктиг аажы-чанын кедергей билир кижи-лер-дир. Кайгалдаарда-даа болза, олар тулган дээн чорук аъттарын шилип, ту-дуп мунарынга туралыг чораан болгаш «эр кижиниң сагыжы эки аъта, эзер кырында» деп ол үедеги эр өөрүнүң сагылгазын барым-даалап чораанар. Ол үеним кедергей хоозуралдыг, каш даапыр үндүрүүнүн аагынга таварышып, оскүс анайга чедир ядараза-даа, алдакидургуннар аал-чурт иштинде-ги кавырактанмас, анай-лыг ошку, кулуннуг бегеда-даа дербес чораанар. Ол дээрге оларга бижиттинмээн хоойлу.

Хей-хой көргүзүлер-биле чугаалаштым, массалыг сце-наларга киришкен улус кайы ол боор чорду. А кинодан олар боттарын безин таныы-вас чыгыы болганынга хой кижи хомудаар боор чорду, чүге дээрге хассалыг сценаларда, өске-даа чамдык эпи-зодтар мында чүгле шокараннаар, каранаар чүве. Чоп болунуң кинозуунга күзелдин-биле киришкен-дир, оларның сеткилин кыскар-гайы, өй-тавында көргүзүп берген болза, кино узап шойлу-даа бербес, чүге дээрге ол «узун-даа» эвес, та-вында кино болчук.

Ниитизи-биле чонуңдуктың тоогузунуң маадырлыг арми-нары болур алдан-маадыр-ларның тура халыышкы-ныңга тураскаатка баштай-гы киновус дугайында эскер-иглериивисти, санал, сүме-лериисти бердивис. Тыва өзуда «Чаг берген кижи-биле карны кылбас» дижир болгай, ынчалза-даа «тутканнай туюулунга чедирер, кылганнай ыяк кылыр» деп үлегер сес база-ла бар. Ынчангаш киновусту ам-даа эдип-чазап, хоюглаар боор дээрзинге бүзүрел, оон түргузукчуларынга чедиш-кинерни күзевишаан, улуу-биле идегеп артывыс.

Чап ЧҮЛДҮМ,

Республиканың башкылар биилии бедидер институдунуң тыва дыл, литератураа кафедразының улуг башкызы.

Кижи болгаш бойдус

АРГА-АРЫГ ШААРАРГАН...

КИЖИ — БОЙДУСТУҢ Төлү болганда, ол ону хумагалыг ажыглаар, карак-таар, хайгаараар дээр ду-гайында сургаалды шаг-тоогүдеп, бөөр салып, тайыл-бырлап турбуже, херек кы-рында ол ындыг эвес болуп турар.

Кижилер ол хүлээлгеле-рин шуут-ла уттуп алган-дыр. Ону бадыткаарда, ырак-даа барган херээ чок ийин. Өөр биле Тес-Хем районнарының девискээрлерин ап көрөзли. Ылаңгыя Ак-Чыраа девис-кээрин аан. Ындыг-ла ырак эвес үеде аңаа ак-мен, күш аймаа хой турган. Олар ам шуут дыка ховартаан. Олар-ның дайыннары, бистер, кижилер боттарывыс болган бис.

Чайгы үеде ниитизин ма-лынга четчир хемчээлдиг сиген белеткеп ап шыдавас, чалгаа болгаш олутпай апар-ганывыс түңнелинде, кышкы хүннерде оортан хыырыгыш кезин, ону мал чеминге хереглеп эгелээн чылывыс-тан эгелээш-ле, ол хой аямнин, куштарны Кызыл-дан, оске районнардан кел-гилээн сигенчилер, хуу кижи-лер узуткап, чок кылган. Безин чадаарда куштарның улларын безин үрегдеп каапкан болгулаар, кандыг ковчуг каржы сеткилдиг кижилер чоргу-лаар чүве ыйаан. Чамдык-тары артында-ла хемелерин чүдүрүлеп алгылаан келги-лээр. Эрге-дужаалдыг удур-тукчулар, шериг дужаалдыг офицерлер кээр, черле кан-лыг кижилерни чок дээр. Совхозтуң директилзы бол-гаш Сарыг-Хол кодээ Соведи чамдык кижиплерни тудуп, оларга сагындырыг берип турда безин тоомчага албайн баар-дыр.

Чамдык тетчеглекчилер часкы сезонну ковчуг ажыт-лаар: хынап көөрге, документизи бар, чок-даа болгулаар. Сезоннар аразында аңаары, куштаары корма-чижектиг деп чүвени олар «уттуп» алырлар. Аңаа-ла чазый-хоптаан көргүзүп турарлары од ышкажыл. Шак ындыг кижилерге удур Республика-ның бойдус камгалалының комитеди, райкүүскомнар-ның иштики херектер кил-дистери, чер-черде кодээ Советтер каттыжыш алгаш, денге хөделгеш, ындыг ки-жилерни туткаш, улуг хемчээлдиг торгаал онаарын чедип алыр болза эки-дир деп саналдыг мен.

Кышкы үеде база-ла ын-дыг: кайы-бир ажыл-агыйдан келген кижилер дустап, сигеннеп, хыыргыыштап алы-рыыс ол дээр, а херек кырында ол аныы-биле жа-ды чыжыртана сыны үрег-дээр, үен даян сыр кааптар чүүлдери база бар. Хыыр-гыыш кезер черлерни айтыы бээрге-даа, ыяап-ла боттар-ыны-биле башкарылгаш, хой ондитралыг, куштарлыг хөлдер кыдыын кезип каап-тарын билир мен. Оон кеде-резе, трактор-биле дүне элик, черлик хаван сүрер, оларны өлүрер, турар черлерин демир-дес-биле бокталыырар чүүлдер бар. Моңу черле аныы-агыйларын удуртук-чулары өөренип көөрү, ону болдурбазы ковчуг күзеен-чиг.

«Ак-Чыраа» совхозтуң девискээринден мооц мур-нунда чылдарда тудуг мате-риалы-даа, оларр-даа ыяшты кара турааныда кайы ха-маанчок кезип каапкан. Ынчан маңаа ыяш ажыл-агый даамалы турбаан. Ылаңгыя Бурганыг-Бажы, Бөян-Салаа, Чаа-Чайлаг, Дон-Чайлаг деп черлериң дамырак суглары ам шуут кадып калгылаан. Чылла-гаанны — оларның баштарында хой ыяшты кескени. «О-Шынаа» совхозтуң ту-дугжулары-даа, малчыннары-даа бистин черивис дээн дүшкан-ла черидеп тудутта, одалгага хереглээри-биле ке-зип каапкан. Ам ындыг эвес. Ол черлер ам Сарыг-Хол кодээ Совединиг хамааржыр, ону оске чер улузу билиш аңаа согуур. Застава-ның офицерлери, солдаттары база ындыг: ол чоок-лавыдан балыктаар, аңнаар, каттаар. Октут-боолут улус болгаш ындыг бе, чүве чугаалаарга, көргүс хоовар боор-дур. Ад-мени көөй, шолаан чер болурга ындыг бе, Улуг-Хем райондан, Кы-зыл хоорайдан тоянчы ки-жилер дөрттап ажып келгеш, Улуг-Арт, Калчан-Белик, Кожээ-Бажы болгаш өскеда чоок-кавы тайгалардан туразында аңнап, кат чыып чоруурлар-дыр. Тетчеглек-чилер ол хире мөнгүн чоруп турда, районнуң аңныр инспекциязының аңылдак-чылары аңаа черле чедип көрбөөннер. Тыва Республи-каның Сайыттар Чөвүлели, Республиканың бойдус кам-галалының талазы-биле күрүне комитеди, республика-ның аңнып-тывыш аңыл-агый будуруулге каттыжыш-кыны бистин Сарыг-Хол кодээ Советиниг дуналап, тускай егерь тургузуп бээрин чон нерен, саналдап турар.

Тывар-оол ДЫРТЫП-ООЛ

Өвүр район. «Ак-Чыраа» совхоз.

ЧУГАЙ САТКАШ, БАЙЫП БОЛУР

Чурттала бажыннарын болгаш албан организация-лерин аян-шинчи кинерериниг чугай улуг ажыктыг болуп турар. Ону бүдүрүп, белеткеп алыры ындыг-ла белен эвес. Ынчалза-даа чугай белеткээр ажылды «Мурнакчы» совхоз чыл-дын-на чедишкиннинг чору-дуп, эки шынарлыг чугайны суур чурттакчыларынга, рай-ошнуң школаларынга, бүдүрүлелерге, организация-ларга садып, оон эвээш эвес орулганы киирип ап келген. Бо хүннерде Ак-Хаяда чугай белеткелиниде Анатолий Ооржакка удурткан сес кижи составтыг звено ажыл-дап турар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.

ДАЙЫНЧЫ ОРУКТАРНЫ ЭРТКЕШ...

Юрий Ооржак 1982 чылда шериг-те ыдыктыг хүлээлге-зин эрттирер дээш ада-лемп, дөргүл-торелдери-биле бай-ырлашкан хаакан. Орус, тыва элээн хой оолдарны Узбекистанга эккелгеш, ин-тернационалчы дайынчы хү-лээлгекерни Афганстанга эрттирер силер деп ажыы-биле чугаалааш, душманнар-биле канчаар демисежирл-ниң дайынчы ооредилгезин 5 ай хире эрттирген. Бежен ажыг даады-ла тыва шилиг-дек дайынчы оолдар 1982 чылдың күзүнүнде Кабул хоорайга чедип келген. Юрий моон кады барган эштери Гера Балчый, Сайын-Маадыр Конгар суглар-биле кады Гази деп черле шериг кезээнде октадыкаш, до-раан-на дайынчы даалга-ларны алганнар. Юрий Ооржак ок-чемзек сөөртүр дайынчы звенога барган. Ол дээрге эн-не берге болгаш айыылыг дайынчы даалга. Ол бо кезектерге чепсектер-ни чедирип, ковчуг эрес-кашпагай ёзулуг-ла дайынчы ёзу-биле ажылдап, команды-лад черинге чай чок кадын-да-ла мактады бээр турган. Ол дайынчы даалганы орус, тыва интернационалчы оол-дар бир демиг күүседи-лип турган. Бир-ле хүн дайынчы чепсек алыр черинче бар чыда машиназыны суг кудуп ап, боттары ижип алыр дээш оңгар черже кире бергеш, суг кудар деп белеткеп-тирде, оларның чаны-биле октар сыытайнып эгелээн. Юра машиназының суг кудар доскаарынче кире халаап, окка таварышпайн барган. Бир эжин шыырак балыг-лапкан. Дуву-далаш-биле од эжин кабинага олурту-лап алгаш. Кабул хоорайже чо-рупкан, ону госпитальга чыттырып каап, оске чер-ден доскаарынга суг кудуп, боттары ижип алгаш, дайын-чы даалгазын уламчылап-кан.

Ам база бир таварылганы чугаалаары артык эвес. Бир-ле хүн эжи Николай Кава-линский-биле ок-чемзек сөөртүп алгаш, мындаагы черниин элээн адаанда хем-чигештен суг кудуп алыр дээш халдып келирге, хем-ненртен мина чаазылган. Юраның солагай талакы хо-лу балыгланы берген. Хан дээрге аттыгар чүве. «Коля, дүргеле, кандыг-бир пөс, удазыдан-даа тыпкаш, хол-дуң кырызының эгезинден боой шарыыыт»—деп, Юра билинчес чыгыы апаргаш, чугаалаан. Эжи кедип көрааан ак хөйленин ора соккаш. Юраның кырызын боой ша-рыпкан. Ханнык аттыгары соксаан. Ынчалза-даа сыстып аклышаан. Коля Юраны кабина иштиниг кодуруп аппарып салгаш, Кабул хоорай кайы сен дээш хап-кан. Юра медерелин оскунар-оскунмас байдалдыг бо-луп, арны аъгара бергенин Коля эскерип каап, уламна дүргеленкен. Удатпаанда шериг эмнелгезинге Юраны эккээрге, эмчилер ковчуг дүрген дуза чедирген. Бир ай иштинде эмнеткеш база катап дайынчы даалгазын күүседи эгелей берген.

Юрий Ооржак эштери-биле кады 2 чыл иштинде эрес дайынчы чоруун көргү-зүп, командылал черинден «Интернационалчы дайын-чы», «ССРЭ-ниң Чепсектиг күштериниң 70 чылы» деп медаль-биле шаңнаткан. 1984 чылда шериниң ыдык-тыг хүлээлгезин эрттиргеш, Юра төрээн чери Алдан-Маадырга омак-хөглүг че-мип келгеш, каш ай эрткен-де амыдыралының чаагай оруун ажыдып, өг-бүле тут-кан. Ам ажы-толдуг, аас-кежиктиг чурттаан, ажылдап чоруур.

Шериг албанын эрттирер муринда Чадаанага чолаа-чылар сургуулун доосканг, төрээн совхозунга ажылдап турган болгаш, чолаачылап ажылдай берген. Баштайгы үеде эрги машина хүлээдип бээрге, ону септеп-селип алгаш, Алдан-Маадырның делгемнеринге ямыг-бүрү чүктер сөөртүп, кызымак-кай ажылдап турган. Каш чыл бурунгаар аңаа чап-чаа ГАЗ-53 деп маркалыг машина берип, улуг идегелди көргүскен. Эрес-соруктуг, ажыл дээнде могап шылаар-ын-даа билбес Юрий Хай-макайович ажыл-агыйда эң эки ажылдыг чолаачылар-ның бирээзи апарган. Эн-не үнелиг чүүлдерни сөөртү-үүн аңаа бүзүрээр болу бергеш. Эрткен чылын Чер-ногорскиниң дүктен хеп ар-гын кылыр фабриказынга ангор ошку дүгүн Юрий Хаймакайович чедирип тур-ган. Кыш боорга, Чадаана-ның хомур-даш тывыкын-дан хомур сөөртүп, ону Ал-дан-Маадыр суурнуң чонунга болгаш ырак-узак мал чеми, олаар ыяш дээш чыыр сөөртпес дээр. Юрий Хаймакайович ам 28 харлыг. Ниитизи-биле төрээн совхозунга 12 чыл иштинде чолаачылап ажылдап турар.

Ийи чыл бурунгаар ол таваа өстүрер кооператив коллективте кирип алган. Ынаа дөргүл-торели кижи-лер ажылдап турар. Юрийнин ажылы тарыда болгаш кускуу ажаалда үезинде ко-вудээр. Ынчалза-даа ол сов-хозтуң ажылын бичиилдаа каргайн, улам күзеннишки-нинг ажылдап чоруур.

Хаим-оол ХЕРТЕК.

АЧАВЫСКА

Бистин ачавыс Ховалыг Шогжалович Суктер-оол Ак-Туруг суурда ажы-төлүнүң араазында чин, сергек, омак-хөглүг, аас-кежиктиг чурттап чоруур. Ачавысты хүндүлээр болгаш аңаа чоргаарланыр бис. Ол ам удавас март 19-та 60 харлаар.

Ачавыстың баштайгы күш-ажылының базыны 1951 чылда Кара-Суг-ка казымал байлактар дилел тывар экспедициязында эгелээн. Шериг албанын Чөөн чүкте Оожум океанның Шериг-Далай флодунга эрттирген. Оон халажын келгеш, Ак-Туругда өскүстер школазында ажыл-агый эргелекчилеп, оон улаштыр тудуг кылып ажылдап тур-гаш, Иркутскиниң кодээ ту-дуг техникумун бот-өөреди-ге-биле доозун алган. Сөөлү чылдарда Шагаан-Арыг-ның орук-сөптелге-тудуг участогунуң Ак-Туруг сал-ыырына ажылдап тургаш, оон пенсиже үнгени ол.

Ачамның күш-ажылты чедишкиннерин чазак чери безин-биле үнелеп көргеш, Ленин орден, медаль база хүндүлел бижиктер-биле шаңнааны таварылга эвес.

Ачавыс — чеди кижиниң төлептиг адазы. Ажы-төлү дөгере улгаткан, өглүг-баш-тыг, улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ажылдап чоруурлар.

Ажы-төлү бистерге чагыг-сөстүг, ажыл-ишке өөредип, инжиниткеш, амыдыралче бистерге аътканган эргим, ынак ачавыстың 60 харлаа-ның таварыштыр аас-кежик-ти, кан дег кадыкшылды, узун назы назылаарын күзедивис.

Уругларының өөнүнээнинден Айланмаа СУКТЕР-ООЛ.

Шагаан-Арыг хоорай.

КИНО

МАРТ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Робот Джекс» (АКШ) 9.10, 11.00, 12.50, 14.40, 16.30, 18.20.

ВИДЕОЗАЛ: «Порядок смерти» 9.40, 11.40, 13.40, 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Феникс — воин или Война аксёнок» 12.30, 14.30, 16.30, 18.20 шактарда.

Мөгелер хүрежи

Шуптузу долгандыр хү-режир хевирге **МӨГЕЛЕР** хүрежи бо чылдың марттың 20, 21, 22 хүннеринде Чадаана хоорайга болур. Ук маргылдаага **Тываның шилиндек мөгелери** болгаш **Моолдуң мөгелери** Тулгаа, Сумя, Намзырайков олар киржир. Март 22-ле 64 мөгениң хүрежи база болур.

Күш-ажылдың хоочуну **Зоя Адыяевна ХҮРЕН-ООЛДУН** мөгениң «Эрбек» совхозтуң директилзы, профкому дынатпышаан, оон доргүл-төрелдериниг болгаш чоок кижилериниг ханы кажыы-лады өөрүгелеп тур.

ИЗИГ БУСТУҢ ДОМУ-БИЛЕ

Чунар-бажыңга канчаар бустаныры кижи бүрүзүнге билдингир ышкаш сагы-ндырар, ынчалза-даа ол бө-дүүн эвес, биляп алза чо-гүүр чүүлдер бар, ону ба-рымдаалааш, мону бижиш олур мен.

Шат-шаанда-ла улус чу-нар-бажыңга бустанырынга ынак чораан. Ол үеним эмчилер бустанырга ажык-тыын, янзы-бүрү аарыглар-ны эмнээринге дузалаарын сүмелээр турган.

Чунар-бажыңга бустаны-ры — белен эвес артем. Баштай эмчиниң сүмезин алыры чугула. Хан базы-шкыны улуг кижиге ол хоралыг. Чунар-бажыңнаар-да солуур арыг хептерин, шырбиилди, дуктелчек ар-жыылды азы ак-чоорганны, саванны, шампуньну, хол-хавын, чиик резин идикти болгаш өске-даа херектиг чүүлдерни ап алыр.

Чымчак бустун домун чөптүг шын ажыглаар деп бодаар болза, баштай чу-нар-бажыңның шалазының кырын аштап чугаш, изиг сугну даштарынче чашкаш, эжикти ажыткаш, өрээлдин шоорын үндүрүп алыры ажыктыг. Оон ангыда өрээл иштинге иней-караа бүрүзүү-күн, артыштын, шаанактың болгаш өске-даа үүштерни хандыгын чажып алыр болза, олар тараа неп-тереш, кижиниң мага-бодуна эки салдарны чедирер. Сиу ынчаар кылырын эмчилер сүмелеп турар.

Бөлүк буска кирер кижи-лер баштай изигзимээр сугдуг душка 2-3 минута иштинде саартынып, азы бут-тарын изиг сугдуг деспиге киирер алыры чугула. Чав-чыккан кижилер чылыг сугдуг саартынарга четчир. Арталыг болза бажын өт-түрбес, изигге шыдамык болур. Бустаныр бетинде савакнап чүүп болбас. Чүге дээрге кеш даштын камгалап чоруур үстелчек дозу арлып каар. Кешти изиг шинарындан ол камга-лаар.

Бустанырда пөс довур-зактыг болуру таарымчалыг, башты изигден ол камгалаар. Резин бөрт хо-ралыг. Бустаныр өрээлге киргеш, шалага турган, кежин деритирин алыры чугула. Дораан-на изиг черже үне бээрге, организмге таарымча чок болур. Шаптаның эгелээрде, ширбилдиг-биле бүгү эдин, шыгаанарын өрү-куду дүрбүп, мас-сажтаар. Буска кире бергеш, дораан шаптаныры хо-ралыг. Хан-дамыр эргилдезинге улуг доктарлыг болгаш түрек ажылынга хора-ны чедирип болур. Баштайгы дээрезинде ол эскертинмес, кедизинде багай салдар чедирер. Эзт-кешти бир дески шаптанырга ажыктыг. Чыдып алырга эки ширбилдиг-биле шаптаар-га, эки түнелди бээр. Изиг бустан үнгеш, чыдып, олуруп болбас. 2-3 минута иштинде шинчеиин, кылаш-таар. Бустанган соонда эки чемгир изиг шай аартаар болза тергиин эки. Квас, вареньелиг суг ижерге база дузалыг.

Бустаныр кижиге ширбилдиг эн-не чугула чүве ол. Хадың, чойган бүрүзүндеп, шагар-оттан кылган ширбилдерни Тывада ажылап турар. Хадың ширбилди 7 айның баштайгы чартында белеткээр. Оларны шарын турар үеде ишекараанын бүрүзүн аңаа немеп алырын утпанар (бир ширбилге чүгле чаңгыс сыпты), ынчан ол чаагай чыттыг болур. Хадың ширбилдин бүрүлери аржаан домнуг сугну берип, кижиниң эмыдыралына хоралыг бактерияларны чок кылыр. Хадың бүрүзүнде эфир үстери бар, олар кижиниң кежинге сиигеш, ачы-буянны дузаарын чедирер. Бустаныр-га кижиниң кадын бижыы-лаар болгаш бүүрек, үстер, хан-дамыр аарыгларындан, чөдүлкаңдан камгалап, болур.

Иван КОМБУ.

ПОМИДОР РАССАДАЗЫН ӨСТҮРЕРИ

Помидорнуң эки дүжүү-дүн алыры үрезиннер ыш-нарындан болгаш рассада-ны ыын өстүрүп алырындан улуг хамаарылгалыг. Сибирь талазында помидор-ларны рассадалап, эртежик өстүрбес болза, оон дүжүт шоолуг-ла алдынмас деп чүвени кижи бүрүзү билир. Ынчангаш бо чылын помидор рассадазын хааржакта белеткеп каан хөрзүнче март айның 13-тен эгелеп 22 хүннеринге чедир тарыыр болза, эн-не таарымчалыг үелер ол. Ооц соонда тараан үүштер орайтай бээр болгаш өөлдеги ындыг ковчуг эвес боор. Ам аңаа хамаарыштыр каш сүмени бээрин орадлажыр көрейн.

Бирээде, рассада тарыыр довуракты шынары. Аңаа-ла даштын довуракты ал-гаш, тарып алыр болза, аңаа үнүш багай үнер. Сугларын турда, ол кадыг, дыылчак апаар. Ындыг хөрзүнче агаар кирбес болгаш үүштернин дазыдары кыстырып алган турар болгаш шоолуг үнмес. Ынчан-гаш хөрзүн үлдүргей болуун дээш кара довуракты тып алыры чугула. Аңаа 1/3 кезин ирриинин база 1 кезин энир чылын огурец тараан чалдан довуракты холуп алыр. 1 демир-хуун ишти ынчаар холаан хөрзүнге 1-2 стакан ишти хүлдү холуур. Ирилди, өдек аймаанга үнүш эки өзер, а хүл холуксаалыг турда оон дүжүттүрү бедик болур. Эн ылангыя 19, 20, 21-ниң хүннеринде тараан үүштерге хүл холууру чугула.

Ийнде, үнүш тарыыр хааржактың узунун сонганын узунунга деннеп алыр. Безин 10-12 см болза ажырбас. Белеткеп алган хөрзүнүң хааржакка долбас кылдыр үргаш, марганцовкалыг суг-биле суггаргаш, тарып кириптер.

Үште, үрезинин белеткээри. Сугга былгап турган, суг дүвүнге бады баар үрезиннерни ылгап алыр. Суг кырынга салдап турган үрезиннер багай болур, оларны тарывас. Бичии кал-бак тавактарга үрезиннер үргаш, марля азы борбактай кадып каан хөвеч-биле үрезинни долгандыр «кажаалап» алгаш, кырындан база крестей борбактай кадып каан хөвеч-биле кежилдир салгаш, оттүргеш, уруглар четпес черге салып кааш, үргүлүү көрүп, суу төннес кылдыр немей оттүрүп турар. Шыгыдып каан үрезинин кадырып болбас. Шак ынчаар 6-7 хонукта тудар. Үнер дей берзе, холодильник иштинге хондур ссодуп, азы дөш, хар кы-рынга 2-3 шак иштинде до-дуруп-даа болдур. Ынчаар соокка дадыктырып каан хөрек болур чылдагааны ыыда. Ынчалза-даа ындыг рассаданың 2/3 кезээн хөр-зүп-биле хөөп чүгле бажын-да каш бүрү көстүр кылдыр чыттыр тарып алырга, дазылы шыырак болгаш помидорнуң үнүжү чаагай болур. Черле даштыгаа ажык чер-те кандыг-даа рассаданы чыттыр иткеш, бажын кө-зүлдүр тарып каарга, үнүш шыырак кылдыр өзер.

Июнь айның 10-дан эгелеп даштыгаа аразын 40-60 см кылдыр тарып алыр. Баштай иштин коошпалай кылган оңгарларга тараан, сугну ыыаар аксын суггарып турар. Сөөлүүрдер үнүш эжидир үнүп эгелей бээрге, ол коошпалыг помидор тараан оңгарны хем-геш, ам рядтың ортузунче дазыл чок черже коошпалыг оңгар кылгаш, ыыаар сугну ажып, арыктай суггарар арга-же кирер болза, дыка эптиг болур.

Чай дүргүзүнда бир, ийи катап коошпаны эзин ап тур-рар. Кажан үнүш быжыга бергеш, үнүп эгелей бергенде, бир доскеле кол сыптан өске 2-3 хире немей үнген сыптарны арттырган, оон арткан будукчуштар-ны үргүлчүле дыка улгат-паанда, аштап каап турар. Артык сыптар ковудээрге, үнүш «дук-сыптап» алыры ковудээш чемнжи эвээжей бээр. Артык будукчуштар-ның бүрү дөзүнден немей үнген салбакталчак баштар-лыг болгаш ону ылгап көрүп алыры белен.

Үнүш үнүп турда, бир кол ажыл—долгандыр үнген бок сигеннерни аштаары. Бок сигеа хөй үнер болза, культурлуг үнүштү үндүр-бейн баар. Чамдык улустуң огородтарында бок үнүш арызында тарып алган по-мидорларының чүгле баш-тары өстүр-даа болгулаар. Ындыг байдалды түргүзар болза, дүжүт чок болгаш хөйле хөй үе-шак чарыгдап, шүүдел үнер апаар.

Часкал ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

Огородчуларга сүме

Үнүш часкы сооктарның — 1-3° төөрес боор. Оон соонда хааржакка аразын 2 см хире, хандырын 1 см кылдыр чаңгыстан тарып алыр. Тараан соонда хааржакты шала кырыкка кы-рын шил азы пленка-биле дүглааш, салып каар. 3-5 хонганда, үнүп эгелей бээр-те, ам соңгага салып алыр. Бир эзес суггарып турарга, хөрзүн кадыгланып, дыгыла берзе, ону бичии шиш ыяш азы демир-биле помидор-ларның кыдыынче шиптеп, үлдүредип ап турар.

Апрель айның чылыг хүннеринде арга-ыг-ла болза, помидорлуг хааржакты бажының хүннөөрек тала-зынче, ыжык черже 20-30 минута иштинде үндүргеш, киирип ап турар. Чоорту даштыгаа, хүнге 10-15 минута уздып турза-турза, 2-3 шак чедир тудуп болур. Бүргет болгаш хаттыг хүн-нерде рассаданы даштыгаа үндүрген ажыы чок. Шак ынчаар ладыктырып тур-гаш, өстүрүп каан рассада-лар кара-көк болгаш сыптар-ры коон болур. Чүгле бажын иштинге өстүрген рассада-лар узун, чиигге, аклогаан болгаш даштыгаа тарырга, хөрек болур чылдагааны ыыда. Ынчалза-даа ындыг рассаданың 2/3 кезээн хөр-зүп-биле хөөп чүгле бажын-да каш бүрү көстүр кылдыр чыттыр тарып алырга, дазылы шыырак болгаш помидорнуң үнүжү чаагай болур. Черле даштыгаа ажык чер-те кандыг-даа рассаданы чыттыр иткеш, бажын кө-зүлдүр тарып каарга, үнүш шыырак кылдыр өзер.

Июнь айның 10-дан эгелеп даштыгаа аразын 40-60 см кылдыр тарып алыр. Даштай иштин коошпалай кылган оңгарларга тараан, сугну ыыаар аксын суггарып турар. Сөөлүүрдер үнүш эжидир үнүп эгелей бээрге, ол коошпалыг по-мидор тараан оңгарны хем-геш, ам рядтың ортузунче дазыл чок черже коошпалыг оңгар кылгаш, ыыаар сугну ажып, арыктай суггарар ар-гаже кирер болза, дыка эптиг болур.

Чай дүргүзүнда бир, ийи катап коошпаны эзин ап тур-рар. Кажан үнүш быжыга бергеш, үнүп эгелей бергенде, бир доскеле кол сыптан өске 2-3 хире немей үнген сыптарны арттырган, оон арткан будукчуштар-ны үргүлчүле дыка улгат-паанда, аштап каап турар. Артык сыптар ковудээрге, үнүш «дук-сыптап» алыры ковудээш чемнжи эвээжей бээр. Артык будукчуштар-ның бүрү дөзүнден немей үнген салбакталчак баштар-лыг болгаш ону ылгап көрүп алыры белен.

Үнүш үнүп турда, бир кол ажыл—долгандыр үнген бок сигеннерни аштаары. Бок сигеа хөй үнер болза, культурлуг үнүштү үндүр-бейн баар. Чамдык улустуң огородтарында бок үнүш арызында тарып алган по-мидорларының чүгле баш-тары өстүр-даа болгулаар. Ындыг байдалды түргүзар болза, дүжүт чок болгаш хөйле хөй үе-шак чарыгдап, шүүдел үнер апаар.

Часкал ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

Индекс 667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөв

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ
Шериг-оол Дизижикович ООРЖАК

Шериг-оол Дизижикович Ооржак 1942 чылда Барыын-Хемчик районуун Шекпээр суурга арат кижиниң от-булезиниге төрүттүнген.

Болдунуң күш-ажылчы оруун 1962 чылда Барыын-Хемчик районуун «Кодээ тудуг» черниң тудуг-монтаж эргелелиге бызанчыдан эгелээн, оон соолуңде Совет Армияга шериг албанын эрттирген.

Москвада К. А. Тимирязев аттыг Кодээ ажыл-агый академиязын чеднишкиниг өөренип дооскан соолуңде 1971-1975 чылдарда «Шекпээр» совхозтуң кол экономизи, 1975-1980 чылдарда од ажыл-агыйын директору боон ажылдаан. 1980 чылдың мартта улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Советинин күүскомунуң даргазынга, 1983 чылда СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретарынга соңгуттурган. 1988 чылдың ноябрьда СЭКП обкомунуң кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем үлетпүр киллизиниң эргелекчизиге деп-шиттирген. 1987 чылда СЭКП обкомунуң секретарынга соңгуттурган, 1990 чылдың апрельде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга томуйлаткан.

Ш. Д. Ооржак Тыва АССР-ниң Дээди Советинин элээн каш чыыштарының депутадынга соңгуттурун келген. Амгы үеде РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутаты болуп турар. Республиканың удуртукчу бедик албан-дужаалдарга ол киргениниң соолуңде, Тыва Республиканың социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээр дээш доктаамал, биллиг болгаш чүткүлдүг ажылдан турар. Рынок экономиказынче кирериниң шилчиишкиниг үе-чазазында чонну аъш-чем-биле хамдырарынче, хамаатыларның социал камгаладыының бызыг магадыладарын турүзарынче, республиканың амыдыралынга эргежок чугула өске-даа айтырыгларны шиитпирлээринче улуг кичээнгейин угланыгып турар. Рынок экономиказын турүзар талазы-биле улуг ажылдарны Тыва Республиканың чазаа чорудуп келген болгаш чорудуп-даа турар.

Экономиканың болгаш политиктиг байдалдың бызыг туруштуг эвес үе-чазазында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак баштаан республиканың чазаа кем-херек ,үүлгедиишкиниерин болдурбас дээш, национ-алдар аразының харылзааларын чогумчалыг болдурар талазы-биле дүргеи хемчеглерни ап келген. Ол бүгү хемчеглер таарымчалыг түңнелдерни берген.

Республиканың ажыл-агый болгаш культура турүзуушкунунга үре-түнелдевлиг ажылдан келгени дээш Ш. Д. Ооржакты Тыва АССР-ниң Дээди Советинин Президиумунуң Хүндүлел бижин-биле шаннаан.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИНИ

Мени депшиткен болгаш детизин будурулгелерниң, организациялардың, албан черлерниң күш-ажылчы коллективтериниге, бистиң хой националдыг республикавыстың иеэн кандидатурам дээш бадыраан бүгү хамаатыларыңа болгаш Тыва Республиканың баштайгы Президентизиниң соңгуулаларынга тииледе-биле иеэн алрезиче боттарының чылыг байыр чедириишкиниерин чорутканнарга чүректиң хамыындан өөрүп четтиргенимни илергейлеп тур мен.

Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Дээди Советинин чедиги чыыжының ээлчег чок он бешки сессиязын чыылдырар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Советинин Президиумунуң доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Дээди Советинин чедиги чыыжының ээлчег чок он бешки сессиязын 1992 чылдың март 27-де Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва Республиканың Дээди Советинин Даргазы
Ч. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың март 17.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 54 (14778) 1992 чылдың март 19, четверг

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

ПРЕЗИДИУМ ХУРАЛЫ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россияның Дээди Советинин Президиумунуң ээлчеглиг хуралы март 16-да Россияның Советтер бажыңына болган.

«РСФСР-ниң болгаш Молдова ССР-ниң аразынга күрүне харылзааларының принциптериниң дугайында» керээни хуралга чугаалажып көрген. Россияның Дээди Советинге ол керээни күштүг болдуруп бадыладыры-биле холбашкан айтырыгларны сайгарып көөр сорулгалыг парламент болуун турүүскен.

Россия Федерациязының чаа Конституциязының төлевилелин болгаш немелде төлевилелди чугаалажып көөр кылдыр Дээди Советтиң комитеттериге болгаш комиссияларынга чорудуп бөөр дугайында шиитпир хүлээп алдыңган.

«Россия Федерациязының даштыкы өре-шире лимиминиң болгаш даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы банкыдан хандырар айтырыглар дугайында» доктаалды Дээди Советтиң Президиумунуң хуралынга хүлээп алган.

Дээди Советке чугаалажып көөр кылдыр кирер хоолдуңудулга актыларының төлевилелдерин чугаалажып көрген. Чижээ, «Россия Федерациязының акша системазының дугайында», «РСФСР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга өскерилгелерни болгаш немелделерни кирер дугайында» доойлу төлевилелдерин Дээди Советтиң комитеттериге база комиссияларынга сайгарып көөр кылдыр чорудуп бөөрин шиитпирлээн.

Россия Федерациязының шериг политиказының дугайында айтырыгны база чугаалажып көрген.

Россияның даштыкыла чурттап чоруур орус националдыг ала-чурттуглары-биле харылзааларны калбартыр сорулга-биле Россияның даштыкыла ала-чурттугларының айтырыгларының талазы-биле комиссиялны Дээди Советтиң Президиумунуң чанынга тургускан. Комиссияның даргазынга М. Н. Толстойну бадыраан.

Россия Федерациязының күрүне амыдыралының өске-даа айтырыгларын база чугаалажып көрген.

КАДЫР ЧЕРНИҢ САРЛЫКЧЫЛАРЫ

Барыын-Хемчик районда чазаглыг оруктардан, төптен ыракта, орук-чирии берге, кадыр-кашпал Ак деп чер бар. Ол эрес-кежээ, бергелерге торулбас, шыдамык кижилерниң — малчыннарның, сарлыкчыларның, чылчыларның чурту. Олар ында шагдан бөөр салгалдан салгал дамчып, ботботтарынга дузалажып, алчып-бержип, куда-кымындаа болуп чурттап келгеннер. Ажылым аайы-биле Ак чедип, ында сарлыкчылар-биле ужуражып, ажылжии, амыдырал-чуртталгазын сонуургаш чугаалаштым.

Монгуш Дакарның аалы. Аная мырыкай кежээ, карацгылай бергенде барып четтивис. Өгүү суугу-биле одап каан, чылыы аажок, харын-даа изиг. «Шекпээр» совхозтуң хоочун сарлыкчызы Дакар Шолбан-оолович Монгуш бажын, электри чырыы-биле, чунар-бажын болгаш өске-даа чугула чүүлдер-биле ам-даа чедир хандыртынмаан. Оон кады ажылдап чоруур өске-даа малчыннарны көргеш, кижи бажынга хөй-ле бодалдар кирер боор чорду. Совхоз бодунуң ажылчыннарының чүгле эң чугула негелде, хереглелдерин безин мынчага чедир хандырып шыдаваны ол-дур. Совхоз директорундан эгелээш, үстүү улуг даргаларга чедир үр чылларда чүгле хөй аазаашкыннар-биле чонну чемгерип келген чүве-ле болгай. Күрүнеис системазы ынчыг улус-тур бис ийин деп бодаар-дыо мен.

Монгуш Дакар бис келгенивистиң мурнуу чарыында сарлыының улуунге чорааш чаа келген, даштын баглаашта аъдының дерин безин соваан турганын өскердивис. Дакар Шолбан-оолович совхозтуң эки малчыннарының бирээзи. Ол үр чылларда ажылдап келгеш, чаңгыс-даа катап харыысалга чок чоруун көргүзүп, бодунуң кады ажылдап, чурттап турар эш-өөрүнге база совхозтуң удуртур даргаларынга чемелдин корбээн. Боду ажылынга кызымак, сарлык кадарар талазы-биле үр чыл дүрүлгалыг, хөйну билир, сарлык малды чылдың дөрт эргилдезинде каяа, канчаар кадарарын билир, оларны аажы-чанын-даа өөренип каапкан.

Сарлык — онзагай, эрес мал. Ол кеэзеде даг тевер, белик черлерге чоруксаар. Ынчангаш ол азырал негевес, чүгле чайын, кыжын оон одарын таарыштырары чугула. Эң-не чымыштыг үе — сарлыктарның төрүүр үеви. Ынчангаш Монгуш Дакар база оон өөрү оларны аал коданынга чоокшулаып алган, дүн-хүн чок хайгааралды тургузуп, долгады бергеннерин шуут-ла туда кадарып турарлар. Ынчанмас болза, сарлык төрүүр дээзинде, өөрүнден кажып чоруткаш, ээн черге төрүп болур. Оон чаш быжааларын чеди-сес хонук хире чылыглап азыраар, оон соонда вези-биле кады салыптар. Бо дугайын хөйну коруп кажараан сарлык кадарчызы Дакар Шолбан-оолович чугаалап олурду. Ол эрткен чылларда мынчаар-ла өске эштери-биле кады кызымак ажылдап келгеш, сарлык быжаазын онча-менди дорук-түрүп, мал бажын көвүлеп-биинге үлүүн киирип, шаннал мактадыг ажылдап келген.

Малчын-биле үр-ле хоорештивис. Боду кончуг чугаакыр, то каап орар, кижиниң сонуургаан айтырыглаары ажыт-чажыт чок чугаалаар кижи болду. Малчын чер реформазының айтырыгларын, арат ажыл-агыйының дугайын аажок сонуургап орап. Ол хөөгежип орумета, шаг-че орай-таан-даа болза. Дакарның кады ажылдап турары өске сарлыкчылар Сергей, Була, Александр Монгуштар, Слава Ооржак база четкилеп келдилер.

Малчыннарның кол хомудалы — оларга автолавканың үр үеде келбейн турары. Автолавка эргелекчизи Чамырын Ооржак эрткен чылын сес айла чораан олчаан кээп көрбээн. Ол хирезинде Улуг-Актың аалдарынга чедип чораан боор. Суурга чорда, ужуражы бергеш, негелдени тургузарга, хөй бараан алыр болзунарза, баар-ла мен деп харыылаар. Малчын кижи бо хүнде хөй акша-шалын албайн турар. Анаа чүгле хлеб, далган, көже аймаа, чигир, үс дээн ышкаш хүн бүрүнүң амыдыралынга негеттинер чугула барааннар херек. Өске магазиннерге баарга, силерниң автолавканар бар дээш саза чүү-даа бербес. Ынчангаш улуг оруктан хайыы, кадыр-берт черде ажылдап, чурттап чоруур сарлыкчыларның, оларның өг-бүле, ажы-төлүүн автолавка келбейн турарынга хомудалы улуг улус болду. Малчынарның оон-даа өске хомудалдары-ла хөй. Чижээ, оларга почта келбээнинден бөөр үр апарган. Совхозтуң почтачызы Калдар-оол Монгуш ам барык үш ай иштинде солун аккелбейн турар.

Бистиң малчыннарывыс чай, кыш чок, хат-шуурган, изиг-соок, дүн-хүн-даа дивейн ажылдап-ла турарлар. Өске мергежилдин кижилерингe бодаарга, оларның чарты-чаалы, митинг, ажыл соксалыр-даа чайы чок, ажылдап чоруурлар. Ол хирезинде кайы-даа совхозкандыг-даа партия, кайы-даа эрге-чагырга үр чылларның иштинде оларның негелде, хомудалдарын хандырып көрбээн.

Бнин-оол СЕДЕН-ХУУРАК.

Республика амыдыралындан

ЧЫМЫШТЫГ ХҮННЕР ЭГЕЛЭЭН

«Бай-Тал» совхозтуң төрүүр хойлуг малчыннарының коданнарында чымыштыг хүннер эгелээн. Хойнуң массалыг оолдаашкыны чоруп турар.

Ажыл-агыйның хойжуларының хөй кезиннде ышкаш. Чечек болгаш Маадыр-оол Донгактарның бо хүннерде ажыл-ижи базала кызыг-кыйыг чок. Оларның кадарын кыштааны төрүүр ийи чүс алдан хоюндан баштайгы хураганнарны онча-менди хүлээп алган. Хойнуң төрүүр үеви март айның ортан үезинден эгелээр турган.

Чээрби ажыг чылдың иштинде хойжулаан Донгактарның кадарган хою кол-дуунда хүр кыштаан, ынчалза-даа он ажыг хойнуң күш-деңгели баксыраан боорга, оларны тускай үскеш, немелде чемгерилгеде тургускан. Малчынарның турлаанда мал чемнери — сиген, сула болгаш чарбадаа амдыызында бар.

Эрткен чылын бо хойжулар төрүүр үеви март айның ортан үезинден эгелээр турган.

Чээрби ажыг чылдың иштинде хойжулаан Донгактарның кадарган хою кол-дуунда хүр кыштаан, ынчалза-даа он ажыг хойнуң күш-деңгели баксыраан боорга, оларны тускай үскеш, немелде чемгерилгеде тургускан. Малчынарның турлаанда мал чемнери — сиген, сула болгаш чарбадаа амдыызында бар.

Эрткен чылын бо хойжулар төрүүр үүс хойдан-на тозан хураганны алгаш, доруктурган. Бир хойдан-на 1200 грамм дүкту дужааган. Бо чылын-даа оон дузак чок көргүзүүлүг болур дээш кызымаккай ажылдап турар. Хойжуларның дузалакчылары — уруу Рада Донгак болгаш Өнер Совет олар хураган бүрүзүн онча-четче хүлээп ап, доруктурар дээш кызымак ажылдап турарлар.

Кан-оол ДЕЛГЕР.
Бай-Тайга район.

ОЛАРНЫҢ ЧЕДИГИ ЧЫЛЫ

Өвүрде «Ак-Чыраа» совхозтуң Чалааты хойжу бригадазының девискээри делгем одарларлыг, ынчангаш хой кадарарынга дыка таарымчалыг.

Кызыл-Сайыр деп черде зыяк малчыннар Оюмаа биле Кадр-оол Кыргыстар кыштаглап турар. Бо аныяк кижилер школа дооскаш, өг-бүле тутканы соонда, хой кадарын эгелээн. Ам оларның чеди дугаар чыл ажылдап турары бо.

— Хоювус кидин тулук төрүп эгеледи. Чаш хураганнарны онча-менди доруктурун адыр дээш чайхос чок-ла тур бис — деп, Кадр-оол чугаалады.

Кажаа иштинге кире бээривиске, Оюмаа биле сакманчы Оксана Куулар хураганнар ыдып турлар. Ам оларның коданында 190 ажыг хой оолдапкан. Улгады берген хураганнарны күш-деңгели эки, дешкилежип турар чорду. Бо дээрге малдың хүр-мендизиниң бир херечизи-дир. Хой-даа, хураган-даа кажаалының иштинде кургаг, чылыг болду. Бүс үнер, агаар салгыннаалдырар черлерни таарыштыр кылгылап каан. Кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткениң алганы ыя оон-на илден.

— Бо чылын 100 хойдан-на 85 хураган алырын бодап турар бис. Амдыызында байдалывыс багай эвес, ынчангаш ону күүседдиптер боор бис. Чамдык черлерде хар улуг, кыш берге-даа болза, мында ындыг эвес, соок база дыызывады. Бо хире эки үени ажыглап, мал бажын менди албас болза, черле аткала багай ыйнаан — деп, Кадр-оол чугаалап олурду.

Бо коданда мал чемнин аймаа четчир. Хоюнуң деңгели ам-даа шыырак. Ындыг болгаш ындыг ыйнаан, хураганнары база күш-деңгилделиг. Ол дээрге, орулга алырының бир магадылады-дыр.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

СӨГЛЕДИП ШАГ БОЛУР

Кызыл районуун «Х Улуг хурал» совхозунга чоокта чаа чордум. Малчыннарны хандырылгазында эскергеним четпес чүүлдерни бижип көрейн.

Оор-сук көвдээн бо берге шагда оларда боо-монгу чок. Чамдык кыштагларда, чайлагларда электри чырыы киирбээн. Ынаргыы кышы үеде чырык чокта — малчын кижиге дыка берге болгай.

Олар чайны үеде база бергедеп турар. Чүге дээр ге тайгаларда чамдык чайлаларда суг чок. Чижээ, Тойлук тайгазын ап көрөөл. Ында кара суглар эвээш. Малчынар суг сөөртүр машина манап, улустан сөгледип шаг-ла болур. А од сугну чүгле мал маган ыкер эвес, а малчынарның ал-боттары, ажы-төлү база хереглээй. Чамдыкта суг сөөртүр машина келирге-даа, ол эккелген суу курттут болгулаар. Ол дээрге чолаачыларның чалгаалы ышкажыл. Арыг, соок суглар турда-ла, кадып, үрелип ыдар черлериниң суун сөр-дуруп алгаш, ону малчыннарга буулаа чедирип берип, кеш, дедир дүргеннге бурт дээр-дир.

Бо чайын малчыннарга ак сеткилдиг бараан болурун чолаачыларга күүзүр-дир мен. А совхозтуң удуртукчулары, кодээ Совет даргазы тайгаже үне берген малчыннарын дораан үттүп албайн, оларның хандырылгазын экижидиериче доктаамал ичээшей салыр херек. Ол дээрге силерниң дорт хүлээлгеевер-дир. Ону күүсеттейн чыткаш, олардан хой сут-даа, дүк-даа, эт-даа негаш херээ чүү боор.

Сергей МОНГЕ-НАЗЫН.
Ак-Довурак хоорай.

КАТТЫШКАН ЭКИПАЖТЫҢ УЖУДУП ҮНГЕНИ

РосИТА-СЧТА-ныы дыыдады.

1992 чылдың март 17-де Москвадан-биле 13 шак 54 минутада Байконур космодромдан «Союз ТМ-14» космос кораблин ужудуп үндүргеп.

Корабльди каттышкан экипаж башкарып чоруур: командири Совет Эвилелиниң Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Александр Викторенко, бортинженери Александр Калери, шинчилекчи космонавт Герман Федератвтиг Республиканың хамаатызы Клаус-Дитрих Фладе.

Ужудуушкунуң программазында «Союз ТМ-14» корабльдиң башкарылгалыг «Мир» комплекс-биле туштурулгазы, омгу кол экспедициянын космонавтылары Александр Волков болгаш Сергей Крикалев олар-биле кады анаа эртем шинчилелериниң болгаш шенелделерни эрттирери көрүүнгеен.

«Союз ТМ-14» корабльдиң борт системалары чогумчалыг ажылдап чоруур. Александр Викторенко, Александр Калери база Клаус-Дитрих Фладенин кадыкшыл байдалы эки.

Космос аппараттарының тутулгазы бөгүнде кыллыр көрүүнгеен.

• • •

Корабльдин командири Александр Викторенко 44 харлыг, космосче оон мурнунда ийи катап ужутkан. 1987 чылда Сириянын тодаелекчиин киирилделиг ужуудуушкунга, 1989-1990 чылдарда барык чартык чыл уламчылаан ужудуушкунга кайыынга-даа база команд-дир боор чораан.

Соңгу Казахстан чурттут болгаш ужудуп үнеринин мурнунда парлалга конференциязынга космосче төөн казах черниин ужудуп үнүп турарымга аас-кежиктиг мен деп айыткан. Оон-биле чергелештир ол бо ужудуушкуннуң программазы кайы-бир түс республиканың эвес, а Демнеделгениң бүгү күрүнелериниң эртем болгаш улус ажыл-агый эрге-ажыктарынга дүгүүн турар деп демдеглээн.

35 харлыг бортинженер Александр Калериге бо ужудуушкуну бир дугаргызы. Ынчалзажок ол моон мурнуидагы ужудуушкунга Сергей Крикалевтин солук-чүзү боор турган. Ам ол «Мир» станцилга Сергей Крикалевтин орнунга артып калыр. Бортинженерлеринин хөй кезии дег, ол «Энергия» эртем-будурулге каттыжыышкынының ажылдакчызы.

Шинчилекчи космонавт герман шериг-агаар күштерниң майору Клаус-Дитрих Фладе — профессионал ужудукчу, 39 харлыг. Ужудуушкун үезинде ол кижинин мага-бодунуң деизи чок байдалга кандыг болурун өөренип көөр медицина-биология шинчилелдериниң комплекизин боттандырып чорулар. Бодунуң чуртунуң космонавтыларының америк «Шаттл» корабльдерге эртем программазын уламчылааны ол болур.

Бо ужудуушкун герман талага 40 миллион марка өртек-үнелиг болган: оон чартыы ужуудуушкун дээш телевиде. Звездный хоорай-жыгашка немец космонавтыларны белеткеэрге, артган кезээ — Германияга белеткелге болгаш эртем программазын ажылдап ыдыынга барган.

МОСКВА ЧООГУНГА БОЛГАН ШУУЛГАН

ВОРОНОВО (Москва область). Март 17. РосИТА-СЧТА). Эрткен чылын сан-дарап үүшкен ССРЭ-ниң улус депутаттары болуп турган болук кижилер эгезинде «ССРЭ-ниң улус депутаттарының алдыгы съезздизин» чыыдырар бодаан. Бо удаада ол шуулган Кремльдин Съездилер ордузунга эвес, а Москва чоогунда совхозтуң Культура ордузунга болган.

ССРЭ-ниң улус депутаттары болуп турган 1400 кижиден бо шуулганга 217 кижи келген, аная 150 хире кижи чалаттырган. Аалчыларны бичин, улуг «Съезд келдиг» деп кыйгыы-биле уткаан, орус улустуң патриоттуг ырларының аялгалары дыыналып турган.

Съезд бүдүн чартык шак дургузунда кеннеп орай-даа чырыы-биле болуп эрткен. Культура бажыңының администрациязы сайгылаан чырыын шуулган кижижиилеринге бербээн. Ынчалзажок алаш-даш медеглелдерни болгаш шиитпирлерни съезд хүлээп алган. Чижээ, Анатолий Лукьяновту, «Матрос Жижымында» эске-даа тутторганнарны эрткен чылын түүп хорудаарынга чеп-шаалаан бөөр дугайында ССРЭ-ниң Дээди Советинин доктаалын күш чок болдурарын, Михаил Горбачевтуң ССРЭ Президентизиниң албан-хүлээлгезинден үнгениниң ужуктары дээш харыысалганы аная онаарын съезд шиитпирлээн.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизинин доктаамал ажылдаар президиумун турган. Рой Медведев, Виктор Алексиев, Альберт Макашов, Леонид Сухов болгаш өскелер-даа оон составынга кирген.

Россия Федерациязының Дээди Совети болгаш Москваның хоорай чагыргазы съеддинин Москвага чыглыры хораан болганда, ол шуулган өске черге болуп эрткен. Ынаыг съеддини чыылдырарының база арттиреринин эрге-хоойлу талазы-биле үнезинин чок деп, Россия Федерациязының Чингине прокуроры Валентин Степанков баш бурунгаар сагындырып мелеглээн турган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИ

I БӨЛҮК

Ниити чүүлдер

I эге. Кол чүүлдер.

1 чүүл. Тыва Республиканың чер хоойлужудулгазының сорулгалары.

Тыва Республиканың чер хоойлужудулгазының сорулгалары болза, черлерни чөптүг ажыглаарын болгаш камгалаарын хандырар сорулга-биле чер хамаарылгаларын таарыштырары, черге ажыл-агый чорудулгазының ангы-ангы хевирлериниң деп эргелиг хөгжүлдезиниге, хөрүнүүн үүшүдүжүткүрүп катап тургузарыга, бойдус хүрээлелин камгалап арттырарыга болгаш экижидериге байдалдарны тургузары, хамаатыларның, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организациялардың черге эргезин камгалаары болур.

2 чүүл. ССР Эвилелиниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың чер хоойлужудулгазы.

Тыва Республикага чер хамаарылгаларын бо Кодекс-биле, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың өске-даа хоойлужудулгалары-биле, боттарының харылаар айтырыгларының талазы-биле улус депутаттарының чер-чер Советтериниң үндүрген актылары, а ол ышкаш Тыва Республиканың эки тура-биле дамчыдып берген айтырыглар талазы-биле ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң хоойлужудулгазы-биле таарыштынар.

Даг, арга-арыг болгаш суг хамаарылгаларын, үүнүн болгаш дириг амытан-нар делегейин ажыглаарының, культурлуг ландшафтыларны, атмосфера агаарын ажыглаарының болгаш камгалаарының хамаарылгаларын РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың тускай хоойлужудулгалары-биле, а РСФСР болгаш Тыва Республиканың ССР Эвилелиге чорударын эки тура-биле дамчыдып бергени айтырыгларының талазы-биле — ССР Эвилелиниң хоойлужудулгазы-биле таарыштырар.

3 чүүл. Черге өнчүүн хевирлери.

Тыва Республикага черге өнчүүн хей янзы хевирлиг болгаш күрүне, колхоз-кооперативтиг, коллективтиг улуглуг хевирлериниң деп эргелиг бадыткалдыг, ажыл-агый чорудулгазының бүтүү хевирлериниң — колхоз, совхоз, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар, оларның кооперативтери болгаш ассоциацияларының хөгжүлдези деткиттинер.

Тыва Республиканың Конституциязын өзүгаар чер хей национальдыг чонуун чардынмас байлаа болур.

Тыва Республикага черге күрүне өнчүзүн болгаш коллективтиг өнчүзүн (кады ажыглаар азы улутлут) доктаадын тургузар.

Чер өнчүзүүн эвлери болза: РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың өмүнээзинден күрүне, колхоздар, көдээ ажыл-агыйның өске-даа кооперативтиг бүдүрүлгелериниң болгаш акционер нинтилелдериниң коллективтери, оон иштинде совхозтарның болгаш күрүненик өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң бавазынга тургустунганнарының коллективтери.

4 чүүл. Тыва Республиканың черлериниң составы.

Кол сорулгалыг ажыглалынга дүүштүр Тыва Республиканың бүтүү черлерни дараазында составтыг кылдыр чарар:

1) көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлер;

2) чурттакчылыг пунктуларының черлери (хоорайларның, суурларның база көдээ чурттакчылыг черлериниң);

3) үлетпүрүүн, транспорттун, харылзаның, радио дамчыдылгазының, телевидениниң, информатиканың болгаш космос хандырылгазының, энергетиканың, камгалалдың болгаш өске-даа ажыглалдың черлери;

4) бойдус камгалалдыг, бойдус-заповедниктиг, дыштанылга-демиргелиг, эмнелге-кадыкшылдыглыг болгаш төөгү-культура ажыглалдыг черлер;

5) арга-арыг фондузунуң черлери;

6) суг фондузунуң черлери;

7) курлавыр черлер.

5 чүүл. Черлерни категорияларга хамаарыштырары болгаш оларны бир категориядан өскелиге шилчидери.

Черлерни бо Кодекстиң 4 чүүлүнде айыттынган категорияларга хамаарыштырарда болгаш бир категориядан өскелиге шилчидерде, черлериниң сорулгалыг ажыглалы өскерилгени-биле холбаштыр Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле көрүүнген, оларның харылаар турар эрге-хүлээлгелериниң айны-биле черчер Советтериниң хавырыг алы берип турары таварылгаларда кылыр.

6 чүүл. Черге күрүне өнчүү.

Черге күрүне өнчүү РСФСР-ниң Федералыг болгаш Тыва Республиканың өнчүү байдалга иелээр, анаа колхозтарга, өске-даа көдээ ажыл-агыйның кооперативтиг коллективтерине, акционер нинтилелдерге дамчыдып бергей черлер хамаарышпас.

Күрүненик өнчүзүнде турар черлерни Тыва Республиканың хоойлужудулгазында көрүүнген таварылгалардан ангыда, оларның эрге-хүлээлелериниде көрдүүгенин өзүгаар улус депутаттарының Советтери бүүү назынында өөлээр кылдыр азы өнчү кылдыр дамчыдып берип болур.

7 чүүл. Чер участоктарын бүүү назынында салгал дамчыдып өөлээр кылдыр азы арендага бээри.

Тыва Республиканың хамаатылары бо Кодекс өзүгаар боттарының шилип алганы-биле бүүү назынында салгал дамчыдыр кылдыр азы өнчү кылдыр дамчыдып берип болур.

Арендага алакчының аренда хүүсаазы төнгүже мөчээн таварылгада чер участоктарын арендалаар эрге бо Кодекстиң 54 база 55 чүүлдериниң дүүштүр мөчээн кижиниң салгакчыларының бирээтинче шилчиир.

Чер участоктарын арендалаарының кол-кол негелделерин бо чүүл-биле, а ол ышкаш бо Кодекстиң 35, 37, 40, 41 чүүлдерин өзүгаар тодарадыр болгаш аренда керээзиниге тодаргайлаар, керээни улус депутаттарының чогуур Советтериге бүрүткөөр.

11 чүүл. Чер участоктарын түр ажыглаары.

Хамаатыларга, бүдүрүлгелевге, албан черлериниге болгаш организациялارга чер участоктарын чер эвлери, чер ажыглакчылары болгаш арендага алакчылар боттарының черлериниң чер участоктарын түр ажыглаарынга эргениң керээзи-биле түр ажыглалга дамчыдып бөөр керээни улус депутаттарының чогуур Советтериге бүрүткөөр.

Черни түр ажыглаарының эн улуг хүүсаазын бо Кодекстиң бо чүүлүнүң үшкү кезээ-биле, 79 база 80 чүүлдериниде көрдүүген таварылгадан ангыда, үш чылдан аштас кылдыр доктаадыр.

Соңгу чүүкүн иви ажылынга болгаш одарлыг мал ажылынга чер участоктарын 28 чыл чедир түр хүүсаада ажыглаар кылдыр берип болур.

Черни түр уеде ажыглаан дээш төлевир улус депутаттарының түс чер Советиниге кирер. Чер эвлериге, чер ажыглакчыларынга база арендаторларга түр уеде ажыглаар кылдыр бергей чер участоктары дээш төлевирдеи олар хосттаттырар.

Улус депутаттарының түс чер Советиниң шиитпирин өзүгаар чер эвлериниң болгаш чер ажыглакчыларының чер участоктарын олар-биле дугуружкаш, күрүне база хей-ниити хереглелиге түр када ажыглаар кылдыр бо Кодекстиң 24 чүүлүнде айыткан чүрүмүн өзүгаар бергеи чуруп болур. Айыттынган шиитпирин үндевин кылгаш, сонуургалдыг талалар аразында керээ чарар, ону улус депутаттарының чогуур Совети бүрүткөөр.

II эге. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле Тыва Республиканың, РСФСР-ниң база ССР Эвилелинин эрге-хүлээлгелери.

12 чүүл. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле Тыва Республиканың эрге-хүлээлгелери.

Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле Тыва Республика дараазында чүүлдерни кылыр:

1) Тыва Республиканың чер хоойлужудулгазын ажыглап кылыры база сайыркатайжыдары;

2) оюалап камгалап турар бойдус девискээрлериниң өлүүн каш районларының составында кирип турар оюалап камгалап турар бойдус девискээрлериниң кызыгаарларын доктаадыры база турасхалдар девискээрлериниң, төөгү-культура заповедниктериниң, музей-заповедниктериниң девискээрлериниң, эмнелге-кадыкшылдыг хереглелиниң база республика (РСФСР) ужур-дузалыг девискээрлериниң кызыгаарларын доктаадыры, ону улус депутаттарының чогуур чер-чер Советтери-биле дугуружканың өзүгаар кылыр;

3) Тыва Республикага чангыс дай болур чер дээш төлевир принциптерин доктаадыры;

4) улус депутаттарының Советтери-биле кады черлерни чөп ажыглаар, хөрүүнүүн дүүжүткүрүп бедидер, чер күрлавырларын камгалаар талазы-биле республика программаларын бойдус камгалалының өске-даа хемчеглери-биле комплекстиг кылыр болгаш күүседирер;

5) черлерни ажыглап база камгалап турарынга күрүне контролюн организаттаары;

6) чер таарыштырылгазын организаттаары, күрүненик чер кадастрын база черлериниң мониторингизин чорудары;

7) чер эвлериниң, чер ажыглакчыларының база арендаторларының эргелерин камгалаары.

13 чүүл. Чер харылзаларын таарыштырар талазы-биле РСФСР-ниң, ССР Эвилелиниң эрге-хүлээлгелери.

Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле РСФСР, ССР Эвилели оларга Тыва Республиканың эки тура-биле дамчытканы айтырыгларны шиитпирлээр.

III эге. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле улус депутаттарының чер-чер Советтериниң эрге-хүлээлгелери.

14 чүүл. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле улус депутаттарының көдээ, суур Советтериниң эрге-хүлээлгелери.

Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле улус депутаттарының көдээ, суур Советтери дараазында чүүлдерни кылыр:

1) черни өөлээриниң, черни ажыглаарының эргезин, чер участоктарын түр када ажыглаар кылдыр бөөрүнүң база оларны арендалаарының дугайында керээлерни бүрүткөөр;

2) черни өөлээриниң, черни ажыглаарының эргезин, чер участоктарын түр када ажыглаар кылдыр бөөрүнүң база оларны арендалаарының дугайында керээлерни бүрүткөөр;

3) чер кадастрын чорударын организаттаары;

4) оларның эргезинде турып турар черлерни ажыглаарын планнаары;

5) чурттакчылыг черлериниң кол планнарын, оларны планнаарының база оларга тудуг чорударының төлевилелдерин ажыллап кылыры база боттандырары;

6) бо Кодекстиң 18 чүүлүнге дүүштүр чер участоктарын күрүне хереглелдериниче киир хураары;

7) чер дээш төлевирни тыртары;

8) черлерни ажыглап база камгалап турарынга күрүне контролю;

9) черни ажыглап база камгалап турарынга күрүне контролю;

10) чер эвлериниң, чер ажыглакчыларының база арендаторларының эргелерин камгалаары;

11) чер талазы-биле маргылдааларны үзе шиитпирлээр.

15 чүүл. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле улус депутаттарының хоорай Советтериниң эрге-хүлээлгелери.

Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле улус депутаттарының хоорай Советтери дараазында чүүлдерни кылыр:

1) хоорайның бадылаттыг кол планнаашкының болгаш тудуг чорударының төлевилелин бармдаалап, бо Кодекстиң 18 чүүлүнге дүүштүр чер участоктарын бүүү назынында салгал дамчыдып өөлээр кылдыр, хуусаа чок (доктаамал) ажыглаар кылдыр бөөрүнүң база оларны арендага дамчыдары;

2) черни өөлээриниң, черни ажыглаарының эргезин, чер участоктарын түр када ажыглаар кылдыр бөөрүнүң база оларны арендалаарының дугайында керээлерни бүрүткөөр;

3) чер кадастрын чорударын организаттаары;

4) оларның эргезинде турып турар черлерни ажыглаарын планнаары;

5) хоорайларның кол планнарын, оларны планнаарының база оларга тудуг чорударының төлевилелдерин, хоорайларның чер ажыл-агый талазы-биле башкарнырының планнарын ажылдап кылырын болгаш боттандырарын организаттаары;

6) бо Кодекстиң 18 чүүлүнге дүүштүр чер участоктарын күрүне хереглелдериниче киир хураары;

7) улус депутаттарының үстүүде турар Советтери-биле черлерни хураарының база бөөрүнүң айтырыгларын чөпшээрелип дугуружуру;

8) чер дээш төлевирни тыртары;

9) черлерни ажыглап база камгалап турарынга күрүне контролю;

10) чер эвлериниң, чер ажыглакчыларының база арендаторларының эргелерин камгалаары;

11) чер талазы-биле маргылдааларны үзе шиитпирлээр.

17 чүүл. Улус депутаттарының Советтериниң чанында чер талазы-биле депутаттар комиссиялары. Чер реформазының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитеди.

Чер харылзаалары-биле база чер реформазын чорударын-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып шиитпирлээр-биле улус депутаттарының чер-чер Советтери чер талазы-биле депутаттар комиссияларын тургузар, олар чер реформазының база чер күрлавырларының талазы-биле чер-чер органнары-биле, өске-даа органнар-биле сырый харылзаалыг ажылдаар.

Чер реформазының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитеди болгаш оон чер-черде органнары улус депутаттарының чер-чер Советтери-биле кады чер реформазын херек кырында боттандырарын хандырар.

Чер реформазының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитеди болгаш оон чер-черде органнары ажылын Чер реформазының талазы-биле РСФСР-ниң күрүне комитединиң база улус депутаттарының Советтериниң удурткылгазы-биле чорудар. Чер реформазының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитеди болунуң ажылчорудулгазын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң бадылааны Дүрүм өзүгаар боттандырар.

IV эге. Чер участоктарын хураары, оларны өнчү кылдыр болгаш арендага бөөри база дамчыдары

18 чүүл. Чер участоктарын хураар болгаш оларны өөлеп, ажыглаалы, а ол ышкаш арендага дамчыдып бөөр эргелиг органнар.

Чер участоктарын хамаатыларга, бүдүрүлгелерге, албан черлериниге болгаш организациялارга бөөр сорулга-биле оларны хураарын улус депутаттарының чогуур Советтериниң шиитпирин өзүгаар кылыр:

1. Улус депутаттарының көдээ, суур Советтери чурттакчылыг көдээ черлериниң, суурларның девискээрлериниң иштинден, а ол ышкаш оларның эргезинге бергеи өске-даа черлерден чер участоктарын хураар болгаш бүүү назынында салгал дамчыдып өөлээр кылдыр, хуусаа чок (доктаамал) база түр када ажыглаар кылдыр бөөр, арендага дамчыдар, бо Кодекстиң 51 болгаш 52 чүүлдериниде көрдүүген таварылгалар маңаа хамаарышпас.

2. Улус депутаттарының хоорай Советтери бо Кодекстиң 34 чүүлүн өзүгаар хоорай девискээриниң иштинден, а ол ышкаш улус депутаттарының район Советиниң шиитпирлериниг-биле оларның эргезинче дамчыткан өске-даа черлерден чер участоктарын хураар болгаш бүүү назынында салгал дамчыдып өөлээр кылдыр, хуусаа чок (доктаамал) база түр када ажыглаар кылдыр бөөр, арендага дамчыдар, маңаа бо чүүлүн 1 бөлүктүү хамаарышпас.

3. Улус депутаттарының район (административтиг чагырганының район бар хоорай) Советтери бо Кодекстиң 4 чүүлүн өзүгаар административтиг районуун девискээриниде бүүү назынында салгал дамчыдып өөлээр кылдыр, хуусаа чок (доктаамал) база түр када ажыглаар кылдыр бөөр, арендага дамчыдар, маңаа бо чүүлүн 1 бөлүктүү хамаарышпас.

Улус депутаттарының район (хоорай) Советтери чер участоктарын хураар болгаш оларны өөлеп, ажыглаалы, а ол ышкаш арендага дамчыдып бөөр эргелиг органнар.

Чер участоктарын хамаатыларга, бүдүрүлгелерге, албан черлериниге болгаш организациялارга бөөр сорулга-биле оларны хураарын улус депутаттарының чогуур Советтериниң шиитпирин өзүгаар кылыр:

1. Улус депутаттарының көдээ, суур Советтери чурттакчылыг көдээ черлериниң, суурларның девискээрлериниң иштинден, а ол ышкаш оларның эргезинге бергеи өске-даа черлерден чер участоктарын хураар болгаш бүүү назынында салгал дамчыдып өөлээр кылдыр, хуусаа чок (доктаамал) база түр када ажыглаар кылдыр бөөр, арендага дамчыдар, бо Кодекстиң 51 болгаш 52 чүүлдериниде көрдүүген таварылгалар маңаа хамаарышпас.

2. Улус депутаттарының хоорай Советтери бо Кодекстиң 34 чүүлүн өзүгаар хоорай девискээриниң иштинден, а ол ышкаш улус депутаттарының район Советиниң шиитпирлериг-биле оларның эргезинче дамчыткан өске-даа черлерден чер участоктарын хураар болгаш бүүү назынында салгал дамчыдып өөлээр кылдыр, хуусаа чок (доктаамал) база түр када ажыглаар кылдыр бөөр, арендага дамчыдар, маңаа бо чүүлүн 1 бөлүктүү хамаарышпас.

Улус депутаттарының чер-чер Советтери черлерни хураар бөөр болгаш дамчыдар бүүүн эргелерни оларның күүсеннери болгаш шиитпирлекчи органнарынга азы президиумнарга дамчыдып болур.

19 чүүл. Көдээ ажыл-агый черлерни, оюа камгалалда турар бойдус болгаш төөгү-культура объектилери өөлеп черлерни хураары.

Көдээ ажыл-агыйга хамаарышкас хереглелдерге киирери-биле кадастр талазы-биле үнеги районуун ортумак деңнелиниде бедик көдээ ажыл-агый черлерни хураарын өске эн оюа таварылгаларда кылып болур, ол дээрге чурттар аразының хүлээлгелерин күүседири, бедик үнелиг байлактар тывыжы-биле холбашкан, культура болгаш төөгү, кадык камгалал өөредилге объектилери, оруктар, магистральдыг хоолай-дамчыдыкчылар, харылзаа шугумнары, электри дамчыдар шугумнар болгаш өске-даа шөөр дериглер тудары-биле (ук объектилерни өске черге тудар арга чок болганда) холбашкан таварылгалар болур.

20 чүүл. Хоорай чоогунун болгаш ногаан зоналарның черлерин, бирги бөлүктүн арга-арыы турып турар черлерни хураары.

Хоорай чоогунун болгаш ногаан зоналарның черлерин, бирги бөлүктүн арга-арыы турып турар черлерни күрүне болгаш хей-ниити хереглелиниче киир хураарын чүүле бо Кодекстиң 19 чүүлүнде айыттынган эн оюа таварылгаларда кылып болур.

21 чүүл. Көдээ ажыл-агый хереглелдериниге черлерни бөөри.

Көдээ ажыл-агыйга тааржыр черлерни хамыктын мурнунда көдээ ажыл-агый сорулгаларынга бөөр.

Көдээ ажыл-агый хереглелдериниге черлериниң тааржыртаарышпазын, чер кадастрының көргүзүүлериг өзүгаар тодарадыр.

22 чүүл. Көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас хереглелдерге чер участоктарын бөөри.

Үлетпүр бүдүрүлгелерин тударынга база өске-даа көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас хереглелдерге чер эвин-биле чер ажыглакчызы-биле дугуружуп тургаш, көдээ ажыл-агый хереглелиниң эвес азы көдээ ажыл-агыйга таарышпас чер участоктарын, азы кадастр талазы-биле үнелеп өзүгаар пат шынарлыг көдээ ажыл-агый черлерни бөөр. Айыттынган сорулгаларга чер участоктарын арга-арыг фондузунун черлериниң бөөрде, арга-ыяш үнмээн черлерден азы шоолуг үне чок үүштүрлиг черлерден шилип бөөр.

Электри дамчыдар шугумнарны, харылзаа шугумнарын, оруктарны, магистральдыг хоолай-дамчыдыкчыларны болгаш өске-даа шөөр дериглерин тударынга оон өлүүн бедик шынарлыг черлерни берген туруп болур. Ук объектилер кол вуруулунда бөр оруктарны, тарылга эвлечетирилгезинин шеллерниниң кызыгаарын дургаар эртер.

Ажыктыг казымалдар бөр черлерден чер участоктарын бөөрде, күрүненик даг харалзалының органнары-биле дугуружуга-чөпшээреди л г е өзүгаар кылыр.

V эге. Чер участоктарын хураарының база бөөриниң чуруму

23 чүүл. Объектиин тургузар черни баш бурунгаар дугуржуп чөпшээрелиниң чуруму.

Объектилер тудар деп турар бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар бо Кодекстиң 18 чүүлүн өзүгаар чер участоктарын хураар болгаш бөөр эргелиг улус депутаттарының түс чер Советиниге дилегни киирер, анаа ону тудар черни баш бурунгаар дугуржуп чөпшээрээриниң дугайын бижиир, чер участоктарының чижек хемчээлин тодаргайлаа шыныдар, черни ажыглаарының хуусаазын айтыр.

Улус депутаттарының Совети азы оон даасканы-биле чер реформазының болгаш чер күрлавырларының талазы-биле түс чер комитеди чер участогун шуут шөлге барын шилип алырын хандырар. Участокту шилип ап турда албан киржирлер болза: улус депутаттарының көдээ, (суур) Советтери, чер эвлери, чер ажыглакчылары, арендаторлар, күрүненик чогуур албаннарының, чер алырынга сонуургалдыг бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организациялارының төлээлекчилери. Маңаа черлерни өөлеп алганда экология болгаш өске-даа талаа-биле хүжүктарны, ук девискээрниң болгаш оон иштинде байлактарының перспективазын база оларны ажыглаарын бармдаалап көрген турар. Ажылдың түнелиниде объектини, а эргежок чугула таварылгаларда оон санитария (камгалал) зоназын тургузар чер участогун шилээнинин дугайында актыны кылыр. Актыга картачурук материалдары, чер участогун хурааны-биле холбаштыр чер эвлериниң, чер ажыглакчыларының, арендаторларының карылгаларының база көдээ ажыл-агый бүдүрүшкүнүн чидиргелериниң саналашкынарын, өске-даа дугуржулга - чөпшээреди лерниң болгаш экспертизаларын материалдарын кожар, оларны Тыва Республиканың хоойлужудурумнериде көрдүүгенин өзүгаар ук девискээрни комплекстиг хөгжүдүрүп барымдаалап кылган турар ужурлуг.

Эвилел болгаш республика хереглелдерин хандырарынга көрдүүген азы регионнар аразының ужур-дузалыг чаа үлетпүр бүдүрүлгелерин тудар болгаш ажылдап турар кидыг бүдүрүлгелерин алгыны тудар черлерни баш удур дугуржуп чөпшээрелир дугайында дилегин ук бүдүрүлгелерин тудар азы алгыдар дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединиң, Тыва Республиканың Дээди Совединиң чөпшээрели барда, а Тыва Республиканың хереглелдерин хандырарынга көрдүүген база көдээ ажыл-агый продукциязын тургузар чер участогун шилээнинин дугайында актыны кылыр. Актыга картачурук материалдары, чер участогун хурааны-биле холбаштыр чер эвлериниң, чер ажыглакчыларының, арендаторларының карылгаларының база көдээ ажыл-агый бүдүрүшкүнүн чидиргелериниң саналашкынарын, өске-даа дугуржулга - чөпшээреди лерниң болгаш экспертизаларын материалдарын кожар, оларны Тыва Республиканың хоойлужудурумнериде көрдүүгенин өзүгаар ук девискээрни комплекстиг хөгжүдүрүп барымдаалап кылган турар ужурлуг.

Эвилел болгаш республика хереглелдерин хандырарынга көрдүүген азы регионнар аразының ужур-дузалыг чаа үлетпүр бүдүрүлгелерин тудар болгаш ажылдап турар кидыг бүдүрүлгелерин алгыны тудар черлерни баш удур дугуржуп чөпшээрелир дугайында дилегин ук бүдүрүлгелерин тудар азы алгыдар дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединиң, Тыва Республиканың Дээди Совединиң чөпшээрели барда, а Тыва Республиканың хереглелдерин хандырарынга көрдүүген база көдээ ажыл-агый продукциязын тургузар черни баш удур дугуржуп алырының материалдарын улус депутаттарының чер-чер Советтериниң даалгазы-биле чер реформазының база чер күрлавырларының талазы-биле район (хоорай) комитеттери боттандырар. Улус депутаттарының Совети айыттынган материалдарны көөр база чер участогун хураар (садып алыр) болгаш бөөр негелделер дугайында шиитпирин хүлээп алыр.

Чер участогу бөөр талазы-биле ойталаан дугайында шиитпирин чагыкчы он хонук дургузунда судче хомудал кылдыр киирин болур. Чер участогун хураар (садып алыр) дугайында улус депутаттарының түс чер Советиниң шиитпирин ындыг чурум өзүгаар база хомудал кылдыр киирип болур. Чер участогун хавырар дугайында хүлээп алынган шиитпир-биле чөпшээрешпээн чер ээзи, чер ажыглакчызы арендатор бо таварылгала хомудакчы болур. Оон күүселдези улус депутаттарының шиитпирин хомудаар талазы-биле негелдени күш чок болдурар.

25 чүүл. Чер участоктарын хамаатыларга бүүү назынында салгал дамчыыр кылдыр бөөриниң чуруму.

Чер участоктарын бүүү назынында салгал дамчыыр кылдыр бөөринге сонуургалдыг хамаатылар бо Кодекстиң 18 чүүлүнге дүүштүр чер участоктарын хавырар болгаш бөөр эргелиг улус депутаттарының түс чер Советиниге биллиришкинге киирер. Участокту ажыглаарының сорулгазы, даап көрүүнген хемчелери болгаш оон турар черни биллиришкинге айыттынган турар ужурлуг.

Улус депутаттарының Советиниң чер реформазының болгаш чер күрлавырларының талазы-биле түс чер комитеди пөй неделя хүүсаада эргежок чугула материалдарны белеткөөр болгаш улус депутаттарының Советиниге оларны бажыалыыры-биле киирер.

Чер участогун бөөр дугайында хүлээп алган шиитпирин (азы оон читта биллиришкинин) ону хүлээп алган үезинден эгелээш, черни тоннук хүүсаада хамаатыга бөөр.

26 чүүл. Чер участогун алыр эргени шынзыдып турар документилер.

Чер участогун бүүү назынында салгал дамчыыр кылдыр өөлээр, хүүсаа чок (доктаамал) ажыглаар эргени улус депутаттарының чогуур Совети бөөр база бүрүткөөр күрүне актызы шынзыдар.

Күрүне актызының хевирин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели бадылаар.

Чер участоктарын арендалаар болгаш түр ажыглаар эргени керээлер-биле шынзыдар, сларының хевирлерин Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели бадылаар.

Түр ажыглаар кылдыр бергеи, арендага бергеи черлер планын керээге хомаар.

27 чүүл. Чер участогун ажыглаар эрге.

Ук участоктарны натура талазы-биле (турар черни) кыыгаарларын доктаадын тургускан болгаш өөлөөр, ажыглаар, арендалаар эргени шынзыдып турар документилерни бергеи соонда, чер участоктарын ажыглап эгелээрин чөпшээрөөр.

Чер участогунун шыйыгы (планын) тывыспышаан, чер участогунун натура талазы-биле (турар черни) кыыгаарларын айыткан таварылгада, анаа хамаарыжыр айыттынган документилерни баар бетинде көдээ ажыл-агый сорулгаларынга чер участоктарын ажыглаан эгелээрин улус депутаттарының түс чер Совети чөпшээреп болур.

28 чүүл. Чер участоктарын хамаатыларга бөөриниден ойталаар дугайында улус депутаттарының чер-чер Советтериниң шиитпирлерин хомудаары.

Чер участоктарын хамаатыларга бөөриниден ойталаар дугайында улус депутаттарының түс чер шиитпирин суд чурумун өзүгаар хомудап болур.

Херекти көрүп турган, чер участогун бөөриниден ойталаанының шыныын бадыткан турар шиитпирни, азы ойталаан дугайында хүлээп алынган шиитпирнин чөптүг эвезинин дугайында шиитпирни суд үндүрүп болур эргелиг. Бо таварылгада судтун шиитпири болгаш хоойлу өзүгаар тыпсырынга үнезин болур доктаатқан чуруму барымдаалап күүседир.

29 чүүл. Ногаа ажылы чорудар, сиген кезип алыр болгаш мал-маган кадарар кылдыр боттарының ажылдакчыларынга чер участоктарын бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш өске-даа организациялارының ажылдакчылары боттарының ажыглалында көдээ ажыл-агый олар-белчиирлиг бүдүрүлгениң, албан черлериниң болгаш организацияның администрациялының чогуур биллиришкинин киирер.

Айыттынган сорулгаларга чер участоктарын бөөрин бүдүрүлгениң, албан черлериниң, организацияның адми-

(Уланчызы 3-ку арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИ

(Улавчызы. Эгези 2-ги арында).

истрациялының болгаш оон профсоюзлел комитетиниң кады кылган шиитпиринге үндезилеп чорудар, ук шиитпирин улус депутаттарының чогуур Совединге бүрүткәәр. Чер участогун бәәринден ойталаанда, улус депутаттарының чогуур Совединиче хомудал киирип болур.

30 үүл. Чер участоктарын хураар болгаш бәәр дугайында дилеглерни (билдиришкиннери) көөрүнүн хуусаалары.

Кодээ ажыл-агыйга хамаарышпас хереглелдерге чер участоктарын хураар болгаш бәәр дугайында бүдүрүлгелерник, албан черлериниң, организацияларның дилеглерин улус депутаттарының чер-чер Советтери ийи ай хуусаада көөр.

Чер участоктарын бәәр дугайында хамаатыларның билдиришкиннерин улус депутаттарының чер-чер Советтери ай хуусаада көөр.

31 үүл. Чер участоктарын бүгү назыла салгал дамчып әәләәр болгаш ажыглаар кылдыр тыпсырының нормалары.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйны чорударынга тывыскан чер участоктарының эң бетики хемчәәлдери, кодээ ажыл-агыйның 250 га одар-белчиири, оон иштинде 45 га тараа шолу, суггаттыг тараа шолу 10 га чедир, сад ажылы, мал ажылы болгаш дача тудуунга 0,15 га чедир хамааржыр.

Хууда чурталга тудуунга болгаш хууда дузалал ажыл-агыйга чер участоктарының эң бетики хемчәәлдерин улус депутаттарының кодээ, суур, хоорай Советтери доктаалыр.

Чурттаар оран-сава тудуунга, ажык-тывыштыг ажыл-чорудулгага, а ол ышкаш кодээ ажыл-агыйга хамаарышпас өске-даа сорулгаларга чер участоктарының хемчәәлдерин ажыл-чорудулганың ол хевирлеринге чер бәәринин чурум ёзугаар доктаадып турускаш, базылап каан нормаларын барымдаалап азы төлевилел-техниктиг документацияга дүүштүр тургузар.

Чедери берге, ырак-узак болгаш бедик даглаарыг районнарда айыттынган чер участоктарының эң бетики хемчәәлдерин өскертир эргени улус депутаттарының район, кодээ, суур Советтеринге бәәр.

32 үүл. Хуузунда тудут болгаш бажың-балгат тудуп турда, чер участогу алыр эргеже шилчиири.

Хуузунда тудуг, бажың-балгат тудуп турда, азы өске будүрүлгелерге, албан черлериниче, организацияларже оларны дамчыдып турда, чер участоктарын бүгү назынында салгал дамчыштыр әәләәр эрге азы чер участоктарын ажыглаар эрге дамчыыр. Чер әәзи болур эргени шинзыдып турар чаа документини бо тавырылгада аваа бәәр.

Хуузунда тудуг, бажың-балгат тудар эрге әлүүн каш өнүч әәлерінге шилчиир тавырылгада, чер әәләәр айыттынган эргелер хуузунда тудуг, бажың-балгат тудуп алырының үлүг-хуузунче колдуунда дем хемчәәлдиг шилчиир.

Бүгү назынында салгал дамчыыр кылдыр хамаатыларның әәлелинде турап турар, чер участогунда турускаш чурталга бажының, тудугуну, бажың-балгатты садар азы белекке бәәр чурум ёзугаар шилчидип турда, улус депутаттарының чогуур Совети бо Кодекстиң 7 үүлүнде доктаатынган негелдеге ёзугаар (азы чурталга бажының, тудугуну, бажың-балгатты халаска) бүгү назыда салгал дамчыыр кылдыр ону дамчыдары-биле чергелештир чер участогун айыттынган объектилерниң чаа әәзинге хавырып бәәрин боттандырар. Мал ажылынга ажыглаар участоктарга болгаш сад участоктарынга баа ындыг лизылыг турумну ажыглаар.

Бир әвес өске талалар дугуржуп албаан болза, мурнундагы өнүч әәзинин үндүргени дүүжүт өстүреринге бүгү-ле чарыгдалдарны, а ол ышкаш чернин шынарын экижидерінге болгаш оон кадастр талазы-биле үнеделин бедидерінге үнген бүгү-ле чарыгдалдарның оонун чер участогун хүү өнүүзү азы бүгү назынында салгал дамчыыр кылдыр алган кижи аваа чандырар.

33 үүл. Бажың-балгат үрелген тавырылгада, чер участогу әәләәр эргенин хевәәр өртары.

Өртүн азы бойдустун халаанда бажың-балгат үрелген тавырылгада, ийи чыл дургузунда бажың-балгатты катап тургузуп эгеләәр негелде ёзугаар чер участогу өнүч әәзинге, чер әәзинге, чер ажыглакчызынга хевәәр артар. Улус депутаттарының чогуур Совети ук хуусааны үзадып болур.

VI эге. Чер ажыглаар эргени соксадыры

34 үүл. Бүгү назынында салгал дамчыыр кылдыр чер участогун әәләәр болгаш ажыглаар эрге базы ажыглаар эрге дамчыыр. Чер әәзи болур эргени шинзыдып турар чаа документини бо тавырылгада аваа бәәр.

Хуузунда тудут, бажың-балгат тудуп турда, чер участогу алыр эргеже шилчиири.

Хуузунда тудуг, бажың-балгат тудуп турда, азы өске будүрүлгелерге, албан черлериниче, организацияларже оларны дамчыдып турда, чер участоктарын бүгү назынында салгал дамчыыр кылдыр ону дамчыдары-биле чергелештир чер участогун айыттынган объектилерниң чаа әәзинге хавырып бәәрин боттандырар. Мал ажылынга ажыглаар участоктарга болгаш сад участоктарынга баа ындыг лизылыг турумну ажыглаар.

Бир әвес өске талалар дугуржуп албаан болза, мурнундагы өнүч әәзинин үндүргени дүүжүт өстүреринге бүгү-ле чарыгдалдарны, а ол ышкаш чернин шынарын экижидерінге болгаш оон кадастр талазы-биле үнеделин бедидерінге үнген бүгү-ле чарыгдалдарның оонун чер участогун хүү өнүүзү азы бүгү назынында салгал дамчыыр кылдыр алган кижи аваа чандырар.

33 үүл. Бажың-балгат үрелген тавырылгада, чер участогу әәләәр эргенин хевәәр өртары.

Өртүн азы бойдустун халаанда бажың-балгат үрелген тавырылгада, ийи чыл дургузунда бажың-балгатты катап тургузуп эгеләәр негелде ёзугаар чер участогу өнүч әәзинге, чер әәзинге, чер ажыглакчызынга хевәәр артар. Улус депутаттарының чогуур Совети ук хуусааны үзадып болур.

VI эге. Чер ажыглаар эргени соксадыры

34 үүл. Бүгү назынында салгал дамчыыр кылдыр чер участогун әәләәр болгаш ажыглаар эрге базы ажыглаар эрге дамчыыр кылдыр ону дамчыдары-биле чергелештир чер участогун айыттынган объектилерниң чаа әәзинге хавырып бәәрин боттандырар. Мал ажылынга ажыглаар участоктарга болгаш сад участоктарынга баа ындыг лизылыг турумну ажыглаар.

Бир әвес өске талалар дугуржуп албаан болза, мурнундагы өнүч әәзинин үндүргени дүүжүт өстүреринге бүгү-ле чарыгдалдарны, а ол ышкаш чернин шынарын экижидерінге болгаш оон кадастр талазы-биле үнеделин бедидерінге үнген бүгү-

ШКОЛА: улусчу педагогика

ӨӨРЕДИЛГЕГЕ АЖЫГЛАП ЭГЕЛЕДИВИС

Школавыска хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Кызыл-Даг ортумак школазы бойдустун чайгаар бүткен чурумалдыг, чараш черлериниң бирээзинде турар. Ындыг черде ажылдап, чурттап турарыска чоргаарланыр бис. Амыдыралдың нарын бо берге үеларинде бистиң коллектив чурттуг база Тыва Республиканың ниити билиг школаларының башкыларыбиле бир дамей, аныяк салгалды өөредир, кижизидер херээн уламчылавышаан. Сөөлгү үеде ажылыска улуг кичээнгейин уруглар, ооларны чаагай өзулал-чаңчылдарга, культурага, эртем-билигге, күшажылга кижизидер айтырыгларже угландырып турар бис. Ол дугайын чугаалап тура, ажылыска ниитизи-биле черле маная ниити байдалга даяныр, доктааза деп бодап турар мен.

Школада бүгү эртемнер аайы-биле башкылар четчир, 44 башкы, кижизидикчи бактаап турар, оларның үжү — «Улуг башкы», сес кижи — «Улус өөредилгезиниң тергинин» деп аттарлыг. Школаның материалдыг баазазын быжыглаар, өөредилге-кижизидилге ажылынын чаа хевирлерин ажыглаар, тывар талазыбиле элээн ажылдар сөөлгү чылдарда кылып чоруттунган. Өөредилге класстарлыг, спорт залдыг немелде школа тудуу, боодалга тири, теплица, ында ханы күдүк ажыглалда кирген, информатика, лингафон кабинеттери долузу-биле дериттинген. Класс-кабинет системалыг өөредилгени ажыглап турар бис. Ынчангаш ында орус дылдын, математиканың, тыва дылдың, төөгүнүн, эге класс өөредилгезинге көрүнген негелдеге дүүштүр дериттинген кабинеттер бар.

1991—92 өөредилге чылынган эгелеп, школаның башкылар коллективи аныяк салгалга улусчу педагогиканы — тыва хөнүн үттүндүрүп бар чылдар чаагай чаңчылдарын, өзулалларын, культуразын өөредир, аная кижизидер деп харыысаланы болунга алган үүре. Ынчангаш ол талазы-биле шенелде ажылдарны чорудуп эгелээн. Чөнүн чаагай чаңчылдарын, культуразын, өзулалларын уруглар, ооларга өөредирин бистин школага бүдүрээни таварылга эвес. Үүл дээрге Кызыл-Даг шаг-шаандан тура, ус, уран шеверлерниң чурту боон алдаржаан болгай. 1990 чылдың ноябрь, декабрь айларда (бир неделя дургузунда) көдээ школаның баазазынга семинар-өөредилгени эрттирген, аная Тожунуп, Тандының, Тес-Хемнин, Кызылдың № 9 школазының, Улуг-Хем, Сүт-Хөл районнарының чамдык школаларының башкылары киришкен.

Бистиң школаның башкылары боттарының мурнуда салганы сорулгазын күүседир, чедип алыр дээш кызымак, дилээшкиннинг ажылдап турар дээрзин демделеп каайн. Бо ажылдың программазын тургузар, ажылдап кылыр, аная башкы бүрүзүнүн саналын, сүмезин өөренип көөр талазыбиле башкы Х. Б. Тюлюш улуг ажылдарны кылып турар. Сөөлгү үеде улусчу педагогиканың тускайжыткан кабинедин дерип тургузарының планын тургускан. Черле ынчаш, бо айтырыг талазы-биле сонуургалдыг, дилээшкиннинг ажылдап турарлар бисте бар. Чижээ, школага арга-дуржулга солчуп келгеннерге, ада-иелерге-даа Ч. Х. Артаа, Л. К. Кыргыс, А. Л. Адыгбай, С. И. Монгуш, Ч. С. Салчак, Л. О. Комбуй-оол, Х. Б. Тюлюш, Е. Ч. Күжүгет болгаш оон-даа өскелер солун кичээлдерни, класс шактарын, класстан дашкаар ажылдарны сонуургазып, көргүзүп турар. Ол ышкаш өөредилге кижизидилге ажылдарын чонуун чаагай чаңчылдары, культуразы-биле сырый холбаштырарына школа музейи (эргелекчизи А. Л. Адыгбай) аажок салдарлыг боон турар. Ында районнуң, суурнуң, школаның амыдыралынан тоогулуг материалдар чыгдынган, оон аңгыла ламалар, хамнарга турасхаатканг бүлүннар база бар. Аная келген кижилерге экскурсовод өөренчилеп ол бүгүнүн болгаш өске-даа чүүлдер дугайын тайылбырлап турарлар.

1991-92 өөредилге чылының ийиги чартыынан эгелээш, улусчу педагогиканың принциптерин кижизидилге-өөредилгеге ажылдарга калбаа-биле ажыглаарының эртем-методиктиг тевү кылдыр тургустунганы-биле школа коллективинге канчаар-даа аажок бедик харыысалга, идегел онаашкан, ону шупту кончуг эки мелереп биилип турар бис. Ынчангаш чогаадыкчы ажыл бистерден негеттинип турар. Башкыларның мурнунда салдынган ол сорулгаларны херек кылырга боттандырарын чедип алырынга суурнун уран шеверлери, ус-дарганнары улуг үлүг-хуузун кириштирип турарлар. Оон-биле кады тыва национал культураның үлезиннерин катап тургузары-биле школаның, интернаттың дерилгелерин кылырынга Көгел Саая, Орлан Ойдуп, Сергей Кочаа, Олег Артаа, даараар, быжар ажылларга Тана Ойдуп, Майындоо Ооржак, Раиса Тас-оол илепкейлиг киришкеннер. Үүгле ол-даа эвес, школа музейинге экспонаттар, тыва кижиниң эдилелдерин, аят дериг-хөрекселин — эзерни, эр кижиниң эдилелдери — оттук, бижекти Владимир Шөмбүл, хөгжүм хөрексели — хомусту Чылбак-оол Кежиккей олар тыпчып берип, дузалашканнар. Шак ындыг кижилериң бир эки үүлү — бистерниң кылып чорудуп турарывыс ажылдың үтказын ханы билип, деткип, улусчу педагогиканы хөгжүдүп, сайзырадгайжылдарына үлүүн кириштирип турары болур. Ниити херекке олар моон-даа соңгаар аргасүмезин кадып, ол талазыбиле дуржулгазын аныяк-өскенге күзелдин-биле дамчыдар дээрзинге бистер идегеп турар бис.

Улусчу педагогиканы — чонуун чаагай чаңчылдарын, культуразын өске чоннарныы-биле холбап турган өөредир, чаңчыктырар улуг хөрекке үүгле школа чаасканг күш четпес деп үүве билиннгир, аная бисте ада-иелериниң дузазы, деткимчези эргежок чутула. Ынчангаш чонче үнүп ажылдаарының эптиг аргаларын ажыглап турар бис. Айтырыгның үүгулазын барымдаалап көргеш, чаңчылдарга, өзулалдарга турасхаатканг байырлалларны, кежээлерни, конкурстарны өөреницилер, ада-иелер, коллективтер аразынга үелеп аайы-биле школаның турары көрүүнүн. Ам бистиң мурнувуста кол сорулга — бөгүн кылып турар ажыл-хереэвистиң алыс-ла уре-түнелиг болурун чедип алыры.

Кызыл-оол АДЫГБАЙ.
Кызыл-Даг ортумак школазының директору.
Бай-Тайга район.

АЖЫКТЫГ ЧУГАА

Чоокта чаа Тыва Республиканың айыл чок чорук министри Ч. А. Удумбара республиканың «Мемориал» эки тура ниитилелиниң баштаар чериниң кежигүннери-биле ужуражып, оларның сонуургаан айтырыгларының талазы-биле болдунуң бодалдарын ажыы-биле чугаалаан. Ол болза бо чаа министрниң хөй-ниитиниң төлөөлекчилери-биле бирле дугаар ужуражылгазы болган.

«Мемориал» ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы М. Б. Достак-оол ук организацияның ажыл-чорудулгазының дугайын чугаалаваш, 1930-40 чылларда болгаш 50 чылдарның эгезинде репрессиязының үезинде үнүзин чок, актыг черге шиттирип, шаажылатканнарга турасхаалды Кызыл хоорайга тургузарының талазы-биле ажылдың чоруп турарын тайылбырлаан. Ол бо талазы-биле сөөлгү үеде чамдык боттуг ажылларны кылдыганыны дыннаткан.

Тыва Республиканың айыл чок чорук министри Ч. А. Удумбара ужуражышкынның киржикчилериниң айтырыгларына харыылаан. 1930-40 чылларда болгаш 50 чылдарның эгезинде репрессияга таварышкан, шиттиргеннериң ханзызын чыып тургусканын ол онзалап айыткан. Ынчангаш оларның ат-бажын ам-заа солун, сеткүүлге бижип, чарлаарын үргүлүү-лээр ужурлуг. Министр ол ышкаш 1938 чылда кеземченин дээди хемчээ-биле бордаттырып шиттиргген ТАР-ның нам-чазаның удуртукчуларын чажырып, хөмген черлерни дилеп тывар талазы-биле ажылды база уламчылаар апаарын дыннаткан. Айыл чок чорук министерствозунуң болгаш прокуратураның-даа талазында репрессияга таварышкан кижилерге хамаарыштыр ам-даа четвес ажылдап турарын чоокта чаа Тыва Республиканың прокурору-биле чугаага демделгээнин ол айыткан.

«Мемориал» эки тура ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы Монгуш Достак-оол политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр дугайында РСФСР-ниң Хоойлузунуң Тывада канчаар күүсеттиниң тургузарының дугайын айтырарга, министр репрессияга таварышканнарга болгаш оларның ог-бүлелериниге хоойлу өзугаар чиигелделерин болгаш хандырылгаларны кылырының талазы-биле чамдык боттуг хемчеглерни алырын ТР-ның Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейниң даасканын, моон соңгаар айтырыгны принципиальыг тургузуп көрүн чугаалаан. Республиканың прокуратураз-биле кады бо ажылды шуудадып апаар.

Репрессияга таварышкаш, шаажылатканнарга турасхаалды Кызылга тургузары-биле холбаштыр ында С. К. Токага турасхаалды дүжүрер дугайында чоннаан хөй чагаа кээп турарын чугаалаваш, «Мемориалдың» даргазы, бо талазы-биле министр канчаар бодап турарын айтырган.

— Сөөлгү хүннерде С. К. Токага хамаарыштыр партия, күрүне архивинден чаа-чаа «чажыт» материалдар тыптып турар — деп, ол харыылаан. — Оларның чамдыктарын «Шын», «Тываның аныяктары» солуннарга чыыткан-даа. Ынчаарга мөөн хуумда саналымы: хөй-ниитиниң саналональын болгаш политиктиг байдалды өөренип көргеш, С. К. Токаның Кызылда турасхаалын бүдүү-биле Каа-Хемче, Сарыг-Сепче азы Мергенче көжүргеш, аная тургузар болза чогуур. Маная юридиктиг шиттирир херек. Оон ынай болалым. С. К. Токаның дугайында солун, сеткүүлге бижиирде, оон репрессияларга киржип чорааның база Совет Тыва үезинде республикага ажыктыг ажылларын деваге демделгээр болза эки.

1938 чылда болгаш оон соонда үеде-даа кеземченин дээди хемчээ-биле боолаттырып шиттиргеннериң хөрөөн хол үжүү салып, бадылаан кижилер, ыланган Оон Полат, Хертек Аичимаа болгаш өскелер-даа амгы үеде хоойлу өзугаар бүрүүнү хүлээвес бе дээрзиниң дугайында М. Шур-оол айтырган. «Сыза судтуң» ажылы чоруп турганындан бөөр бежен чыл ашкан-даа болза, бо талазы-биле бүрүүлүг кижилерге хамаарыштыр кеземче хөрөөн албан оттурар ужурлуг деп, министр аная харыылаан. Ынчаарга тус-тус кижилериң бүрүүлүг, бүрүү чогун суд таларгайлаар апаар болгай.

Ужуражышкынның киржикчилери өске-даа айтырыгларны салганнар. Чижээ, Тыва Арат Республиканың, а ол ышкаш Совет Тыванында үезинде «контр» херектерни сойгалап, илередириге өзек рольду ойнап, башкарып турган Рогов, Петров, Загиров, Бурлаченко дээш, өске-даа кижилерниң салым-чолунун, оларның үүгүзүп ужурлуг харыысалгазының дугайында айтырыглар салдынган. Оларга база-ла долу харыы алдынган.

Ужуражышкынга «Мемориал» ниитилелиниң М. Б. Достак-оолдан аңгыда, Г. Т. Сайзу, М. А. Шур-оол, М. Б. Кенин-Лопсан база И. Д. Келик-Семги олар, ТР-ның Айыл чок чорук министерствозунуң харыысалгалыг ажылдакчылары, оон чонбиле харыызаа болгуунуң башкарылчызы, подполковник В. Тумстей олар киришкеннер.

(Бистиң корр.).

КҮҮСКОМГА ЧУГААЛАШКАН

«Хүтте аңнаары хоруглуг черге кара өжегерээн төтчеглекчи чорук кылганының дугайында» айтырыгны улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң күүскомунуң хуралында чугаалажып көрген. Бо чылдың февраль 29-та Тыва Республиканың аңныыр-тывыш ажыл-агыйының күрүнспектору Ю. К. Кошкаров Хүтте аңнаары хоруглуг черге кара өжегерээн төтчеглекчи чорук кылган кижилерни тутган. Бойдус камгалаар органнарның болгаш албан чердериниң ажылдакчылары — республиканың Иштики херектер министерствозунуң ажылдакчызы, милицияның лейтенантызы В. А. Штурмин, Бойдус камгалалының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитединиң юрист-консультантызы Э. Д. Ооржак, Хүтте аңнаары хоруглуг черниң егери А. П. Кочетков болгаш оон ачазы П. И. Кочетков, «Туран» аңныыр-тывыш ажыл-агыйының штатта турар ачызы В. Д. Тетюхин база Бойдус камгалалының күрүне комитединиң даргазының орнунда ажылдаан Н. Лазаренко комитединге хамаарыжыр ГАЗ-66 автомашинаның чолаачызы К. К. Ооржак шак ындыг төтчеглекчи чорукту кылганы элдеп. Төтчеглекчилер февраль 28-тен 29-че дүне автомобиль фаралары чыгдып алгаш, эликтер өлүүп чоруп турган. Төтчеглекчилер ол дүне 9 эликти өлүрген.

Төтчеглекчилер өлүүп алган эликтериниң кежин союп турда, Ю. К. Кошкаров чедип келген. Ол үеде 7 эликтиң кежин союп октапкан болган. Күрүнспектор Ю. Кошкаров төтчеглекчилериң адыңын кырынга протокол тургускаш, эштн болгаш оларның ап чораан бооларын хавырып алган. Севи көдээ Совединиң күүском даргазы Е. М. Корнякова. Хүт суурнуң чурттакчылары Анчы Очуг-биле Михаил Чымба орта херечи болганнар.

Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң тургускан 10 кижи составтыг комиссия март 2-9-те ол черге барып, хыналда кылган. Аңнаары хоруглуг черге кара өжегерээн төтчеглекчи чорук кылганы бүрүн бадыткаттынган. Бо талазы-биле район прокуратуразы кеземче хөрөөн оттурган. Ам истелге чоруп турар.

Хүтте аңнаары хоруглуг черже кады чоруулу — деп, бойдус камгалалының район комитединиң даргазы Н. М. Лазаренколан күрүнспектор Ю. Кошкаров дилээрге, бажыңымда кылыр ажылым эндерик деп, чылдак каккаш, Н. Лазаренко ойталап каапкан. Бо чүл? Даанылырган ажылынга Н. Лазаренконун өө-харыысалга чок чорууның өзулуг херечензи ол бе? Хүтте аңнаары хоруглуг черге кара өжегерээн төтчеглекчи чорук болганының дугайында медээни райкүүскомга Н. Лазаренко үүгле март 4-те дыннаткан. Бир эвес райкүүском даргазы Н. Лазаренкону албан ужурунда келдиртпээн турган болза, бо төтчеглекчи чорукту Н. Лазаренко чажыптар турганы база чадавас.

Ол төтчеглекчи чорук-тун дугайында райкүүском хуралынга шынгыы чугаа болган. Төтчеглекчилер В. А. Штурминни болгаш Э. Д. Ооржакты бойдус камгалалының органнарынга ажылдаарындан доп-дораан хостаарын республиканың Иштики херектер министерствозунуң болгаш Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң удуртулгазындан кегээр деп шиттиририн район Совединиң күүскому хүлээп алган.

Илередип шинзидүн шылавайн барган Хүтте аңнаары хоруглуг черниң егери А. П. Кочетковту албан-дужаалынган доп-дораан хостаарын Республиканың аңныыр-тывыш ажыл-агыйының удуртукчуларынан негээн.

Бойдус камгалалының талазы-биле район комитединиң даргазының азбан-дужаалынга Н. Лазаренкону ажылданың болур-болбазының дугайында айтырыгны улус депутаттарының район Совединиң эвлечеглиг сессиязынга көөр деп шиттиририн база хүлээп алган.

ХООЧУН ТЫВА ЧУРУМ ЁЗУГААР

Библиотека, музей, консерватория, школа, медицина болгаш уран чүүл училищезиниң хүлээлгелериш хары угда күүседип, тыва культураның одаа болуп турган хүрээлер бистиң Тывага 30 чылларның төнчүзүнде үзүткатыныган. Ук хүрээлерге календарь чорудуп турган «чурагайжы синрамбаларның» бедик болгаш ыдыктыг билиглерин чон ортузунга пропагандирин хоруп каан. а марын-берге санмарны шын бодаар, чутула байырлалдар болур хүннерни, Ай болгаш Хүн туттурар өйну баш бурунгаар тодаргайлаар талазыбиле хоочун тываларның ханы билиглери Чөөч чүктүн кайы-даа чурттарының астрологтарының билиглериндеп дузавас турган боор-дур.

Үүгле бижимел төөгүзү безин ийи мун чыл чыгыы узун төөгүлүг буурул тываларның чүс-чүс чылда эдилеп, ажыглап чорааны Чөөн чүк календарын база чыл санаашкының сөөлгү үеде солуннар, радио болгаш телевидение дамчыштыр катап суртаалдап турар апарганынга кым өөрүвес боор. Чижээ, 1992 чылдың январь 31-деги «Молодежь Тувы» солун («Дүнекинин 3 биле 4 шак аразында Сарбашкын соктап кээр»), а февраль 4-теги «Тываның аныяктары» солун «Оптуг Мөчи чылдың авыралының алаа-биле» деп солун материалларны чыгыткылады.

Бо ийи солуннун кайызы-даа он сес чылларның он сес Шагаазының хүннерин, чылдар бүрүзүнүн адын, өкүн болгаш бүдүмелин дамзылавышаан, беш амытанныг, беш өкүнүг, беш бүдүмелдиг беш Мечи чылдарны онзалап айыткаш, оларның адаан карарты шыйып каан дөмей таблицаларны парлаан. Тыларның шак, ай болгаш чыл санаар 12 дириг амытанының тос дугааргызын бо удаала үүгле «Мечи» деп адапкаш, «Сарбашкын» деп адын оюп эрткени шала өкпеленчиг болду. Үүге дээрге күзүн тыптып келгеш, кышты кыштады көстүп-көстүп, чазын чиде бөөр, чайын шуут көзүлбес биче-биче өөр-бөлүк сылдысты тывалар «Мечи» азы «Соок ээзи» деп, а орустар «Стожары» азы «Плеяды» деп адаар. Чогум «Мечини» черзилеп бодаарга, моол ат, үүге дээрге, бистиң мурнуу кожаларывыстың дылынга «Сарбашкынны» «Миҥ» дээр болгай.

Бистиң Тываны «Молодежь Тувы» онзалап алап демделгээр хирезинде тываларның кызылзымаар Тоолай чылы — 1987 чылды «Эр моортай» (Кот), чаа демделгеп эрткен аксымаар Хой чыл — 1991 чылды «Өшку» (Коза) деп, а «Тываның аныяктары» 12 дириг амытанның ниити адын «Зодиак» деп орустааш, оон чингине азын «Хорлуу» деп адааваан болгаш бүдүн чыл дургузунда дээрге эллежиг көстүр 12 өөр сылдыстың эн сөөлгүзү болур Хаванны — Козерог (Те), дөрт дугааргызы Тоолайны «Телец» (Буга), беш дугааргызы Улуну «Близнецы» (Иннстер) деп хойтпактаан.

Оон ынай ийи солуннун кайызы-даа кызыл Сарбашкын чыл — 1956 чылдың Шагаазын февраль айның 10-да эрткен, соонда чылын келир көксүмээр Хаван чыл — 1995 чылдың ол-ла февраль айның 1-де болур деп соора бижиилээн, а херек кырында 1956 чылдың Шагаазы февраль айның 10-да, пятницада эвес, 12-де, воскресеньеде эрткен болгаш 1995 чылдың Шагаазы февраль айның 1-де, средада эвес, а январь айның 31-де, вторник үүнде демделеттинер боор-дур. База Сарыг Сарбашкын чыл — 1968 чылдың Шагаазы херек кырында январь айның 30-де, вторникте болуп эрткен турбуже, ону «Молодежь Тувы» бүдүн ай озалаадып, февраль айның 29-та, четвергте эрткен кылдыр соора бижээн. Бир эвес аныяктар солуннарында үнген ийи таблицаның фамилиязы биллинмес авторлары хоочун тываларның «Улуг эллечег», «Биче эллечег» деп ийи дурумун шингээдип алган чораан болза, Шагаа хүннериниң частырыглары парлалгага көзүлбейн баар турган ийик. Аланывыс ийи дурум-биле чепсегленген тыва чурагайжы синрамбалар үүгле Шагаа болгаш еске-даа чугула байырлалларның болуп хүннерин эвес, харын Ай, Хүн туттура бөөр үелерни ыракта-ла баш бурунгаар ылап тодаргайлаар турган. Ол бурунгу шагның билиглерин бистиң школачыларга башкылавайн турары хомуданчыг. Ынчангаш оларның дугайын мамаа допчулаары артык эвес хире.

«Улуг эллечег» — ол дээрге 6940 хонукка деннежир үе-дир. Ол-ла үеде Ай саны өзугаар 235 ай эрте бөөр ийикпе, азы европейжи календарь өзугаар 19 чыл эрте бөөр. Ук 19 чылдың он ийи чылы 12-12 айлыг (азы 384 хонуктуг), чеди чылы 13-13 айлыг (азы 384 хонуктуг) болуп, тываларның Шагаазы 19 удаа эртер. «Улуг эллечег» иштинде эрткилээн 19 шагааның түс-түзү 19 аңгы хүннерге болбушаан, ол хүннериниң кайызы-даа (тодаргайлаарга. Ай чаазы) 6940 хонгаш, чайлаш чокка ылап-ла катаптаар. Чижээ, амгы XX векте эн-не баштайгы Шагаа—ак Күске чыл — 1900 чылдың январь айның 31-де болуп эрткен чүүдир. Оон соонда 19-19 чылдар болгаш-ла сарыгзымаар Хой чыл — 1919, аксымаар Пар чыл — 1938, кызылзымаар Дагаа чыл — 1957, кызылзымаар Улу чыл — 1976 чылларның шагаалары база-ла 1995 чылдагы дег, январь айның 31-де болгулап эрткен. Ам келир наразымаар Дагаа чыл — 1993 чылдың Шагаазы январьның 23-те, кек Ыт чыл — 1994 чылдың февраль 10-да, кызыл Мечи чыл — 1996 чылдың февраль 19-та, кызылзымаар Инек чыл — 1997 чылдың февраль 7-те, сарыг Пар чыл — 1998 чылдың январь 28-те, сарыгзымаар Тоолай — 1999 чылдың февраль 16-да, ак Улу чыл — 2000 чылдың февраль 5-те, аксымаар Чылан чыл — 2001 чылдың январь 25-те, кара Ыт чыл — 2002 чылдың февраль 13-те болур дээш оон-даа ынай.

Бирги чажыт ол. Шагаа хүнү кажан-даа Ай өзугаар Күске айның бир чаадан азы европейжи календарь өзугаар январь 21-ден эртелевес болгаш Инек айның ийи чаадан азы февраль айның 20-ден орайтавас болуп эртер. Оон чижээ, январь 21-ниң Шагаазы 1966 чылда, а февраль 20-ниң 1985 чылда сөөлгү катап эрткилээн. Ынчалда-даа «Улуг эллечегниң» хуусаазы мугур 6940 эвес, а 6939,7 хонук болганындан чаа чылдың эге шагы чаңгыс шакта үнмес, эртен азы кежээ, хүндүс азы дүне үнер. Оон ужурундан чамдык чылдың Шагаа хүнү 19 чыл мурнундагызындан 1-1,5 хүн эртеленип азы озалдап үнгүлээрде. Чижээлээрге, 1947 чылдың Шагаазы ыяап-ла январь 21-де эвес, а 22-де, 1928 чылдың 23-те, 1904 чылдың 22-де болгулаан. Ийиги чажыт кылыг. Сөөлгү ушку чажыт. Шагаа хүнүн тодарадыр дээш кижи кышкы сезонда тос соогунун баштай эгелээн хүнүн ылавылап алыр. Кажан хүн дүрту эн үзүн ойлен эгелээш, тос-тостун чыыкылама соогу эгелээр ышчаазыгай. Таптыг-ла ол ойле дээрге Ай постур турар болза, Шагаа орайтаваш, февральга болгур, бир эвес ол ойле Ай чаазы үнген болза, Шагаа эртеленип, январьның сөөлгү декадазында болу бөөр. Үүге дээрге эн-не кыска хүннүн соонда, ийи дугааргы чаа Ай үнген хүн — Шагаа хүнү, а бир азы ийи дугааргы эвес аан.

Шагаа — ол дээрге тываларның ийи дакпыр улуг, өөрүшкүлүг байырлалы. Ынчан чаа чылды үткүп, эрги чылды үдевишаан, улуг-биче эр, кыс кижи бүрүүнүң база бир хар харлап, назын немээн чугула болуушкунну демделгеп эрттирер. Шагаа хүнүн тодаргайлаан дараазы-биле оске байырлал хүннерни баш удур санап тодаргайлаары белен апаар. «Улуг эллечегниң» чажыды ыыдыг-дыр. Бир-тээ, бирги чажытты ажыктан болганда, «Ушкарганнай аалынга» дээни ышкаш «Биче эллечге» холбашкан каш сөс.

«Биче эллечег» — ол дээрге «Улуг эллечегден» Ай саны өзугаар 12 ай кыска азы Ай санының бир чылы (354 хонук) кыска хуусаалыг үе-дир. Ол үе дургузунда 223 Ай азы календарь саны өзугаар 18 чыл, 10 хонук, 7 шак (а бир эвес февраль 29 хонуктуг болза, 11 хонук 7 шак) эрте бөөр. Хонук саны 6585 1/3 бүдүн хонук. Ол үе дургузунда хүн 41 катап, Ай 29 удаа туттурар. Хүн туттуруушкуну ыяап-ла Ай чаазында, а ай туттуруушкуну оон төп-төгерик көстүр ортан үезинде болур. Ай туттурган үеде шаанда бүдүүлүк тывалароон коргун, ону «чайладыр» дээш кандыг-кандыг хемчеглер ап турганын хүндүлүг Степан Агбаанович Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» «Айны Чылбыга мактыг сыырыпкан» деп эгеде бижээн. А Хүн туттуруушкунун амдыызында тыва чогаалчылар биживаан.

Хүн туттуруушкунун бижиир хамаанчок, оон эгелээр шаг-үезин, черин, каракка көстүр девискээрни баш удур тодаргайлаары нарын. Ынчаарга теллурийниң дузазыбиле чалгаа чокка санаашла турарга, бистиң Тывага эн чоокку үеде эки көстүр Хүн туттуруушкуну каразымаар Инек чыл — 1997 чылдың март айның 9-та, воскресенье хүнүнде болур. Ол туттуруушкунунуң эгелээр чери Мөнгүн-Тайга районнуң девискээри болду. Ол хүн Тываның астрономияга ынак аныяктары Мөнгүн-Тайганың бедиктеринче үне бергилээш, хүнүң карангы шил оттур, хайгаарап, чурукка тырттырарлар боор.

Мынчап кээрге, сикрамба мергежилдиг тываларның кылып чораан ажылы солун болгаш ажыктыг. Олар байырлалдар болгаш Хүн, Ай туттуруушкунун баш удур шын тодаргайлаарыбиле холбашкан демделгелдерин боттарының «хопчукараларынга» (блокнодунга) хүн бүрүзе ак сеткилдиг демделгеп ап чораан. Оларның демделгелдериниң бистиң хүннериисте чүү-даа артпаанын дедиш хомуданчыг.

Саидый БАДАА.
Эрзин район.

БИЧИИЗИНДЕННЕ БЕЛЕТКЭЭР

Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга ортумак школазының спорт залынга солун маргылдаа боор эрткен. Үүге дээрге тыва хүрештиң талазыбиле бо маргылдаага эр аныяк, эгелеп чоруур мөгелер — деезги аайы-биле 23-тен 60 кг чедир ооллар киришкеннер.

Сүт-Хөл дээрге мөгелер чурту деп сөөлгү үеде чугаалап турары-даа чөптүг. Сүт-Хөлдүң спорт школазының хостуг хүреш салбырының тургустунганындан бөөр чаала дөрт чыл чедип турза-даа, ында ажылдың үреттүнелги кестүп кээп турар апаргам. Оон бир балыткалы бичии ооллардың бо маргылдаазы болур.

Эн чиик деезилиг ооллар аразынга 23 килограммга бирги черни Монгуш Леня, 26 кг-га — Витя Монгуш, 29 кг-га — Белек Куулар, 32 кг-га — Чөөн-оол Ховалыг олар эллээш, шаннатканнар. Оон дараазында деезилерге тус-тузунда Семен Ооржак, Дима Сарыглар, Кайгал-оол Ондар, Арам Ондар, Омак Ооржак, Роман Ондар олар тиилээннер. Ынчаарга 60 кг-га Манас Солун-оол бирги, Мерген Монгуш — ийиги черни эллээннер.

Келир үениң шыырак дээш спортчуларын — тыва хүрештиң мастерлерин белеткээр сорулга ол школаның мурнунда салдынганын ону организастаан кижилер чугаалап турар. Бо удаада школаның башкылары болгаш суурнуң хөй-ниитизи маргылдаа эрттирериниң акша-хөрөнгүзүн чыып, шаннал макталларны доктааткан. Бирги черни алган эгелеп чоруур мөгелерге 50, ийигизинде — 30 рубль шаннадарны тывыскылаан. Оон ынай чараш девиири, аянныг спортчу хөп дээш база шаннадарны бергилээн.

Ниитизи-биле шаннал тыпсырына 1500 ажыг рубльди чарыгдаан. Үүгле Бора-Тайгаган эвес, харын Сүт-Хөлүн өске-даа школаларындан республиканы шыырак мөгелериниң үүнүп турары таварылга эвес. Бо бичии ооллардың маргылдаазынга хостуг хүрешке республика чемпионнары Амыр Монгуш, Мерген Монгуш, Чөөн-оол Ховалыг дээш, өскелериндеа киришкени эгелеп чоруур спортчуларга үлегержек болган.

Районнуң школа бүрүзүнге мындыг хүреш маргылдаазын дыштанып хүннерде эрттирериниң улуг ужурдузалының аная сонуургап барганнар чугаалап турганнар.

Б. САРЫГЛАР.
Бора-Тайга суур.
Сүт-Хөл.

УЖУРАЖЫЛГАЖЕ ЧАЛАЛГА

Бо чылдың марттың 23-те, 14.00 шакта Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Биче залынга Россияда эң улут «Азия-Инвест» дээр Азияның инвестиция компаниязының удуртукчулары-биле ужуражышкын болур.

Компанияның инвестиция салышкынларынга үлүүн киирер болгаш оон-биле өске-даа хевир-биле кады ажылдап болур аргалыг эргеледдериниң, каттыжышкыннарының, будурулгелериниң, организацияларының, ассоциацияларының, эвиледдериниң, а ол ышкаш республиканың будурулге адырларының, тодаргайларга, үлетпүрүүн, көлөө ажыл-агыйының, тудугунуң, минералчыг эт, ыяш болбаазыларын комплекстериниң, энергетиканың, транспорттуң, харылзаа организацияларының удуртукчуларын ол ужуражышкынга киржиринче чалап турар.

КИНО

МАРТ 19-та

«НАЙЫРАЛ»: «За последней чертой» 9.10, 11.10, 13.20, 15.30, «Царь Иван Грозный» (2 сериялыг) 17.40 **ВИДЕОЗАЛ:** «Безбилетный пассажир» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мой учитель» 12.30, 14.30, 16.30, 18.20 шактарда.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор
К. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ Хүлээн алыр чер — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харыысалгалыг секретарь 3-34-92
☐ оралакчылы — 3-45-93
КИЛДИСТЕР:
☐ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73
☐ көдээ ажыл-агый — 3-41-16
☐ социал айтырыглар — 3-36-82;
☐ культура болгаш үүлүг өөредилге 3-39-15
☐ ниитилел политиктиг — 3-34-98
☐ улус депутаттар Советтериниң 3-41-23
☐ мөгөлер болгаш спорт 3-34-57.
☐ очулга — 3-34-39 3-34-98;
☐ чагаа — 3-39-03;
☐ корректорлар — 3-34-19
☐ удурукчулер — 2-27-41;
☐ солун келбейн баргаанда — 2-32-75
☐ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва сонбаин № 363305»

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном салыының херектериниң талазыбиле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29295 экз. Чагыг № 54.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканын нитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 55 (14779) 1992 чылдың март 20, пятница

Чагыдар ортээ 10 көп. Садар ортээ 50 көп.

«Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизи» хүндүлүг атты З. Ф. Докучицке, К. Д. Ондарга тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Экономика талазы-биле ачы-хавыяазы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизи» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Зоя Филипповна Докучицке — Тыва Республиканың Экономика талазы-биле күрүне комитединиң даргазыңны ораалаачызы.

Коолар-оол Доржуевич Ондарга — Тыва Республиканың сав-хөө министри.

Тыва Республиканың Дээди Советинин Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың март 12.

РЫНОК БАЙДАЛЫНГА ТААРЫШТЫР

Республиканың хереглекчилер нитилели респотребсоюзтун чүгле азы эвес, харын ооң ажыл-чорудулгазыда амгы рынок харылзаларынче шилчиишкиннин негелделерни ёзугаар өскерлиг турар. Моон соңгаар респотребсоюзту Тыва тоңкооп деп адаар аныаар.

Ооң-биле чергелештир райполар болгаш сельполардаа боттарының чүгле аттарын эвес, харын база ажылын кооперасчыдып, чоңга чүгүла хереглелдин барааннарын кылып бала салып-саарарын эде организа-стаар деп турар. Чижээ, Чеон-Хемник райпозунуң садыг-наймаа черлеринде улут өскерлиишкиннер боор турар. Райпоңу чаа ёзу-биле ажыллаарынга хонбаштыр адын өскертип, бо хүннерде ооң чаа уставын чогаалып ажыглап шыдавайн турарынга дыка-ла хомудаар-дыр мен. Революциянын чалгыы-биле кинскин үнген сүделіг кызыл туктар кайы албан чериниң кырынга турар ийик, Совет эрге-чагырга черлериниң бажыңнарының кырынга! Ындыг турбуже, чамдык көдээ Советтер тукту чүге аспас апарган чүвел? Чижээ, улус депутаттарының Хорум-Даг көдээ Советтиң конторазының кырында тук чогун чоокка чедир эскерип көрдүм, ооң туржук ол көдээ Советтиң конторазы безин чок чорду. Эрткен чылын чаа колхоз тургустунганы-биле тускай эртемнигленген ажылдаар чери чок-тур дээш. Хорум-Даг көдээ Советтиң мурнунда турган бажыңнан колхоз үнүп кызыпкан, а көдээ Совет Культура бажыңының бичии, тар өрээлинде сымарлажып турар. Ооду бо кыжын ло-ниуп калган, шыдаан. Райкуусков-даа, көдээ Советтиң даргазы-даа дуурааның үндүрбеен. Моон алгаш коорге Советтерниң ролю ам-даа куду хевээр, а колхоз даргазы, совхоз директоры оларнан каш катап өөр ышкажыл. Ынчангаш Советтерниң ролюн кө-түрер, харыысалгазын бе-дилер үе келген чүве бо.

Тыва Республиканың Президентиин Ш. Д. Ооржак чер-чер Советтериниң ажылын аазы-биле өскертип, эде тургузары күзенчиг. Ынчангаш мен чамдык бодалларны, сүмелерни киирер болдум. Шаанзан тура көрүп келдим, эмгежок депутаттар-биле калы ажылдаа-да пат болдум. Келир соңгуулдалар үеринде көдээ Советтерге 20-25 эвес, эне шилиттиген 5-7 хире депутаттар турар кылдыр көрзе кандыгыл? Сүмү даргазы ниже амгыы ышкаш, колхоз даргазы азы совхоз директоры бүгү чүвени шиптирлээр бе? Оны ханыыр өөренип көөр херек. Сүмү даргазы ниже амгызы дег, үжүр эдерген айбыны болур бе? Көдээ черлерге чаңгыс кол удуртукчу турзун.

Советтер ажылдакчыларын өөредир, оларның курлавырын тургузар, эң ылаңгыя хоойлу-дурумну өөредири чүтүл. Ооң ыпай өскүүн даргазы ниже кым деп сүмү даргазы канчаар ажыллап турарын билип болганда, ону солуур-солуазының айтырыын дорт шиптирлээр болза эки.

Даргалар санын кызыраң деп-ле турар, ол хиреевиде өскүүн төвүнде дарга хөй-дир. Ону кызыраын көрзе кандыг ирги? Даргалар саны хөй-ле-дир харын, а ооң ортузунда суотаал ажылы ол мынчалы барык көзүлбес чүвел?

Ам-даа улаштыр-улаштын хуралдаар чорук көвүлеп турар-дыр, ону өскүүжеткеш, ооң аразынче киреп, олар-ла-биле калы ажылдап, ченнин негелдеринче дүүштүр ажылды эде тургузар ге келген.

Оолак КАРА-САЛ.
Советтер ажылының хоочуну.

ТАНЫЖЫЛГА ХҮНҮ

Бот-догуннаан Тываның улусчу намы тургустуганындан бээр үр ге эртээн-даа болза, ол чер-черлерде эге үүрлерин эвилеп, республиканың хөй-ниити болгаш ажыл-агый амыдыралынга идепкейлиг киржип эгелээн.

Нам бодунуң программазын база уставын улуска таныштырып, чаа-чаа кежигүннерни алдап ап турар.

Кызылда Улусчу культура төвүнге март 21-де, субботада, 12 шакта намның политчөвүлелиниң чоңбиле ужуражылгазы, таныжылга хүнү база ындыг солуулгалыг хире. Ажыл-ишчи чугаа, оюн-тоглаа, концерт, байыр чедириишкиннери-даа болуру чугаажок. Буфеттер база чай ышында ачы-дузазын чедирип кааптар. Сонуургаанзарны, күзээшкиннин моорлап кааран политчөвүлел чаа-чаа турар чорду.

(Бистин корр.).

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Дүүн Парлалга бажыңына Тыва Республиканың Дээди Советинин Даргазы Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейниң массалыг информация черлериниң ажылдакчылары-биле парлалга конференциязы болган.

Тыва Республиканың президент соңгулдаларының түүнелдериниге хамаарыштыр ол мынча деп чугаалаан:

— Бөгүн кончуг өөрүшкүлүг хүнде силер-биле ужуражып турар улус-тур бис. Ол чүл дээрге онза чугула күрүне, политиктиг, экономиктиг айтыылар талазы-биле журналистер силериниг-биле чугаа кылыр деп турарывыска дыка өөрүп тур мен. Бо айтыыларны Россия Федерациязынга-даа, бистиң Тыва Республикагаа-даа канчаар-даа ажык улуг ужур-уткалыг айтыылар-дыр.

Силериниг-биле чугаавысты Тыва Республиканың президент соңгулдаларының түүнелиниң эгелеп алдывысса эки боор. Болуп эрткен президент соңгулдалары бистиң республикага онза болуушкун, онза тавылга деп демдеглээр апаар. Эң-не кол чүве — бо онза болуушкунну бистиң амыдыралывыста онзагай ve-чада деп бүзүрелдиг чугаалап болур. Күрүне тургузуунун айтыылары кажан-даа ниитилелдин онза чугула айтыыны боор келген болгаш боор турар-даа. Президент соңгулдаларын кандыгдаа политиктиг уур туржуушкуннар чокка эртти-ргеннивис бо бүгүнү база бадыткап турар. Оон аңгыда, конституция-даа, хоойлу-даа талазы-биле политиктиг болган социал кризисти ажып эртип шыдаанывыс ол деп болаар мен. Республикага президент соңгулдаларын эртирип алганывыстың ачызында бо бүгү кризис биске адырылган деп санап болур. Ынчангаш Тыва Республиканың күрүне тургузуу Россия Федерациязының составынга кандыг болдур ужурлуг-ла ол айтыыны үзе шиптирлээнис ол болур.

Политиктиг болгаш хөй-ниити организацияларының, бистиң чонувустуң угаанбодалының сырый каттыжышкының соңгулдалар түүнелдери херечилеп турар. Ол дээрге бот-боттарын билириниң түүнелдир. Бо бүгү бистиң республикаларның бүгү делегей харылзааларынга, дашты-кы күрүнелер-биле экономиктиг холбажылга тударынга шаптыктавас, ынчалза-да ол эргелериң чүгле РФ-ниң эрге-ажыктарының база бүрүн эргелерин барымдаалап боттандырар апаар.

База бир нарын айтыыларның бирээзи — черни эзилээри болгаш ажыглаары, чер харылзааларын таарыштырары Россияның болгаш республикаларның эрге-хоойлуларының үндезиннери-биле таарыштыртынар.

Ол ышкаш республикага онза байлалды кирери тус республиканың эрге-чагырталарының хевирлери-биле үүлдештир чоруттунар.

Федеративтиг Керээге Тываның ат салганы президент соңгуп алгаш. Тыва Россиядан үне бээр дээн чамдык улустуң каразылыкыннарын үзе шапкан.

Бо ийи айтыыг талазы-биле Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдей ынаадыг кылган соонда, журналистер аңаа айтыыларны салган.

Айтыыг: — Тыва Республиканың чону бодунуң баштайгы Президентизин хоойлу ёзугаар соңгуп алганының дугайын Россия Федерациязының Дээди Совединде дыннаан бе, аңаа хамаарылга кандыг болуп турарыл?

Харыы: — Ол дугайында Москвада. Дээди Советтедаа шагда-ла билир болгаш ол соңгулаларның организастыг эрткенинге чүүтүн удуртукчуларының хамаарылгазы эки чорду.

Айтыыг: — Бо соңгулдаларның кол түүнели силериң хууда кым дээш бадылаанынар-биле дүүжүп турар бе?

Харыы: — Ажыы-биле мишнип чугаалап каайн. Мен бо соңгулдага кирештедим. Бир эвес суббота хүнүнде Москвадан ужуп кээр аргам турган болза, ыяапла киржир турган мен. Ажылым аңаа узамдыккаш, өске-даа шиптирлээр ужурлут айтыыглар турганымдан четтикпедим.

Айтыыг: — Солуннар редакцияларынга Уру ар-жаанынга хамаарышкан чаагаалар хөй-биле кээп турар. Ол үнелиг аргаанче Тываның чонун кирбейн турар. Моны Тывага катап эгидер дугайында Красноярск крайның эрге-чагырталары-биле чугааны кылып турар бе?

Харыы: — Бо дугайында бистиң республиканың чону айтыыгны каш удаа көдүрүп келген. Ындыг-даа болза, бистиң моон мурнунда турган удуртукчуларывыс ол дугайында чугааны кылзаа, оон тодаргай шиптирлээр амга чедип үнмээн. Чүге дизе бо айтыыг кончуг нарын болуп турарындан чугаалажыыкыннарны ам-даа чаңгыс удаа эвес кылыр апаар бис. Чижек кылдыр Саян-Шушенскоениң заповедниги ап көрээлиивер аан. Ол моон мурнунда буулган ССР Эвилелиниге хамааржып турган болгай.

Айтыыг: — Тыва Республиканың гимни болгаш сүлдези, түгү амга чедир чок. Сессия болурга-ла ону түнээрин үзаалып-ла турар. Ам болур сессияга ону үзе шиптирлеп алгаш, оон Президентиниң дангыраан алза кандыгыл?

Харыы: — Республиканың гимнин, түгүн болгаш сүлдезин ам болур сессияның баштайгы айтыыглары кылдыр киргеш, хүлээп аптар болзувусса кончүг эки. Ындыг-даа болза, ону ам-даа чедир кылып, ажыллап турары-биле холбаштыр ону шиптирлептер дээр ындыг магаылал бисте бар бе ынчаш?.. Аңаа ам-даа хөй белеткел херек.

Айтыыг: — Тывага болуп турган репрессияларга хамаарыштыр айтыыгны ам доозуг-биле шиптирлээр аргалы бар бе?

Харыы: — Амдыызында силериниң мурнуларга мен бо айтыыг талазы-биле белеткенип албаан мен. Ынчангаш ону чугаалажырда шыңгыы белеткенип алгаш, чаңгыс черге дүүжүп, чугаалажыр болзувусса эки боор.

Өске-даа айтыыглар доозулган соонда К. А. Бичелдей парлалга конференциязынга киришкен журналистерниң чымыштыг ажылынга чеднишкиннерни күзээн.

РЫНОК БАЙДАЛЫНГА ТААРЫШТЫР

Республиканың хереглекчилер ниитилели респотребсоюзтун чүгле азы эвес, харын ооң ажыл-чорудулгазыда амгы рынок харылзаларынче шилчиишкиннин негелделерни ёзугаар өскерлиг турар. Моон соңгаар респотребсоюзту Тыва тоңкооп деп адаар аныаар.

Ооң-биле чергелештир райполар болгаш сельполардаа боттарының чүгле аттарын эвес, харын база ажылын кооперасчыдып, чоңга чүгүла хереглелдин барааннарын кылып бала салып-саарарын эде организа-стаар деп турар. Чижээ, Чеон-Хемник райпозунуң садыг-наймаа черлеринде улут өскерлиишкиннер боор турар. Райпоңу чаа ёзу-биле ажыллаарынга хонбаштыр адын өскертип, бо хүннерде ооң чаа уставын чогаалып ажыглап шыдавайн турарынга дыка-ла хомудаар-дыр мен.

Чамдык садыг-магазиннер коллективтери аренда керээзин ёзугаар ажылдап эгелей бергеи. А бир чамдыктары садыг четкимнериниң эштежилгелерин тургузуп, тулуш холбаалыг ажылдаарын күзеп турар. Ниитиниң чемненилге черлери, чижээ, Чаваанда № 2, болгаш 3-столоваялар болгаш универмаг, колбаса ылыр цех, а ол ышкаш чамдык үүрмек садыглар коллективтери чогум-на эштежилгелерге ажылдаары таарымчалыг деп санаан.

Үстүнде садыг коллективтерни болгаш бизе бүзүүлгелер башкыла ашка саныг, түс-түг директорларды, түзелдан организациялар болур.

Коолар-оол ТУВАК.
Чеон Хемник район.

КОНКУРС ЧАРЛАТТЫНГАН

Бойдус камгалалының, республиканың эң ховар дээн байлаан камгалаан болгаш камгалаан арттырар, оон курлавырларын чеп шингээдип алыр база книжилериниң кадыкшылыгга болгаш дыштанылгалыга ону ажыглаар талазы-биле республиканың чазаанның программазын боттандырары-биле республика конкурузун эрттирер дугайында Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң болгаш бо конкурсту эрттирип турар тургузукчуларның хуралы болган. Ынчангаш республика конкурузу чарлаттынган.

Ол хуралга долгандыр тыва хүрээлерди камгалаар болгаш чонуң экологтуг өскүүнүнүң айтыыларын ужассалы информация чеченсектерге эки чыраткан дээш конкурстуң негелделерин ажыллап кылган болгаш бадылаан. Бойдус камгалалының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитеди, «Тыва үлетпүр аныыр-тывыш» будурулге каттыжышкыны, Арга-арыг ажыл-агыйының будурулге каттыжышкыны, «Тыва алдын» будурулге каттыжышкыны, Тыва республиканың белеткелер эргелери, «Алдын», «Ойнаа» дээр алдын тывар артельдер, Тыва Республиканың Кедээ ажыл-агый министерстводу, «Тыва-ТУР» ассоциация бо конкурстуң тургузукчулары болган болгаш конкурсту эрттирер акша-хереглиг тускайлап бээр болган.

Республика, районнар солуннарының, телевидение болгаш радио чамчыылгаларының, хоорайның хамаарышпас солуунуң чогаалыкчы коллективтери, профессионал журналистер, чуруктулар, фоторепортерлар, хөй-ниити болгаш кедээ бижикчилер конкурска идепкейлиг киржиңер!

ХРОНИКА

«Россия Федерациязының Камгалал министерствозунуң болгаш Чепсектиг Куштершин дугайында» Чарлыкка Россияның Президентиин Б. Н. Ельцин 1992 чылдың март 16-да ат салган. Россия Федерациязының Камгалал министерствозун ол Чарлыкты ёзугаар тургузган болгаш Россия Федерациязының Чепсектиг Куштершин талазы-биле саналдарны белеткээрин чаа тургустунган министерствога дааскан. Камгалал министрнинин хүлээлгелериин Россияның Президентизин түр када күүсеп.

Чарлыкка ат салган үеден соңгаар ол күштүг болуп келген.

Интервью

«ЧАҢГЫС КҮЗЕЛИМ ОЛ»

РСФСР-ниң Конституциязының 177 болгаш 178 үүлдериниге дүүштүр Россия Федерациязының Чиңгиие прокурорунуң албан дужаалынга Анатолий Партизанович ДАМБА-ХУУРАКТЫ томуйлаан болгаш республика прокуратуразының коллегиязының дарга-ынга бадылаан. Моон мурнунда республика прокурору турган С. С. Зотов Москва хоорайның бир округунуң прокурорунга томуйлаткан.

А. П. Дамба-Хуурак 1961 чылда төрүттүнген. 1983 чылда Пермьниң күрүне университедин доосканы келгеш, Улуг-Хемниң район прокуратурезынга истекчилеп. 1986-1991 чылларда Эрзин болгаш Улуг-Хем районнарның прокурору боор ажылдаан. 1991 чылдың январьда республика прокуроруниң биргы ораалакчызынга томуйлаткан. Бо чылдың январь 30-ден бээр — Тыва Республиканың прокуроруу.

Республиканың чаа прокуроруу-биле бистиң корреспондентивис Николай Балыр ужуражыл, оон интервьюну алган:

— РСФСР-ниң Дээди Совети бо чылдың январь 11-де «Россия Федерациязының прокуратуразының дугайында» Хоойлуну хүлээп алган болгай. Аңаа хамаарыштыр чүүү чугаалап болур силер, Анатолий Партизанович?

— Моон мурнунда бистиң ажылывыска кол удуртулга ССР Эвилелиниң Хоойлузу турган. ССРЭ буступ дүшкен-не дээш, оон шупту-ла күвелерин бактаар эвес, чүвениг шынын чугаалаар апаар. Бо чаа документ баштайгызынган черле дээштиг деп билип турар мен.

Чүгле моңа безин ап көрээли. Эрги хоойлуга бистиң прокуратура ажылдакчыларының кылбас ужурлуг чүүлдерин дыка хөй-ле дорт ажылдаан, хүлээндирип каар турган. Чижээлерге, эрге-хоойлу талазы-биле пропаганда, сурааал ажылын чорудары, эрге-хоойлу органнарының бүгү ажылын дүүштүрүп, ажылап башкарары, суд органнарының ажылын хайгаарар дээш, үү айыттынмаан турган даар. Яныы-бүрү бурулгелеглиниң министерстволарының безин ажылынче хөлгаавлаар, киржип турган-на болгай бис.

Ол бүгүге бистиң кандыгдаа хамаарылгавыс чок болур-ивейн үүр мен. Эрге-хоойлу, пропагандазын кандап, чорутпас бис, өске органнарның ажылын хайгаарар, ажылап-башкарбас-даа болза, оларны-биле быжыг харылзаа үүдүп, демниг ажылдаар апаар бис. Амыдырал болу ону негеп каар.

Кол-ла чүве, ажыл-чорудулгаска мурнукчулардан хостуг аларганчыс, алтык хүлээлгелерге бастырыл алган турганывыстан чайлаанывыс деп болаар мен. А хол хостуг турда, кандыг-даа ажыл бүдүнгүр-ле болгай.

— Ол хоойлу ёзугаар ажылынарның кол угланышкыны кандыг болурул?

— Амгы үеде кол-ла солуулгавыс — чер-черлерде Советтер-биле бижыг харылзаа үүдүп ажылдаары, оларның хүлээп ап турар шиптирлерининиң Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Дээди Советтериниң хүлээп ап турар хоойлу, шиптирлери-биле дүүжүп турарын хайгаарар, оларның күүселдерин контроль-даар ужурлуг бис.

Оон аңгыда иштики херектер органнарының, айыл чок чорук ажылдакчыларының база истелге кылырының, чем-херек үүлгеткеннинге хаваштырганының түүп-хоруттаарының хайгаарадыр ышкы-ла бистеге арткан.

Беземе-коруулга дурумнде айыттынган олуруушкун, куштаашкин, эрге-дужаал эвилелиниң үүлгедилери-биле холбашкан истелгелерни биеэн хевээр хорудар бис.

— Эткеч чылын төнчүүлде республиканың прокуратура ажылдакчылары мыдыраа-чурттаарының болган ажылдаарының таарымчалыг байдалдарын негеп, ажыл соксадышкынны даа кылыр деп турган болгай. Шыпаа-ла, байдалынар ындыг берге болган чоор бе?

— Ол дээрге прокуратура ажылдакчыларының яныы-бүрү черлер мурнунга негелде турзуп келгеш, чүү-даа чедип албайн барган келгени эң кыдыкы хемчээ-дир деп билир мен. Бистиң ажылывысче кичээнгей, шыны херек, аажок-ла кошкак турган болдур ийин. Чаңгыс-ла чиик, район прокуроруның шалының чоокка чедир-ле районнуң иштики херектер киллизиниң дежурный шагдаазының алыр шалынынга безин четпес турган-на болгай. Ылаңгыя район прокуратураларының ажылдакчыларының байдалының дыка бергени кончүг эки билир мен. Район удуртукчуларынан чүгле негелде-ле боор чүве болгай: ону кыл, моңу кыл, аңаа кириш, маңаа кириш дээш-ле баар. А оларан ажылдакчыларга чүүттаар оран-сава, ажыл черинге транспорт, өске-даа дериг-хереклер дилээрге, улуг-ла хереклер албас боор чүве. Истоор ужурлуг эмгежок хөй хереклерге сы бастырып алган дыка хөй таварыглаарга машина безин чок, истелгени шалыпкын дүрген чорударынга ол эмгежок чүтүл, истекчилер, прокуроларның хөөн-даа ажылдаарының ужуру ол. Чогум-на ынчангаш чүгле 1986-1991 чылдар дургузунда бистиң органнарывыстан 54 кижини өске ажылдаарже шилиир ворутканының-даа кол болур ужурлуг. Оларның хөй кезии эвээш эвес чылдарга ажылдап казанган, дурмуулалыг кижилер даарын айтып каайн. Ынчангаш кадрлар айтыры бир эң чидиг айтыыглардың бирээзи ол.

Бо чылдың январь 22-де республиканың Министрлер Чөвүлели биске хамаарыштыр тускай доктаалды хүлээп алган. Оон боттаның эгелээнин-биле байдалывыс бичии чүгаартаан, ынчалза-даа чедир шиптирлээр ужурлуг айтыыглар ам-даа хөй.

— Кем-херек үүлгедилиш-киннериниң талазы-биле бистиң Тыва Республика Россия Федерациязында «мурнуку одуругларны бүүрелдин-биле эзелеп турааа» тижир болгай. Мынчаг байдалды өскертип болурумун талазы-биле бодалдарывыкар кандыг ирги?

— Ол шын, ындыг «ат-алдарывыс» бар. Байдалды өскертир дээш ынчаар, мынчаар бис деп хөй-ле үүлдер чугаалаарга, олар аңаа-ла хоосун сестер апаар чадавас. Мен бодаарымга, мында кол-ла чүве — аныяктар айтыыгларын долуу-биле дарый шиптирлээри болур. Чүге дээрге кем-херектерниң хөй кезиин үүлгедип турар улус — чогум-на аныяктар. Оларның-биле тускай ажылды чорудар ужурлуг бис. Бир-ле дугаарында, аныяктар-биле ажыл чорудар организациялар, албан черлери, ылаңгыя Тываның Аныяктар ассоциациязы-биле сыгыт холбаалыг ажылдаар ужурлуг бис деп билир мен.

Чоннуң үүлдүрүн чаагай чаңчылдарын дедир эгилери, өске улус-чоннарның эки дүржүлгазын-даа өөреникип көрзе кандыг деп. Чижээдээрге, Ортаакы Азия, Кавказ республикаларында «Совет старейшин», биске «Кыргаанар чөвүлели» дээр ирги бе, дээн ышкаш дээштиг механизмнер бар болгай. Биске оларны чүге ажыглаан болбас деп. Хоойлу-дурумну база үндезин чоннуң онзагай байдалдарын, төөгүзүн, чаңчылдарын өөренип көрүп, өскертип болгай. Бо талазы-биле саналдарны чоннуң массалыг информация чепсектеринге киирип турар саналдарынга дүүштүр Дээди Советке-даа киирип болур деп бодап турар мен.

— Ам-даа дыка аныяк кижи-дир силер, Анатолий Партизанович, мындыг бедик албан-дужаалга томуйлатканынар дээш байыр чедирбишаан, ажылыкарга хамаарыштыр эң кол күзелиневин айтыып болур ирги бе?

— Улуу-биле четтирим! Республикага корум-чурумну быжыглаар, кем-херек үүлгедишкиннерни өскөдөр, Ортаакы Азия, Кавказ республикаларында «Совет старейшин», биске «Кыргаанар чөвүлели» дээр ирги бе, дээн ышкаш дээштиг механизмнер бар болгай. Биске оларны чүге ажыглаан болбас деп. Хоойлу-дурумну база үндезин чоннуң онзагай байдалдарын, төөгүзүн, чаңчылдарын өөренип көрүп, өскертип болгай. Бо талазы-биле саналдарны чоннуң массалыг информация чепсектеринге киирип турар саналдарынга дүүштүр Дээди Советке-даа киирип болур деп бодап турар мен.

— Ам-даа дыка аныяк кижи-дир силер. Анатолий Партизанович, мындыг бедик албан-дужаалга томуйлатканынар дээш байыр чедирбишаан, ажылыкарга хамаарыштыр эң кол күзелиневин айтыып болур ирги бе?

— Ол шын, ындыг «ат-алдарывыс» бар. Байдалды өскертир дээш ынчаар, мынчаар бис деп хөй-ле үүлдер чугаалаарга, олар аңаа-ла хоосун сестер апаар чадавас. Мен бодаарымга, мында кол-ла чүве — аныяктар айтыыгларын долуу-биле дарый шиптирлээри болур. Чүге дээрге кем-херектерниң хөй кезиин үүлгедип турар улус — чогум-на аныяктар. Оларның-биле тускай ажылды чорудар ужурлуг бис. Бир-ле дугаарында, аныяктар-биле ажыл чорудар организациялар, албан черлери, ылаңгыя Тываның Аныяктар ассоциациязы-биле сыгыт холбаалыг ажылдаар ужурлуг бис деп билир мен.

Чоннуң үүлдүрүн чаагай чаңчылдарын дедир эгилери, өске улус-чоннарның эки дүржүлгазын-даа өөреникип көрзе кандыг деп. Чижээдээрге

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИ

(Улаштызы. Этези № 54 «Шында»).

54 чүүл. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйы чорудуп турар хамаатыларнын бүгү назынында эдилеп салгал дамчыдар эргени. Бадытаан документини салгакчы бурузунге тыскыр.

Чер участогу үлеттинмес болза, ол салгакчыларнын бирээзинге шилгий бээр, арткан салгакчыларга оларнын үлүүнүн өртээн төлеп бээр.

Чер участогун ажыглаарының сорулгазы өскерилбес болза, доң хемчээли хевээр артар. Чер участогун ажыглаарының сорулгазы өскерлир болза, доктаатынган нормаларга дүүштүр ооң хемчээли өскерлир. Бүгү назынында эдилеп салгал дамчыдар эргени бадытаан документини тыскыр.

Сад болгаш мал ажылынын эштежилгелериниң кежигүннеринге бүгү назынында салгала дамчыдар кылдыр эдээриге берген участоктар даш чогуур эштежилгелериң кижиленгениг-биле улус депутаттарының чер-чер Советтери оларга черге эргени бадытаан документини бээр.

Сад болгаш мал ажылынын эштежилгелериге чер участоктарының ажыглалынын чурумун оларның устедтары-биле тодаразыр.

Тус-тус таварылгаларда чер участоктарын хамаатыларга хүүла сад болгаш огород ажылы чорударына берип болур.

60 чүүл. Сад, огород болгаш мал ажылынга чер участогун ыызыгуур салгал алыры.

Сад болгаш мал ажылынга участоктун эзен хамааты өлген таварылгада ол участокту ыызыгуур салгал кол-лап алыр эрге—мөчээн кижинин от-булезинде кайыбар кежигүннүге (мурнундагы кежигүннүге) эзы чер участогун шилгеэдиригге, таварыштыр кылырына болгаш ажыглаарына кижиниң мөчээн торелиге онаажыр.

Мөчээн кижинин айтыр каан ыңдыг кижилери болгаш чагыы чок болза, чер участогун эдээр эрге мөчээн кижинин эт-торелгазының чангыс азы алаан кааш салгакчызынче шилгиир. Улус депутаттарының рабон, хоорай, суур, кодээ Советтериниң шийтирлери-биле бо Кодекстин 31 чүүлү-биле доктааткан, эн эвээн норманы барымдаалаашаан, өнчү салгакчыларга чер участогун эрезинге хүлаай үлеп берип болур. Чер участогун үлеэри болдунмас болза, өнчү эдээр эрге салгакчыларның бирээзинче шилгиир болгаш ооң артканнарынга оларны үлүүнүн өртээн төлеп бээр.

Чер участогун салгал алырынга болгаш эрге дугайынга маргылааны суд журумуу-биле сайгарып коор.

61 чүүл. Огород ажылынга, сиген кезериге болгаш мал отарлаарынга чер участоктары.

Коллективтиг азы хүүла огород ажылынга, сиген кезериге база мал отарлаарынга чер участоктарын улус депутаттарының чер-чер Советтери кулаанын чедерлеп арендага, а бүдүрүлгелерге, албан черлериге болгаш организацияларга — тур ажыглага бээр. Тус-тус таварылгаларда ажыглаарының хүүсаалын доктааткан чурум бүгүүр үзүүры болуунун болгаш.

Огород ажылынга хүүсаатының берген чер участоктарын ногаанарны, картофельни, бахча болгаш кат культураларын ажаан өстүрер сорулгаларга ажыглаттынар. Эргежок хүүла апарганза, ол участоктарга тус черниң байдалдарын барымдаалап дыштанылганга, огород черекселерин шыжаарынга база агаар баксыраарынган чаглактаныр сорулга-биле хүүла азы ниити ажыглаар тур түүлүүлерны түүр болур.

Огород ажылын кылыынга берген чер участоктарын ажыглаар хүүсаазы төгөн соонда, ында, түүкан тур түүлүүлерны оларның өртенчиниң эгиттейн, оларның эдээри азы оларның акшахөгөөлдери-биле бүүр.

XII эге. Колхозтарның, көдээ ажыл-агый кооперативтериниң, совхозтарның болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның черлери

62 чүүл. Колхозтарның, көдээ ажыл-агый кооперативтериниң, совхозтарның болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының черлери.

Колхозтар, көдээ ажыл-агый кооперативтери, акционер ниитилелдер черни өнүү кылдыр алыр. Совхозтар болгаш түрүүнүң өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, албан черлери база организациялары ниитиниң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чорударынга черни хуусаа чокка (доктаамал) ажыглалга алыр.

Адыттынган бүдүрүлгелер, албан черлери база организациялар бүдүрүлге сорулгаларынга чер участоктарын немей арендалап азы түр ажыглалга ап болур.

Колхозтарның, совхозтарның, көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларының черге эргеан оларның агроүлеттүр каттыжыышкынарының, комбинаттарының, агрофирмаларның база өске-даа тургузуулларының составынга киргенде хевээр артар.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң (дүржүлга ажыл-агыйларынан ангы) баазазынга тургустуунуп турар болгаш олардан үнүп турар кооперативтерге улус депутаттарының район (рабон, хоорайның административтиг чагыргазында болза, хоорай) Советниң шийтирибиле ажыл-агый чорударының леп байдалдарын турузарының эргежок чугулазын барымдаалавышаан, ооң мурнунда ажыглаттының турган черлерден чер участогун тыскыр бээр.

IV БӨЛҮК

Чурттакчылыг пунктуларның черлери

XIII эге. Хоорайларның, ажылчын, курорт база дача суурларының болгаш көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлери

63 чүүл. Хоорайларның, ажылчын, курорт база дача суурларының болгаш көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлери.

Хоорай, суур болгаш көдээ чурттакчылыг пунктүүн кызыгаарының иштинде черлер улус депутаттарының хоорай, суур, көдээ Советтериниң хамаарылгазынча турар.

64 чүүл. Хоорайлар, ажылчын, курорт база дача суурларының болгаш көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлериниң составы.

Хоорайларның, ажылчын, курорт, база дача суурларының болгаш көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлериниң киирер черлер:

1. хоорай, суур, көдээ түүгүларның черлери;

2. ниити ажыглалыг черлер;

3. көдээ ажыл-агый ажыглалыг болгаш өске-даа ажылыг черлер;

4) бойдус камгалалдыг, эмнелге-кадыкшылыга, дыштанылга болгаш төөгү-культура ажыглалыг черлер;

5) арга-арыг шыпкан черлер, а хоорайларда — хоорай арга-арыгының черлери;

6) үлетпүүрүн, транспорттун, харылзааның, радио дамчыдылгазының, телевидениениң, информатиканың болгаш космик тайылгаларының, энергетиканың, камгалалдың болгаш өске-даа сорулгалыг черлер.

65 чүүл. Хоорай, суур девискээри, чурттакчылардың көдээ чер девискээри.

Хоорай, суур девискээри, чурттакчылардың көдээ чер девискээри — хоорайның, суурның, чурттакчылардың көдээ черниң черлериниң өске бөлүктериниң ангылан турар даштыкы кызыгаары-дыр. Хоорай, суур девискээрин, чурттакчылардың көдээ чер девискээрин хоорайларның, суурларның, чурттакчылардың көдээ черлериниң чиигине планнарын, планнаашкынының болгаш түүлүшкүүнүн телевиделдерин бадылаар органнар доктаадып тургузар болгаш өскертир.

Хоорайның, суурның, чурттакчылардың көдээ черниң девискээриниң чер участоктарын кижилери-биле ол черниң эзи болур эрге, черни эдээр эрге, ажыглаар эрге болгаш арендалаар эрге казыттынмас.

66 чүүл. Хоорайларның, суурларның, чурттакчылардың көдээ черлериниң черлерин ажыглаары.

Хоорайларның, суурларның, чурттакчылардың көдээ черлериниң бүгү черлери оларның чиигине планнарына болгаш планнаашкынының база түүлүшкүүнүн телевиделдериге дүүштүр ажыглаттынар.

Хоорайларның суурларның, чурттакчылардың көдээ черлериниң чиигине планнары (планнаашкынының болгаш түүлүшкүүнүн телевиделдери) оларның черлерин үлетпүүр, чурттага бажыннары болгаш өске-даа түүгүларга, чаагайжылыга болгаш чоннун дыштанылга черлерин кылырынга ажыглаарының кол-кол угланылышкынарын тодаразыр.

Хоорайларның болгаш суурларның черлерин ажылаатыр таарымчаларының планнары хоорайның, суурның ажыглаар хуусаазы төгөн соонда, ында, түүкан тур түүгүларны оларның өртенчиниң эгиттейн, оларның эдээри азы оларның акшахөгөөлдери-биле бүүр.

XII эге. Колхозтарның, көдээ ажыл-агый кооперативтериниң, совхозтарның болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның черлери

62 чүүл. Колхозтарның, көдээ ажыл-агый кооперативтериниң, совхозтарның болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының черлери.

Колхозтар, көдээ ажыл-агый кооперативтери, акционер ниитилелдер черни өнүү кылдыр алыр. Совхозтар болгаш түүрүүнүң өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, албан черлери база организациялары ниитиниң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чорударынга черни хуусаа чокка (доктаамал) ажыглалга алыр.

Адыттынган бүдүрүлгелер, албан черлери база организациялар бүдүрүлге сорулгаларынга чер участоктарын немей арендалап азы түр ажыглалга ап болур.

Колхозтарның, совхозтарның, көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларының черге эргеан оларның агроүлеттүр каттыжыышкынарының, комбинаттарының, агрофирмаларның база өске-даа тургузуулларының составынга киргенде хевээр артар.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң (дүржүлга ажыл-агыйларынан ангы) баазазынга тургустуунуп турар болгаш олардан үнүп турар кооперативтерге улус депутаттарының район (рабон, хоорайның административтиг чагыргазында болза, хоорай) Советниң шийтирибиле ажыл-агый чорударының леп байдалдарын турузарының эргежок чугулазын барымдаалавышаан, ооң мурнунда ажыглаттының турган черлерден чер участогун тыскыр бээр.

IV БӨЛҮК

Чурттакчылыг пунктуларның черлери

XIII эге. Хоорайларның, ажылчын, курорт база дача суурларының болгаш көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлери

63 чүүл. Хоорайларның, ажылчын, курорт база дача суурларының болгаш көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлери.

Хоорай, суур болгаш көдээ чурттакчылыг пунктүүн кызыгаарының иштинде черлер улус депутаттарының хоорай, суур, көдээ Советтериниң хамаарылгазынча турар.

64 чүүл. Хоорайлар, ажылчын, курорт база дача суурларының болгаш көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлериниң составы.

Хоорайларның, ажылчын, курорт, база дача суурларының болгаш көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлериниң киирер черлер:

1. хоорай, суур, көдээ түүгүларның черлери;

2. ниити ажыглалыг черлер;

3 көдээ ажыл-агый ажыглалыг болгаш өске-даа ажылыг черлер;

4) бойдус камгалалдыг, эмнелге-кадыкшылыга, дыштанылга болгаш төөгү-культура ажыглалыг черлер;

5) арга-арыг шыпкан черлер, а хоорайларда — хоорай арга-арыгының черлери;

6) үлетпүүрүн, транспорттун, харылзааның, радио дамчыдылгазының, телевидениениң, информатиканың болгаш космос хандырылганының, энергетиканың, камгалалдың болгаш өске-даа сорулгалыг черлер.

65 чүүл. Хоорай, суур девискээри, чурттакчылардың көдээ чер девискээри.

Хоорай, суур девискээри, чурттакчылардың көдээ чер девискээри — хоорайның, суурның, чурттакчылардың көдээ черниң черлериниң өске бөлүктериниң ангылан турар даштыкы кызыгаары-дыр. Хоорай, суур девискээрин, чурттакчылардың көдээ чер девискээрин хоорайларның, суурларның, чурттакчылардың көдээ черлериниң чиигине планнарын, планнаашкынының болгаш түүлүшкүүнүн телевиделдерин бадылаар органнар доктаадып тургузар болгаш өскертир.

Хоорайның, суурның, чурттакчылардың көдээ черниң девискээриниң чер участоктарын кижилери-биле ол черниң эзи болур эрге, черни эдээр эрге, ажыглаар эрге болгаш арендалаар эрге казыттынмас.

66 чүүл. Хоорайларның, суурларның, чурттакчылардың көдээ черлериниң черлерин ажыглаары.

Хоорайларның, суурларның, чурттакчылардың көдээ черлериниң бүгү черлери оларның чиигине планнарына болгаш планнаашкынының база түүлүшкүүнүн телевиделдерге дүүштүр ажыглаттынар.

Хоорайларның суурларның, чурттакчылардың көдээ черлериниң чиигине планнары (планнаашкынының болгаш түүлүшкүүнүн телевиделдери) оларның черлерин үлетпүүр, чурттага бажыннары болгаш өске-даа түүгүларга, чаагайжылыга болгаш чоннун дыштанылга черлерин кылырынга ажыглаарының кол-кол угланылышкынарын тодаразыр.

Хоорайларның болгаш суурларның черлерин ажылаатыр таарымчаларының планнары хоорайның, суурның ажыглаар хуусаазы төгөн соонда, ында, түүкан тур түүгүларны оларның өртенчиниң эгиттейн, оларның эдээри азы оларның акшахөгөөлдери-биле бүүр.

XII эге. Колхозтарның, көдээ ажыл-агый кооперативтериниң, совхозтарның болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның черлери

62 чүүл. Колхозтарның, көдээ ажыл-агый кооперативтериниң, совхозтарның болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының черлери.

Колхозтар, көдээ ажыл-агый кооперативтери, акционер ниитилелдер черни өнүү кылдыр алыр. Совхозтар болгаш түүрүүнүң өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, албан черлери база организациялары ниитиниң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чорударынга черни хуусаа чокка (доктаамал) ажыглалга алыр.

Адыттынган бүдүрүлгелер, албан черлери база организациялар бүдүрүлге сорулгаларынга чер участоктарын немей арендалап азы түр ажыглалга ап болур.

Колхозтарның, совхозтарның, көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларының черге эргеан оларның агроүлеттүр каттыжыышкынарының, комбинаттарының, агрофирмаларның база өске-даа тургузуулларының составынга киргенде хевээр артар.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң (дүржүлга ажыл-агыйларынан ангы) баазазынга тургустуунуп турар болгаш олардан үнүп турар кооперативтерге улус депутаттарының район (рабон, хоорайның административтиг чагыргазында болза, хоорай) Советниң шийтирибиле ажыл-агый чорударының леп байдалдарын турузарының эргежок чугулазын барымдаалавышаан, ооң мурнунда ажыглаттының турган черлерден чер участогун тыскыр бээр.

IV БӨЛҮК

Чурттакчылыг пунктуларның черлери

XIII эге. Хоорайларның, ажылчын, курорт база дача суурларының болгаш көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлери

63 чүүл. Хоорайларның, ажылчын, курорт база дача суурларының болгаш көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлери.

Хоорай, суур болгаш көдээ чурттакчылыг пунктүүн кызыгаарының иштинде черлер улус депутаттарының хоорай, суур, көдээ Советтериниң хамаарылгазынча турар.

64 чүүл. Хоорайлар, ажылчын, курорт база дача суурларының болгаш көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлериниң составы.

Хоорайларның, ажылчын, курорт, база дача суурларының болгаш көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлериниң киирер черлер:

1. хоорай, суур, көдээ түүгүларның черлери;

2. ниити ажыглалыг черлер;

3 көдээ ажыл-агый ажыглалыг болгаш өске-даа ажылыг черлер;

4) бойдус камгалалдыг, эмнелге-кадыкшылыга, дыштанылга болгаш төөгү-культура ажыглалыг черлер;

5) арга-арыг шыпкан черлер, а хоорайларда — хоорай арга-арыгының черлери;

6) үлетпүүрүн, транспорттун, харылзааның, радио дамчыдылгазының, телевидениениң, информатиканың болгаш космиктиг хандырылганың

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИ

(Уланчызы. Эгези 2 ги арында).

палар болгаш демдектегилеп каан оруктар эргиш чыдар черлерни чер ээлери, чер ажыглакчылары болгаш арендаторлар-биле чөпшээрежилге езугаар ажылаар, оларны хураап ап база болур.

Рекреационнуг ажыглал черлеринге база од ышкаш хоорай чоогунуң ногаан зоналары, өскээр чугаалаарга, хоорай девискээринден дашкаар чурттакчы чонуң дыштанылга черлери болбушаан камгалал база санитар-гигиена функцияларын күүседип турар арга-арыглар, арга-арыг парктары болгаш өске-даа ногаан үнүштер ээлээн черлер хамааржып турар.

Рекреационнуг ажыглал черлеринге оларның дөрт ажыглалынга шаптык болуп турар ажыл-чорудулга кылыры болдунмайн турар. РСФСР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр чамдык төөгү-культура ажыглал черлерин шинчилел чорударынга болгаш консервация кылырынга хамаарылгалыг ында, ында бар төөгү-культура объектилериниң черлерин киирештирбишаан, ажыл-агый ажыглалындан долузу-биле ажылаан каан болур.

Төөгү-культура ажыглал черлери ажыглаарының чурумун, оларның кызыгаарларын тодарадырын, ажыл-агый ажыглалындан ажылаарын, эоле чыдар черлериниң байдалын, камгалалдың өске-даа хевирлерин көөрүн РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың тускай хоойлужудулгазын езугаар тодарадыр.

VII БӨЛҮК

Арга-арыг фондузунуң черлери, суг фондузунуң черлери болгаш курлавыр черлер

87 үүл. Арга-арыг фондузунуң черлери.

Арга-арыг фондузунуң черлеринге ыяш-биле шыптынган база од ышкаш ыяш-биле шыптынмаан, ынчалза-даа ыяш ажыл-агыйының болгаш ыяш үлетпүрүнүң хереглелинге шилчиткен черлер саналдыр.

Арга-арыг фондузунуң черлерин ажыглаарының чурумун РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазын барымдаалап сагыыр.

Ыяш ажыл-агыйының болгаш ыяш үлетпүрүнүн хереглелинге ажыглаттынмас көдээ ажыл-агый болгаш өскедаа шөлдер бо Кодекстиң II үүлүнге дүүштүр көдээ ажыл-агый сорулгаларынга түр ажыглаары-биле ыяш ажыл-агыйынга болгаш үлетпүр бүдүрүлгелеринге дамчыттына берип болур.

88 үүл. Суг фондузунуң черлери.

Суг фондузунуң черлеринге хөөлбектер, менгилер, тулаа суглары, тундра болгаш ыяш тундразындан ангыда, гидротехниктиг болгаш өскедаа суг ажыл-агыйының дериглери, а база од ышкаш суг хөөлбектериниң эриктерин дургаар тускайлаан дилиндектер, ажыл-агыйлар аразының магистралдыг каналдары болгаш коллекторлар хамааржыр.

Суг фондузунуң черлери чурттакчы чонуң ижер, амыдыраар, эмнелге-кадыкшылга болгаш өске-даа хереглелдеринге, хереглелдерни хандырып турар дериглерни тударынга болгаш ажыглаарынга, а од ышкаш суг ажыл-агыйының, көдээ ажыл-агыйның, үлетпүрүнүң, балык ажыл-агыйының, энергетиканың, транспорттуң болгаш өске-даа күүрүк база хөй-нинти хереглелинге ажыглаттынар.

Суг фондузунуң черлерни ажыглаарының чурумун РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы тодаргайлаар.

89 үүл. Курлавыр черлер.

Курлавыр черлерге хуу өнчүже, эоле болдурарыче, ажыглалче болгаш арендаже шилчитпээн бүгү черлер хамааржып турар. Оларга база од ышкаш күүтүг болуп кирген Кодекстиң 34—47 үүлдери-биле дүүштүр хуужудар эргеазы, эоле болдурарын болгаш ажыглаарын сокседкан черлер хамааржыр.

Курлавыр черлер бо Кодекстиң 18-ки үүлүнге дүүштүр улус депутаттарының көдээ, суур, хоорай, район Советтериниң эргезинге турар.

VIII БӨЛҮК

Чер ээлеринге, чер ээлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга когаралдарны, көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезинин чидириглерин эгидери

90 үүл. Черни хурааганы азы түр када ээлээш-биле, а од ышкаш чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның эргелерин шеглээш-биле болдунган когаралдар.

Күрүне болгаш хөй-нинти хереглелдиңге черни хавырып алганы-биле, а од ышкаш чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның эргелерин шеглээш-биле (бо Кодекстиң 82—84 үүлдеринде айыттынган камгалалдыг зоналарны болгаш санитар камгалалының округтарын тургускан таварылгалардан ангыда) чедирген когаралдарны азы бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш хамаатыларның ажыл-чорудулгазының түннелинде тывылган салдарының түннелинде чер шынарының баксырааны-биле таварыштырган когаралдарны долу хемчээлин езугаар (соксаан бүдүрүлгени катап тургузарынга эргежок чугула уеде алдынмаан хилис эртген орулганы киириштирбишаан) чер ээлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга, арендаторларга ук когаралдарны таварыштырганнар эгидип бээр.

Киирип ап болгу дег, ынчалажок хилис эрттирген орулганы киириштирбишаан, когаралдарны чер участокторын алган бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, а од ышкаш ажыл-чорудулгазы чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының, арендаторларның эргелерин шеглээн азы оларның черлериниң шынарын баксыраткан бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаатканы чурумун езугаар эгидип бээр.

91 үүл. Көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглери.

Көдээ ажыл-агыйны болгаш арга-эзимнин ажыглал черлерин, иви одарларын көдээ ажыл-агыйны болгаш ыяш ажыл-агыйны чорудары-биле холбашпаан сорулгаларга ажыглаар дээш оларны хавырып алганы-биле, а од ышкаш бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазының түннелинде тывылган салдарының түннелинде чер шынарының баксырааны-биле таварыштырган когаралдарны долу хемчээлин езугаар (соксаан бүдүрүлгени катап тургузарынга эргежок чугула уеде алдынмаан хилис эртген орулганы киириштирбишаан) чер ээлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга, арендаторларга ук когаралдарны таварыштырганнар эгидип дүүлаар. Бо Кодекстиң 99 үүлүнде көрдүнген когаралдарны эгидиргеннинге ангыда од чидириглерни дүүлаа эгидер.

Көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин дараазында чедирер эгидер.

Көдээ ажыл-агыйны болгаш ыяш ажыл-агыйын чорудары-биле холбашпаан херегледдерге ажыглаар кылдыр кыдыр чарааттынган чердер, а база од ышкаш культура албан черлериниң ээлээн болгаш чаңчыл болган улусчу уран үүл ус-тывыжы, ус-тывыш черлери база дузалаа уран үүлүнүң өске-даа хевирлери бактааган черлер төөгү-культура ажыглал черлеринге хамааржып турар.

Төөгү-культура ажыглал черлери РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр турустунган тускай чурум езугаар ажыглаттынып турар.

Төөгү-культура ажыглал черлерин оларны дорт ажыглаарынга удурланышкак болуп турар хереглелге хуулаарын болдурбас болгаш турустунган чурумга дүүшпеин баар кандыг-даа ажыл-чорудулга кылыры болдунмайн турар. РСФСР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр чамдык төөгү-культура ажыглал черлерин шинчилел чорударынга болгаш консервация кылырынга хамаарылгалыг ында, ында бар төөгү-культура объектилериниң черлерин киириштирбишаан, ажыл-агый ажыглалындан долузу-биле ангылап каан болур.

Төөгү-культура ажыглал черлерин ажыглаарының чурумун, оларның кызыгаарларын тодарадырын, ажыл-агый ажыглалындан ангылаарын, эоле чыдар черлериниң байдалын, камгалалдың өске-даа хевирлерин көөрүн РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың тускай хоойлужудулгазын езугаар тодарадыр.

VII БӨЛҮК

Арга-арыг фондузунуң черлери, суг фондузунуң черлери болгаш курлавыр черлер

87 үүл. Арга-арыг фондузунуң черлери.

Арга-арыг фондузунуң черлеринге ыяш-биле шыптынган база од ышкаш ыяш-биле шыптынмаан, ынчалза-даа ыяш ажыл-агыйының болгаш ыяш үлетпүрүнүң хереглелинге шилчиткен черлер саналдыр.

Арга-арыг фондузунуң черлерин ажыглаарының чурумун РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазын барымдаалап сагыыр.

Ыяш ажыл-агыйының болгаш ыяш үлетпүрүнүң хереглелинге ажыглаттынмас көдээ ажыл-агый болгаш өскедаа шөлдер бо Кодекстиң II үүлүнге дүүштүр көдээ ажыл-агый сорулгаларынга түр ажыглаары-биле ыяш ажыл-агыйынга болгаш үлетпүр бүдүрүлгелеринге дамчыттына берип болур.

88 үүл. Суг фондузунуң черлери.

Суг фондузунуң черлеринге хөөлбектер, менгилер, тулаа суглары, тундра болгаш ыяш тундразындан ангыда, гидротехниктиг болгаш өскедаа суг ажыл-агыйының дериглери, а база од ышкаш суг хөөлбектериниң эриктерин дургаар тускайлаан дилиндектер, ажыл-агыйлар аразының магистралдыг каналдары болгаш коллекторлар хамааржыр.

Суг фондузунуң черлерин чурттакчы чонуң ижер, амыдыраар, эмнелге-кадыкшылга болгаш өске-даа хереглелдеринге, хереглелдерни хандырып турар дериглерни тударынга болгаш ажыглаарынга, а од ышкаш суг ажыл-агыйының, көдээ ажыл-агыйның, үлетпүрүнүң, балык ажыл-агыйының, энергетиканың, транспорттуң болгаш өске-даа күүрүк база хөй-нинти хереглелинге ажыглаттынар.

Суг фондузунуң черлерни ажыглаарының чурумун РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы тодаргайлаар.

89 үүл. Курлавыр черлер.

Курлавыр черлерге хуу өнчүже, эоле болдурарыче, ажыглалче болгаш арендаже шилчитпээн бүгү черлер хамааржып турар. Оларга база од ышкаш күүтүг болуп кирген Кодекстиң 34—47 үүлдери-биле дүүштүр хуужудар эргеазы, эоле болдурарын болгаш ажыглаарын сокседкан черлер хамааржыр.

Курлавыр черлер бо Кодекстиң 18-ки үүлүнге дүүштүр улус депутаттарының көдээ, суур, хоорай, район Советтериниң эргезинге турар.

VIII БӨЛҮК

Чер ээлеринге, чер ээлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга когаралдарны, көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин эгидери

90 үүл. Черни хурааганы азы түр када ээлээш-биле, а од ышкаш чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның эргелерин шеглээн азы оларның черлериниң шынарын баксыраткан бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаатканы чурумун езугаар эгидип бээр.

91 үүл. Көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглери.

Көдээ ажыл-агыйны болгаш арга-эзимнин ажыглал черлерин, иви одарларын көдээ ажыл-агыйны болгаш ыяш ажыл-агыйны чорудары-биле холбашпаан сорулгаларга ажыглаар дээш оларны хавырып алганы-биле, а од ышкаш бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазының түннелинде тывылган салдарының түннелинде чер шынарының баксырааны-биле таварыштырган когаралдарны долу хемчээлин езугаар (соксаан бүдүрүлгени катап тургузарынга эргежок чугула уеде алдынмаан хилис эртген орулганы киириштирбишаан) чер ээлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга, арендаторларга ук когаралдарны таварыштырганнар эгидип дүүлаар. Бо Кодекстиң 99 үүлүнде көрдүнген когаралдарны эгидиргеннинге ангыда од чидириглерни дүүлаа эгидер.

Көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин дараазында чедирер эгидер.

Көдээ ажыл-агыйны болгаш ыяш ажыл-агыйын чорудары-биле холбашпаан херегледдерге ажыглаар кылдыр кыдыр чарааттынган чердер, а база од ышкаш культура албан черлериниң ээлээн болгаш чаңчыл болган улусчу уран үүл ус-тывыжы, ус-тывыш черлери база дузалаа уран үүлүнүң өске-даа хевирлери бактааган черлер төөгү-культура ажыглал черлеринге хамааржып турар.

Төөгү-культура ажыглал черлери РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр турустунган тускай чурум езугаар ажыглаттынып турар.

Төөгү-культура ажыглал черлерин оларны дорт ажыглаарынга удурланышкак болуп турар хереглелге хуулаарын болдурбас болгаш турустунган чурумга дүүшпеин баар кандыг-даа ажыл-чорудулга кылыры болдунмайн турар. РСФСР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр чамдык төөгү-культура ажыглал черлерин шинчилел чорударынга болгаш консервация кылырынга хамаарылгалыг ында, ында бар төөгү-культура объектилериниң черлерин киириштирбишаан, ажыл-агый ажыглалындан долузу-биле ангылап каан болур.

Төөгү-культура ажыглал черлерин ажыглаарының чурумун, оларның кызыгаарларын тодарадырын, ажыл-агый ажыглалындан ангылаарын, эоле чыдар черлериниң байдалын, камгалалдың өске-даа хевирлерин көөрүн РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың тускай хоойлужудулгазын езугаар тодарадыр.

VII БӨЛҮК

Арга-арыг фондузунуң черлери, суг фондузунуң черлери болгаш курлавыр черлер

87 үүл. Арга-арыг фондузунуң черлери.

Арга-арыг фондузунуң черлеринге ыяш-биле шыптынган база од ышкаш ыяш-биле шыптынмаан, ынчалза-даа ыяш ажыл-агыйының болгаш ыяш үлетпүрүнүң хереглелинге шилчиткен черлер саналдыр.

Арга-арыг фондузунуң черлерин ажыглаарының чурумун РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазын барымдаалап сагыыр.

Ыяш ажыл-агыйының болгаш ыяш үлетпүрүнүң хереглелинге ажыглаттынмас көдээ ажыл-агый болгаш өскедаа шөлдер бо Кодекстиң II үүлүнге дүүштүр көдээ ажыл-агый сорулгаларынга түр ажыглаары-биле ыяш ажыл-агыйынга болгаш үлетпүр бүдүрүлгелеринге дамчыттына берип болур.

88 үүл. Суг фондузунуң черлери.

Суг фондузунуң черлеринге хөөлбектер, менгилер, тулаа суглары, тундра болгаш ыяш тундразындан ангыда, гидротехниктиг болгаш өскедаа суг ажыл-агыйының дериглери, а база од ышкаш суг хөөлбектериниң эриктерин дургаар тускайлаан дилиндектер, ажыл-агыйлар аразының магистралдыг каналдары болгаш коллекторлар хамааржыр.

Суг фондузунуң черлерин чурттакчы чонуң ижер, амыдыраар, эмнелге-кадыкшылга болгаш өске-даа хереглелдеринге, хереглелдерни хандырып турар дериглерни тударынга болгаш ажыглаарынга, а од ышкаш суг ажыл-агыйының, көдээ ажыл-агыйның, үлетпүрүнүң, балык ажыл-агыйының, энергетиканың, транспорттуң болгаш өске-даа күүрүк база хөй-нинти хереглелинге ажыглаттынар.

Суг фондузунуң черлерни ажыглаарының чурумун РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы тодаргайлаар.

89 үүл. Курлавыр черлер.

Курлавыр черлерге хуу өнчүже, эоле болдурарыче, ажыглалче болгаш арендаже шилчитпээн бүгү черлер хамааржып турар. Оларга база од ышкаш күүтүг болуп кирген Кодекстиң 34—47 үүлдери-биле дүүштүр хуужудар эргеазы, эоле болдурарын болгаш ажыглаарын сокседкан черлер хамааржыр.

Курлавыр черлер бо Кодекстиң 18-ки үүлүнге дүүштүр улус депутаттарының көдээ, суур, хоорай, район Советтериниң эргезинге турар.

VIII БӨЛҮК

Чер ээлеринге, чер ээлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга когаралдарны, көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин эгидери

90 үүл. Черни хурааганы азы түр када ээлээш-биле, а од ышкаш чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның эргелерин шеглээн азы оларның черлериниң шынарын баксыраткан бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаатканы чурумун езугаар эгидип бээр.

91 үүл. Көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглери.

Көдээ ажыл-агыйны болгаш арга-эзимнин ажыглал черлерин, иви одарларын көдээ ажыл-агыйны болгаш ыяш ажыл-агыйны чорудары-биле холбашпаан сорулгаларга ажыглаар дээш оларны хавырып алганы-биле, а од ышкаш бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазының түннелинде тывылган салдарының түннелинде чер шынарының баксырааны-биле таварыштырган когаралдарны долу хемчээлин езугаар (соксаан бүдүрүлгени катап тургузарынга эргежок чугула уеде алдынмаан хилис эртген орулганы киириштирбишаан) чер ээлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга, арендаторларга ук когаралдарны таварыштырганнар эгидип дүүлаар. Бо Кодекстиң 99 үүлүнде көрдүнген когаралдарны эгидиргеннинге ангыда од чидириглерни дүүлаа эгидер.

Көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин дараазында чедирер эгидер.

Көдээ ажыл-агыйны болгаш ыяш ажыл-агыйын чорудары-биле холбашпаан херегледдерге ажыглаар кылдыр кыдыр чарааттынган чердер, а база од ышкаш культура албан черлериниң ээлээн болгаш чаңчыл болган улусчу уран үүл ус-тывыжы, ус-тывыш черлери база дузалаа уран үүлүнүң өске-даа хевирлери бактааган черлер төөгү-культура ажыглал черлеринге хамааржып турар.

Төөгү-культура ажыглал черлери РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр турустунган тускай чурум езугаар ажыглаттынып турар.

Төөгү-культура ажыглал черлерин оларны дорт ажыглаарынга удурланышкак болуп турар хереглелге хуулаарын болдурбас болгаш турустунган чурумга дүүшпеин баар кандыг-даа ажыл-чорудулга кылыры болдунмайн турар. РСФСР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр чамдык төөгү-культура ажыглал черлерин шинчилел чорударынга болгаш консервация кылырынга хамаарылгалыг ында, ында бар төөгү-культура объектилериниң черлерин киириштирбишаан, ажыл-агый ажыглалындан долузу-биле ангылап каан болур.

Төөгү-культура ажыглал черлерин ажыглаарының чурумун, оларның кызыгаарларын тодарадырын, ажыл-агый ажыглалындан ангылаарын, эоле чыдар черлериниң байдалын, камгалалдың өске-даа хевирлерин көөрүн РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың тускай хоойлужудулгазын езугаар тодарадыр.

Черни камгалаары

93 үүл. Черни камгалаарының эпис болгаш амгы сорулгалары.

Черни чөп ажыглаарынче, көдээ ажыл-агый ажыглалында черлерни барымдаа чокка хавырарын болдурбазынче, хоралыг салдардан черни камгалаарынче, а од ышкаш чернин, оон иштинде ыяш фондузунуң черлериниң продуктулуун катап хандырарынче, хөрзүнүң куруктурарынче, үнүш-дүжүдүн бедидериниче угланган эргехоойлунуң, организастыг, экономиктиг болгаш өскедаа хемчеглериниң системазы —черни камгалаары болур.

Бойдустун нарын тургузулары болур ажыглал черлерни оларның зона болгаш девискээр онзагай байдалдарын барымдаалавышаан, комплекстиг езу-биле көөрүнге үндезилээш, чер камгалалын боттандырар болгаш дараазында сорулгаларны күүседир:

чер шынарының баксыраарын, үрелиишкиниң, ажыл-агый чорудулгазының таарымча чок өске-даа урукуктарын бүдүрүлгениң бойдус камгалаар технологияларынга идиг бээриниң, черниң өске эколекчилериниң, ажыглакчыларының, арендаторларның ажыл-агый чорудулгазының түннелинде чер шынарын баксыратканы дээш черниң база бойдустун байдалынан ниитизи-биле хамаарылга чокка когараан чер ээлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга, арендаторларга этнилге төлевирин доктаадырының аргазы-биле болдурбас;

шынары баксыраан азы үрелиишкинге таварышкан черлерни экижидер база катап тургузар;

черниң экологтуг бойдус байдалының үчёдун тургузарының, хынаалдазын чорударының, а од ышкаш чер ээлерин, чер ээлекчилерин, чер ажыглакчыларын, арендаторларны черни чогумчалыг ажыглаар дээш оларны хавырып алганы-биле, а од ышкаш бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазының үржүүнда ук черлерни ажыглаарын кызыгаарлааны-биле болдунган чидириглерни ол черлери башкарар эргелиг хамаарышкан улус депутаттарының чер-чер Советтеринге эгидип дүүлаар. Бо Кодекстиң 99 үүлүнде көрдүнген когаралдарны эгидиргеннинге ангыда ол чидириглерни дүүлаа эгидер.

Көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин дараазында чедирер эгидер.

Көдээ ажыл-агыйны болгаш ыяш ажыл-агыйын чорудары-биле холбашпаан херегледдерге ажыглаар кылдыр кыдыр чарааттынган чердер, а база од ышкаш культура албан черлериниң ээлээн болгаш чаңчыл болган улусчу уран үүл ус-тывыжы, ус-тывыш черлери база дузалаа уран үүлүнүң өске-даа хевирлери бактааган черлер төөгү-культура ажыглал черлеринге хамааржып турар.

Төөгү-культура ажыглал черлери РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр турустунган тускай чурум езугаар ажыглаттынып турар.

Төөгү-культура ажыглал черлерин оларны дорт ажыглаарынга удурланышкак болуп турар хереглелге хуулаарын болдурбас болгаш турустунган чурумга дүүшпеин баар кандыг-даа ажыл-чорудулга кылыры болдунмайн турар. РСФСР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр чамдык төөгү-культура ажыглал черлерин шинчилел чорударынга болгаш консервация кылырынга хамаарылгалыг ында, ында бар төөгү-культура объектилериниң черлерин киириштирбишаан, ажыл-агый ажыглалындан долузу-биле ангылап каан болур.

Төөгү-культура ажыглал черлерин ажыглаарының чурумун, оларның кызыгаарларын тодарадырын, ажыл-агый ажыглалындан ангылаарын, эоле чыдар черлериниң байдалын, камгалалдың өске-даа хевирлерин көөрүн РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың тускай хоойлужудулгазын езугаар тодарадыр.

VII БӨЛҮК

Арга-арыг фондузунуң черлери, суг фондузунуң черлери болгаш курлавыр черлер

87 үүл. Арга-арыг фондузунуң черлери.

Арга-арыг фондузунуң черлеринге ыяш-биле шыптынган база од ышкаш ыяш-биле шыптынмаан, ынчалза-даа ыяш ажыл-агыйының болгаш ыяш үлетпүрүнүң хереглелинге шилчиткен черлер саналдыр.

Арга-арыг фондузунуң черлерин ажыглаарының чурумун РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазын барымдаалап сагыыр.

Ыяш ажыл-агыйының болгаш ыяш үлетпүрүнүң хереглелинге ажыглаттынмас көдээ ажыл-агый болгаш өскедаа шөлдер бо Кодекстиң II үүлүнге дүүштүр көдээ ажыл-агый сорулгаларынга түр ажыглаары-биле ыяш ажыл-агыйынга болгаш үлетпүр бүдүрүлгелеринге дамчыттына берип болур.

88 үүл. Суг фондузунуң черлери.

Суг фондузунуң черлеринге хөөлбектер, менгилер, тулаа суглары, тундра болгаш ыяш тундразындан ангыда, гидротехниктиг болгаш өскедаа суг ажыл-агыйының дериглери, а база од ышкаш суг хөөлбектериниң эриктерин дургаар тускайлаан дилиндектер, ажыл-агыйлар аразының магистралдыг каналдары болгаш коллекторлар хамааржыр.

Суг фондузунуң черлерин чурттакчы чонуң ижер, амыдыраар, эмнелге-кадыкшылга болгаш өске-даа хереглелдеринге, хереглелдерни хандырып турар дериглерни тударынга болгаш ажыглаарынга, а од ышкаш суг ажыл-агыйының, көдээ ажыл-агыйның, үлетпүрүнүң, балык ажыл-агыйының, энергетиканың, транспорттуң болгаш өске-даа күүрүк база хөй-нинти хереглелинге ажыглаттынар.

Суг фондузунуң черлерни ажыглаарының чурумун РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы тодаргайлаар.

89 үүл. Курлавыр черлер.

Курлавыр черлерге хуу өнчүже, эоле болдурарыче, ажыглалче болгаш арендаже шилчитпээн бүгү черлер хамааржып турар. Оларга база од ышкаш күүтүг болуп кирген Кодекстиң 34—47 үүлдери-биле дүүштүр хуужудар эргеазы, эоле болдурарын болгаш ажыглаарын сокседкан черлер хамааржыр.

Курлавыр черлер бо Кодекстиң 18-ки үүлүнге дүүштүр улус депутаттарының көдээ, суур, хоорай, район Советтериниң эргезинге турар.

VIII БӨЛҮК

Чер ээлеринге, чер ээлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга когаралдарны, көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин эгидери

90 үүл. Черни хурааганы азы түр када ээлээш-биле, а од ышкаш чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның эргелерин шеглээн азы оларның черлериниң шынарын баксыраткан бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаатканы чурумун езугаар эгидип бээр.

91 үүл. Көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглери.

Көдээ ажыл-агыйны болгаш арга-эзимнин ажыглал черлерин, иви одарларын көдээ ажыл-агыйны болгаш ыяш ажыл-агыйны чорудары-биле холбашпаан сорулгаларга ажыглаар дээш оларны хавырып алганы-биле, а од ышкаш бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазының түннелинде тывылган салдарының түннелинде чер шынарының баксырааны-биле таварыштырган когаралдарны долу хемчээлин езугаар (соксаан бүдүрүлгени катап тургузарынга эргежок чугула уеде алдынмаан хилис эртген орулганы киириштирбишаан) чер ээлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга, арендаторларга ук когаралдарны таварыштырганнар эгидип дүүлаар. Бо Кодекстиң 99 үүлүнде көрдүнген когаралдарны эгидиргеннинге ангыда од чидириглерни дүүлаа эгидер.

Көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин дараазында чедирер эгидер.

Көдээ ажыл-агыйны болгаш ыяш ажыл-агыйын чорудары-биле холбашпаан херегледдерге ажыглаар кылдыр кыдыр чарааттынган чердер, а база од ышкаш культура албан черлериниң ээлээн болгаш чаңчыл болган улусчу уран үүл ус-тывыжы, ус-тывыш черлери база дузалаа уран үүлүнүң өске-даа хевирлери бактааган черлер төөгү-культура ажыглал черлеринге хамааржып турар.

Төөгү-культура ажыглал черлери РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр турустунган тускай чурум езугаар ажыглаттынып турар.

Төөгү-культура ажыглал черлерин оларны дорт ажыглаарынга удурланышкак болуп турар хереглелге хуулаарын болдурбас болгаш турустунган чурумга дүүшпеин баар кандыг-даа ажыл-чорудулга кылыры болдунмайн турар. РСФСР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр чамдык төөгү-культура ажыглал черлерин шинчилел чорударынга болгаш консервация кылырынга хамаарылгалыг ында, ында бар төөгү-культура объектилериниң черлерин киириштирбишаан, ажыл-агый ажыглалындан долузу-биле ангылап каан болур.

Төөгү-культура ажыглал черлерин ажыглаарының чурумун, оларның кызыгаарларын тодарадырын, ажыл-агый ажыглалындан ангылаарын, эоле чыдар черлериниң байдалын, камгалалдың өске-даа хевирлерин көөрүн РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың тускай хоойлужудулгазын езугаар тодарадыр.

VII БӨЛҮК

Арга-арыг фондузунуң черлери, суг фондузунуң черлери болгаш курлавыр черлер

87 үүл. Арга-арыг фондузунуң черлери.

Арга-арыг фондузунуң черлеринге ыяш-биле шыптынган база од ышкаш ыяш-биле шыптынмаан, ынчалза-даа ыяш ажыл-агыйының болгаш ыяш үлетпүрүнүң хереглелинге шилчиткен черлер саналдыр.

Арга-арыг фондузунуң черлерин ажыглаарының чурумун РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазын барымдаалап сагыыр.

Ыяш ажыл-агыйының болгаш ыяш үлетпүрүнүң хереглелинге ажыглаттынмас көдээ ажыл-агый болгаш өскедаа шөлдер бо Кодекстиң II үүлүнге дүүштүр көдээ ажыл-агый сорулгаларынга түр ажыглаары-биле ыяш ажыл-агыйынга болгаш үлетпүр бүдүрүлгелеринге дамчыттына берип болур.

88 үүл. Суг фондузунуң черлери.

Суг фондузунуң черлеринге хөөлбектер, менгилер, тулаа суглары, тундра болгаш ыяш тундразындан ангыда, гидротехниктиг болгаш өскедаа суг ажыл-агыйының дериглери, а база од ышкаш суг хөөлбектериниң эриктерин дургаар тускайлаан дилиндектер, ажыл-агыйлар аразының магистралдыг каналдары болгаш коллекторлар хамааржыр.

Суг фондузунуң черлерин чурттакчы чонуң ижер, амыдыраар, эмнелге-кадыкшылга болгаш өске-даа хереглелдеринге, хереглелдерни хандырып турар дериглерни тударынга болгаш ажыглаарынга, а од ышкаш суг ажыл-агыйының, көдээ ажыл-агыйның, үлетпүрүнүң, балык ажыл-агыйының, энергетиканың, транспорттуң болгаш өске-даа күүрүк база хөй-нинти хереглелинге ажыглаттынар.

Суг фондузунуң черлерни ажыглаарының чурумун РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы тодаргайлаар.

89 үүл. Курлавыр черлер.

Курлавыр черлерге хуу өнчүже, эоле болдурарыче, ажыглалче болгаш арендаже шилчитпээн бүгү черлер хамааржып турар. Оларга база од ышкаш күүтүг болуп кирген Кодекстиң 34—47 үүлдери-биле дүүштүр хуужудар эргеазы, эоле болдурарын болгаш ажыглаарын сокседкан черлер хамааржыр.

Курлавыр черлер бо Кодекстиң 18-ки үүлүнге дүүштүр улус депутаттарының көдээ, суур, хоорай, район Советтериниң эргезинге турар.

VIII БӨЛҮК

Чер ээлеринге, чер ээлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга когаралдарны, көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин эгидери

90 үүл. Черни хурааганы азы түр када ээлээш-биле, а од ышкаш чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның эргелерин шеглээн азы оларның черлериниң шынарын баксыраткан бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаатканы чурумун езугаар эгидип бээр.

91 үүл. Көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглери.

Көдээ ажыл-агыйны болгаш арга-эзимнин ажыглал черлерин, иви одарларын көдээ ажыл-агыйны болгаш ыяш ажыл-агыйны чорудары-биле холбашпаан сорулгаларга ажыглаар дээш оларны хавырып алганы-биле, а од ышкаш бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазының түннелинде тывылган салдарының түннелинде чер шынарының баксырааны-биле таварыштырган когаралдарны долу хемчээлин езугаар (соксаан бүдүрүлгени катап тургузарынга эргежок чугула уеде алдынмаан хилис эртген орулганы киириштирбишаан) чер ээлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга, арендаторларга ук когаралдарны таварыштырганнар эгидип дүүлаар. Бо Кодекстиң 99 үүлүнде көрдүнген когаралдарны эгидиргеннинге ангыда од чидириглерни дүүлаа эгидер.

Көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин дараазында чедирер эгидер.

Көдээ ажыл-агыйны болгаш ыяш ажыл-агыйын чорудары-биле холбашпаан херегледдерге ажыглаар кылдыр кыдыр чарааттынган чердер, а база од ышкаш культура албан черлериниң ээлээн болгаш чаңчыл болган улусчу уран үүл ус-тывыжы, ус-тывыш черлери база дузалаа уран үүлүнүң өске-даа хевирлери бактааган черлер төөгү-культура ажыглал черлеринге хамааржып турар.

Төөгү-культура ажыглал черлери РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр турустунган тускай чурум езугаар ажыглаттынып турар.

Төөгү-культура ажыглал ч

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИ

(Төнчүү. Этези 2-ги, 3-кү арныларда).

черлерни бокталдыраны дээш юридиктиг эргелиг албан черлеринге — 5 мүнгдан 10 мүн чедир, хамаатыларга — 100-тен 500 рубль чедир;

черлерни химиктиг болгаш радиоактивтиг бүдүмелдер-биле, бүдүрүлге артынчылары-биле база хирлиг суглар-биле бокталдырганы, бактерия-паразиттиг болгаш карантиннииг хоралыг организмнер-биле халдатканы дээш юридиктиг эргелиг албан черлеринге — 500 мүнгдан 1 млн. рубль чедир, хамаатыларга — 500-тен 5000 рубль чедир;

үнүш-дужүткүр каызын баксыратканы база үргедээни дээш юридиктиг эргелиг албан черлеринге — 100 мүнгдан 500 мүн рубль чедир, хамаатыларга — 500-тен 3000 рубль чедир;

түр эзелеп турар черлерин эргеленнин хуусаазын хакытканы, оларны сорулгазынга ажыглаарынга таарыжыр байдалга киирер талазы-биле хүлээлгелерин күүсетпээни дээш юридиктиг эргелиг албан черлеринге — 100 мүнгдан 500 мүн рубль чедир, хамаатыларга — 500-тен 1000 рубль чедир;

черлерни байдалынга багай салдарлыг объектилерни төлевилээни, тургусканы, тутканы, ажыглалга кииргени дээш юридиктиг эргелиг албан черлеринге — 50 мүнгдан 100 мүн рубль чедир, хамаатыларгаа — 500-тен 1000 рубль чедир;

черлерни байдалынга база ажыглалынга дугайында медээлерни шын эвес бергени дээш — эргелүүжаалдыг кижилерге болгаш хамаатыларга — 100-тен 500 рубль чедир;

хамаатыларны черлерге участоктарын бээр дугайында биллириишкиннерни (билеглерни) сайгарып көөрүнүн хуусааларын хакытканы база хостуг чер участоктарынын багынын дугайында медээлерни зажырганы дээш албан-дужаалдыг кижилерге — 1000-дан 3000 рубль чедир;

үлүглер аразынын демдектерни үрээни дээш юридиктиг эргелиг албан черлеринге — 100-тен 500 рубль чедир, хамаатыларга — 50-ден 100 рубль чедир.

Үстүнде айыттынган эргехоойлу үрээшкиннери дээш РСФСР-ниң хоойлужудулгазы-биле кеземче харыысалгазын онаап болур.

Чер хоойлужудулгазынын айыттынган хажыдылгалары дээш торгаалды Тыва Республиканың Чер реформазынын талазы-биле күрүне комитединиң, Тыва Республиканың бойдус камгалал талазы-биле күрүне комитединиң чер-черде органнары онаар.

Торгаал онаары болгаш өске-даа хемнег хүлээдири бүрүүлүглерни кылдыныган хажыдышкыннарын эдериндеп хоставас.

119 түүл. Чер хоойлужудулгазын үрээниндеп чедиргеп каражаны база хораны эдип эгидер.

Кара туразы-биле эзлээн чер участоктарын төпшээрер чокка эзеп турган үеэнде аңаа чарыгдалдарын эгитпейн, оларны хамаарылгазынга эгидер.

Чер участоктарын бокталдырган азы кара туразы-биле эзлээн таварылгада, оларны ажыглаарынга таарымчалыг байдалга киирерин, кара туразы-биле кеземче эзлээш азы кара туразы-биле тудуг туткан тудугларны бузарын, а ол ышкаш улуглер аразынын демдектерин катап тургузарын айыттынган хажыдышкыннарны кылганынга бүрүүлүг бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар болгаш хамаатыстар боттандырар.

Бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар болгаш хамаатылар чер хоойлужудулгазын хажытканынын түнелинде чедиргеп когаралын эгидер хүлээлгелиг.

XV БӨЛҮК

Делегей керээлери

120 түүл. Делегей керээлери.

Кызыгаар зоназында көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлерни, а ол ышкаш суг ажыглаар черлерни кайыкайызынга бержирин Тыва Республиканың улус депутаттарының суур, көдээ база район Советтериниң болгаш Моол Арат Республиканың кызыгаар чоогунда сумуларының, аймактарының аразында керээлер-биле толаргайлаар.

Делегей керээзин Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели-биле дугуршканын ёзугаар ССРЭ-биле МАР-ның кызыгаар албаннарының киржилгези-биле кылыр.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың октябрь 3.

• • •

РЕДАКЦИЯДАН: Тыва Республиканың Чер кодекизиниң төлевилелии бистин солунувуска 1991 чылдың февраль айда парлаан. Тыва Республиканың Дээди Советиниң түүлээ алганы Чер кодекизи төлевилелден дыка хөй өскерилгелерлиг. Ынчангаш Чер кодекизин парлап турары бо. Чер кодекизин ССРЭ-ниң саңнаран дүжеринде мурнунда түүлээ алганы-биле ССР Эвилели, оон-биле хамаарылгалар дугайында сөстер, терминнер хевээр артган.

«КОЛДУУНДА КЫЗЫП АЛГАН»

Чадааның № 2 школазындан ырак эвесте районнуң уруглар библиотеказы бар. Библиотеканы уруглар библиотекаларының улуг методизи Сынаа Чикчаповна Серенот удуртуп, эки түннелдерни чедип ап келген. Чедиишкиннер үүдел? Кол чүве коллективтиң эп-найыралында, номчукчулар-биле быжыг харылзаазында. Маңаа зараазында сан-чурагайны көрүп болур. Номчукчу өөренирчилерниң саны 11 мүн 600 четкен, оларга 36 мүн 644 номну таратқан.

Библиотека 8 салбырлыг. Оларның ийизи бот-тускайлаан ажылдап, эки түннелдерни районга чедип алган. Оларга Чыраа-Бажында Клара Куулар, Бажын-Алаакта Зоя Балдан эргелевчилээн уруглар библиотекалары хамаарыр. Тере-Хая, Хайыракан, Хөндергей, Хорум-Даг, Чыргакы, Шеми школаларында библиотекаларның ажылы багай эвес. Оларга боттуг дузаны уруглардың төп библиотеказы чедирип келген. Төп уруглар библиотеказында үр чылларда ажылдап келген, биче сеткилдиг, бичиилерге дузааргак 1-ден 4 классчыларның библиотекары болуп ажылдап турар Любовь Кара-Хунаны библиотеканың методизи онзалап демдеглээр болду. Арткан библиографтар Айлан Донгак, Уля Куулар, улуг абонемент Лариса Ооржак, аштакчы Досумаа Кара-Сал олар бир демниг ажылдап, өөренирчилерге таарымчалыг байдалды тургускан. Библиотеканың ажылдакчылары өөренирчилер ортузунга лекция, беседаларны чорудуп. Чадааның № 1 школазынга «Тыва улустуң чаңчылдары болгаш өзүлалдары», «Тыва улустуң аас чогаалы» деп кежээлерни организастап арттыргылаан.

Чедиишкиннер-биле чергелештир четпестер библиотеканың ажылында бар. Оон материалдыг баазазы кошкак. Телевизор безин чок. Чылдылга системазын шын эвес ылганындан библиотека соок. Моон хараазындан ажылдакчылар аарыг таварылгалар бар. Ном шыгжаар өрөөл каранғы, соок, чырык чедишпес. Тыва дылда үүүп турар уруглар номнары эвээш. Четпестерни эдип алыр дээш коллектив демниг хөделип келзе-даа, оон чогуур түннел үнмээн, ол-ла хевээр артпышаан. Чүге дизе, уруглар библиотеказын районнуң төпчүткен библиотеказы, культура киллизи «колдуунга кызып алган» харыылап турар болганда, оон ажылдакчылары акшатөгериктиң бажын билип, бот-башкарыг харыы чок. Амгы рынок харылзаларының үеэзинде уруглар библиотеказының ажылдакчылары үеэнин тевиинге дүүштүр ажылдаарын боттарының мурнунда салып түрзаа, оларның ынчаар ажылдаар харык-шинээ чок болуп артканы хомуданчыг-дыр.

Виктор ХОВАЛЫГ.

ЧУРУКТА: мурнакчы библиотекарлар.

Чылыг сөстер.

ШУПТУВУСКА ЭРГИМ ИЕ

Чайның өнүр. чараш овурун күс оюурун, алдын-сарыг болдуруп, иштим-даштын ыыт-шимээнни чавырылдырып, амылыг бойдусту бодунуң эргезиниче киирер.

Харлыг кыш болунуң эзлээнде бүгүлле чүвени ажыннады хаарып-хаарып, арай боорда оожургаар. А оон соонда...

Кижи кайгамык часпы четтиклейн маңаар. Крыша кырыынан аккан дамды безин аянныг «үннүг»: «Час, ча-а-с!..» Бүгү бойдус бо үеде диралр, оттур. Биске бо үеде эргим. Чүге дизе, аваыс Чечекмаа Сактааевна Куулар мартта Ак Алаш хемнерден адырланган Аржаанныг-Хем эринге төрүттүнген. Аалдар чайлаар Аржаанныг-Хемге авазының овей ырын дыңнап өскен невис хөй чылларда башкылап, уруглар салтарынга эргелекчилеп ажылдап чораан.

Амгы үеде ол пенсия ап олурар-даа болза, төрээш, кижизидип өстүрүп каан, беш ажы-төлү бистиң уругдарывысты карактажып чоруур. Чыл бүрүде аваыс хөй-ле солуннарны, журналдарны чагыдып алыр. Бир дугаарында «Шынны» сонуургап номчуурун эскерер бис. Ынчангаш аваыстың болгаш бистиң шуптувустуң сонуургаар солунувусту дамчыштыр аваыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа байыр чедирип, бүгүлле үүлдерге өөрүп күзээр бис.

Наталья ОНДАР.
Кызыл хоорай.

«БЕЛЕК» ДЕП АДААН

Таалы суурда бежен орунуг чаа уруглар сады ажыттынган. Районнуң күүскому артышылдыг болу берген акша-хөрсүгү-биле рывокче киирип турарынис бо берге үеде чаштарга улуг кижилерден белек кылдыр ону кыска хуусаада туттуруп, ажыглалга киргени ол. Уруглар садын «Белек» деп адааны ынчалаан таварылга эвес. Аттар хөй болбайн аан, ынчалзажок шилип алдынган ат ол.

Иштики дериглелшимелдээн негелдеге дүүштүр чорударының бүгүлле аргаларын көрген. Хамаарны оңгүр, чырык будуктар-биле будааш, тыва хөлер-биле каастап чурааны көрүштүг, бир янзы костүр. Чүгле мебель аймаан 22 мүн рубль-биле саткан. Шкафтарны, стол-сандайларны база-ла угулза, хөлер-биле тыва аян-шинчи киргени, бистерниң амгы амыдыралывыстың угланышкынларынга дүжүп турар болгаш чаштарны эрте чаңыдан чонуң чаагай чаңчылдарынга чаңчыктырып, өөредиг кижизидериниң аргазын берип турар. Коллектив ол талазы-биле ажылдаарының чаа бодалдарын, чогаадыкчы планнарны тургузуп алганы ыңдыг байдал безин херечилеп турар-дыр. Уруглар альбан черинге чаарби хире чылларда ажылдаан, Эң эки кижизидиг башкы аттыг чаалап алган Елизавета Балыровна Маалыны чаа бо садикти эргелекчилээр кылдыр районнуң улус өөредиг кылдыынның томуйлаанны таварылга эвес деп бодаар мен.

Хоочун башкы Салчаковна саң салып, чаа оран-саваны артыжап, өзүсүүтлелди кылган соонда, аалчыларны аяк шай ижеринче чалап олуртқан. Аъш-чем өлбек, ужа-төш, аарны, саржат, тыва далган, чинетараадан эгелээш, орус чемнерниң дээжизин столдарда салган. Аъш-чемни ижипчип ора, ажык сеткилдиг амыдыралчы чугаазын чорудуп, салык ажыдышкынынга келгеннер, аалчылар коллективке чагыт-сөзүн берип, белектерни бергеннер. Уруглар садының ажылдакчыларының бала аалчыларның киржилгези-биле болган концертти база көрдүвүс. Танцыга, оюннарга шылгарап үнгеннерге тускай шаңналдарны тывыскан.

Бичиилерге чем белеткээр повар кылдыр шеригден чаа халажып келген Амур Семиспейни ажылдадып алганы солун.

Ийи бөлүкке бежен ажыг чаштар келир. Оларның кижизидикчи башкылары Айлаана Мөгүзү, Алимаа Салчак, Долаана Салчак, Алдын-кыс Ондар, Раа Кара-сол олар хоочуннарның арга-сумези-биле ажылдап, киргиптерлер. Чаа тургустуулган коллективке үүгле экия күзеп артыыс.

Седилоол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

АВАЙЫМГА

Опчоктаның тенектезе,
Орталан дег чагып, хоруур
Аваамны мен башкым-биле
Айлаш көрүп, домейлаар мен.
Анай чаш бо назынымдан
Аайындан эртпес-ле мен.
Ажыл-иштиң уур шаамче
Айбылатпайн кылыр-ла мен.
Эскет чоктап хүндеп хүнче
Эки чанга өөредир.
Алызын көөр авайымга
Аржыыл дег-даа ажыктыг
боолуг.

Аржаан ЧАШ-ООЛ.
Барыын-Хемчикте Эрги-Барлык ортумак школазының 6-ғы классының өөренчиги.

ЧЕТТИРДИВИС

Бистиң оглувус Мергеннинг хай-халапка таварышкаш, мочоонг-биле холбаштыр бистиң ажыг-шужүүвүсүү деиге үлешкен чонувуска, эшеорувуске, доргүл-торелдериске улуг-биле өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Өртеннерниң өг-бүлезиндеп.

Эрзин суур.

КИНО

МАРТ 20-де

«НАЙЫРАЛ»: «За последней чертой» 9.10, 11.10, 13.20, 15.30. «Иван Грозный» (2 серилдыг) 17.40.

ВИДЕОЗАЛ: «Американский ниндзя» (1-ги кезээ) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ночевала тучка золотая» 13.30, «Мой учитель» 15.30, 17.30 шактарда.

МЕЖЕГЕЙ ШКОЛАЗЫ:

СОЦИАЛ ПЕДАГОГТАР, УРАН ЧҮҮЛ, ЭСТЕТИКТИГ КИЖИЗИДИЛГЕ

Келир үеде бистерни ажыл-ишке солуур аныяк-оскениң кым, кандыг кижи боор кижизиттинери өг-бүледен, школадан, улуг кижилер бистерден дыка хаанарыыр. Оларның угаан-боданының сайзыралы, амыдыралга, күш-ажылга, өг-бүлеге, кижилерге хамаарылгазы ынчангаш бөгүн хевирлеттинер, илереттинер. Оолдар, уругларның үүү чүвеге сонуургалдыг, хандыкшыдывын, кандыг үүүлү, сайгалды чоргаарал, сеткил ханыышкын-биле хүлээп көөрүп, азы үүү чүвеге хөөнү чогун азы шуут көөр хөөнү чогун башкы кижи билген турар ужурлуг. Чүге дизе ол — кижилерниң үзел-боданы-биле түүүл болгай. Бо үүлдерни Межегей ортумак школаның башкылар коллективи чүгүлаап көрүп турар. Уругларның школага өөренип турар үезинде оларны салым-чаяаны, кандыг бир үүүлге хандыкшыдамга сонуургалды илегетпиннеп турарын чүгүлаап турар бис. Ынчаар байдал бистең школачыларывыс уран чүүл, уран чогаадылга, эстетиктиг кижизидилге айтырыгын кизээгейнин төөнде түүүл турарывыс-биле доор холбашкан. Мынга чаңгыс талалай көөр байдал чок, школага өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарының бүгүлле чорудуу ниити билиг болгаш уран чүүл, эстетика, хөгжүм кижээлдериге чиндилеттинген.

Педагогика эртемериниң шаңнады В. Г. Болвавараның удуртулгазы-биле школаның башкылар кижизидилге ажылдарының саа аргаларын ажыглаан кыдыныган аргаларны билир болгай бис. «Шинча — микрорайонда» деп уламының-биле ажыл коллективтиң кизээгейнин таала туда берген. Шак мынаар байдал-биле ниити бичиилер кижизидериниң уран чүүл-биле холбаштыр удаламының-биле ажылдап эрттирилгеге ол. Амыдырал, оон бөгүнгү негелдери дегеленип калган чангыс аайлашкак эрги схемалардан, айтыышкыннардан үнүп, амыдыралы чаа дилээшкиннерни чорударын, чаа коруш-биле ажылдаарын негеп турар. Республика өөреглиг эртем-практиктиг конференцияга башкылар коллективиниң ажылы багай эвес үнелелди алган. Эртем-шинчилел шенелдезин багай эвес дооскан деп түнеп турары өөрүнчүт. Ынчангаш бистиң школаны социал педагогика талазы-биле регионнар аразының эртем-практиктиг төөү кылдыр тургузар дугайында айтырыг база тургустунуп турар.

Мен маңаа канчаар ажылдап эгелээнивисти арга-дужулгавыска дээныр. Канзыг-даа болгай, чүгаалап көрейн. Дилээшкиниг ажылдап турда, саллынган сорулганы чедип алыры — бистиң мурнувуста чүгүлаа үүл ол. Ажылдың саа ол хевирин боттанырын эгелээнивис-биле өөредилге-кижизидилгелиг бүгү ажылды үндезинге-биле эге тургузары негеттинип келген. Ол сорулга-биле **биээде**, бүгү класстарга уран үүүл, эстетика талазы-биле чаа кичээлдерни киргизивис. **ийиде**, класстан дашкаар янзы-бүрү болгумнер, клуб ажылын калбартывыс. **үште**, школавыста чаа ажылдакчылар — социал педагогтар ажылдап эгелээн. Оларның кол сорулгазы болза, школа биле өг-бүленин аразында харылзааны улам быжыглап, кижи биле ниитилел амыдыралын, долгандыр турар хүлээлелин, уруглар биле улуг улустуң чоокшулаштырып харылзаштырары. Ажылды мынчаар тургузуптарга, кичээлдер эрттирип, башкылап турарларга оларның дөрт хүлээлгези — башкылаашкынны шынарлыг көрүүр (ажылды эзлээн чигеглер) арганы берип турар. **Дөрттө**, чамдык үнезин айтырыглар школа ханазындан үнүп, дашкаарлаан, оларны шинтпирлээринге, кылырынга уруглар, улуг кижилер чурттап, ажылдап турар черинин аайы-биле киржип турар апарган.

Бистиң сорулгавыс уругларны уран үүүлде чараш үүүлдерни эскерип, билириниге үүгүлле өөредири-биле кызыгаарланмас, а харын чараш, чаагай үүүлдерни хүн бүрү амыдыралга, күш-ажылга, кижилер-биле харылзаага кылып, ажыглап билир ыдыг байдалды оларга хевирлээри. Күштүг боолу турган өөредилге планынга, өөредилге программазынга эскерилгелер киргени ынчангаш таварылга эвес. Эстетиктиг өөредилгени, уругларның чогаадыкчы аргашинээзин эрте-ле сайзыраңгайжыдары-биле эге класстарда хөөнүн ырызынга, ритмика, чогаадылга уран үүүлүнүн төөгүзүнүн, хөгжүм дыннап өөренирикин кичээлдерни киргени болуп турар. А ортумак болгаш үстүү класстарның өөренчилери хөөнүн ырыындан ангыла, чонуун дизыбүрү хөгжүм херекселлеринге, шыыраага, хөгжүм ансамбльдеринге ойнап, уран үүүл, техниктиг күш-ажылда хаара туттунуп, аргыттынып, дааранып, угулзалап даараарының уран-мерген аргаларынга бал таныгызын өөренип турарлар. Планны мынчаар янзылыг тургузуп тура, өөренчилерниң ада-иелериниң санал-онаалын, күзелин школавыстың материалдыг баазазын, кылып турар ажылывыстың төөнү түннелин, мынчаар байдалда школачы чылларында уруглар, оолдар чүүү чедип ап болуруул дээрзин шуптузун өөренип көрген. Ажылды шак мынчаар хеп-хенертен чорудуп бербээн бис, эгези моон мурнунда-ла саллынган бистиң ниити билиг школазы он беш чыл хире үе дургузунда суурда уругларның апаар ужурлуг бис. Ынчангаш чонуун чурттап, ажылдап турар черинин аайы-биле ажылдаар социал педагогтары бисте ажылдап турар. Быжыглаткаңы микроучастогунда башкы кудумчу чөвүлели-биле кады ажылдап турар. Ынна депутаттар, хөрээженнер чөвүлелиниң кижүүннери, кудумчуның активчилери, башкылар, эмчи кирип турар. Ынчаар кудумчу чөвүлели бисте — алды. Социал педагог кижи кудумчуларның чурттакчыларының социал кижизидилгезин бүгү талазы-биле хайгааралга алган. Амыдыралының байдалы чедимче чок деп санаттының турар өг-бүлелерге, «берге кижизидилгелиг» диңгирвиис назы четпээннерге кичээнгей ойзагай. Микрорайонга кижизидилге ажылының комплексти планы ажылдап кылдыңган. Ол — кудумчуның **социал паспортун** тургускаңы-биле эгелээр. Эргежок чүгүлаа деп көрдүүп турар болза, уругларны өөредилгеге хүн бүрүнүн дузалыг чедирер, школа дооскаңнарының ажылга кирип алырынга дузалаары, хөй уруг-дарыглыг, аваш оруглалыг өг-бүлелерге, өскүс уругларга, суурнуң хоочуннарынга буянныг сетиилдия ачы-дузазын чедирер, чонуун культурлуг дыштанылгазын организастаар дээн чижектиг угланышкын-биле ажылдар чорутуп турар. Бо бүгү үүүлдерни чорударынга Культура башкылыг, библиотеканы, школаны, ада-иелериниң чөпшээрели-биле бажыңнарны ажыглап турар. Класстан, школадан дашкаар кижизидилге ажылдарының баазазы ынчаар тургустунуп келир. Кудумчу чөвүлелери товарга угланышкынныг ажылдап турар болганда, өг-бүлелериниң харыысалгазы кеңгудуп, бөгүн дээрзин эскерип турар бис. Ада-иелер кызыл бистиң үүүлдериниң эйы-биле бөлгүмнерни эртпирип турарлар. Оларны чыл дургузунда эрттирер, бөлгүмнериң ажылы чайын база үзүктелбес.

Социал педагогтарның чугула база бир сорулгазы — бот-башкартынылга үезинде өөреникчилерниң идепкейиниң бедик болурун чедип албышаан, үүгүлле коллективтиг күш-ажылга, бот-боттарын билчир, деткижер чоруктун байдалына кижини бүгү талалыг кижизидип болур деп чүвени хөрек кылырына көрүгзери болур. Ынчангаш шенелде ажылдарының үезинде назы-хары ангы-ангы класстарның микрорайонуун күш-ажылчы коллективтери-биле кады ажылдажылгазын чедип алырын чугулаап келдивис. Оон кол сорулгазы — улуг кижилериниң школачылар-биле найыралын, харылаазын ханыладыры, школа коллективинин чаагай чаңчылдары салгаан салгал дамчыыр ужурлуг. А ындыг байдал ангы-ангы хар-назынныг уругларның ала-нелер-биле бот-боттарын билчип, харылзажып билириндеп конуут хамаарыыр. Школада каты ажылдажылганын чеди бөлүү тургустунган.

Социал педагогтарның удуртулгазы-биле кылдынып турар бүгү-ле хемчегдер школаның уран чүүл, эстетиктиг кижизидилге талазы-биле чорудуп турар ажылдарының дамей-ле бир кезии. Кадрлар чедишпеңнидеп социал педагогтарның аразында башкы эртеми чок кижилер база бар. Ынчаазажок олар уругларга аажок ынак, оларны эки билир, олар-биле ажылдаар күзелиг кижилер боор турар. Оларның аразында уран чүүл ажылдакчылары база чонуун хөгжүм херекселлерин эки билир, уран-шевер даараныр-даа улустар бар. Социал педагогтарны дамчыштыр чонуун хө-ларган уран чүүлүн, чаагай чаңчылдарны, өзүлалдарны катап тургузар, уругларны национал культурага өөредир ажылды идепкейжидип болурун практика бадыткап турар. Бөгүнгү өөреникчилер келир үеде кым-даа — башкы, эмчи, инженер, ажылчын, ужудукчу-даа болур болза, өг-бүленин боттускайлаан амыдыралынга амдыгаштан эгелеп белеткенир ужурлуг дээрзин оларга башкылары сагындырып турарлар.

Өөредилге-бүдүрүлге мастерскаязынга бүдүртүнген дериглелерни ярмаркаларга садып турарындан ангыла, чонлан чагыларны база ап турар бис. 1989-91 өөредилге чылында «Өөрүшкү» кооператив чонуун хереглед бараанын 7240 рубльге бүдүрген. Дузалал ажыл-агыйында школачылар хаванарны тудуп, ногаа аймаан тарын остүрүп турар. Оон ажылдап алдынган акшазын олар бот-тывынгыр уран үүүлге кедер идик-хеп даарап алырынга, культурамассалыг хемчеглерге, экскурсиялаарынга ажыглап турар. Уран чогаадылга ажылынга уругларның сонуургалын башкылар чедип алган. Чижээ, боттарының холу-биле кылганы хевисти, аргаан, даарааны хепти, салфеткаларны, ыыштан кылганы каңгыг-бир дериг-херекселди олар кижиниң холу-биле кылганы ажыл үнелиг дээрзин мерееп билип турарлар. Ынчангаш оларның бо хүннерде кылып турар үүлдери хуула амыдыралга, ниитилелге, кижилерге хөрек аппар деп түннелди уруглар боттары ужудуп турары эки. Кичээлдерге өөреникчилерниң кызымаан сонуургалдының хайгаарал турар болгаш кажан олар школаны доозуп турда, өөрениң турганы азырларының аайы-биле шыныгга тыскыр деп башкылар коллективи шиитпирлээн.

Капа-кыс МОНГУШ.
Межегей школазының директору.
Таңды район.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

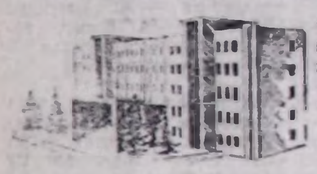

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советиниң Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуунуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ Хүлээн алыр чер — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
☐ оралакчылы — 3-45-93
КИЛДИСТЕР:
☐ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
☐ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
☐ социал айтырыглар — 3-36-82;
☐ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15
☐ ниитилел политиктиг — 3-34-98
☐ улус депутаттар Советтериниң 3-41-23
☐ медээлер болгаш спорт 3-34-57.
☐ очулга — 3-34-39 3-34-98;
☐ чагаа — 3-38-03;
☐ корректорлар — 3-34-19
☐ ундурукчулер — 2-27-41;
☐ солуун келбейн барганда — 2-32-75
☐ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва сонбаан № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном салыымы херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солуун неделада 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29295 экз. Чагыг № 55.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Байыр чедирген телеграммалар

ЧАЗАКТЫҢ ДЭЭДИ ЧЕРГЕЛИГ ТЕЛЕГРАММАЗЫ

КЫЗЫЛ, ТЫВА, ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ ШЕРИГ-ООЛ ДИЗИЖИКОВИЧ ООРЖАККА

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Бот-догуннаан Тываның Президентизиниң шилилгелиг демократтыг соңгулдаларының үезинде бүзүрелдиг тиилелгенер-биле холбаштыр чүректиң ханызындан Силерге байыр чедирип тур мен. Дээди удуртукчу албан-хүлээлгеге Силериң соңгутканынар Тывага болгаш Россия Федерациязынга амыдыралды чаартырынче угланган үндезин реформаларны чорударынга идиглиг болур дээрзинге бүзүрээр мен.

Силерге болгаш Силериң чоок кижилериңерге кадыкшылды болгаш чаагай чорукту күзедим.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

КЫЗЫЛ, ТЫВА, ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ ШЕРИГ-ООЛ ДИЗИЖИКОВИЧ ООРЖАККА

Тыва Республиканың Президентизинге соңгуттурганынар-биле холбаштыр Силерге чүректиң ханызындан изиг байырны чедирип, тыва улустуң чаагай чоруунга, а ол ышкаш Моолдуң база Тыва Республиканың улустарының аразынга найыралды болгаш бүгү талалыг кады ажылдажылганы хөгжүдеринге бараан болур кылдыр Силериң харыысалгалыг ажыл-чорудулганарга эң-не чаагай күзээшкиннерни сагыш-сеткилдиң ханызындан илергейлеп тур мен.

Иркутск хоорайда Моолдуң чингине консулу Д. ЧИМЗДДОРЖ.

Республиканың иштилел-политиктиг солуны

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 56 (14780) 1992 чылдың март 21, суббота

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

ЧОННУҢ СОЦИАЛ КАМГАЛАЛЫНГА НЕМЕЛДЕ ХЕМЧЕГЛЕР

МОСКВА, март 18. (РосИТА-СЧТА-ным парламент корр. Галина Виницкая). «Дараазында айларда өртектер ам-даа өзер деп чүвеге үндезиннер бар. Ынчангаш чонну социал камгалалынын талазы-биле немелде хемчеглерни ажылдап кылыры чугула боор келген» — деп, Россия чазаның даргазының оралакчызы Александр Шохин медеглээн. Ол хүн Россия парламентизиниң сессиязынга чүве чугаалаваш, ол ийиги кварталдан эгелеп чурттуг девискээрлериниң аайы-биле үе-чазалап күш-ажыл төлевириниң эң адаккы чаа хемчээлин 750 рубль чедирерин чазак эргежок чугула деп санап турарын дыңнаткан.

Кадык камгалалында, өөредилгеде, эртемде болгаш бюджет акшаландырышкычында өске-даа бүдүрүлгениң эрес адырларда күш-ажыл төлевириниң байдалга чазактың онза дүвүрелди өлеринде турарын оралакчы премьер айтып-шаан, моон соңгаар өй-өйлеп айыттынган адырларның тариф ставкаларын болгаш шалыкларын материалдыг бүдүрүлгеге күш-ажыл төлевириниң өзүлдезин база акша үнезинин күдулаашкынын барымдаалап, эде көөрүн айыткан. Ол чүл дээрге күш-ажыл төлевирии өртектер өзүлдезинден 30—40 хүү күдулавас ыңдыг болурун чедип алыры-дыр. Өртектериң турумчуп кээри болгаш бараан рыногунда байдалдың дүүшкек апазары-биле чергелештир экономиканың бюджет секторунуң ажылдакчыларының орулгаларының дорт индексациязын киирери чадавас.

Апрель айдан эгелеп өг-бүледе уруг бүрүзүнге дузаламчыга немелде 150 рубль хемчээлдиг төлевириг доктаадырын көрүп турар. Сургуулларга болгаш студентилерге стипендияларга компенсация төөлгелерим, чемненирингe немелдеп, Россия Федерациязының Кадык камгалал министерствозунуң сүт кухняларынга урутлар чеминиң өртээнин аартаарынга компенсацияны киирерин көрген.

Күрүне пенсияларының дугайында хоойлуну долу хемчээлге киирерин 1992 чылдың июль 1-ден деп турганының орнунга, май 1-ден киирерин чазак бодап турар. Оон-биле чергелештир пенсия назылыг кижилернин хереглел байдалының онзагай талаларын бырымдаалап көргеш, чазак пенсия хемчээлин күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээлинден хамаарылгалыг болурун чугула эрес деп санап, оон орнунга пенсияларның эң адаккы хемчээлин санаарда, чоннуң ол категориязының чурттаар (физиологтуг) эн кудуку хемчээлин удуртулга болдурарын саналдап турар. Ындыг чорук, Александр Шохинниң айытканы-биле, пенсионерлериниң социал деткимчезин дүрген болгаш таарыштыныычал боттандырар арганы бөөр. Кылдынган санаашкыннардан алгаш көөрге, пенсияларның адаккы хемчээлин айда 650 рубль деп-неле тургустунар апаар.

Россия Федерациязында 1991 чылдың төнчүзүнде, 1992 чылдың эгезинде чоннуң ажыл-биле хандыртынганының талазы-биле чаа хевирлиг байдал тургустунган. Чер болганда ажылдакчыларның кызыр-лыр чоруу чоруп турар, ол экономиканың күрүне секторунуң будүрүлге адырларында эң улуг.

Бүрүткелде кирген ажыл чоктарның саны 1991 чылдың июльдан 1992 чылдың февральга чедир дөрт катап өскен болгаш 70 мун кижи чоокшулаан. 1992 чылдың январьда ажыл чок дээш дузаламчыап турарларның саны 12 мундан 18 мун четкен. Чамдык девискээрлерге байдал моондаа бергедеп болурун оралакчы премьер айыткан. Моон-биле холбаштыр чазак «Ажылын болгаш шалының (орулгазының) чидирген база доктаатканчурум ёзугаар ажыл чок деп санаткан хамаатыларның социал камгалалының талазы-биле хемчеглер дугайында» Россия Президентизиниң Чарлыын белеткээн. Чоокку үеде Дээди Советке «Чурттакчы чоннуң ажыл-биле хандыртынарының күрүне фондузун 1992 чылда хевирлеп турганының чурумунуң дугайында» доктаалдың төлевилелин болгаш айыттынган фонд дугайында дурумну киирип кээр.

Тыва Республиканың Президентизи-биле ужуражылга

Тыва Республиканың бирги Президентизи Ш. Д. Ооржак-биле республика солуннарының, телевидениенин, радионуң журналистериниң ужуражылгазы дүүн болуп эрткен.

Шериг-оол Дизижикович Ооржак Президентиге соңгуткан соонда, дораа-да республиканың экономиказын хөгжүдеринге, ажылчы чоннуң үлетпүр, аъш-чем барааннары-биле хандырылгазынга хамаарышкан чугула айтырыгларны шиитпирлээри-биле кыска хуусаалыг аян-чорукту Москваже кылгаш келген. Тыва Республиканың оралакчы президентизи А. А. Мельников, республиканың экономика талазы-биле күрүне комитединиң даргазы В. Б. Салчак, республиканың көдээ ажылагай министринин хүлээлгезин күүсеп турар В. О. Оюн оон-биле кады чораан.

Президент Москвага чораанының кол соруулгаларын, кандыг айтырыгларны шиитпирлеп алганын журналистерге таныштырган. Республиканың улетпүрүнүн, тудуунун, көдээ ажыл-агыйының болгаш улус ажылагыйының өске-даа адырларының соңгумчалыг ажылдаарынга акша-көпеек айтырыы бергелеп келген. Оны шиитпирлеп, чогуур удуртур черлер-биле дугуржуп алыры кол соруулга турган.

Ону дугуржуп чугаалажып алыры-биле Россия Федерациязының оралакчы президентизи А. В. Руцкойга, Россия Федерациязының чазаының Даргазының оралакчылары А. Н. Шохиниге, В. А. Махараазеге, Россия Федерациязының көдээ ажылагай министри В. И. Хлыстунга болгаш өске-даа удуртукчуларга ужуражылганын дыңнаткан. Бо даргаларның кайызынга-даа хүлээп алыышкынынга баарга. Тываның төлевилелчилерин хүндүткелиг-биле хүлээп алган. Тыва Республиканың бирги Президентизиниң соңгутканы дээш Ш. Д. Ооржакка изиг байырны чедирип, бо улуг албан-дужаалга моон соңгаар чедиишкиниг ажылдаарын күзээннер. Оон-биле чергелештир олар Тывага президент соңгулдалары чогуур деннелге эрткенин демдеглээш, республиканың хөй националды ажылчы чоннуң чазактың ажыл-чорудулгазын бир эп-сеткилдиг деткип, амыдыралга чаартылгалар, реформаны боттандырар дээш туржуп турарын, политиктиг болгаш хөй-ниитин организацияларының, чоннуң угаан-бодалының сырый каттыжышкынын соңгулдаларның түннелдери көргүскенин айытканнар.

Чугаалажыышкыннар ны ң түннелинде даргалар Тываның байдалын кичээнгейлиг дыңнап, өөренип көрүп турган, республиканы боттуг дузаны, деткимчени доктаамал көргүзерин аазааннар. Тываның улус ажыл-агыйынга хереглеттинип турар акша-көпеекти Россия Федерациязының бар арганларын, курлавырларын ажыглап турган, тускайлап бөөр. Банкыдан чээли алырын, часкы хову ажылдарынга хереглеттинер курлавыр кезектерни, кыварчаар материалдарны, арат ажыл-агыйларга ажыглаар техниканы бөөрин дугуржуп алган. Ажылчы чоннуң хереглээри үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарын болдунар шаа-биле бөөрі чугаалажылыкшын үезинде чедип алдынган.

Ниитиан-биле Россия Федерациязының оралакчы президентизи, Россия Федерациязының чазаының Даргазының оралакчылары болгаш өске-даа удутукчулар-биле ужуражылгалар ажыктыг болганын, Тыва Республика дээш олар сагыш човап турарын, бистин ажыл-иживисти, амыдыралывысты моон соңгаар экижидиринге бо бүгү тодаргай салдарны чедирерин Ш. Д. Ооржак журналистер-биле ужуражылга үезинде демдеглээн.

Ужуражылгалар үезинде Тыва Республиканың экономиказын улам хөгжүдеринге хамаарышкан айтырыгларны база чугаалашкан. Бодун бодуу хандыртынарының чугулазын орта демдеглээш, республиканы аъдын-ыгыжын көвүдеририн, хөмүрдашты, көлөө ажыл-агый продуктуларын болбаазырадырын чедип алыының ажыктынын айыткан. Тываның улус ажыл-агыйының структуразын өөрлеп көөр дугайында чугаа база болган.

Тываның ажылчы чоннуң, ылаңгыя хөй уруглуг өг-бүлелериниң, пенсионерлериниң социал байдалын бүгү талалыг өөренип көөр Россия Федерациязының чазаның ажылчын болуу бистин республиканы келир. Оон түннелинде кандыг ажылларны чорударын шиитпирлээри көрдүнүп турар.

Бистин бо ужуражылгаларывысты Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин-биле чоокку үеларде ужуражып, чугаалажырыңа белеткел ажылдары кылдыр көрүп турар бис. Чүге дээрге бистиң республиканың байдалын баштай Президентиниң чаъсыгазының адаанда турар удуртукчуларга таныштырып алырын чугула деп санап турар бис. Оон соонда Президентиниң боду-биле чугаалажыр бис деп, Ш. Д. Ооржак ужуражылганың түннелинде дыңнаткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ААЛДАН КЕЛИР

Кызыл хоорайда өөренип турар студентилерниң, сургуулдарның социал камгалалынче, оларның амыдыралын өөренип көрүп, дуза көргүзериниче, аъш-чем-биле хандырарынче кичээнгейни районнар сөөлгү үеде салып эгелээн болгаш дес-дараалаштыр кээп турар. Бай-Тайга районнуң удуртукчулары март 23-те Кызылга чедип келгеш, дээди, орта-мак өөренилге черлериниң студентилери, сургуулдары-биле ужуражырлар.

Улус депутаттарының Бай-Тайга район Советиниң күүскомунуң удуртукчу даргалары, культура килдизиниң ажылдакчылары Бай-Тайга чурттуг студентилер-биле ужуражылга кежээзин март 25-те республиканың Улусчу чогаадылга бажыңынга эртирер. Чыылганнар-биле ужуражып чугаалашкан соонда, аъш-чем аймаан чиик өртектерге садып, чамдык дузаны көргүзер. Ол ышкаш районнуң боттывынгыр артистери солун, байлаң программалыг концертти база бараалгадыр. Бай-Тайга райкүүскомнуң чамдык төлээлери Кызылга келгеш, студентилерниң дамзызын тургускан.

Районнар бүрүзүнүң боттарының өөренип турар студентилеринге, сургуулдарынга рынок үезинин берге байдалында аъш-чем болгаш акша-төгерик-биле дузалап турарынга өөрүүр апаар. Ынчанмас болза, аъш-чем, чунар-бажың, баш таартыр чер, кино, концерт, орук өртээ хемчээл чок өскен. Ынчангаш студентилерге бүгү талалыг дуза херек. Бай-Тайгажыларның оон дарый кайы районнуң келири амдыызында билдинмес. Оон-тогдаалыг, аъш-чемниг аалдан келир Бай-Тайга районнуң төлээлери ол чер чурттуг студентилер мавап турар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Бөмбүрзектиң суралы

ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарының камгалал министри Ричард Чейни Израильдин камгалал министри Моше Аренске «разведка медээнин» көргүскен. Ол медээни баугаар алырга ракеталарга удур «Патриот» деп ракеталарны бүдүрериниң эң чаа америк технологиязын Израиль моон мурунда Кыдат Улус Республикага чаңызы-биле дамчыдып берген болган.

НЬЮ-ЙОРК. Ливияга хамаарыштыр кызыгаарлаар хемчеглерни ап чорудар дугайында резолюция төлевилелин Каттышкан Нацилар Организациязының Айыл чок чорук ковулелинде чугаалажып коору-биле Англия, Франция болгаш АКШ киргеш. Агаарга хөй пассажирлерниг чораан ийи самолеттуг чазыгган чылчаганы — Ливияның бүрүүзү, товарлаарга, ук самолеттарны Ливияның шпионнары чазылдырган деп, АКШ, Англия, Франция чаразып турар. Моон соңгаар Ливияга самолеттарны болгаш оларның курлавыр кезектерни сагарын бүрүн хорууруп резолюция төлевилелинде айыткан.

БУЭНОС-АЙРЕС. Израильдин элчин черинин базыны Аргентинаның найысылалы Буэнос-Айрес хоорайның мырынай товуунге турган. Ол бажыңга чоокта чаа күштүг частыышкын болган түннелинде ол барык бүрүн чаутказтынган. Буступ дүшкен бажыңныг чанында турган хөй автомашиналар база үреген болгаш өртенген. Частыышкын болган соолунде израиль элчин черинин бажыңының чоок-кавызында бажыңнар база үреген. Өртенген: аажа чер шимчаашкини болгаш ышкаш сагынаарар. Баш бүрүнгаар саначын баугаар алырга, он кижи өлген, чус ажыг кижи балыглаанган. Израильдин элчин черинин бажыңын палестиннер буза тевискен магатчок деп. Аргентинаның президентизи Карлос Менем медеглээн. Палестиннер ол чазылдырыышкынны кылган дээр медээни аргентин эргe-чагырга-лар Израильдин президентизинден алган деп. Аргентинаның президентизи демдеглээн.

ТОКИО. Рубльдин үезинин бединдер талазы-биле Госсиягa дузалаар айтырыгны Японилың чазаа хөөн чок көрүп турар. Чылдагаанындан чурттуг девискээр айтырының амга чедир шиитпирлеттинмазын деп, япон казахтың тускай төлээлекизи айыткан. Парлалга медээнин баугаар алырга. Японияның чазаа бо айтырыг талазы-биле шиитпирин амга чедир хүлээп албаан.

ЛУАНДА. Анголада Россияның элчин черинин чанында ортумак школа алыдаа турар. Оон директорун болгаш үш башкызын олардың чурттап турган бажыңнарындан Анголаның эргечагырганларының шиитпирин баугаар үнүп сыныыпкан. Орус ортумак школаның директору Вячеслав Ковалёвтуң чугаазын баугаар алырга, ол бажыңнарга орустар эвес, а Болгарияның хамаатылары чурттаар ужуулуг деп. Анголаның эргечагырга төлээлекилери медеглээн.

Анголада Россияның элчин черинин чанында амгы орус ортумак школаны базыңын Анголаның баштайгы президентизи Агостиньо Нето 70 чылдарда совет инженерлерге белек кылыр берген турган.

ВАШИНГТОН. Хамаарышкан күрүнелер демнежилгенин чурттарындан бедик мергежилдиг эртемденнерни АКШ-че чалап эвилеттир дугайында айтырыгны америк конгресстың даштыкы херектер талазы-биле сенат комитединде чугаалажып эгелээн. Эрткен чылын санларап дүшкен Совет Эвилеттинин эртемденнери өске чурттарга азыр дилеп чеде бергеш, ол чурттарга ядролуг чепсекти бүдүрериге дузалай бөөрүнин айыылы тургустунуп келген деп, америк конгресстың сенат вежигүннери сеткил дүвүрээшкин-биле демдеглээн.

СЕУЛ. Россия Федерациязының даштыкы херектер министри Андрей Козырев биле Корей Республиканың даштыкы херектер министри Ли Сан Ок олар чугаалажыышкыннар доозалган соолунде журналистерге медеглел кылган. Ийи чурттуң даштыкы политиктиг ведомстволарының удуртукчулары чугаалажыышкынар түннелдериге хамаарыштыр сеткил ханызынын илергейлээн. Бо чылдың сентябрьда Россия Федерациязының Президентиниң Борис Ельцин Корей Республикага албанның адын ооруунун аайы-биле келирин министрлер ыңнаткан. Россия Федерациязының болгаш Корей Республиканың арагынга найыралдыг болгаш азы ажылдажылга дугайында керээге ат сатыры көргүзүнгенин ийи чурттарының даштыкы херектер министрлери айытты.

ТЕЛЬ-АГИВ. Израиль шаарының Иерусалимге хүндүлелин үнелиг чүүлдериниң чепсектиг дээрбечин киирип чоокта чаа оорлап алганын хүрээ ламазы дүне көрүп каан. Оор дээрбечини лама тударын оралдашкан. Ынчалзажок пистолет биле чепсегленген оор дезе берген. Полицейжилер оор дээрбечини сүрүп эгелээн, ол четтирбейн барган. Холунга туулуп чораан хааржакты дескен оор октапкан. Хааржактың иштинде чораан эн үнелиг чүүл — алтын-биле навстап кылган кинжал биже болган.

ТОКИО. Премьер-министр баштаан Японияның амгы чазаа соңгуулларының хүндүтелин болгаш бүзүрелин илдеге-не чидирип эгелээн дугайында хөй-ниитиниң санал-оналын алганының түннелдери хереченлер турар. Хөй-ниитиниң санал-оналын алырын Эн-эй-кей телекомпания организастаан. Премьер-министр Киити Миядзава баштаан Японияның чазаан санал-онал алыышкынынга киришкен соңгуулларының чүгле 20 хүүзү деткип турар. Чазактың политиктиг бүрүү шаан турарларының саны бо чылдың мартта 60 хүү ке-дир ковуттаан.

(РосИТА-СЧТА)

«Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» хүндүлүг атты И. И. Лопсанга, Н. К. Наксылга тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Театр уран чүүдүнүң талазы-биле ачы-хавыяазы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Ирина Ивановна Лопсанга — Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрының кол режиссёру;

Надежда Кууларовна Наксылга — Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрының артизи.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың март 12.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле культура ажылдакчыларын шаннаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Культура албан черлеринге хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаары болза:

Энгин-оол Айдынович Монгушту — «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының клубунуң директору;

Алдын-оол Саинович Сатты — Тыва Республиканың Культура министерствозунуң контроль-ревизия килдизинин начальниги;

Ачаймаа Салчаковна Таргынны — Бай-Тайга районнуң төп библиотеказының улуг библиотекарь.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың март 13.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле Д. Л. Ондарны, Ю. Н. Хлыбовту, С. Ч. Кууларны шаннаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Республиканың улус ажылагыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаары болза:

Сорулга Чамыяновна Куулары — Тыва Республиканың Дээди Советиниң Секретариатының кол специализи;

Дыртый-оол Лодайович Ондарны — К. Маркс аттыг совхозтуң специализи, Сут-Хөл район;

Юрий Николаевич Хлыбовту — Тыва Республиканың Экономика талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың март 12.

«Тыва АССР-ниң эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Эртем-педагогика ажылчорудулгаының болгаш кадрлар белеткелинин талазы-биле ачы-хавыяазы дээш «Тыва АССР-ниң эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Валерий Григорьевич Бедиевке — Россия Федерациязының ИХМ-ниң Истелгениң дээди школазының кеземче эрге-хоойлу кафедразының начальниги;

Юрий Петрович Еременкога — Россия Федерациязының ИХМ-ниң Истелгениң Дээди школазының эртем ажылының талазы-биле начальпигинин оралакчызы;

Александр Александрович Закатовка — Россия Федерациязының ИХМ-ниң Истелгениң дээди школазының криминалистика кафедразының начальниги;

Доржу Сенгилович Куулга — күрүнеин Кызылда педагогика институдунуң тыва дыл болгаш литература кафедразының доцентизи.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың март 13.

«Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Культура талазы-биле ачы-хавыяазы дээш «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Людмила Владимировна Волошинага — Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрының гримёру;

Галина Николаевна Родинага — Чөөн Сибирьниң күрүнеин культура институдунуң культура чыдыышкын ажылының факультетинин бот-өөредилге салбырының деканы;

Лира Даириевна Даниловага — Улан-Удэниг хореография училищезинин концертмейстери, хөгжүм башкызы;

Борис Салчакович Чамбытка — улус депутаттарының Бай-Тайга район Советиниң күүскомунуң культура килдизинин улуг методизи.

Екатерина Маркеловна Наважыыхка — Кызыл хоорайның төп-түткен библиотека системазының директору;

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың март 12.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле Россия Федерациязының ИХМ-ниң Истелгениң дээди школазын шаннаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Республиканың иштики херектер органнарынга мергежилдиг кадрларны белеткээрингe школа коллективинин киргеш улуг үлүү дээш Россия Федерациязының ИХМ-ниң Истелгениң дээди школазын Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаар.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың март 13.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле Л. М. Репкинни, А. Р. Тоцкийни шаннаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Республиканың иштики херектер органнарынга мергежилдиг кадрларны белеткээр талазы-биле хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаннаары болза:

Леонид Михайлович Репкинни — Россия Федерациязының ИХМ-ниң Истелгениң дээди школазының эксперт-криминалистер белеткээр факультетинин начальниги;

Анатолий Романович Тоцкийни — Россия Федерациязының ИХМ-ниң Истелгениң дээди школазының начальниги.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың март 13.

«Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи» хүндүлүг атты Д. Н. Оюнга, Б. М. Чикчитке тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Санитар-эпидемиология хөрээн хөгжүдеринге болгаш сайзырааргайжыдарынга ачы-хавыяазы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Дыртыына Намдаковна Оюнга — күрүнеин санитар-эпидемиология хайгааралының Кызыл хоорайда төвүнүң эпидемиология килдизинин эргелекчизи;

Биченей Монгушевна Чикчитке — күрүнеин санитар-эпидемиология хайгааралының Барыын-Хемчик районда төвүнүң кол эмчизи.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың март 12.

Советтер: оларның шиитпирлээр айтырыглары

ЧҮГЛЕ БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

Чаа-Хөл район тургустунгандан бээр чүгле ийи ай эрткен. Бо үениң дургузунда чаа районда эвээш эвес чүүлдер кылдыңган, ам-даа шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй. Чаа-Хөл райкүүскомунуң даргазы К. Д. Биче-оолга бистин корреспондентивис ужурашкаш, элээн каш айтырыгларны салган.

— Чаа тургустунган районда байдалдың дугайында солуннуң номчукчуларынга таныштырып көрүңерем, Камбаа Дамчатович.

— Чаа район тургустунган эвес, үжен чыл эрткенде. Чаа-Хөл район катап тургустунган деп чугаалаар болаан мен. Чаа-Хөл районну катап тургуттар дугайында Чаа-Хөл, Ак-Туруг, Кызыл-Даг көдээ Советтериниң чүрттакчыларының өгелээшкинин болгаш дилээн рынок экономиказыныө шилчип турар бо берге үеде улуг деткимчени коргузуп шиитпирлээн Тыва Республиканың улус депутаттарынга, чазак кежигүннеринге. Министрлер Чөвулелиниң удуртулгазынга, министерстволар болгаш ведомстволар удуртукчуларынга районнуң чүрттакчыларының өмүнээнинден бо солуниу дамчыштыр өөрүп четтиргенивисти өлеп тур мен. Ол үеде район эргелелиниң бүгү структуразы турган болгай. Тодаргайларга, колхозтар, МТС, үлетпүр будурулгелери, садыг, тудуг организациялары, улус өередилгезиниң, кадык камгалалының, культураның албан черлери ажылдап турган.

Районну дужүрген соонда, үжен чыл эрткенде оон девискээрниге турган ажыл-агыйлар экономика талазы-биле кошкаан, орулга чок ажылдан келген. Ол үеде ажылдап турган доочуннар ам-даа бистин аравыста чүрттап чоруурлар, олар районуң ажыл-агыйын катап тургузар талазы-биле Советтерге дузалап, сүмелерин киирип турарлар.

Районнуң бүгү организастыг болгаш техниктиг ажылын кылыры, Чаа-Хөл суурнуң будурулгелериниң, организацияларының одалга системазын катап тургузары-биле өгелээн. Чүге дээрге район төвүнүң одалга системазы үреген. Республиканың министерстволарының, хандырылга организацияларының, Улуг-Хем районнуң удуртукчулары ону кылырынга биске дүрген болгаш улуг дузаны чедиргеи. «Найырал» совхозтун, Чаа-Хөл ортумак школазының, өмнелгенин, районнуң хереглекчилер ниитилелиниң болгаш өске-даа коллективтериниң удуртукчулары, ажылчыннары одалга системазын кылырынга биче-эвес үлүүн киргеи. Ында ам-даа чедир кылдынмаан үүлдер бар.

Баштайгы үеде мындыг бергелер турган-даа болза, районгу катап тургузарынга хамаарышкан айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээр дээш болдунар хемчегларни алган бис. Район Советниң бирги организациялыг сессиязын эрттиргеш, күүсекчи комитетти тургускан, күүскомунуң килдистерниң эргелекчилерин бадылаан. Республиканың Кадык камгалал министерствозунуң болгаш респотребсоюзтуң удуртулгазының шалыпкын ажылчорудулгазының ачызында районнуң кижи эмнелгезин, районнуң хереглекчилер ниитилелин тургузуп, организастыг ажылдарны чоруткан бис.

Амгы үеде районда чер реформазының комитеди, удуруг инспекциязы, чонну ажылга хаара тудар төп ажылдан турар. Чүтүла хереглеттиниер объектилерни тудар болгаш эде кылырының планы кылган, орта чарыгдаар акша-көөскинин айтырыы шиитпирлеттинген. Мергежилдиг тудуг кадрларын белеткээри чүтүла болуп турар. Район бюджезин апрель 1-деи өгелеп Улуг-Хем райондан ангылаары көрүнгеи.

Кыска үениң дургузунда кадрлар-биле чегчелээшкинин долузу-биле шиитпирлеп ап шыдаваан бис. Оон үламындан чаа тургустунган административиг-девискээр долузу-биле ажылдавайн турар. Кызыл, районнар-биле болгаш район иштинде телефон, телеграф харылзаазының четпези биче эвес бергелерге таварыштырып турар. Ону эжижидериниң хемчегларын ажылдап кылгандаа болза, амдыызында чүүдаа кылдынмаан.

— Чаа тургустунуп турар район болганда бергелер эвээш эвес болуру билингир, ындыгдаа болза, районнуң бүгү будурулгелери, организациялары, совхозтары долу күүжү-биле ажылдап турган, чүрттакчы чоңунуң ажылдаарынга, амыдыран-чүрттаарынга таарымчалыг байдалды тургузары, ааш-чем-биле хандырары чүтүла үүл ол деп билир мен. Ылангыя часкы тарылга удаваас өгелээр. Часкы хүн чылды чемгерер дижир болгай. Аваа белеткел кайы хире чоруп турарыл?

— Районнуң ажыл-ишчилериниң мурнунда эв-не харыысалгалыг үе келген. Мал кыштаглаашкынын чедишкининг доозары, часкы хову ажылдарын агротехниктиг чүрүмнар өзугаар чорудары аваа хамааржыр. Мал ажылында элээн бергедээшкиннер бар, мал чемнери төөрүнүн хырында келген, ону садып, тыл алырының хемчеглерин ап турар. Совхозтарны эде организастаарының белеткели өгелээн. Бүгү бригадаларга, фермаларга хураллар эткен, тургузукчу конференцияларны эрттиргени дугурушкан. «Ак-Туруг», «Найырал» совхозтар чажар үрезиннерин урул алган. Арат ажыл-агыйларга, хуу кижилерге тараа культураларының, картофельдин, погаалларның үрезиннери херек. Ону тыварын, садып алырын райкүүскомунуң кедээ ажыл-агый килдизи организастаар. Часкы хову ажылдарынга киржир техниканың септелгезин чорудуп турар. Ниитилеп-биле алырга, часкы тарылгага белеткел чоруп турар, түннелдери кандыг болурун кузуп көре бээр бис.

— Улус депутаттарының район Советинин күүскомун тургускан-дыр. Район Советин ангы тургузар бе, ону канчаар шиитпирлээнил?

— Улус депутаттарының район Совети 15 депутаттан тургустунган. Олар болза Ак-Туруг, Кызыл-Даг, Чаа-Хөл көдээ Советтериниен Улуг-Хем район Советинге соңгуткан депутаттар-дыр. Район Советинин бирги сессиязында хөөлгу үндүрер болгаш күүсекчи органларны ангылаарын шиитпирлээн. Ам-даа районда район Советинин удуртулгазын соңгуваан.

— Чаа-Хөл районнуң элээн хөй чүрттакчылары-биле чугаалажырга, чаа тургустунган районнуң удуртур черлериниде чоокка чедир-ле партия ажылдакчылары чораан, ажыл чок турган кижилер ажылдап кирген дээр бодалдарны илередип турар-дыр. Шак ындыг бадыткал үндезиниг бе, ону канзыгыл, Камбаа Дамчатович?

— Ында кандыг-даа үндезин чок деп дорт чугаалаар херек, ол дээрге даап бодаашкындыр. Районнуң удуртулгазында ам дээрезинде соңгуткан кижилериин арасында чүгле мен партия ажылдакчызы чораан мен. Бирээде, чаңгыс хүнде ажыл чок турбаан мен, ажылдап турдум, ийиде, районнуң чүрттакчыларының боттарының дилээн ёзугаар мында ажылдап келдим. Бир эвес партия ажылдакчылары чораан кижилер районнуң удуртур-баштаар черлеринге ажылдай-даа берген болза, ында багай чүве чок деп хуумда бодаар мен. Оларның арасында ажыл-агыйны эки билир, эртем-билиглиг, үсүн өгелеп ыдаар харыысалгалыг кижилер эвээш эвес-ле болгай.

Таан-оол ХЕРТЕК
чугаалашкан.

«МОЛОДЕЖЬ ТУВЫ» СОЛУНГА ДУЗА—БОДУҢАРГА АЖЫК-ОЛЧА

Ук солун «Супершанс» (эң улуг арга дээн уткалыг) деп аттыг викториналы чарлаан. Оон шупту 30 айтырыгларынга харылаашы, оларның дугаарларын тыптар болзунарза, 50 мун рубльди ойнап ап болур. Оон ангыда 500-тен 20 мун чедир элээн хөй шанналдар база бар. «Артекке» дыштанып арганы бээр путёвкалар база-ла шаннал болур.

Жюриниң составында ат-сураглыг, ак сеткилдиг кижилер кирген.

Чогум викторинаны канчаар ойнаарыл, шанналдарны кандыг таварылгаларда бээрин март 20-де үнген № 7 «Молодежь Тувы» солундан билип алыр силер.

Солун-даа моон ынай мандып амыдыразын, силер-даа шанналга чедип көрүңер.

(Бистиң корр.).

КАРА-ХӨЛДҮҢ САЛЫМ-ЧОЛУ

Аренда, кооператив, арат ажыл-агыйы, хуужудулга, ажыл-хереглеп саналдар, дугуржулгалар, чаа-чаа бодалдар, ишчи хөделиишкиннер, хөй акша орулганыг болуру, бай шыдалдыг чүрттаары... Ам канчаар амыдыраарыл? Бир талазында орук ажык, а өскезинде мунгаш бооп болур үе.

Ынаар бир ыракта ыдыг черде кодээ суурда имистелчек деп чырыында чүрттап чоруур бөдүүн ишчи кижилер, кадарсылар, малчынар, эмчилер, башкылар, аныяктар, чаштар сөолгу айтырытның харыызын дозааштырып болап, карак чивеш аразында өскерилгелер хөме кээр үеде ол бүзүренчиг эвес-тир бе? Кара-Хөл, Бай-Тайга район. Оон чүрттакчылары колхоз үезиниден өгелээш, «Ильичниң чырыткызын» идегелбиле манавышаан. Амдыызында, чаагай үелер келгиже, пивельнг шимчедикчи кужу-биле хүн бүрүде өртен 2 шак, кежаа 5-6 шак дүргүзүнда электри чырыын көөр аргежиктиглер. Кайы хире-дир?

Эпти-ле Кара-Хөлге келген азы барган кижилер оон каас чаражын, байлак бойдүүн, эвилеп-эллек чоңун магазин-кайган, мактаалыг ыры-шулук дээш чеже хогаалды тураскаатпаан дээр. Ол маргыш чок, чөптүг-даа. А ол «бөдүүн ишчи кижилер» деп аваарывыс дозур характарлыг, долбанныг, хаактарлыг, дозукаан хүрен шырайлыг ажыл-ишчи, эрес-кежээ чер-чүрттүгларывыс канчаар амыдырап чоруурул? Кара-Хөлдүң калыгызын, ам-чекин, кат-чимизин сүрап, арыг агаарын, кайгамтык хөлдеринге дыштаныксаан күзелге четтиргеш, чеже кижи ынаар четпеп дээрил? Аалчы дээрге аалчы болгай, киргеш, дедир үне бээр, келгеш, дедир чана бээр. Чазак баштакчылары, удуртукчулар, даргалар аваа барбаан дээр ужур зок. Ылаңгыя депутатка азы эрге-дужаалга депшидер мурнунда бүүн кампания өгелээр-ле болгай. Кандыг-даа кижи келген аалчының сеткилин өөртүп, чеминин дозжизин белгеп, черинин каазын, байлаан коргузуп, хүндүлеп аткарар-ла болгай. Ол чаагай чанчылды кара-холчулер коончуг сагыыр. Аалга чаңгыс катап келде-келир хүндүлүг аалчыга (артында-ла улуг дарга) канчаан ол-бо деп ведер-четпезин сураар боор, чайгаар аайлажы бээр он, адерзин келген бистин чер чүрттүг даргаларывыс чугаалаар-ла ыйпаан, билбес эвес деп хөөкүй хөй-ле чөп сеткилдиг олуруп каар. Сургакчы даргалар изиг ханнап, ак чемнин дозжизи-биле аштанып-чемненгеш, аннап, балыктап дыштанып алгаш, (айлыг чораан болза), өскүнин кижилерни доктаалсаавыр-биле хей-аът киирип, бурунгаар-ла, бурунгаар деп кыйгы салгаш, аттаныл чана бээр.

Ийе, харын, ує-шаг, сайыыр-ал бурунгаалап-ла орар чүве, а хөөкүй кодээ арат канчаар бурунгаарлаарывыс айлын тыпкайн, агым аайы-биле «бурунгаар» салдап-ла орар... Кадарчы, малчын турлагларда шаглагының чамырык чадырларын, кыштада бора-кидис борбак оттарын, тар кажааларны бергеш, кайы шагда келгим, каш ыыл бурунгаар азы чылып калган черде, үеде келдим деп аайын тыпкайн бээр сен. Электри чырыы, чунар-бажыы, ырык, чылыг бажынар, делгем, улуг хой, хураган тудар кажаалар кайдал деп, айтырыг оскүндүра берзе, НЛО-зан (дээрден) хүжүп келбеин ирги бе бо деп, варалыгга онаажы берзинзе хөөнү сен. Ынчалза-даа индыг чүве кайда боор, боттарывыс мунганзывысса мерувус-ле ол деп чүвени чеп сеткилдиг кадарчы аянын таңда

Хуужудулга айтырыы

КОЛ АРГАЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

Акционер пиитилелдиг оларны тургузар чурумчуун дугайында саавырга дуушүүр тургузар. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң бүгү ашчу-хөреңгизиниң түүнүне дуушүүр үмүлүрген акцияларны садып тургаш, хуужудулганы чорудар.

Тургузукчузу — күрүнениң болгаш муниципалитет эт-хөреңгилерин эргелеп башкарар талазы-биле комитеттер болур. Акцияларның садыгжизы — эт-хөреңгилер фондузу. (Республиканың пиитилелдиг фонд тургустунган).

Акционер пиитилелдиг комитеттериниң күш-ажылчы коллективтериниң удуртукчузунуң, коллективниң кежигүннериниң болгаш өске-даа кижилериниң күзели-биле тургузуп болур (бөлүмнер, эргелер-чагырганың оргаанары болгаш өскелер-даа).

Ажык акционер пиитилелдиг акцияларын күзелдиг кандыг-даа кижилерге садып болур. Устав фондузу — 100 мың рубльден эвээш эвес болур ужурлуг. Хаалгыг пиитилелге акцияларны боттарынга ажылдакчыларынга болгаш оларның төрелдериге садып болур.

Устав фондузу — 10 мың рубльден эвээш эвес болур ужурлуг.

Акционер пиитилелдиг хуралы шупту кежигүннери киришкенге күштүг болур. Акциялар 2 хевирлиг болур: бөдүүн, чингелделиг. Акцияның эн бичии поминалы (айытқан өртээ) 10 рубль. Устав фондузунуң 10 хуузу чедир болза, чингелделиг болур ужурлуг:

а) Бүдүрүлгениң ажылдакчыларының ат кырында артык эргелериг акцияларны хары угда халас бээр, оларның хемчээли акционер пиитилелдиг устав капиталының 25 хире хуузу болур, ынчалза-даа ол чаңгыс ажылдакчыга онаштыр айда ажылдап алырының эн эвээш 10 хемчээлдериниң ашпас болур ужурлуг: (410 руб × 20 = 8200 руб.).

Ук акцияларны күш-ажылчы коллективтиң пиитилелиниң хуралының шиитпирин өзүгаар үлөөр.

б) Мурнундагы ажылынче эглип кээп болур эргелиг пенсионерлерни болгаш өске-даа ыңдыг кижилерни киириштир бүдүрүлге ажылдакчыларына доктааткан өртээдей 30 хуу чингелделиг анаа акцияларны садар болгаш 1 чыл хуусаалыг өзек-хезектеп төлөөр арганы бээр. Күш-ажылчы коллективтериниң бүгү кежигүннеринге садар акцияларының ыңдыг пакединиң доктааттынган өртээ устав капиталының 10 хуузундан ашпас болгаш бир ажылдакчыга онаштыр айда ажылдап алырының эн эвээш 6 хемчээлдериниңден ашпас болур ужурлуг: (410×6 = = 2460 руб.).

Оон-биле кады баштайгы киирилде дадыварының түүнү акциялардың доктааттынган өртээнің 20 хуузундан эвээш эвес болур.

Доктаадып каан түүнден эгы акцияларны ажылдакчылар пиитилерге өзүгаар аукционга азы үнелиг саазынар ыңнокуудан садып ап болур.

в) Чингелделиг кылдыр садып алган азы халас алган акцияларын ажылдакчыларның садарынга кызыгаарлаашкын кылбас.

г) Күрүнениң азы Советтериниң болуп турар үнелиг саазынарының ыңнокуунче акцияларны садарда сатканындан кирген ашканың 10 хуузун бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының хуужудулга талазы-биле агар саннарынче киир саазар. Хуужудул-турар бүдүрүлгениң (салбырының) данзыда турар ажылдакчыларының үштүн бир кезиниден эвээш эвезин каттыштырып турар эт-төөгилге акционер пиитилели (арендалаан эт-хөреңгиниң садып ап турарындан ангыда) садып ап турар эт-хөреңгиниң садар өртээнің 30 хуузун чингелдир база оны 1 чыл дургузунда кезек-кезектеп төлөп болур.

д) Бодунуң бүдүрүлгезин (салбырын) садып турарларның саныне кирбээн ажылдакчыларга бүдүрүлгениң (салбырының) садар өртээнің 10 хуузун төлөп бээр. Ол база моон (410×6 = 2460 руб.) ашпас болур ужурлуг.

Ол акшаны бүдүрүлге ажылдакчыларының пиитилериниң хуралының шиитпирин өзүгаар үлөөр. Хуужуткан бүдүрүлгелериниң администрациязы албан-дужаалдыг кижилериге, оларның чардыңган керээлериниң негелдерилерге дуушүүр, ук бүдүрүлгени эде кылгаш, акционер пиитилелиниң акциязын садып алыр эргени (опцион) бээр, ону устав капиталының 5 хуузу хемчээлге доктааттынган өртээн барымдаалан бээр.

Бүдүрүлгелерге хуужудулга фондулары тургузуп болур. 1992 чылдың январь 1-нин байдалы-биле бүдүрүлгелериниң экономиктиг идиг бериишкин фондузунуң (ЭИБФ) 50 хуузундан болгаш хөрек кырында алган арыг орулганың 10 хуузундан артык алган акшаөреңгилерни бүдүрүлгениң хуужудулга фондузун тургузарынче ажылдап болур.

Хуужудулга талазы-биле хууда агар саннарже шиитпирде чаңгыс ажылдакчыга онаштыр айда ажылдап алырының эн эвээш 10 хемчээлдерден хөй эвести шиитпирдер (410×10 = 4100 руб.).

Чингелделиг акцияларның бөдүүн акциялардан ылгалы:

1. Дивидентилиниң хуузу) үстүү хемчээлге доктааткан турар ужурлуг.

2. Ол акцияларның эдилекчилери акционерлиг пиитилелдиг башкарарынга кириштес, бадылаашкын чок.

3. Банкрот болу берген таварылгада, акцияларның эдилекчилериге бир дугаарында төлөп бээр.

Баштыкида ыңдыг акцияларны пиитилелдиг башкарыкчылары садып ап турар, бистиинде — пенсионерлерге берип турар.

Наталья МОНГУШ.

Республиканың Эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң экономиктиг чөвүлеккизи.

Школа болгаш амыдырал

АЖЫК ЧУГАА БОЛГАН

Чоон Хемчик райониның школаларының, уруглар аз-баан черлериниң ажылдакчылары амгы байдалдарда кижизидилге айтырыышка хаваарыштыр чугаа кылдыр-биле Чадаана хоорайның № 3 школазынга чоокта чаа чыг-лың келгеннер.

Башкыларның мурнунда айтырыглар эвээш эвес. Чижээ, кижизидилге ажылы-дыр, кандыг угланышкын-биле чорутса дээштиг болуруп, таптаашкын үеэнде таныаланың программага өрениң калган чанчылыыстан канчап адырлың адыры. Өг-бүле школа хөй-ниитиг организацияларының ажалы-да ажылдың хевирлерин чаартырының дугайында айтырыглар-дыр. Районнуң улус өредилге киларының эргелекчизи Т. Ш. Сарыглар «төгерик столдуң» ажылын тура, ол чүүлдерге доктаап, танылбыр кылган. Оон соонда хоорайның 3 дугаарлыг школазының өредилге эргелекчизи Сайын Монгуш сөс алган, башкылар коллективиниң ажыл-чорудулгазының кол угланышкыннарын таныштырган, хоорайның бүдүрүлге черлериниң, хөй-ниитиг организацияларының школалар-биле кошкан харызаалыг боор турарын коннуг четпес деп санаан. Тыва улустуң саагай чанчылдарының берге бо үеле эргежок чугулазын, ынчангаш ону нептерелиниче чугула кичээнгейин утландырып турарын Хорум-Даг школазының эге класс башкызы Людмила Сарыглар чугаалаан.

Бажын-Алаак ортумак школазының классын башкаар ажылдар организаторызы Анатолий Ондар уруглариың күш-ажыл кижизидилгезиниче школада канчаар кичээнгей салып турарын, ынчалдаарынга деги ажылдап турарын, школаның бодунда саанчыларны, трактористер-машинистерни белеттеп турарын чугаалаан. Оон-биле кады ол социал педагогларының ажылы-биле чыылганнарны таныштырган.

Кодээ Совет ажылдакчылары депутаттар-биле кады зугурамзаганы чедип ап, суурнуң албан черлерин школаның класс бүрүзүге быжыглап, кады ажылдап эгелей бергенин бала кежээлерин хуваалда бөгүаар ала-нелер доттирип турарын Тере-Хөл школазының директору Л. Б. Сат дыңнатхан. № 1 школаның организакчызы Людмила Монгуш даразында чүүлдерни чугаалаан улуг назылыг бала күш-ажылдың кижилерин хүндүлеери, оларны тоон дыңнаары мөзүлүг кижиниң шынарлары болур, ону район музейи, «Салгал» клуб замчыштыр чедип алып дээш канчаар ажылдап турарын чыылганнарга таныштырган.

Санал-оналлар эвээш эвес болган. Бо «төгерик столга» башкылардан ангыда, күш-ажылдың хоочуннары башкылар, албан-хаакчылар: В. Б. Узек, О. А. Монгуш, Л. С. Монгуш, Т. Т. Ооржак болгаш оскелер-даа чугаалашкан айтырыгга хамаарыштыр үеэнде санал-оналың бергеннер.

Олег ШҮКНЕЙ.

Районнуң улус өредилге киларының парлалга бөлүүнүң кежигүү.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРЛЕРИНГЕ ЧЕТКЕННЕР

Школа доозар уруглар-ның келир үеэзин бозап, оларның кайы өредилге черинге өреннирп шилип алырына дузалаар сонуургабиле Кызылдың башчы институтунуң деканы Т. Т. Мурачтың удуртулгазы-биле Элегес ортумак школазының өреникчилери институтка валган четкен.

Аңаа оларны башкылар кичээнгей-биле хүлээп алганнар. Институттуң дыл болгаш чогаал кафедразының башкылары база студентилер-биле өреникчилер ужурашкан. Аалчылар оон аңаа өреним кирериниге хамаарыштыр билип алыры эргежок чугула чүүлдерни билип алганнар. Студентилерни эртем-биле-биле чепсеткен турар башкылар дугайында өреникчилер хөй-билип ап, дыңнааннар. А студентилер рынок үеэнде студент амыдыралдың нарын талаларын чугаалааннар.

Оон соонда школачылар башкы училищезинге келгеннер. Өреникчилер оон чоокткан, политехникти институтка, кодээ ажылагый техникумунга, агроуниверситет филиалынга барганын аажок сонуургал-биле чугаалаалып турарлар. Школа доозар оолдар, уруглар ол өредилге черлериниң дугайында билип алганнар. А эмчи училищезинге чеде бээрге, укуражылгага белен эвезин дыңнаып, хүлээп албаан. Уруглары тоон көрбейн барганы, ажылы-биле чугаалаарга, эпчок болган.

Надежда ОЮН.

Башкы.

Таңды район.

ЧАЗЫЙ УЖУДУКЧУ

Ужудукчу А. Давилин чаңгыс рейстен муң ажыг рубльди бодунга шиңгээдип алган

Черле канчап бардывыс, эргим чонум! Эмин эртпеч өөтектерге, экономиктиг болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериге боой туттуруп, бүгү-ле чүвеге молчудуптер, хоойлуга удур үүлгедиглерни көре, биле тура-ла, билбээннеп эртиритпер апардывыс. Бо бүгүнү чүге-ле херекке албайн баар бис?

Районнар аразында чоруп турар автобуставга албан-херээвис, үүлевис бүдүрүп алыр дээш, бо-ла олурусталар болгай бис. Ол чоруп турган, пассажирлерден акшаны ап алган, билет бербес чолаачыларны бистерниң кайыысда-даа көрүп мага хаңган бис. Ону чажыргаш-даа канчаар. Чопшулувус ажылыг эвес, автобус чолаачыларына акшаны сунуп кааш, билет негээр эвес бис. Ужуру ыңдыг чүве-ле ыңнаан дижир ышкажыгай бис. Амыдыран-чүрттаары бергедей берген амгы шагда акшакопеевисти ынчаар чашканнаарыыска кайын болур. Күрүне автобузунга бисти өөрткен болганда, бистиң төлөөн акшавыс кууннеге киреп ужурлуг эвес бе? Чолаачыларны оайдыып туруп бээриивиске, канчап-даа таарышпас-ла болгай. Мону думчуувуска кертип ап көрөөли.

Бак чанчыл башка халдаар дээн ышкаш, пассажирлерден билет өртээ алгаш, билет берваза бар дээр болза, частырыг черле турбас боор.

Билет өртээ улгатканын ажыглап алгаш, чамдык ужудукчулар пассажирлериң билет дээш төлөөн акшазын боттары кармактап, байын эгелээр чүве болза, ол ужудукчулар кыска үеним дургузунда миллионерлер болу бээри чугаажок.

Бо чылдың март 11-де бодум караам-биле көрген мындыг фактыны бадыткал кыдыр мында бижип олур мен. Албан ужурунда Монгун-Тайга районга командировкалап чораан, дедир Кызылче ужудар билет садып алгаш, самолётка олуруптум. Самолёт долу пассажирлер бар-даа болза, ужудар пассажирлерни олурарынче чалапты. Самолётка кирип келириивиске, 5 пассажир олур. Оларның үзү — аэропорт ажылдакчылары. Өйзин — Кызыл-Мажалык чүрттүг пассажирлер болду. Ам 18 кижи апардывыс. Ынчалзажок А. В. Давилин билет чок өйн херээжен пассажирин база немей олуртуптарга мыраан 20 кижи апарган бис. Ол өйн пассажирниң кижи бүрүзүнден 350 рубльди самолет иштинге ап алды. Кызылга ужудуп чедип келириивиске, Монгун-Тайгадан ужудуп келген өйн оолду А. Давилин бодунче кыйгырып аппаргаш, оларның кижи бүрүзүнден 460 рубльди ужудар пассажирлерни олурарынче чалапты. Самолётка кирип келириивиске, 5 пассажир олур. Оларның үзү — аэропорт ажылдакчылары. өйзин — Кызыл-Мажалык чүрттүг пассажирлер болду. Ам 18 кижи апардывыс. Ынчалзажок А. В. Давилин билет чок өйн херээжен пассажирин база немей олуртуптарга мыраан 20 кижи апарган бис. Ол өйн пассажирниң кижи бүрүзүнден 350 рубльди самолет иштинге ап алды. Кызылга ужудуп чедип келириивиске, Монгун-Тайгадан ужудуп келген өйн оолду А. Давилин бодунче кыйгырып аппаргаш, оларның кижи бүрүзүнден 460 рубльди база ап алды.

Чүвенин ужурун билип каапкаш, А. Давилинге чеде бергеш, дорт пассажирлен акша ап алгаш, билет чүге бербедиң, ол пассажирлерниң эдертин алгаш, аэропорт кассазынга баргаш, акшаны дужаагаш, билеттен бижидип бер, ынчаннас болзуңза, сеңден салдыннас мен дээрикке, ынчаар мен харын дээн чүве. Аэровокзалга кирип келириңге, демги ужудукчун-даа, пассажирлердаа чок болду. Кайтан каан мен. Аэропорттуң шагдаа салбырының начальнигинге четкеш, бо бүгүнү чугаалаап, оон адынга белдириишкин бижээш, акша берген пассажирлериң фамилиязын, адын, ажылдап турар черлерин айтып каан мен.

Чатыг-чиби ужудукчу А. В. Давилинге хамаарыштыр мээн бижээн белдириишкинимни Кызыл аэропортунда милиция салбыры сайгарып турар. Моон чогуур түнелди үндүрер боор дээрзинге идеген артым.

Моон соңгаар ыңай-бээр ужудар азы автобус-биле чоруур дээн пассажирлер акшаларны алыысак-чиксен кижилерге суунмайн, аэропорт азы автовокзал кассаларындан билеттен садып ап чорунар.

Хүлер-оол ХЕРТЕК.

Өөгүнүң балалчак арыннары

ЧАҢГЫС КАТАП ЧЕМГЕРГЕН БОЛЗУМЗА...

«Контрларның» баштайгы бөлүүнүң кижикчилериниң дугайында оларның дөргүл-төрелдери-даа, билир кижилеридаа база өске-даа кижилер элээн-не бижип келди. Ол баштайгы бөлүктүң 9 кижикчизиниң иштинден боолаттырган 7 кижиниң аразында мээн ачам Кара-Сал Пирилей дугайында бижээн кижи бо хүнге чедир ам-даа чок. Ийи чыл бурунгаар ачамның дугайында бижип көөрүп улустан дилеп, солунга бичии чүүл бижээн кижи мен. Кандыг-бир буянныг кижи бижиптер боор дээш амдыгаа чедир маңаа шаг болдум. Маңаа чадап каашы, ам бодум ачамның дугайында чамдык дыңнаан чүүлдеримни солунга бижиирин шиитпирледим.

Ачамны тудуп аппаарда, мен бичии турган болгаш огулуг-ла сагыжымга артып калган чүве чок. Ачамның дугайында чүгле авам биле чамдык төрелдеримни чугаазын дыңнаан мен. Ол ТАР-ның прокуроору турганын чоп билир.

Ачам 1905 чылда төрүттүнген, боолаттырып каарда, 33-ле харлыг турган. Авамның өзүнүң кады төрээн дуймаан Ооржак Бадан-оолдун улуг уруу Дүкүй угбам биле оон аалының иштиг Даваа Хүрен-оолович Ондар мээн авам Майыгаанны Барыын-Хемчиктен Кызылче ап алгаш, бажынынга тургузуп алган турган деп авам чугаалаар чүве. Авам угбазының бажынынга турган, мынган ачам Пирилей-биле таныжып, өг-бүле тудуп чүрттай бергем. Өске кижилер дег, олар баштайгы үеде кончуг аас-кежиктиг чүрттап турганын авам сөөлүнде бо-ла чугаалаар чүве. Ачам авамны лажок хүндүлээр чораан дээр. Черле ынчаш ачам биче сеткилдиг, бөдүүн кижи чораныш каш-даа кижиден дыңнаан мен.

Даваа Хүрен-оолович Ондар ачамның чолаачызы чораанын ол бодуу чугаалап орар. Ачамның бо кырган угба, чеченгей ам-даа Шагаан-Арыгда чүрттап чоруурлар. Репрессияның талавы ачамның чолаачызы турган ол Д. Х. Ондарны оон эртээн. Ону база «контр» кижи чолаачыны дээш, тудуп хоругдаваш, 25 чылга шииткеш чорудукан. 8 чылды үзе баяып чорда, ону агарткан. Оон соонда, нам кежигүнүнге ону артырып каан.

Кажан ачамны тудуп шииткеш, боолап каашканда, авам биле мени ачамның честези Саныштай төөгелиг ааг-биле Кызылдан Барыын-Хемчикке көжүрүп аппарган болган. Ол үзүн орукка хөй-хөй хонуктар иштинде канчаар хилиречектеннип чораан чедип келгенин чугаалап бергенде, авам каразының чажыя чодарынга өйлежир чораан.

Саныштай честем бистерни Хөнделеп аксында төрелдеринге эккеп каан. «Контрларны» дөргүл-төрели дээнде, чүгле өске кижилер эвес, а чамдык төрелдеривис бистен коргар, дедер турган деп, авам чугаалаар. Ону өзүн өзүп келгеш, бодум-даа билир мен. Чамдык төрелдериниң аалынга кире төөрге, аартыктаар, оон туржук, өөнден шуут үнүп чоруптар чораан. «Контр» деп сөстен чоп ынчаар коргар чораан. Авам мени эдертип алгаш, төрелдериниң-даа, өске-даа улустарның аразынга канчаар хилиречектеннип чорбаан дээр!

Авам амыдыралынга бергедээш ажылдаар дээрге, ажылга хүлээп албас. МЧАЭ-ге каш-даа катап кирер дээш дилег белдириишкин кирип шаг болган. Авамны угулчу хайгааралга тургузуп, өйлеп-өйлеп хмнал, байысаап турган чүве.

Бир мындыг таварылганы черле утпас мен. Харын-даа 1950 чылдар үеэнде безин авам-биле Хөнделеп аксынга чүрттап турувуста, Бижиктиг-Хая чанында Иштин-Шык деп черже доп-дораан көжер силер деп айтыышкын келген. Ужурдан эртер арга бар эвес. Базала төрелдеривис дуву-даазы-биле бисти ынаар көжүрүп каапкан. Аңаа элээн чүрттап турган бис. Бир эртен-ле оттуп кээримге, авам даа чок мындыг. Тудуп аппарганы ол боор деп болаан мен. Ам мени тудуп алыр боор дээш, кортканымны канчаар боор. Оон мында шыкта шыргай хараганнар аразынче бурт-ла дээш мен. Аңаа хүнү бадыр ыглап, коргуп олурда хүнээн болгай мен. Чүгле карангылай бээрге, ам өөмге чедип келгеш, удуп чыдым алдым. Орта удуп-даа чаңаан мен. Даң чырыы кээри билек, демги хараганнарымче база караш-ла дээн мен. Элээн болганда, авам бо кылаштап кел чор. Ыы-сыым-биле халыпладым. Хөөкүй авамның караа хапыгыр, база-ла ыы-сыызы аажок.

— «Албан черинге» аппаргаш, байысаап турдулар — дээш, ыызын тыртарын кызып, мээн бажым суйбан, чыттап кагды.— Кымга чүүү-даа ыыттава — дээ кагды.

Черле ынчаш авамның угулчу чагыыр чүвезин — чүүү-даа чугаалаваа дээр чораан. Оон башка мени база тудуп аппаар. Ынчангаш улус аразынга кирбейн, олардан хоорулчак, кымга чүүү-даа чугаалавас чордум. Оон күске чедир ол Иштин-Шыкка чүрттап турган, база-ла демги Хөнделеп аксында төрелдеривисче чорукан бис.

Меня школага өөредип алыр дээш, авам аажок кыынып чораан. Улустар бажынынга чажырып чүрттадып, аргадан турган, ыт боорда 2 классты доостуруп каан. Үшүү класска өөренирин дээш, Кызыл-Мажалыктың интернадынга арай боорда каарган. Интернат эргелекчизи Салчак Даваа деп башкы мени үргүлүү оон удур ойладыр турган. «Чаа бер, моон соңгаар бөөр-ле бе?» дээш мырынай амыраттас. Сөөлүнде суг мени интернаттан шуут үндүр чедип аваптар апарган. Ол-ла хевеер школага өөренир дээш чаңаашкан мен. Төрелдеривис, чоннаус аразынга авам-биле мынгаш, өг-бүле тудуп чүрттай келдим. Ам-даа бажын-болгадым чок. Шагаан-Арыгда ынчаш чүрттаа келгеш, бажынында чүрттап орар бис ийин.

Тыванын төөгүүнде болган ол хаанныг репрессияларының киржикчилери, ачамны болгаш оон эштерин шаажылаарынга киришкен чамдык бурулуг кижилер ам-даа чүрттап оруур-дур. Олар харын-даа магалыг бажын-балгаттыг, улуг пенсиялыг, бүгү-ле эки чүүлдерни четтирип чоруурларын солун, сеткүүлдерден бо-ла номчуур-дур мен. А репрессиялардан качыгдааннарның ажы-төлдери, дөргүл-төрелдери, бистер, ам-даа амыдыралывыс сегивейн, мынчаар-ла борастаныр чүрттап чоруур ужурувус чүл? Ачамны тудуп аппаарда, хавыртқан эт-севин, мал-маганының өртээн ам-даа эгидип бербээн.

Ачамны актыг черге «контр» деп нугулдээш, боолап каан. Баштайгы ол бөлүкту 1964 чылда агартып каан болгай. Ынчалза-даа оларны агарткан деп тыва солун, сеткүүлдерге ам-даа чарлап биживаан. «Мени боолаарының мурнунда чаңгыс катап чемгерип каан болзумза» деп ачам дилеп, чаңгыс чытканын бир-ле кижи архив документилериниңден тыа бижээнин номчаап, баарым ажыр. «Хөөкүй ачамны чаңгыс катап чемгерип каан болзумза» деп угулчу бодап чоруур мен.

«Контр» деп нугулдеткеш, боолаып каан Кара-Сал Пирилейниң өглу Кенден мону бижидим.

Кенден САЛЧАК.

Телепрограмма орнунга допчулал

НОМЧУКЧУЛАРЫВЫС— КӨРУКЧҮЛЕРГЕ

Суббота саныында үнер номерниң үшкү арыынга неделяның телевидение программазы барык. Ол неделя дургузунда үнүүшкин номчукчулар билир. Оон чылдагаанын февраль 29-та үнгсн «Шынның», үшкү арыында «Номчукчуларывыс — көрүкчүлерге» деп дыңналыгда парлаан. Оон кол чылдагаанны чүү болганын маңаа сагындырып кагза чогуур. Чүл дизе орус дылдан очулдуруп, парлаан турганывыс программа дээш 150 мың рубльди төлөөрүнге акчахөреңги талазы-биле редакциниң талазындан бергедээшкин болган.

Ынчалзажок ону шуут парлавайн баар эвезге, силеңнің аңаа чанчыта бергеннерни база барымдаалан көргеш, каш удаа чугаалажын турун-турун, ыңыдыг түнелге келдивис.

Неделя дургузунда Россияның телекомпаниязынга болгаш Тываның телевидениезинге номчукчулардың чаңгыс рейстерин, ол-не кысказы-биле доңчулаа парлаар.

Моон мурнунда телепрограмманы долузу-биле очулдуруп парлаан турганывыска боозарга, бо арга бөгде-даа, силеңнің ажылаарывыларга-даа таарыжалыг боор чалаас. Ынчаш телепрограмманың баштайгы доңчуалын силеңнің чилээнер-биле парлаачыс, эргим көрүкчүлер. Бир эвес силеңге таавазы болза, ону ынчалыр кылырын уламчылаар бис.

Март 23-тен март 29-ка чедир Россияның телекомпаниязының болгаш Тыванын телевидениезинин программазында дараазында кол-кол замчыылгалар болгаш көргүүлер болур:

«Эртен». Москвадан эртенги замчыылганын эгези ол. Неделяның пятинага чедир ук замчыылга 6 шакта эгелээр. Оон чүрт иштинде болгаш даштыкыда бөлүүшкиннерни билип алыр бис. «Мен биянны» Пеле мен» деп уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүүнү понедельникте 19.25 шактан эгелет көөр силер. Вторникте 15.45 шакта «Силеңнің-биле кожа» деп телефильмни көргүзер. А 21.20 шакта «Кара ыяштан кылган сууга» деп уран-чечен фильмни сонуургап көөр силер. Телекварта ону бир-ле дугаар көргүзер.

Кым хоккей көрүксээрил? Средада 19.25 шакта көрүп болур. Хамаарышпас Күрүнелер Демнежилгезинин чемпиончады-дыр. Четвергте 02.00 шакта ук хоккей уламчылаар. Пятницада 21.25 шакта «ВиЛ» көргүзер. Субботада 18.05 шакта уруглардың аажок көрүксээри хөй сериялыг «Майзары» деп мультфильмниң баштайгы көргүзүү уламчылаар. Воскресеньеде 12.40 шакта көрүкчүлерниң четтиктейн маңаары «Байлар база ыглажыр» деп хөй сериялыг уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүүнүн үзүнчүзү болур. Ол бүгүн бичии программадан көөр силер.

Москвадан ийиги программа эртенгинин 8 шактан эгелээр. Оон медээлерден эгелаарын база билип бис. Чүү көргүзерил, көрөөли.

Средада 21.25 шакта «Силерге кузаарим болза...» деп уран-чечен киноону көрүпер. Ол дыка солун кино. Четвергте 20.30 шакта Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязынан дорт замчыылга болур. Пятницада 21.35 шакта Делегейниң театр хүнүнге утказыштыр солун замчыылганы көөр силер. Субботада «Восконуң ужуралдары» деп хөй сериялыг мультфильмни уруглар сонуургап көөр. Кежээ «Азыгда саныг баштыг херээжен» деп уран-чечен фильмни сонуургаан силер. Воскресеньеде 18.55 шакта баскетбол талазы-биле делегей чемпионазындан замчыылганы көрүп болур. А 22.05 шакта хөй сериялыг «Маги» деп уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү болур. 22.40 шакта оон улаштыр «Доминус» деп уран-чечен фильмни көөр силер. Чогаалчы Бредбеннинг романын өзүтаар ону кылган.

Оон ыңай бичии уруглар-га «Тамыктыг улуар, чаштар!» деп замчыылга воскресеньеде болбайн турар. А артқан хүннерде Москвадан бирги программага 20.45 шакта ону доктаамал көргүзери бичии чаштарга сагындырып каалы. Ынчангаш ол үени олар үшаазынар.

Оон ыңай көрүкчүлер коммерциялыг «Тыва ТВ»-ни аажок сонуургаар апарган. Ону доңчузу-биле көрөөли.

Ол колдуунда уруглар-га фильм-биле эгелээр. Ынчангаш олар четтикпейн маңаарлар. «Тыва черде» деп оон ол эгези ам кымга-даа биллингир апарган. Солун медээлер, интервью, тайылбырларны оон дыңнаар база көөр бис. Понедельникте 19.00 шакта ол эгелээр. Чечен чогаал-хөгжүмнүг программа болур «Саян элээнде кежээ» вторникте 18.00 шакта эгелээр. Делегейниң театр хүнүнге утказыштыр солун замчыылга болуруни көөр силер. Ол-ла ыраажы-дыр. Четвергте ол замчыылганы музыковед З. Кыргыс-биле ужуражылганы көргүзер. Ук ужуражылга 17.45 шакта эгелээр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң рейтег чок сессиязы март 27-де амыдыраан. Оон замчыылганы 17.15 шакта ыңнаар база көөр силер.

«Ураанхай» видеоканал. Ол тывылга-ла шоолуг үр болбаан-даа болза, көрүкчүлериниң сонуургалын чаалап апкан. Шынап-ла, солун замчыылга. Ол 20.00 шакта эгелээр. Пятница, суббота болгаш воскресенье кежээлеринде болбайн турар. Колдуунда-ла уруглар-га мультфильмнер-биле эгелээр.

Понедельникте 21.15 — 22.55 шактарда аңаа «Чаза булгаашкын» деп уран-чечен фильмни көргүзер. Ук кинону АКШ-ка үндүрген. Тыванын баштайгы ужудукчузу Чоогу Кидиспейниң шаннаалы эвээш боксе талазы-биле республика маргылдаазын организаттаар. Ук маргылдаадан репортажты 20.15 шакта көөр бис. «Өлүрүнүң мурнунда ошкаашкын» деп уран-чечен кино 21.15 шакта болур. Ону сонуургалбиле көөр силер.

«Чүүлгениң сүзүглери». Шажын пиитилелиниң башкызы лама Борис Содунам судур номчуур. Ону үнүг сонуургал-биле көөр бис. Эгелээр шагын сагыныгыр кадалы: 21.20. Среда хүнүнүң кежээ-дир. Оон соонда чаңгыл өзүгаар уран-чечен фильм көөр силер.

«Ураанхай» видеоканалга мультфильмнер болгаш өскедаа солун чүүлдерни көргүскениниң соон дарый, четвергте 21.25 шакта уран-чечен фильм (кинокомедия) көөр силер. Ол комедияны АКШ-ка кылып үндүрген.

ЧАДААНАГА БУГА ДАГЫЫР

Хоорайның удуртукчу даргаларының айла бир катап эрттирер чыыжы — контроль шагын Чадаана хоорай Совединиң даргазы Октябрь Донгак удуртуп чорутқан. Олар ол чыыжыга часка белеткелди, хоорай чаагайжылгазын, социал айтырыгларны болгаш өске-даа чугула ажылдарны чугаалашкан.

Оон-биле чергелештир Май Бирния байырлалын демдеглевезин барымдаалаш, ол дүннерде Чадаана хоорайга Терен-Кежиг бугазының үнүн аштаар-арыглаар. Ол хоорайның чүрттамчыларының картофель, ногаа аймаан тарыырынга амыытыг. Рынок үеэнде бир чүүл ажыл дээрзин умелевиннаан, ламалар чалаан, буга дагылгазын чорудар. Ол хүнүер байырлал шинчи кирип, аът чарыжы, моге хүрежи болгаш улуг концерт көргүзүү болуп эрткилээр.

Ол чыыш-хуралга коммунал ажыл-агый черинин даргазы Владимир Оолчукай, райкүүскомнуң даргазының оралакчылары Серен-Доржу Ондар, Алдын-оол Монгуш болгаш өскелер-даа саналдарынга хуралдың шиитпирин деткип, хоорай бажыдан баткан Терен-Кежиг бугазын дагыыр ажылдың белеткелин дүгеделнирни чугаалааннар. Ол ышкаш Чадаана хоорайга ова дагыырының байырлалын ыяап-ла эрттирерин база планнаан.

Бистиң корр.

ЧУЛА

(Амыдыралдан чугаа)

Үшкү класска турувуста, школавыска чаа орус дыл башкызы чедип келген. Бирден дөрт класска чедир оон башкылаары чангыс аай. Класс журналы анаа турбаан. Өөреникчилерниң атларын-даа ол билбес.

Ол башымныың ат, фамилиязын, хевир-дүрүзүн дөртен ажыг чылдар эрткен-даа болза, утпаан мен ийин. Оны Константин Аполлонович Иванов дээр. Ол бистин суурга шеригге хептиг, шинельдиг чедип келген. Үргүлчү-ле далашкан, маннаан чоруур. Бир-ле бодалга алыскан, боданган, дүвүрүүн чоруурун даштындан илдеп.

Өөредир түүлдерни шуптузун өөнүг карандаштар-биле чуруп алган хевир. Ында чураан чуруктарны көөрге оныа. Адазы олунга ном берип турар азы номчуп берип олурар. Үтбазы инек саап турар... дээш оон-даа өске. Ам бодап чоруурумга, дыка-ла онза чуруур турган башы.

Чуруктарын ханаларга аскылаап, өөреникчини самбыраже имнеп, кел, дээр. Бир эвес өөреникчи илдик чокка чураан түүлдерни алап, номчуп каар болза, шаннадыг. Константин Аполлонович класска кээрде, сыртык хавында пряник, печенье, конфеталарны суп алган чоруур. Хөнектe чигирлиг, кара шай база белен. Чамдыкта хайындырып каан каша-даа эккээр-ле. Эки харыылаан өөреникчи өскелерни алдаргадыр, чемненип олурар. Башкывыстың конфета, чигирин чиир дээш кижи бүрүзү кызып турганы чугаажок. 20—30 хире өөреникчиге оон сыртык хавы иштиг ажы-чеми кайын четчир боор. Чамдыктарывысты ол бажыныңа чемгерип-даа турду ийин.

Ол бажыныңа часкаан чурттап турган. Чангыс демир орунуг, чангыс сандайлыг. Алыс чуртун-даа, кара даныллажып чораанын бистен кым-даа айтырбаан. Айтырып, чугаалажып-даа билбес бис, орус дыл билир эвес.

Часкаар! хүн карааны чылып, хар алаңдылап эгелей бергенде башкывыс көзүлбестээн. Башкылар ону азарып турар аян. Башкывысты пряник, чигирин-биле кады сакты берген бис. Бир-ле катап биске аас-кежиктиг хүн болган. Эжик ажыттынган соонда, башкывыс бо кирип келди. Тура халышкан бис. Бистиң арынарывыста өөрүшкүү, башкывыска ынаавысты, ону сактып турганывысты ол билип каан ышкаш болду. Оон сагыш-сеткилниң дойлу дөрбеги илдеп.

Кичээл эгелээн. Оон чураан чуруктарында чүү чураанын харыылап турдувус. Хенертен башкывыс олурган сандайындан чайлып кээп душкеш, хол-буду көжүй берген. Думчуундан хан төктү берди. Чаш улус канчаптар боор, алгыржып, ыглажып эгелединис. Улуг удус башкывысты көдүржүп алгаш чоруй барган. Ол олчаан ону көрбээн бис. Кызылче башкывысты алгаш барган.

Чүгле чураан чуруктарын бистин чаш чүректериниске эттырып каан кижиге ынакпыл чула оду дег, импирепп арткан. Ол чула от ам-даа өшпээн, өшпес-даа. Эмгежок чүректерде, сагыш-сеткилдерде чырып чоруур.

Белек ООРЖАК.

Шериг кезээнге хыналлаа[illegible]ыр генерал кээ дей [illegible]ерген. Хамык чүвени чүл[illegible]р, арыглаар, будуур деп [illegible]аал унген. Генералды [illegible]эн хөй машина кезектин [illegible]ниниң иштинге кирип [illegible]а, будуттунмаан бир ра[illegible]га тыптын келген. Сол[illegible] будуттуг хуучын ракет[illegible] бажыныңе келире каапкан. [illegible]нерал хүүн коруп алгаш, [illegible]ырып-ла унген:.

— Чүү деп чүвел бо!

— Фотоннуг херелденди[illegible]чи-тир, аш генерал!

— Билир мен. Чүге бо[illegible]ттунмаан чүвел деп ай[illegible]ырып тур мен!

• • •

Цой бодунуң концертинин [illegible]нунда көрүлде залының [illegible]өезинде туалетче кире [illegible]ерген. Думаа халан арага[illegible]ы чүве оон кырынче ки[illegible]п кээп-тир:

— Па-а бо чукча база [illegible]ойнуң концертинге келген [illegible]кажыл!

• • •

20 чылдарның комиссары [illegible]де 90 чылларның замполи[illegible]нниң аразында ылгал [illegible]л?

Комиссар мынча дээр тур[illegible]ы:

— Мен ышкаш кыл!

Замполит:

— Канчаар чугааладым [illegible]даар кыл!

• • •

Сталиниң диргизиттерге. [illegible]т Политбюро кежигүннери[illegible]ниле ужурашкан. Олар эко[illegible]номикада байдал үй-балай, [illegible]ада-даа митингилер, за[illegible]водчалар, магазиннер кө[illegible]рүг, будуу санында партия[illegible]ны бакпан турар дээннер.

Ол данзазыңга таакпы[illegible]зын тип, кыпсып алгаш, та[illegible]ваар чугаалаан.

— Бирээде, даанын бай[illegible]далын киирер. Ийиде, ха[illegible]мык хартаачыларны бооп[illegible]лаар. Үште, Кремльди ак[illegible]көк кылдыр будуур.

— Иосиф Виссарионович, Кремльди будаан хөрөө үүл?

Сталин сагыжы ханып хүлүмзүрээн:

— Ынаарга баштайгы ийи айтырыг талазы-биле маргыллаа турбас ышкажыл!

• • •

Япон кижи ССРЭ-ден чоруур деп турда, самолёт чанынга хөй журналистер айтырыглар салган.

— Бистиннге эң-не таарынган чүүлүкер чүл?

— Уруглар. Онза-ла уруглар-лыг-дыр силер.

— Өске чүү таарышты?

— Силерниң уруглар-нар мырыкай кайгамчыктырлар.

— Ол эки-дир. Өске чүү магаданчыг-дыр?

— Тергиин уруглардыг-дыр силер. А чогум хол-биле кылган үүлдерикер шупту багай-дыр.

• • •

Аразы үш харлыг оглун чассыткан.

— Мээн оглум кончуг эр боор, хулиган чүве-дир ол, орустап, тывалап майтанып турда чедер-ле — чангыс борбак даайын шуут дозээн.

Ачазы тургаш:

— Оожумнап соксам, аразы, хеймер оглуунуң даайы дээш караанныг чажын амдыгаа дээр ижип чор ышкажыл сен...

• • •

Долу эвес ортумак эртем доозар оглу аразынан айтырган:

— Авай, бистиң башкывыс класстың ооларын чүге мынча дээр ирги? Силерниң оруувар чангыс — кара мехен — оон ынай кайнаар-даа өөренип, эртем чедип ыыдавас силер дээр.

— Мен ол чугааны орта кааа сайгарып аар ийик мен, оглум, башкынар каран көрүүр, кижи ийиаан.

ШЫГЖАП ААР СЕН

Чайгы хүнүм черим шонуп келири дег,
Сагыш-хөрээм ынчаар чылдып, чырыдыптар,
Амыдырал-чуртталганыңа өөрүшкүү
Алыс ботка үнемчелиг ынакшылым.

Хамык-ла хөй өөрүм-биле катыг-хөглүг,
Хайнымышкыныг ажыл кылып чорзумза-даа,
Болган-ла чок бодалдарым хөлзедип кээр,
Могаг билбес, мени кагбас ынакшылым.

Оон күжүн ол-ла хевээр дамчыдыптар
Оиза, мерген ындыг сөстер тыныас-даа бол,
Ындыг чүрээм дүне-хүндүс чиндип тургаш,
Ынакшылым илередип ырлаш чор мен...

Канчап билир, айыыл-хайга таварышкаш,
Хайыралыг кызыл тындан чарлы бээрин,
Кажанда-даа катап туруп келбес кылдыр
Кара черниң ханызынга эстип каарын...

Ынчангаштың аъдым бажы хоя берзе,
Ыры-шүлүүм тураскаал бооп чорзун, сарыым
Ортемчейге найыралдыг хөглеп эрткен,
Экпеленчиг үеристи сактып чор даан...

Төлүн эрттир мени бодап, сагышсыраш,
Чөорже халып, ынаар дыка каптавас сен.
«Удаан» соонда оттур эвес, билир эвес,
Урут-дарыын өскүссүреп, түретпес сен...

Хайныр хөлзээн сеткилиңден күзээр түвем:
Кадык, шыырак, эки чурттап чоруур силер.
Ынаан сенээ диринг чорааш арттырып каан,
Ырыы бо-дур, чүрээн орта шыгжап аар сен.

Салчак САРЫГ-ООЛ.

ИЙИ ШАРЫ

(Басня)

Чашкы шаанда ийи шары
Чаңгыс черге денге мандып,
Аразында суг-даа акпас,
Алышкы дег өзүп келген.
Кожуп каан чинчилер дег,
Кожа-кожа баскылай бээр,
Өске аалдың шарылары
Өөрлежирге хыйыртай бээр,
Хайлыг чүве, бир-ле катап
Кара элдеп чүве болган:
Ийи шары оңгаар, лескээр
Ийи тарай чарлы берген.
Өле шары шала аскак,
Өдээнче шуут кирбес, коргар,
Өөрүнүн арнынче дорт
Өскези ам көрбес болган.
Аастыг-дылдыг шарыларнын
Аажы-чаны биллинместээн.
Иелдирзи хыйыр-кылчан,
Иштешкеш-даа чадашканнар.
Каларчызы хавыргаштың,
Каттыштырып чадажып кааш,
Хомудаксап, кээргезе-даа,
Коржаага кээп дужаавыткан.
Эмин эрттир найыралдыг
Эжишкилер ынчаар буурааан.
Бистер бала шарылар дег,
Билишпейн баргылаар бис.

Лидия ИРГИТ.

ШҮЛҮК КЫДЫРААЖЫНДАН

ЧАНЫП ЧОРДУМ

База катап аалымче чаныр чордум,
Багай авам кыраан болду. Ынчалза-даа
Хавырыктыг ишчи холу кошказа-даа,
Хачы, ине, чүскүүн ам-даа салбайн олур.
Амыдырал бергелери шылгаза-даа,
Авам күжүр уям хөөнүн чидирбээн-дир.
Тоол шагда өлгеш дирдип келген ышкаш,
Толамчы бол, оглу кээрге өөрүүрүн.
Даарта черле чедип келир төлүм бар дээш,
Даарап берген хойлеңниң эргим, чылыын.
Чайгы хүнүү «сиирип каан» ааржы, чөкиз.
Чашкы шаанда чигеник дег чаагайын.
Канчаар чурттап чоруурумну айтырбышаан
Хаваам чыттааш, суйбап каарга эргелеичиин
Частырыг чок, мерген ханы утка сиигеп
Чагыг-сөзүн дыныаарымга өөредиглиин.
Казапчага мени үдеп үнүп кээрге,
Караандан чаш кылаш дээрге кээргеичиин.
Ыраан тудум бодаарымга, ынак авам
Ынза хевээр турар-даа дег, чаныксаичыын.

Сергей ШААЛЫ.

ДҮВҮРЕЛ

Чайның айы хүлүмзүрүн чедип кээрге,
Часкаанзыраан сеткилиннин дойлур чүүл?
Сагышсырал мунгаралын чүктеп алгаш,
Чалыы шаамның хеми сенде маннап келдим.

Шагда читкен овурунну ак-көк дээрде
Салгын сүрген булуттар-ла чуруй каанты.
Талыгырже холум сунуп, «читпейн көр» дээн
Дажыг хем дег чүрээм үнү четпейн барды.

Чөөгыс чүгле төрээн хемнэ билгеи ышкаш,
Шала оожум, шулурткайның бадып чыдыр.
Сайлык куштар чоогунда самнавышаан,
Сагыжында дүвүрелди үлешти ийин.

Чечекмаа САЯЯ.

СҮҮР-АК

Эртениң-не кажаада хойну ажыдыптарга, «мак, мак-маак» кылдыр эдип, чем дилеп,ээртинип турар Сүүр-Ак дээр шолалыг, ийи мыйызы тенин дег, сула үнгүлээш, хертеш сынынче чоортурээгип бады келгилээн, сегелиниң дүгү авамның пажының үүлгүүжү дег, узун чоолбурлай, кажаа иштиндеи үнерде, киреде-даа эптешпес боорга, мыйыстарының баштарын чолдайтыр шевергиг таарып каан, каш харлыын билбезим молдурга дег, улуг сергелиг мен.

Чеди харлыымга чедир оон кырындан душпес, аал чоогунга кодан хойнун кежээжизин кадарып, өрү-куду баткан бараан харап, тейлер бажы дамчып, кежээжи серинде арыг агаар тыныр, халдып турарымга, эжизин чүү дээр! Ye солчуп орай-таанын безин эскербейн баргаш, авам, авамга каш-даа катап чемелеткен мен. Кожавыс аалдарының кадарчы оолдар, кыстары адаргазын дээш, Сүүр-Акты мунумнаш, хая-дашка чаңылаңдыр мынчаар ырлап, халдып турганымны ам-даа сактып чоруур-тур мен.

Сергем чоруу ылгын
болгаш,
Сеткилимге таарышкан,
Хойлар оъттаар
кожагарлар
Кожаландыр чыырлып-ла
кээр...

Чангыс неден төрүттүгеен алды оолдун, чеди кыстың хеймери мен, ынчангаш ургбаларым, честелерим мени чассыдар. Хемчик арыы кирип агаарлап, селгүүстээрде безин эдертип алырлар.

Менден ийи хар улуг акым Даваакай молдурганың думчуун пиштээш, бурундукту баглап, борганың бажын чүгеннээш, дынын тутсуп-даа бээрге, ала-чайгаар мунар хөөнүм чок элдептиг тод боор мен. «Хөөкүй Сүүр-Актың оргазы чайын, кыжын-даа чуду-кара кижиниң ажылын аъзы дег, коргенчиг мал-дыр бо, көрем, оглум. Улуг аваргаан кижи сергеп муна бербе, оргазы сына бээр» — деп, авам, ачам чагып сумелеп турар апарганнар.

Сүүр-Актың чоруунун чымчаа магалыг-ла! Ыдыг чыраа-саяк аът кайда боор.. Кайнаар-даа баар диримде, бодумнуң турам биле, кыруңга олура каапкаш, ийи мыйызының биирээзиниң бажындан туткаш, бодумче чыыра тырта каартарымга, ол талазынче маннап ыкай боор, амыр-да! Сергемнің чоруунга чаңчыкканым ындыг ийикпе, таңды тос кожуунга болуп эрткилээн чыраа-саяк, чүгүрүк аъттарның чарыштарынга удаа-дараа эрткилээн улуг-биле шавыдарларны мүнгаш, бурунгаар дап бээримге чоруунун кадыын канчаар оңу, дөрт өргеп-биле доц черни сиртиледир устуруп чораан ышкаш сагындырар, карактарым оттары кызаннар, ала-чайгаар-ла кылыым» хайныр, күйга-бажым чымыртканыып, эъдим, ханым изип, хайныр кээр.. Аъттанырда бедик, дүжерде халаалын бодап келгеш, «аа, хупурай бер, Сүүр-Актың чартыынга-даа четпес-тир сен» дээш дуже халааш, чедер дээн черимче чадаг салып бериксээм кээр.

Ачам, авамны чингедип, каш хой, өшкүвүсту кадарарынче мени хандыкпыдарынга Сүүр-Ак улуг салдарлыг болган. Аалдан ажыт киргеш, Сүүр-Акты муна кааптарымга, эртенги одарже шуушкан хойнун соонче саяктай аарак челип ыкай боор, чоруунун чымчаа авамның шидиир кавайынга мени чайгап өстүргени сагындырар, өөйлеп, ырлап, чайгаа, чассыдыр орары карактарымга чуруттунуп, авамның тааланчыг хоюг үнү кулактарымга дыныалып кээр..

Аатканышта чассыгбайым,
Аваа сени чайгап ор мен.
Удуп чыда улаарава,
Уйгун ханып дыштан,
оглум.
Өпей, өпей, чассыгбайым.
Өзүп орар хеймер оглум.

Кижи бичин шааның ужуралдарын канчап уттур боор, ам-даа төөгүп оруксаам кээр. Аътты мунарда, чүген, шарыны мунарда, бурундук херекте болгай, «дезиг аъттыг кижи далаш чоруккa таварышканда, чадаг салып органы дээре» деп тыва улустуң чугаазы ханы уткалыг, үндезин дестүг. Сүүр-Акты мунарымда амыр-ла! Долем черге турып алгаш, «Сүүр-Ак, Сүүр-Ак!» деп, мээн кижи, арнын көргеним, адын таныывазын аныяк оол чедип келгеннер. Аалчылар авам, ачамның мурнунга бөргүн уштуп, аянныг мендилежип, чолуккан соонда, чоок-кавының улузун чыгаш, ужатөштү делгеп салган, арагадарызын сөннеп, дашканы көдүрүп эгелээннер...

Аалчы акым мени бодунче эялдирип, ойнадып хөлледиринге чалгааравас кижи болган. Сыын мыйызы молдуруктуг часпас адар ча, согунум, хүлбүс мойнаа сыдымчыгажымны орун адаандан уштуп, даштын өдекте молдурга, богбалар шалбалап ойнаар дээш, аалчы акым-биле белеткени берливис. Эремаа угбам эскерип кааш, мени бодунче импеп аппаргаш: «Бистиң торелиивис эвес, өске оол-дур, теңээнни кайгай бээр, үендаян сөстер чулчурба. Өгде бичиң дунман аргала» деп сымыранды. Чүвүн-даа ужурун билбээн кижи авам, ачамның дем чаа аалчыларбиле төрелдекип, эдержир, болур-чогуур деп сөстерни утбам-биле аалчы оолга чугаалапканымны бодум безин эскербейн барган мен. Чамдыкта турган улузум катыржы бергге, арным изиш аан. Утбамның аргазы мендеп улуг, үнү бедик. чудуруу сатам, бодунуң талазынче мени албадап чорудупту.

— Эремаа угбаның душтуу бичин честен ол-дур, таныжып алдың бе, оглум? — деп, ачам мени чаныче кый деп аппаргаш, айтырды.

— Ийе, таныжып алдыкыс, ачай — деп азырик кижиниң хөөнүн чаазадым. «Эр хей!» — дээш, дүүн чаала хола паш дег кылчайтн чудуп алган бажымга ийлнеди тыныр келгеш, ачам мени чыттап кагды.

«Алыр, ачамның ол чүү дээри ол?» деп боланып ораш, Эремаа угбамның чангыс курска кады өөренип турган ажы, чайын аалыыска уш-дөрт катап келген мал эмчизи Борбак-оол дээр акым бо-дур деп сактып келдим.

Өгден үне чугуруп келиримге, Эремаа кажаа чанында ниск саттан, Борбак-оол бызаа тыртып, дузалашкан тур. Хуулда суттуг саарылган даажыңга удеттиргеп, аразында ишг тулук хөөрешкен ийи душтук маан оглен унуп келгеш, дыныаалап турарымны эскербедиир. Борбак-оол, «Чурдумнуң Сүүр-Ак деп сөргеннинг кужу арган, оргазы чаар, дөстүмес эр ам-даа мунмушаан-дыр аа?» — деп угбамдан айтыра каапты.

«Сергем мунма, оргазы сына бээр». «Честен ол-дур, таныжып ал» деп ачамның чагыларын сактып келгеш: «Бичин честей, аараш честей, моон соонда Сүүр-Акты чунмас мен!» — деп алгырбышаан уткуй чугуруптум. Честем мени куспактапкан.

Оон бээр оч-он чылдар эрткен, бажым дугу кегергеп, башкы дижим күрүүйган. Чашкы шаамның ужуралдары сагыжымдан ыраак, карактарымга чуруттунуп көстүп, кулактарымга чаңчылаңып дыныалып кээр. Ынак кежин доженипкен ачам ашак

Эрткен шагны эргий бодап,
игилдеп ор,
Чаткыыштап каан
каваймнан оглу мени
Чаазы алгаш, авам кужу
[illegible] ор.

Аракчаа ОНДАР

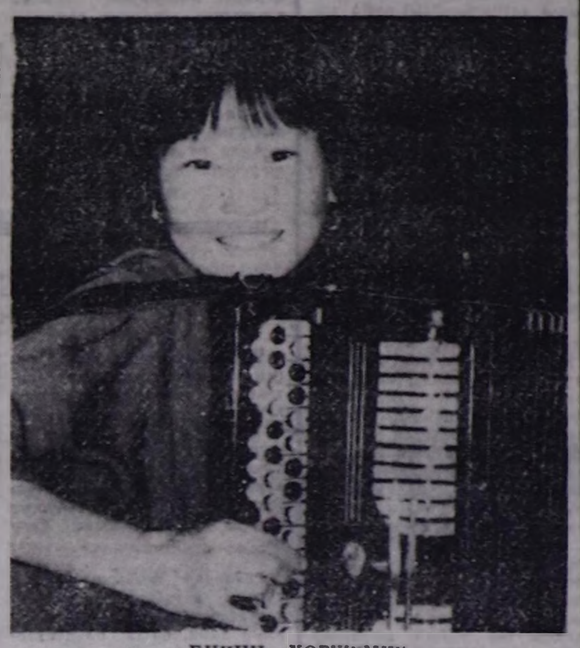

БИЧИН ХӨГЖҮМЧҮ

СОНҮҮРГАКТАРГА

ҮРУНГУ ШАГНЫН ШАКТАРЫ

Германиның Федеративтиг Республикалының Вупперталь хоорайында төөгү музейи бар. Ынчангаш шаандакы шагның шактарын ында казагалап турар. Эң бүрүнгү шак — элезиниң-биле ажылдаар механизмиг шак. Бистиң үеге чедир 14 үүс чылда Египеттиг хаанны III Аменхотеп ону адилеп чораан.

ЧАРАШ ХҮРЭЭ

Лаостун найысылалы Вьеитьян хоорайның чоогунда кедергей чараш хүрээ бар. Ону Тат Луанг деп адаам. Эрткен үүс чылдарның ортан үеннде хүрээни дерип туткан. Будда (Богза) бурганның «бажының дүгүнүн» бир хылын калгагаарыбиле чараш хүрээни туткан турган. Ынчалдажок Будда бурганның «бажының дүгүнден» алган хыл чиле берген деп, мелез дыныалган соолунде, хүрээни ол шаанда аъттайн баргаш чуулгаш.

ДЕЛЕГЕЛДЕ ЭҢ ДҮРГЕН

Италияның хоорайлар кудумчуларынга 110 километр, казагдыг улуг оруктарга 140 километр чедир дүргеи коруурун чурттун орук шимчалгынынга дүрүмү зопшаарел турар. Ынчангаш автомашинага делегейде эң дүргеи, чоруур кижилер — итали хамаатылар. Оларның дараазында — Германияның, Австрияның, Швейцарияның болгаш Францияның чурттакчылары — оларга бир шакта 130 километр чедир чоруурун, [illegible]

ЫРЛААР САВА

Германияның Мюнхен хоорайының пиво ижер черлериниде эдептиг кружка савалар кестүп келген: пиво кутхан кружканы стол кырынгаа алгаш, ижер дээш көдүүрүп, Баварияның улустун мырыының аялгалары ыныалып баар. Пивону ишкеш, стол кырынга өдир салып каавга, хөгжүм аялгазынга баар.

«ДУРАККА ТУТТУНГАН БОТ»

Египет — кара-сарыг оолуг, хүүгүн кеттиг, бичектиг, [illegible] ыыттан. Американың [illegible] турар. Перуның найысылалы Лима хоорайының паркларынга «Енот» деп шолалыг оор, хөрээжен улус дээрбеде-даа хөрөктен кижи чоруп турган. Оон бөлүүт ады, фамилиязы — Антонио Гизерта. Чоокта чаа бир паркка сандай кырынга одурган аныяк хөрээжен киилиниң чанынга Гизерта чедип келген. Шак орайтаан, долгандыр кым-даа чок. Хөрээжен кижиниң сумказын, идиктевин дээрбеде-даа Гизерта карманындан улуг бишек уштун эккелген. Халдакчыга удур демги хөрээжен ийи арганы ажыгдаан ол холу-биле даарбечиниң бижектиг холун, солагай холу-биле оон бооставаын кедергей дүрген сегирип алгаш, оны хүреш аргазыбиле доңгайтыр дужүрген, хулуг кылыр тускай демир хөрөксеп халдакчының ийи холунга доваан шак дээш. Полициның хөрээжен сержантызы Айра Гонсуэлл ийиндыг хөрөктенин шак ыыдаар тутган. Полициның лейтенантызы офицер Эдуардты Айрага ийи-ле хөрөктенга тыныскан болгаш [illegible] шагналынга кирген.

МУРНУУ ЧҮКТЕН КЕЛГЕН «ААЛЧЫ»

Даниының соңгу девискаринде Ян-Майсл ортулуктун чурттакчызы Улаф Киндесс бажыныңга бо чылын март эгезинде удуп чыдырда, чылыг кажаада загаалары алгырзы берген. Чылан хевирлиг мангыс кажааже чүткүп турган. Улаф Киндесс демги амытаны соп каан, оон удуну 25.6 сантиметр, өск дургаар хөй буттарлыг болган. Бразилияның, Чилиниң, Колумбияның, Венесуэланың эзимнериниде, Тринидад, Ямайка ортулуктарда турар мындыг дириг амытаннарның бирээзи бамбуразктин соңгу девискаринге канчап чедип келгенин эртемденнер товаргайдан чадаан. Сколопендра деп ол дириг амытан чылан үшкаш хоранныг, аъдын ыыткан киши өлүп болур.

(ПАРЛАЛГАДАН).

Александр Кодуевич ЧАМЫЯН

1992 чылдың март 19-туң хүнү бистиң Тес-Хем районнуң иштики херектер киллдиниң ажылдакчыларынга база районнуң чурттакчыларынга улуг чидириг эң-не берге, кара хүн болган.

Ол хүн 16 шак үеэзинде милицияга дынадыышкын кирген соонда, дежурныйны[illegible] дузалакчызы Александр Кодуевич Чамыян хулаалгазын күүсеп чоруткаш, дерзин, кара сагыштыг өлүрүкчүнүн холундан амы-тынындан чарылган.

Бистиң эживис А. К. Чамыян 1964 чылдың июнь 20-де Тес-Хем районнуң Берт-Даг суурга төрүттүнген.

Совет Армияның хүрээлеринге ыдыктыг хулаалгазын төлептиг күүсеткен соонда, Свердловскиниң юридиктиг институдунче өөренип кирген. Өг-буле байдалы-биле оон чедип келгеш, Тес-Хем районнуң ИХК-ге ажылдап эгелээн.

Ажылдап келген үеэзинде эш-өөрү-биле эптиг-найыралдыг, даанган ажылынга кызымак, чонунга хүндүткелдиг чораан.

Бистиң ажылгыр, биче сеткилдиг, хүндүлеечел, кижизиг ажы-чаныг эживис А. К. Чамыянның дугайында чырыткылыг тураскаал бистиң чүректериниске кезээде артар. Оон күзеп чораан кезеелерин бистер эш-өөрү, эжизинге четирерин даңгыраглап тур бис.

ӨӨЛҮК ЭШТЕРИ.

УЖУРАЖЫЫШКЫНЫҢ СОҢГААРЛАТКАН

«Азия-инвест» деп Азия инвестиция компаниязының удуртукчулары биле март 23-те болур деп чарлаан ужуражыышкын чамдык чыдаганнарның хараазыбиле соңгаарлаттынган.

Ужуражыышкынның толаргай хүнүнүн дугайында солунналарга дараазында дыныадыр.

КИНО

МАРТ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «За последней чертой» 9.10, 11.10, 13.20, 18.20, **«Царь Иван Грозный»** (2 сериялыг) 15.30. **Видеозал: «Американский ниндзя»** (бирги кезээ) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Гита из Ситапура» (2 сериялыг) 12.40, 15.20, 18.00 шактарда.

МАРТ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «За последней чертой» 9.10, 11.10, 13.20, 18.20, **«Царь Иван Грозный»** (2 сериялыг) 15.30. **Видеозал: «Американский ниндзя»** (2-ги кезээ) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ночевала тучка золотая» 11.00, **«Гита из Ситапура»** (2 сериялыг) 12.40, 15.20, 18.00 шактарда.

МАРТ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Виват, гардемарины!» (2 сериялыг) 9.30, 15.10, **«Океан»** (Индия, 2 сериялыг) 12.20, 18.00. **Видеозал: «Американский ниндзя»** (2-ги кезээ) 9.50, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Гита из Ситапура» (2 сериялыг) 12.40, 15.20, 18.00 шактарда.

Тес-Хем райкүүскомунуң иштики херектер киллдиниң дежурный-милиционери

Александр Кодуевич ЧАМЫЯН

1992 чылдың март 19-та 28 харлап бар чораан назынында алban-хулаалгазын күүсеп турган үеэзинде олгеннинг дугайында Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу, Тес-Хем райкүүскомунуң иштики херектер киллдиниң дежурный-милиционери

Александр Кодуевич ЧАМЫЯН

1992 чылдың март 19-та 28 харлап бар чораан назынында алban-хулаалгазын күүсеп турган үеэзинде олгеннинг дугайында Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу, Тес-Хем райкүүскомунуң иштики херектер киллдиниң дежурный-милиционери болгаш чоок кижилериге ханы кажыдаллы илдерлеп тур.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелериниң «Шын» солуунуң өөредиглиг коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

Редакциының телефонлары:
Редактор — 3-43-34
Хүлээн алыр чер — 3-34-26
Оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17
Харыысалгалыг секретарь 3-34-92
Оралакчызы — 3-45-9[illegible]
КИЛДИСТЕР:
Үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73
Өөредиг ажыл-агый — 3-41-16
Культура болгаш үлеге өөредилге 3-39-15
Идеологиялыг политиктиг — 3-34-99
Улус депутаттар Советтериниң 3-34-57
Өөредилер болгаш спорт 3-41-[illegible]
Очулта — 3-34-[illegible]; 3-34-90
Чагаа — [illegible]
Корректорлар — 3-36-82
Удурукчулер — 2-27-41
Солун келбейн баргаанда — 2-32-75
Бухгалтерия — 3-37-11

АГАР САНЫ: «Тыва сопбаяк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном сатыныың херектериниң талазында алban-хулаалгазын күүсеп турган комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделада 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29295 экз. Чагыг № 56.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

КЫЗЫЛ, ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ ДЭЭРГИ ШЕРИГ-ООЛ ДИЗИЖИКОВИЧ ООРЖАККА

Хүндүлүг Президент!

Тыва Республиканың Президентизиниң бедик албан-дужаалынга бүгү чонуң бадылаашкынының түннелинде Силерни соңгааны-биле холбаштыр сагыш-сеткилдиң ханызындан мээн байыр чедиргенимни хүлээп ап көрүнер.

Моолдуң болгаш Тыва Республиканың аразынга чаагай кожа-хелбээ харылзаалар бистиң улустарывыстың найыралын быжыглаарынга, бот-боттарынга ажыктыг болурунга үндезилеп, янзы-бүрү адырларга ийи талалыг үре-түннелдиг харылзааларны тургузарынга база калбартырынга бараан болур дээрзинге бүзүрээр мен.

Тыва Республиканың чечектелдир хөгжүүрүнүң херээнге Силерниң бедик хүлээлгелиг ажыл-чорудулганарга улуг чедиишкиннерни күзедим.

Хүндүткел-биле
Моолдуң Президентизи Пунсалмаагийн ОЧИРБАТ.

Улаанбаатор хоорай, 1992 чылдың март 20.

ШВЕЦИЯДАН ГУМАНИТАРЛЫГ ДУЗА

Швециянын найысылалы Стокгольм хоорайынын Ситу хүрээзиниң гуманитарлыг дузе кылдыр Тываже чорутканы чүктери Кызыл аэропортунда дүүн чедип келген. Ону уткуп алырынга Тыва Республиканың чазааның удуртукчулары, эмнелге ажылдакчылары база христиан шажынның Кызылда хүрээзиниң төлээлери киришкен.

Кызылда орус шажын хүрээзиниң ламалары эрткен чылын Швециянын Ситу хүрээзиниң төлээлерин боттарынга чалаан турган. Оон төлээлекчилерин Тыва Республиканың чазаа эки хүлээп ап келгениниң түннелинде, швед аалчылар гуманитарлыг дуза көргүзеринин дугайында боттарының эгелээшкинин саналдаан турганнар. Ынчангаш оларның ыракка даштыкы күрүнеден чорутканы чүгү ам Кызылда чедип келгени ол.

Ол чүрттан 800 кг түк киир турган. Аммызында 78 харжакта 663 килограмм түк келген. Ынза янзы-бүрү даштыны эмнер, витаминнер, антибиотиктер, хан базыышкыны өйлээр эмнер, эмнелге аппараттары, чаңгыс удаа ажыглаар шприцтер, хирургия холхаптары болгаш оон-даа өске чүгула үүлдер келген.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизиниң чанында улус өөредилгези, казык камгалалының, социал хандырылга, культура болгаш парлалга талазыбиле киллис эргелекчизиниң оралакчызы М. К. Наксылның тайылбырлап турарыбиле алырга, ол чүктү Тываже кедирип, дугуржуруга кедиришкин. Оон эвээш эвес үнелиг өскүлүг орус шажының Кызылда хүрээзиниң төлээлери улуг үлүүн киргген. Ынчангаш келген гуманитарлыг дузаның 10 хуузун оларга бээр дугайын ол чугаалаан.

Швециядан келген гуманитарлыг дуза республиканың эмнелге черлеринге болгаш өске-даа черлерге баар.

Виктор КАРА-САЛ.

ОРУЛГАЛЫГ БОЛГАН

1992 чылдың эрткен айларында Чоон-Хемчик районнуң ажыл-агыйлары, будүрүлге черлери орулгалыг ажылдаан. Чонга ниитизибиле 524 мүн рубльдиг төлевирлиг ачы-дузазын чедирген. Ол дээрге эрткен чылдың бо үеэзинге деңнээрге, оранчок хей болуп турар. Чүге дээрге сөөлгү үеде хамык чүвениң өртектүнези улгатканындан болуп турар. Оларның аразында тарифтер дыка хөй катап өскенин айтырга-ла четчир. Ынчангаш районнуң ажылагыйлары, будүрүлгелери өртек дыка улгаткан төлээде, кылыр ажылдың пынарынче кичээнгейни угландырып турар. Моон түннелинде эвээш орулгалыг будүрүлге черлери, кооперативтер хей акша-төгерикти ажылдап алыр дээш бүгү аргаларны ап турар.

ДЫРАП ЭГЕЛЭЭН

Мөнгүн-Тайга районда «Малчын» совхоз эрткен чылын алтай уксаның притон өшкүлерин садып алган. Оларның баш саны ам 600 оранчок ажып турар.

Бо өшкүлерниң үнелиг чөөгүн дыраар ажыл чоокта чаа эгелээн. Совхозтуң Динимей Демчикке удуртукан звенозу өшкү чөөгүн дыраар ажылды эгелей берген.

Үк звено чоокта чаа совхозтуң хоочун малчыны Бичеоол Тастың коданынга чорааш, үк коданның өшкүлериниң чөөгүн дырап доскан. Оон эвээш эвес үнелиг чөөк алдынган.

Өшкү чөөгүн дыраары уламчылап турар.

БАШТАЙГЫ ЧЫЫШ

Тыва Республиканың сарыг-шажын ниитилелиниң район организациязын тургузар талазы-биле баштайгы чыыш хурал Кызыл-Мажалыкка эрткен. Анаа чеден ажыг кижи киришкеш, үк ниитилелди тургузарын дүрмеледи, анаа боттуг дузаны чедирер талазы-биле боттарының санал-онаалдарын берген.

Үк ниитилелдиг кол сорулгазы — тыва чонуң чаагай чаңчылдарын бүрүкын үеэзинде база чугаалажып көрген болгаш дем каттыжылгазының принциптеринге база перспективаларынга шынчызын Россияның болгаш Казахстанның удуртукчулары бадыткаан. Хой талалыг болгаш ийи талалыг үеэзинге экономиктиг кол реформаларның угланышкынын олар деткээн.

Чазактар аразының уйгуражышкының Уральск хоорайга эрттиреринде, политика, экономика база шериг айтырыгларын ужуражышкынга чугаалажап көрүн Борис Ельцин болгаш Нурсултан Назарбаев саналдаан. Ийи республиканың девискээрлериниң аразынга экономиктиг харылзаларны хевээр арттыры база улам-на казбартыры эргежок чүгүла деп Россия Федерациязының болгаш Казахстанның удуртукчулары демдеглээн.

КАЗАНЬ, 1992 чылдың март 21-де Татарстанга эрттирген референдумуп баштайгы түннелдерин үндүрген. РосИТА-СЧТА-ның корреспондентилеринге берген медээлерни бүгүаар алырга, референдумга салдынган айтырыгны 1 миллион 309 мүн 300 соңгукчулар азы базылаашкынга киришкен бүгү соңгукчуларның 61,4 хуузу чүүлдүг деп харыы берген. 28.815 бюллетень күш чок кылдыр саналтынган. Референдумга ниитилел-биле 2 миллион 132 мүн кижи азы республиканы бадылаар эргелиг бүгү хамаатыларының 81,6 хуузу киришкен. Ынчангаш батылаар эргелиг бүгү соңгукчуларның 50,2 хуузу референдумга салдынган айтырыгларны чүүлдүг деп харыылаан. Референдумга салдынган айтырыгны Казаньда соңгукчуларның 46,8 хуузу, Татарстанның казак чөлүрешке соңгукчуларның 75,3 хуузу чүүлдүг деп бадылаан.

Культура: шокар медээлер

КӨРҮЛДЕ

Республиканың профтехучилищелериниң улустуң аас чогаалынга тураскаатканы уран чүүл көрүлдези Кызыл хоорайга болуп эрткен. Анаа Кызыл хоорайның, Шагаан-Арыгның, Чадаананың, Ак-Довурактың, Балгазынның профтехучилищелериниң бот-тывынгыр артистери уран талантызын бараалгадып, шанналлыг черлерни өөлээр дээш баш удур шыырак белеткелдиин көргүскен. Көрүлдеки Кызылдың 4 дугаар профтехучилищезиниң сургуулдары эгелээн.

Тыва улустуң аас чогаалының янзы-бүрү хевирлери, өлүулаары, чаңчылдары, концерт бүрүзүнге илереп, уран чүүлдүн бедик сайзыралын үк уран чүүл көрүлдези бадыткаан. Типлекчилерни хүндүлел, мактал бижиктер, өртектиг белектер-биле шаннаан.

«ТЫВА» УЖУП ҮНЕР

Эрткен чылын «Тыва» улусчу аас чогаалдың ансамбли европа чурттарының чамдыктарынга аалдап барган. Ол мечи чылдың март 25-тен апрель 5-ке чедир «Тыва» ансамбль Голландия, Германия, Бельгия чурттарынга тыва улустуң уран чүүлүн бараалгадыр, Брюссель хоорайга ансамбль грамбижидилгени кылыр.

Тыва улустуң национал уран чүүлү кылдыр хамның самын, ламаларның мөргүлүн ойнаар болгаш кол-ла чүве хөөмейниң янзы-бүрү хевирлеринге күүседиглерни ол чурттарының чурттакчылары сонуургап көөр апаар. Тыва Республиканың алдарлыг артизи Дамба-Доржу Сат тыва улустуң ырларын күүседир. Артистерге сан-хөө талазы-биле улуг дузаны «Тывавосток» каттыжышкыны көргүскен.

ЦИРК КӨРГҮЗҮҮ

Каа-Хем районнуң ажылагыйларынга Тываның күрүне филармониязының «Чалыы назын» деп цирк бөлүүнүң артистери оюн көргүзүүн бараалгадып чорап турар. Көрүкчүлер Зелим Ензактың, Юрий Хөвенмейниң болгаш Артур Салчактың күүседиглерни каткы-хөгүн алаа-биле хүлээп ап турары өөрүнчүг. Олар моон мурнунда Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Тес-Хем районнарның ажыл-ишчилеринге солун, тывынгыр, чогаадыкчы, каткы-хөглүг уран чүүлүн көргүскен.

«Чалыы назынның» артистери март 25-ке чедир Каа-Хем районнуң совхозтарының лагерезин кезип, ажыл-ишчилер-биле ужуражырлар. Сураглыг «Саян» ансамбли бо хүннерде Эрзин районнуң ажыл-ишчилери-биле ужуражып, солун, бойлык программалыг концертти-биле аалдап чорап турар. «Аян» ансамбли баа республиканың районнарын кезээн. Кызыл хоорайга чаныр келген.

ДЫШТАНЫЛГА ЭГЕЛЭЭН

Кызыл хоорайның школаларының өөренгичилери ласкы ыштанылгаже киргген. Оларга республиканың хөгжүм-шин, аныяк көрүкчүлер театрларының артистери «Театр — уругларга болгаш элээдилерге» деп неделяны чорудар болгаш бичин уругларга, элээдилерге таарыштыр тургускан шилерин көргүзер. Ол ышкаш ыштанылга үезинде өөренгичилер мультфильмнерни, уран-чечен киноларны, концерттерни көөрлер.

Чамдык школалар хоорайның тураскаалдыг болгаш төөгүлүг черлеринче өөренгичилериниче экскурсиялаарны организаастаар.

Сарыг-оол КУУЛАР

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 57 (14781) 1992 чылдың март 24, вторник

Чагыдар өртөө 10 коп. Садар өртөө 50 коп.

АК-ДОВУРАКТА

Рынок харылзаалары калбарып, хостуг өртектерни киргенин-биле холбаштыр республиканың кайы-даа районунда бараанар өртээ улгадып, чоннуң амыдырал-чуртталгазы бергедеп турар. Ылаңгыя хөй чурттакчылыг ажылчын хоорайлар болгаш суурларның чурттакчылары, ол черлерде ажылдап турар кижилер берге байдалда таваржып турар дээрзин билдингир. Ындыг болзажок бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары, профсвилел организациялары ажылчынарының дугайында кичээнгей салып, оларның амыдырал-чуртталгазының экижидеринге дуза көргүзер дээш шимченип хөделир болза, кижилерниң амыдыралын экижидип болур аргалар тыптып келир. Ол дугайын «Тыва даг-дүгү» комбинаттың үлегер чижээнден көрүп болур. Комбинаттың удуртулгазы ажылчыннарны аъш-чем болгаш өске-даа бараанар-биле хандырар дээш комбинат директорунуң коммерция талазы-биле оралакчызы деп албан-дужаалды тургускаш, анаа А. Ч.-Д. Ооржакты томуйлаан.

— Бистер чүнүн-даа мурнунда күрүне магазиннерни комбинаттыы болдурган бис. А эзт аймаанлан кылган продуктуларны ол комбинат бодунуу кылып алган. Ынчангаш салыг чарыгдалын кызырганыңдан бараанарның өртээ чиигээн. Бир килограмм эттиң өртээ 50-60 рубльден ашпас. Өске черлерден тыптынып алган бараанарывыстың өртээнин чамдык кезиин комбинат болу дүглап турар. Амгы үеде сүт чедиппейн турар. Кооперативтерден болгаш хуу кижилерден сүт салып алыр талазы-биле дугуржулгаларны кылып эгелеливис. Дузалал ажыл-агыйын база тургузуп турар бис. Дилги азыраар ферманы тургустувус. Дилги кештерин өске черлерге аъш-чемге болгаш чугула хереглелдиг бараанарынга орнаар бис — деп, А. Ооржак бистиң корреспондентивиске чугаалаан.

�чУРУКТАРДА: Кызыл-Мажалыкта сүт комбинадының мастери И. О. Салчак биле аппаратчик Р. С. Сартыев. Үстүнде чурукта комбинат кафезиниң ажылчыннары А. С. Хомушку биле Ч. Н. Ооржактың манчы кылып турары.

«Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы» хүндүлүг атты А. П. Кончаковага тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Улус өөредилгезиниң талазы-биле ачы-хавыязы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы» хүндүлүг атты Барыын-Хемчик районнуң Ак-Довурактың № 1 школазының директору Альбина Петровна Кончаковага тыпсыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕП.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың март 12.

«Тыва АССР-ниң күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты К. А. Ховалыгга тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Күш-культура талазы-биле ачы-хавыязы дээш «Тыва АССР-ниң күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты профсвилелдерниң спорт ниитилелдериниң республика чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Кушкашоол Опан-оолович Ховалыгга тыпсыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕП.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың март 12.

«Тыва АССР-ниң социал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Социал хандырылга талазы-биле ачы-хавыязы дээш Сергей Дамбаевичке Кировка «Тыва АССР-ниң социал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕП.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың март 12.

ЧОРГААРЛАНЫР МЕН

Бо чагааны «Ак-Хем» совхозтуң Булуң-Терек суурдан бижип олур мен. Бистиң магазинде чем талазында садыгжывыстың канчаар ажылдап турарын бижикседим. Оон адын Атола Сагааановна Бады дээр, ол улуг садыгжы. Ол ажылынга кызымак, чон-биле ажылдап билир. Бо берге үеде бараан-сараанын үспейн эккеп турар.

Кижи бүрүзү азы өскедаа садыгжылар бистиң Сагааановна ышкаш чонбиле ажылдап билир болза, эки деп бодаар мен. Кижилерге кайы хамаанчок алгырып турганын черле дыңнап көрбээн мен. Оон эвилен, чазык-чаагайы арыышырайындан безин илдеп.

Ынчангаш кажан садыгжы Сагааановна ажылдап эгелей бээрге, сактырга кижи ала-чайгаар-ла тодуг ышкаш сагындырар. Ол 4 уругнуң мези, олар база аразы ышкаш төлептиг кижилер боор деп идегээр мен.

Моон-даа соңгаар бичин чаш уругларның ижер аъш-чемни, чижээлээрге, манная крупа, сүт холукслазы дээн чижектиг оон-даа өске чүүлдерни эккеп, кызын негеп чугаалажып көрген болза деп бодаар мен.

Татьяна БАДЫ.
Булуң-Терек суур.

Республика удуртукчуларының кичээнгейинге

САГЫЖЫМ САРГЫП ЧОРУУР

Февраль 23-те үнген № 37 «Шын» солунда РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Иргит Достайның «Кымның черил?» деп үүлүн номчааш, сагыш-сеткилим ковуудеп, саргып чоруур апарган.

Ийе, Эржей, Сизим, Ужеп, Ыдык, Ажык ол ынчаар мээн өгбелерим сөөгүн салган, өскен-төрээн черлерим-дир, Каа-Хем районнуң Бурен-Аксы суурунуң чурттакчыларының хей кезин ол ынчаар чурттап чораан. Олар хуузунда бай амыдырадым чурттап чорда, «контр» деп коргунчуг сес-биле коргудуп, кортпактап каапканының хайы-биле кижилер мал-маганын кадып, колхозтажыл алганының соонда, ол черлерин каапканнар.

Арат ажыл-агыйынче катап эгелип, хуужулулгаже кирер апарганда, чурт-левискээр нететтинде келир-дир. Шаанда Эржей, Сизим, Ужеп ол ынчаар «староверлер» дижиринде-Бодап-бозап оргаш, мону черле кайгаар кижи-дир мен.

Көрүп көрүнер даан. Оюм, Шивей дээрге бистиң совхозтага артып калган үш колан болда малывыстың, чылгывыстың, ививистиң сымарлажып турар чайлаа-дыр. Белбейлен Оюм, Шивей чедир бистиң совхозуувуска хевээр турган болза, бүгү Каа-Хем районуң сигенбиле хандырып шыдаар. Ам ындыг эвес. Суурнуң чурттакчыларының белин каш малынга сиген шөлү бергедей берген. Ажылчыннарның ниити хуралындан чөпшээрежилге чокка-ла, райкүүсконга Дерзиг-Хемниң бистинче чартыы хем өөр ыдының өске суурларының улустарынга берипкен. Белбейде 12 гектар мал одарын мыш ажыл-агыйынны ажылчыны Виктор Чугаевке берген, ол ынчаар совхозтуң улуг сиген шөлүн сизимчилер алгаш барган.

Эрткен чылын тайгада ививилериниске кажаа, турлаг тудуп бээр дээш, Шанчыма Кол, Орай-оол Кол база мен тайгалап чордувус. Мээн өөрүмнүң чуртунда, оран-саваының соргаа, өгбелериниң чевег, хөөрлерин хөлбен сигеп дүй үнүп келген чыдырда-ла, оон чаа ээлерге: «Мынла чүте келдинер, дораан чорукар!» деп сывыра бээрге, карак чажы чайгаар тектүп кээр чораан.

Иви малдап, бай-шыдалдыг чуртап чораш, ковей малын совхозка халаска сүрүп берипкеш, суурга барып, оорга хөөрүбейн ажылдап келгеш, ам кээп ада-иезинин чуртунга чеде бергеш, чеме-хала сес дыннап, сыыртадыптарга, кандыг-дыр чээ, чонум? Ол-ла тайгалап чорум турган, ангыаңгы черлерге ийи кыс адыгны боолап каанын көрдум. Кежин-даа союп, өлүп-даа уштуп албаан чораан. Ол дээрге, ында чер эвлериниң үүлгедин ышкажыл. Өске улустуң оон аннаар эргези бар эвес. Олар бир хемнин аксында бажынга чедир дузактар салырындан ангыла. 400-тен эвээш эвес кажаалары база ажыглап турарлар.

Орус дылдыг кижилерден үстүнде адаанын черлерин ам дедир эгидип алыры бергедээн, оларның мынгуур салгаан чурту болу бээр деп барды. Район удуртукчуларының шинчилиг эвес, туруш чогунга чогел төөгеш, бо айтырыгны чогумчалыг кылдыр шинчилээрге «Шын» солун дузалаар боор деп бодап-биле бижидим.

Альберт ТОЖУ.
«Кызыл тук» совхозта бөгө мал бичигээн.

МОСКВА. Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельциниин болгаш Казахстанның Президентизи Нурсултан Назарбаевтың ажыл аайы-биле ужуражышкыны 1992 чылдың март 21-де Москвага болган.

Экономика, даштыкы политиктиг ажыл-чорудулга айтырыгларының талазыбиле хамаарышпас суверенниг республикаларның аразынга ийи талалыг харылзааларны олар чугаалажып көргенин Россия чазааның даргазының бирги оралакчызының парлалга секретары Вячеслав Недошивин массалыг информация чепсектеринге дамнаткан. Хамаарышпас күрүнелер демнелгезинин (ХКД) перспективаларын ужуражышкын үеэзинде база чугаалажып көрген болгаш дем каттыжылгазының принциптеринге база перспективаларынга шынчызын Россияның болгаш Казахстанның удуртукчулары бадыткаан. Хой талалыг болгаш ийи талалыг үеэзинге экономиктиг кол реформаларның угланышкынын олар деткээн.

Чазактар аразының уйгуражышкының Уральск хоорайга эрттиреринде, политика, экономика база шериг айтырыгларын ужуражышкынга чугаалажап көрүн Борис Ельцин болгаш Нурсултан Назарбаев саналдаан. Ийи республиканың девискээрлериниң аразынга экономиктиг харылзаларны хевээр арттыры база улам-на казбартыры эргежок чүгүла деп Россия Федерациязының болгаш Казахстанның удуртукчулары демдеглээн.

КАЗАНЬ, 1992 чылдың март 21-де Татарстанга эрттирген референдумуп баштайгы түннелдерин үндүрген. РосИТА-СЧТА-ның корреспондентилеринге берген медээлерни бүгүаар алырга, референдумга салдынган айтырыгны 1 миллион 309 мүн 300 соңгукчулар азы базылаашкынга киришкен бүгү соңгукчуларның 61,4 хуузу чүүлдүг деп харыы берген. 28.815 бюллетень күш чок кылдыр саналтынган. Референдумга ниитилел-биле 2 миллион 132 мүн кижи азы республиканы бадылаар эргелиг бүгү хамаатыларының 81,6 хуузу киришкен. Ынчангаш батылаар эргелиг бүгү соңгукчуларның 50,2 хуузу референдумга салдынган айтырыгларны чүүлдүг деп харыылаан. Референдумга салдынган айтырыгны Казаньда соңгукчуларның 46,8 хуузу, Татарстанның казак чөлүрешке соңгукчуларның 75,3 хуузу чүүлдүг деп бадылаан.

Тыванын профэвилелдери

№ 3 (22). март. 1992 чыл.

Рескомнарның пленумнарындан

КҮҮСЕЛДЕЗИ КАНДЫГЫЛ?

Агроүлетпүр комплекизинин профэвилел организацияларының республика чөвүлелиниң дөртү пленуму чоокта чаа болуп эртken болгаш АҮК ажылдакчыларының социал магадылалычын дугайында чарыгган дугуржулганы ылачаар күүсеттиниң турарының дугайында айтырыгны чугаалашканың моон мурнунда дыңнаткан болгай бис. Керээде ат салган коллективтиң төлөлекчилериниң ол дугуржулганың канчаар күүсеттингениниң дугайында кыска дыңнадыгларын аңаа чугаалашкан.

Бяш ажыл-агый каттыжышкынындан В. Н. Суван-оолдун илеткээнинде алырга, ол каттыжышкынның ажылдакчылары дугуржулганы айытыпкан чүүлдерин күүседир дээш кызымак ажылдаан. Кол-кол пунктулар күүсеттингилээн. Ынчалзажок чамдык чүүлдерни чедир күүсеттинмээнин ол чугаалаан. Бязгыдыгы дузалал ажыл-агый-ча чаам хөгжүдүр талазы-биле хемчеглер боттанмаанын, ол ышкаш АҮК ажылдакчыларын кат-чимис культуралрының тарын олурган ветеринаттар-биле чедир хандырып шыдаваның айытkан, ол талазы-биле бурунгу профэвилел райкомунга онаган. Ынчангаш Бяш ажыл-агый каттыжышкынның удуртулгазы-даа, профэвилел комитеди-даа ол дугуржулганың күүседелзи дээш черле багай эвес ажылдааны илдеп-дир.

«Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынның начальниги Н. А. Жоголь ажылчыннарның шалының остүрериче, ылаңгыя ажылчыннарның надыкшылын быжыглаарынче кичеңгейин коллективте хандырып, ажылчыннар огородтуг, ногаа тарыр участоктардыг, дачаларлыг түвүн дээш ыңна чорудуп турар ажылдарның дугайын чугаалаан.

Чоокун амыдыралында баа бир кол чугула продукт — хлеб болгай. Ону бүдүрер, чонга садар талазы-биле айтырыгларын белен эвес шиитпирлеттиниң турарының дугайын «Тыва хлеб үлетүр» каттыжышкынның чиңгине директорунун оралакчызы Ч. И. Доспан чугаалаан. Ажылга улуг бергелер туражок, 1991 чылда бүдүүшкүн хемчээлин 6 күү остүрер аргалыг болганын, кежээки эрте-чеглерде ажылдан турарларга халас чемин берип турарын ол айытkан, ажылда чамдык керелдерге доктаган. Кызылдың хлеб заводу кыргылыг ажылдан турар бүдүүлгелерин бирээзи. Чүге ийи ай дургузунда 6 млн. рубльдин карылгазын болдурган. Хлебтиң өртөөнин удурунун дугайында хөй-ле чугаалар чорук турар. А хлебтин өртөө дээре-ле ону белгилээн даганының өртөө-дür дээрин чамдык эштер билбес-тир. Ол даган аңгы-аңгы өртектерлиг, аңгы-аңгы сорттардыг болгай, ынчангаш хлебтин өртөөнин аңгы-аңгы болуп турар чылдааны-даа ол. Совхозтарның шаңнарында чүкааттынмаан, ишип, үреп чыдар тарааны Кызылга үзүп шербелткеш, оон даганын чонга чиик өртек-биле садарының айтырының чугаалажып көөру кузенчиг-дир. Оон башка даган өртөө ам тоннада 12-13 мүн рубль болуп турар болгай. Ынчангаш чоокку хүннерде хлеб өртөө ам-даа үнгалыр аңаар боор. Хлебти хостуг өртекке садар аңаар бис. Ынчангаш Кызылга, Бай-Хаакка, Чадаанага кордитер кылыглар заводтарын, чиңгиткен өртектиг хлеб магазиннерин Кызылга ажылдар үжүрлүг бис дээрзин Ч. И. Доспан чугаалаан.

Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы М. Ч. Сат малчыннарның шалының дугайын, оларны хандырар талазы-биле чорудун турар ажылдарның дугайын чугаалаан болгаш пленумнуң киржикчилериниң хөй санныг айтырыгларынга харылаан. Малчыннарга өглериң өртөө ам бирээзинин-не 25—30 мүн рубль аңаргы-даа, өглерни садын ап, ылаңгыя аныяк малчыннарга халас берип турар. Ол ышкаш эртken чылын 19 чүрттүлга бажыңнарын, 110 чүнүр-бажыңнарны, үруглар сайктерин ажыглалга хиногейин, малчыннарның ях коданнарын электрижиткенин, «Чедер» курорттта профилакторийге 750 мүн рубльдүн үнүрүп бергенин М. Ч. Сат чугаалаан.

АҮК-тың профэвилел организацияларының республика чөвүлелиниң күүсеп алганы ол дугуржулганың канчаар күүсеттингениниң дугайын ол чөвүлелдің президиумунун мурнунда чаңганың оралакчызы О. Л. С. Себге пленумга илеткээн.

Рынок экономиканың байдалдарында ыңна ажылдап турар ажылдакчыларның мергежилин, ажыл стажын барымдаалап турган, оларның шалын телевиринге четүг чорукту чедип алыр-ының чугуданың айытkан. Ынчалзаа-даа ыңна чедир ажылдарының саны үнүп, ажылдар дыка хөй. 1991 чылда малчыннарның, саанчыларның болгаш совхозтарның өске-даа ажылчыннарының шалының республикада эн эвээш шалыңнылгаларының арызында болган. Ажылагыйларның удуртукчуларының, түскай өрөөмнүгүнүң шалының оларныңнан каш катап хөй. АҮК-тың профэвилел организацияларының рескомунуң талазында профэвилел эге организацияларга шалын телевиринин айтырыгларынга кошкак дуза чедирип турганын аңаа демдеглээн.

Ажылдан хостадканнарга дуза чедирер, оларның мергежилин бедидериңе, өске мергежиң шиитпирлеп алырынга идип бөөр, оларны ажылга тургузар талазы-биле чамдык ажылдар кылдынган. Ынчалза-даа бо ажылда чедир кылдынмаан чүүлдер эвээш эвес. Ажылдан үндүрүпкенде өзү ажылга кызырлыышкын болуп берген соонда профэвилел кежигүннери рескомдуулче дыңнадып кээп турарлар. Ынчан профкомнар оларның камгалакчызы болуп хүндүлүг-ин чамдыкта күүсеп шыдавайн турар чоруктар бар.

Коллективтиг керээлерин, дугуржулгаларны чарарының айтырыглары, оларның күүселдезиниң ылаңгызы — АҮК-тың профэвилел организацияларының чөвүлелинин бир чугула ажылдарының бирээзи болган. Ол айтырыг талазы-биле семинарларны Каа-Хем, Таңды, Бай-Тайга, Бии-Хем, Кызыл районнарның профэвилел комитеттериңе эрттиргилээн.

Мал ажылында хаара тут-тунганнарның амыдырал байдалын эжиждерининиң талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели биле профресчөвүлелдің калы чүүлээп алганы доктаалы профэвилел комитеттериниң доктаамал хайгааралыында турары чугаажок. Оон-биле чергелештир бо доктаалдың чамдык кезии күүсеттинмейн турар. Ылаңгыя малчыннарга чылдың-на үлчегилиг шолаа бээринин айтырыы, оларга ажыл неделязының шактары, чүрттүлга бажыңнары-биле хандырылгазы дээш өске-даа чугула пунктулар чедип күүсеттинмейн турар. Керээде чүрттап, ажылдан турар хөрөөженнерге 36 шактыг ажыл неделязын тургузары ам-даа боттанмаан. Малчын бурузунун кадыкшылын быжыглаарына таарыр байдалдаа амыдыында тургустунмаан.

Ниитилин чеменнилгезинде, үруглар албан чергелерде, күш-ажыл болгаш дыштанылга лагерьлериңде ам-даа турар аъш-чем продуктларының өртүүнче контролдуг хуулгазын ол дугуржулга айытkан. Республикада, АҮК-тың профэвилел райкомнарында ажылчын контроль-дүр болуп турган ниитилер бо ажылга илгин берген. «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынның, Кызыл, Суг-Хөл районнарның ажылчын контролёрлары илепкелиг ажылдан турарлар. Ол талазы-биле хынаалаарны АХК-ның столоваалаңнарга, Кызылдың эт комбинатынга, Дус-Хөлде профилакторийге кылыглаан болгаш чогуур акыларны тургуткан. Хөй-хөй ажыл-агыйлар боттарының ажылчыннарынга аъшчем өртөө эвээжедир хемчеглерни ап турар. Ылаңгыя «Сүчүрек», «Тиилелге» совхозтар, хаваа ажаап турар комплекс, эт комбинаты, «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкының салбыолары болгаш оон-даа өске ажыл-агыйлар ажылчыннарынга дүшкүн чем өртөө эвээжедиринде акша-төгерикти тускайлап, азы ол чиңгеделге дузалаа ажыл-агыйларында бүдүүлүн турары продукциязының күсели-биле чедип ап чаа тургустунган профэвилелдің Тыва республика комитединиң даргазынга мурнунда турган каттышкан профэвилел рескомунуң даргазы турган Э. Ш. Оюлар шилиишкиниг байдалга соңгуткан. Россияның кооперация ажылдакчыларының профэвилелинин удуртур органы — чөвүлелче ол дорт соңгулга аргазы-биле база бадылаткан. Оон-биле кады Россияның тургузукчу конференциязынче делегаттар кылыр Бии-Хем райпозунун профэвилел комитезинин даргазы М. Ф. Коротkова, Барыын-Хемчик райпозунун профком даргазы У. С. Оюлар баарлар.

Чаа профэвилелдің республика комители республиканың потребсоюз бажыңының ийнги кадында ажылдап турар.

ТЕС-ХЕМНИҢ ЗАХАРОВТАРЫ

Ада-иезиниң мергежилин кадыг болдур, ажы-төлү база ону шилип алыр — амыдыралда хөй кезиниле-ле көрүп чоруурга ыялыг болдур чүве ийин. Тес-Хемде хоочунар Григорий Семёнович биле Драсида Федоровна Захаровтарның ажы-төлү, ада-иезин ышкаш, малга ынак болганындан амыдыралын оон-биле холбаарын шиитпирлээннер. Улуг Захаровтарның ажы-төлү 7, үругларының үруглары — 22 дээрзин база чугаалап каары артык эвес. Ооларының аразында чылгычы, механизатор, сойжу, сугатчы дээш, кымнарны чок дээр боор.

Оларның биирээзи, чылгычы Алексей Захаров биле танышыптаалыңар. Тес-Хемде «Чодураа» совхозтуң Хатчылда кыштаанга чеде берген бис. «Ачаныс чок ийин, Ильинкаже чорупту, бөгүн-даарта келбес боор. Чылгыны ооларывыс малдан турлар» деп, ооларның неиз Херелмаа Сергеевна чугаалай-дыр. Оларның малдан орары 280 ажыг чылгыны март айда ооладап эгелээр. Ынчангаш чылгычыларның ажылы улам улгатканы, малга хайгаарал доктаамал херек дээрзин билдингир болгай. Мерген биле Алексей Захаров алышкылар ол ажылга аажок мергежээни чугаажок. Ажылыш дугайында чугаалажып олурувуста, Алеша Захаров бо кирип келди.

— Чылгыда ийи чыл чедир ажылдай бердим. 1990 чылда Чыргаланды ортумак школаның 9-ку клаһын доскаш, совхозумга ажылдап эгелээн мен, малчыннарның чагыткан солунларын-даа чедирип ажылдан турдум — деп, ол чугаазын эгеледи. — Ам бо чылын шеригже аъттанып мен. Ынаар-мынаар чорудунар деп ийлеп турган херээ чүү боор, кана шериг албаны эрттирзин дей-дир, ынаар хаптар мен — деп, Алёша Захаров эрзин сургей харылай-дыр. Шыпанда, Захаровтар ышкаш ажылгыр, амыдыралдың кандыг-даа бергелерин эрттиг казпкан эрлерге кааладаа баарга дөмей-ле болгай деп боолап олурдум. Ынчан чугаалажып, шайлап олурган столувуска Захаровтарның бичиизи чедип келгеш, менче аажок шинчилээн хевирлиг кайгап алган олуроп. «Ада-иен-даа, ак-ларындаа шупту чылгыны улустур, сеңи өзүп келгеш база чылгычылаар боор сен аа? — деп, оон айтырарымга, ол дораан-на харыы берди:

— Мен ам хураганнар ыт-чып, кажаада хөй мунуп тур мен. Бичe-ле өзүп келгеш, дораан эмдик кулун мунар мен.

Россияның Хамаарышкас профэвилелдер федерациязының чөвүлелиниң кежигүнү Василий Григорьевич Захаровтуң бичe оглу базала адазының изин истеп, чылгычының солун, белен эвес мергежилин шилип алыр чаазвас-тыр деп ол бажыңга олура-ла чугаалажып турдувус.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
ЧУРУКТА: чылгычы Захаровтар.

ДЕТКИМЧЕВИС

Рынокче шилчиишкиниң бо берге үениде чонну амыдырал байдалы ыяа берге-дээн дээрзин кана-даа чорааш бөлүа дыннап, көрүп турар бис. Ылаңгыя өртектерни хостуг болдурган чоруктун хараазы-биле салыг-магазиннерде бараанларның өртек-үнезин дыка улгатkан, а ол бараанларны садып алыр кижи ховар-ла болгай. Хөй үруглар-лыг өг-бүлелерге, эвээш шалынылларга, пенсионерлерге бо чорук дыка берге дээрзин билдингир. Амыдырап чүрттап болурунун бүгүде хемчеглерни ап, чон ыдыып ажылдап-ла чоруур, ол ышкаш чазактың дузазын ажыглап чорууралр эвээш эвес.

Бистиң коллективте байдал өскелерзен ыныг-та дээреевес-даа болза, боттарыыстың база администрациязын-даа талазындан чедирип турар бүгү дузаның ачызында бо берге үени улуг-ла берге-дээшкин чокка чүрттап өртүп турар бис. Коллективтиң ажылчылары үүгле Кызылда эвес, район бүрүзүнде бар болгай. Ынчангаш ниитилиг-биле 530 ажыг ажылчынарывыстың чартык кезии районнарда ажылдап, чүрттап чорууралр. Ол ышкаш часкы, чайгы үеларде бистиң ажылчыннарывыстың дыка хөй районнарже доктаамал сургакчылап, аңаа ажылдаарлар. Ынчангаш оларга таарымчалыг болуру-биле вагончуташтарны оларга салып берип, боттарыыстың шаавыс-биле болгунар-ла дузаны чедирерин оралдаалып келдиис.

Амыдыралдың амыдырап-чүрттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле бүгү хемчеглерни ап, акша-төгерик-даа талазы-биле ирону байдалдарны тургускан. Ажылчыннарывыс айда-ла 3 мүн рубльдин шалының ап турлар. Өртектер ол хире үлүг турда, бо шалын ажылчыннарны чедир ханмаан чиңгедири-биле эртken чылын 120 мүн рубльдин берген. Ол-бо черлерден эштүн, ногааларны, быштактарны болгаш өске-даа продуктуларны үлүг өртен-биле салып алгаш, боттарыыстың ажылчыннарывыска чиик өртекке салып турар бис. Ол күш-ажыл кижилериңе чиңгеде, дедкимче болуру чугаажок.

Чүгле акша-шалын-биле кызыгаарланып олурар болза, ол амыдыралга өдиштеп билдингир болгай. Ынчангаш дузалал ажыл-агыйын тудуп, аңаа дагаалаңны, өлүрүктерин өстүрүп, оон эдин бодувустун магазинивисти дамчыштыр ажылчыннарывыска салып турар бис. Бо чылын ол ажылы уламчылаарын шиитпирлеттивис. Ол ышкаш дузалал ажыл-агыйывыска хаваа өстүрүп бодап турар бис, амыдыында ол айтырыг шиитпирлеттинмээн.

Бистиң коллективте ниитилиг-биле 40 ажыг пенсионер бар. Рынок экономиканың кызыынче шилчиишкиниң бо үениде оларга өрөөн дыка берге дээрзин билип, оларга дузалаарының хемчеглерни алдывыс. Ажылдаан турар пенсионерлеривиске январь, февраль айларда 100 рубльдин берип турдувус, а ам пенсионер бүрүзүнге айда үче рубльдин болгаш он үшкү шалының бөөр кылыр дүгүрүштүвүс.

Ажылчыннарывыстың дыштанылгазынче чугула кичээнгейин уландырып, хирешаавыс-биле ынаар акша-хорениниң чарыгаап турар бис. Дус-Хөлде профилакторийиниске эртken чайын 100 ажыг кижи дыштанган болгаш кадыкшылын быжыглаан алганнар. Ол ышкаш республиканың «Үш-Белдир», «Чедер» курорттарынче путёвкаларны ап турар бис. «Ширада» база боттарывыс корпустуг бис, аңаа эртken чылын 12 путёвканы «Красноярскэнерго» бүдүүлге каттыжышкынны берген.

Ажылчыннарывыстың уруглары «Чагытай» дыштанылга лагериниге дыштанып турар.

Бистиң кол харылаан турар «Красноярскэнерго» каттыжышкынның кол бүдүүлгелери орулгалыг ажылдан келгенинден бистиң коллективти ажылаадырар талазы-биле шүү ажыл чоруттуунун турарын макаа чугаалаары артык эвес. Ынчангаш ажылчыннарывыс-даа турум ажылда үнер-кирер чорук ажок эвээш. Кол-ла үүне — эки ажылдаары дээрзин кижи бүрүзү билип, ажылынга хамыыгалалдың көргүзүп турарлар.

Раиса ЗАХАРОВА.

Тыванын электри четкилериниде профком даргазы.

Профком даргазынга сөс

Тыванын профэвилелдериниң амыдыралында бир чаа чүүл — хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел рескомун тургусканы. Күрүне садының ажылдакчыларының болгаш хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел рескомун чарар дугайында айтырыг барык үш ай дургузунда тургустуунун, эге организацияларга чугаалажып келген болгай. Хереглекчилер кооперациязы колдуунда-ла көдээ черлерде ажылдап турар чонну бараан-сараан-биле хамдырып турар, боттары ямзы-бүрү адырларның бүдүүлгелерин база тургузун алган, колбаса, газтыг суг, хлеб булочка кылыглары-биле садыглан, көдээ ажыл-агый продукциязын белеткеп турар. Күрүне садыгларындан ылгалдыг. Ол ышкаш чер-черде профэвилел организацияларга аңгы профэвилелди тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алганнар. Ынчангаш чаа профэвилелдің тургузукчу конференциязын Кызыл хоорайга чыыллырган. Ол ышкаш республиканың «Үш-Белдир», «Чедер» курорттарынче путёвкаларны ап турар бис. «Ширада» база боттарывыс корпустуг бис, аңаа эртken чылын 12 путёвканы «Красноярскэнерго» бүдүүлге каттыжышкынны берген.

Ажылчыннарывыстың уруглары «Чагытай» дыштанылга лагериниге дыштанып турар.

Бистиң кол харылаан турар «Красноярскэнерго» каттыжышкынның кол бүдүүлгелери орулгалыг ажылдан келгенинден бистиң коллективти ажылаадырар талазы-биле шүү ажыл чоруттуунун турарын макаа чугаалаары артык эвес. Ынчангаш ажылчыннарывыс-даа турум ажылда үнер-кирер чорук ажок эвээш. Кол-ла үүне — эки ажылдаары дээрзин кижи бүрүзү билип, ажылынга хамыыгалалдың көргүзүп турарлар.

Раиса ЗАХАРОВА.

Тыванын электри четкилериниде профком даргазы.

ПРОФЭВИЛЕЛ РЕСКОМУ НЕМЕШКЕН

Тыванын профэвилелдериниң амыдыралында бир чаа чүүл — хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел рескомун тургусканы. Күрүне садының ажылдакчыларының болгаш хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел рескомун чарар дугайында айтырыг барык үш ай дургузунда тургустуунун, эге организацияларга чугаалажып келген болгай. Хереглекчилер кооперациязы колдуунда-ла көдээ черлерде ажылдап турар чонну бараан-сараан-биле хамдырып турар, боттары ямзы-бүрү адырларның бүдүүлгелерин база тургузун алган, колбаса, газтыг суг, хлеб булочка кылыглары-биле садыглан, көдээ ажыл-агый продукциязын белеткеп турар. Күрүне садыгларындан ылгалдыг. Ол ышкаш чер-черде профэвилел организацияларга аңгы профэвилелди тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алганнар. Ынчангаш чаа профэвилелдің тургузукчу конференциязын Кызыл хоорайга чыыллырган. Ол чаа тургустунган профэвилелдің Тыва республика комитединиң даргазынга мурнунда турган каттышкан профэвилел рескомунуң даргазы турган Э. Ш. Оюлар шилиишкиниг байдалга соңгуткан. Россияның кооперация ажылдакчыларының профэвилелинин удуртур органы — чөвүлелче ол дорт соңгулга аргазы-биле база бадылаткан. Оон-биле кады Россияның тургузукчу конференциязынче делегаттар кылыр Бии-Хем райпозунун профэвилел комитезинин даргазы М. Ф. Коротkова, Барыын-Хемчик райпозунун профком даргазы У. С. Оюлар баарлар.

Чаа профэвилелдің республика комители республиканың потребсоюз бажыңының ийнги кадында ажылдап турар.

БЕРГЕЛЕРНИ ШЫДАП ЭРТЕР

Тудуг болгаш тудуг материалдары үлетүрүнүң ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң эвлелгиг пленумунга адырның акылгычилериниң күш-ажыл камгалалының, кадыкшылының байдалы болгаш оңу улам эжиждерининиң хемчеглериниң дугайында айтырыгны чугаалажып көргеш. Ол талазы-биле идеткелди рескомнуң даргазы М. Х. Самданчап кылгаш.

Бистиң бөгүнгү чугаалажып турар айтырыгыс дээре тудугда, тудуг материалдарын үлетүрүүде ажылдап турар бүгү ажылчыннарның бөгүнгү байдалын көргүзүп турар болгаш оңу дарый эдин алырының чугулазын негеп турар-дыр дээрзин бодуунун идеткеннинге М. Х. Самданчап демдеглээн. Бо айтырыгның тургустунун келгени таварылга эвес, чүге дээрге бүдүүлгелерде күш-ажылдың ниити байдалы улам баксыраа турар, бүдүүлгеге кемзеп бертинер чорук көвүдээн, шарыг турарлар эвээш эвес, күш-ажыл камгалалының талазы-биле ажылдап турарларның саны кызырып, аңаа ундуруп турар акша-төгериктиң саны улам эвээшеп турардыр. Тудуг комплекизинин ажылы — аар ажылдарының саныында — миниң турза-даа хол-биле кылыр ажылдарында 46 хуу чедип турар. Моон мурнундагы турган бичe механизация эргеленинин чедирип турган дузазының өртек-үнези ам 20 катаа улгатканындан хол-биле кылыр ажылдар ам-даа улам көвүдээн чугаажок. 48 дугаарлыг тудуг эргеленинин 1 шактында 8 рубль-биле хелезилеп ап турганы шеверлел аныктары кылырынга хереглээр агрегады ам шакта-ла 90 рубль апаргам. Тудуг ажылында хол-биле кылыр ажылдарның саныны көвүдүрү тудуг организацияларының көгүүр машиналар, механизмнер, дерик-хереклелер болгаш бичe механизация-биле чедир хандырынмаанының хереги-дир. Ылаңгыя районнарга сентелге-тудуг участоктарында, «Тыва хамаатты тудуг» трестин хамаарылгазында тургустунгуда кооперативтерде ыяңны байдал кеску. Амгы үеде, кажан хандырылганың топчуткен системазы узуткаттынган үеде, бичe механизацияның дериглелерин тыптынары барык бөл. Дунмастаан-дыр. Ылаңгыя «Тыва дагдугу тудугда», «Шагаан-Арыг тудугда» бо берге байдалды көрүп болур дээрзин идеткелчи демдеглээн.

«Тыва даг-дугу» комбинатта каттышкан профэвилел комитединиң даргазы Х. Х-Х. Чигир-оол, «Тыва хамаатты тудуг» трестте күш-ажыл камгалалының талазы-биле улуг инженер Ю. И. Быков, 12 дугаар автобазаның кол инженери М. Миникеев, «Тыва лентудугчук» профком даргазы Г. Буторин, «Тыва тудуг материалдары» бүдүүлге каттыжышкынының чиңгине директору В. И. Канооол болгаш оон-даа өскелер аңаа санал-оналын берип, күш-ажыл камгалалының айтырыгларын дарый эде көрүп, ол талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглерни алырының дугайын чугаалааннар.

Пленумга организастыг айтырыгны база чугаалашкан.

Профэвилел рескомунуң даргазы М. Х. Самданчаптың өске ажылче шилчээнин-биле холбаштыр ону ажылдан хостаар талазы-биле киирген дилээн реском даргазының оралакчызы Л. Т. Федорова чугаалаан. М. Х. Самданчапты президиум кежигүнүнге болгаш профэвилел рескомунуң кежигүнүнге арттырбышаан, хөй чылдарда аңы ажылы дээш аңаа байыр чедирген адрести «Тыва тудуг» каттыжышкынның начальниги М. А. Кыргыс тыныс-кан, «Тыва тудуг» каттыжышкынның профком даргазынга ажылдап турган В. Ч-Д. Салчакты профэвилел рескомунуң даргазынга соңгаан.

ЧАГЫДЫП АЛЫҢАР

Профэвилелдериниң Бүгүнүнүн конфедерациязының журналы «Вестник профсоюзов» бо чылдан эгелеп бир дугаар-ла өртектиг кылдыр тараттының турарын билир болгай силер. Оон түүнелге багай эвес болганын билип тур бис. Ынчангаш идегелин күүседир ужурлуг бис. Ынчалзажок чамдык чүүлдерни база маадыр айтыры чүүл, чүүл дээрге, Тыва Республикада чүгле 27 экземпляр чагытынган-дыр (а халас чорудун берип турувуста — 55 экземпляр негеттинин турган чүве болгай). Ынчангаш бо журналды чагыдып алырыңче номчукчуларывыстың кыйгырын тур бис. Ону «Союзпечать»тың салбыр бүрүзүнден кайы-даа айда чагыдып ап болур. «Вестник профсоюзов» журналының индекизи — 70160, бир номериниң өртөө 2 рубль.

Амыдыралда болуп турар өскерлиишкиннерни бөлүмдаалап көргеш, бистиң журналывыс Хамаарышкас күрүнелер демнежилгезинин чүүдүрүнүң профэвилел шимчээшкининиң болгаш даштыкы чүүдүрүнүң ол талазы-биле ажылының зуржулгазын хөй-биле чыдыдар аңаар.

П. ЧЕБОТАРЕВ.

Профэвилелдериниң Бүгүнүнүн конфедерациязының парлалга төвүнүн эргелекчизи, «Вестник профсоюзов» журналының редактору.

АК-ДОВУРАКТА

Комбинаттың удуртулгазы Кызылдың күш фабриказы-биле керээ чарып алган, дагаа эъдин оон эккелгеш, бодунуң магазиннеринге салып турар. Ажылчыннарыны аъш-чем-биле хандырарын эки жижидер дээш еске-даа хемчегларни боттандырарын планнап турар. Чижээ, бора-тоодайлар азыраар ферманы организастан тургузарының дугайында айтырыгны ооренип көрүп турар.

Эът комбинадының магазиннинде кафетерий дээр черни база ажыткан. Анаа хүнде-ле 300 хире кижини чемгерип болур. Эът аймаандан кылган маншы дээш, еске-даа чемнерни кылып белеткээр кижилерни коллектив кежигүннериниң тургускан. Продукциялың артыкшылыгынган быкырарыпга белеткен каан чемнерни база кылып болур.

«Тыва даг-дүгү» болгаш эът комбинаттарының коллективтериниң бир демниг ап чорудуп турар бо янзылыг хемчегларының ачызында Ак-Довурак хоорайның, Кызыл-Мажалык суурының чурттакчы чону аъш-чем аймаандан ам дээрезинде бергедевейн турар. Бир эвес Кызыл-Мажалыктың сүт комбинадының удуртулгазы бо хевирдиг хемчегларни алыр болза, ол черде байдал улам эки-жиги болур.

ЧУРУКТАРДА: эът комбинадының ажылчыннарының белеткээн чемнери. Аланда чурукта эът магазинININ садыгжызы Л. А. Боровкова.

ШААЛААШТЫҢ САРЛЫКЧЫЗЫ

Сарлык кадарып эгелээнинден бээр ол ам сес чылдың иүүрүн көре берген. Оон кыштаа Бузук-Чадыр деп кадар-оттуг, шиви, пештүг черде. Сарлыктарын төрүүр үеэ чоокшулап, боозу улгады бээрге, апрель-май айларда Шаалааштa хал баарында чаланга кежүп кирип кээр. Кежүп-дужүп, сарлык кадарып чоруур черлерин Д. Б. Валчый-оол кончуг эки билир. Ынчангаш одар-белеңнерин солуп, кадарып ооренирин берген.

Биче-оол Донгакович эрткен чылын багай эвес көргүзүглерлиг ажылдаан. Ол чүс сарлыкка онааштыр 37 быжааны алган. Өг-бүле кереэзи-биле ажылдап келгениниң түнелиг ындыг болган. Ол өг-бүле сарлыктарны саап турар. Олар 127 килограмм саржагны белеткээш күрүнеге дужаган. Эки ажылы дээш малчыннар Наадымынга база киришкен.

Чамдык кижилер сарлык кадарарда чүү боор дээр. Ол ындыг эвес: берге, харысалгалыг ажыл. Сарлыктың дүгү узун, селбегер болгаш аная хар чоржакталы бээр. Ону үргүлчү аштап турбас болза, малдың күш-дегилдезинге, доктар кадып болур. Ындыг чоржактар карактарын база дуй алы бээр. Бо таварылгада олар баш уллаан черже чоруп каарлар. Ону база аштаар апаар. Ылангыя төрүүде үеэнде туда кадарбас болза, одарының бызаазын ирбиш, бөрү чиг кааптың болур. Оон ангыда аныяк сарлыктар оглун хоза бээр таварылгалары хой болур. Ынчан ону незинге ялыр дээш чеди хонук ажыр түүчүп кээр. Незинге бызаазын өлдирер деп ажыл кончуг берге. Шак мындыг белеңнер эвес ажылды Биче-оол Балчый-оол кылып чорууп.

Найгын-оол ДАМДЫН.

ШКОЛА: ооң амыдыралы

КИЧЭЭЛДЕН АҢГЫДА... ЧАПСАР

Эртенги хүн хаяазын кидим түлүк чажын эгелээ турда, сумкалар түткүлаан оолдар, уругларын школаже ооренир дээш далаш бар чыларын эскерип болур. Оларны ында хөлчок чымыштыг, харысалгалыг ажыл-херек — ооредилге маган турар.

Амгы үеним ооредилге программазы нарын болгаш берге. Ону чедишкиннит шыгаарып алыр дээр болза, улуг күженишкин, кижиндилге ажылын биллиг, харысалгалыг чорудары ооренікчилерден-зав. Башкылардан-даа түс-туста негеттинип турар. Чүс-чүс өг-бүдүмнү ынча ангы-ангы ажы-чаныг ажы-төл чыгып келир, ынчангаш оларны чаңгыс аай агымче, недележе кирип ап зеп чүве ындыг-ла амыр эвес. Башкылар ону кончуг эки билир. Ынчангаш маңаа бадым бүрүүр үнелиг. Школага кичээлдерден ангыда, оларны аразында, чапсар база бар. Ооренікиниң амыдыралынга оларны кайы-ыралы-даа чүүлү. Ооредилгеникиниңиле ажылынын чүүлү келектери болбушаан, канчыг-ла-бил үеэн оран-зовет турарын билип бис. А үеним канчаар, зеп ажыктыг кыдыр ажыттаан черек, чем шолуредикеш, бүрт-сарт халып чорүй баары эвес-ле болгай. Бетп дээрге-ле чем мурнунда кижи холун чүгай. Ынчангаш чапсарының дугайын, бир шагла солуннаргы хөлчок, бижип турган үеве ийиш. Сеозу үеде ол дугайында ыыттаннас апарган-зав ыыкаш. Бир-ле катап, башкыларның август хонгелет хүрээзинге ыынан райпо баштаан, школаның залазы турган К. С. Намбый-оол саналынга ажыл-херек ажылыгаа биле бир школага кире бээримге, чапсарлап турарының магалының, организастының, артында ыыштыг, а еске школага кире бааримге, кижи базын кагыдег. Ынга ажыл кошкак-тыр деп билим диген үеве. Бяшкы эвес кижи безин ону көргеш, кайызымда ажыл багай чоруп турарын билип каан-зыр. А бистер, башкылар, ындыг байдалды канчаар билип турар бис? Ажыы-биле чугаалажып көрүвүссе үүл, чапсар дээрге демей-ле ооренікилер-биле ажылдаа болгай. Ону ооренікилер-зав. Башкылардан-даа түс-туста негеттинип турар. Чүс-чүс өг-бүдүмнү ынча ангы-ангы ажы-чаныг ажы-төл чыгып келир, ынчангаш оларны чаңгыс аай агымче, недележе кирип ап зеп чүве ындыг-ла амыр эвес. Башкылар ону кончуг эки билир. Ынчангаш маңаа бадым бүрүүр үнелиг. Школага кичээлдерден ангыда, оларны аразында, чапсар база бар. Ооренікиниң амыдыралынга оларны кайы-ыралы-даа чүүлү. Ооредилгеникиниңиле ажылынын чүүлү келектери болбушаан, канчыг-ла-бил үеэн оран-зовет турарын билип бис. А үеним канчаар, зеп ажыктыг кыдыр ажыттаан черек, чем шолуредикеш, бүрт-сарт халып чорүй баары эвес-ле болгай. Бетп дээрге-ле чем мурнунда кижи холун чүгай. Ынчангаш чапсарының дугайын, бир шагла солуннаргы хөлчок, бижип турган үеве ийиш. Сеозу үеде ол дугайында ыыттаннас апарган-зав ыыкаш. Бир-ле катап, башкыларның август хонгелет хүрээзинге ыынан райпо баштаан, школаның залазы турган К. С. Намбый-оол саналынга ажыл-херек ажылыгаа биле бичии уругларда болгай, оларының ажы-чаны чүс аңгы. Чапсар — бичии кижиниң психологизиңи башкарар, оларның-биле земейде кижилериле ажылы чорудар үе. Ынчангаш ону чаңгыс дежурный башкыже, ооренікилерже чүүл саан чаш олуруп болбас. Мөнгө бүгү школа киржип болза-ам. Хой-ниити черлериге болуп канчаар ап чорукта, деп айтырыг бар болгай. Оны көрем кымыга ооренікилер үеже чапсар ол-зин. Школага чапсар черге оореніки болуп канчаар ап чаңчыгарыл, ескі кебиниңи кеңелериге ол болуп бала-ыыкаар ап чоруп, аңгыр кичээр уругларының хүнүлүүр аңгыр.

Школага чеже кичээл өөрүп, ынча чапсар болур. Ынчангаш школа амыдыралында сон өскөн турар черге бир хүнүн база арбыш болгар ийим. Ол хүнде ол кичээлге кеңелгай турар мыныгыы. Чапсар бүрүүр кичээлге болуп. Ол дээрге чугаалаан, кичээлге кеңелгей, кичээлге кеңелгей, кичээлге кеңелгей. Ооредилгеникиниңиле ажылынын чүүлү келектери болбушаан, канчыг-ла-бил үеэн оран-зовет турарын билип бис. А үеним канчаар, зеп ажыктыг кыдыр ажыттаан черек, чем шолуредикеш, бүрт-сарт халып чоруп, ооредилге

ТАҢДЫ-УУЛАНЫҢ ЭДЭЭНДЕ

Ол хүн Бай-Хаактың чаңынга хаак оруктарынга спортчу байырлал хүннээ-ректиг каан хүнде, харыц чымчап эрип турар үеэнде болган. Ол маргылдааның бир онзагай үүлү болза республиканың профэвилелдериниң командаларының хаакка чаржырынга маргылдаазының түннелин үндүрери болган. Шынап-ла, аңаа Тываның эң шилиндек дээн спортчулары болгаш тиилекчи командалар чыылган.

Бо түннел маргылдаа чүве болганда, келген командаларны үш бөлүкке чарарын шинтпирлээн. Ынчангаш бөлүк бүрүзүнде тиилекчилерни түс-тузунда шаннаарын көрген. Бирги бөлүкке республика найысылалындан барган спортчуларны эр болгаш хөрээжен хаакчыларның үш-үш командаларын четчелээн. Ийиги бөлүкке профэвилелдериниң республика комитеттериниң хаакчылары үзүлген.

Бир-ле хүтаарында эр улустан 10 километрге чарыш чидиг болган. Бо дистанцияга бирги черни Олег Саяты, ийигизин — Михаил Черепанов, а үшкүзүн — Альберт Бараан олар эвлээн. Ынчаарга спортчу-хаакчы О. Саяты он километрни 29 минута 30 секунда ыалып эрткен. Ол үк маргылдааның тергини түннели кылдыр санаттынган.

Хөрээженнериң беш километрге маргылдаазы баа-ла солун демисел-биле доозулган. Татьяна Формова ону 24 минута 40 секундада эрткеш, бирги, ынчаарга Чечена Монгуш — 26 минута 50 секундада маннааш, ийиги черлерни эвлээн. Үшкү черде — Нина Масленицына (27 м. 15 сек.). Бо-ла дистанцияга студентвилерниң командаларының коргузуу оон күзү болганын судьялар эскерген. Чижээ, бирги черни алган Донгак Чинчи беш километрге 43 минута маннааш, дээре көргүзүглүг болган. Ийиги болгаш үшкү черлерни эвлээн Адла Артына, Чолураа Күүлар оларның оон-даа эвээш. Бо дээрге спортчуларның белеткелинче кандыг сагыш салып турарының көргүзүүдүр. Черде ынчаш школаларда болгаш өске-даа өөредилге черлериниде спортче чогуур сагыш салбайн турары соолгу үеде биилинип турар апарган.

Бо маргылдаа профэвилелдериниң шугуму-биле болганда, оон киржикчилериниң назы-харын барымдаалаан. 30 хардан 40 хар назылыг эр спортчулар беш километрге маргышаанар. Николай Григорьев ону 15 минута 20 секундада маннап эрткеш, кыска-даа четтирбейн, бирги черже үнген. Ийиги болгаш үшкү черлерни А. Оюн болгаш В. Ооржак олар эвлээннер. Үш километрге хөрээженнерден К. Саяты, А. Дьяченко, И. Старолумова олар шылгараан. 40 хардан өрү назылыгларданн 5 км дистанцияга чарышка он ажыг хоочуннар киришкеннер. Олардан Васильева, Масленицын, Салчак олар боттарының спортчу аргаларын ам-даа оскунмаан, шыраан көргүскеш, тус-тузунда шаннаалар-биле демдеглеткеннер. Ол-ла дистанцияга хөрээженнерден Вида Югай, Ева Масленицына, Нина Азанова олар бирги, үшкү черлерни эвлээн.

Профэвилелдериниң республика комитеттериниң ийиги бөлүкке кирген командаларының аразында демиселге улус өөредилгезиниң ажыллакчыларының командазы тиилеп, кубокту болгаш вымпелди шаннаалга ап үнген. Ийиги черде АУК-түн, а үшкүзүнде — тудугжуларның командалары үнген.

Түннел маргылдааның четче эвес көргүзүглерин айтырга ынды-ыр. Моонбиле кады Бай-Хаакка болган бо маргылдаалан өске түннелди бала үндүрүп болур, чүге дээрге күш-культура болгаш спортту массалыг болдурарының бүгү аргалары турбуже, боже чогуур кичээнгей салбайн турар чорук маңаа илереттинген. Чамдык бөлүктериниң командалары четчелеттинмейн баргылаан, күш-ажылчы коллективтер боттарының төлөөлекчилерин акшахөреңгиниң чогунга сылдааш, чорутпаан.

Ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниде, школаларда күш-культура кижизидилгезинче кичээнгей мурнукузундан дыка кошкаган. Оон бир чижээ бодур: Кызылдың № 9 школазының күш-культура залы үргүлүү соок, доңган болганындан ынна күш-культура кичээлдериниң үезинде уругларны шашки-биле ойнадып турар. Бир кичээл үезинде алды кижи үткан өөреникчи турар болза, «беш» демдек салыр. Мындыг «онза арга» моон-биле ийи чыл үргүлүүлеп турар.

Бо маргылдаага садыгжылар, автотранспортчулар, культура болгаш харылзаа ажылдакчыларының спортчулары эвээш киришкен. Оларның удуртукчулары база-ла үеним бергезинге сылдаглап, спортчуларын уттур чыгай бергеннер. Ынды турбуже, чамдык хоочун спортчулар боттарының күзелин өзугаар мындыг түннел маргылдаага чедип келгенин база демдеглаар херек. Бежен безин хар ажа берген чамдык хоочуннар кээп киришкен.

Маргылдааны организастап, ону белеткээри база белен эвес болган. Борта спорт ажылынга бердинген, кызымак ажылдаан эштерни демдеглээри чугула. Уругларның болгаш элээдилерниң спорт школазының директору А. Волков, өөредилге эргелекчизи В. Монгуш, а ол ыныаш спорттун хоочуну Александр Петрович Абросимов олар бо маргылдааны Таңды районга баш удур белеткеп, бүгү талазы-биле хөй ажылдарны кылырынга улуг үлүүн киришкеннер.

Кушнаш-оол ХОВАЛЫГ.

Маргылдааның кол судьязы.

Чарлалдар саңдыразы

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Таңды районнуң Бай-Хаак суурда аалчылар бажыңын садыг-сайгарылга конкурузун өзугаар садарын Тыва Республиканың Эт-хөреңги фондузу чарлап тур.

Аалчылар бажыңының эгезинде өртээ—176 муң рубль;

оон иштинде бажыңның өртээ—138 муң рубль;

аалчылар бажыңының ажыглал шелү—340 дөрбелчин метр.

ААЛЧЫЛАР ЧУРТТААР БАЖЫҢНЫ САДАРЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

1. аалчылар бажыңын кезээде бүдүн кылдыр кадагалаар;

2. садарының хевири — өртээн хары угда төлеп бээр.

КОНКУРСТУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

Конкурска киржириниң чагын болгаш эргежок чугула өске-даа документилерни чогуур үезинде чорудуп берген болгаш аалчылар бажыңының эгезинде өртээниң 10 хуузун доктааткан чурум өзугаар магадылал кылдыр киирип төлээн юридиктиг албан организация, бүдүрүлге черлерин база хамаатыларны садыг-сайгарылга конкурузунга киириштирер;

конкурска киржириниң чагыларын болгаш өске-даа документилерни 1992 чылдың апрель 21-те чедир хүлээп алыр;

аалчылар бажының көөр болгаш оон-биле тамыжар арганы садыг алыкчыларга хостуг хандырар;

саналдарын киирип бижээн садыг алыкчыларының чагааларын 1992 чылдың апрель 23-те Эт-хөреңги бажыңына эртенгиниң 10 шакта ажыдып көөр;

аалчылар бажының чеже өртек-биле садып алырын ол саналдарга айтып бижиир.

конкурстун бүгү негелделеринге дүгжүр болгаш эң-не бедик өртек-биле садып алырын айтыканнарны конкурстун тиилекчизи кылдыр комиссия шинтпирлеп чарлаар.

Таңды районнуң Бай-Хаак суурда аалчылар чурттаар бажыңны сайгарылга-садыг конкурузун өзугаар садарын организастап турар Тыва Республиканың Эт-хөреңги фондузунуң адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 32, кабинет 22, телефону 3-75-52.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭТ-ХӨРЕҢГИ ФОНДУЗУ.

КӨӨР ХӨҢНҮМ ЧОК

Бо шагның үптекчилерин көөр хөңнүм чогул. Оларның албас-ла чүвези чок. Кайда-даа корум-чурумнуң сандарааны ышкаш, бистин Суг-Бажы суурвуста байдал база-ла эки эвес. Маңаа келген оор-сук, үптекчи кижилер чүү-даа кыдыр болза хостуг ышкаш сагындырар.

Социализм нинтилелинден келген аныяк салгалдар үүлгедиглерге чемиш-даа болу берип, оон эвээ-даа алаарлар-дыр. Улустун малмаганын суур иштинге-ле адып-боолап, союп, бүзүп аппаар таварылгалар безин бар. Дүне кажааларны ажыткаш, чеже-даа шээр, бода мал бар болза, чүүре бээр. Оорлаашкынның оон-даа еске хевирлери чаңчыл апар чыдар.

Суурнуң чонунуң, көдээ Советтиң, дирекцияның, школа ажыллакчыларының, назы четпээннериниң бот-боттарының аразында мөзүт-шыыр, патриотчу кижизидилге ажылы чытталбайн турар. Мындыг санаргай байдалды ажыктап, чамдык шаанданчак кижилер карааразында барып, өскээртен келген үптекчи кижилер амырап турар. Чамдык аныяктар болуушкунну көрүп билзе-даа, чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, харын боттарынга ажык-орулга бодааш, үүлгедикчилериниң боттарынга боражып турары чажыт эвес.

Суурга боттарының камгалалын тургузуп, фондужугаштан ажыдып алза чүл. Төлептиг ада-иелер, аныяктар бар-ла чүве ыйнаан. Кандыг-бир хемчегни ап, шимчеңгир болбас болзувусса, боттарывыс-ла ядаараар бис. Боттарывысты боттарывыс-ла камгалап, аныяктарывыс-даа боттарывыска-ла ажыктыг болур кылдыр ажыллазывысса эки.

Шаг бергеэзинде көдээ суурлар олутпай, аазатпай олурар болза канчап-даа таарышпас. Улуг-даа, аныяк-даа кижи чажыт, дүрген дыналдышкын бээр төптер суур иштинге дүне-даа, хүндүс-даа турар ужурлуг. Эрге-хоойлу органнарынга үезинде чедирбээн дыналдышкынар ажык чок боор-дур.

Мындыг чижекти кинрейн: февраль 25-те кежээкиниң 6 шак үезинде кудумчу кежир черден суглап чоруткан 9 класс оглум чиде берген. Мен, бертик кижи маңнаар будум бар эвес, ийи бичии уругларымны үндүрүптүм. Олар чүгле чоогунда кудукту көргеш, карацгы боорга, өске кудумчуже барбаанар болган. Шаг болганда, оглум эттедип, соктуруп алган келди. Оглумга куу өөнүг «Жигули» машиналыг ооллар келгеш, иштинче киир сөөртүп алгаш, идик-хевин үштүп, үптеп алганнар. Ол беш тыва ооллары кандыг ада-не азырап каан ирги? Чонунуң чылыын-даа, чымыжын-даа билбес, кээргээр сеткил деп чүве танывас, дириг куурумчулардыр он. Мээн оглум ышкаш ынзыг дунмалары-даа бар-ла ыйнаан.

Оорланыр кижиниң назыны кыска деп, мээн авам мени ынчаар кижизидип чораан. Оон ол чугаазының херек кырында шыныын амыдыралдан көрген мен. Ок-бижек аксына барып, үүүн хунаашпан кижилер ол. Ажыы-биле чугаалаарга, кижиниң эткен үезин кижиин боолаар боор чүве. Бо кара орутуг кижилер база-ла ур чорбастар. Олар кандыг кижиин үптеп чоруурул, оон ыныаш үптекчилерге ыкап-ла чедер. Шаанда чаңдык тыва кижилер амыдыралының бергезинге чыгаалып келгеш, аргажоктак оорланыр ужурга таварышканда, өзулал алгыжын кылып йөрээгеш, бичии херекти кылыр турган. Ол дээрге чаңдыг доозулуг кижилериниң бачыдындан чайлаар дээни ол.

Кайы хамаанчок кижилерни оорлаары айыылыг ужуру-даа ында. Бо шагда ындыг өзу-чаңчылларны билбес болганындан, карыш-чаткага таварышкаш, өлгеннер бажын ажыг. Мээн оглумну үптеп турда көрген 7 класс кижи база бар. Школага камгаланырының аргазын өөренген эвес, ол хөөкүй чүнү канчаар боор, аңаа-ла көрүп-көрүп чана берген. Дужунда бажыңнарда улус көрзе-даа тооваан. Ындыг таварылгада чүнү кылырын оларга өөреткен эвес. Эки-ле чүвевис — бир дугаарында-ла арага-водка болгай. Бүүнзан тарыгысса чүл? Оон башка боттарывыс-ла ядаараар бис.

Соңгун МОНГУШ.

Каа-Хем район.

СОНУУРГАКТАРГА

БУРУНГУ ХООРАЙЛАР

Төвгүүлерге билдиниш турары-биле алырга, делегейде эң-не бурунгу хоорай Палестинада Нерихон болуп турар. Он муң чылдар мурнунда-ла аңаа үш муң кижи чурттап турганын шинчилелдер тодараткан. А делегейде эң-не бурунгу найысылал — Дамаск. Ол бистиң эрага чедир 2500 чылда-ла Сирияның кол хоорайы болу берген.

КАЖАР ДИСКО

Гордон Митчелл — Аляскада хлеб быжырыкчызы. Ангор диспейлиг, ады Диско, өзөн-биле он чыл кады чурттап келген. Ол үе дургузунда Диско хоорту күскелер чиирнден үнүш чеминче шилчээн. Ол мынчаар болган. Баштай аныяк диспейжигеш күскелер чип амырап-ла турган. Оларын төдүп алгаш, өзинден эзт, балык негеп түрүп берген. Ынчалза-даа Митчелл быжыг бүзүреллиг кижи-дир: кижи бүрүзү (диис база) болунуң тып алган чүвези-биле амыдыраар ужурлуг дээр. Диско бичии муңгарааш, боду болганып киришкен, кыжын эттиг чем тывылбас, ынчангаш үнүш чеминче киргеп, удаваанда ол чүгле хлеб, каша, хайындырган ногаа чиир апарган-дыр эвеспе.

СООК-ДАА БОЛЗА...

Аляска дээрге Каттышкан Штаттарның эң соок штады. Ындыг болзажок аляскажы кижи чыл бүрүзүнде ортумаа-биле 20 килограмм мороженое чиир дивес силер бе. Ол дээрге чуртта инти көргүзүгден ийи катап хөй болуп турардыр.

АНЫЯК КЫРГАН-АВАЙ

Италия чурттуг 29 харлыг Кончета Пануччи делегейде эң-не аныяк кыргана болган. Ол 13 харлыында ашаққа барган, оон төрээн сицилия суурунда ол чаңчыл чүве-дир. Бир чыл болганда Ида деп уруглуг болган. А өнир чылын 15 харлыг Ида ашаққа барган, бо чылын аас-кежиктиг аныяк кырган-ава уруунуң уруу Розаны өпейлеп орар. Ам оозу сөөлүнде божуптарга, делегейде эң аныяк прабабушка (43 харлыында) болурун күзеп орар.

Тыва Республиканың Дээди Совединге

АЙТЫРЫГЛЫГ АЖЫК ЧАГАА

Россия Федерациязында болгаш ХКД-ниң чурт бүрүзүнде чуртталга черлерин хуужударының үезинде Ада-чурттуң Улут дайынының киржикчилериниге болгаш инвалидтериниге чигелдени тыпсып, оларның чуртталга бажыңнарын болгаш квартираларын халаска берип турар болгай. А бисте чүге ындыг эвезил?

Моон алгаш көөрге, фашистиг араатаннардан Төрээн чуртту камгалаарынга тыва улустун киржилгезин болгаш тыва эки турачыларының дайын үезинде эрес-маадырлыг чоруктарын хуужудулга үезинде чүге барымдаалап болбазыл? Ол ышкаш дайын чылдарында чурттуң камгалал фондузунга боттарының он-он, чүс-чүс мал-маганын халаска берип, дузалап турган араттарны канчаар көрүп турарыл? Олар шуптузу чуртталга черлерин халаска алырынга төлептиг эвес бе?

Бодумнуң дугайында каш сес. Мен Тывага төрүттүнгеш, өскен кижи мен. Тывадан фронтуже чоруткаш, балыглаткаш, чаныы келгеш, 40 ажыг чылдарның иштинде республиканың ангы-ангы черлеринге улус ажыл-агыйының адырларынга ажылдаан мен. Менде Тывадан өске чурт чок.

Александр СЕРЕДКИН,
АУД-ниң инвалиди, күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай.

Айтырыңар—харыылап берээли

УДАВАС КЕЛДЕРЕЛ БОЛУР

Моон мурнунда янзы-бүрү кем-херек үүлгедишкиннери-биле холбаштыр шинттиргеннерге хамаарыштыр келдерел (хосталга азы чигелде) болур дугайында дамчыыр чугаалар Россия Федерациязының барык бүгү девискээринге соолгу үеде тыптып келген. Бо чугааларның чогун шынныының хамаарыштыр тайылбырны бээрин «Шын» солунуун чамдык номчукчулары дилээн. 1992 чылдың март 11-де № 59 «Известия» солунуун 3-кү арынга парлаттынган допчу тайылбырны очулдургаш, моон аңаанда парладывыс.

Келдерел дугайында доктаалдың төлевилелин Россияның Дээди Советинин Президиумунуң хуралынга 1992 чылдың март 9-та чугаалажып көрген. Барык 21 муң кижини хосталга казытканнарның кеземче дуусаазын эрттирер черлериниң доп-дораан хостаары доктаал төлевилелинде көрүнген. Ол дээрге — Россия девискээринде бүгү шинттиргеннерниң 3,7 хуузу — нинтилелге онза айыылыг эвес кижилердир (Россия Федерациязында бүгү шинттиргеннериниң саны амгы үеде 600 муң кижи).

Хамыктың мурнунда келдерел-хосталга таваржырлар: хөрээженнер, назы четпээннер, дайын киржикчилери, инвалиттер, а ол ышкаш бир дугаар шинттиргеннер. Оон ыныаш кеземче хуусаазын эрттиреринин чылларын 77 муң кижиге хамаарыштыр кызырары көрдүнүп турар. Аар кем-херек үүлгеткеннер болгаш хөй удаа дагын шинттиргеннер келдерел-хосталгага таварышпас.

Ажыл-агыйга кем-херек үүлгедишкиннерни кылгаш, үзүп хуусаала шинттиргеннерни канчаарыл деп айтырыг Россия Федерациязының Дээди Советинин Президиумунуң хуралынга база тургустунган. Бо айтырыгны бүгү талалыг чугаалажып көрген түннелинде ол кижилерни келдерел-хосталга хамаарыштырбас деп шинтпирлээн. Ынчалзажок оларның херектерин хынаары, катап эге көөрүн эгелээри чугула деп санаан.

Доктаал төлевилелин Дээди Советтин Президиумунуң хуралынга ол үеш базыдаан, Россия Федерациязының Дээди Советинин сессиязынга шуут күштүг кылдыр бадыладыры-биле киирип болур турган. Ынчалзажок доктаал төлевилелин белеткээннериниң аразынга чамдык чөрүлдээлер тыптып келгени аңаа моондак болган. Чижээ, Дээди Советтиң Хоойлу-дүрүм, эргехоойлу база кем-херек үүлгедишкиннеринге удур демисел талазы-биле комитеттиң даргазы Асланбек Аслахановтуң болалын өзугаар алырга, моон мурнунда шинттирген ол хире хөй кижилерни (кеземче эрттирер хуусаазын кызырары-биле катай санаарга, 80 муң хире кижи хосталыр) хары угда хостаарынга Россия нинтилелиам дээрезинде белен эвес: хөй кижилерни ажылдаар черлер болгаш чурттаар бажыңнар-биле хандырары дораан негеттинер, а оларны бо чүүлдер-биле чогуур үезинде хандырбас болза, хосталганнарның чамдыктары кем-бүрүүлүг орукче дагын киреринге албаатырар апаар. (Комитет даргазының болалын бүгүаар алырга, шинттирген хөй мың кижилер хоруглал аваанга ам-даа олурганы эвес ышкажыл). Кем-херекти өскөргөн кылбаан кижилерни, хөрээженнерни, назы четпээннерни бирги ээлчегде хостаарын ол саналдап турар.

Кеземенин дээди хемчээ-биле шинттиргеннерни канчаарыл деп нарын айтырыг база тургустунган. Дээди хемчег-биле шинттиргеш, шинткел күүселдезин амгы үеде Россияның девискээринде 332 кижи манап олурар. Боолап шаажылаар дээн шинткелди 20 чыл хуусаада хосталгазын казыр шинткел-биле солуурун Дээди Советтин Кижи эргелериниң талазы-биле комитеди саналдаан. Ынчалзажок Дээди Советтиң Хоойлужудулга талазы-биле комитеди, Хоойлу-дүрүм, эрге-хоойлу болгаш кем-херек үүлгедишкиннеринге удур демисел талазы-биле комитет ол саналга шуут удур болган.

Ынчангаш доктаал төлевилелин катап чедир ажылдап кылыры-биле парламентиниң комитеттеринче болгаш комиссияларынче делир чорудуп берген: хуусаазы ийи неделя. Ынчангаш келдерел-хосталга дугайында доктаал төлевилелин Россия Федерациязының парламентизинге чугаалажып көөр. Келдерел-хосталга удавас болур дээрзинге бүрүн бүзүрел бар.

Тыва Республиканың Дээди Совединге

АЙТЫРЫГЛЫГ АЖЫК ЧАГАА

Россия Федерациязында болгаш ХКД-ниң чурт бүрүзүнде чуртталга черлерин хуужударының үезинде Ада-чурттуң Улут дайынының киржикчилериниге болгаш инвалидтериниге чигелдени тыпсып, оларның чуртталга бажыңнарын болгаш квартираларын халаска берип турар болгай. А бисте чүге ындыг эвезил?

Моон алгаш көөрге, фашистиг араатаннардан Төрээн чуртту камгалаарынга тыва улустун киржилгезин болгаш тыва эки турачыларының дайын үезинде эрес-маадырлыг чоруктарын хуужудулга үезинде чүге барымдаалап болбазыл? Ол ышкаш дайын чылдарында чурттуң камгалал фондузунга боттарының он-он, чүс-чүс мал-маганын халаска берип, дузалап турган араттарны канчаар көрүп турарыл? Олар шуптузу чуртталга черлерин халаска алырынга төлептиг эвес бе?

Бодумнуң дугайында каш сес. Мен Тывага төрүттүнгеш, өскен кижи мен. Тывадан фронтуже чоруткаш, балыглаткаш, чаныы келгеш, 40 ажыг чылдарның иштинде республиканың ангы-ангы черлеринге улус ажыл-агыйының адырларынга ажылдаан мен. Менде Тывадан өске чурт чок.

Александр СЕРЕДКИН,
АУД-ниң инвалиди, күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай.

КЫЗЫЛДЫҢ БҮДҮРҮЛГЕЛЕР, ОРГАНИЗАЦИЯЛАР УДУРТУКЧУЛАРЫНГА ДЫҢНАДЫГ

Өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлге черлериниң болгаш организацияларының удуртукчуларының

СЕМИНАР-ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛЫН

1992 чылдың март 31-де Советтер бажыңының хуралдаар залынга (бирги каатта) 13 шакта чыылдырарын улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскому, Чонну ажыл-биле хандырар күрүне комитеди болгаш чонну ажыл-биле хандырар Кызыл хоорай төвү чарлап турар.

«РСФСР-де чонну ажыл-биле хандырар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күүседир талазы-биле айтырыгларны семинар-чөвүлел хуралга сайгарып чугаалажыр.

Семинар-чөвүлел хуралга киржириниче бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның бүгү удуртукчуларын чалап турар.

Муниципалитет (чер-черде эрге-чагырга) эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле комитет конкурс негелдезин өзугаар ажылга дараазында тускай эртемниглерни чалап тур:

— кол бухгалтер;
— юрист;
— экономист-бухгалтер.

Немелде тайылбырны алыры-биле 3-27-90 дугаардыг телефонну ажыглап болур.

Муниципалитет эт-хөреңгизин эргелеп башкарар комитеттиң адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 32, кабинет 316.

Муниципалитет эт-хөреңгизин эргелеп башкарар комитет.

КИНО

МАРТ 24-те

«НАПЫРАЛ»: «Виват, гвардеймарины!» (2 сериялыг) 9.30, 15.10, «Океан» (2 сериялыг) 12.20, 18.00

ВИДЕОЗАЛ: «Рядом с тьмой» 9.50, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Гита из Ситапура» (2 сериялыг) 12.40, 15.20, 18.00 шактарда.

КЫШКЫ ТАПГАНЫҢ СӨОЛГУ ОЖУК-ХАРЫ

Күш-ажылдың хоочуну
Иргит Сайын-оолович БАЗЫРНЫҢ

ур болгаш аар аараанының соонда мочээнин Кызыл хоорайның хоочуннар чөвүлели дыналтышаан, оон өгбүлелиниге, төрелериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалы илергейлеп тур.

Ужудукчунуң шаңналы дээш

Тываның баштайгы ужудукчуларының бирээзи Чооду Кинспей аттыг шаннал дээш боокса элээч ооллар болгаш улуг улус аразынга баштайгы республика чергелиг маргыттаа Самагалдай суурга эткен. Ук маргылдааны организастап эртиреринге Тыва Республиканың Аныяктар ассоциациязы (президиумун Тыва Республиканың улус депутаты Александр Санчат), «Убсе-Нуур» ассоциация, Чургүй-оол Хомушку аттыг совхоз болгаш оон-даа еске. нитизи-биле алды ангы-ангы организациялар деткиг, спонсордар болганнар.

Маргылдаанын түннелдериниң алгаш көөрге, элээн ооллар аразынга Кызылдан Чингис Янгра, Александр Сынов, Чургүй-оол Хомушку аттыг совхозтан Александр Сыгат, Каа-Хем райондан Белек Судьчум-оол, Кунчурутган Кум Легежик, Самагалдайдан Шулуу Чагар-оол болгаш Балгазынын суурдан Валерий Монгуш олар дензи аайы-биле туст-тузунда тиилээннер.

Улуг спортчулар аразынга Чадана хоорайның толээлери Сагды Сарыглар, Мерген Монгуш, Самагалдайдан Омак Шоюн, Алексей Караоол, Кунгуртуган Саян Бегзи болгаш кызылчылар Эрес Яндаа, Шолбан Ландар, Аяс Соян база Омак Шоолай олар шылгараанар.

Маргылдаанын организакчылары спортчуларны шаннаарынга аваш эвес акшатөгерикти үнүргеп, Дензи бүрүзүнде бирги черни алаан спортчуларга эрткеттиг белектерни болгаш 500-500 рубльдин акша шаннаалдарын тывыскан. Оон ыныаш ийиги черни чаалап алган спортчуларга өртектиг белектерни, 300-300 база 100-100 рубльдин акша шаннаалдарын тывыскан.

Тес-Хем райкуускомунуң даргазының орлакчызы, маргылдаанын оргкомитетинин даргазы Степан Монгушевич Достай Тес-Хем чурттуг баштайгы ужудукчуга туваскааткан бо улуг маргылдааны эрттиреринин багай эвес организастап, ол районда бокс федерациязының ажылын багай эвес удуртып турар дээрзин аңаа чорааш көрдүм. Ында уругларның спорт школазының хоочун тренери Майоол Кушаа улуг-даа, элээдидаа спортчуларны чыл санында багай эвес белеткеп, республика маргылдаазынга доктаамал шыырак команданы киирип келгенин демдеглээр бодаан мен. Бо маргылдааны эрттиреринге ол база улуг дузаны чедирген.

Бо эткен маргылдаага Кызыл Чадана хоорайларының болгаш Самагалдай суурнуң спортчуларының белеткели эки болганын судья коллегиязы демдеглээн. Каа-Хем райондан спорт мастери Геннадий Наксыл бо удаада командазын багай эвес белеткээн. Эрзинден тренер Валерий Демир-оол база эки ажылдаан.

Маргылдаага республиканың бокс федерациязының кежигүнү Борис Донгакович Байыр-оол киришкеш, оон бедик деннелдиг эткенин демдеглээн.

Удавас апрель айның ортан үезинде республиканың бирги черин дээш маргылдаа болур. Спортчулар аңаа белеткенип киришкен.

Илья ШИВИТ-ХУУРАК.

Маргылдаанын кол судьязы.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи Министрлер Чөвүлели «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ орлакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ орлакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ иштидел политиктиг — 3-34-98;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-34-57;
□ медээлер болгаш спорт 3-41-23;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-88;
□ чагаа — 3-39-03;
□ корректорлар — 3-36-82;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва соңбаны № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, политрация болгаш ном садыының херектериниң талазыгаа-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29295 экз. Чагыг № 56.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 58 (14782) 1992 чылдың март 25, среда

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

АТ САЛЫЫШКЫНЫН СОҢГААРЛАТКАН

МОСКВА. Федеративтиг керээге ат салыышкыны 1992 чылдың март 31-де Кремльге болур дугайында Россия Федерациялының Президентизиниң парлалга албан чери дыкнаткан.

Ол керээге ат салыышкыны бо чылдың март 25-те болур ужурлуг турган. Оны соңгаарлаткан чылдагааны түгле организастыг айтыырлар-биле холбашканы Россия Президентизиниң парлалга албанының дыналыында демдеглээн.

Россия Федерациялының составында чиргиг турар республикаларның, а ол ышкаш крайларның болгаш областарның удуртукчулары Федеративтиг керээге баш бурунгаар эге ат салыышкынын моон мурнунда кылган турган.

Татарстан болгаш Чечня-Ингушетия Федеративтиг керээге эге ат салыышкынындан ойталаан.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

ЭТ-ХӨРЕҢГИ САДАРЫН ЧУРУМЧУДАР

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели бодунуң хуралында республика девискээринде күрүне эт-хөреңгизни садып, орнап турарының дугайында айтыргыны чугаалажып көргеш, «Тыва Республиканың девискээринде күрүне эт-хөреңгизни хоойлуну хажыды садып-сайгарарын болдурбас дугайында» доктаалды хүлээп алган.

Ында айытканы-биле алырга, бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның удуртукчулары соолгу үеде күрүне эт-хөреңгизни хоойлуга дүүшпес арга-биле орнап, садыглап турарының таварылгалары көвүдээн. Тыва Республиканың девискээринде күрүне өнчүзүн эргелеп башкарарын үш ангы деннелдиг кылдыр ацылаанының соонда күрүне эт-хөреңгизиниң бүрүн эргелиг ээлери болза, бүгү деннелдериниң улус депутаттарының Советтери болур, ол эргени оларның эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле комитеттери боттандырар. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң кол чепсек-херекселдерин садып-сайгарар ужурлуг апаранган таварылгада оон чурумун эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле чогуур комитет тодаразының доктаатканы. Кол фондуларды, үнезин эвээш эт-херекселдерни садып-сайгарганыдаан кирген акша-хөреңгилерни бүдүрүлгениң өскезинге арттырар, ынчалзажок оны күш-ажыл төлевириниче болгаш бүдүрүлгениң хүзүкүдүлга фонтузунче киирер эрге чох.

Бүдүрүлгелериниң үстүнде турар организацияларыбиле күрүне эт-хөреңгизин арендалаар талазы-биле ооң мурнунда чарган керээлерин 1992 чылдың апрель 20-ге чедир катап эге чарарын Тыва Республиканың Эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединге дааскан. Бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының эт-хөреңги комплекстерин, а ол ышкаш федералдыг, күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүнде бажын-балгаттарны, түзүгларны арендага бээрин Эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди болгаш Советтериниң чогуур комитеттери министерстволарының, ведомстволарының, бүдүрүлгелериниң белеткеп киирип кээри, аренда керээлериниң төлевилелдериниң үндезинге боттандырарын доктааткан.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгизин контроль чок садып-саарар чорукту сокдадыры-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалында зараазында хемчегларни көргеш:

Эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди (Сарбаа), улус депутаттарының Кызыл хорай болгаш районнар Советтериниң күүскомнарының эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле комитеттери;

федералдыг, республика болгаш муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр бүдүрүлгелериниң эт-хөреңги талазы-биле ажыл-агыйжы чорудулгаларын шыңгыы контрольга алыр;

күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгизин кооперативтерниң, эштежилгелерниң, акционер нинтилелдериниң балансызынче дамчыдып турарының, а ол ышкаш хамаатыларга автомобильдерни, механизмнерни база дериг-херекселдерни сатканының хоойлуга дүгжүр-дүүшпезин хынаар талазы-биле эргежок чугула бүгү хемчегларни алыр, РСФСР-ниң күштүг боон турар хоойлужудулгазынга дүүшпес садыглажылга дугуржулгаларын үзер болгаш ол дээш бүрүүлүг эрге-дужаалдыг кижилерге харыысалга онаар талазыбиле хемчегларни ап чорудар.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң кол чепсек-херекселдерин садып-сайгарар ужурлуг апаранган таварылгада оон чурумун эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле чогуур комитет тодаразының доктаатканы. Кол фондуларды, үнезин эвээш эт-херекселдерни садып-сайгарганыдаан кирген акша-хөреңгилерни бүдүрүлгениң өскезинге арттырар, ынчалзажок оны күш-ажыл төлевириниче болгаш бүдүрүлгениң хүзүкүдүлга фонтузунче киирер эрге чох.

Бүдүрүлгелериниң үстүнде турар организацияларыбиле күрүне эт-хөреңгизин арендалаар талазы-биле ооң мурнунда чарган керээлерин 1992 чылдың апрель 20-ге чедир катап эге чарарын Тыва Республиканың Эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединге дааскан. Бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының эт-хөреңги комплекстерин, а ол ышкаш федералдыг, күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүнде бажын-балгаттарны, түзүгларны арендага бээрин Эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди болгаш Советтериниң чогуур комитеттери министерстволарының, ведомстволарының, бүдүрүлгелериниң белеткеп киирип кээри, аренда керээлериниң төлевилелдериниң үндезинге боттандырарын доктааткан.

СЕМИНАР-ХУРААЛ

Улус депутаттарының район, кодээ Советтериниң, оларның күүскомнарының даргаларының, оралакчыларының база күүскомнарының культура киллдистериниң, районнарның шериг комиссариаттарының ажылдакчыларының семинар-хуралы Кызылда эртип турар. Ону Тыва Республиканың Дээди Советтиниң Даргазы К. А. Бичелдей ажыткан.

ССРЭ-ниң сандарап дүшкени шеригге нинти байдалды баксыраткан. Амгы нарын, берге байдал шериг хүлээлгезин эрттирип турар оолларга улуг шаптыкты таварыштырып эгелээн. Шериг албанындан чамдык кижилер деп, чаптып чорүп турар. Шериг баар дээн аныям оолдарның баш удур белеткелин канчаар экижидерил, чүүү кылза экил, оларның байырлыг уделгезин чүге кылып болбазы? Бо чугула айтырыгларны Тыва Республиканың шериг комиссары **В. И. Козлов** бодунуп чугаазынга илередип, республикада шериг баар аныяктарның баш удур белеткелинге хамаарыштыр санаалдарын киргеп.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. В. Солунам** республикада шериг хөрээниң чамдык айтырыгларынга хамаарыштыр чүве чугаалаан. Чугаалашкан айтырыг талазы-биле санаалдарны Тыва Республиканың иштики херектер министриниң оралакчызы **Р. Г. Антов**, кадык камгалал министриниң оралакчызы **О. Х. Ондар**, улус өөредилге министриниң оралакчызы **Л. Т. Марченко**, республика прокурорунуң оралакчызы **С. Н. Абрамов**, Дээди Советтиң Эрге-хоойлу, политика комитединиң даргазы **Н. А. Ондар**, чамдык районнар Советтериниң күүскомнарының даргалары болгаш оскелер-даа бергеи. Семинар ажыдын уламчылап турар.

СИБИРЬНИҢ «ХЛЕБ» АССОЦИАЦИЯЗЫ

Новосибирск хоорайга Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн хлеб бүдүрер улуг-улуг бүдүрүлгелериниң удуртукчулары чыылганнар. Олар рынок харылзааларының амгы үезинде ажыдыралга эн чугула адырның ажыл-чорудулгазын дем-дески болдурарының айтырыгларын чугаалашканнар.

Чөвүлел хуралга Тыва Республиканың хлеб-бүдүрүлге каттыжыышкынының талаэлекчилери база киришкен. Чыыштың чугула түнелдериниң бирээзи — Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн хлеб бүдүрүлгелериниң тускай ассоциациязын тургусканы. «Сибирьнин болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн хлеб» ассоциациязының зорулгазы эргелиг межигүүнүге Тываның хлеб болгаш макарон бүдүрүлге каттыжыышкыны хүлээп алдынган.

Ассоциацияның сорулгазы болза, ажылдап турар завоттарны чаартыры, чаалаарын тудары, мурнакчы технологияларны ажыглаары, а кол чүүл — чоону хлеб болгаш булочка, кондитер кылыгларыбиле чедиштир хандырары болур. Ол ышкаш бүгүле хлеб заводтарының орулгалыг ажыллаары — хүннүң чугула айтырыы болурун демдеглээш, бо талазыбиле кылыр ажылдарны тодараткан.

Тыва Республиканың хлеб болгаш макарон кылыгларының бүдүрүлге каттыжыышкынын чоокку үеде рынокка таарыштыр эге организастап, «Тыва хлеб» ассоциациязын тургузарыбиле боттуг хемчегларни ап эгелей бергеи.

(Бистиң корр.).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК ОН БЕШКИ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Дээди Советиниң чедиги чыыжының ээлчег чок он бешки сессиязы 1992 чылдың март 27-де 10 шакта хөгжүм-шин театрынга ажыттынар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ БОЛГАШ ЧАЛАТКАННАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЕ-ИНГЕ

Тыва Республиканың Дээди Советиниң чедиги чыыжының ээлчег чок он бешки сессиязына келген Тыва Республиканың улус депутаттарын болгаш чалатканнарны 1992 чылдың март 26-да 14.00 шактан 19.00 шакка чедир Тыва Республиканың Дээди Советиниң хомудал-биллдириишкиннер хүлээп алыр: № 22 кабинетке (телефону 3-68-42), 1992 чылдың март 27-де 8.00 шактан хөгжүм-шин театрынга бүрүткээр.

ПЛЕНУМ БОЛГАН

Күрүне садыының ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң пленуму болуп эрткен.

Амгы үеде профэвилелдиң ол адырында тургустунуп келген байдалдың дугайын ол профэвилел рескомунуң даргазы турган Э. Ш. Ондар кыска чугаазынга демдеглээн. Чүл дээрге моон мурнунда реском ам ийи ангы кылдыр тургустунуп турар, кооперация ажыллакчыларының профэвилели ангыланган — чаа комитет тургустунган болгай. Ынчангаш садыг ажылдакчыларының, нинтиниң чемненилге черлериниң ажылдакчыларының профэвилел комитедин тургузарының айтырыы тургустунуп келгени бо.

Баштай-ла ол рескомунуң адынын дугайында айтырыгны пленум кежигүннери шиитпирдээнер. Оларның хөй кезиниң саналын бүгүаар онуң мынчаар адаан: Тыва Республиканың садыгның, нинтиниң чемненилгинің болгаш саарылгалыг бүдүрүлге ажыллакчыларының профэвилел комитеди.

Ооң даргазынга ажылдап турган Э. Ш. Ондарның өске ажылче шилчээнин барымдаалааш, ол профэвилел комитединиң даргазынга ооң мурнунда ол комитеттиң даргалының оралакчызынга ажылдап турган Е. Г. Гончаренкону соңгаан. Е. Г. Гончаренкону Россияның профэвилел ТК-зының составынга база Тываның профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң составынга киргеп.

Пленумнуң ажылынга профрескөвүлелдиң даргазының оралакчызы Г. И. Насюрюн киришкен болгаш аная санал бергеннериң айтырыгларынга хамаарыштыр чүве чугаалаан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Дүвүрээзинниг чагаа

ДЕПШИИРИНИҢ ЧАА АРГАЗЫ

«Амдажаан бөрү даг өрү халыыр» деп мерген чугаа бар. Бистиң «Бай-Тал» совхозта эрге-хоойлуну карыыны-биле үреп, ажыл-агыйның экономиктиг үндезининге хора чедирип турар удуртукчулар база специалистер-биле шыңгыы демиселди чорутпас болза, хоржок деп болаар иен. Ирээн кара чудуктарны андаргаш, доорбаштавас болза, ажыл-агый кажан-даа сегивес, харын улам-на дорайтай бээр. Оларның чаңгыс черде тудуп алган уларын буза шаап, таваңгайларын кичигелеп, дазылдарын тура тыртпас болза, үүле-хөрээвис үгдерей бээр деп барды.

Бистиң республикавыстың кол экономиказы — мал ажылы болгай. Ынчаг турбуже, бистиң совхозта байдал сыр дедир болу берген. Күрүне мегелеп, мере нарядтар тургузар мере бижилгелер чорудар хоочу чогум-на бистиң ажыл-агыйвыста болдур эвеспе.

Аная чижек кылдыр чамдык фактыларны борта киирип көрейн. Эрткен чайын мал чеминиң белеткели доосту бергенде, совхозтуң удуртукчулары 2225 тонна сиген, 119 тонна силос курлавырлап алганын илеткээннер. Ол чем аймаа «кыштаглаашкынны эки ажып алырынга дөгүм болурдур деп бодуреп турган бис. Ол бүдүрелге[illegible]ур болбаан. Эндевек деп турганы мал чемин хенертен февраль 8-те төнген. Февраль 10-да директор специалистерни ыыл алгаш «Сигет дугайында дүвүрээзин көдүрбеңер. Депутат кижи мен. Мээ ат-аалдарымче халдаар бөгүүнүмде, бүрүүлаар сиилер» дээш, бисте бир статья номчуп берди. Ам канчаар, ынчаг-ла чүве ыйнаан дээш февраль 29-ка чедир шыдаштывыс. Ам чеже коргуп, сүртеп орар боор. Шын чүве шын-на болгай. Күрүненин малы кырлып өлүп турта, ходелир, демисежир апаар. Март 1-де байдал-биле мал чеминиң отчёдунда 674 тонна сиген база 119 тонна силос бары илерээн. Ол дээрге мере нарядтар-биле өскен сан-түн дээрзи биллиягир ышкажыл. Нинтизи-биле 182 мүн рубльдин материалдыг когаралы тодаргай апаргын. А херек кырында мал чеми чок.

Фермада «алдан ала» дээр инектериниске чидиртиптер чем чогундан чүрттакчыларга үлээр ужурга таварышкан. Мен бөлө бирээни алыран тур мен. Хөй-нинтиниң малын көрүп олурар эвес дээш улус оларны үлежип алган. Чамдык удуртукчулар, специалистер боттарының сигенин харамнаан, ол «үлешке» киришкеш. Улуг-Хемчик улуг өскектиг эвеш саваанды экизарге-даа, чүге-даа четпезин. Агаардан мал чемгерген кылдыр хөй-хөй тонна сигенни малчын коданнарга чарыгдаан деп сылдаг-биле үндүр бижипкен. Оон янжээ мындыг: малчын кижи сиген айтырын көөрге, «ГАЗ-53» дээр үш машина ишти курраг сигенни 16 тонна кылдыр оон чек дептеринге бижээш, чарыгдалынга үндүрген дээн фактылар бар. Ол дээрге херек кырында 5-6 тонна-даа четпес сиген ышкажыл. Ийи машина чүүү четпес сигенни бергеш, 7-8 тонна кылдыр бижип ап келген таварылгалар бар. Бо база-ла 3 тоннадан ашкас болдур эвеспе. Мындыг чоруктар чылдын-на болуп келген. Ынчаг мере арга-биле та чеже-чеже тонна сигенни «агаарже» үндүр бижип «чарыгдаан» чүве.

Малдың өлүр, хораар чоруу чылдын-на көвүдеп кел чылар апаргын. Совхоз директору Чурунай Хертек агаар-биле мал чемгеверни удуртулга болдургаш, 23 мүн шээр малды 17 мунга эккеп каан. Бир удуртукчу дарга сөөлгу хуралга бистиң директорунуң 13 мүн шээр малды 17 мунга чедиргеи деп, мактагылады. Удуртукчу кижиниң билиниин кыныызын көргүскен, чоокка лованчыг, ыракка ыяныг сестер ышкажыл ол.

Чүве мегелеп бижиир чоруктар-биле 1987 чылдан эгелеп демиселди кирдим. Ол-ла чылдың кыштаглаашкынының үстүнде бистиң совхозтан 1326 тонна сиген, 117 тонна витаминиг сиген далганы мере нарядтар-биле киргеп турда, ол херек кырында шын кылдыр бадыткаттынган чүве. Думчуунга бо хире үстүрүп көөримге безин район удуртулгазы иштики херектер органнары истелгени чорудуп турар дээш даа, мээн оомга харыы ол олчаан не чок чиде бергеи. Кым-даа харыысалга чүктевейн артын калган. Совхозтуң иштиг когаралыче 93 мүн рубльдин материалдыг чарыгдалын киир бижээш, үндүр бижипкен. Бо дугайында «Саазын кырында сарааттар» деп материал «Шын» солуунга үнгеи чүве. Ынчан республиканың удуртулгазынга шуптуунга бижимел-биле дыннаткан мен. Оон алыс шынын үндүрер турукчу. ынчаргы удуртукчулар Кыдаттың улуг аназы дег, шинчини мени солгандыр тургузуп, кааш барганнар. Ынчан турда-ла турукчуну зерге шимчеш кылбаан мен.

Ам Тыва Республиканың чаа удуртукчулары Ш. Д. Ооржак, К. А. Бичелдей болгаш көдээ ажыл-агый министрнинг хүлээлгезин күүседе турар В. О. Оон оларга 182 мүн рубль когаралдын чыдаганын, дыннадым, бижик чорудуктум. Бо удуртукчулар онуң тоомга чок эрттирилтер болза, ажыл-агыйларгга оондаа хөй когаралды чедире бээри чажыт эвес.

1987 чылда 1326 тонна сигенни, 117 тонна витаминиг сиген далганын агаардан тып, мегелээнин дээш совхозувус кол агроному турган Кызыл-оол Хомушку районнуң улуг агроному эрге-дужаалче деп-ший берди. Совхозувус директору Чурунай Хертек бо чылын 674 тонна сигенни, 119 тонна силосту база-ла агаардан «тып» эккелгеш, район Советиниң даргазы аныды. Чурунай Хирес-оолович ол алган-дужаалында март 5-тен эгелеп ажылдай бергеи. Ам бодап орарга, эки мегелээрле болуунза, деннирир сеп деп чугаа бистиң районга тарай берген турганы үндезинниг болган-дыр эвеспе. 182 мүн рубльге мере нарядтар тургузканы дээш директорувус турган Чурунай Хертек, кол экономист Чечек Дажы-Серен, кол бухгалтер Совет Чойгал, кол агроном Олег Монгуш хоойлуг бөгүаар харыылаар аныарлар. Күрүне мегелээрнин эстафетазын районнуң статистика эргежилинин ажылдакчылары хүлээп ап, республика төвүнче дамчыдып турганнар. Ынчангаш мээ бо тургузуп келген айтырымны республиканың удуртукчулары кичээнгейге ап, оон чөпүү түнелдин үндүрүп бээрин хүлээр-дир мен.

Михаил ХЕРТЕК.

Бай-Тайга районнуң «Бай-Тал» совхозунуң мал эмчизи.

КЫШТАГЛААШКЫН: байдал кандыгыл, көрээли

МЫНЧААР АЖЫЛДААРГА БОЛУР БЕ?

Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң, кодээ ажыл-агый эргелелинин харыысалгалыг ажылдакчылары малчын кыштагларже үнүшкүнү кылган. Районнуң кодээ ажыл-агый эргелелинин даргазы, районнуң күүсекчи комитединиң даргазының оралакчызы Б. Ч. Монгушка баштаткан бир болук «Хорум-Даг» колхозтуң малчыннарының кыштагларыче чоруптувус.

Эң-не баштай малчын Николай Монгуштуң аалынга келдивис. Малчын 300 хире хураган кадарын турар. Үнүүшкүн болуп турган үеге чедир 100 хире хураган аарыг-аржыктан база арыпдоруп баксыраан өлгеи. Малчынның болунуң күжүбиле эрткен чайын белеткеп алганы 31 тонна сигени төнгеи, колхозта малчынның коданында сөөртүп аппарын бээр сигени чок. Хар кылын болгаш, малды одарладыры дыка бергедээн. Хой одарын дарый далбыйлаары негеттинип турар. Бир эвес малынга дүрген дузалаваас болза, оон коданында байдал улам дорайтан болур.

Малчынның болунуң чүрттап олурарының байдалы база берге кижи болду. Оон аалынга автосадыг чоокта келбээн, хлеб, таакпызы, үүү төнгеи. — Автосадыг эргелекчизи чамдык малчыннарның аалдарынга прямик салып чораан сураглыг болду, бис оон бараанын корбеливис. Бараанларны малчыннарга чедиштир үлей сагар болза эки чүве-дир ийин — деп, Николай Монгуш чугаалады.

Хорум-Дагның малчыннарында чыл саныда кыштаг солууру чаңчылчаан. Ынчангаш малчыннар, дөмейле өске кыштагга баар болгай дээш ынызг чүве ийикпе, кажаа-хораазының, бажың-балгадының септелгезиниче, арыг-силиг чорууже мырынай сагыш салбастаан. Оон ынай малчыннарның кыштагларын үптээр чорук сөөлгу үеде мырынай деңдээн. Оорларга улуг кандыгдаа хемчегларни албайн турар.

Аныяк малчын Иван Балдының коданында 274 эр хураган бар. Арып-доруп баксыраан, өлүп хораар хире хураган бо малчынның коданында чок, мал хуу кыш ажып болур дээрзин эскердивис. Эвээш-даа болза, сиген база малчынның коданында бар.

30 хире чыл малчынаан хөөчүн хойжу Дадар-оол Монгуштуң кадарып турары ийи дугаар торүүр 367 хоюнуң оолдаары адактарган, хураганнарындан хорамча ам дээрезинде чок. Тыртар хураганнар бар. Мал эмчилери хураганнарны мага-бодун сулараныр аарыларга удур тарыышкын чорудар ужурлуг. Малчынның коданында эвээш сула арткан, сиген шүүт чок. Бир эвес бо коданга мал чемин кандыг-бир арга-биле дужүрбес болза, байдал баксырай берип болур.

Роман Монгуштуң хойларының оолдаары база колдуунда адакталып турар. Өлген ийи-чаңгыс хураганнар бар. Төрээн хойларның сүү чок боорга, малчыннар хураганнарны инек сүүбиле сүттээн шай-биле эмискиктеп турар. Чаш хураганнарның даваннары бастынмастап аарыр аарыг бар. Ол аарыгның диагнозун тургузып эмнээр талазы-биле хемчегларни колхозтуң мал эмчилери алыр ужурлуг. Малчынның сүүр чоогунга белеткеп кааны 8 тонна сигенин Минчиир-оол Монгуш дээрги оорлаанын колхозтуң удуртукчулары илереткен. Ол сигенни оор ледир эгидин, сөөртүп эккен бээр хире болган, ынчалдаа бис малчынның аалынга чораан хүүвүске чедир сөөртүп эккеп бербээн болду. Мал чеми чедишпейн турда, малчынның сигенин ледир эгидер талазы-биле хемчегларни чогуур органнар алыр, ол органнарга хомудалды киирер үе келген хире.

Дон-Терек сүт-бараан фермазында байдал база берге. Ажаалда, чемгерилгезинин бөгайындан арып-доруп, аарып-аржааш, эвээн каш чаш бызаалар болгаш саар 15 инек олген. Чаңгыс фермадан саар 15 инекти чидирери дээрге, дыка улуг каража-дыр. Ферманың саанчылары бир хонукта ортумаа-биле 1,7 килограмм сүттү саап ап турар. Бо дээрге, куду көргүзүт-дүр.

Колхозта нинтизи-биле бо чылын оолдаар 3605 хой бар. Бо хүннерге чедир оларның хөй кезин төрээн. Камгалап алдынган, биригээр чугаалаарга, бөгүн дириг бар хураганнарның саны төрүүр 100 башка онаштыр 55-60 баш хире. Мал чеми чедишпес, агаар-бойдустуң бергеи дээш өске-даа чылдагаларның уржуундан хуратаныр ам-даа өлүп, болур. Ынчалыг үүлүг болдурбазы малчыннардан, мал ажылының специалистериниң хамааржыр. Бир эвес олар ажылынга хоомай хамаарыылалыг хевээр болур болза, хураганнар ам-даа хораар чыгыы. Төрүүр хойлуг бөгүн коданда чем тонуп турар. Республиканың нинтизи-биле кыштаглаашкынын берге байдалга эртип, мал чеми чедишпейн турда, өске ажыл-агыйлардан мал чеми тып алыры кандыг-ла болду.

Мал чеми четчири-биле белеткеп алыр арга колхозта эрткен чайын турган дээ частырыг чок. Үүгле малчыннар боттарының күжүбиле 217 тонна сигенни белеткээннер. Белеткеттинген сигенни ой-шаанда сөөртүп албайн баарга, ол сиген шолдеринге-ле малдың доо болуп, алыксак-чиксек кижилернин холунга барган. Оон ынай бар мал чемин кончуг камналга чок ажыглаан. Мындыг ажыл-агыйжы эвес чоруктуң түнелинде белеткеп алдынган мал чемин орта ажыглап шыдаваан. Бир эвес белеткеттинген сигенни кыштаглаарга чедирип шолде арткан сигенни таныылдың хайгаарадынга тургузып, камналгалыг кылдыр кыжын маңга берип турган болза, байдал бо хүннерге черле үүгээр турар ийик.

Хоочун малчын Сарбаа Күүларның сөстери сагыжымга артып калган. Мурнукуеде Ак-Хаа бригадазының малчыннары бедик көргүзүүлерни чедип ап, республикага алдарлыг турганын ол сагынгаш, четпестерниң чылдагаанчыларынга доктаалгаш:

— Мынчаар ажылдаарыыска болур бе? — деп, ол айтыргаан чүве.

«Хорум-Даг» колхозта тургустунуп келген берге байдал хамыктын мурнунда агаар-бойдустуң байдалынан эвес, а кижилерниң ажылга суна хамаарылгазынан, оларның кошкан ажылдааныдан тыныгаан.

Мынчаар ажылдаарыыска болур бе?

Мерген-Херел МОНГУШ.

Чөөн-Хемчик район.

ЧУДАП ЭГЕЛЭЭН

Каа-Хем районнуң «Совет Тыва» совхозтуң Баян-Колда чүрттап турар үш кодан малчыннарының аалдарынга чорук аайы-биле чордувус.

Кады чораан өөрүм аалдарның үстүнден эгелеп аарын сүмеледилер. Мен олар-биле каттыштым. Ол чоруп чорааш, ол черге бир дугаар чораан болгаш, ында харның улуг дүшкенин көрүп, март айның төнчүзү чоокшулап олурда, хар өлүп эрип, чер карандылай берген турарын аравыста чугаалажып чордувус. Ол черде хар канчанмаан-даа, ыыш хевээр болду.

Баштайгы кодан Хозеп-оол Балданович Монгуштуң аалы. Ында кодан иштиг бешин карандылаваан, ыыш хевээр. Ол совхозтуң кошкардарын малдан турар. Кошкардарның иштиг байдалы эки, хорамча чок.

Ол аалдың кожазы Александр Намдан. Оларда тоотуур 335 хойлуг. Хойлары төрүүсен. Ам коданда 100 хире хураган арткан, 30 хой ара салган. Арткан хураганнары өлген. Боос хойларындан 60 хой чудап өлген. Ынчангаш ол коданда байдал конгуг дүвүренниг. Мал чымның чугаазы-биле альырга, мал чеми төнүп турар. Совхозтуң талазындан мал чемин районнуң өске ажыл-агыйларындан хире-шаа-биле садып ап, сөөртүп эккеп берип турар.

Чаш хураганнарның олуп турарының чыдаганы отпетээш өлүп турар. Төрээн хойлар сүт база чок. Мал эмчилери кээ эмнеп турар. Ол хирезинде, ле хураганнар хорамчазы хой болуп турарын малчын мунгарап чугаалаар болду.

Далбыйлаашкын кылыры-биле тракторну чорудуп берген. Күзүн баштайгы хар чаггаш, эрээш, дошталыр дона берген. Оон улуг хар улаштыр-улаштыр чаггаш, хадып каапкан. Далбыйлаашкынны кылырга тракторлар боттары харга кадалгаш, чадашкан. Ынчангаш далбыйлаашкын кылын чадаан. Оон-биле соксап каан.

Малчынның бодунуң хуулунда инектериниң чеди баш база чудап олген.

— Моон соңгаар та чүү болуру билинмес, хейделе мунгараар апардым — деп, малчын чугаалаар болду.

Ол аалдарның адаанда Өнер-оол Монгуштуң кыштаа. Ол кодан база төрүүр хойлуг. Олар декабрь айда 200 ажыг төрүүр хойну хүлээп алган. Өгнуң хевээзин моон мурнунда сүт-бараан фермазынга саанчылап чорааш, пенсияже үнген.

Ол коданда боос хойнуңдаа, чаш хураганнарның даа хорамчазы база бар болганын боттары-ла чугаалаар болдулар.

Мал чемин база-ла хуулуун-не сигеи, суланы сөөртүп эккеп берип турар. Мал чеми эвээжеп турары-биле кайы-даа коданнар малын чер откарып турар. Хар улуг болганы-биле малды чер откарарга-даа, оон сигеи тып чиири берге. Кайы-даа коданнарда хойларның даваннары база тастаан. Ынчангаш ол ийи төрүүр хой коданнары чудап эгелээни ол. Ол малчыннарны чугаазы-биле алырга, совхозтуң чамдык коданнарында малдың хорамчазы хой хевээлиг болуп турарын чугаалаан болдулар.

Малчыннарның боттарының амыдырал хандырылганында хомудалдар чок. Ам томагазин кээп турар. Аныг чемни садып турар. Чагыткан солунарын чогуур чезинде ап турар.

Ынчангаш совхозтуң удуртулгалы республика, районнуң иштинден мал чеминиң курлавырын дилеп тываның аргаларын ажыглаваас болза, малдың хорамчазы хой болуп дээрин үшкеш чогуур.

Николай ДАЖИНМАЙ.

ФЕДЕРАЦИЯ КЕРЭЭЗИ

(РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КҮРҮНЕ ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ ФЕДЕРАЛДЫГ ОРГАННАРЫНЫҢ БОЛГАШ РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ СОСТАВЫНДА РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ЭРГЕ-ЧАГЫРГА ОРГАННАРЫНЫҢ АРАЗЫНГА ЭРГЕЛЕЛ-БАШКАРЫЛГА ЧҮҮЛДЕРИН БОЛГАШ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРНИ АҢГЫЛААРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА КЕРЭЭ).

Бистер, Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелиг толээлекчилери, Россия Федерациязының улустарының төөгүзүнге, чаңчылдарыга, культуразынга, дылынга болгаш национал төлептиг чоруунга хүндүткелги илергейлевишаан, Россия Федерациязының улустарының төөгүден чаңгыс аай күрүне боор келгениг камгалал арттырары дээш, ону тургузуп турар республикаларның болгаш девискээринин бүдүн-бүрүн болуру дээш харыысалганы медереп билбишаан, национаддар аразына чептиг чоруукту, бүзүрежилгени база бот-боттарының аразында билчилгени чедип алыр соруулганы салбышаан, кижиниг болгаш хамаатының национаалынган база чүүттап турар девискээринден хамаарыга чокка эргелериниг болгаш хосталгаларының, а ол ышкаш российжи күрүненин составында республикаларның бот-догунаан эргелиниг күрүне болурун боттандырбышаан, эрге-хүлээлгелерни эки тура-биле хуваарының болгаш оларны дээштиг боттандырарының үндезиниге федеративтиг хамаарылгаларны шынар талазы-биле чаартырынче чүткүүпүшаан, Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне эрге-чагыргазының бүрүн эргелериниң хемчээли-биле чогуур девискээрлериге ол эрге-чагырганы бот-тускайлан чорудар деп чүвени барымдаалап көргеш, Россия Федерациязының күрүне суверенитединиң дугайында декларацияны, Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне суверенитединиң дугайында декларацияларын, Россия Федерациязында федеративтиг тургузуг база федеративтиг харыысаалар айтырыгларының талазы-биле Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездилериниг болгаш Россия Федерациязының Дээди Советиниг шиитпирлерин удуртулга болдурган, дараазында чүүлдерни дугуруштувус:

I түүл

1. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарынга чорударынга хамаарыжы:

а) Россия Федерациязының Конституциязын болгаш федералдыг хоойлуларны хүлээп алыры болгаш өскертири, оларны сагыш турарынга контроль;

б) Россия Федерациязының федеративтиг тургузуу болгаш девискээри;

в) кижиниг болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын камгалаары болгаш Россия Федерациязынга хамааты болуру; национал эвээш саниг улустарның эргелерин камгалаары;

г) хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргазының органнарының системазын тургузары, оларны организаставрының болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун доктаадыры; федералдыг күрүне органнарын хевирлеп тургузары;

д) федералдыг күрүне ончуу болгаш ону эргелеп башкарары;

е) федералдыг политиканың үндезиннерин доктаадып тургузары болгаш Россия Федерациязынга күрүне, экономика, социал-культура болгаш национал хөгжүлде талазы-биле федералдыг программалар;

ж) чаңгыс аай рынокту эрге-хоойлу үндезиннерин доктаадып тургузары; санхео, валюта, чөлөө, кредитилиг таарыштырылгазы; акша эмиссиязы, өртөктөр политиказының үндезиннери; федералдыг банкыларны киириштирбишаан, федералдыг экономиктиг албаннар;

з) федералдыг бюджет; федералдыг үндүрүглер болгаш чыыгылалар; девискээрлер аайы-биле хөгжүлдениң ыраажы-биле хемчеглерин ыорудары, оларның уржуктарын чайладыры;

ж) республикаларга үндүрүг онаарының иитии принциптерин доктаадып тургузары;

з) административтиг, административ-чоруд у л г а лыг, күш-ажыл, өг-буле, чер, чурттаар оран-балгат, суг, арга-арыг хоойлужудулгалары, чер иштинин байлактарының дугайында, долгантыр тыва хүрээлел камгалалының дугайында хоойлужудулгалар;

и) адвокатура болгаш нотариат;

к) эвээш саниг этникиг белүктериниг шаг-шаанзан чүттап чораан черлерин болгаш амыдырал-чурттагазының чаңчылчаан хевирлерин камгалаары;

л) тус черниг бот-башкарылгазын органнастаарының иитии принциптерин, доктаадып тургузары;

2. Бо түүлдүн бирги кезээнде айытылган айтырыглар талазы-биле Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары хоойлужудулганы өскүүр, бир эвес он Россия Федерациязының Конституциязына болгаш хоойлуларына чаруушөйн турар болза, болгунчу бүрүн эргелерин боттандырып чорударыбыле ол органнарга дамчыдып берип болур.

2. Россия Федерациязының составында республиканың эрге-чагырга органнары Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары биле дугуруушканы өскүүр боттарының бүрүн эргелерин оларга боттандырып чорудар кыдыр дамчыдып берип болур.

III түүл

1. Бо Керээ өскүүр Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарынга чорудар кылдыр дамчыткан бүрүн эргелерден ангылаазынга Россия Федерациязының составында республикалар боттарының девискээринге күрүне эрге-чагыргазының долу эргелерин эдилээр.

2. Россия Федерациязының составында республикалар делегей база даштыкы экономиктиг харыысаалардың, Россия Федерациязының өске республикаларының, крайларының, областарының, автономиуг тургузуулларының бот-тускайлан киржикчилери болур, ол чорук Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга, бо Керээге чаруушпес. Россия Федерациязының составында республикаларның делегей болгаш даштыкы экономиктиг харыысаалардың дуустуурлерин Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнары биле Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне эрге-чагыргазының органнарының арасында харыысаалар болгаш Россия Федерациязының Конституциязының, республикаларның конституцияларының, бот-боттарының аразынга хүндүлеңирин болгаш бот-боттарының аразынга харыысалгалыг болурунуң үндезиниге тургузуп чорудар. Россия Федерациязының Конституциязы болгаш хоойлулары-биле доктаадып тургускан чурум өскүүр чепшөөрежиишкинни ылап-ла ажыглаар аргазы-биле маргылдааларны үзе шиитпирлээр.

VII түүл

Хоойлуну хүлээп алырынга болгаш Россия Федерациязының Конституциязынга чогуур өскерилгелерни болгаш немелделерни киирериниге чедир үениг иштинде бо Керээ-биле доктаатыынган эргелеп башкарылга чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерни кызыгаарлаары чаңгыс тала-биле өскертиниген турун болбас.

VIII түүл

Бо Керээ Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизиниг ону чүүлүг деп көргениниг соонда Россия Федерациязының Конституциязының кезээ (тускай түүлү) болу бээр. Россия Федерациязының Конституциязының бо кезээниге өскерилделерни болгаш немелделерни бо Керээге ат салган Россия Федерациязының составында республикаларның чепшөөрелин өскүүр киирер.

Россия Федерациязының составында республика бүрүзүле бо Керээге канчаар ат салыр болгаш Россия Федерациязының Конституциязынга дуустур эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле бүрүн эргелерин кызыгаарлаарының талазы-биле боттарының харыысаалгаларын канчаар таарыштырар эргезин боттарынга алыр.

Москва хоорай.
1992 чылдың мартның 13.

Даразында бүрүн эргелиг төлээлекчилер дугуруушкан болгаш белеткеп ат салган:

Россия Федерациязыдан Р. И. ХАСБУЛАТОВ;
Адыгейниң Совет Социалистиг Республиказындан А. А. ДЖАРИМОВ;
Башкортостан Республикадан М. Г. РАХИМОВ;
Бурят Совет Социалистиг Республикадан Л. В. ПОТАПОВ;
Тоа-Алтай Республикадан В. И. ЧАПТЫНОВ;
Дагестан Республикадан М. М. МАГОМЕДОВ;
Кабардин-Балкар Республикадан Х. М. КАРМОКОВ;
Калмыкия-Хальмг Тангч Республикадан В. М. БАСАНОВ, Б. Ч. МИХАЙЛОВ;
Карачаев-Черкесия Республикадан В. И. ХУБИЕВ, В. Н. САВЕЛЬЕВ;
Карелия Республикадан В. Н. СТЕПАНОВ;
Коми Совет Социалистиг Республикадан Ю. А. СПИРИДОНОВ;
Марий-Эл Республикадан В. М. ЗОТИН, Ю. А. МИНАКОВ;
Мордва Совет Социалистиг Республикадан Н. В. БИРЮВКО, В. Д. ГУСЛЯННИКОВ;
Соңгу-Осетин Совет Социалистиг Республикадан А. Х. ГАЛАЗОВ;
Саха (Якутия) Республикадан Н. Е. НИКОЛАЕВ, З. А. КОРНИЛОВА;
Татарстан Республикадан
Тыва Республикадан К. А. БИЧЕЛДЕЙ;
Удмурт Республикадан Ю. Ф. КЕДРОВ, Н. Е. МИРОНОВ;
Хакасия Республикадан Н. В. Штыгашев, Е. А. СМИРНОВ;
Чуваш Республикадан Э. А. КУБАРЕВ, В. Н. ВИКТОРОВ;
Чечен-Ингушетия Республикадан

РЫНОК ЧЕГЕЛДЕЗИНИҢ ӨЗУГААР

Республикада 173 196 кижиниң агар саннарында 223.976,0 рубль шыгжаттынып турар.

АЖААЛГА БАНКЫЛАРЫ БО ХҮННЕРДЕ

Ажаалга кассаларын чонга чөөли берип эгелээни-биле холбаштыр ажаалга банкылары кылдыр эде алаан. Тываның ажаалга банкылары рынок харылзааларынче шилчээн үеде, чонуң шыгжаткан хостуг акшазының камталалының, чөөли бөөрүнүң талазы-биле ажылды болгаш өске-даа ачы-дуза чедирилелерни кылып чорудуп турар.

1991 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, бистиң республикада 173 196 кижиниң счеттарында (агар саннарында) 223 976,0 мүн рубль шыгжаттынган боор турар, республиканың иитии чүүдүнүң чонунуң 55,2 хүүзү акшазын банкыларда шыгжадып турары ол. Эрткен чылын чонуң ажаалга банкыларында агар саннарынче 366 657,0 мүн рубль киргеш, а 285,391 мүн рубльди үшүп алган. Моон алгаш көөрге, үе чеже-даа берге болза, чонуң акшазын шыгжадыры үшүп алырындан хой мышкаш.

Эрткен чылын өртөктөрниң өскени-биле акшаның үнезиниң күдүлеңи дээш чонга 67 миллион рубльди компенсация кылдыр шыгжаткан акшаларына чалып берген, а 6 472 мүн рубльди 1991 чылдың хүүзү кылдыр печей төлээн.

Эрткен чылын октябрь 24-те үнген «РСФСР-ге чонуң акша орудалаары болгаш шыгжалыгларын шилгеп-саставаан дугайында» РСФСР-ниң хоойлуларын үндүрүп, 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп ажаалга банкыларын чаз бедиткен хүүдүлерни кылып эгелээн. Негеп келгенге, те чедир шыгжалын салыгта (до востребования) моон мурнунда 2 хүү төлеп турган болза, ам 3 хүүнү, анчыктарының шаңналдыг салыгына 7 хүү чедир (чыл санында 3 хүү, а 3 чыл өскөнде шаңнал кылдыр 2,2 хүүнү), үүнүң хүүсаага шыгжаткан салыгларга хүүсаалдың айы-биле 1 чылдан 3 чыл чедир шыгжатканы дээш 7 хүүнү, 3 чылдан 5 чыл чедир шыгжатканы дээш 10, а 5 чылдан той үеде шыгжатканы дээш 15 хүүнү чыл санында немей төлээр.

Бичии үүгларга ажыткан салыгларга чыл санында 15 хүүнү немей төлээри көрдүнгеш. Бо салыгны 16 хар четпээн үүгга 10 чыл хүүсаалдың кылдыр ажыдарын айтып калга эки боор. Бо салыгта сүүкан акшаны үшүп ап болбас, а немей сүү болур. Чижээлээргe, силер бо чылын 6 харлыг оглунарның адынга 1000 рубльди бо салыгта шыгаарын бергеш дижик силер. Ол 10 чыл эртергe, ооң 16 харлыг апарган, 2500 рубльди алып силер (чыл санында 15 хүү — 1500 рубль). Моон алгаш көөрге, бо салыгта хой акша шыгжадырга-ла, хей хүүнү немээри билдингир-дир.

Соңгу үеде республикада саазын акша айтырыы кончуг берге дээн. Чижек кылдыр бистиң чоокта чаа чораанывыс Тес-Хем районну ап көрээли. Бо районда чамдык организациялар, совхозтар 2 ай иштинде шалының албаннар. Саазын акша эрилдезинге район төвүнде үлетпүр садыгларының ажыдалайн турганы(одалга системазының болганы-биле) эвээш-биче-даа бол ролду ойнаан. Садыг алыр баараан чонга акша кайыын киирип? Районуң чонуң бараан садыг алыры-биле Кызыл киреве ажаалга банкыларынан сыанкылга чектерин бичиин ап турар-дар. Ол чектерни Кызылдың чамдык коммерция садыглары хүлээп албайн баар, таварылгалар барын өскө чамдык улус хомудап турулар. Чүгле Тес-Хемдеп келген улус эвес, өске-даа районнардан келген улус мынчыг үүлдерге таварышкан турбалаа.

1000 акшазан өөр өртөктиг бараан садыг алыраа, сонгажылга чектөөни болган өскөлеп, банкыларның чек дептерлерин ажыглаарының дугайында, ол документилерни кайда-даа, садыг, торгуу кандыг-даа хемелерге албан хүлээп алырының дугайында декабрьда хүлээп алган Министрлер Чөвүлелинин доктаалы бар. Оңа чамдык коммерция садыгларының түүлү карбейн турары шын эвес.

Ажаалга банкыларының чек дептерлеринің дугайында-ла нам сестен бижип көрейн. Мен бодаарымга, бо документ амыы акша хөөрөө үеде санашылга кылырыга конгуг алтыр. Бо дептерни кассалыг өскө бурузу бижиндер ап болур. Ол 12 үзе тыртар чектерден турустуган, олар-биле 12 катап садыглай болур, ооң ажаалга банкыларынан бир хүүнү 500 рубльди үшүп ап болур. Дептерге чедир чарыгылаан акчаар артса, оңа агар сонгажылга дедир акшаны бөөр, а параан акшаларны үндүр бичиптер. Ол чылын эргилдеже үнер 1000 рубльдиг салгын акшаларны бо айтырыгны үзе шиитпирлээр деп. Россияның төп банкызының специалистери санаар турар.

ССР Эвилелиниң дүшкенби-биле бо чылдың февраль айдан эгелеп ССР-ниң 1992 чылда үндүрген ойнаашкынче облигацияларны РСФСР-ниң ажаалга банкыларын 1992 чылдың октябрь 1-ге чедир сокстакан. Октябрь 1-ден эгелеп ыңдыг облигацияларны Россияның чаз үнер облигацияларынга орнап ап болур. Февраль айдан октябрь айга чедир бо облигациялар-биле операция чорутталын баргаш дээш, ажаалга банкылары 9 хүүнү облигация ээлериниге төлеп бээр деп турар. (Октябрь 1-ниң соонда).

Дыка хей кижилер квартира, телефон, чырык өртөө төлөөр дээш ажаалга банкыларына дыка үзүн оочурлар, хей үеним чидирип турарлар. Бо төлевирлерни банк барбын кылып болур силер. Ону кылырда ажаалга банкызынга келгеш, үзүн хүүсаалга даалгадан (поручениелер) бижин канар. Банк ажыглаачылары силерниң агар саннардан акшаларны айтыгны чеперде үшүп бижээш, төлөвүрүг черлериверге шилчиптирлер. Бо ачы-дузаны ажыглаары ылаңгыя хоорай хуузунга кончуг ажыктыг.

Шалыны ажаалга банкыларын таварыштыр алыры бистиң республикада дыка келтереп бар чыдар. Эрткен чылын республиканың ажаалга банкыларынга 43909,9 мүн акша түүнүг шалыны шилчиткен, бо акшаның 33.676,0 мүнүн чон хереглээрге-биле үшүп алган, а артканы улустуң ситтарында шыгжаглар боор арткан. Амгы өртөктөр улуг үеде улуг өртөктиг бараан садыг алыр дээш улус шалыкын банкыдан алыр кылдыр кылдыртын алыры чогумчалыг. Ону кылырда акшадат турар организациялардың бухгалтериязынга билдириишкин киирип каарыларга-ла четкир.

Республиканың ажаалга банкылары чонга чөөлилерни аңгы-аңгы хуусаалаага, үүларга берип турар. Өске банкыларга бодаарга, ажаалга банкызының алган чөөли дээш тыртар хуулары өөрөө болган чамдык шиитпирлерлиг. Бо дугайын силер алыксыларар, районнар төөгөрүнде банкыларының салбыртарындан бижип ап болур силер.

Дыка хей кижилер акша реформазы болур бе деп айтырыгны банк ажыглакчыларынан салып турарлар. Бо дээрге чазактың шиитпирлээр айтырыы болганда, бис маңаа чүү деп-даа харыы берип шыдаарыс бис, а акшаның бажыңнарында шыгжап турар чүүнүң өскө сүмелеериниг болза, акшаларны ажаалга банкызынга шыгжадып алыыр, акша реформазы бир шагда болур чүве болза, оларны солуур дээш той үеге чидирбес силер. Кажан 50-ниг, 100-түн акшаларын солуур турда, чүү боор турган, өөрүк, сактыг келикер даан. Хей түүнүг акшаларны суг солуваан турган таварылгалар тыдыр.

Анатолий СУВАН.
Тываның ажаалга банкызының контроль-ревизия киллерниң дарганының ораанчызы

Гоноварын «Шынга» арттырдым. (**Авт.**)

Чуртувуста БО ХҮННЕРДЕ

КИРОВ. Социал талазы-биле кошкак камгалалдыг хамаатыларга дузаларының страхование фондузун Ново-Вятскиниң механика заводунда тургускан. Страхование фондузунда ам бешин дарт миллион рубль киргеш. Будуруле черниң орулгазындан ай санында акша шилчидериниң кусели-биле фондунуң хөрөнгизи улам көвүдээр. Фондунуң акшахөрөнгизинден материалдыг дузаламчылыг Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтериниге, кижикчилериниге, күш-ажылдың хоочунарынга, хей ажы-төлүг өг-булелерге тыпсыр болгаш школа назыны четпээн бичии уругларның албан черлериниге деткимчеги коргузер.

ЕРЕВАН. Арменияның даштыкы херектер министерствозунга удурланышкының нота бижиин чорутткан. Арменияның кызыгаар чоогунда хоорайларынга болгаш суурларынга удур өөрүм-чөнгээн соксадырыы, хамаарышпас күүнүлер демнежилгезинин (ХКДнин) Каттышкан Чеченстиг Куштериниң Мингечаурда (Азербайджан) шериг складындан хунаал алган боочеченстер өгдериш нота бижикте негеп турар.

КАЛИНИНГРАД. Германияның Росток хоорайының чурттакчылары Калининград хоорайының бичии уругларына чаагай сеткилдин дуаламчылыг чорудуп берген. Чүс төөнүн ыт дуктуларын болгаш кат-чимистн, а ол ышкаш ом айлаан, иник-хепти чүдүрген автомашиналар Калининград хоорайга келгеш, бүгү чүүкту дужуруп берген. Адаелер комитеди келген дуаламчыны инвалид болгаш аарыг бичии уругларга улеп эгелээн.

ПСКОВ. Александр Невский хүрээзиниң дулгуурун Псковтуң ужар чүүл шериглериниң командири генерал Юрий Соседов хүрээ-хөөт толдаалекчини Олег ламага хүлээдип берген. Чаарби чылдардан соңгаар хүрээге кызыл-шериглер чурттап турган. Оон соңгуде хүрээ бажыңы офицерлер чуурттаар нинти бажың болу берген. Соңгу үеге чедир ону склад кылдыр ажыглап келген.

МОКШИН. (Пенза область.) Хоорайның чурттакчылары чогаалчы Александр Малышкиниң төрүттүүген хумундеп бөөр түс чылын чоокта чаа демдеглээн болган оон тоогузунуң дугайын, да материалдарыны, а ол ышкаш талантылыг чаңгыс чер-чурттуунуң чогаалдарының делгелгезин чурт музейинде ажыктан.

ИРКУТСК. Ангарск — области ийин улуг хоорай. Оон школачыларының часны дыштанылгазынга таарымчалыг байдалдарны хандырар соругга-биле улус депутаттарының хоорай Совединиң кусковому бир автобусту беш хонук хуусаада тускайлан берген. Школачылар [illegible] ыштанылыга үеринде Байкал долге барып, оон солуун чүүлдерин коор.

УЛАН-УДЭ. Бурятияда өске миллионерлер барым? Миллион болгаш оон-даа хей онуу-хөрөнгилиг, тодаргайлаарга ол хире шыгжамырлыг 48 кижи суверениг Бурятияда бар. Оларның бирээзи чоокта чаа «Волга» деп чаа автомашинаны 1 миллион 200 мүн рубль-биле садып алган.

УСИНСК. Коминың нефть тымыкчылары ажыл соксаткан туннелинде хонукта нефть тыныжы эвээжээн (хүн бүрүде 1500 тонна нефть чедир алдынмайн турар). Нефть тыныкчыларының ажыл соксадышкынынга школа башкылары баа каттышкан. Ажыл төлевирин остүрерин, өртөктөрниң дендии олуулдезин шегдээни олар негеп турар.

ИРКУТСК. Областың девискээринде хамаатыларның болгаш кооперативтеринин чер участоктарынче, зачаларынче, гаражтарынче хаттаашкыннар соңгу үеге ковудээнин барымдаалаан. Иркутск областың биис Совети тускай шиитпирин хүлээп алыр чидуга таваарышкан. Гаражтар, кооперативтер, сад болгаш огород эштежилгелерниң камгалалы оттуг чепсекти ажыглаар эргени ол шиитпир бүүлаар тыныскан.

Участоктарны, зачаларны, гаражтарны камгалаар үеге оттуг чепсекти ажыглаарының чурумун Иркутскиниң эрге-чагыргазының төлөлекчилериг органы тодаргайлаан. Милиция дугайында Хоойлуну ачаа үндезин болдурган. Ынаарга гаражтарны болгаш зачаларны камгалаарынга кандыг-даа бөөлү ажыглаарын моон мурнунда хораан турган.

(РосИТА—СЧТА).

АЖЫЛ ДАГЗЫРГА, СЕТКИЛИ-БИЛЕ КЫЛЫР

Камдыг-даа ажылды дагзыр каарга, сеткили-биле кылыр кижилер турар. Артында-ла оларның ажыл-хөрөө түннелдиг, бүдүмүүр болур ийик. Ындыг кижилерниң саныныга Өвүрде «Ак-Чыраа» совхозтуң хойжузу Дамчаан Сонамны киирер болза, кандыг-даа частырыг болбас. Өгүүн эр хөөн чолады-ны кижи. Ол алды чыл бурунгаар кадайы Мөнчүнүр Күжүевна-биле дугуруушкан, машинаазын совхозка хүлээдип беришкеш, мал ажылынче шилчээн. Олар кайызы-даа бичиилиниден тура-ла мал аразынга өзүп келгеш болган хойну ажаал, азыраарының аргаларын эки билирлер.

Хойжу өг-буле бо хүннерде шээр малга дыка таарымчалыг одар-белчиирлиг Доруг-Аът-Сайыры деп черде кыштап турар. Ында одар делгем. Кадатта малының күш-дөнгели эки чорду. Ол дугайын сонуургап айтырдым:

— Малдың оларында болдур ийим. Чайгы үеде эки семиртип алыры чүгүла. Ынчан кыштан хур-менди ажар. Ынчаарга кодан хой чаңгыс аай семирбес боор чүве. Ынчангаш чайын аная орган хөрөө чоп: сигенни четириг-биле белеткеп алыр хөрөө. Эрткен күзүн 17 тонна сигенниг, 7 тонна сулаының ногаан массазын эккеп сараттап алдывыс. Амдыында ол куларырывысты шоолуг-ла чарыгдавадывыс. Өске черлерде хар улуг дүшкен-дир. А бистиң Чаазаты хойжу бригадазының девискээри иштик, ыныаа чер болгаш хар чүүл дужер чер бо. Ынчангаш мал кыш тоовас, хур ажар. Чүгле чаа төрөөн хойларны тургузу азыраа, кошкантарын чемгерип тур бис — деп, хойжу тайылбырлады.

Хойжу өг-буленин кодаында мал түлүктеп төрүп турар. Оларның чымыштыг ижинге сакманчылар дуалажып турар. Төрүүр хойларны аргалыг-ла болза, кажаага арттырып ап турарлар. Ол кодада ам 230 ажыг хураган немешкен. Чаш малдың өзүп, доругуп турары багай эвес.

Найтын-оол ДАМДЫН.

Партияларда, шимчээшкиннерде

УЛУСЧУ НАМГА КҮЗЕЛДЕР

Бот-догуниаан Тыванын улусчу намы чоокта чаа тургустунганын, ону республиканын Юстиция министерствозу бүрүткээнин билир бис. Ынчангаш нам бодунуң ажыл-чорудулгазын идепкейжиндиң эгелей берген.

Эрткен субботада, март 21-де, Кызылдың Улусчу культура төвүнге Бот-догуниаан Тыванын улусчу намынын тургустунганына тускааткан таныштырылга байырлалы болган. Ону эрттиргениниң утказы болза, намның ажыл-чорудулгазының кол угланыышкынын, эчис сорулгаларын ажылчы чонга таныштырары, оларның аңаа хамаарыштыр саналдарын, сүмелерин, күзелдерин дыннаары болган.

Байырлал шинчи киир каастаттынган улут залга Кызылда, районнарда нам үрлерининң төлөөлекчилери, ажылчы чон, аныяктар айыткан шугында чыглып келгеннер.

Намның үндезилекчилериниң бирээзи, республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазы, Тыванын Күрүне шанналының лауреады Александр Даржай бир дугаарында сөс алган. Намның байырлалынга киржири-биле чедип келген нам кежигүннеринге, ажылчы чонга изиг байырны ол чедирген. Намны үндезилеп тургузарынга киржип, маңаа чүве чугаалаар эргелиг болганын ол өөрүп демделээн. Э. Донгак, А. Ашак-оол, Г. Иргит болган өскелер-даа улусчу намны үндезилеп тургузар дээш бичө эвес улуун кириштирениин мактап чугаалаан. Оон түнелинде ол тургустунган, оон күш киреринө чогаалчы күзээн.

— Бистин-биле өөрүшкүнү, бодалдарын деңге үлежир дээш мында чедип келген нам кежигүннеринге, чаягыс үзел-бодалдырларга база мында келбээн-даа болза, бисти деткип турарларга намның политчөвүлелинин өөмүнээзинден изиг байыңны чедирип тур мен—деп, Бот-догуниаан Тыванын улусчу намының политчөвүлелинин даргазы Калин-оол Күжүгет чугаалаан. Улусчу намның тургустунганының сорулгазын ол доңчузу-биле тайылбырлаан. Бот-догуниаан Тыва Республика тургустунган, ындыг-даа болза, политикадаа, экономика-даа талазы-биле өзүлүг бот-догуниаашкынны чедип албаан. Намның сорулгазы — бот-догуниаашкынны быжыглаары, республиканың депшилгезин күштелдирери, демократтыг чаартыдылгаларын дүргедириг болур. Нам үрлери Кызылда, районнарда тургустунган. Олар намның программазын, саавырын (уставын) тайылбырлап, тарадып, кежигүннерни хүлээп ап, ажыл-чорудулгазын идепкейжидин эгелей бергенин ол дыңчаткан.

Улусчу нам бот-догуниаан Тыванын келир үезин дээш, хөй национал-дыг ажылчы чонунуң амыдыралын, чуртталгазын экижидер дээш туржур дээрзин улусчу намның политчөвүлелиниң даргазының оралакчызы Геннадий Иргит саналынга айыткан. Намга материалдыг дуза херек, ону чон эки билир. «Тыва даг-дүгү» комбинат намның агар санынче эвээш эвес акшаны, Кызыл Мажалыктың эзт комбинады 10 мүн рубльди шилчиткен.

Республиканың садыг-харылаштырылга күрүне компаниязының чиңгине директору Баир Санчы Тыванын районнарының хөй нуруузунга чедип, соңгукчулар-биле ужуражып чораан. Улусчу намны чон деткип турарынга бүзүрээнин чугаалаан, чон ортузунга оон ажылын күштелдирерин күзээн. «Бистиң коллектив намны деткип турар, оон бүт кырынга турун алырынга дузаламчы кылдыр 4,5 мүн рубльди шилчиткен. Улусчу намның турчу быжыг, чонунуң хөрээ дээш ол ажылдан ыңаар, ынчангаш ол Тыванын төөгүзүнүн арынарынга киир бижиттирер» дээзинге бүзүрелин ол илереткен.

Барыын-Хемчиктен келген Тамара Иргит келир чедиг намның үре-түпелдиг ажылдаарын күзээн, орта деткимче болуру-биле болу хүнүнда намның агар санынче 500 рубльди шилчиткениниң квитанциязын дамчыдып берген.

Бай-Тайганың Кызыл-Дагда нам үрүнүн, Кап-Сөөк түрээзинге өмүнээзинден байыр чедирип, чүве чугаалаан үран-шевер мастер, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Сергей Кочаа кол кичээнгейин тыва улустуң үндезин национал үран чүүлүн сайзырадырыче, аныяктарны олче хаара тударыче нам сагыш салырын саналдаан. Намның эки ажылдаарынга деткимче кылдыр 500 рубльди ол кассага киирген.

Улусчу нам быжыг түпүштүг деп билип турарын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Владимир Содунам чугаазынга айыткан, ажылчы чон ортузунга интернационалчыл кижизидилгени күштелдирери, нам үрлериниң ажыл-чорудулгазын үезинде дүүштүр идепкейжидерин күзээн.

Республиканың «Тыва алдын» каттыжышкынының чиңгине директору Даваа-оол Монгуш нам тургустунган, ынчангаш чонунуң хөрээ дээш шүдүргү ажылдаарын саналдаан. Кызылдың № 5 школазының башкызы Елена Баазан амыды үеде канзыг идеология, кижизидилге ажылы чорударын нам толарадырын, чон ортузунга ажылды диргизерин күзээн. Тандыда дүржүлга станциязындан келген Соңгукчу Монгуш республиканың бот-догуниаашкынын быжыглаарын, удуртукчуларының чон аразынче кирип, оларның-биле ажылды күштелдиреринин, телеоператор Карыма Монгуш чаа тургустунган намга бүзүреп, идеген турарын. Тыванын хөй национал-дыг чонунуң хей-аъдын кодүрер дээш болдунар-ла хемчегларни алырын саналдарычга чугаалаан.

Намның тургустунганынга тураскааткан байырлалынга Тыванын үран чүүлүнүн мастерлери, бот-тывынгыр артистери солун, утка-шынары ханы, улуг концертти көргүскен. Кызыл-Мажалыктың № 2 школазының директору, Тыва Республиканың улус депутады Валентина Монгуш мынчаар демдеглээн:

— Концерттың киржиктилери бичин Сокольниковадан келгээш, хоочун хөөмейжи Хунаштаар-оолга чедип намга байыр чедирип, ону деткип турары өөрүүчүт-дүр. Чонга нам херек болганы ол-дур.

Шынап-ла, сценага үнүп келген артист бүрүзү бодунуң үран талантынын намга туроскаадын турган.

Үран чүүлүн мастерлери болган бот-тывынгыр артистер Рада Ондарның, Сергей Сокольниковтуң, Вероника Чоодунуң, Лаво Монгуштуң, Алдын-оол Сандының, Ооржак Хунаштаар-оолдуң, Алёна Помужаптың болган өскелериниң-даа көргүскен номерлерин. Кызылдың үран чүүл үүлишлезинин танцы болуунуң танцыларын байырлалдың киржиктилери сонуургаан.

Үк байырлалдың түнелинде Бот-догуниаан улусчу намның политчөвүлелиниң даргазының оралакчызы Сыңырбан Монгуш сөс алган, бо таныштырылга байырлалынга киржип келгеннерге, намны деткип турарларга өөрүп четтиргенин илереткен. Чону — чоорган, хөй — хөйлеп деп, тыва улус чугаалаар болгай, ажылчы чон бо хире деткимчени, дузаны көргүзүп турда, намның чогумчалыг ажылдаарынга таарымчалыг дээрзин ол айыткаш, салдыгын сорулгаларны боттандырар дээш улусчу нам ажыл-чорудулгазын идепкейжидерин чугаалаан.

Дой алы таныштырылга байырлалынга чүве чугаалаан кижилер болган оон киржиктилери бот-догуниаан Тывага улусчу нам херек дээзин айыткаш, ону бир оп-сеткилдиг деткээн. Намның тургустунганына, моон сонгаар оон ажыл-чорудулгазынга удурланган чангыслаа санал-онал чок болганын түнелинде айтыры артык эвес, деп болдум. Ынчангаш улусчу нам деткимчени алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Төрээн чериң билир сен бе?

КОЖАМ ЧУРТУ БОЛУ БЕРГЕН

Шамбалыг — чараш, байлак чер. Ак-меннег, кат-чимистиг, чай боорга, кош арганларында хектер, мартышкан чүве дег, үн алчып, аян туткан турар. Өт-сигеннег, серпин боорга, малчыннар аңаа чайлаар. Алдарның уруг-дарыы эзлечжип алган хөй кадарар. Честек-каттың хөйүн, оон чемгирин ам-даа магадап сактыр мен. Идик улдуңнга чочайтыр чышына бергенинден, шала немдик черге кижи тайын ужуп-даа турар-ла боор. Өөр ан эртен эрте шык кыдыы кирип, суг ишкеш, дедир аргаынче соннуг-мурнут шүүжүп үнүп турар. Оларны адып-боолап, аңнап турар кижи-даа көрбээн мен. Өт-сигеннин, кат-чимистин чаагай чыды дүмчүкка дээр. Эмиг, экизин чүге дедиээр! Элик оолдары эзириктер бола чыткылаар. Шала өзе бергеннери кижиге четтирбес.

Бир катап бичин, шокар эзирик түүп алган бис. Оовусту чарашсынып, чыттап, сүйбап, элчип-селиңп кужактап чораан, арай деп аалга ажелдивис.

— Ковчуг шулбустарны! Ону кайыын тып алдынар? Чаш түвесин дүмчүү кадып өлүрү ол-дур але. Иезинин эмин саамчааш, чарлыында боор! Оран түвесин ынчанчас, оон-биле ойнавас чоор. Чыткан черинге дедир аппарып кааптынар, оолдарым — деп, кырган-авам девидеп үнген.

Ам канчаар, улуг кижинин аайындан эртер эвес, чараш эзириниси чыткан черинге чедирген бис.

Бежен чылдар үезинде Шамбалыг девискээри колхозтуң сиген кезер шеддери, тараа тарыыр салбыры апарган. Тараа тергин-не үшер чер. Совхозтаңнан соовуста. Шамбалыга тудуг-суур тудуу эгелээн. Аңдан чылдарның эгези. Аныяанда кижи могаар-шылаарын сактыр эвес. Бир чайын кезек төрел улус бригада тургузуп алган, ажылдаары-биле аңаа чеде бердивис. Шамбалыг суурның баштайгы бажыңнарының таваан салган тудугжулар Михаил Сандый, Өтур Монгуш, Самбуу Ондар, Барыымаа Ондар оларбиле таныжып алдывыс. Тудуг материалының хөйү осхорум түве-ле чораан. Эртеңги имирден кежээки имир дүшкүже ажылдаар. Чаа суурну тутчуур-биле Хемчиктен 60-70 хире кижи бала келген. Балды, хирээ даажы, хөй чонунуң каткыткизи, ыыт-шимээнин кижи бүрүзүн улам сорук киирип турган. Хөлүг иштин тевинбиле тудуг ажылы шалыпкыл-дыр-ла турган. Он хочарла, бажын белен болур. Ынчан алды, чедиг-даа бригада ажылдап турган боор. Чаа суурнуң баштайгы бажыңнарын, эге кулумчузун тутчуп кылыры баа эвес-кеник деп бичин турган бис.

Шала кежээ ында-мында хөлүг ыр-шоор даңгыланып көөр. Оон сестери угаанда шуут-ла сиген калган:

Алдыы, Үстүү
Шамбалыглар
Алдыы буттуг ширээ-ле
ийин.
Аралашкан мээн оорум
Ай-ла биле Шолбан-на
ийин.
Үстүү, Алдыы
Шамбалыглар
Үш-ле буттуг ширээ-ле
ийин.
Үелешкен мээн оорум
Үгер биле Шолбан-на
ийин.

Бистиң тудуп турган бажыңывыс чоогунга өт-сеген дүй үнгеп овгар бар чүве. Оон дугайын бир кырган мынчаар теегуп бергеи: «Шаанда маңаа улуг хүрээ турган. Чер иштинин суун ажыглаары-биле кедергей ханы кудук кастыргаш, оон иштинче чадалап баткаш, ламалар оон суглаар турган дээр. Ол кудуктуң ораны бо боор чадавас...—дээш, ашак ынай-бээр дилеэнинин көргүлээш, чугаазын уламчылаан. —Хүрээ ол үеде тергин бай турган. Бир эртен суглап алыр дээш хүүрак кижи кудукче чадалап баыр кээрге, хүрээнин улуг ламазы кудук суунда дүжүп өлүп бергеи чыткан. Мурнунда кежээ хүрээге чудулге талаа-биле улуг байырлал база болган дижир чүве. «Хүрээнит бүжартаан...» дишкеш, ламалар ол олчаан тараан, хүрээнин эт-севи үлешке барган. Ол шагда кижилер өлүрге, чер кырынга салыр. Дүү даг баары ыйтылга чевег турган»—дээш, суур кеженде бешк эвес дагже айтып орар чораан.

Соолунде бодап чоруурумга, ашактың чугаазы шын хире болчук. Чашкы шаамда хөй кадарын чораан, шынап-ла, ол даг аңаа кижи баштарының куурарын калган сеөктерин бо-ла көөр чоруум.

Шаг-шаанда улуг хүрээ турган ол черде ам «Шамбалыг» совхоз өзүп, сайзырал турар. Ажыл-агыйны чедимчелиг башкарып, эртиг-демниг ажылдаар чүве болза, өт-сигеннин, тараа-быдаалы өлбек болур, хорачы-доорачыну эки, тайга эдер болгаш серпин-даа чер. Шамбалыг суурнуң баштайгы тудугжулары Кор-Чео суурда ам-даа чурттап, ажылдап чор бис.

Бо чылдың июньда ол суур үндезилеттинин турустунганындан бээр үшен харлаар чыгулуг. Ажылдакчер будунгу, ажыл-чемтараа-быдаалар севаамнап турар болгаш, шамбалыгжылар!

Эренсен ТЕЖИТ.

ТӨӨГҮ ДӨМЕЙ-ЛЕ БИЛДИНЕ БЭЭР

МОНГУШ БУЯН-БАДЫРГЫНЫҢ ТӨРҮТТҮНГЕНИНДЕН БЭЭР 100 ЧЫЛ БОЛУРУНГА.

Чурт шинчилелиниң Алдан-маадыр аттыг музейниң «Тыва Арат Республика 1921-1944 чылларда» деп эгелиг делгинделериниң залынче кирер эжик аксында арын-шыраңындан көөрге-ле, угаан-сарыылдыы илдең аныяк тыва кижиниң улуг фотозурааны дораан-на көстү бээр. Фото-чуруктуң адаанда мынча деп бижип каан: «Бүгү-тываның тургузукчу хуралының Даргазы, Даа кожуунуң хүн-пояны Монгуш Буян-Бадырги (1892-1930 ч.).

Монгуш Буян-Бадыргының амыдырал-чуртталгазы и ы к чылдары тыва улустуң төөгүзүнде эң чугула болуушкуннар-биле дорт холбаалыг боор турар. Ол бодунуң аразы Хайлыптың угаан-сарыылдыг болгаш быжыг туруштуг аажы-чаның шуут дозеп алган оол турган. Хайлың 1906 чылда орус болгаш француз экспедициларының амгы Ак-Довуратқың даг-дүгүн казып тывар дээш кылган ораалажыышкыннарынга шиитпирлин-биле удурланган. Чүге дээрге ол кожуунуң чагырыкчызынга ол дугайында баш удур сагындырып, дилеевоп болганнар. Бо айтырыгны француз экспедиция кыдат чазакты ламчыштыр, ынчаарга орустар — боттарының кызыгаар эргелеринде чөпшээрелин өзүгаар турускан. Ынчалза-даа тывалар ынчаарда орустарны кызыгаар шеринин начальниги-биле катай сывырып чорудушкан. Ол-ла болуушкуннарның түнелинде Хайлыпты эргелеп-дужаалыңдан уратқан чок дужурем болгаш биллинмес чылдагаан-биле ол олгеен. Аңгының олгенинин үезинде Монгуш Буян-Бадырги 18 харлаан турган.

1911-1913 чылларда Синьхайга өскүп үнген хувискаал Тыванын будун-чартык чүс чылдың иштинде молчудун чорааны Цинь хаанналаашкынын дужур октаан. Ынчангаш Тыва бон соңгаар канчаарыл? деп айтырыг тургустунган. Ол-ла үеде аныяк чагырыкчының амыдыралынга эң чугула база бир болуушкун болган. Сибирьге тергиндеп турган алдын тывыкчылы миллионер хөрөңгитен Иваницкийниң фирмазы Ак-Довуратқың байлаан арендалаан алырының дугайында талазы-биле Буян-Бадыргыга четкеш, чугаалажып эгелээш, 1912 чылдың сентябрьның 25-те оон-биле баштайгы белеткел керээзинге ат салганнар. Ол керээ ийи талага деп эргени бербейн турар болганда, Усинскиниң кызыгаар начальниги аңаа удур турган. Ол аар үүргелиг керээге тыва кожуунуң эге-ажыын барымдаалаан эдээн каш үүлдерни киргген турган.

1913 чылдың июньның 13-те Буян-Бадырги Даа кожуунну Моолдуң составынга киреринин дугайында Налханза-Худухтунуң алынга дилег киргген. Өске бүгү чагырыкчыларга ышкаш, аңаа база-ла гүн дээр дужүмет атты тывыскан. Оон аңаа Хайлыптың кады төрээн ачызы — Хемчиктиң камбы-ламазы Чамзы 1913 чылдың сентябрьда орус чагырыгазынга хүлээп алырының тилеэн кылган, ынчаарга Монгуш Буян-Бадырги октябрь 26-да база-ла ыдыг дилегни кылырга, оларны оске аптан феодалдар оттунген. Тываларның ынчаар шиитпирлээринде моол феодалдарның болгаш дужүметтерниң дарлаы болгаш тываларның XVII үс чылган бээр орустар-биле төөгүлет сырый харылаалы кол чүүл болган. Эрги ыыт санаашкыны-биле 1914 чылдың апрельдиң 4-те Тывага Россияның протекторазының чарлаан болгаш ону Уранхай край деп тускай атаан-биле Иркутскиниң генерал-губернатор аппаратының составынга киргген.

Буян-Бадыргының орус хаанның аңыга киргген дугайынга бичээн бодаа: «Амгы үеде Кыдатта Манчжур династиязының дужур октаанда база Моол болгунуң хамаарышпас чорчуу чарлаан болганда, мен бодум болгаш моол кожуунум чагырга эк артқан, ынчангаш бистер, чугаалажып, эвээш санныг болганывыста мурнумдагылым мөгкаш, тускайлаң догуниаан турарже халдаашкынны белеткеп турарын биилп алгаш, орустарның талазынче чоруур дээргө кыдаттар өртпирбээн болгаш «кылыр деп турган кем-херек үүлгедиишкиннерининң хереченин апаарын күзевейн, дедир болуунуң турар черинче чорупкан. Буян-Бадырги чевулел хуралга моон соңгаар эң шынчы өскүктер болуурун саналлаан турган. Даа болгаш Бээзи кожуунарының төлөөлекчилериниң бүрүзүн хүлээп көрген болгаш Хемчиктиң бүгү чонунуң өмүнээзинден моон соңгаар шак ындыг чүүлү болдурбазының дамгыраан бадыткалды берген резолюцияны хүлээп алган.

Тывалар 1921 чылдың мартта-ла Шагаан-Арыгның болгаш Чазааның чанында турган кыдат милитаристери чылча шапкан болгаш Тываны хостаарынга, Улусчу революцияның тиилелгезинге улуг саныышкынны киргген. 1921 чылдың майда атаман Казанцевтиң ак-гвардейжи отрядын чылча шапкан.

1921 чылдың июнь айда Хемчикке болган чугаалажыышкыннарга Тываның тускайлаң чоруунун дугайында баштайгы шиитпирни хүлээп алган. Бо айтырыгның талазы-биле Буян-Бадырги ноян чүве чугаалаан. Ол тускайлаң чорук дугайында айтырыгның шагда-ла өөр келген, эрги айтырыг боор турарын чугаалаан. Тыва улус Россияның Совет чазааның быжыг камгалалында турары амгы үеде улустуң тускай догуниаан, бот тодаратынарынга байлалдар эң таарымчалыг боор турар. Аңаа хүлээп алган резолюцияда: «Бистер, ийи хемчик кожуунуң төлөөлекчилери... бистиң улустуң моон соңгаарды амыдырал-чуртталгазының эң шын болган үзүре орун — чогум-на кыттың бүрүн болу бот-тургайлаң чоруун чедип алырының орун болуру» — деп, санап турар бис зеп чугаалаан. Чиг хемчик кожуунда бүгү Тываның эң хөй сумуларын каттыштырган болгаш оларда тыва чонунуң хөй кезиннин чурттап турганын чугаалаар херек.

Монгуш Буян-Бадырги-ның политиктиг салым-чолунуң эң бедик деңнели Бүгү-тываның Тургузукчу Хуралы болган. Ынчаарда ол 29 хар чеде бергеи турган. Ол хурал 1921 чылдың августуң 13-теп 16-га чедир Атамановка (амгы Кочетово) дээр суурнуң турары Сут-Бажы деп черге боор эрткен. Аңаа Совет Россияның, улусчу-революстуг Моолдуң төлөөлекчилери болгаш Коминтерниң Ыраккы Чоон чүк секретариалының төлөөлекчизи олурушкан. Ол съездиниң даргазынга гүн Монгуш Буян-Бадырги соңгуткан.

Тывага «чаа эрге-чагырга корум-чурумун болгаш улустуң чаа эрге-чагыргазының» тургузарының дугайында резолюцияны чангыс үн-биле хүлээп алган. Ол ушкаш «Таңды-Тыва Улус Республиказы болуунуң иштинги херектеринге кымнаар хамаарылга чок хостуг улустуң хостуг күрүнеги болуруны» ыыла айыткан. Ынчаарга сүттар арааның харылааларынга Таңды-Тыва Республика РСФСР-ниң дотиймек-дузаламчызыбиле бактаан турарының дугайында резолюцияны база чангыс үн-биле хүлээп алган.

Конституция төлевилелиниң хоойлу-дүрүм мурнунга деп харыысалгалының дугайында чүүлүн чугаалажып көрүп турарының үезинде Буян-Бадырги «хамааты бүрүзүнүң эргелериниң оон ажыл-чорудулгазы болгаш ону амыдыралдан, бүгү чондан деңнизин үндүрүп каан байдалы көргүзер апаарычып» дугайын чугаалаан. Төөгүчүлер моон мурнунда оон ынчаар чугаалаының үүгле феодалдарның ангы талазы-биле эргежыктарын камгалааны ол кылдыр айтып турган. Херек кырында алырга, ол кожуунуң арат-чонунуң деңниткени депутазы болуп хурал делегадының бүрүн эргелеринин эрги ёзунуң принципиин ёзугаар эвес, а соңгукчаа удуртукчу кылыр камгалааны оон кестүп турган.

Буян-Бадыргының темнеп кожуунары Конституцияның төлевилелиниң боттары тускай ажылдан кылганының дугайында дыннатканы боттарының Хуралын тываларның шыгыныызы-биле үнелеп көрүп турганының хереченин боор турар. Ол Конституция төлевилелиниң съездиге саналдап киргген параграфтарының бежиннеп өскелин шуптуун киргген. Ынчаарга ол беш үүлүүн иштинде каржы ёзу-биле байысаалгаларны хорхуурунун дугайында, тодаргайдаарга, ариндеп шиидерни болгаш бүрүүдаттырганнарны истелге үезинде байысаарда күш ажыглаарының өске-даа хемчеглерин ажыглаарын күш чок болдурарының дугайында чангыс-ла үүл оларга таарышпас болган. Эриндеп шиидерби-биле деңзэргө, кижилерниң эрге-пилээзин кадып шиидер бажыннарның болгаш албадап ажыл кылдырарының дээштинин Россияның болгаш Моолдуң төлөөлекчилери тыва делегаттарга бүзүреткен.

Таңды-Тыва Республиканың баштайгы Конституциязының параграфтарын шуптуун орус, тыва болгаш моол дылларга номчун, чарлаанының соонда, ону чангыс үн-биле хүлээп алган. Ол шыкаш үндезин чонну оон мурнунда моол, кыдат болгаш орус эргечагыргаларының талазынан ураакгайлар азы сойоттар деп адап турганы дег эвес, а тываларның боттарының чугаалап турганы шыкаш, Таңды-Тыва улус деп адаарының дугайында шиитпирни база хүлээп алган.

Аңаа чазактың чеди кижиден тургустунган баштайгы составын соңгаан. Орта Монгуш Буян-Бадырги база кирген. Чазактың турар черин кылыр Хем-Белдирин шилип алган.

Ол шыкаш казар байлактар талазы-биле керээлерниң дугайында, орустарның талазынан черин болгаш арга-ыышты ажыглаарының, анныыр болгаш баныг тывыныың дугайында айтырыгны база шиитпирлээн. Буян-Бадырги Хуралдың Даргазы кижи болганда, бо талазы-биле оны поинципиалдың болгаш тыва улустуң эрге-ажының камгалаарынга шыгыны чоруун көргүскен.

Монгуш Буян-Бадырги Бүгү-тываның Тургузукчу Хуралының Даргазы болганда, тыва улустуң төлөөлекчилериниң өмүнээзинден ол хуралды эрттиреринге болгаш Тываның ботдогуниаашкынны шилип алганына деткүүмге катканы дээш Совет Россияга оорып четтириишкинни илереткен.

Монгуш Буян-Бадырги-ны 1923 чылда республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазының албан-дужаалынга соңгаан. Ол, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы болгаш даштыкы херектер сайыды турган. Хемчикке боочепсектиг месилдежиишкиниң дугайында болгаш Тываны Моолга каттыштырар талазы-биле ийи кожуунуң база эдээн каш сумуларның тургусканы айтырыгның дугайында 1924 чылдың июль-август айларда Совет Эвилели болгаш Моол-биле чугаалажыышкынларга тыва чазак төлөөлерин баштап чораан. Хемчикке болган месилдежиишкиниң айтырчын ынчаарда тайбың ёзу-биле шиитпирлээн, а Тываны Моолга каттыштырарының дугайында айтырыг талазы-биле канчаныл дээрге, бир-тээ, тыва улустуң күзел-соруу Бүгү-тываның тургузукчу хуралынга илереттинген болгаш Совет Республика 1921 чылда-ла тыва республиканы хүлээп көрген чүве болганда, ол катап тургустунган айтырыгны ТАР-ның оон соңгаар хөгжүлезинин үезинде шиитпирлээр аңаарын ССРЭ-ниң болгаш моол республиканың Декларациязынга айытқан.

1925 чылдың июль айда Москвага эп-найыралчы харылаалларны тургузарының дугайында дугуржулгага ат салган, ынчаарга 1926 чылдың август айда Моол Арат Республика ТАР-ның хамаарышпас чорчуу үүлүн көрген болгаш МАР-биле ТАР-ның аразынга эп-найыралчы харылаалларны тургузарының дугайында керээге Улан-Баторга ат салган.

Ынчаарга 1925 чылдың декабрь айда Революстуг амыжыктаң эвилелиниң бирги Бүгү-тыва хуралы болган. ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары Монгуш Буян-Бадырги намның болгаш чазактың мурнунда оны удуртуп, оларны өскүзээнинден бүгү айтыг-шыгларга харыысаан. Ынчангаш ТАРЭ ТК-ның баштайгы составынга киргген болгаш хүндүлүг президиум кылдыр соңгаан. М. Буян-Бадырги 1927 чылда ТАР-ның сан сайыды апарган.

М. Буян-Бадырги кандыгдаа албан-дужаалга ажыыдап турган, бодунуң хүндүткелдиг ат-алдары-биле ламажының көөрүнү, летким турганы билдингир. Чогумна ынчангаш ол 1928 чылда ламалар чыныгына сарыышажынны камгалап чугаалаан.

Үстүнде айытқанган үүлдерни алгаш көөрге, Монгуш Буян-Бадырги гүн-ноян бодунуң торумелинден мерген угаанныг боор, чүвени баш удур шын көөрүлдеп политиктиг ажыл-чорудулгаынга эң бедик албан-дужаалга четкен кижи боор турар-дыр. Ол тываларның, орустарның болгаш моолдарның-даа аразынга ат-алдарлыг, хүндүткелдиг боор турган. Оон үезинде республиканың үш Конституциязын хүлээп алган. Ол бодунуң чуртунуң бүрүнгаар хөгжүлезинге чоорту чаартылгаларны кылып турган, хөй ажыктыг үүлдерни кылыр аргалыг турааган, чаа байдал тургустунуп өгелеп турган. Чижээ, ССРЭ-ге албадап-дужаар системаны улам быжыгып, Сталинге чүүлүү чорук кызыгаар оон калбарган. Ол бүгү Тываның ажыл-херектериге чогуун салларны халдаткан.

1928 чылдың төнчүзүнде — 1929 чылдың эгезинде ТАРЭ-ниң IV съездиниге Монгуш Буян-Бадыргының баштааны «барыын үзелиг» дээр кижилериң политиказын элээн хөй намчыларның мүгүлү-биле шыгыны шугумчулээн. Оон соонда ТАРН ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан II пленумунга «барыын үзелиглерниң» политиказын база бүрүү шапкаш, ТК-ның составын чаартқан. Дараазында үеде намга калбак арыглаашкын болган. Оон түнелинде намның VIII съездизинге И. Ч. Шагдыржап болгаш С. К. Тока олар ТК-ның секретарьларынга соңгуткан. Намның болгаш чазактың удуртулгазынга «чоонгер» дээр, кижилер кирген болгаш оларның чамдыктары Чоон чүктүң ажылы чоннарының коммунистиг университелиниң баштайгы доозукчулары болганнар. Олар С. К. Тока, О. С. Шагдыр-Сүрүк, С. Т. Танов болгаш өскелер-даа. Олар ТАРН-ның кежигүнү болуру-биле казы ВКП (б)-ниң база кежигүнү болбушаан, ийи дакыр партийжи удуртуганың. Коминтерниң айтышкынларын хажык чокка күүседи турганнар. Чогумна оон чүүрүнүн Коминтерниң Күүкомчунуң Чоон чүк секретариалының Коллегиязы ТАРНың VIII съездинин шиитпирлерин бүрүнү-биле чүүлүг деп саналаан.

Чаа политиктиг ажымның талалакчылаары Монгуш Буян-Бадыргыны кара сарыыттыы-биле чок ыыгаш, баштай политика талазы-биле, а оон соонда — бодун өлүргеннер.

Ынчаарга С. К. Токаның нептерелин турганы ышкаш, ону «политика талазы-биле өскерличел», тозарлаарга, үзел-бодалың принцип чокка, дүргеч чайылдырар, болгаш бай-алың аайы-биле хеленип деп бүрүүлаалың чорук дээрге бистиң бозан турарывыс-биле алырга, үнезин чок корук-тур.

Монгуш Буян-Бадырги бодунуң улузунуң болгаш күрүнезинин сонуургалаарынга болгаш эрге-ажыктарынга шынчызы-биле баран болган. Революцияның чылдарында ол чонунга хостуг-шолаан амыдыралды ханылыр, калбак демократтыг принциптерни боттандырып чорудар дээш бүгү-ле үүлдерни кылып, эмгы талазы-биле кылыы эрге-ажыктарны барымдаалаарындан өөрүүлүп турган.

Валериан ДУБРОВСКИЙ.
ККПИ-ниң хорентизи, төөгү эртемнериниң кандидаты.

СПОРТ: маргылдаа эртсе-даа

БАГАЙ ОРГАНИЗАСТААНЫНДАН

Хостуг хүрешке Кызыл хоорайның бирги чери дээш ажык маргылдаа чоокта чаа эткен. Анаа Кызылдың өөредилге черлериниң болгаш республиканың спортчу ниитилелдериниң 50 ажыг мөгелери киришкен. Анаа киржири хостуг болган төлээде Сүт-Хөлден, Чөөн-Хемчиктен, Тес-Хемден база спортчулар келгеш.

Чаагыс хүн дургузунда эткен маргылдааның түннелинде тиилекчилер илерээн. Делегей чергелиг спорт мастери А. Доржунуң өөреникчизи Артыш Доржу чик дезинге тиилээн. Хоочун мөге В. Биче-оолдуң оглу Буян, түннел салыгла Россия кубогунуң эдилекчизи, спорт мастери Аян Ондарны сан талазы-биле арыг октап алгаш, көрүкчүлерни чараш хүрежири-биле сонуургаткан. Буян эткен күзүн профэвилелдерниң спорт ниитилелиниң төп чөвүлелиниң шилилде маргылдаарынга киришкеш, анаа бирги черни эзелеп, тыва мөгелериниң аразында (16 хартыг) спорт мастериниң нормативин күүсеткен баштайгы спортчу болуп турар. Оон тренери Толбан Самдан Тыва база-ла шыырак мөгелериниң биреези. Буян ам Кызылдың 9 дүтаар школазының онгу клазында өөренип турар. Ол школаны дооскаш, адазының изин салган. Москваның күш-культура институдунче киирер сорулгалыг.

Башкы институдумдан Роман Серээдар, Бежендей Күжүгет, агроуниверситетти филиалынан Чадамба Чимит-Доржу, Уран-оол Донгак, Маадыр Монгуш, КПИ-ни Кызылда филиалынан Артем Чамбал, Сүт-Хөлден Валерий Ондар, олар түс-түс дезилерге тиилекчи болганнар. Оларга түс-түзүнде 80-80 рубльди база дипломнарны шаңнал кылдыр тывыскан.

Хүрежип турар мөгелериниң соолгу үеде аргалары дыка өскен дээрзин бо маргылдаалар көргүскен. Оларның аразында талантылыг мөгелер үнүп орар дээрзи илден.

Ындыг-даа болза, маргылдааны организастаарында четпестер бо удаада хөй болганын айтыр керек. Хоорайның спорт комитеди бо маргылдааны чарлап алгаш, оон чалалгаларын районнаже дыка орай чоруткан. Оон түннелинде баш удур киирер ужурлуг чагыглар келбээн. Судья коллегиязын төлаватпаанынан, маргылдааны кымнар эрттирери биллинмес турган. Оны субботада он шакта эрттирер турган. Ындыг-даа болза, аңаа киржир ужурлуг студентилер, сургуулдар кичээлден баш удур хостаып алыр арга чок болган. Ынчангаш оларны дыка хөй маргылдаага киришпээн. Хоорайның спорт комитединиң даргазы В. Хопров судья коллегиязының чүүрүнга боду келбээн. Маргылдааны коммерциялыг кылдыр эрттирип, аңаа команда бүрүзү 60 рубльди салыр турган-даа болза, организас чок болганынан, кым-даа акша-төгерик салбаан. Моон түннелинде команда талазы-биле түннелер үндүртүнмейн барган. Маргылдааны эрттирер мөрүнүл хоорай ниитинге, радиога, солунга чарлаанынан көрүкчүлер, дыка эвээш болган.

Каадыр-оол БИИЛДЕЙ.

Найыралдың харылзаалары

БЫЖЫГ ДОҢНАЖЫГ

Улусчу чогаадылга бажыңында бир-ле ажыл ужун чорумда, ол черниң методист ажылдакчызы Зинаида Байыртыевна Ондар бир өрээлде Тывада өөренип келген моол студентилер, сургуулдар-биле чугаалажып, концерт белеткээн тур. Чай аразында оон-биле ужурашкаш, чүү канчап турарын сонуургаан мен.

— «Ийи дагның бажыырак эвес-даа бол, дээшпес, ийи кижиниң аразыырак-даа бол, көрүү бээр» деп тыва улустуң үлегер домаа шынын-на сөглээн. Кызыл хоорайның дээш, ортумак өөредиге черлериндe моол оолдар, кыстар өөренип турар. Оларны чыгаш, концертин белеткээш, кызылчылар-биле ужураштырар сорулгалыг мен. Удавас бо-ла бажыңга найыралдың концерти болур. Моол болгаш тыва улус шаанган тура найыралыг харылзаалыг. Ол найыралдың зонгу быжыг дээрзин батыткаарыңыг от — дээш, ажылын уламчылай берди.

Дыштаныр хүн. Улусчу чогаадылга бажыңының концерт залының сценазында моол национал хептерлиг аныяк оолдар, кыстар. Дынаксанчыг, тааланчыг моол аялгалар күүлүп турган. Сценаның бир азында бичежек столда «Найыралдың сөңү» деп концерт ужуражылганын башкарыкчылары — Улусчу чогаадылганың культура төвүнүң харыысалгалыг ажылакчызы, уран чүүлдүң хоочуну, ыраажы Зинаида Ондар-биле Моолдуң Баян-Өлгүй аймактың Цэнгэл сумузунган Кызылдың күрүнеңниң пединститудунуң филология факультединде өөренип турар Гансуу Хинсит найыралды алгап-йөрээген чылыг сөстер-биле концертти эгелээн.

Бот-тывынгыр композитор, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылакчызы Базыт-оол Чүлдум-Сүрүннүң «Найыралдың сөңү» деп ниитинин ырыбиле холдарында кадак туткулаан кыстар — бот-тывынгыр артистер ырлажы бээрге, оларның тыва сөстерни арыг адап, хоюг, уяранчыг ырлаарынга көрүкчүлер чайгаар-ла тааларлаар. Ол ышкаш моол улустуң «Эх, орон» деп төрээн чүрт дугайында, «Тываның чаагай чери» деп ырларны бөлүк моол студентилер күүсетти. Моол улустуң «Биэлгээ» деп танцызынга үнделээн оон-самны башкы болгаш уран чүүл училищелериниң сургуулдары Туяа биле Энхбат эзлгир, кашпагай, чараш күүседирге. Оларга байыр чедиришкининиң демдээ кылдыр үзүктел чок адыш часкаашкынары залга диңмиреп турду.

Кайы-даа черге индий киноларны чон көрүксээр. Чүге дээрге ында индий улустуң ырлары, танцысамнары кол черни эзеп турар ышкажыгай. Ынчангаш индий кино болур дей бээрге, аныяк-өскеннің көңүлдей бээринде ужур-ла бар. Моол студентилерниң болгаш көрүкчүлерниң дилээн бүтүүр Москвага культура институдунуң доозукчузу, аңаа индий танцы өөренилгенин дооскан, Улусчу чогаадылганың культура төвүнде методист Джульетта Сундуй индий улустуң танцызын база ойнаан. Оон соонларый уран чүүл училищезинниң сургуулу Ганбат «Хорум-Даг». пединституттуң студентиаан Баарсайхан моол улустуң «Бүчүзэрн» деп ырларны эки-ле күүсеткен. Башкы училищезиниң сургууллары Аясаа биле Байылмаа олар тыва аялгаларны ятхага ойнавышаан, тыва, моол ырларны бадыптарга, дынаксанчыг-ла. Ол ышкаш эмчи училищезиниң сургуулу Уранцэцэгтин, автоорук техникумунуң бот-тывынгыр артизи Сансарху оларның күүседилерини көрүкчүлер үнелээн.

Кызылда уран чүүл училищезинде баян ойнаарының түр сургуулунда өөренип турар Кара-Сал Энхбат Цэнгэл сумузунда «Ак-Хем» деп улустуң аас чогаал ансамблиниң идепкейлиг киржикчилериниң биреези. Ол «Ак-Хем» ансамблинин артистери-биле Тывага ийи катап аалдап келген. Удавас баянистер курузун дооскаш, чанар деп турар. Ол бо удаада тыва улустуң «Теве-Хая» болгаш «Чоргааралдың ыры» деп ырларны күүсеткен болгаш харын-даа көрүкчүлер катап ойнаарын дилеп турган. Сөөлгү үеде бистиң школаларывыста орус, англи, моол дылдарны бичин уруглар өөренип эгелээн. Шынап-ла, кижи төлү каяда-даа чоруур дижир болгай бис. Дыл билир болза, кандыг-даа улус-биле найыралдыг, харылзааны тудуп ап, сагыш-сеткилдин ханызындан хөөрежип-даа болур. Найыралчы концертке моол кыстар орус дыл кырынга «Ак розалар» деп ырны чараш күүсеткен.

Вансэмбэрүү. Оргаадай дег ховар эм үнүш, чечек. Ол ыдыктыг чечекти кижи бүрүзү тыппас. Моол улустуң дамчыыр чугаазы-биле алырга, оны каскан кижини чаңнык «ойнап» кааптар дээр. Моол улустуң ындыг ыдыктыг чечээ — «Вансэмбэрүү» деп ырыны Ганбат биле Байгылмаа бедик деннелге күүсеткеш, көрүкчүлерниң мактарын алган. Ажыы-биле чугаалаарга, моол студентилерниң концертинде өөредилгиг, ажыктыг үүлдер бар. Олар концертке келиптер национал идик-хевин боттарында ап чоруур. Оон ынай уран талантылыг кижилер чыглып келген деп чүвени кижи лорааи эскерер. Шынап-ла, барык зал долу чыгыы көрүкчүлерниң хөй кезии база аныяктар. Рынок үеэниң берге үеэнинде кижилерге уран талантызын бараалгадып турар Моолдуң Цэнгэл сумузунуң тываларының ажы-толунге кижи канчап чоргаарланмас боор. Оларның солун концертин көрүп олургаш, базаар иштинде магазиниден арага сатнан улусту долганып, «каям, даай, бичин чүве чедирбейн тур бис, немен көрем» деп диленип чоруур чамдык бистиң аныяк-өскенивисти сактып келгеш, чүгле чүрек саргыыр. Олар чүге моол өөнүктери дег өөн-тоглаага киришпес ирги?

Солун программалыг, найыралга турасхаатхан концертти доозуп тура, Кызылда башкы институдунуң студентизи Гансуу Хинсит мынчаар чугаалаан:

— Моолдуң Баян-Өлгүй аймааның Цэнгэл сумузунуң студентилериниң, сургуулларының мурнунан көрүкчүлерге, оларның өмүнээзинден бүгү тыва чонга найыралдың быжыг доңуп, чаагай кадыкшылды, бүгү талалыг чедишкиннерни күзеп тур-бис. Ол ышкаш моол-совет-тыва улустарның найыралы хүн дег өшпес болзун! Бүгү кижилерниң киржилгези-биле Тыва Республиканың Президентизи кылдыр Шериг-оол Дизиковичи Ооржакты сонгуп алдылар. Аңаа бис, моол студентилер база өөрүп турар бис.

Республиканың Улусчу чогаадылгазының культура төвү, шынап-ла, культураның бүзүлүг төвү апарган. Дыштанылга хүнү черле халас эртпес. Кызыл хоорайда дээзи болгаш ортумак өөредилге черлери моол өөнүктери дег концерттерни көрүкчүлерге база бараалгадыр боор. Ол чүгле оларның идепкейлиг чоруунда хамааржыр. Ам аңаа Байтайга чурттуг студентилер бай-тайгажыларны манап турар. Олар студентилерниңе чик өртектиг аъш-чем аймаан эккээр болгаш акша-төгерик-биле дузалаар. Март 25-те болур студентилер-биле ужуражыга кежээзинге киржип, бай-тайгажыларның концертин көөрүнче далажынар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ДЫЛДАР ДУГАЙЫНДА

Бо чылдың февраль төнчүзүнде Москва хоорайга Россияның Эртемнер академиязының «Дыл болгаш ниитилел» деп эртем чөвүлели, дыл билиглериниң институдунуң национал дыл харылзааларының талазы-биле эртем-шинчилел төвү амгы үеде национал дыл харылзааларының бөгүнгү чугула айтырыгларынга хамаарыштыр бүгү-россия хуралын чыылдырган. Бо улуг хурал ийи конференцияны: 1989 чылда «Амгы ниитилелде национал дылдар болгаш ийи дыл билириниң айтырыглары» база 1990 чылда «ССРЭ-де национал дыл амыдыралының моон соңгааргы сайыран-гайжылгазының оруктары» деп темаларлыг конференцияларның уланчызы болган.

Хуралды ажыдып тура, Россияның Эртемнер академиязының дыл шинчилээр институдунуң директору, РЭА-ның кежигүн-корреспондентизи В. М. Солнцев оон сорулгаларын тодарадып чугаалаан. Ук хуралдың сорулгазы — республикаларда национал дыл харылзааларының хөгжүлдезинин оруктары, оон боттуг негелделериниң (аңгы-аңгы нацияларның саны, оларның чурттап турар байдалдары, кижилериниң социал болгаш экономиктиг хөрегелдери) база субъективтиг факторларының (дыл талазы-биле билиглериниң ханызы, аңгы-аңгы нацияларының чоннарының үнелелдиг үүлдери, аңаа негелдези) дүүштүүлгезин тодарадыры.

Республикаларда дыл дугайында хоойлулар болгаш программаларның кол-кол угланылышкынарын база национал дыл харылзааларының хөгжүлдезинин келир үеэни өөренип көөру, дылдар дугайында эртем-шинчилел ажылдарының байдалын тодарадыры хуралдың ажылының кол уг-шиннге дүүштүр чүргүстүнган.

Ол хуралдың ажылынга Москва болгаш Санкт-Петербургтуң дыл шинчилекчилери база Россия Федерациязының 13 регионнарындан 65 специалистер киришкен. Тывадан аңаа киришкен болгаш санал бергеннер: Ю. Л. Аранчын — «Тыва Республиканың дылдар дугайында хоойлуунуң анализи» деп илеткел-биле, М. Б. Мартан-оол — «Тыва Республиканың дыл хөгжүлдезинин объективтиг болгаш субъективтиг факторларының дүүшкүүзү» болгаш бо одуруглаының автору — «Тыва Республиканың национал дыл харылзааларының мораль-этиктиг нормалары» деп илеткелдер-биле хурал мурнунга чүве чугаалаан.

Хуралга өске-даа чугаалаан үүлдерде кол айтырыглар регионнарда дылдар дугайында хоойлуларның анализи, национал дылларның социал хөрегелдериниң кызыгаарларының деңгемчип турары, школаларда ийи дылга өөредилгениң болгаш кижиндилгениң айтырыглары, шинчилел ажылдарының база кадрларының дугайында болган.

Ниитилел-биле аңаа 33 кижи чүве чугаалаан. Мурнуку, эки байдалдыг үеларде безин бичи кижи чүве чугаалап көрбээн.

Тыва делегация боттарының үүлдериниге Тывада национал дыл амыдыралының байдалын, ийи дылды өөредиринин айтырыгларын тода чугаалаан.

Конференцияның материалдарынга хамаарыштыр «Россия Федерациязының республикаларының национал дыл харылзаалары» деп темалыг чыыны номну орус болгаш англи дылы кырынга үндүрери көрүүнген. Ол ышкаш Россияның чазааанга национал дыл харылзааларының политикалың хевирлээринин талазы-биле сумелерни белеткээри көрүүнген.

Алексей КОСТРИКОВ.
Кызылдың Тронцк хүрээзинин игумени.

Айтырыңар—харыылап берээли

ШИКЛЬГРУБЕР ДЕП КЫМЫЛ?

«Сталин дугайында хөй номнар, үүлдер орус дыл кырынга бижиттинген болгаш парлаттынган. А Гитлер дугайында Барын-ла чүк чурттарында 50 ажыг номнар бижиттинген болгаш парлаттынганы солуннардан номчаан мен. Гитлерниң чогум фамилиязы кымыл, ол малчаа, дерзин кижиниң фашистиг партиязының төлөөлекчилери дээш 30 чылдар эгезинде сонгулдаларга немецтер үүте бадылзаныл? Бо айтырыгга тайылбырны солун дамчыштыр бээрин дилеп» деп. Кызыл хоорайның чурттакчызы Сат НУРЗАТ бистиң редакцияга бижээн. Делегей байлалының дугайында лектор-журналист Алексей ДУГЕРЖАЛНЫҢ тайылбырын моон аланда допчулап парлаттывыс.

Чагаа авторунуң бо салган айтырыгларын Россияда болгаш өске-даа чурттарда хөй кижилер сонуургап турганын билир мен. Гитлер дугайында 50 ажыг муң номнар, үүлдер англи, немец, француз, испан, итали дылдар кырында парлаттынган. Ол номнарның чангызы орус дылга парлаттынганын дыңнаваан мен. Ынчаарга фашистиг Германияның курбаг чер шериглериниң чиигине штабының начальниги турган генерал-полковник Франц Гальдериниң (1884-1972) ийи томнуг мемуарын — сактышкынар ыяшын-ыяшын 1986 чылда Крымныың Ялтага дыштанып турган үеэнде тус черниң төөгү библиотеказындан номчаан. Гитлерни ол фашистиг генерал кончуг үгааныг кижи кылдыр көргүзер деп оралдашканын дораан эскерген мен.

Гитлерниң (1889-1945) төөгүм фамилиязы Шикльгрубер деп киži. Национал-социалистиг партия дээр фашистиг организацияны Гитлер болгаш оон талалакчылары 1921 чылда Германияның Мюнхен хоорайынга тургускан. Оон фашистиг партиязының төлөөлекчилери дээш 1932 чылдың июль 31-де сонгулдаларның үезинде немецтер хөй баталаашкынарны бергеннер. 1933 чылда Гитлер — Шикльгрубер (шериг талазы-биле оон ол чүгүлү дужаалы каптаа, дорогайлаарга, унтер-офицер турган, чамдык авторлар ону ефрейтор деп адап турар) 1933 чылда Германияның рейхс-канцлери — чазааның даргазы, а 1934 чылда ол албан-дужаалды президентиниң албан-дужаалы-биле каттыштырган, кызыгаар чок фашистиг эргечагырганы, өзу-чурумну Германияның бүгү девискээринге тургускан.

Чуртка демократтыг хоталгаларны боой туткан: бирги эзлчегде, немец ажылчын аңгының Эрнст Тельман баштаан коммунистиг партиязын, социал-демократтыг партияны хораан, немец уран чүүлдүң чогаалдарын, Карл Маркстың, Фридрих Энгельстиң номнарын орттеткен, фашистиг өзу-чурумга удурланган бүгү кижилерни тудуп хорадаан болгаш Германияның девискээринге концлагерьлерни тургускан. Гитлерниң, Гиммлерниң (1900-1945), Герингниң (1893-1946) тургускан өлүрүкчү күүне машиназы (шериг, полиция, суд, прокуратура) немец нацияның депшилгелиг кижилерни кам-хайыра чокка ол үеэн 1945 чылга чедир хаткап келген.

Төөгүчүлериниң болгаш журналистериниң бодап база бижип турарын өзугаар алырга, Гитлерни фашистиг партиязының төлөөлекчилери дээш немец сонгукчуларының балыларының бергениңге тараалызында байдалдар кол чылдагааннар болган. Биреезе, делегейниң бирги дайынынга Германия аштырган. Немец үлетпүр эзлери Версальдың тайбын керээзинин (аңаа АКШ-тың, Англияның, Францияның, Италияның, Японияның, Бельгияның болгаш өскелериниң-даа, а ол ышкаш бирги дайынга тиилеттирген Германияның төлөөлекчилери 1919 чылдың июль 28-те Францияның Версаль хоорайынга ат салган) болгаш Парижтиң тайбын конференциязының (1919-20) негелделерин, шиитпирлерин чажыды-биле үревишаан. Германияның шериг үлетпүрүнүң күчүзүн эң кыска хуусаада АКШ-тың, Англияның үлетпүр эзлериниң дузазы-биле катап тургузуп алган. Делегейния дайынынга аштырыышкынның өжөнин негээрин немец хөрөнгүтненнер шиитпирлеп алган. Шериг машиназын, тодарайлаарга, Германияның шериг министерствазын (вермахты) чиигине штабты тургузарынга, чаа дайын планын чогаалымга, күүсеңиринге шиитпирлиг чаны удуртукчу оларга хөрөг болган. Ынчаарга белен удуртукчу — офицер Гитлер (Шикльгрубер).

Гитлер болунуң эжелекчи, делегейге тергиндекчи дайын планын агартыр сорулга-биле Чингис-хаанның (Тэмуджин Темучин, 1155-1227) хыдыкчы, өртедикчи, хоозурадыкчы, өлүрүкчү дайыннарын мактап, харын болун «моол» уктуг кижи мен деп чарлаан. Ынчангаш Гитлерниң арнын, думчуун «славян-моол дуулуг» деп хоозун тоол 30 чылдарда Германияга пептерээн турган. Немец нация шериглери шагдан бээр халдакчы эжелекчи дайыннарны чорудуп келгенин бүгү кижи торелгетен эки билир. Ынчангаш ол нацияның аныяк салгалдары шериг чурумунга, дужаал күүсеңиринге кижиленгеннер, чаныккан турган.

Национал-социалистиг (фашистиг) партияның кол идеологу философия эртемнериниң доктору Йозеф Геббельс (1897-1945) Гитлерни алдаржыдарынга, аңаа мугулай чүүүр чоруктуг немец улустуң, оон аныяктарының ортузунга пептередиринге, оларны төөремириңге шиитпирлиг рольду ойнаан. Геббельс эгезинде Гитлерни тоомча чок көөр турган. Ынчалзажок Гитлерни ол үлааанда гений — улуг үгааныг удуртукчу — фюрер кылдыр санай берген. Ол үеэн соңгаар Геббельс Гитлериниң мурнунга Гиммлер, Геринг, Иоахим Риббентроп (1893-1946) ышкаш, сириңейиин турар апарган.

Генерал-полковник Гальдер бодунуң номунга Гитлерни «улуг үгааныг» — гений кижи кылдыр бижээн. Оон соозу шын деп бодаар мен. Шиилерде, киноларда Гитлерни кылыктыг, мелегей кылдыр көргүскен. А Гитлер мелегей кижи турган болза, хөй немец генералдар, фельдмаршалдар оон мурнунга канчап сириңейиин турган деп, барык бүгү Барын Европа чурттарын кыска хуусаада ол канчап эжелеп апкан деп? Төөгүнүн өөредип турарын өзугаар алырга, генийлер — шылгараан үгааныг кижилер ийи болукке чарлыр, каржы чоруктуг генийлери, буянныг чоруктуг генийлери. Ынчаарга Гитлер, а ол ышкаш Сталин — каржы-дерзин чоруктуг генийлери болун турган деп, төөгүчү журналистерниң бижип турары чөптүг деп бодаар мен. Ынчалдажок Гитлер болгаш Сталин олар Чингис-хаанның чартыынга недээн безин четпээнинер. Моол курүнезинин тургузукчузу барык бүгү Азияны болгаш Чөөн Европаны бодунуң үезинде бүгүн эжелеп чаңырып алган турган. Гитлер Германияның шериг-фашистиг күрүнезинин удуртукчузу турган чылдарында 12 миллион кижини узуткаан. Ынчангаш ону 12 миллион катап шаажылап болур турган. А Чингис-хаан — миллион эвес, а миллиард чыгам кижини узуткаан. Ынчангаш ону тывалар «Кезер Чингис» деп адааны чөптүг болгу-дег.

Төөгүчү журналист Лев Наврозовтуң 1992 чылдың март 18-те «Известия» солунга бижээнин баугаар алырга, Кыдат — Чингис-хаанның эжелээни дөртен чурттарның биреези. Ындыг турбуже, Чингис-хаанның төрүттүнген хүнүнден бээр сес чүс чылын Кыдатка национал байырлал кылдыр чоокта чаа демдеглээни элдептиг чүве. А Чингис-хаанның моол улустуң национал маадыры, шылгараан үгааныг баштыңчызы кылдыр оон турасхаалын Моолга моңгежидер деп турары — МАР-ның амгы удуртулгазының иштини хөрээ ыйнаан.

Генерал-полковник Гальдерниң бижээнин өзугаар алырга, немец-фашистиг шериглер Сталинградка улуг аштырыышкынга таварышкан соолунде бүгү генералдарын, фельдмаршалдарын Гитлер чыып алгаш, чүгле чаңгыс айтырыгны олардан салган: Барын Европага чаңгыс-даа аштырыышкынга таварыжып корбээн кучүдүг немец шериглериниң герман-совет фронтуга аштырып турарының кол чылдагааны чүдер? Ынчаарда, Гитлер алгырбаан, кыыкырбаан, кымны-даа кончуваан, чүе кирбээн, мунгаргай болгаш бөхпее берген кичээнгейлиг ыынап олурган — деп, Гальдер бижээн. Бир фельдмаршал турып келгеш, «Орус чуртунуң улуг соогу» моонда-ла, өскеши — немец чаңгыс-даа бөгүн дуулаан ышкаш — генерал-фельдмаршал Фридрих Паулюстуң (1890-1957) шериглери тыдаан ыны-ыттыр ырай берген деп, тайылбырлаан.

Ындыг тайылбырларга Гитлер колдуунда каттышкан, ынчалзажок кол чылдагаан — немец шериг доктриназын ажылдап кылырывыста улуг чазыг кылганывыс-тыр дээн. Толаргайлаарга, Сталиниң тургузуп алган күрүнезинин улустарының кан дег быжыг найыралын, демир дег сагылга-чүрүмүн чедир көрбээн-дир бис деп, түннелди ол чөвүлел хуралга кылган. 200 миллион чурттакчылыг болгаш быжыг оп-найыралдыг Совет Эвилелинге удур 60 миллион чурттакчылыг Германияның дайын чорудары берге дээрзин Гитлер болгаш гитлержилер ылап билгендир. «1943 чылдың чайынында шиитпирлиг тиилеленин чедип албас болзувусса, «өгенивис ол!» деп, Гитлер алгырган. Ынчангаш 1943 чылдың чайынында советгерман фронтуга тулчуушкуннар эн-не кадыг-дошкун, хан тогуушкуннуг — танкылар, самолеттар, ракеталар дайыны болганын совет шериг начальниктериниң сактышкынарындан номчаан болгаш билир бис.

Тыва эки турачылар дугайында Гальдериниң номчугга каксы аарак база бижээн. Тыва эки турачылар фронтуга чедип келген дугайында медээни немец разведка дораан алган болгаш «хөй моол шериглер келген» деп генерал-полковник Гальдерге илеткээн. Ынчангаш бүгү Германияга моол дыл билир кижилерни совет-герман фронтузунче турген чоруткан. А туттурган тыва эки турачыларны кажан байысаарга, олар моол-даа, немец-даа, орус-даа дылдарны билбес болганын Гальдер сактып бижээн. Азияда Тыва Арат Республика деп бичин күрүнезен эки турачылар совет-герман фронтуга ынчаарга келгенин немец командылал чамдык тып совет солуннарындан медээзиндеп, сонгулуреп бир билген.

Чарлалдар самбыразы

КЫЗЫЛДЫҢ БҮДҮРҮЛГЕЛЕР, ОРГАНИЗАЦИЯЛАР УДУРТУКЧУЛАРЫНГА ДЫҢНАДЫГ

Өнчүнүк бүгү хевирлериниң бүдүрүлге черлериниң болгаш организацияларының удуртукчуларының

СЕМИНАР-ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛЫҢ

1992 чылдың март 31-де Советтер бажыңының хуралдаар залынга (бирги каттта) 13 шакта чыылдырарын улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскому, Чонну ажыл-биле хандырар күрүне комитеди болгаш чонну ажыл-биле хандырар Кызыл хоорай төвү чарлап турар.

«РСФСР-де чонну ажыл-биле хандырар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күүседир талазы-биле айтырыгларны семинар-чөвүлел хуралга сайгарып чугаалажыр.

Семинар-чөвүлел хуралга киржиринче бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларының бүгү удуртукчуларын чалап турар.

Республиканың Улусчу чогаадылга төвү 1992 чылдың апрель 1-де «Каткы бажы каткан эвес» деп уран чүүлдүн баштак болгаш шоодуглуг кежээзинче чалап тур. Программада — К. Э. К. Кудажы, Кежиктиг Демир-оол, Монгуш Борис, Салчак Александр, Монгуш Дарый болгаш «Күзел» театры, уран чүүл училищезинин сургуулдарының база өске-даа артистерни киржилгези-биле баштак шоодуглуг, театржыткан көргүзүглер, пародиялар, танцы, ырлар. **Эгелээри 17 шакта. Билеттерни Улусчу чогаадылга бажыңывыч (ДПП) III каъзында, 8 дугаар өрээлде садып турар. Билет өртээ 8 руб.**

ДООЗУКЧУЛАРГА ДЫҢНАДЫГ

Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг № 2 школазының 1967 чылда доозукчуларының ужуражылгазы 1992 чылдың май 29-та Шагаан-Арыгга болуп эртер.

Оргкомитет.
Тел. 2-12-27, 2-12-04.

КИНО

МАРТ 25-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: **«Виват, гвардемарины!»** (2 серия-лыг) 9.30, 15.10. **«Океан»** (2 серия-лыг) 12.20, 18.00 ВИДЕОЗАЛ: **«Рядом с тьмой»** 9.50, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Принцесса — Павлин»** 11.00. **«Приговорённые к убийству»** 12.50, 14.40, 16.30, 18.20 шактарда.

Индекс 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. АГАР САНЫ «Тыва сөдбаны № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министелер Чөвүлели, «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның коллегиязы: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчылары), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.

Редакцияның телефоннары:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; Кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтыгларга — 3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кидээ ажыл-агый — 3-41-16, культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-41-23; — 3-34-57; очулга — 3-34-29; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-36-82; удурукчулер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының хөрөгрнинин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29295 экз. Чагыг № 58.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 59 (14783) 1992 чылдың март 26, четверг

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

ХУУЖУДУЛГА ПРОГРАММАЗЫН ЧҮҮЛДҮГЗҮНГЕН

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Иван Новиков, Геннадий Талалаев). Россия Федерациязының күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин 1992 чылда хуужударының күрүне программазының төлевилелин Россияның Дээди Соведнинин Президиумунуң болгаш Чазак коллегиязының каттышкан хуралынга чүүлдүг деп көрген. Төлевилелди Россия Федерациязының Дээди Совединге бадыладыры-биле киирерин шиитпирлээн.

Ол документ өзүүр бо чылдың хөртү кварталында хуужудулганың ат кырында санарын ажыдар. Күш-ажылчы коллективтерниң хуужудултага киржиринге идиг бээри-биле база оларны акционер ниитилелдер кылдыр эде тургузары-биле оларга делегей практиказынга туруп көрбээн чингелдерни тыпсыр. Күрүне өнчүзүнүң объектилерин зорт садарының орнунга конкурстарны болгаш аукционнарны калбаа-биле ажыглаар, ол чорук чиженнээр, хаали алыр болгаш өске-даа хажыдыышкыннарга моондак болур.

Чазактың үнелеп көргениден алырта, 1992 чылда күрүне өнчүзүн 70-80 хире миллиард рубльге салар, а ол ышкаш 150-200 миллиард хире рубльге акцияларны бүдүрүлгелерниң ажылдакчыларынга эгидилге чокка халаска дамчыдып бээр. Ниитизи-биле бо чылдың төнчүзүнге чедир хуужуткан эт-хөренгинин хемчээли кол фондуларның өртек-үнезиниң 12-20 хуузу чедип болур. Россияның күрүне эт-хөренгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитетиниң даргазы Анатолий Чубайстың бодап турары-биле, 1992 чылда хуужудулга албан хуужудар үжүрлүг деп көрген биче бүдүрүлгелериниң хуужудулгазы-биле тодаараттынар.

1992 чылдың январь 1-де байдал-биле, Россияга хамаатыларның өнчүзүнге чүгле 70, а коллективтиг өнчүге — 922 бүдүрүлге санаттының турганын хуралга чүве чугаалааш, А. Чубайс дыңнаткан. А март 15-тин медээзин өзүүр, хуужудулгага 11 мун чагыг бар, ынчап кээрге, хуужудулганың темпилери дыка улгаткан. Хуужудулгадан орулгалар дугайында чугаалап тура, А. Чубайс бүдүн 1991 чылда ол 200 миллион рубль турган болза, бо чылдың баштайгы үш айында-ла, 1,35 миллиард рубль четкен деп демдеглээн. Хуужудулга программазын хүлээп алырын соңгаарладып турып бээр чүве болза, ол үлетпүрүнүн болгаш бүгү улус ажыл-агыйының буурап дүжериниге чедирер ийик деп, ол айыткан.

Хуужудулга программазын Россияның улус депутаттарының апрель 6-да ажыттынар Съездизиниң мурнундала Дээди Советке киирерин көргеш.

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Виктор Петренко). Амгы бо нарын байдалдарда Сибирьнин болгаш Ыраккы Чоон чүктүн кайгамчык хөй байлактарын ажыл-агыйга ажытлаары Азия—Оожум океан девискээрлериниң чүрттарының идепкейлиг киржилгези чокка бүтпес. Ынаакы болаалды удуртулга болдурган, «Интегратор-XXI» деп адаткан бо девискээрлериниң даштыкы эштежиңчилериниң киржилгези-биле хөгжүзүрлериниң комплекстиг программазын ажылдап кылган. Оны Ыраккы Чоон чүктүн экономиктиг калы ажылдажылга ассоциациязы өске чамдык организациялар-биле демнежип кылган.

Ол программаны боттандырары-биле делегей концорциумун тургузарын бодап турар. Концорциум — бүгүдеге ажык организация, аңаа ажыл-агыйжылардың, эртемденнериниң, политиктерниң күштерин каттыштырарын төлевилээн.

«Инициативаны «үстүүртен» бадырган эвес, а оон «алаандан» тыптып келгени онза чүгүзе — деп, ассоциацияның президентизи Николай Данилюк чугаалаан. — Оны Бурятия, Якутия, Красноярск край, Камчатка, өске-даа девискээрлер деткээн. Коммерция тургузуулары, эртем болуктери программаны боттандырарынга киржир күзелин илереткен».

Программаның кол сорулгазы — делегей калы ажылдажылгазын таарыштырары. Концорциум Сибирьге болгаш Ыраккы Чоон чүкке ажык рынокту хевирлеп тургузарынга салаар чеперер сагыштыг. Ол чорук эштыкы эштежиңчилер-биле калы дыка улуг төлевилелдерни, чижээ, бүдүрүлге тургузулгазының, экология, күш-ажылчы курлавырлар талазы-биле боттандырар аргаларны бээр. Азия—Оожум океан чүрттары бүдүрүлгени чаартырынга, камгалал азырын тайбыңчыларынга хуза чедирери чигзиниг чок.

Чамдык даштыкы организациялар, оон иштинде Оожум океанга калы ажылдажылга талазы-биле конференция, программаны боттандырарынга киржиринге чөпшээрежип турарын медеглээн. Оон-биле калы специалистериниң санап турары-биле, Хамаарышпас күрүнелер демнежилгези Азия болгаш Европа рынокларының аразында чайгаар тудуштурар кезек боон, аңаа каттыжып киргеш, Европаның болгаш Азияның каттышкан экономиктиг девискээрин делегейниң ажылагый системазының чарылбас кезээ кылаар хүүлдүрүр ийик.

Специалистиң индири

САРГЫГА ТУТТУРБАС ДИЗЕ...

Саргылар хойларның кештеринге кадалып, хавын соруп, күш-шыдалын кошкадып, аартып турар. Оон хойлар өлүр. Ынчангаш саргылар республиканың көдээ ажыл-агыйынга чылдык-на улуг когаралды таварыштырып турар. Бир эвес саргыларга удур зооветеринарлыг хемчеглерни баш удур өй-шаанда ап чорудуп турар болза, чидириглер оранчок эвээш болуру чугаажок.

Күзүн саргы хойларның дүгүнүн аразынче киргеш, кешке кадалы бергеш, оларның ханың соруп кыштаар. А бир эвес хой кажаазы изиг болза, харын-даа кыш дургузунда өзүп кээр. Саргы хойнуң кежин ызырып, ханың сорганындан оон кежиниң эзли хуулуп, дуктерниин дөзү үрелип, дуктери дүжүп кыштаар. Шала часкаар агаарның чылаанызиле ол саргылар улам дүргени-биле өзүп эгелээрлер. Хан сорган, тодуг кувалча (кыс саргы) хойнуң кежинден хоорулгаш, өдекче, кажааның чарык чевлеринче, чарба, сула каар саваларның адаанче кирип, аңаа чуургалап алырлар. Саргының чуургалары чайын частып, өзүп көвүдээр, а күзүн кыштарга келген малче халдаар. Эзлинге чыпшыйган малдың кежиниң дүгүнүн арызынга кувалча чуургалап ап болур. Ол чуургалар частып, чоорту улуг саргылар апаар. Оларны хойнуң ханын 3-тен 10 хонук иштинде сорып, агаар-бойдустуң таарымчалыг байдалында кувалча боор хуулар.

Апрель айда эн ылангыя кажаа иштинде турар чаш хураганнарже саргылар хөй-биле халлаан турар. Хой саргы тула берген чаш хураганнар 7-10 хонук иштинде-ле арып баксырай бээр. Эзди изиир, дүрген кылаштай албас, бичии-ле моондакка дээктелип кээп, ужар, оон тыртар. Бир эвес өй-шаанда хемчеглер албас болза, хураганнар-даа, шүрлен хойлар-даа хан эвээжээниңден база саргыларның чараазының хорааннарын бестери ыжып, чүрээниң ажылдаары оскерлип, бүгү магаболу хорааннаның өлүр.

Оон ынай, саргылар халдавырлыг хөй аарыгларның таралыкчылары. Чижээ, бруцеллезтиг (хан аарының), хан клеткалары үрелир аарыгның, сибирь язвазының дээш, оон-даа оске.

Саргыларга удур лемиселди канчаар чорутса экил?

Бүгү ажыл-агыйларның мал ажылының специалистериниге, удуртукчуларыңга саргыларга удур чазын, күзүн кандыг хемчеглерни ап чорударының планы, хуужаазы билдингир-даа болза, чамдык ажыл-агыйларның мал эмчилери ол ажылларны озалдадып чорудуп турарындан мал саргыларга туттуруп өлүп, ажыл-агыйлар улуг когаралга таваржып турар.

Саргының өлүп көвүдээрин болдурбазы-биле баш удур хемчеглерни чорударының планын тургузуп, тускай эртемниглерге баштаттырып, тургускан график өзүгаар ажылларны кыска үе иштинде ап чорудар. Саргылар чыдар хире черлерни тускай эм эзилдириглер-биле чаштырып, чаап каар. Оон соонда малдың дүгүнүн арызында саргыларның бар-чогун барымдаалап, 7-10 хонгаш-ла, профилактика ажылдарын катаптаар. Бо ажылды апрель 10-дан май 5-ке чедир кылып доозарга дээштиг болур.

Ажыл-агый бүрүзүнде саргыга удур ажыглаар хлорофос, креолин деп эмнер бар. Амгы үеде Кызылда «Зооветснаб» каттыжышкынында неоцидал деп эм бар. Неоцидалдың 0,05 хуулуг эзилдирин бир баш малга 1-3 литр хирени чаар азы чажар. Хлорофосту эзилдирер бетинде, бо эмде чеже хуу ажыктыг бүдүмел барын паспортунда айытканын барымдаалап, 1-2% эзилдириглиг кылдыр белеткээр. Креолинни база 1-2% эзилдириглиг кылдыр белеткээр алыр. Бо эзилдирилерни чылыг түрда ажыглаарга дээштиг болур. Дүгү улуг, сырый малларның дүгүн тараты иткилээш, саргы чыглып, чыпчына берип болур хире чымчак кештиг черлевич колдаары чаап азы чажар. Боозу улуг болгаш 3 ай четпээн назылыг чаш хураганнарга хөй эм чаап, чажып болбас. Бир эвес мал хорааннаны бээр болза (сиромейиниң, даваннары тырта бээр), эм чаттан, чаштыраан черлерни суг-биле дүрген чүүр, хорааннаныышкыдан деткерилдирер эмни сыкыртып.

Саргы, кувалча дүшкен өдекти бөлүп, ону ортте-дир.

Бир чүгүла ажыл кажаалар иштин, малга чем каап бээр саваны чазын, саргы халдаар мурнуу чарызында саргы өлүрер чыттыг эмнер-биле чаштырары. Аңаа хлорофосту ажыглап болур.

Саргының чуургалары частып, июль-август айларда бичии саргылар өзүп келген турар. Ол үеде база кажаанып иштин, даштын, коланда чадагай кажааларны саргы өлүрер эмнер-биле база катап албан чаштырар. Оны ыбзас болза, ол саргылар күзүн кажааже кирген малче халдаар.

Сайсуу СОЯН.
Республиканың ветлабораториязының эмчизи.

Тыванын Енисей пароходствозунуң хемчилери чайгы эжиндирилишкинге хынамчалыг белеткенген. Олар кышкы үеде катерлерни болгаш теплоходтарны бүрүн септеп алганнар. Пароходствоның удуртулгазы бо хүннерде командылал составының албан-дужаалын доктаалын тургузарының талазы-биле экзаменнерни эрттирип турар.

ЧУРУКТА: капитан механик Ю. В. Лумповтуң септелгеге ажылдап турары.

«ТЫВА» ДАШТЫКЫДА

Борис Херлиниңнің удуртканы Тывада болгаш даштыкыда сурагжаан «Тыва» ансамбль Бельгияже чорупкан. Ансамбль аңаа баргаш, үн бижилгезин кылыр.

Март 25-тен апрель 5-ке чедир оон сыгытчылары болгаш хөөмейжилери Голландияга, Бельгияга база Германияга эллэн каш концерттерин үндүрер. Ансамбльдың киржикчилери концерт үндүрериниң аңгыда, тыва чонның төөгүзүн, культуразын даштыкы көрүүчүлерге бараалгадып, таныштырылганы кылыр. Хөөмейжилерниң аразында Тыва Республиканың алдарлыг артизи, ыраажы Дамба-Доржу Сат база бар.

Чоруун чогузун, «Тыва»!

(Бистин корр.).

ДУРЖУЛГАЛЫГ МЕХАНИЗАТОР

Мөнниг-оол Баянсанович Ондар — хоочун болгаш дуржулгалыг механизатор. Күш-ажылчы базымының хөй кезиин техника-биле холбап келген. Оон стажы үжен чыл ажыг. Эрткен чылын ол өг-бүлези-биле арат ажыл-агыйынче шилчип кирген. Тараа тарыыр 29 гектар курукканы шөлдү совхозтан алган. Өг-бүле кежигүннери оон дажын аштап, ыяштарны, хараганнарны сөп турган, шөлдү ажыглалга киирип, аңаа суггарылганы чорудуп, кызыл-тасты чашкан.

Чайгы үеде олар суггарылганы каш-даа удаа чоруткан. Карак-кызыл ажыл халас барбаан. Өг-бүле күзүн 45 тонна тарааны ажаап алган. Аңаа тараазын-даа, белеткеп алганы 14 тонна далганындаа чурттакчыларга саткан.

Бо чазын ук шөлге немей чер база алган. Тараажы бо чылын кызыл-тастан ангыда, арбайны, суланы, чигетарааны тарыырын планнап турар. Ол культураларның үрезиннерин тып шыдапкан. Кызылга каш удаа чедип турган, «Беларусь» маркалыг тракторну салып алган. Ам аңаа кожар тараа чаштырар техника сураглап чоруп турар.

Түлүш КАРЫМА.
Чоон-Хемчик район.

УДУРТУКЧУЛАРНЫҢ ҮЛҮҮ

Кандыг-даа ажыл-херекти удуртуп, айтыышкын берип олурар удуртукчуларны чымчак сандайлар эллери деп шоолу аарак чугаалажыр болгай бис. Амгы рынок негелдези оларны ол олуттарындан дүжүр «сыныыпп», кадыг ишче киирип эгелээн.

Маңаа чангыс чижектен киирейн. Сүт-Хөл районда көдээ ажыл-агый эргелелиниң удуртукчузу Иван Монгушка удуртканы тускай эртемниглер чаа тургузунган «Кызыл-Тайга» совхоз-биле эрткен чылын керээ чаргаш, 52 гектар шөлдү алган. Алды кижи составыг звено аңаа кызыл-тас тарып каан. Орта суггатты эзлчежип чорудуп турган, 66 тонна кызыл-тасты ажаап алган.

Олар дужудунуң 28 тониазын совхозка дужаапкан. Артканын боттары алган, а үш тониазын дээрбелээш, чурттакчыларга саткан.

Ам ол шөлде тарымал сиген үрезинин чажыр каан. Эргелел ажылдакчылары баштайгы эгелээшкинин уламчылап, чайгы болгаш күсү суггатты эки чорудуп турган, совхозка сиген кезип бээр сорулганы сактаан.

К. ТҮЛҮШ.
Чоон-Хемчик район.

АНЫЯК КИЖИНИ ДЕТКИИР

Овурде «Коммунизмче орук» совхозтуң конторазының чанында эртениин-не хой кижи чыглып келир. Олар кылып, бүдүрер ажылдарын сумележип, дугуржуп алгаш, дораан-на ажылдаар турштарынче чоруптарлар. Оларның аразында ажыл дээзе кызымак, топтуг, томазчыг бир аныяк кижи бар. Ол аныяк кижи ат-алдар чедип алыр дээш эвес, аңаа-ла ажы-төлүн азыраан, ажылын кылып чоруур. Ынчангаш ындыг ийикпе, ол улус карааңга улуг-ла илдикпейн баар-дыр. Чамдык удуртукчулар оон ажылын үнелеп, херекке ап көрбээн. Ындыг ажыл-ишчи, шудургу кижилерни билбээчиизээн херээ чок боор. Ол — чолаачы кижи. Ону Эрес Монгуш дээр.

Эрес Очур-оолович суг соортур эрги машинада ажылдап турар. Оон баштайгы чолаачызы ону аңларгаш, үреп каан, шуут-ла ажытталдан үне берген турган. Ынчалза-даа Эрес оон четпес артык кезектерин эшөөрүнден тып, диленип турган, ону септеп-селип ап, шуут-ла эде кылган. Ук машинаны көөрге-ле эрги, ол хирезинде ажылдаары аажок. Чаңгыс-даа туруушкун кылбаан. Эрес Монгуш амгы хүннерде Бора-Шай хойжу бригадазының малчыннарынга ижер сугну чедирип берип турар.

Бо аныяк кижини деткиш, ону сорук кирип, совхозка чаа машына келзе, ону бо чолаачыга берип-даа кагза кандыг боор, ынчаш. Ол ону чүгле эки эдилээринден еске, эленчизинге элекке чедирбес-тир ийин.

А. МОНГУШ.
Өвүр район.

ЧЕТПЕСТЕРНИ ЭДЕР ДЭЭШ

Культура ажылдакчыларының профвилел рескомунуң элчеглиг пленуму болуп эрткен. 1991 чылда Тыва Республиканың Культура министерствозу биле культура ажылдакчыларының профвилел рескомунуң аразында дугуржулганын канчаар күүсеттингенинин дугайында реском даргазы Е. М. Захаринскаяның болгаш культура министриниң оралакчызы Н. Л. Верхотурованың дыңнадыларын аңаа чугаалажып көргеш, Ийи таланың хүлээп алганы дугуржулгазында айыттынган үүлдерни ажыл-херек кырынга боттандырар дээш болдунар-ла үүлдерни кылып чорутканын олар чугаалааннар. Ылангыя чоннуң чайгы дыштанылгазын организастаар талазы-биле эзлээн ажылдарны рескомнуң талаындан кылганын Е. М. Захаринская демдеглээн.

Күрүнеден долу акшаландырышкын-биле ажылдап турар хөгжүм-шин театры, филармония, «Күзел» театр болгаш оон-даа өскелерге акшаландырышкын чедип алдынганын Н. Л. Верхотурова чугаалааш, Культура министерствозу биле республика эмнелгезиниң неврология салбырының аразында керээ чардыгганын ол айыткан. Чүрттүк хоорайларында чаңгыс чер-чүрттүг студентилериске дузалаар талазы-биле хемчеглерни Культура министерствозунуң ап чорудуп турарын ол демдеглээн.

Кино каттыжышкынның даргазының оралакчызы В. П. Кумысов, Бии-Хем районуның культура киллизиниң эргелекчизи М. М. Оюн, Театр ажылдакчыларының эвилелиниң харыысалгалыг секретары Д. А. Монгуш, Композиторлар эвилелиниң харыысалгалыг секретары А. А. Панов, Пушкин аттыг библиотеканың директору О. В. Фенбель болгаш өскелер пленумга санал берип, ажылда бар четпестерни чайладырының оруктарынга доктааганнар.

Дугуржулгага киирер немелделерни пленумдан хүлээп алган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК ОН БЕШКИ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Дээди Совединин чедиги чыыжының ээлчег чок он бешки сессиязы 1992 чылдың март 27-де 10 шакта хөгжүм-шин театрынга ажыттынар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ БОЛГАШ ЧАЛАТКАННАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЕНИНГЕ

Тыва Республиканың Дээди Совединин чедиги чыыжының ээлчег чок он бешки сессиязына келген Тыва Республиканың улус депутаттарын болгаш чалатканнарны 1992 чылдың март 26-да 14.00 шактан 19.00 шакка чедир Тыва Республиканың Дээди Совединин хомудал-билдириишкиннер хүлээп алыр: № 22 кабинетке (телефону 3-68-42), 1992 чылдың март 27-де 8.00 шактан хөгжүм-шин театрынга бүрүткээр.

Сөс бээрин дилеп тур мен

ХОЛ САЛДЫНЫП ЧЕРЛЕ БОЛБАС

Мен ышкаш кара ажылчын чораан кижиниң ажыл, амыдыралында бо чижектер арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын тургузуп эгелээн кижилер, эде тургустунуп турар колхозтар, совхозтар удуртукчулары чамдык эки үүлдерни билип аптар ирги бе дээш моңу бижидим.

Тыва Арат Республика турар үеде араттарга планныг онаалдалар дээрге-ле эзт, сүт, дүк, тараа, саржаг. Оны онаарда кижилерниң шыдал-быразын барымдаалаар. Бүрүткелди кылып турар үеде кымда саар каш инек, чеже баш хой, ошку, ажылчын чеже эзт, шары бар болдур, планны аңаа ндезилеп тургузар турган. Кожуунуң, сумунуң тудургуурун сайырадырынга хөреглээр чүдүк (тудуг материалы), школага олаар токпак-ыяш белеткээри дээш, оон-даа оске ажыл-ла хой турду. Оон-биле қаны неелде планнаны баар бээр. Тыванын Совет Эвиделинге каттышканының сеолунде араттарның планнаг сиралгалары улам-на аартап келгеен. Үнүүруг, залыгыны базы-ла үнүүнүп салган турып берген. Ам болап болуурумга, колхозтардың эзлээн алганы хемчеглер [illegible] ышкыдыг аар планнарга үндүрүгге, дадыныра чедирип келген.

Арат кижиде амгы үеде-гизи ышкаш, машина-трактор бар эвес. Бүгү-ле кылыр үжүрлүг ажылгарны чүгле эзт, шары, хол хүжү-биле кылыр. Сеолгу чылдарда эзт планынга саар инектерден өскелерни дужаап эгелеливис. Энчек, кизе салыныга безин артап дүк чок ыыдыр дужаап чорудувус. Тарааны күрүнеге дужаай-дужаай көргге, хонак, кудурук артып каар. Тудуг ыяжын бир кисиге 100-150 үүдүк чедип, онаан турду. Чеже-даа берге болза, араттар эм-биле каттыштырып алган, шыражып үнүп турган.

Ажыл амыдыралымдан көргенім ийин че-зада — колхоз турусунуңнуу. Маңгаларынысты болгаш [illegible] ат-сеанисти [illegible] ончузу кылдыр салгаш, он алды харган өрү назылыг кижи бүрүзү 120-ден эвээш эвес күш-хүнүн ажылдап алган турары колхоз устанынга айыттынган, аңаа чагырткан турары албан. Бо норма-чижек ортумаа-биле чартык чылда ындыг турган. Күш-хүнүн ажылдап алырга-даа, колхозтуң экономиказы хөгжүүлээн болгаш алыр акша-даа, арыг продукция-биле сананыр таваа-даа ап болуумайн баар чүве-ле болгай. Ындыг-даа болза колхозчу кижи алырчиирин бодаваас, колхозтуң хөгжүдеери дээш кыымак ажылдаар боор дүвес.

Мен баштай тудугга ажылдап эгелээн мен. Усешевер, зарган болганым-биле ол ажылче хаара туттунганым ол. Тудугга он бир чыл ажылдааш, оон алды чылын бригадирлеп артырдым. Бистиң бригадаже колхозка культура алган черлерниң чеди саныг тудуун, үзеш шаа чүүтталга бажыннарын, ийи складты, он ажыг мал каңгааларын ол че зургузуп-ла тургаш бис. Ол бүгү алган черлерни, школа, үлесток амнелгези, садыг, столовая ошку ажыл-агыйлыг «Ишкин» совхозтуң чугула алган черлери болуп богунде хевээр артыр. Удуртуп баштап турган чылдыртын каан ол ажылдарымны аңаа барган санымда чоргаарап боор мен.

Ам көрүп чоруурумга, тудуг ажылы кылырынга кандыг-даа техника сайыгаан-ла болза тудугнуң ыынары кончут багай ийин. Кыжын соок, совга-хаалгалары орта хагыынмас боор. Тудуг ажылын мынчаар уламчылаар болгаа, ортехнези улгаткан тудуг материалдарынга «согуур» чаныгаан болур ийик.

Сүт-Хөл районуң дүшкеннинде-биле, чаа-ла хөгжүп орган колхозувус, хып чыткан от ыныче соок сүт саарыпкан ег ожүп баны барган. Бир хүннеринде, бүгү ажылдеречке чуулаар биле бүгүдеген ботур чаанын кер, даргаанаар цех, ыяш ажап кер, чаалар таарбеди [illegible] хүүтү. Дөрелаңнаа [illegible] болгаш бөрөөгөй. Сиилдары каттаттынып. Ажыл оон аптаан [illegible] кижилер ол-бо черлерже ажыл, амыдырал дилеп, кожүп эгелээн. Кырган-дижен кижилер артып каап, колхозка ажылдап чораанны дээш, он ийи рубль хемчээлдиг пенсия-пособие-биле борастанып эгелээн.

Бистиң тудугжулар бригадазының чамдык кежигүннери дугурушкаш, мал ажылынче шилчип, кады ажылдай бердивис. Мал ажылы база-ла чымыштыг иш. Дүн-хүн-даа дивесс, шолаадыштанылга деп-даа чүве көрбес, кызыгчай чок ажылдаар ажыл болгай. Малчыннаан үем дугурузунда үргулачы төрүүр малга ажылдап чордум. Түнелим чылдан чылче багай эвес болуп келгении чон билир. Төрүүр чүс баш малга оваштыр ортумаа-биле тодаан орү 116 чедип ажай, хураганны менги камгалап ап, бир өшкүдеи-не бир килограмм, а хой болган болза бир башка оваштыр ыр килограмм чедир дүкту ап чорудуп. Мал ажыгынга [illegible] 29 ыыт, ыыт дугурузунга 6761 баш хой, ошкудан 4477 баш аңаа-хураганны күрүнемге өстүрүп берген болгаш 8 тонна 276 килограмм дүкту кыргааш, дужааган-дыр мен. Ажыл-ижинге харыысалгазын билип чоруур кижи чүү, канчаар кылып, бүдүрүп чоруурун чыл аайы-биле демдеглеп, бодап, санап чоруур боор чүве.

Мал малдавышаан, малчыннарның хостатпаан бригадиринге алды чыл ажылдадым. Бригадам чыл санында төрүүр чүс баш хойдан 98-тен орү чаш мал төлүн ап, бир хойдан-на ортумаа-биле 2,5 килограмм дүкту кыргып, малдың баш санының камгалалын 95 хуудан бадырбайн, эки көргүзүглеривис дээш шаңналмакталга-даа четкен бис. Бир кезек малчыннарым-биле УАЧД-же-даа чедип, туристеп чордувус.

Хой-ниити эгелээшкин-биле ажылдаар ажыл кол ажылдан дулак чок чымыштыг болур чораан. Ынчан мени хойжу бригазаның партия болуунун удуртукчуларынга база тоннаан каан турган. Аңаа база үе ажылдаачым. Ынчангы коммунистерниң иштинден ажыл-хөрөнге бердинген мурнакчылар эвээш эвес турган. Олардан Натпит-оол Монгуш, Мурзууна Ондар мал ажылынга эки көргүзүглери дээш Күш-ажылдың Кызыл Тук орден-биле шаннатканнар.

Мөнөө ол үеде улуг идегелди көргүзүп, район Совединин депутадынга ийи удаа, кодээ Советтиинге бир удаа сонгаанын, чонум дээш кызып-кылайып ажылдап чораанымны хөй саныг мактал бижиктер-биле, медальдар-биле үнелеткеним улам соруккур ажылдаарымга деткимче болганын кайын уттуур мен.

Пенсияже үнзүмээ-даа, мал ажылынга улаштыр беш чыл ажыр ажылдадым. Сеолгу үеде мал бажын өстүрер, оон продуктулуун ковудедир дээш аллынып турар хемчеглерни күүсеттинмейн турары дыка-ла хомуданчыг-дыр. Солуннардан номлуг радио, телевидение дамчыдылгаларынан дыңнап олурарга республиканын-даа, районнуң-даа малдың баш саны улам кудулавышаан, продукция өскерер аллынмайн турбушаан. Мени ажылдап чораанымны-биле ленинээрге, малдың ажылга-тежээлериниге четчир байдалды тургузуп берип турар-дыр. Малга чем белеткээринге, ону соортурүнге машина-техниканы четчири-биле быжыглаан үеле-дир бо. Ам рынок экономиказынче шилчээни-биле база-ла мынчаар шүүшпен ажылдааш туруп бээр чүве болза, чоонуң аъш-чеминге үү четчирил. Бистиң үеник кижилери кандыг-даа ажылды хол дапты-биле кылып чорбаан, чүгле боттуң хууда амыдыралын бодап, аптарын-чиптерин сактып, акшаа-даа сүрүп чорбаан. Бүгү чүве белен, хол-биле кылыр ажыл оранчок кызырылган үеде кижилер даанган ажылы дээш чүге харыысалга чок апарганыя?! Удуртулганың талазындан негелде оп кошкааганыя? Амгы бо берге үеде кижи бүрүзүнүң харыысалгалыг болуруннан ыма хөй чүве хамаарыкыр. Бир эвес даандырган ажылхерек дээш харыысалгавыс белитпес болдувусса, ажылчынындан бригадир, бригадирден кол специалистер, тускай эртемниглерден колхоз даргазы, совхоз директору, олардан район, республика удуртулгазы шыңгыы-биле негелеп, күштеттирбес чүве болза, ажылдаарывыс [illegible]

Чимит-Доржу ОНДАР.
Кыш-ажылдың хе[illegible]
Сүт-Хөл район.

КЫШТАГЛААШКЫН: байдал кандыгыл?

АЗА-ОГУ БУРУУЛУГ БЕ?

«Чыргакы» совхозтуң делиискээринде бо хуннерде 7727 баш шээр мал, 819 бода, 152 чылгы мал кыштаглап турар. Бо чылдың эрткен ийи айларында 607 баш улуг өшку болгаш хой, 109 хураган, 6 баш бода мал өлүп хораан. Эрткен чылдың ол-ла үезинде 2 бода мал, 102 хой, өшку, 46 хураган өлген турган. Бо хаан-чурагайларны лекция кеорге, бо чылын совхозтуң малының өлүр чоруу ковудээн деп чүве илдеп чышкажыл.

Март айда совхозтуң малчыннары чыглып, кыштаглаашкынының канчаар өртүп турарын, керзе, келир үеним орулгаларының, карылгаларының дугайында чугаалашкан. Малчыннарның хуралынга Чөөн-Хемчик райкуускомунуң даргазы М. Донгак, АУК-тың зоотехниги Д. Ондар, совхозтуң директору Д. Кара-Сал, совхозтуң профсоюзтың комитетинин даргазы Л. Ооржак, мал ажылының специалистери киришкен.

Малчыннарның болгаш мал ажылының специалистериниң чугаазы-биле алырга, колдуунда эртken болгаш бо чылдарда төрүттүнген аныяк малдар өлүп турар. Оон чылдаганы? Аза-огунуң хой үнгени, малды өк-чүзүн, хар-назын, чисаа аайы-биле ангы-ангы коданнарга чарып, оларны семиртирп-биле оттуг, суглуг, серним чайлагларже чамдык малчыннарның кошпаанны, хыжын малга баар чемни четчир кылдыр курлавырлап албааны бооп турар. Аза-огу буруулуг бооп болур-ла ыйнаан, ынчалзадаа ол-ла бүгү ажылларны кымнар кылыр үжүрлүг турганыл? Эң ылаңгыя шээр малды тарып боозадырын багай организастаан. Чайгы семиртилгени чайлагларга эрттирбээн болгаш чамдык коданнарда хойларның, кошкарларның күжү кошкак болган. Күжү сула кошкардардан эки төл маанаар арга чок. Хойну тарып боозадырын база күзү деннелге чоруткан. 1 миллиграмм үрени 7 рубльге салып алгаш, тарып боозадырын шынар чок кылдыр арттиргеш, ажыл-агый ам кээп эвээш мал төлү ап, улуг когаргага таваржып турары ол. Хойларның, эң ылаңгыя эртken чылын, бо чылын төрүттүнген хураганнарның ижин-шойуундузу аарын, хөрекке негдирип турары өлүшүк, үттуг-таар кажааларга азырап турарының түнелиидир.

Ажылды эжижилип алыр дээе, түүү кылза эки? Хамыктың мурнунда, малчыннарга бот-тускайлап ажылдаар арганы бээри, материалдыг деткимчени тургузары. Ынчангаш хуралга керээ дугайында чугаалашканы-даа ол. Оны эгелеп алгаш, төнчүзүнге чедирер болза, ынчан кижилерниң ажылынга хамаарылгазы өскерлип болур. Чижээлээргe, ылыгчы Алдын-оол Ооржак бо ылын 20 бенги саап, ыймыс белеткээрин, эмдик аттарны өөредирин керээзинге хүлээнип алган. Шак ындыг эгелээшкинерни эчизинге чедирбеннис хомуданчыг.

Виктор ХОВАЛЫГ.

АДАЗЫН ДӨЗЭЭН ООЛДАР

Өлчей Комбуевич Иргитти бистин суурда билбес, танывас кижи чок. Ол — Тыва Республиканың алдарлыг малчыны, Оон күш-ажылчы базымы шергеден халажып келген соонда, үжен алды чыл мурнунда аразы-биле сарлык кадарып киринкенинде эгелээн. Бо үеним дургузунда ол багай-даа ажылдап көрбээн. Малчыннавышаан, бригадирниң хүлээлгезин база закпырлап турган. Алызындан ажыл-ишчи кижи болгаш, ол кайызынгаа четтигип турган.

Өлчей Комбуевич чыл санында-ла төрүүн 100 сарлыкка онааштыр 90-дан куду эвес бызааны камгалап ап, совхозтуң экономикаынга үлүүн киирип келген. Хоочун сарлыкчы ам 60 харлапкан. Ол ам пенсияда. Ынчалза-даа оон ажыл-хөрээн адазын өзөөн ооллары Буян-биле Чойган-оол уламчылап турар. Бо аныяктар адазының сарлыктарын хүлээп алган. А ачазы оларга арга-сумезин берип, боттуг дузаны көргүзүп чоруур. А хүүү Чейней амдыызында чедиги класста өөренип турар-даа болза, сарлык саап турда амыр-ла, дыка өөренген.

Адашкылар чайын серним оттуг Дөрт-Хөлге чайлаар, сүт планын күүседнирингe үлүүн киирип турарлар. Аңгы үеде олар Бардык-Бажында кыштаглап турар. Коданда мал хөрмеңи.

Өшкү-Саар ДОНГАК.
Монгун-Тайга район.

ӨЛҮП ТУРУП БЕРДИ

Кызыл районуң Кара-Хаакта малчыннарның малы чүдап өлүп турып берди. Татьяна Баавылың коданында көдүрүп тургузар хойлар бар, олар өлүп турар. Мелдер-оол Долзат-оолдуң коданында оон-даа дора. Саая Бюрбениң коданында база ындыг.

Белеткеттинген сиген Кара-Хем бажында. Ынаар баар орук дыка берге. Сиген сараатта каан черлерже чүгле күчүлүг, пилчибелиг тракторлар чедип болур. Кызыл районуң удуртукчулары, республиканың Кодээ ажыл-агый министерствозу малчыннарже ээ көрүп, дузалаар болза эки. Ындыг арга министерствода бар болгай. Кызыл турган, азырап алган малды, аная бээр сиген турдала, чудалып өлүүп алыр эвес. А малчыннарда ол сигенни барып чедип алыр күчүлүг техника чок.

Серээ ХЕРТЕК.

КОДАН ДОЛУ ХОЙЛУГ БОЛУР

Оон бээр ам каш-даа чыл эрткен. Тес-Хем районнуң «Чодураа» совхозунуң аныяк малчыннары Байыр болгаш Алла Суваннилерниң мал ажылының талазы-биле көргүзүглери чыдан чылче бедип, арга-дуржулгазы улам-на улгадып келгеш чоруур. Ынчанмастың аргазы чок — аныяк хойжуларның ажыл-ижин, мал ажылынга сонуургалын оларның дуржулгалыг башкылары, багдыныкчылары — республиканың дуржулгалыг хойжулары: Тыванын алдарлыг малчыны Максим Дондупович болгаш маадыр не Өнермаа Кежик-Чыргаловна Суваннилер уштап баштап, удуртуп турганнар болгай. Шынап-ла, аныяк хойжуларның дугаалап олурары ышкаш, мындыг алдарлыг, дуржулгалыг малчыннарның соон салгаан уруглары хой малдарынга кошкак көргүзүглерлиг болур болза, атка багай ыйнаан.

— Районуң малчыннарының ажыл-ижин, оларның даанган ажылынга харыысалгалыын малчын коданнарга доктаамал чоруп чоруур болгаш көрүп, олар-биле чугаалажып, арга-сумемин-даа чугаалап, ажылда бар кедистерни канчаар эдип ап болурун малчыннар-биле сумележип-даа чоруур мен. Ажыы-биле чугаалаар болза, малын буруузунуң ажылаарынга таваржып байдалар ажыл-агый буруузунде бар болгай. А түүнелтер, көргүзүглер ангы-ангы болгулаары хомуданчыг-дыр. Кол-ла чүүл — малчынның ажылга харыысалгазында чеп бодаар мен. А оларга ол берге ышкалза — кыш чеп үүнүп малын буруу билир болгай. Ажылынга кызымак, харыысалгалыг, эрес-кежээ малчыннар аная белеткенин, малынга кыжын чиритпин сиген-ширбиг-ниин белеткежир дээш, чайын, күүнүн аажок кызын ажылаарлар. А чамдык малчыннар ындыг эвес-тир: мал чеминдеп белеткеп берикер деп олуварлар — дээш, районуң агроулетпүр каттыжышкынының даргазы, райкууском даргазының орнаачызы Шулуун-Баадыр Хайдыпович Серээдар мал ажылында байдалды бирлен бирээ чокка чугаалап, эки-даа, кошкан-даа көргүзүглерлиг малчыннарны алаштыган, ол талазы-биле тайы-быны берди.

Малчынның ажылга харыысалгазы. Оон дугайын хурал-суглааларга-даа, семинарларга-даа, малчыннар-биле беседа үеленде-даа чугаалажып-ла турар бис. Шынап-ла, бир эвес ажыы-биле чугаалаар чүве болза, бодунуң харыысалгазын билбес малчын кайын турар ийик аан: берге кыш кожин-даа, малга четчир чем хөрек дээрин-даа, чайгы үеде малды семиртип алырын-даа — шуптузун ол билир-ле болгай. Ынчалзаа-даа, ылаңгыя кыштаглаашкынга белеткелди малчын бурузу ангы-ангы байдалдарда эрттирип турары бола бүгүнүн чыдагааны деп билзе база частырыг болбас боор. Бөгүнгү кылыр үжүрлүг ажылдарын даартаже чылдырын, чайның магалыг чаагай хүннеринде сула чаннап чайлаан чамдык малчыннар хыжын кээп бергедээр дээрзи кымга-даа билдингир херек-ле болгай. Бо талазы-биле Байыр Суваннинин арга-дуржулгазын малчыннар черле ажыглаары чүгүла деп бодаар мен.

— Малды кышка белеткээри дээрге-ле, чайгы семиртилгеен эгелээр болгай. Бир эвес чайгы семиртилгени эки эрттирип, малын кышка эки белеткеп алыр болза, ындыг малчынга кыш көргүнүг эвес. Мактааш-даа канчаар, бактааш-даа канчаар — чамдык малчыннар, шынап-ла, чайын, ажыы-биле чугаалаарга, «дыштанып» чайлаар боор-дур ийин. Хойларын школачы уруглары-ла хайгаараар, а боттары шоолаан чаннап чайлаар-ла боор-дур. А ол ойде, чайгы, куску магалыг үеледе, мал чеминиң белеткелинге киржип, боттарының күжү-биле ону белеткеп алыр ужурлуг-ла болгай. Ынчаар кылымак ажыллавас болза, кылын, шынап-ла, бергезеп үнери чугаажок болзур ийин. Ону амыдырал бадыткап, көргүзүп, кичээндирип тур ышкажыл. Ынчалза-даа чамдык малчыннарның талазындан чүгле мал чемин белеткеп, эккеп бээрин неген, азырадыкчы хөөнүг болуп турары черле таарымча чок-тур деп бодаар кижи-ивр мен — дээш, Байыр Максимович чугаазын уламчылады. — Малчын кижи эш-өөрүүн, ха-дуцмалының дузазын черле ажыглаары чугула деп билир мен. Чайгы үеде мен коданхоюмну семиртип, одарладыры-биле чайлаглан үне бээр мен. Ынчангаш мал чеминиң белеткелинге кижирп-биле чүү кылза чогуурул дээрзин аза-ием аргасумезин кадып, ол ажылды колдуунда-ла боттары организастаан эгелей бээрлер болгай. Эрткен чайын аңаеның удуртулгазы-биле колдуунда-ла торелдеривистен 10 кижи сиген белеткеп чайлаан. Оларны маңаа алаптаа копейки Эртиие Суваннин, Лариса Күдерек, Хорел Оон, Айзаан Севилбаа, Айземир Севилбаа, Аран Күнзек, Лазик Суваннин, Виктор Ламбын, Виктор Оюн, Сиген кезилдезиннге олар ажыллааш, кижи буруу-ле 500 ажыг акшаны үр болбайн-на ажыллап алдылар. Ол ажылды бо чылын улам сайзыраадыр, эки организастаар деп дугуруушкан бис. Мында кол-ла улуг — ачамга хамааржыр, оон удуртулгазы-биле чоруп турар ажыл-ла болгай. А менде чүү боор, чайлаглан халдын келгеш, сигенчилерривистин аъш-чемин, хандырылгалын харыылаар, бо-да мен. Ынчангаш бо чүгүла ажылда мээн ындыг-ла улуг киржилгем чок ийин, аңаеның айтыышкынын, даалгаанын-ла хажык чокка хүүсеп, бо-ла мен — деп, аныяк хойжу чугаалады. Районуң АУК даргазы Ш-Б. Х. Серээдар аңаа «чышкажып» мынча дилеп:

Очерк

— Районда бо хире сиген белеткеп алган хойжу чок ийин, чүгле «Кызылаар» совхозтуң хойжузу Байыр-оол Соян база хой сиген белеткеп алганнарның санынга кирип турар кижи.

Моон мурнунда чылдарда ышкаш, хойжу буруу-ле 10-15 тонна сигенни болуунун күжү-биле белеткеп алыр деп хүлээлге ам чаннынмайн турары ол ирги бе — когум ону тодаразын сорулга салбаан мен, ынчалза-даа, мал чеми белеткеп турар хойжуларның саны дыка эвээш дээрзин совхозтар директорлары райкуускомга болган хуралга чугаалап турдулар. Ынчангаш аныяк хойжу Байыр Суваннинин аргазын ажыглаза чогуур деп сүмелеп олурарым бо. Бодап-даа көрүнер даан: мал чеми чедир белеткеттинмээн бо берге чылда кайы хире артык чарыгаллар үнүп турар-дыр: республиканың ажыл-агыйларындан сиген, саван, силос дилеп чоруп турар директорларны, мал ажылының тускай эртемниглерин көөрге, чаржынчыт-даа чүве болгут. Тес-Хем районуң девискээрин Монгун-Тайганың девискээринге канчаан домейлээр боор. Тес унундан, Сарыг-Таллан, Кошперектен, «О. Шынаа» совхозтуң девискээринден мал чемин бажын ажыр кевип, белеткеп алыр арга тес-хемчилерде бар болдур ийин, ол чажыт эвес-ле болгай. А ажыллап, чүүттап турары чөлерилиңнинин ханындан безин хой сигенни белеткеп ап турарлар эвээш эвес-тир эвеспе. Суваннидерниң сигенчи бригадазы эрткен чайын 113 тонна сигенни белеткеп алгаш, 50 ажыг тоннаны совхозка салыкаш, 50 ажыг тоннаны кыштаанга кээп дужурүп алган-ыр. Ам оларның кыштаа Хаччылга барып чедип, оларның канчаар чүүттап, ажыллап олурарын сонуургап көрүнер даан, олар сигенни күзенгиг аалчылары кылдыр хүлээп алгаш, ажыл-ижиннин чаңыттарын сиңерге ажылын бээри чүүлүнде.

Байыр хураганнар ыстыры-биле кажааже үүүптерге, бис. Шулуун-Баадыр Хайдыповичке-биле кады ол коданның хоочуннары Максим Дондупович биле Өнермаа Кежик-Чыргаловна-биле уламчылап дээш оларнынга келдивис.

— Назы-хаа-даа дегген ийин бо — ашактыы — 79, а мээнин 76 чедип турар. Ынчалза-даа бо-ла мал-маган дээш бажынга аная олурар чүве кайда боор — хүннеп-ле шимчеиин малмаган карактап, уругларга хүлээжип турар, кай-ла турус ам-даа хевээр ийин — дээш, маанын не аяк-ыныныча-ла бараы. Хоочуннар-биле кезек хөрежип, чугаалашкаш, Байыр болгаш Алла Суваннидерниң ажылынга катап кээп, чугаарысты уламчылаалывыс.

Оларның коданында торуу 260 той бар, колдуунда-ла шуптуг ооллаапкан ынча хураган менди-чаагай, семис-шыырак өлүп-доруүп турарынга малчыннар-даа, сакманчылар-даа өөрүп, улам кылымак ажыллап турарын көрүп, кажаа-хораага-даа кирливис. Хураганнарны ангы-ангы кажаалагылаан, оларның ындамында алгыы шуут чиплээр чүве. Чаптанчыларын кандыг дээр боор, кажааларындан харап алган, харындаа арта халчы бээрин-даа шенеп турарлары бар. Оларның сеткек, тодуг деп чүвези аажок. А оларның иелери база семис хевээр, кажаа эжиннде чадагай девискээрге турлар.

— Кышка эки белеткеп алырга, шоолуг түвек ажылдап чорда, ує билдиртпейн эрте берген.

1987 чылын март айда көптүг дыштанылга — пенсияже Биче-оол Сарыг-оолович Донгакты байыныг байдалга баян-талажылар үзеп каан. Ынчан оон костюмунга Ленинчи юбилей, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар Биче-оолдуң чон мурнунга ачы-хавыязын херечилеп кесту бергеи. Эки ажылы дээш ол хой санныг хунулел, мактаа бижиктер, өртектиг белектер-биле шаннадып келген. Баян-Талага ол Анай-Хаак Артыкаевна-биле аас-кежиктиг өг-бүлеени туткан. Өг-бүле беш уруглуг, олары өскен. Уруглары Марина Кызылда уруглардың Чуковский аттыг библиотеказында ажылдап, Чечеги институтта өөренип турар. Улуг оглу Виктор чуруукчу, Анатолий ачазының чанында алгы-кеш хүлээп алыр черде, хеймерге Алыгжы өмчи училищезинде ажылдап, өөренип, чүүттап чоруур. Олар амыдыралга боттарының туружун тыпкан. Ынчалза-даа уруглардың ынак ачазы Анай-Хаак 4 чыл бурунгаар аарыг-ажыкка таварышкаш, «ыызыл-дустан» чоруй барган. Кажан ачазын пенсияже үдеп турда, чартык өскүс уруглары байыр чедиптер, боттары чедип келген. Аная ол улуг өөрүшкү.

Бодунуң күүнүн, билиин ол колдуунда-ла удуртукчу ажылга берип келген. Удуртукчу кижи база өскелер дег, өг-бүлелиг, бажынга кылыр ажылдары эндерик. Малмаганын көөр, оттулар ыыштажыы белеткээр, сигенширбиижин ажаар... уругдарының өөредилгезин, кижилилгезин хайгаараар дээш, черле чүү кылбас дээр. Оон калында совхозтуң бүгү ажылы хүн бүрү оны дувуреп чоруур.

Ынчалза-даа чүвезин эки билир, оны детпиир кижилер база бар. Бодунуң бүгү ажылынга эвээш-даа, багайныыда эктинде чүүтен эртken кижилерниң бирээзи Биче-оол Сарыг-оолович болуп турар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ХАМ-СЫРА БОЛГАШ СОЛАҢГЫЛЫГ СОҢГУ ЧҮК

Бир дугаарында бо чуруктуг топтан көр, эргим ноичукчу. Ону мен эрткен чазын Кыдыкы Соңгу чүкке, Верхоян сыныарынга Томпо хемге, тырттырган мен. Ивижилер байырлалыңга киржип, «Мисс «Полярная Звезда» дангына шилилгезин көрүп чораанын ол.

Чуруктa кожагар майгын, оон эжиннде мыйыс азы ындыг-бир ан бажы — ол черюун ивижилериниң турлаа ындыг. А ол турар кижи — Улустарның найыралы орденниг «Томпо» совхозтуң ивижизи, маадыр не Татьяна Дмитриева-дыр. Оон бүгү хеви хөмдеп, кештен болгаш өлүктен бүткен. Платьезиннден бээр ындыг. Мен ол суурнуң салыынга кештен кылган иштики хептерни-даа көрдүм. А чугаш аскылап каан, кештен даараан хептер бажыннар чаныңга бо-ла турар.

«Кидистиң эжизи — салыжынга» дижир бис, а кештиң эжизи — аттаанымде көрдү. Ол улустуң ол хептериниң чымчак, хоюг деп үүвезин! Ону магалдарызыска, ийи-үш, каш-даа кижиден чорудуптуг-ар, маная ажылдатпышаан, өөредип каар бис дидилер. Тожуунуң ивижилери ону дыннаан, аажок өөрүп турдулар. Ынчалза-даа оларны ынаар ким чорударыл?

Мотоцикл сагышка кирер кавайны чуруктан көрүнерден. Ону база хөмдеп болгаш алтыдан кылган. Ону ам шанакта быжыглап каандыр, а чайын тергежингешке салыптар. Ону оорга чүктептер кылыр эгиннерге астыптар баглар база кылып каан. Бир кежээ «Соңгу чүктүң шолбаны» дангына шилилгезиниң үезинде, Татьяна Дмитриева бо оглуун бо-ла кавайынга кусаптан алган сценага үүнүп келди. Эвен улустуң өөй ырын таалаачыт-ла балыр-ды.

Верхоянск биле Оймяконуң бөмбүрзекке чүүнүн-биле ыдаржаанын кончуг эки билир силер. А «Томпо» совхозтуң девискээри ол ийи хоорайның аразында чыдар. Ынчангаш ол черним улузу хөөрзеп, пестек болгаш өске-даа материалдардан кылган хеп кетпес, ынчалза-даа бо совхозтуң удавас байыр бээринге бүзүрээр мен.

Хам-Сырада бо өөредилге чылында эге школа ажыттынган, ында каш уруг өөренип турар. Чаңгыс башкылыг. Оларның өскээр өөренмейн, чүгле бо черге таарышкан мергежид шиңгээдип алырын дыка күдээр-дир мен. Чүте дээрге Томпо ортумак школазының өөренгичилери бирги классан-на шуурган үеэзинде канчаар камгаланырын, аштаанда чүү тып чиирин, үжүзинде болгаш балыгланганда канчаар ажаатынарын, агаарның баксыраарын баш бурунгаар канчап билип алырын шиңгээдип алган болур. Кампаның, ая болгаш чергийиин, боонуң болгаш частыр чепсектерниң кезектерин болгаш оларны канчаар ажыглаарын херек кырында өөреди бээр. Анны соярын, кешти арыглаарын болгаш херерин, ан эдин ажаарын болгаш өске-даа ажылдарны өөренгичилер боттары хол-биле кылып өөренир. Ынчангаш классларда янзы-бүрү аннардан эгелээш, бүгү дериг-херексел, эт-сепке чедир бүгү көргүзүг материалдары бүрүп — аная-ла музей. Ынчалза-даа өөренгичилер колдуунда чөлер кезип чорып каар. Ынчан шанактыг ыттарын-даа, ивилерин-даа боттары ажаап чоруурлар...

Уругларны улуг улус өөредир болгай. Чүгле номдептерден доктааткан херек чок, амыдыралдан шиңгээткени дээре. Томпо школазының башкылары болгаш ол совхозтуң тускай эртемниглери мен өөредилге номнары айтырарымга, ынча дээр чорду. А Хам-Сырада пенсионер Бараан Саасхан, ивижи Ак Шыңгылай, радист Ак Кылатыы, ивижилер эмчизи Ак Хүгбек, ивижи Кол Вячеслав болгаш өске-даа улус школачыларны өөредип шыдаар. Томпо школазының башкыларының чугаазындан алырга, ындыг өөредилгеге Улус өөредилгезиниң министерствозу шуут удур. «Үжүк-бижик безин орта билбес ачыларга канчаан уруглар башкыладыр чүвел» дижип дээр чорду. Чогум школа программазынга од харын, дүүшпес чүве-дир ийин, ынчалзадаа ажыглаттынмас чүвелер орнунга ажыл, амыдыралды өөренири өөренгичиниң бодунга-даа, оон ада-иезинге-даа, совхозка болгаш курунеге-даа ажыктыг.

Бис чүте хамык кешти, өлүктү, ыышты — чүү-даа ол олчаан улуска берип, боттарывыс куруг артып турар бис? Аныыр-тывыш ажыл-агыйы болгаш өске-даа организациялар хамык байлакты алгаш, оон чүгле үжен хуузунуң акшазын совхозка бээр. Өске улуска ынчаар хемдидип болбас, тундра чурттакчыларындан дугаваа ужурлуг бис. Ол улустуң чоргаарын бо чуруктан көрүнерден.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

НАМДАРДАН АРЫН

Хүннүн чырык хереддери Баян-Тала суурну шагда-ла куспактапкан. Кижилер олбо кудумчуларын түс-түс ажылдарынче далаш чоруп тургулаан. Төп кудумчуларның бирээзинден бажының дугуне буурул «хар» чаапкан, узун мага-боттуг, хулумзургей шырай-арыныг, кадып хаваан дурбаар шуужа берген дырышкактар, соолбурага берген сарыгымаар арын, карактарының шоо четпестен бар чыдары назы-таныының догуй бөргенин херечилээн, дугаланчак сынныг кижи үнүп келгеш, «Октябрь 30 чылы» совхозтуң конторазынче базып бар чыдар. Ол кижи бо чаа үнүп келген Мени чылдың март 27-де таптыг-ла 65 харлаан. Оон эш-оорт, алган калайы, ажы-толу, албан-дужаалыг ханга-даа чорааны бар. Ынчалза-даа эрткен чылдар дургузунда ол төрээн Тывазынга, төрел чонунга когум үүү кылып четтиккенин? Ол бодунуң намдар-төөгүзүн коптарып, эрткен амыдыралының орнуларынче хая көрүп, хой-хой болаалдарга алып берген.

Кижи чөлде торуттунгеен черлиг, айтырып-сурап келир төрел чоннуг болур. Биче-оол Донгак 1927 чылдың март 27-де Өвүрүүн Дус-Даг хоогунга Сарыг-оол деп арат кижиниң өг-бүлезиннге төрүттүнгеен. Бодунуң чажыт эш-өөрү-биле бир домей. Торгалыг ортумак школазындан Кызылдың кооз ажыл-агый техникумунуң зоотехниктер белеткээр салбырынга өөренип киргеш, ону 1955 чылда доосхан. Аныяк специалист мергежилиниң аайы-биле Чөөн-Хемчик районда «Октябрь 30 чылы» колхозка зоотехник болуп ажылдай бергеен. Ол чер — оон ажыл, амыдыралы-биле бодун доонаштырган ийин дугаар төрээн чери апарган. Танывазы чон аразынга чедип алган мергежилинге улуг шыгаллаарының чылы эгелээн. Кандыг-даа ажылга эртем-билиг бараа болза, чалгаа-шуушеп, хой-иимги ажылдарынга идепкей чок, чоннан хоорук болза, оон үүү-даа үнмес. Ынчангаш Биче-оол Донгак малчыннар-биле быжыг харылзааны тудуп, колхозтуң янзы-бүрү ажылдарынга идепкейлиг, тура-сорулгуг, уран чүүлге хандыкшылдыг болганындан ол чоорту кол зоотехникче деп-шээн. Чөөн-Хемчик районга «Аныяктар — мал ажылынче!» деп республиканың аныяктарының кыйгырыынга харыы кылдыр бир-ле дугаар малчыннан үнгеш, олла ажылынга ам-даа хевээр ажылдап чоруур. Чазактың орден, медальларының эзилекчилери өг-бүле Хеймерек биле Аяк-Хөө Ондарларның база республиканга ат-сураглыг малчын апарган. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Лопсанчап Ооржактың хүннүн келир аалчыны болбушаан, оларның ажыл-ижин бүгү тала-биле леткип чорааныңа бөгүн чоргаарланыр.

Барын-ла 17 чыл эрткенде, азы 1972 чылда, Ленин аттыг колхозтуң ажыл-ишчилери Биче-оолду даргазынга бир үн-биле сонгуп алган. Колхоз даргалаары — амыр эвес ажыл. Ол колхозтуң экономика болгаш культура талазы-биле сайзыралын чедип алыр дээш, арат чонунуң күжүнге даянып алгаш, үеним негелдезин бөгүгаар ажылдап келген. Шуптуу-ла ажылдар кылан-тас турган дээр болза меге апаар, четпестер ыыап-ла тыптып келир. Ажылдакчы кижи черле четпестерден өөренир. Ол колхоз 1977 чылда Карл Маркс аттыг совхоз кылдыр хөгжээн. Биче-оол Донгактың удуртукчу, организакчы, идепкейжи чоруун өөренип көргеш, ону Чөөн-Хемчик районуң көдээ ажыл-агый эргелелинге инспектор кылдыр 1979 чылда томуйлаан. Аная бир чыл хире ажылдап, ажыл-агыйын чаа-ла шиңгээдип ап чорда, райкуускомунуң шиитпирге-биле «Октябрь 30 чылы» совхозтуң кол зоотехниги кылдыр ажылдадыр чоруткан. Оон удуртукчуда, ажыл-агыйжы-даа аргадуржулгазы оскен, амыдыралдың янзы-бүрү чажыттарын, кижилерниң дыртан шокар аажы-чаныын ылган билир апарган кижи таныыр, билир чону-биле ажылдап чорда, ує билдиртпейн эрте берген.

1987 чылын март айда көптүг дыштанылга — пенсияже Биче-оол Сарыг-оолович Донгакты байыныг байдалга баян-талажылар үзеп каан. Ынчан оон костюмунга Ленинчи юбилей, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар Биче-оолдуң чон мурнунга ачы-хавыязын херечилеп кесту бергеен. Эки ажылы дээш ол хой санныг хунулел, мактаа бижиктер, өртектиг белектер-биле шаннадып келген. Баян-Талага ол Анай-Хаак Артыкаевна-биле аас-кежиктиг өг-бүлеени туткан. Өг-бүле беш уруглуг, олары өскен. Уруглары Марина Кызылда уруглардың Чуковский аттыг библиотеказында ажылдап, Чечеги институтта өөренип турар. Улуг оглу Виктор чуруукчу, Анатолий ачазының чанында алгы-кеш хүлээп алыр черде, хеймерге Алыгжы өмчи училищезинде ажылдап, өөренип, чүүттап чоруур. Олар амыдыралга боттарының туружун тыпкан. Ынчалза-даа уруглардың ынак ачазы Анай-Хаак 4 чыл бурунгаар аарыг-ажыкка таварышкаш, «ыызыл-дустан» чоруй барган. Кажан ачазын пенсияже үдеп турда, чартык өскүс уруглары байыр чедиптер, боттары чедип келген. Аная ол улуг өөрүшкү.

Бодунуң күүнүн, билиин ол колдуунда-ла удуртукчу ажылга берип келген. Удуртукчу кижи база өскелер дег, өг-бүлелиг, бажынга кылыр ажылдары эндерик. Малмаганын көөр, оттулар ыыштажыы белеткээр, сигенширбиижин ажаар... уругдарының өөредилгезин, кижилилгезин хайгаараар дээш, черле чүү кылбас дээр. Оон калында совхозтуң бүгү ажылы хүн бүрү оны дувуреп чоруур.

Ынчалза-даа чүвезин эки билир, оны детпиир кижилер база бар. Бодунуң бүгү ажылынга эвээш-даа, багайныыда эктинде чүүтен эртken кижилерниң бирээзи Биче-оол Сарыг-оолович болуп турар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Көдээ библиотекаларда

ХООЧУННАРГА ДАЯНЫП ТУРГАШ

Кызыл районнуң библиотека ажылдакчыларының хүн бүрү ажылында чугула сорулгаларның бирээзи — номчукчулар-биле харылзааның хевирлерин сайзыратсайжыдыш. Херек кырынга оон дээштинин чедип албышаан, чурттакчы чон ортузунга массалыг солуп хемчеглер чорудары болур. Чангыс сөс-биле чүгаалаарга, «Бөгүн черле канчаар ажылдаза экил» деп айтырыг тургустунуп турар. Ындыг айтырыгның тургустунуп келгени таварылга эвес. Библиотекаларда бар, чаа кирип-даа турар литератураларның чамыктары номчукчуларның негелдезин чедир хандырып шыдавайн турар. Тыва номнар эвээш кирип турар. Оон аңгыда, черле ынчаш амыдыралдың бөгүнгү байдалынан алгаш көөрге, кижилерни хөй-ле кезии библиотекалар-биле моон мурнунда турганы харылзаазын чидирип бар чыдар. Ном номчууру артыкы одурүгже чыла-даа берген болза, районнуң библиотека ажылдакчылары хол салдынып олуруппаан, чон-биле ажылдаарының арга-хевирлерин дилеп, тып-даа, ажыглап-даа турарлар. Культура бажыңнарының, суурнуң хөрээженнер чөвүлелдери-биле, агитквартиралар-биле харылзаалыг ажылдап турган, чон-биле харылзажып турары багай эвес. Чүгаалап турар түүлдерниң бадыткалы-даа болгай, дараазында чижектерни мен маңаа киирейн.

Ажылының дуржулгазын өскелерге сонуургадып чүгаалап болур библиотекалар бар. Чижээ, Терлиг-Хаяда библиотекадыр, оон аныяк-өскен-биле ажылдап турарын чүгаалап көрейн. Суурнуң идепкейжи, амыдырал айтырыгларына сонуургалыг ооллар, кыстары мындыг түннелге келгенвер: хостуг үеэзинде аныяктарның хөй-ниити ажылынга киришпейн турарын айытказ, эгелекчи саналдыг болукту тургускаш, культура-массалыг болгаш спорт ажылын экижидер, чонну чаагай чаңчылдарынга үндезилеп, назы четпээннер ортузунга кижизидилге ажылын күштелдиреринде дугуруш-каннар. А ол-ла хемчеглер, культура, литература, номчулга чокта, долузу-биле боттанмас дээрзин билир болгаш, ында библиотека эргелекчизи Н. Х. Наныкпан ол болуктуң идепкейлиг бир киржикчизи апарган.

Оларның чыглыр чери — библиотека болу берген. Янзы-бүрү кежээлерни, оюнларны организастап тура, оок кижилерге солун, дээштиг болурун чүгула деп санап турарлар. Чижээ, «Хеглуг ог» деп ат-биле эрткен кежээге кижилер хоөйү-биле киришкен. Күш-ажылдың хоочуннарындан эгелээш, аныяктар, назы четпээннер идепкенлиг болганнар. Үстүнде чүгаалаанның эгелекчи болуктуң уставы, программазы-биле чыыдганнарны таныштырган, оон соонда аныяктар-биле ажылды моон соңгаар канчаар, кандыг угланыышкынны чорударыл деп айтырыгга хамаарыштыр амыдыралчы ажык чугаа чедип алдынган. Аныяктар-биле ажыл чорудары-биле тургустунган ол болук чонунуң ол талазы-биле саналдарын, бодалдарын дыннаанар. Кежээниң киржикчилери түннелинде концерт көрүп, кожамыктап, тывызыктажып, тыва оюннар ойнап, солун кылдыр дыштангаш чаңганнар. Ынчангаш кадык-чаагай амыдырал дээш база ону пропагандалаар керекке ацаа сонуургалдыг кижилер каттыжып алгаш ажыллан кирипкени ол. Көдээ библиотекарь Нелля Хураловна оон чыда калбаан. Аныяктар-биле ажыл көскү апарган соонда, оон ажылдаарынга алаян чиик апарган. Библиотекага келир, харылзажыр кижилерниң саны көвүдээн, номчукчулар саны немешкен. Библиотекага эткен «Экология болгаш бис» деп пресс-конференцияның киржикчилери хөй болган, диспуттар, делгелгелер база эрткилээн.

Долгандыр турар бойдустуң камгалаарынче угланган литература пропагандалаарына киржириндин ангыда, библиотекарының киржилгеи-биле херек кырында ага-арыгга ашталганы чорудуп, хем бажын аштап арыглаанвар.

Элегес-Аксында библиотеканың пенсионерлер, күш-ажылдың, дайын хоочуннары-биле чорудуп турар ажылы соолун. Оон эргелекчизи Р. Г. Минькова мергежил талазы-биле педагог, ол суурга чурттап чораан болгаш, суурнуң чонун кончуг эки таныыр. Ол база кижилер-биле ажылдаарынга идилиг бооп турары чүгаажок. Библиотекага кижилер күзелдин-биле кээп турарлар, чүге дизе, Раиса Георгиевна кандыг-ла-бир солун номну сүмелер азы оон-биле кандыг-даа темага солун беседаны чорудуп болур. Ийи ыл ажылдаан-даа болза, номчукчуларның саны коскүзү-биле немешкен. Кижилер-биле бот-тускайлап ажылдаарынче ол улут кичээнгейин салып турар. Байырлалдарда, кежээлерде пенсионерлер, аваа чыглып келирлер, дайынга чок болган соллаттар каталайлары, дайынның, күш-ажылдың хоочуннарының аяк шайны ижип олура чугаазын, сактышкыннарын дыңнаарга, дыка солун. Олар шак ынчаар чангыс черге чыглып келгеш, муңгаралын, өөрүшкүзүн ажыыбиле чугаалажып турарлар. Аныяк чылдарының ырыларын сактып, ырлажып, сагыш-сеткилден хөөрежири дег чүве кайда боор.

Ам база бир библиотеканың ажылы-биле танышты-райн. Оон дерилге-шимелдезин көрүштүг, кижилерге таарымчалыг болдурар, кандыг-даа айтырыгга медээни ацаа кээп билип ап болур кылдыр бодунуң ажыл-чорудулгазын. Черби суурда библиотека салбыры чедип ап пылаан. Оон эргелекчизи А. И. Березкинаның чүгаалап турары-биле алырга, дерилге-шимелге оларның ажыл-чорудулгазынга чугула черин эялээн турар ужурлуг. Оны ынчангаш кончуг кичээнгейлиг чорудуп турарлар. Шупту чүве хынамчалыг кылдынган. Номнарны, журналларны чыскаай салганы аажок көрүштүг, моңге когаан бүрүлерлиг чечектер чылдын кайы-даа үеэнинде ыыла киитп байдалды улам аянныг, чараш болдуруп турар. Номчукчуларның тыртыганы янзы-бүрү темаларга фото-чуруктарны делгээни солун. Бичиилерге турасказткан бүлүн чеэзээ оонуг чуруктары-биле уламна аянныг көстүр. Мындыг байдалдыг черге номнар арызынга шак-шагы-биле турар күзелдит кижилер каяа чок болур чүве деп. Чамдык кижилер моон чүгле номнар бижилип ап номчуурундан ангыда, библиотеканың дузалакчылары бооп турарлар. Дерилге кылып, ылангыя чуруурунга, бижимонге дузалажып турары ол.

Бо районнуң библиотекаларында солун түүлдериниң эвээш эвес бооп турарынга кадрлар-биле ажылче киржэигей салдынып турарындан бооп турар. Кадрларның мергежилин бедилерин мында чүгулалап турар, семинарларны, практикумнарны, консультацияларны оон программазынче кандыг-бир чаа түүлдерни кирип турган эрттирерин практикалап келген. Бо ажылдарны чорударынга районнуң төп чүткен библиотека системазының директору А. О. Халбажык, методист Е. У. Хертек, районнуң урулларның төп библиотеказының библиотекары Н. С. Топтыгина болгаш оон-даа өскелер тыынгыр, чогаадыкчы ажылдап турарын черле демдеглээри күүгүл.

Тамара ЛЮНДУП.

Пушкин аттыг библиотеканың эртем-методиктиг киллисинин эргелекчизи.

Гонорарын «Шынның» агар санына арттырарын диледим. **(Авт.).**

Школа амыдыралы

ЧЕДИМЧЕЛИГ АЖЫЛДААРЫНДАН ХАМААРЖЫР

● Кичээлдерге чурт-шинчилел ажылдарын ажыглаары ●

Тыва чогаал кичээлдериниң кол сорулгалары — чараш-сынар сеткилди болбаазырадыры, бедик эстетиктиг билиглерни хевирлээри, уран түүлдүн чогаалдарын, төөгүүнүн болгаш архитектураның турасказалдарын, төрээн черинин бойдузунуң каазын, байын үнелеп, төрээн чонумун чаагай чараш чаңчылдарын сагып, эдерерни сайзырадыры.

Кижи черинин эзи болур төлээде, төрээн черин, чонунуң төөгүзүн бүрүү-биле билген турар ужурлуг. Ынчангаш кижизидилгенин хөй янзы хевирлериниң бирээзинге чурт-шинчилел ажылы хамааржыр. Чурт-шинчилел дээрге кандыг-бир девискээрни эртем өзүү-биле бүгү талалыг өөренирдир. Ол дээрге ук черниң социал-экономиказын, политиктиг, культура талазы-биле хөгжүдүрүн, бойдус байлаан, төөгүзүн өөредири болур. А. М. Горький мынча деп бижээн: «Чурт шинчилели — ужур-дузазын хөөредир аргажок ажыктыг херек. Бистер бодувустун черивисти сөөлгү атомунга чедир билир ужурлуг бис».

Школаның чурт-шинчилели — өөредилге болгаш кижизидилгенин амыдырал-биле холбаазының чугула чепсээ. Литература башкыларының кол сорулгалары: литературулуг шинчилел ажылынга уругларын сонуургалын оттуур, ниити делегей билиишкинин делгемчидер, салым-чаяаныг аргаларын, хөй-ниити үткүлүн хөгжүдер, кижилер-биле харылзажып билириниң чаңчылдарынга, бот-тускайлап ажылдап билириге өөредир.

Литературулуг чурт-шинчилелин чорударының кол үзүүлүшкүнү дараазында хевирлерлиг бооп болур:

1. Чангыс чер-чурттуг чогаалчыларының, республиканың чогаалчыларының дугайында материалдар чыыры.

2. Оларның-биле ужуражылгалар. Чогаалдарынга номчулга конференциялары.

3. Тус черниң аас чогаал чыыкчылары, күүседикчилери-биле таныжылга, ужуражылга.

Аас чогаалдың хевирлери: шоаңдакы (эрги) улустуң ырлары, төөгү, тоолчургу чугаалар, амгы үениң аас чогаалының чыыкчыларының ажылдарын — кожамыктар, өпей ырлары, улегер домактар дээш оске-даа хевирлерни үнге тырттырары.

4. Чогаалда түс черниң адын киргеи чурттакчы суурларының, кудумчулар, клубтар, өөредилге черлериниң төөгүзүн өөренири.

5. Черлериниң аттарының тывылган төөгүзүн өөренири.

6. Өөреникчилериниң литературлуг чогаадылгазы: суурнуң чурумалы, күш-ажылдың кижилериниң, дайын киржикчилериниң дугайында, ат-фамилияларының тывылганының дугайында очерктер, демдеглелдер кылыры, поход дневниктери.

7. Төрээн черинин чыл демдеглелдерин (летопизин) тургузары дээш оон-даа ишай.

Кичээл — өөредилге ажылының кол хевири. Ынчангаш чурт-шинчилел талазы-биле билиг, чаңчыл, мергежилдерниң дозу өөредилге программазының материалдарын дамчыштыр кичээлдерге ылерээр. Чогаал башкылары чурт-шинчилел ажылдарын янзы-бүрү хевирлерге чорудуп турган, чыып алган материалдарын программада айыттынган кезектер болгаш темаларга үзүп, чижек тематиказын тургузуп алыр. Ол-ла материалдарын дараазында чылдарда немеп, системажидип сайзырадыр.

Тыва литературада методиктиг номнар хөй эвес болганда, ылангыя көдээ суурларга улуг пазылыг кижилер-биле тудуш харылзаалыг болур болза, өзүлүт ховар дээш материалдар, дириг төөгү — олар болур.

Чеже-даа эртем-техника амгы үеде сайзыраза, чонуун эрткен төөгүзүнге даянып, «нетейни кетпеске донар, эргини билбеске чазар» дээш өгбелеривистин утаадын чораанн суртаалын өөренип көөрү чугула. Кижилер төөгүү тургузуп, келир салгалдарга ону арттырын каарлар. Амгы үеде бистиң тыва чонуун мурнунда кол сорулга — эрткен өөредилгиг төөгүүнү катап тургузары, чараш чаңчыл-ёзулалдарны диргизери, чечен-мерген тыва дылывыстың үнезин бедидери. Ол сорулга деминг кады ажылдажылганын түннелинде боттанып апаар.

Бодумнуң тыва дыл, тыва чогаал эртеми башкылап келген чылдарымда мындыг түннелди бодумга кылдым: чүгле өөредилге номунда бердингей материалдар-биле кызыгаарлаттынар болза, өөреникчилерге билигни чогуур деңнелиге чедир берип шылавас-тыр. Ону кайыын алырыл? Чон-биле харылаа херек. Хоочун, ховар дээш төөгүүчүлер, чечен кижилер-биле ажылдаар, дилеп тывар апаар. Баштай бодум эң үнелиг сүмелер, төөгү, чаңчыл-ёзулалдар билир кыргынарымын дамчыштыр тургускаш, олардан кандыг темага хамаарыштыр материалдар алырын доочулап бижип алдым. Ынчангаш 5 класстардан 11 дугаар классларга чедир өөреникчилер аразында болуктерин тургускаш, онаалга бергеш, канчаар ажылдаарынга өөредип, демги өгбелеривиске кожун алгаш, ажылдап эгелээн мен. Өөреникчилериң дузазы-биле дыка хөй үнелиг материалдар чыдынган болгаш оларның сонуургалы бедээн өөрүнүүт.

«Улус өөредилгезинин тергиини», «Куш-ажылдың хоочуну» аттарлыг тыва дыл башкызы (ам хүндүлүг дыштанылгада) аас чогаалының нептерелдикчизи, чыыкчызы Борбак-оол Дуктуг-оолович Сарыглар бистин даянып кол күүгүүс. Ол чеже-чеже чонуун эртинезин, төөгү, тоолчургу чугааларын, ёзулал-сүүтлелин, суртаалдарны биске дамчыдып бербеди дээр! Хүндүлүг башкы аныяк салгалга балалбас истин арттырган. Ёзулуг аас-кежик — чырык чер кырынга кандыг-ла-бир ажыктыг түүлду кылып каары.

Башкының биске чугаалап берген түүлдерин түүлге болуувуска арттырын албайн, «Сылдысчыгаш» солуунуң арынында кол сорулга — эрткен өөредилгиг төөгүүнү катап тургузары, чараш чаңчыл-ёзулалдарны диргизери, чечен-мерген тыва дылывыстың үнезин бедидери. Ол сорулга деминг кады ажылдажылганын түннелинде боттанып апаар.

Бодумнуң тыва дыл, тыва чогаал эртеми башкылап келген чылдарымда мындыг түннелди бодумга кылдым: чүгле өөредилге номунда бердингей материалдар-биле кызыгаарлаттынар болза, өөреникчилерге билигни чогуур деңнелиге чедир берип шылавас-тыр. Ону кайыын алырыл? Чон-биле харылаа херек. Хоочун, ховар дээш төөгүүчүлер, чечен кижилер-биле ажылдаар, дилеп тывар апаар. Баштай бодум эң үнелиг сүмелер, төөгү, чаңчыл-ёзулалдар билир кыргынарымын дамчыштыр тургускаш, олардан кандыг темага хамаарыштыр материалдар алырын доочулап бижип алдым. Ынчангаш 5 класстардан 11 дугаар классларга чедир өөреникчилер аразында болуктерин тургускаш, онаалга бергеш, канчаар ажылдаарынга өөредип, демги өгбелеривиске кожун алгаш, ажылдап эгелээн мен. Өөреникчилериң дузазы-биле дыка хөй үнелиг материалдар чыдынган болгаш оларның сонуургалы бедээн өөрүнүүт.

«Улус өөредилгезинин тергиини», «Куш-ажылдың хоочуну» аттарлыг тыва дыл башкызы (ам хүндүлүг дыштанылгада) аас чогаалының нептерелдикчизи, чыыкчызы Борбак-оол Дуктуг-оолович Сарыглар бистин даянып кол күүгүүс. Ол чеже-чеже чонуун эртинезин, төөгү, тоолчургу чугааларын, ёзулал-сүүтлелин, суртаалдарны биске дамчыдып бербеди дээр! Хүндүлүг башкы аныяк салгалга балалбас истин арттырган. Ёзулуг аас-кежик — чырык чер кырынга кандыг-ла-бир ажыктыг түүлду кылып каары.

Башкының биске чугаалап берген түүлдерин түүлге болуувуска арттырын албайн, «Сылдысчыгаш» солуунуң арынында чыл-ёзуладдар, ыдыктыг түүлдерни дыл-даа, чогаал-даа кичээлдерге ажыглаары албан. Чыгдынган материалдарны түннел азы класстан дашкаар номчулга кичээлдериниң хевирлери-даа кылдыр ажыглаа болур. Оны класска Степан Сарыг-ооллуң «Аңгыр-ооллуң тоожузун» доосканы, «Үш үне: черим, чонум, дылым» деп аас журналын Артык Хем-Оттук-оовна Ховаалыгның шүлүүн кол оорга кылган эрттирдиниз. Ол кичээлге аалга келген кижини хүлээп алырының ёзулалы кылып тура, кыдат сарыг шайның төөгүзүн чугаалап берген. Шай — тывалардың ыдыктыг чеми. Шай орнуга тоолап бүрүзүм, шенне дазылын, бүрүзүм, хадын чүлдүзүн, черлик шайны, дыт чөвүрээзин, ыт-кадын ажыглап чораанын, хаймыдыргаш шайларының ыыларын, шай хаймыдырары — мергежил деп чүвени база шай кадык тудары-биле бир демей сөз бооп чораан деп түүлду хоочуннарның сактышкыннарын ажыглап билиндиргеи.

Чүгле чогаал кичээлдериге эвес, дыл-даа эртеминге шинчилел ажылдары хөй ажыглаттынар. Чижээлээрге, «Лексика» деп темага эдилеллер, арханимнер болур сөстер эндеге тыптып, өөреникчилериң сөс курлавыры хөлчок байыыр. Ол башкының материалды кайы хирени чыып алганындан база улут хамаарылгалыг.

Кичээлдерге чурт-шинчилел ажылдарын ажыглап турган, өөреникчилериниң ук кичээлге сонуургалы бедиринде, амыдыралчы дуржулганы чыырынга, төөгүнү үе-биле деңнеп, сайгарып билириге ажыктыг болур-дур деп үүгүдү түннелим. Чыгдынган материалдар музей болгаш тыва дыл кабинединиң дериринге улут дуза болур.

Зинаида ХОВАЛЫГ.

Сүт-Хөл районда тыва дыл, чогаал башкыларының методиктиг-методиктиг ужуртукчузу.

Гонорарын Тыва соңбанкының № 363305 дугаарлыг агар санче шилчидерин дилеп, **(Авт.)**

АРГА-ДУРЖУЛГА СОЛУШКАН

Улут-Хем районнуң Шагаан-Арыг № 1 школазының баазазынга школа библиотекарларының семинары болган. Ону районнуң улус өөредилге киллизинин өөредилге номнарының талазы-биле харылап турар методизи Р. Т. Онларның удуртулгазы-биле организастап эрттирген. Оон хүн айтыры: «Школа библиотекарларының ажылынга методиктиг сүмелер болгаш дуржулга солчулгазы». Ынчангаш аваа школаларда чүгүде бир негелде болур. ном камналгазынга хамаарыштыр, ону шын номчуп өөреникчилерге уругларны чаңчыктыгар сорулга-биле башкылардың база библиотека ажылдакчыларының азы харылзаалыг ажылының дугайында дуржулга солчулгазы болган. Аваа семинарның киржикчилери тустуста бодунуң ажылының дуржулгазынан солун сагалларны киирип, ажыт чугаага идепкейлиг киришкен.

Шагаан-Арыгның дугаары бир ортумак школазында хөй чыл библиотекарылап ажылдаан Н. Г. Местоева амгы үениң негелдезинге дүүштүр дериттинген библиотеказынга аалыларны күзедип-биле хүлээп ап, ажылы-биле таныштырган. Арыг-Үзүү ортумак школазында 25 чыл ажылдаан З. К. Сержикей уругларбиле солун ажылдарны чорудуп турар. Оон эрттирген кежээлери, беседалары, конференциялары өөреникчилерге солун, ажыктыг бооп турар. Ынчангаш ол талазы-биле дуржулгазын коллегаларынга чугаалап берип, ажылы-биле таныштырган. Чижээ, эге класс өөреникчилериниге «Ном — кижиниң өнүү» деп темага эрттирген утренникке уругларны сонуургал-биле идепкейлиг киришкеннер. Номчулга залының каасталгаларынче кичээнгей салырын сүмелеп, улегер домактар, тывызыктар, эки болгаш кам чок багай эдилээн номнарның делгелгезин кылырын, ном номчуурунга хандыгышкылды оттуур сорулга-биле, улустуң аас чогаалынга хамаарышкан чогаалдарның хевирлерин ажыглаарынга дугайын чугаалаан. Номнарның хынаалдаан айга бир үзүүл темалыг эрттирер кылыр уругларны чаңчыктырган. Оон чиртек темалары: «Номнар хоюлаан, ыглаарын туулар», «Номнар каттыжып тураан хевирлиг. Номнар хынаалдазын ой-шаанда чорударынга башкылар, профком, школаның активи улуг дузаны көргүзүп турар.

Торгалыг школазының библиотекары Н. Х. Даңзы-Белек байлак арга-дуржулгазын чаа ажылдап чорудуларга ажыктыг кылыр чугаалап берген. 7-8 класстарның аразында оон эрттирген «Сагынгыр, тывынгырлар командазы» деп маргылдаа-чарыш солун болган. Аваа хөй национал улустарның ырларын, аас чогаалындан үзүндүлерни киргген. Уругларның чугаазын сайзырадыр база словарын байыдар сорулга-биле. Ак-Тал школазының библиотекары Ф. Д. Нас-Сюрюн эвээш эвес ажылдарны чорудуп турар. Тыва чогаалчыларның чогаалларын өөренип турган, ында кирип турар диалектизмнерни, мал-маганны, ая-менни билип ап, аттарын делгелеп тайылбырлап, ол сөстерни өөреникчилерниң бижимел чугаазынга шын ажыглаарынче киргэигейн салып турар. Кижилерниң төрел айы-биле аттарын, чижээ, таайы, чүйү, чостем, деп хөмүрелдер дээрзин уруглар билип ап турарлар.

Салым-чаяаныг чурукчу Надя Рушеваның төрүттүген хүнүн Чааты ортумак школазының өөреникчилери байыдал хөгжүм кылдыр эрттиргеннер. Аваа база өөреникчилериниң чуруктарының делгелгезин кылган.

Школаның шеверлери боттарының каастап даараан кандаазының Надяның аразынга белек кылдыр чорутган. Уруглар Надяның аразы-биле чагаалажып турарлар.

Семинардан кандыг түннел үүдүртүнгеним? Мындыг янзылыг семинарларны, «төгерик столдарны» организастап, башкылар чөвүлел хуралдарынга школа библиотекаларының секциязын ажыдып, арга-дуржулга солчулгазын чорудуп турары күзелчиг.

Зоя МОНГУШ.

Башкылар билим белдер институтунуң методизи.

ХОМУДАНЧЫГ-ДЫР

Силерниң солуунче бо чагааны бижириңче бодумнуң сагыш-сеткилим, хомудалым албадапты.

Кижи бүрүзү бодунуң номчуксаар, сонуургаар сорулгаларын, журналдарын чаңдып алыр болгай. Алыр шалыным эвээш-даа болза, кызып тургаш, 1992 чылда ынак солуннарым, журналдарымнан чамдыызын чаңдып алдым. Солун келирин кижи четтикпейн маңаар бооп чүве.

Чаңдып алган солуннарымны эгезинден эгелээш, тоолчузунге чедир номчуур чаңчылдыг мен. Соолгу үеде солун чеңирилгези кончуг багай апарды. «Шынлан» еске солуннарывыс чедир албастап, харын-даа чагыт-паанывыс еске солуннар безин кээп турар. «Тыванын аныяктарының» 2, «Центр Азии», «Молодежь Тувы», «Семья» солуннарның 11 номерин чедир албаан мен. Журналдар дугайын чүгаалаан-даа ажыы чок. «Здоровье» журнал почтыларның бурунгу-биле келбейн турар чүве бе, сураа-даа чок. Бо чылдың хамаанчок, эрткен чылын соолгу номерлерин чедир албаан мен. № 1 дугаар харылаа салбырындан айтырыг чеперинге огулуг харыы бербейн, хыйланып кагды. Журналдарны сапаска, ниити албаан солуннарымдан когаралым 18 рубль 40 көпеек болду. Албайн турган номерлеримни киоскилерден салып ап турдум. Оларны кадар болза, мээн когаразымын оон-даа хөй.

Ам бо чорук кажанга дээр мынчаар кээр чүве, хомудаңчыг-дыр.

Долаана КУУЛАР.

УРАН ЧҮҮЛДҮҢ СЫЛДЫЗЫ

Тыва Республиканың экономика болгаш культура сайзыралы-биле холбаштыр тыва эртем элээн базымны кылган. Бисте эртемнер докторлары, кандидаттары бар апарган. Аваа өөрүвейн, ам кижи чүге өөрүүр боор. Ылангыя Кызылда педагогика институдунга мени башкылап турган Шулуу Чыргал-олович Сат биле Александр Чайбарович Кунаа олар доктор аттыг. Эмчи эртемнериниң доктору тыва кижи база бар.

Ол ышкаш республиканың уран чүүлүнүң хөгжүлдезинге эвээш эвес үлүүн киирип чоруур тыва хөрээжен, уран чүүлдүң шинчилекчизи, эртемден Зоя Кыргысовна Кыргыс-биле алдан чылдар үеэзинде ажыл аайы-биле танышкан мен. Ынчан-на ол Тыванын эртем-шинчилел институдунга ажылдап эгелээн турган. Тыва улустуң тоолларын чыып бижип, тыва кожамыктар номун үндүрген. Эртемден соолгу номун тыва сүзүлал-өрээлдерге турасказткан. Оон кадында дыл тадазы-биле шинчилелдер кылыр экспедицияларга киржип. Тываның барык булун бүрүзүнге четкен.

1991 чылда литературага, уран чүүлге киирген улут улуг-хүүзү, ажылы дээш республиканың чамдык чогаалчыларынга, артистерингe, уран чүүл ажылдакчыларынга Тыванын күүнге шаңналын чывысканын бидир бис. Оларның аразында эртемден, тыва уран чүүлдүң шинчилекчизи Зоя Кыргысовна Кыргыстың ады база бар болганынга өөрүвес аргам чок. Зоя Кыргысындыг бедик шаңналга төлептиг кижи. Эртемден институтта ажылы-биле чергелештир Кызылда уран чүүл үчилищезинде тыва национал хөгжүм херекселлер клазында консультантылап база четтирип турар.

Эртемден ол-ла чылдар-да «Тыва» деп ансамбльди организастаан. Ам ол чүгле Тывада эвес, бүгү делегейде ат-сураглыг апарган. Бистин онзагай, чараш уран чүүлүвүстүң, ёзулалдарывыстың, чаңчылдарывыстың суртаалчызы «Тыва» ансамбль апарган. Ансамбльдың артист оолларын ам Кыдат, Моол, Америка даңш кайыже-даа чалап турар. Эки кылган ажыл — элеп читпес алдар дижир бис. Ол шын. Ынчангаш эртемленивиске четтиргенивисти илередир ужурлуг бис. Бо бүгү дээш тыва эртемден кижиге оон үежилери канчап чоргаарланмас бис.

Мынча хөй ажылга та канчап четтирип турар кижи, ажылгыр, бодуштуг, тура-соруктуг болганы ол-ла ийин. Оон ог-бүледи, бичии кызы Кира база бар болгай. Оларның ишик-хевин чүүр, уруун школаже удаар даңш, чүүү кылбас аарыл, ог-бүде ажылында тончу турар эвес.

— Зоя Кыргысовна, чоок-ку үеде кандыг ажылдар кылып тур силер? — деп оон-биле ужуражы бергеш айтырдым. Ол мынча дизи:

— Бо 1992 чылдың чаңынында бистин Тываавыска Азия дилте чурттап турар улустарының сыгыт, хөөмейин шинчилээринге турасказткан улуг симпозиум болур. Ону республикага эрттирер дугайында айтырыгны ЮНЕСКО мурнунга тургузуп турган эдип алдывыс. Мындыг улуг хемчеэлдиг чыышты эрттирери улуг харыысалганы негээр. Ангыаңгы чурттар-биле чугаалажыр, каш кижи кээрин тодарадыр даңш, ажыл-ла хөй. Ынчангаш аваа баш удур белеткелге хөй үе, күүп негеттинер. Амдыгы-ла симпозиумга 20 хире кижи келир деп билдинип турр. Ол-ла кижи бүрүзү биске 500 долларлар төлөөр. Оон алгаш көөрге, бистин ядыы культуравыс шоолуг чарыгдал ундурбес болур.

— Ол симпозиумга белеткел кандыг чорун турарыл?

— Бир-ле дугаарында, Сүт-Хөл районга баглаан байырлалын эрттирер бис. Бис бидир-ле болгай бис. Тывага кешкин амыдырадыг араттар баглаанын кандыг-ла-бир ужуражылга

Даарта—Делегейниң театр хүнү

1. ЧОГААДЫКЧЫ ДИЛЭЭШКИНДЕ

Театр дээрге амыдыралдың көрүнүү, кижилерниң уйан-эдерел, сагыш-сеткил культуразының мөөнөкчизи. Уран чүүлүн өзүлүг-ла ыдыктыг ордузудур. Артистин оюну, ырыхөгүм, танцы-сам, уран-узаныларга, дерилде — хөгжүм-шин театрының бо бүгү хөй талалыг шынарын мөөнеп турар хуулгаазын күш сес-ле болгай. Ынчангаш шин чогаалы театрның баганызы.

Түс черниң сайзырангай шин чогаалдары чокта театрның национал бот-онзагай шырай-арны эки-ле боларавас. Ындыг турбуже, национал репертуарның чедишпези тыва театрның аскап турар айтырыгларының бирээзи боор амдыгаа чедир артыышаан.

Шин чогаалының чыдып каан турарының чылдагааны оон бот-онзагай жанр тургузуунуң нарынындан ажыгы. аныяк тыва литературага чанчыккан азы чаа ажыллап ыллынган шин хөгжүмдерниң быжыглаттынмаанында база чалавас. Оон кырында тыва чогаалчыларның боттарының идепкей чок маажым чоруу база шыпыктап турар диже чазыг болбас. А сөөлгү чылдарда бүгү-ле чогаал ажыллакчыларының мурнунда тургустунуп келген чарын, берге идеологтуг өскерлиишкиннерни мелерээринге үе херек даарзы база биллингир. Ындыг-даа болза өзулуг чогаалдар кайы-даа үеде бүгү кижи төрелгеенинин сагыш-сеткил культуразының мөнге эртинелеринге даянып дээзин утпаза чүгүл. Тываның уран чүүлүнүн бүгү адырларында бар дээре дээн чогаалдар бо турушту бадыткап турар. Ындыг чогаалдар театрда база бар.

Тыва профессионал театр өзөөш санныг тыва шиилерге делегей классиказының болгаш амгы үениң чогаалдарының очулгаларына даянып турган, элээн шапкын хөгжүп турар. Театрның чеишкиннери кижи бодаарга, тыва чогаалчыларны хей-аът кирип, эки шиилерни чогаазырыңе кымчыдаан дег чыгап келги дег...

Сөөлгү үеде бижиттингей ийи-чамгыс көскүлен тыва шиилер база бар. Чижээ, Ч. Онгарның «Ханныг өстер» деп төөгүлүг драмазын сценага эки тургусканы дээш, театр уран чүүлүнүн талазы-биле Тыва Республиканың Күрүне шанналының лауреазы деп хүндүлүг атты болук театр ажылдакчыларына тывыскан болгай. Тыва шин чогаалы оон-биле чергелештир чогаал талазы-биле ындыг шаннаалды алыр үе база келип үжүрлүг. К. Кузажы, В. Серен-оол, Ч. Онгар, Е. Танова, А. Даржай оларның чамдыктары доктаамал чамдыктары ынна-хаа-даа болза драматургия жанрында ажылдап турары өөрүнүү. Ындыг-даа болза, тыва драматургияда иниги кедүрлүүшкүн амдыызында көзүлбейн турар.

Ынчангаш профессионал болгаш эгелеп чоруу шин бичикчилериниң чогаалыкчы хей-аъдын оттурар сорулга-биле Тываның театр ажылдакчыларының эвилели. Культура министерствозу, чогаалчылар эвилели В. Ш. Кенин-оол аттыг хөгжүм-шин театры 1991 чылда эки шин өзөөш драматургтар конкурсун чаалаан турган.

Бо хүннерге чедир жюри кежигүннеринге 12 шин дужаатынган. 9-у тыва, 3-у орус ыллартан. Конкурстуң негелдезин өскүгаар авторларның аттары чажыт апткан. Ынчангаш солун замчыштыг шин бубузунге кыска сайгарылганы кылыр орадаштывыс.

«Бак сагыш башче талаар» — бо болза бир арында бижиттинген 4 көргүзүүлүг шин-даа эвес, а интермедия деп болур. Чогаал кылдыныгларын сыйыйы-биле база утказының өөреницин-биле солун шенелде. Өзөөн оолдарның чүүмүнге дурум төөшкининиң дугайында теманы аъдып замчыштыр эвес, а хей шимчешкиннер кылдыр бижээн. Ынчангаш ук чогаал хаарыг-ла, пантомима жанрында ажылдаанын бо конкурсуна тамаалыг-ла ыраак.

«Самбуйайның чугаазы» — дөмей аттыг тоскуну шинжидер дээш авторлуг оралдажыышкынында тыва өзүнүң чаңчылдарын, ыалгыя кулаа өзулалларын чигине тыва дыл-биле элээн долу бижип көргүскен. Самбукайның овур-хевири кол черни эзлеп турар.

Ындыг-даа болза, драма жанры-биле этнографтыг таныылыглар дүүшпейн турар. Шин жанрының бөлүүн аргаларын авторлуг шинчаазын албааны илдеп. Кирижичилерниң чугаазы болгаш кылдыныгларының орнунда үе талазы-биле капсырлажып турар калбартыр бижээн тайылбырлар колдаан. Ремарка, кылдыныг чугаа арызынга кызыгаарлаттынмаан. Сюжеди шөйдүнчек, болуушкуннарда хөгжүлде чок болган.

«Ынакшыл... чуртталга... ынакшыл» — ийи көжегелиг, беш көргүзүүлүг драма. Болуушкуннар бүтүмөөн шайлалганы долгандыр болуп турар. Чаңчыл апарган ынакшыл темазы хептеп каан эргн өзү-биле, романтиктиг сурдаал хөөнү-биле бижиттинген. Чамдык овур-хевирлер, чижээ, вения овур-хевири, драмалыг эвес, а каттырынчыг апарган.

«Агын-биле салдаваазын» — көзөө школаның амгы үеде амыдыралын көргүскен үш көжегелиг, беш көргүзүүлүг шин. Интернационалчы найырал, кижизидилге, эге тургустунуушкун темаларын мынга аныяк башкыларының арызында харылзааларын дамчыштыр көргүскен.

Шинде болуушкуннарны хөгжүлдезин кылымал апарган. Аргажтын өг-түлезинин сюжеттиг шугумун чүгээр амыдыралды көргүскен. Экээн, Соня, Уян оларның овур-хевирлери бот-боттарындан элээн ылгалып турар. Соняның көдээнин амыдыралынга дораан-на чаңчыга бээри бүзүренчиг эвес.

Шүлүктээн, харыы чок айтырыглар, саар наклонение колдаан домактар, тыва, орус чугаа холуушкуну шиниин дылын бичии-даа каастаайын турар. Монологтада логиктиг харылзаа кошкан.

«Кажан биске ынакшыл чедип кээрге» (орус дыл кырында) — аныяк орус оол-биле тыва ургунун арызында харылзааларын көргүскен мелодрама. Үк шиниин автору амгы үениң чугула темазы — националлар арызында харылзааларны көдүрген. Ындыг-даа болза, автор бодунун эки күзелин чедип уранчыдып-өөренчидип шылаваан.

Ынакшаанларны көргүскен романтиктиг хөөн азы сүнезиннер-биле мистиктиг сценалар, ажык сүргеналга-нелерниң чевен орадажыышкыннары-биле чергележип турар. Маадырларның арызында харылзаалар эмин эрттир удурланышкак, кандай болганындан националлар арызының харылзааларын көргүскен тема шиниин утказын харын чидиглейдирип турар.

«Сержаштылар» (орус дыл кырында) — бо шиниин автору шериг амыдыралын эки билирин илдеп. Амгы үениң чугула темазы шериг амыдыралында четпестерни иштинден сойгалап көргүзерин орадаштыкан. Шериг чуртталганың драмазын, оон каржы-лошкун шынын каас-коя чокка, «седовщина» деп адаар бүжар ылгажылганын тыптып кээр механизмин автор бүзүренчиг болгаш дорту-биле бижип шылаан.

Шериг иниң мынаыг онзагай ажылларын автор бир мөзүлеш овур-хевирни замыштыр ажыткан. Чижээ, ожеш-даа болза аажы-чаны сынган Постниковтуң, чаштаа Бабченконуң, кошбаксыла Сидоровтуң овур-хевирлери бот-боттарындан ылгалдыг. Мынаыг бир мөзүлеш овур-хевирлерин тургузуп шылааны — авторлуң чеишкини.

(Уланчылыг).

Филология эртеминиң канидадзы, конкурс жюриниң даргазы.

Зоя САМДАН.

Тыва Республиканың ИХМ-ниң өртке удур болгаш айыыл-халаптан камгалал албаны

Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыныың кол адырларының бирээзи болза бараанныг мал ажылы болур. Республика девискээринин кол кезиниге, даглыг черлерге малды озарлаалың кадарарда, кожер-дүжерде эн-не таарымчалыг чуртталга орун-савазы киднс өг боор турар.

Ынчаарга өгнүң бүгү херекселдери өрт айыылынга дүргеп, белен таварыгы болур, кывыычал. Малчыннар чүгле кызыы эвес, а чайын-даа демир суугуларны, керосин лампаларын, өске-даа кыпсыр, чырыдар херекселдерни ажыглаа турары билдингир. Малчыннар чаш ажыт-өлүн ажылының аайы-биле хайгаарал чокка каапкан таварылгалар база турар. Ынчангаш өглерни ажыглап турар үеде өрт болдурбазының айтырыы кезээде онза чугула болуп келген.

Чамдык чижектерни киирерге мынаыг. Республиканың девискээринге сөөлгү чедиг чылдың дургузунда хойжулар өглеринге 101 өрт болган. Ол өрттерниң чедиргеи когаралы 185 мүң ажыг рубль деп санаттынган. Суугуларны ажыглаарда өрт болдурбазының дүрүмнерин хажыткаанындан бүгү өрттерниң 28,7 хуузу болган. Бичии уруглардың от-биле ойнаанының түнелиинде өглерге өрттерниң 23,8 хуузу болган. Суугу, печка тургузарда өрт болдурбазының негелделерин хажыткаанындан өрттерниң 22,8 хуузу болган. От, чырыткы херекселдерни хайгаарал чок арттырганындан өрттерниң 11,9 хуузу болган. Хойжулар өглеринге болган өрттер өлүм-чидиниге база чедирин тургулаан. Чедиг чыл дургузунда өглерге өрттер үезинде 14 кижи, оон иштинде 9 бичии уруглар амытынындан чарылган.

Ынчангаш өглерни ажыглап турар үеде өрт болдурбазының дүрүмнерин шыңгыы сагыыры, озал-ондактыг таварылгаларны болдурбас дээш ан оваарымчалыг болуру чугула.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң өртке удур болгаш айыыл-халаптан камгалал албаны ынчангаш малчыннар оон ажыглап турар үеде өрт болдурбазының, оон болу бергеин таварылгаларда дарый хемчег алырының дүрүмнериниң төлевилелин ажылдап кылган болгаш оны күштүг болдуруп бадылаарының мурнунда малчыннарга, өртке удур албаның ажылдакчыларына оны чедирин, савал-онаалың алыры-биле «Шын» солунга парлап турары бо. Оон-биле чергелештир малчыннар электри тургузуглары база ажыглап турар. Ол ышкаш малчыннар өөнге газ херекселдерни чоп ажыглап болбас боор. Оны ажыглаарынга шантыктап келген түүл болза, өглерге газ херекселдерни ажыглаарының норма-чижектериниң, дүрүмнериниң ажылдап кылдынмаанды боор келген. Бо дүрүмнерни чедип ажылдап кылгаш, бадылаары, малчыннар өөнге газ херекселдерни киирериге салдар чедирери чадавас.

МАЛЧЫННАР ӨГЛЕРИНГЕ ӨРТ АЙЫЫЛЫН БОЛДУРБАЗЫНЫҢ ДҮРҮМНЕРИ

ӨГ ДЕВИСКЭЭРИН АЖААП КАРАКТААРЫ БОЛГАШ ОНУ АЖЫГЛААРЫНЫҢ ДҮРҮМНЕРИ

1. Өг чоогунуң девискээрин доктаамал арыг тургузар болгаш өй-шаанда боктан база өрттени бээр чүүлдерден арыглаан турар ужурлуг.

2. Дүрген кывыычал болгаш өрттенир суук чүүлдерни өгден 10 метрден чоок эвес тускай черге түр шыгжаарын төпшээрээр.

3. Суугудан арыглаан хүлдү өгден 20 метрден ырак, ханызы 1,2 метрден эвээш эвес онгарга төгер.

4. Өг өрттени берген таварылгада ону өжүреринге болгаш чанында турар тудугларны (кажааларны, снгеи серилерин, чуртталга бажыңнарын) камгалаары-биле үш кубометрден эвээш эвес ишкирлиг суг савазын тургузары эргежок чугула. Малчын турлагдан ырак эвесте чайгаар аккан арык суглар, хем, суг көөлбектери өрт өжүреринге немелде черлер боор болур.

5. Өрттү эге чадазында өжүреринге ажыглаар баштайгы херекселдер (чаштырар өрт өжүрүкчүлери, даг-дүгү чадыглар болгаш өске-даа чүүлдер) өг бүрүзүнге эргежок чугула.

6. Өг бүрүзүнүң чанынга элезиниг хааржак тургузар херек.

7. Өг девискээринин чоогунга хоруглуг чүүлдер:

а) дүрген кывар болгаш өрттенир суук чүүлдерлиг доскаарларны, керосин, солярка болгаш өске-даа өртке айыылдыг бүдүмелдерлиг саваларны ажык черге тургузары;

б) одаг кыпсыры болгаш өшпээн кезектерни, хүлду өг чанынга октаары, төгери;

8. Арга-арыг иштинде азы оон чоогунда турар өглерге хамаарыштыр, арга өртүн өгже халдатпазының хемчеглерин ап чоруткан турары эргежок чугула (малчын турлагларның девискээрин долгандыр 4 метрден эвээш эвес калбак черни чардырары, чайгы үеде кургаг будуктарны, сигенни, өске-даа кывар чүүлдерни арыглаары).

ӨГНҮҢ ИНЖЕНЕР ДЕРИЛГЕЛЕРИНГЕ ХАМААРЫШТЫР ӨРТ АЙЫЫЛЫНГА УДУР ДҮРҮМНЕРНИҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

1. Одалга кезээ.

Өгге тургускан суугуга хамаарыштыр, оон изиир кезектериниң өгнүң кыва бээр кезектери-биле чоокшулажып, дегжип турар черлеринче кичээнгей салыр:

— шаладан суугунуң дөжээнге чедир бедигээштин хемчээли — 15 см;

— хоолайның дүндүк таварты эрткен чери-биле аразында ыраа — 10 см;

— демир суугуга туйбу бедигээшти ыяап-ла кылыры болгаш суугу, печка бүрүзүнүң одаар аксының баарынга чуга демир чадыг турары албан. Туйбу печканы чугайлаан турар ужурлуг.

Демир суугу өгнүң ыяштан кылган кезектериндеи болгаш өске-даа кыва бээр чүүлдерден 1 метр ырак турар ужурлуг.

Үстүнде айыттынган чүүлдер сагыттынмаан таварылгада суугуну ажыглаарын, ол айыыл тургузуп болур чүүлдерни этпээн шаанда хоруур.

2. Печканы (суугуну) одаан соонда доктаамал карактап хайгаараар херек.

3. Суугуну ажыглап турар үеде хоруглуг чүүлдер:

— токпак ыяшты одаар аас чанынга чыыры;

— суугунуң иштики хемчээлинден узун ыяшты одаары;

— суугунуң аксын ажык тургузары;

— от кыпсырда бензин, керосин болгаш өске-даа кывар суук чүүлдерни ажыглаары;

— суугуга от кыпсырын болгаш отту хайгаараарын бичии урургларга дагзыры;

— суугу чанынга идик-хеп кургадыры.

4. Дүндүк шывыының (өрегенин) хоолай чоогу кезээн даг-дүгү шывыг-биле азы ама демир-биле солуур болгаш ол ыяк быжыглаттынган турар ужурлуг.

5. Газтыг херекселдер.

Газ кыпсыр херекселдерни өгге ажыглап турар үеде хоруглуг чүүлдер:

— газ үнүп, чытталып турар таварылгада серенги шагары болгаш сайгылгаан чырыдары;

— кыпсып каан газтыг херекселдерни хайгаарал чок каары;

— кыпсып каан газтыг херекселдер кырынга идик-хеп кургадыры;

6. Керосинниг херекселдер.

Керосин кыпсыр херекселдерни ажыглап турар үеде сагыыры эргежок чугула дүрүмнер:

— керосинни аксы хааглыг демир азы өске-даа бузулбас савага кудуп шыгжаар;

— ол өгден 10 метрден эвээш эвес ыракта турар тускай черлиг болур ужурлуг.

Керосинниг херекселдерни ажыглап турда хоруглуг чүүлдер:

— керосин лампазынга азы керогаз херекселдеринге бензин кудуп кыпсыры;

— керосинниг херекселдерге от хып турар үеде азы ажык от хып турар черлер чанынга керосин кудары;

— хып турар херекселдерни ынай-бээр шимчедири;

— керосинниг херекселдерни дүрген кывар чүүлдер чанынга тургузары;

— керосинниг херекселдерни турум эвес чүүлдер кырынга тургузары;

— керосин лампазын болгаш өске-даа керосинниг херекселдериниң савазын дөрттүн үш кезиинден ажыр долдурары;

— керосин лампаларының шилинге саазын халыптар кедирери;

— кыпсып каан херекселдерни хайгаарал чок арттырары.

7. Өгнү болгаш малчын турлагларны электрижидерде электрилиг тургузугларны тургузарының дүрүмнерин билир тускай эртемнинг электрик кылыр. Электри шугуму киирерде, камгалалдыг удазыннарны ажыглаар. Электри тургузугларынга өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмнери сагыттынган турар ужурлуг.

ӨРТ БОЛУ БЕРГЕН ТАВАРЫЛГАДА ЧҮНҮ КАНЧААРЫЛ?

Өрт болган дугайында эн чоокку өрт кезээнче доп-дораан дыннадыр (телефон, рация дамчыштыр азы бир кижини шалыпкын чорудар), өрт кайда болу бергенин тодаргай айтыр, өгде кижилер барчогун база дыннадыр.

Өртке удур дузаның келириниге чедир өрт болган черден кижилерни чайладырының хемчеглерин алыр болгаш херек апарган таварылгада эмчиниң баштайгы дузазын чедирер.

Бар чепсек-херекселдериниң дузазы-биле (өрт өжүрүкчүлери, суглуг хумуннар болгаш өске-даа чүүлдер) өрттү өжүрериниң хемчеглерин алыр.

Өрт өжүрерине, ылангыя оон эге чадазында, улуг дузаны малчыннардан тургустунган эки-тураачы өрт дружиназы чедирер. Өрт болу берген таварылгада өртке удур дружинаның кежигүннери боттарының аразында кылыр ажылдарын хуваажып алган турар ужурлуг (өрт камгалалын келдиртири, кижилерни өрттен чайладыры, өрт өжүрүкчүлери-биле ажылдар болгаш өске-даа).

Дружина кежигүннери өрт болган таварылгада чүнү канчаарынга өөренген, билир болгаш чедип келген өрт камгалалының ажылдакчыларынга дузалаар аргалыг болур.

Өгге өрт болган таварылга бүрүзүнге совхозтун, колхозтун, албан черлериниң удуртукчулары өрттүң эгелээринге болгаш өөскүүрүнге салдарлыг болган чылдагааннарны, байдалдарны тодарадыр болгаш ындыг таварылгаларның болу бербезинин талазы-биле эргежок чугула баш удур хемчеглерни ап чорудар хүлээлгелиг.

ӨРТ ӨЖҮРЕРИНИҢ АРГАЛАРЫ

Өрт чаа хып эгелеп турда ону өжүрериниң элээн каш аргалары:

— чалбышталып кыва берген керосин лампазын, керогазты даг-дүгү шывыг-биле, кидис эскиндизи-биле, чоорган азы кылын пөс, хеп аймаа-биле дуй шывар;

— шала азы чер кырынче төктү берген кывар суук чүүлдү элезин азы довурак-биле хөме төгер.

— өг иштиниң кыва берген эт-херекселдериниң кезектерин суг чажып өжүрери чугула;

— дүрген кывар чүүлдерни болгаш кывар суук чүүлдерни база өске-даа өртке айыылдыг материалдарны олар кыва берген таварылгада көвүктелир өрт өжүрүкчүлери-биле (ОХП-10) өжүрери эргежок чугула.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ИХМ-НИҢ ӨРТКЕ УДУР БОЛГАШ АЙЫЫЛ-ХАЛАПТАН КАМГАЛАЛ АЛБАНЫНЫҢ ӨРТКЕ УДУР ШЕНЕЛДЕ ЛАБОРАТОРИЯЗЫ.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

ТУРАНЧЫЛАР ТИИЛЭЭН

Туран хоорайга республиканың шыырак дээн аныяк картингистериниң маргылдаазы болуп эрткен. Апаа 22 картингистер «Пионер» болгаш «Союз» классларының машиналарынга чидиг спортку демиселге киришкен. Маргылдааны «Пионер» клазының төлээлери эгелеп, Анаа бирги болгаш ийиги черни туранчылар Игорь Сухорослов болгаш Денис Кожевников, а үшкү черни Кызылдың төлээзи Сергей Березин чаалап алган. «Союз» А клазынга бирги черни Кызылдан Юрий Бондарев, ийиги болгаш үшкү черлерни туранчылар Александр Серяков биле Виталий Белослудцев алганнар. Эн күштүг «Союз» Б клазынга бирги черни Туранган Слава Петров, ийигизин Шагаан-Арыгдан Сергей Головкин, үшкүзүн Кызылдан Сергей Костенков чаалап алганнар. Команда талазы-биле бирги черни Туранның, ийигизин Шагаан-Арыгның, үшкүзүн Кызылдың аныяк техникчеп станциязының картингистери эзлээн, дипломнар-биле шаннаткан. Хүүнүнге эки түнел маргусканнарге хуваалыг бижиктерни болгаш өртектит белектерни тывыскан. Эн биче назылыг Сергей Березинге «Типлеллеже чүткүлүү дээш» тускай өртектит белекти болгаш хүндүлеп бижикти тывыскан.

Маргылдааны организаттааны эки болган. Час келген, хар эрип турза-даа, картодромну белеткээни эки болганындан кандыг-даа ооал-ондак болбаан. Туранның картодромун В. А. Цыбин эртен чылын хоорайның оруқ-септелге участогунуң болгаш хоорай Советинин төлевилеп-биле болу чүүрүп турган. Кызыл — Абакан трассазының чоогунда, дат-ла-ла таарымчалыг черге кылган. Оон узуну 500 метр база белеткел шөлү 100 метр кылдыр кылып тургускан. В. А. Цыбин Туранның пионерлер бажыңынга картингистер бөлүмүн 1985 чылда эгелээн. Ынчан чүгле чаңгыс картинг турган болза ам шупту 13 чедип турар. В. А. Цыбин Кызылда күрүнеге башкы институтун доскан аныяк башкы. Бо бүгү чүүлдер аныяк башкының ажылынга кызымаан көргүзүп турар. Туранның картодромунга моон соңгаарга маргылдаалар болур.

Комбүй УЙНУК-ООЛ.
Туранчыл пионер бажыңының методизи.

КИНО

МАРТ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Океан» (2 сериалыг) 9.30, 12.20, 15.10, 18.00. **ВИДЕОЗАЛ:** «Разгильдяй» 9.50, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Приключения волшебного глобуса» 11.00, «Приговоренные к убийству» 12.50, 14.40, 16.30, 18.20 шактарда.

Индекс 667000 Кызыл-хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва соңбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи Министрлер Чөвүлели, «Шын» солунуң редакция коллективи.

Коя редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның коллегиязы: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээн алыр чер — 3-34-26; кол редакторуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, инитилел-политиктиг болгаш социал айтыыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилтези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-41-23; — 3-34-57; оңуулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-36-82; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединин типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29295 экз. Чагыг № 59.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 60 (14784) 1992 чылдың март 27, пятница

Солунга ат салганы 22. 15 мин. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

БӨГҮН КЫЗЫЛГА

Бөгүн республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок он бешки сессиязы ажыттынар.

Аңаа Тыва Республиканың баштайгы Президентизиниң албан-хүлээлгезин күүседип эгелээриниң байырлыг ёзулалы болур.

ДЕҢ ЭРГЕЛИГ КЕРЭЭГЕ ҮНДЕЗИЛЕЭШ...

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга-зының федералдыг органнарының болгаш ооң составында республикаларның эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелиг төлөөлекчилериниң дугуруушканы база ат салганы Федерация кереэзи-биле кичээнгейлиг танышкаш, Россияның улустарының төөгүден чаагыс аай күрүне бооп келгенин камгалап арттырарынче угланган чугула документ деп түпнелге келдивис. Федералдыг органнарның болгаш республикаларның эрге-чагырга органнарының аразында эргелел-башкарылга түүлдерин болгаш бүрүн эргелерин ангылааны республикаларның, ооң иштинде Тыванын бот-догуннаашкынын быжыглаарына идик болур.

Федералдыг болгаш республикалар органнарының кады чорудар түүлдерин, боттарының девискээринге күрүне эрге-чагырга-зының доду эргелерин, ооң иштинде хоойлуларны болгаш өске-даа эрге-хоойлу актыларын республикаларның хүлээп алыр эргелерин калбартканы эки-дир.

Ооң-биле чергелештир кереэде айытканы чамдык түүлдер-биле чөпшээрежирги берге. Кириллде кезекте улустарның бот-тодараттынар эргезин түүлде Россияның федеративтиг күрүнезиниң составынга боттандырып болур дээн республикаларның улустарының күрүне тургузуун боттары тодарадып шиитпирлээр эргезин кызаг-дааны болур. Кандыг-даа чөн тускай күрүнелиг болур эргелиг турар ужурлуг. Ол эргезин (федерацияның составынган үнериниге өскүр) херек кырынга боттандырары аныктыг бе дээрги өске айтырыг.

I түүлде девискээр айтырыың шиитпирлээрин түүлде федералдыг органнарның эргезиниге бергеин шаг-төөгүдүн чурттап келген девискээриниң садым-чолун шиитпирлээрин-ге үндезин чөнү шуут кириштирбес дээн ол деп билдивис.

Ол-ла түүлүн ушку кезээнде «... республикаларга Россия Федерациязының федералдыг органнарынга төлөөлелгеин магадылаар» дээн. Мону боттандырарының аргазын айытса чугула. Эргечагырганың структураларынга чурттакчы чонунуң санын барымдаалавайн, республикалар деңге төлөөлеткен турза эки.

III түүлдүң дөртү кезээнде «Россия Федерациязының составында республиканың девискээринге Россия Федерациязының федералдыг эрге-чагырга органнары онза байдалды ооң төөгүзежиишкини чокка кирерин түүлде күүлүлээшкинин болгаш массалыг корум-чурум үрээшкинин баш удур болдурбас сорулга-биле кылыр» дээн. Мону федералдыг органнар онза байдалды республикалар аразынга шыңгыы чөрүлдээлер тургустунун келгенде чарлаар эргелиг деп билир бе? Чаңгыс республиканың девискээринге... күүлүлээшкинин болгаш массалыг корум-чурум үрээшкинин баш удур болдурбас дээш: онза байдалды чарлаар эргени федералдыг органнарга бербес болза эки.

Бо чылдың февральда федералдыг болгаш республикаларның эрге-чагырга органнарының аразынга эргелел-башкарылга түүлдерин болгаш эргелерин ацгылаарының дугайында Дугуржулганың төлевилелин Тыванын Дээди Соведи биске таарышпас деп санаан болгай. Ооң ужурунда Федерация кереэзинге киирери-биле саналдарны хүлээп алган. Ынчалза-даа оларның дыка хөйү, ооң иштинде республиканың бот-тодараттынарының дугайында санал сайгарып турарывыс дургурушкан болгаш ат салган Кереэде кирбейн барган.

Федерация кереэзи ийи таланың эрге-ажыктарын деңге камгалаан турары күзенчиг. Түүлде ындыг таварылгада Россияның болгаш Тыванын аразында үр үеде туруп келген найырал улам быжыгып болур.

Калин-оол КҮЖҮГЕТ, Геннадий ИРГИТ, Сыкырбан МОНГУШ, Баир САНЧИ, Соңгукчу МОНГУШ.

Бот-догуннаан Тыванын улусчу намының политчеүлелиниң кежигүннери.

КҮРҮНЕ ШАҢНАЛДАРЫН ТЫВЫСКАН

Тыва Республиканың Президентизи, РФ-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутаты Ш. Д. Ооржак 1991 чылда Тыва Республиканың Күрүне шаннал-ының лауреаттарынга шанналдарны тывыскан.

— Бөгүн Тыва Республиканың амыдыралында онзагай уттундурбас хүннериниң бирээзи-дир — деп, Шериг-оол Дизижикович шанналдар тыпсырының мурнунда бодунуң чугаазынга демдеглээн.

— Тыва Республиканың чазаанын даалгазын ёзугаар силерлерге Күрүне шанналдарын тыпсыр аас-кежиктиг болдум. Силер билир болгай силер, амгы үениң чаартылгалары чүгле кижиден, кижилер-биле ажылдап, оларның аразынче кирип, амыдыралды билип, көрүп чоруур кижилерден эгелээр. Амгы үениң чалыы-даа, кырган-даа кижилери боттарының национал чоргааралын утпас ужурлуг. Ооң чамдык дириг херечилери бистерге ам бар. Чижээлээрге, Тыва Республиканың Хүнүн доктаадын тургузуп алдывыс, Тыва дыл дугайында хоойлуну хүлээп алдывыс. Тыва чонунуң улусчу байырлалы — Шагааны ам доктаамал байырлап турар апардывыс. Шажын-чүдүлге талазы-биле бисте ам орук ажык. Ооң-даа өске чүүлдерни демдеглеп болур. Чаартылгалар-биле холбаштыр бисте янзы-бүрү шимчээшкиннер, партиялар база тургустунуп турар. Бо бүгү чүүлдер чоннуң, ылаңгыя аныяктарны чаагай чаңчылдарга, чонунга болгаш черинге бердинген чорукка кижизидер дээрзи чугаажок. Ынчангаш бистин артистеривиске, чогаалчыларывыска, шүлүкчүлеривиске болгаш өске-даа чогаадыкчы кижилеривиске моон соңгаар-даа улуг деткимчени көргүзер апаар бис — деп, Президент чугаазынга айытган.

Тываның комсомол шанналының лауреады А. А. Даржайга чечен чогаал талазы-биле ең эки ажылдары дээш 5 мың акшаны болгаш дипломну Президент тывыскан.

— Мурнуку үеларде болза, шаннал ап турган, четтиргенин илередип, бир янзы чугаалаар турган. Ам мен Тыва чонумга, республиканың чазаанга болгаш Президентиге четтирдим деп чугаалаар эргелиг мен. Тыва чонуң культуразы, уран чүүлү дээш улам соруктуг ажылдаар мен — деп, А. А. Даржай шанналды ап тура, чугаазынга илергейлээн.

Моон мурнунда күрүнениң кандыг-даа шанналдарын чүгле улуг назылыг хоочуннар ап турган болза, ам үе эки талазынче эглип, аныяктарны деткип турар апарганынга оорувес аргам чок. Баштайгы Президентивистиң холундан Күрүне шаннал-ын алыры менээ, аныяк кижиге, улуг сөрүшкү-дүр — деп, театр уран чүүлүнүң талазы-биле Тываның Күрүне шанналының лауреады Орлан Дамба-Хуурак шанналды ап тура, чугаалаан.

Журналист Кара-оол Чоодуга, чурукчу Иван Салчакка, дирижер Владимир Токага, архитекторлар Эрес-оол Байынзыга, Мөнгүн-оол Хертекке (мөнөөн соонда), Михаил Куулларга, чогаалчы Олег Сувакпитке, хоочун артист Борис Балы-Сагаанга болгаш тыва театрның дыка хөй төлөөлерине шанналдарны Президент тывыскаш, оларга чениишкиннерни күзээн.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧЕРЖЕ ЭЭП КЕЛГЕН

МОСКВА, март 25. (РосИТА-СЧТА). Ол хүн Москваныы-биле 11 шак 51 минутада, «Мир» комплекске планнаттынган шинчилелдерни доосканының соонда, Александр Волков, Сергей Крикалев болгаш Клаус-Дитрих Фладе олар Черде ээп келген. Ол дугайын ужудуушкүн башкарар төптсн дыннатган.

«Союз ТМ-13» корабль-дин дужүп бадар аппараты Казахстанның девискээринге Аркалык хоорайдан соңгу-чөөн талага 65 километр черге кээп хонупкан. Черде ээп келген космонавтылар-ның кадыкшыл байдалы эки.

Александр Волковтуң космоска ужудуушкуну 175, а Сергей Крикалевтүү — 310 хонух болган.

«Мир» станцияга онгу кол экспедициянның ажылдап турган үезинде амгы космонавтиканың кол угланыышкыннарының талазы-биле: геофизика, космоска материалдар бүдүрери, биотехнология, астрофизика, медицина болгаш биология талазы-биле ажылдарны уламчылаан.

Немец космонавт Клаус-Дитрих Фладе киржилгелиг каттышкан экипажтың «Мир» станцыда ажылдап турар үезинде ГФР-ниң специалистериниң белеткээн медицина база технология талазы-биле шенелделериниң программазы долузу-биле күүсеттинген. Оларны кымерция дугуржулгазының шугуму-биле боттандырып чоруткан.

Орбитада «Мир» комплексте Александр Викторенко-биле Александр Калери ажылдап арткан.

КЫШТАГЛААШКЫН: *байдал кандыгыл?*

ЧУРУКТА: Каа-Хем районда «Кызыл тук» совхозтуң Бүрен-Аксында сүт-бараан фермазының ажылчыннары Алевтина Лапчаа, Галина Самбый олар малга чудап кылыр цехте ажылдап турарлар. Кажаларда саар инектерни чемгерери бо ажылчыннардан кол хамааржыр.

Оларның белеткээн чемин чаш бызааларга база бээр. Чүс ажыг бызааның азыралы база эки.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

РОССИЯ ПАРЛАМЕНТИЗИНДЕ

МОСКВА. (РосИТА — СЧТА). «Чоннуң чамдык бөлүктеринге 1992 чылдың апрельде хары угда тыпсыр төлевирлер болгаш 1992 чылда оларның социал камгалалының дугайында» Чарлыктың төлевилелин Россия Федерациязының Президентизин Борис Ельцин чурттуң парламентизинге чугаалажып көөр кылдыр киргген.

Россияның Дээди Совединиң палаталарының каттышкан хуралынга Россия Федерациязының Президентизинин дамчыдып бергеин ол Чарлыктың төлевилелин сайгарып көргеш, парламентарийлер ук төлевилелбиле чөпшээрешкен.

Пенсия фондузунуң талазы-биле республика бюджединиң өрезин доп-дораан бүрүн төлеп дуглаарын Чарлыкты хүлээп алганы-биле холбаштыр Россияның чазаанга парламент дааскан доктаалды хүлээп алган. Парламент комиссиязының даргазы Михаил Захаровтуң депутаттарга дыннатканын ёзугаар алырга, пенсия фондузунга республика бюджелиниң бээр өрезиниң түүү 46 миллиард рубль болуп турар.

Борис Ельциниң Чарлыын ёзугаар 1992 чылдың апрельде бүгү пенсионерлерниң кижи бүрүзүнге хары угда 300 рубль хемчээлдиг төлевирлерни бээрин Дээди Совет Россия чазаанга дааскан. 1,6 хардан 6 хар чедир назылыг бичии уругларның кижи бүрүзү апрельде 150 рубльди алыр. Ооң өру назылыг болгаш пособие, пенсия албайн турар күрүнениң долу хандырылгазында эвес уругларга 75 рубльди апрельде бээрин көрдүнген. Ол ышкаш хары угда төлевирлерни студентилерге болгаш сургуулларга апрельде база бээр.

Тараажы, часкы хүн келди

БОДУНУУН БОДУ КЫЛГАНЫ ДЭЭРЕ

Частың баштайгы айы төнер чоокшулай берзе-даа, соок болгаш когурумнуг хүннер харның чангыс аай эрээш, черже эки синип кирерингe шаптык болган. Ооң хараазы-биле ховушөлдериниң хары барык хевээр. Ындыг болганда, чоокку хүннерде чылыг болбас болза, часкы ховуажылдарының эгелээриниң үези чайгаар-ла бир азы ийи неделя хире узай бээр. Чогум-на амгы хүннер тараажы кижиге кончуг үнелиг, чүге дээрге кышкы үеде кылып четтикпээн чамдык ажылдарын чедир кылып, техника септелгези, үрезин арыглаашкыны дээн чижектиг ажылдарын улам шуудалып ап болурунуң аргазы тургустунуп келир-дир. Ону көдээ ишчилер эки билип, часкы ховуажылдарынга херек техника септелгези, үрезин арыглаашкыны дээн чижектиг ажылдарын улам шуудалып ап болурунуң аргазы тургустунуп келир-дир. Ону көдээ ишчилер эки билип, часкы ховуажылдарынга херек техниканың чеде-четпес кезектерин четчелеп ап турар. Барык-ла ындыг уткалыг болаалы. Кызыл районнуң «Тишлелге» совхозунуң хоочун механизаторларының бирээзи К. Х. Люндуп, мээн-биле чугаалажып тура, илеретти.

Ол совхозка чеде бергенивис хүнде мээн чоруум улуг-ла аайлашпайн барган. Совхоз директору К. И. Куулар-даа, кол агроном-даа чок болган. Ажыл-хөрээниң аайы-биле ынай-бээр чоруп-ман, таварышпайн барган бис. Ажыл-агыйның МТМ-зинге чеде бергеш, ооң эргелекчиниге база-ла тушпайн бардывыс. Ынчангаш орта Кызыл-оол Хертековичке, барык-ла өөрби ажыг чыл дургузунда бо совхозка ажылдап келген кижи боорга, каш айтырыг салып, чугаалажыр аргалыг болган бис.

— Бистиң бирги отрядта 16 хире кижи бар. Оларның аразында ажылга дадыккан, арга-дуржулгалыг-даа, аныяк-даа механизаторлар бар. Механизаторлар боттарынга хамаарышкан техниканы боттары-ла септеп турар. Бодунуун боду-ла кылганы дээре. Үе-шагның негеллези ынчап барган. Чүге дээрге бодунуң эдин кижи боду эки билип болгай. Сагышка чедир септеп-селип алгаш, часкы ажылдар үезинде турчушкын кылбазының магадылаын боду тургузуп алыр херек. Ынчан ынаныштыг, бүзүрелдиг болур. Чүнү кылдырып, чүнү чондурып алырын бодун билир болганында, тракторну часкы ховуажылдарынга ыяк белеткеп ап болур сен — деп, ол бодунуң амгы ажыл-хөрээ-биле каксы таныштырды.

Часкы ховуажылдары чоокшулап орар болганда, механизатор бүрүзү-ле бодунуң ажылын кылган, өскези каннаан, үшкүү трактор мотору чүшкаан — шаа-биле чай чок ажылдыг боор чорду. Ынчалза-даа сөөхозтуң техниказы — тракторлар, автомашиналар эргижиреп бар чыдар. Эрткен чыллан бээр анаа чаа техника немешпээн. Чылдагааны: машина-техникага, артык кезектерге, кожуу машиналарынга өртектериниң талыя бергеин. Өртек дугайын чугаалай бээримге, Кызыл-оол Хертекович турган, муннар дивейн, ана шуут-ла миллионнар-биле саначыр апарган аттыг чүведир ийин диди. Ол чоптуг болал. Совхозка, ажыл-биле чугаалаарга, чаңгыс автомашина, чаңгыс трактор кайын херек деп. Алак-ла тракторну часкы ховуажылдарынга ыяк белеткеп ап болур сен — деп, ол бодунуң амгы ажыл-хөрээ-биле каксы таныштырды.

Часкы ховуажылдары чоокшулап орар болганда, механизатор бүрүзү-ле бодунуң ажылын кылган, өскези каннаан, үшкүү трактор мотору чүшкаан — шаа-биле чай чок ажылдыг боор чорду. Ынчалза-даа сөөхозтуң техниказы — тракторлар, автомашиналар эргижиреп бар чыдар. Эрткен чыллан бээр анаа чаа техника немешпээн. Чылдагааны: машина-техникага, артык кезектерге, кожуу машиналарынга өртектериниң талыя бергеин. Өртек дугайын чугаалай бээримге, Кызыл-оол Хертекович турган, муннар дивейн, ана шуут-ла миллионнар-биле саначыр апарган аттыг чүведир ийин диди. Ол чоптуг болал. Совхозка, ажыл-биле чугаалаарга, чаңгыс автомашина, чаңгыс трактор кайын херек деп. Алак-ла дээрге, ийи-үштү салып аптарга (ам апрель айда өртектер ооң-даа өзер болгай), миллион акша чайлыг чарыгдаттынар-дыр. Ынчангаш бо совхоз өске ажыл-агыйлар ышкаш, артык кезектерге хөй акша-хөреңги үндүрбезин болааш, техника септелгезин боттарының күжү-биле чорудуп турар. Шынап-ла, чудуруун чудук алдынче суткан эвес, ам канчаар, чамдык үүрмек, харын-даа кол артык кезектерни боттарының чондурар станогунга белеткеп ап, өскелерни бирээзинден алгаш селиштир салып, септелгени кылып келген. Ылаңгыя коленвал ышкаш чугуулла келекти ол мастерскаяда кылып турар апарганы — ажылды чаа ёзу-биле билип, көре бергенинин херечизи ышкажыл. Амгы үеде ынчаар ажылдап, чурттавас болза, ындында-ла тывылбас артык кезектер дээш хөй чарыгдаллар үндүрер апаар-дыр. А күр-чержилер ооң чайлаарын бодап турар. Ынчангаш септелгени чүгле боттарының күжү-биле кылып турарының чылдагааны бүрүзү.

Моон мурнунда тараа культураларының чаштырылгазын эрээн орайтады бээр таварылгалар турган. Ол ындыг-ла эки түннел бербээн. Орай чаштырарга, дужуткүр эвес болуруп практика көргүскен. Чайгы чер болбаазырадылгазын чорударынга шаптыктыг болганын тараажылар билген. Бо чылын час узун, хар ам-даа хевээр-даа болза, тараа культураларының чаштырылгазын эрте чорударын көрүп турарын Кызыл-оол Хертекович чугаалаан.

Совхозтуң бирги отряды 6000 гектар шөлдүг. Бо чылын ооң хөй кезиниге тоорук, рапс ышкаш сүүзүннүг культураларны тарыырын көргеш, бо отрядтың механизаторларын совхозтуң сүт-бараан фермазынга быжыглаан болганда, олар ол культураларын дужуудун ол коллективке белеткеп бээрлер.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

МАЛЫ ЭВЭЭЖЭЭН

Чаа чылдың баштайгы айлары — эрткен чылын канчаар ажылдаанывыстың түннелин чугаалажып, моон соңгаар канчаар ажылдаарывыстың уг-шиин тодарадыр үе-ле болгай. Ону холда бар документилерни көрүп, сайгарып, санчурагайларны үндүрүп оргаш, кылыр бис.

Ажыл-агыйларның чамдык специалистери, удуртукчулары боттарының ажылының четпестерин чажырар дээш саннарны эвээжедип, ажылын элээп экижиндир көргүзер дээш өскелери көвүдеди каггылаптар-даа болза, ниитизи-биле санчурагайлар — канчаар ажылдаанын көргүзүп турар чайлаар арга чок бадыткал-дыр.

БИИ-ХЕМ РАЙОН. Эт, сүт, дүк дээш мал ажылының продукциязын, республиканың чамдык районнарынга болааргa, элээн көвүдеди бүдүрүп турар район дээрзи билдингир. Өске районнарга деннээрге, бо районнуң көргүзүглери бедик кылдыр-даа көстүр. Ынчалза-даа чүгле районнуң болунга, ооң ажыл-ишчилеринге хамаарыштыр алыр болза, олар эрткен 1991 чылда канчаар ажылдаанын?

Бии-Хем районнуң совхозтарының мыйыстыг бода малы, чамдык районнарга деннээрге, хөй-даа, ооң уксаазы-даа эки. Эткир, суткүр уксаазыы. Бир эвес 1991 чылдың эгезинде планнап турганын ёзугаар алыр болза, мыйыстыг бода малдың санын бии-хемчилер 10350 башка чедирер ужурлуг. Ам 1990 биле 1991 чылдың көргүзүглерин деннеп көрээлиннер. 1990 чылдың тончүзүнде сүт-бараан фермаларынга болгаш эр бода малдың коданнарынга ниитизи-биле 10522 баш мыйыстыг бода мал турган. Ооң иштинде 3570 инек. 1991 чылдың тончүзүнге чедир малдың саны өзүп көвүдээр хамаанчок, эвээжээн. 9889 баш апарган. Мыйыстыг бода малдың бажын өстүрүп көвүдедир талазы-биле планын районда, совхозтар-даа күүсетпейн барган. Ооң чылдагааны чүдел? Саар инек коданнарын көрүп көрээлиннер. Эрткен чылын инектерниң саны 3207 чедир кызырылган, азы 699 инек саар коданнан үнген. Кайы-даа совхозтуң саар инек коданынга инектерниң саны кызырылган. А «Саян» совхозтуң саар инээниң коданы мырынай чартыынга чедир азы 443 инек эвээжээн. Үстүнде айыттынган саар инек коданындан үнген 699 инек дээрге бүдүн коданнар-дыр. Амгы үеде «Саян» совхозта инектерден-даа хөй. Инектер коданнан янзы-бүрү чылдагааннар-биле үнүп болбайн канчаар, ынчалза-даа оларның орнунга аныяк азы өске черден садып эккелген инектерниң кирбейн барганы илдеп-дир.

Бии-Хем районнуң сүт-бараан фермаларынга 1991 чылда 3422 бызаа төрүттүнген, оларның 2602-зин камгалап ап шыдаан. 820 бызаа өлген. Ол дээрге 1990 чылга деннеерге, 179 бызаа хөй өлген. Эрткен чылын Бии-Хемниң совхозтары төрүүр 100 инекке онааштыр 58 бызааны алган. Чамдык районнарга деннеерге, сүт-бараан фермаларының материал-техниктиг баазазы элээн быжыг, инектерниң уксаазы эки, чем-биле хандырылга база ындыг-ла багай эвес районга бо дээрге шоолуг-ла эки эвес көргүзүг боору чугаажок.

Аныяк мыйыстыг бода малдың өлгени база 1991 чылда 1990 чылдыындан хөй бооп турар, азы 179 баш. А биске келген сан-чурагайлар ёзугаар алырга, эрткен чылын ниитизи-биле 1190 инек, молдурга, бызаа өлген.

Үстүнде сайгарып көрген сан-чурагайлардан алырга, Бии-Хемниң совхозтары мыйыстыг бода малдың баш санын өстүрер, камгалап алыр талазы-биле эрткен 1991 чылда ындыг-ла эки эвес ажылдааны илден-дир.

Мыйыстыг бода малдың баш санының өзүп көвүдевейн бергинин көргүскен сан-чурагайларны мал продукциязын бүдүрери-биле харылзаштырарын шенээлиннер. Район 73900 центнер сүт бүдүрер турган, ол планын күүсетпейн барган, эрткен чылын 64899 центнер сүттү саап ап шыдаан. Ынчалза-даа бо көргүзүг 1990 чылда көргүзүглен бедик бооп турар. Саар бир инектен-не 1818 центнер сүттү алган. Эт бүдүрер планын район база күүсетпейн барган. 22520 центнер эт бүдүрер планын 18366 центнерге күүсеткен. Ынчалза-даа 1990 чылдыындан хөй. Эт бүдүрерингe 11063 баш мыйыстыг бода мал ажыглаттынган. Ажыл-агыйлар аайы-биле алырга, база чаңгыс-даа совхоз эт планын күүседип шыдаваан.

Мыйыстыг бода малдан өске чүүлүнүг малдың баш санын көвүдедир талазы-биле Бии-Хем район планын күүсеткен бе? Шээр малдың санын 62720 чедирер ужурлуг турган, а херек кырынга 1990 чылдың деннелинден 4757 баш эвээжээн. Төрүүр хөй, өскүнүң саны 27864-тен 26242-ге чедир кызырылган.

Алгы-кеш болбаазырадыр кооперативтерниң, биче бүдүрүүгелерниң тыптып келгени-биле алгы-кешке хереглел улгаткан болгай. Совхозтар боттары-даа алгы-кешти үревейн, өртекке чедирип алырын болаар апарганнар. Бии-Хем районда ниитнинн малы 1991 чылда өзүп көвүдевээн чүве болганда, ону эзтке согары, ооң өлүрү ындыг-ла эвээш эвес болганы ол. Өлген азы соккан малдың кежин канчаар ажыглап турарыл? 1991 чылда - совхозтарның складтарынга 1984 бода болгаш чылгы мал кежи 17600 шээр мал кежи кирген. Бода малдың 772 кежин саткан азы ажыглаан, а 1212 кеш ажыглал . чок арткан азы үрелген чалавас. Шээр малдың 5090 кежин ажыглаан азы саткан, а 12510 кеш база үрелген бооп чалапчок. 1992 чылдың январь 1-де байдал ёзугаар алыр болза, Бии-Хем районнуң совхозтарының складтарында 133 бода мал, 669 шээр мал кежи бар бооп турар. Үстүнде сан-чурагайлар өлген азы соккан малдың кежин совхозтар эки ажаап ап, ажыглап, салып шыдавайн турарын көргүзүп турардыр.

Бии-Хем районнуң мал ажылының талазы-биле көргүзүглери өске районнарның деңнелинге болаарга, эрээн эки кылдыр көстүп болур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа эрткен 1991 чылда бии-хемчилер мурнуку чылга болаарга багай ажылдаан деп чүве илден-дир. Мал ажылының бир кол көргүзүглериниң бирээзи — малдың баш санын көвүдедири болгай. А районнуң совхозтары мал бажын өстүрер планын күүсетпээн. Бо кыш эрткен кыштан-даа берге кыш бооп турар. Үстүнде сан-чурагайлар-биле таныжып көргеш, **Бии-Хемниң ажыл-ишчилери, удуртукчулары боттарын өрү тыртынып ажылдаар боор деп илгээр апаар-дыр.**

Шаңгыр-оол СУВАҢ допчулалды белеткээн.

«Шынның» көдээ ажыл-агый килдизинин допчулалы

Шаңгыр-оол СУВАҢ допчулалды белеткээн.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАДЫН ДЕДИР КЫЙГЫРТЫРЫНЫҢ ЧУРУМУНУҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

1 эге.

НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырынга үндезиннер.

Депутат хүлээлгелерин күүсетээни-биле азы Тыва Республиканың Конституциязын болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын үрээни-биле хоозаштыр сонгукчуларның бүзүрелин бадыткан шыдаваан Тыва Республиканың улус депутадын бо Хоойлуда доктаткан чурум ёзугаар сонгукчуларның шиитпири-биле дедир кыйгыртын болуп.

2 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хамаатыларның киржир эргези

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга Тыва Республиканың улус депутадынын сонгутканы округтун делискээринде үш айтан аажы хуусаада тур азы доктаамат чүүл тургаш болгаш бадылаашкын хүнүнде 18 хөй четкен хамаатылар киржип эргелиг.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга суд чурумуу-биле үгааны четпес деп көрдүген психика талазы-биле аарыг хамаатылар, суд шиитпели-биле бадылаашкын хүнүнде хосталгазын казыткан черлерде олурып турар киржилер бадылаашкынга кирипес.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хамаатыларның киржир эргезиызыгуурунган, социал болгаш эт-хөренги байдалындан, расазындан болгаш националындан, эрхерээженнинден, эртем-биилиинден, дылындан, политиктиг, шажын-чүдүлгечи болгаш еске-даа үзел-бодалдарындан, ол черде доктаамал чүүл келгенинин хуусаазындан, ажылының хевириндеп болгаш шынарындан хамаарылгалыг кандыгдаа хевирлиг дөрт азы доора кызыгаарлаашкын кылыры хорулуг.

3 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының дугайында бадылаашкынга хамаатыларның киржирининг принциптери.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хамаатылар дее эргелиг үнезиннге киржир. Хамааты бүрүзү чангыс бадылаашкынныг. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга эр болгаш хөрээжен кижилерин киржирининг эргези дее. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга шериг албаннылар бүгү хамаатылар-биле дее киржир.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга суд чурумуу-биле үгааны четпес деп көрдүген психика талазы-биле аарыг хамаатылар, суд шиитпели-биле бадылаашкын хүнүнде хосталгазын казыткан черлерде олурып турар киржилер бадылаашкынга кирипес.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хамаатыларның киржир эргезиызыгуурунган социал болгаш эт-хөренги байдалындан, расазындан болгаш националындан, эрхерээженнинден, эртем-биилиинден, дылындан, политиктиг, шажын-чүдүлгечи болгаш еске-даа үзел-бодалдарындан, ол черде доктаамал чүүл келгенинин хуусаазындан, ажылының хевириндеп болгаш шынарындан хамаарылгалыг кандыгдаа хевирлиг дөрт азы доора кызыгаарлаашкын кылыры хорулуг.

3 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының дугайында бадылаашкынга хамаатыларның киржирининг принциптери.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хамаатылар дее эргелиг үнезиннге киржир. Хамааты бүрүзү чангыс бадылаашкынныг. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга эр болгаш хөрээжен кижилерин киржирининг эргези дее. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга шериг албаннылар бүгү хамаатылар-биле дее киржир.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссия хамаатыларга болгаш аажылының дугайында дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссияның составының, турар черинин база аажылдаар черинин дугайында, сонгукчулар санының дугайында медээлерни доктаткан хуусааларын-ны дыңнаар.

Бадылаашкын эрттирип турар оран-сакага, дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкын эрттирер талазы-биле комиссияның хуралдарында, оон шиитпиле Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле шиитпиитинги бүрүткеп турза, бадылаашкынга хереглээр хаажактарны пломбалап азы тамдалап турар уеде бадылаашкын эрттирер талазы-биле участокка бадылаашкын санын санап турза, участокка болгаш ниитизи-биле округка бадылаашкынның түнелдерин тодаралып турза, а ол ышкаш Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыры-биле холбашкан бүгү хуралдарга сонгукчуларның чүүрүп турар черинин аайы-биле хуралдарның, хөй-ниити каттыжышкыннарының болгаш организацияларының, Топ сонгулда комиссиязының, дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссияның, күрүне эрге-чагырга органнарының төлөлекчилери, Тыва Республиканың дедир кыйгыртырын турар улус депутадының бүүрүткен кижилери, улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле инициативчи болуктун кежигүннери, парлалганың, телевиденнеңиң, радионун төлөлекчилери киржир эргелит. Айыттынган кижилерниң бүрүн эргелерин эгүүр документ-биле (шыныгылга, кежигүн билет, сонгукчуларның чүүрүп турар черинин аайы-биле хуралының протоколунда үшта бижилге) шиитпиттен турар үүгүлүг. Бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссияга айыттынган төлөлекчилерниң баар деп турарының дугайында баш үүлүр медээни негеттинмес.

Дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссия айыттынган төлөлекчилериниң негээнин бүгүүр дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынның белеткелиниң болгаш эртип турарының дугайында медээлерин бүүр хүлээлгелиг.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле комиссия эрттирер талазы-биле участокка бадылаашкын санын санап турза, участокка болгаш ниитизи-биле округка бадылаашкынның түнелдерин тодаралып турза, а ол ышкаш Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыры-биле холбашкан бүгү хуралдарга сонгукчуларның чүүрүп турар черинин аайы-биле хуралдарның, хөй-ниити каттыжышкыннарының болгаш организацияларының Топ сонгулда комиссиязының, дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссияның, күрүне эрге-чагырга органнарының төлөлекчилери, Тыва Республиканың дедир кыйгыртырын турар улус депутадының бүүрүткен кижилери, улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле инициативчи болуктун кежигүннери, парлалганың, телевиденнеңиң, радионун төлөлекчилери киржир эргелит. Айыттынган кижилерниң бүрүн эргелерин эгүүр документ-биле (шыныгылга, кежигүн билет, сонгукчуларның чүүрүп турар черинин аайы-биле хуралының протоколунда үшта бижилге) шиитпиттен турар үүгүлүг. Бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссияга айыттынган төлөлекчилериниң баар деп турарының дугайында баш үүлүр медээни негеттинмес.

Дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссия хуралдарында, оон шиитпиле Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле шиитпиитинги бүрүткеп турза, бадылаашкынга хереглээр хаажактарны пломбалап азы тамдалап турар уеде бадылаашкын эрттирер талазы-биле участокка бадылаашкын санын санап турза, участокка болгаш ниитизи-биле округка бадылаашкынның түнелдерин тодаралып турза, а ол ышкаш Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыры-биле холбашкан бүгү хуралдарга сонгукчуларның чүүрүп турар черинин аайы-биле хуралдарның, хөй-ниити каттыжышкыннарының болгаш организацияларының Топ сонгулда комиссиязының, дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссияның, күрүне эрге-чагырга органнарының төлөлекчилери, Тыва Республиканың дедир кыйгыртырын турар улус депутадының бүүрүткен кижилери, улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле инициативчи болуктун кежигүннери, парлалганың, телевиденнеңиң, радионун төлөлекчилери киржир эргелит. Айыттынган кижилерниң бүрүн эргелерин эгүүр документ-биле (шыныгылга, кежигүн билет, сонгукчуларның чүүрүп турар черинин аайы-биле хуралының протоколунда үшта бижилге) шиитпиттен турар үүгүлүг. Бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссияга айыттынган төлөлекчилериниң баар деп турарының дугайында баш үүлүр медээни негеттинмес.

Дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссия айыттынган төлөлекчилериниң негээнин бүгүүр дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынның белеткелиниң болгаш эртип турарының дугайында медээлерин бүүр хүлээлгелиг.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга Тыва Республиканың улус депутадынын сонгутканы округтун делискээринде үш айтан аажы хуусаада тур азы доктаамат чүүрүп турар болгаш бадылаашкын хүнүнде 18 хөй четкен хамаатылар киржип эргелиг.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга суд чурумуу-биле үгааны четпес деп көрдүген психика талазы-биле аарыг хамаатылар, суд шиитпели-биле бадылаашкын хүнүнде хосталгазын казыткан черлерде олурып турар киржилер бадылаашкынга кирипес.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хамаатыларның киржир эргезиызыгуурунган, социал болгаш эт-хөренги байдалындан, расазындан болгаш националындан, эрхерээженнинден, эртем-биилиинден, дылындан, политиктиг, шажын-чүдүлгечи болгаш еске-даа үзел-бодалдарындан, ол черде доктаамал чүүрүп келгенинин хуусаазындан, ажылының хевириндеп болгаш шынарындан хамаарылгалыг кандыгдаа хевирлиг дөрт азы доора кызыгаарлаашкын кылыры хорулуг.

4 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының дугайында бадылаашкынга хамаатыларның киржирининг принциптери.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хамаатылар дее эргелиг үнезиннге киржир. Хамааты бүрүзү чангыс бадылаашкынныг. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга эр болгаш хөрээжен кижилерин киржирининг эргези дее. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга шериг албаннылар бүгү хамаатылар-биле дее киржир.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссия айыттынган төлөлекчилериниң негээнин бүгүүр дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынның белеткелиниң болгаш эртип турарының дугайында медээлерин бүүр хүлээлгелиг.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле инициативчи болуктун бүрүткеп турза, бадылаашкынга хереглээр хаажактарны пломбалап азы тамдалап турар уеде бадылаашкын эрттирер талазы-биле участокка бадылаашкын санын санап турза, участокка болгаш ниитизи-биле округка бадылаашкынның түнелдерин тодаралып турза, а ол ышкаш Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыры-биле холбашкан бүгү хуралдарга сонгукчуларның чүүрүп турар черинин аайы-биле хуралдарның, хөй-ниити каттыжышкыннарының болгаш организацияларының Топ сонгулда комиссиязының, дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссияның, күрүне эрге-чагырга органнарының төлөлекчилери, Тыва Республиканың дедир кыйгыртырын турар улус депутадының бүүрүткен кижилери, улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле инициативчи болуктун кежигүннери, парлалганың, телевиденнеңиң, радионун төлөлекчилери киржир эргелит. Айыттынган кижилерниң бүрүн эргелерин эгүүр документ-биле (шыныгылга, кежигүн билет, сонгукчуларның чүүрүп турар черинин аайы-биле хуралының протоколунда үшта бижилге) шиитпиттен турар үүгүлүг. Бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссияга айыттынган төлөлекчилериниң баар деп турарының дугайында баш үүлүр медээни негеттинмес.

Дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссия айыттынган төлөлекчилериниң негээнин бүгүүр дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынның белеткелиниң болгаш эртип турарының дугайында медээлерин бүүр хүлээлгелиг.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга Тыва Республиканың улус депутадынын сонгутканы округтун делискээринде үш айтан аажы хуусаада тур азы доктаамат чүүрүп турар болгаш бадылаашкын хүнүнде 18 хөй четкен хамаатылар киржип эргелиг.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга суд чурумуу-биле үгааны четпес деп көрдүген психика талазы-биле аарыг хамаатылар, суд шиитпели-биле бадылаашкын хүнүнде хосталгазын казыткан черлерде олурып турар киржилер бадылаашкынга кирипес.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хамаатыларның киржир эргезиызыгуурунган, социал болгаш эт-хөренги байдалындан, расазындан болгаш националындан, эрхерээженнинден, эртем-биилиинден, дылындан, политиктиг, шажын-чүдүлгечи болгаш еске-даа үзел-бодалдарындан, ол черде доктаамал чүүрүп келгенинин хуусаазындан, ажылының хевириндеп болгаш шынарындан хамаарылгалыг кандыгдаа хевирлиг дөрт азы доора кызыгаарлаашкын кылыры хорулуг.

5 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны белеткеп база эртиниин турар уеде ажыг-чарлыг чорук.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны белеткелиниң база эртиниин турар уеде ажыг-чарлыг чорук.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны белеткелиниң база эртиниин. бадылаашкынның түнелдерин үндүрериниң Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны белеткээри Тыва Республиканың Дээди Советинин Президиумунуң төлөлекчилериниң, Тыва Республиканың дедир кыйгыртырының турар улус депутадының бүүрүткен кижилериниң, улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле инициативчи болуктун кежигүннериниң, парлалганың, телевиденнеңиң, радионун төлөлекчилериниң киржирининг принциптери.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хамаатыларны киржирининг принциптери.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга Тыва Республиканың улус депутадынын сонгутканы округтун делискээринде үш айтан аажы хуусаада тур азы доктаамат чүүрүп турар болгаш бадылаашкын хүнүнде 18 хөй четкен хамаатылар киржип эргелиг.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга суд чурумуу-биле үгааны четпес деп көрдүген психика талазы-биле аарыг хамаатылар, суд шиитпели-биле бадылаашкын хүнүнде хосталгазын казыткан черлерде олурып турар киржилер бадылаашкынга кирипес.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хамаатыларның киржир эргезиызыгуурунган, социал болгаш эт-хөренги байдалындан, расазындан болгаш националындан, эрхерээженнинден, эртем-биилиинден, дылындан, политиктиг, шажын-чүдүлгечи болгаш еске-даа үзел-бодалдарындан, ол черде доктаамал чүүрүп келгенинин хуусаазындан, ажылының хевириндеп болгаш шынарындан хамаарылгалыг кандыгдаа хевирлиг дөрт азы доора кызыгаарлаашкын кылыры хорулуг.

6 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле кампания-биле холбашкан чарыгалдар. Бадылаашкынны эрттирериниң материалдыг хангырылгазы.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында инициатива үндүрери-биле холбашкан чарыгалдарны инициаторларының күсели-биле боттандырар.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны белеткээри база эртиниин-биле холбашкан чарыгалдарны Тыва Республиканың Дээди Советинин Президиумунуң төлөлекчилериниң, Тыва Республиканың дедир кыйгыртырының турар улус депутадының бүүрүткен кижилериниң, улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле инициативчи болуктун кежигүннериниң, парлалганың, телевиденнеңиң, радионун төлөлекчилериниң киржирининг принциптери.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны белеткээри база эртиниин-биле холбашкан чарыгалдарны Тыва Республиканың Дээди Советинин Президиумунуң төлөлекчилериниң, Тыва Республиканың дедир кыйгыртырының турар улус депутадының бүүрүткен кижилериниң, улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле инициативчи болуктун кежигүннериниң, парлалганың, телевиденнеңиң, радионун төлөлекчилериниң киржирининг принциптери.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссиялар (моон ынай «дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкын эрттирер талазы-биле комиссиялар» дээр) хандырар, оларны сонгукчуларның чүүрүп турар черинин аайы-биле хуралдарның, хөй-ниити организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң төлөлекчилерин тургузар.

5 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны белеткеп база эртиниин турар уеде ажыг-чарлыг чорук.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны белеткелиниң база эртиниин-биле холбашкан чарыгалдарны Тыва Республиканың Дээди Советинин Президиумунуң төлөлекчилериниң, Тыва Республиканың дедир кыйгыртырының турар улус депутадының бүүрүткен кижилериниң, улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле инициативчи болуктун кежигүннериниң, парлалганың, телевиденнеңиң, радионун төлөлекчилериниң киржирининг принциптери.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссиялар (моон ынай «дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкын эрттирер талазы-биле комиссиялар» дээр) хандырар, оларны сонгукчуларның чүүрүп турар черинин аайы-биле хуралдарның, хөй-ниити организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң төлөлекчилерин тургузар.

7 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттиреринге инициатива эргези.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттиреринин инициатива эргези бо Хоойлунуң 2 чүүлүнде дууштур Тыва Республиканың ук улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттиреринин инициативазы-биле инициативчи болуктун кежигүннери, парлалганың, телевиденнеңиң, радионун төлөлекчилери киржир эргелит. Айыттынган кижилерниң бүрүн эргелерин эгүүр документ-биле (шыныгылга, кежигүн билет, сонгукчуларның чүүрүп турар черинин аайы-биле хуралының протоколунда үшта бижилге) шиитпиттен турар үүгүлүг. Бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссияга айыттынган төлөлекчилериниң баар деп турарының дугайында баш үүлүр медээни негеттинмес.

Дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссия айыттынган төлөлекчилериниң негээнин бүгүүр дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынның белеткелиниң болгаш эртип турарының дугайында медээлерин бүүр хүлээлгелиг.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга Тыва Республиканың улус депутадынын сонгутканы округтун делискээринде үш айтан аажы хуусаада тур азы доктаамат чүүрүп турар болгаш бадылаашкын хүнүнде 18 хөй четкен хамаатылар киржип эргелиг.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга суд чурумуу-биле үгааны четпес деп көрдүген психика талазы-биле аарыг хамаатылар, суд шиитпели-биле бадылаашкын хүнүнде хосталгазын казыткан черлерде олурып турар киржилер бадылаашкынга кирипес.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хамаатыларның киржир эргезиызыгуурунган, социал болгаш эт-хөренги байдалындан, расазындан болгаш националындан, эрхерээженнинден, эртем-биилиинден, дылындан, политиктиг, шажын-чүдүлгечи болгаш еске-даа үзел-бодалдарындан, ол черде доктаамал чүүрүп келгенинин хуусаазындан, ажылының хевириндеп болгаш шынарындан хамаарылгалыг кандыгдаа хевирлиг дөрт азы доора кызыгаарлаашкын кылыры хорулуг.

8 чүүл. Инициативчи болукту тургузары.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле инициативчи болуктун сонгукчуларның чүүрүп турар черинин аайы-биле хуралының протоколунда үшта бижилге) шиитпиттен турар үүгүлүг. Бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссияга айыттынган төлөлекчилериниң баар деп турарының дугайында баш үүлүр медээни негеттинмес.

Дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле комиссия айыттынган төлөлекчилериниң негээнин бүгүүр дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынның белеткелиниң болгаш эртип турарының дугайында медээлерин бүүр хүлээлгелиг.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга Тыва Республиканың улус депутадынын сонгутканы округтун делискээринде үш айтан аажы хуусаада тур азы доктаамат чүүрүп турар болгаш бадылаашкын хүнүнде 18 хөй четкен хамаатылар киржип эргелиг.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга суд чурумуу-биле үгааны четпес деп көрдүген психика талазы-биле аарыг хамаатылар, суд шиитпели-биле бадылаашкын хүнүнде хосталгазын казыткан черлерде олурып турар киржилер бадылаашкынга кирипес.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хамаатыларның киржир эргезиызыгуурунган, социал болгаш эт-хөренги байдалындан, расазындан болгаш националындан, эрхерээженнинден, эртем-биилиинден, дылындан, политиктиг, шажын-чүдүлгечи болгаш еске-даа үзел-бодалдарындан, ол черде доктаамал чүүрүп келгенинин хуусаазындан, ажылының хевириндеп болгаш шынарындан хамаарылгалыг кандыгдаа хевирлиг дөрт азы доора кызыгаарлаашкын кылыры хорулуг.

9 чүүл. Сонгукчуларның чүүрүп турар черинин аайы-биле хуралларны чарлаарының болгаш организациялаарының хуруму.

Хурал эрттирериниң инициаторлары оны эрттирер деп турар хүнүнге чедир 10 хонуктан эрте хамаатыларның хуралын эрттирер деп турары делискээрде улус депутаттарының тус чер Советинин хуускын комитетинге хуралды эрттирер деп турар уеде база черин айытқан биилдиришкинин, а ол ышкаш хуралды белеткээри база эрттирери-биле холбашкан чарыгалдарны эгидер дугайында нотариатка бүүрүткеп хүлээлгени киирер.

Улус депутадының тус чер Советинин хуускын комитети хуралын эртер ужуралыг хүнүнге чедир беш хонуктан бүрүнгаар хурал эрттирер оран-сараны арендалаар керээни чарар, оон киржикчилериниң айыл-чок болгуун хандыкар хемчегдерни адыр, хурал дугайында чарлалы парлаар, оны дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкын чорудар деп турарын Тыва Республиканың улус депутадынга бижимел-биле дыңнадыр.

Инициаторларның санаалааны хурал эрттирер хүнүнү аваа Тыва Республиканың улус депутадының аарыг ыллаганындан, оон шооладе азы албан аайы-биле командировкада турары-биле, оны дедир кыйгыртыры-биле сонгукчуларның оске хуралында киржип турары-биле, а ол ышкаш Тыва Республиканың улус депутадының Тыва Республиканың Дээди Советинин сессиязынга киржип турары-биле холбаштыр, чүүлге бо таварылгаларда өскерилип болуп.

Хурал эрттиреринге тускайлан берген оран-сава хамаатыларның эргежок чугуда саның хүлээп алдынга четпир, үн улгаттырар аппаратура-биле өскерилгеп, доктаатканы санитар норма-зарынга дүгжүр ужуралыг. Хурал эрттирер оран-сараже хамаатыларның шаптараазын оок киирип хандыган турар ужуралыг.

Хуралды бүдүүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының, шериг кезектериниң делискээринге эрттиреринин болдурбас.

Сонгукчулар хуралын эрттиреринге шаптыктаакинин үш хонук хуусаада көөр.

Инициативчи болукту бүрүткээринин бо чүүлде доктаатканы хуусааларын үрээн таварылгада улус депутаттарының үстүнде турар Соведи бо чүүлде доктаатканы хуусааларда айтырыг талазы-биле шиитпирни хүлээп алыр.

Инициативчи болукту бүрүткээн улус депутаттарының тус чер Соведи инициативчи болуктун кежигүннеринге шынзылгаларны, номерлээн болгаш шынзыткан хол ужуу салыр хуусталарны баар болгаш Тыва Республиканың улус депутадынга хүлээп алган шиитпир дугайын ыңнадыр.

12 чүүл. Сонгукчуларның инициативчи болуун органи, застаарының болгаш ажылдорудулгаының үндезиннери.

Инициативчи болук курунг болгаш хөй-ниити органнары-биле харылзаалаарга оны толдаар дарганы болгаш оске-даа кижизин болгаш тодаралыр. бо Хоойлуну ёзугаар бозуун оске-даа бүүрүн эргелерни болу тускай боттандырып чорудар.

Инициативчи болуктун кежигүну кандыг-даа үеде оон составындан үнүп болур, оон-биле кады инициативчи болуктун кежигүнүнүн шынзылгазын улус депутаттарының тус чер Советинге дужаар.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының дугайында бадылаашкынга киржир эргелиг кандыг-даа хамааты кижи сонгукчуларның чүүрүп турар черинин аайы-биле хуралының шиитпирин бүүргаар үнген кижинин орнунга инициативчи болуктун составынга бир эвес оон саны 15 кижиден эвээш аваар болза, сонгудун болур. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга киржир эргелиг 100-ден эвээш эвес хамаатылар аваа олурушкан болза, сонгукчуларның ол хуралын күүтүр деп саналр. Сонгукчуларның хуралын болгаш инициативчи болуктун сонгуулаан кежигүнүн бүрүткээрин бо Хоойлунуң 9-11 чүүлдериниң дууштур чорудар.

13 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер дугайында ат салыр хуудус.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер негелдеге хамаатыларның хол ужуун типограф аргазын бадыгаалып шилип тодаралыр. Ынаарга бүдүүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының, шериг кезектериниң делискээринге, хамаатыларның хуралдарының протоколунда кыскаарылган хуулуг болгаш инициативчи болукту бүрүткээн уеде ат салыр хуудусларга чыыр.

Ат салыр хуудуска Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында киргген санаалды, а ол ышкаш инициативчи болуктун даргазының фамилиязын, адын болгаш азаазының адын айтыр ужуулуг. Ат салыр хуудустарны инициативчи болукту бүрүткээн улус депутаттарының тус чер Соведи баш үүлүп шыныыткан турар ужуулуг.

14 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында санаалды деткээн хол ужуктерин чыыры.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер негелдеге аалаанга хол ужуктерин улус депутаттарының тус чер Советинин инициативчи болуктун негээнин бүгүүр айытқан черлериниң инициативчи болуктун кежигүннери чыыр.

Хол ужуктерин чыыр черлериниң оларже хамаатыларның шартык чокка эртип шыраар аргазын бадыгаалып шилип тодаралыр. Ынаарга бүдүүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының, шериг кезектериниң делискээринге, хамаатыларның хуралдарының протоколунда кыскаарылган хуулуг болгаш инициативчи болукту бүрүткээн уеде ат салыр хуудусларга чыыр.

Ат салыр хуудуска Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында негелдеге аалаанга депутатты сонгуурунун уеже бүрүткеттирген, ол улус депутадын дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкынга киржир эргелиг чогуур округтуң сонгукчуларының санындан бештин бириизен эвээш эвес кижи хол ужуун салган болза, түнел протоколду Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында санал-биле кады Тыва Республиканың Дээди Советинин Президиумунче чорудар.

Бир эвес Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер негелдеге аалаанга чогуур округтун сонгукчуларының бештин бириизен эвээш хол ужуун салган болза хол ужуктүг түнел протоколду доктаатканы хуусаазынган орайтазы киирер болза, инициативчи болуктун бүүрүн эргелери дужер. Инициативчи болуктун тургузканы хол ужуу салыр хуудустарны оон соонда Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында санаалды киирериниң үеинде ажыглап болбас.

Бир эвес Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында негелдеге аалаанга депутатты сонгуурунун үеинде бүрүткеттирген, ол улус депутадын дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкынга киржир эргелиг чогуур округтуң сонгукчуларының санындан бештин бириизен эвээш эвес кижи хол ужуун салган болза, түнел протоколду Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында санал-биле кады Тыва Республиканың Дээди Советинин Президиумунче чорудар.

Бир эвес Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер негелдеге аалаанга чогуур округтун сонгукчуларының бештин бириизен эвээш хол ужуун салган болза хол ужуктүг түнел протоколду доктаатканы хуусаазынган орайтазы киирер болза, инициативчи болуктун бүүрүн эргелери дужер. Инициативчи болуктун тургузканы хол ужуу салыр хуудустарны оон соонда Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында санаалды киирериниң үеинде ажыглап болбас.

Бир эвес Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер негелдеге аалаанга хол ужуктерин улус депутаттарының тус чер Советинин инициативчи болуктун негээнин бүгүүр айытқан черлериниң инициативчи болуктун кежигүннери чыыр.

Хол ужуктерин чыыр черлериниң оларже хамаатыларның шартык чокка эртип шыраар аргазын бадыгаалып шилип тодаралыр. Ынаарга бүдүүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының, шериг кезектериниң делискээринге, хамаатыларның хуралдарының протоколунда кыскаарылган хуулуг болгаш инициативчи болукту бүрүткээн уеде ат салыр хуудусларга чыыр.

Ат салыр хуудуска Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында негелдеге аалаанга депутатты сонгуурунун үеинде бүрүткеттирген, ол улус депутадын дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкынга киржир эргелиг чогуур округтуң сонгукчуларының санындан бештин бириизен эвээш эвес кижи хол ужуун салган болза, түнел протоколду Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында санал-биле кады Тыва Республиканың Дээди Советинин Президиумунче чорудар.

Бир эвес Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер негелдеге аалаанга чогуур округтун сонгукчуларының бештин бириизен эвээш хол ужуун салган болза хол ужуктүг түнел протоколду доктаатканы хуусаазынган орайтазы киирер болза, инициативчи болуктун бүүрүн эргелери дужер. Инициативчи болуктун тургузканы хол ужуу салыр хуудустарны оон соонда Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында санаалды киирериниң үеинде ажыглап болбас.

Бир эвес хынаалда үеинде меге хол ужуктери турар, а ол ышкаш сонгукчуларның хол ужуктерин оттүүдүр салган азы оларны шын эвес саналаан талаарылгалар илереттинер болгаш ыңдыг дурум үрэшкининиң үүгүүаарының үеинде хол ужуктериниң саны бо Хоойлуның негеп турарындан эвээш апаар болза, Мандат комиссиясы хынаалданың түнелдериниң дугайын Тыва Республиканың Дээди Советинин Президиумунга дыңнадыр.

Бир эвес хынаалда үеинде меге хол ужуктери турар, а ол ышкаш сонгукчуларның хол ужуктерин оттүүдүр салган азы оларны шын эвес саналаан талаарылгалар илереттинер болгаш ыңдыг дурум үрэшкининиң үүгүүаарының үеинде хол ужуктериниң саны бо Хоойлуның негеп турарындан эвээш апаар болза, инициативчи болукту бүрүткээн уеде ат салыр хуудусларга чыыр.

Ат салыр хуудуска Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында негелдеге аалаанга депутатты сонгуурунун үеинде бүрүткеттирген, ол улус депутадын дедир кыйгыртырының талазы-биле бадылаашкынга киржир эргелиг чогуур округтуң сонгукчуларының санындан бештин бириизен эвээш эвес кижи хол ужуун салган болза, түнел протоколду Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында санал-биле кады Тыва Республиканың Дээди Советинин Президиумунче чорудар.

Бир эвес Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер негелдеге аалаанга чогуур округтун сонгукчуларының

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАДЫН ДЕДИР КЫЙГЫРТЫРЫНЫҢ ЧУРУМУНУҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Төнчүү. Этези 2-ги арыында).

округтуң девискээринге бо Хоойлуунуң күүселдезин контрольдаар;

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырыын агитация кампаниязын болгаш бадылаашкын эрттирериге үндүрүнген акша-хереңгиге таарыштыр хуваар;

участок комиссияларының ажыл-чорудулгазын организастаар, округка бадылаашкын эрттирер участоктарның чангыс аай дугаарлаашкынын доктаадыр;

бадылаашкын белеткээрин болгаш эрттирери-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле улус депутаттарынын күүсеечи болгаш шинтпирлекчи органнарының, будүрүлге черлериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның удуртукчуларының медээлерин дыннап, хүлээп алыр;

сонгукчулар данзызын ойнаанда болгаш шын тургузарын база оларны бүтүдеге таныштырары-биле киирерин контрольдаар;

аңаа хамаарыштыр дедир кыйгыртымышкын дугайында айтырыг көдүртүнген Тыва Республиканың улус депутадының бүзүреттирген кижилерин данзылап, бадылаар болгаш оларга чогуур шынзылгаларны тыпсыр;

күш-ажылчы коллективтер болгаш хөй-ниити организациялары-биле кады Тыва Республиканың улус депутадының болгаш инициативчи бөлүктүң сонгукчулар-биле ужуражылгаларын күш-ажылчы коллективтерге, оон-биле бир дөмей, оларның чүрттап турар черлериниң аайы-биле организастаар;

дедир кыйгыртышкын бадылаашкынының бюллетенинин сөзүглелин бадылаар, бюллетеньнер белеткээрин болгаш оларны-биле участок комиссияларын ченсеглээрин хандырар;

сонгулда округумуң талазы-биле бадылаашкынмар түннелдерин тодарадып, доктаадыр болгаш парлалгага үндүрер;

участок комиссияларының шинтпирлеринге хамаарышкан билдириишкиннерин болгаш хомудалдарны сайгарып чугаалажыр база оларның талазы-биле шинтпирлер хүлээп алыр;

бо Хоойлуга дүүштүр өскедаа бүрүн эргелерин боттандырар.

22 чүүл. Участок комиссиядарын тургузары.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртымының бадылаашкынын эрттиреринин талазы-биле участок комиссиязы дедир кыйгыртымышкын бадылаашкынын эрттирер хүнге чедир 40 хонуктан орай эвес үеде 5-тен 19 кижи чедир составтыг кылдыр тургустунар. Эргежок чугула черек апарган таварылгаларда улус депутаттарының чогуур Советниң азы ооң президиумуң шинтпири-биле участок комиссиязының сан составын өскертип болур.

Участок комиссияларына төлээлерни сонгукчулар хуралдары, будүрүлге черлериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның күш-ажылчы коллективтери, хөй-ниити организацияларның районнар, хоорайлар органнары, оларның эге организациялары депшидер. Ажылдан турар кижилериниң саны 150 ажып турар будүрүлге черлериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның күш-ажылчы коллективтеринге участок комиссияларының составына төлээлерни депшидерин будүрүлге черлериниң, албан черлериниң, организацияларның цехтер, килдистер, участоктар, бригадалар коллективтеринге болгаш өске-даа кезектеринге, бир эвес ол кезектерде ажылдап турарларның саны 30-дан эвээш эвес болза, чорудуп болур. Ол-ла үеде элээн каш коллективтиң каттышкан хуралдарын эрттирип болур.

Участок комиссияларын улус депутаттарының округ, район, хоорай (районга чагыртқан хоорайлардан аңгыда) Советтери азы оларның президиумнары ажык азы чажыт бадылаашкын-биле тургузар.

Участок комиссияларының бүрүн эргелери бо Хоойлуунуң 20 үүлүүнде айыткынган округ комиссияларының бүрүн эргелериниң доостуру-биле кады доостур.

23 чүүл. Участок комиссиязының бүрүн эргелери.

Участок комиссиязы:

участок талазы-биле сонгукчулар данзызын тургузар;

сонгукчуларны сонгукчулар данзызы-биле таныштырар, данзыда частырыглар дугайында билдириишкиннерни хүлээп алыр болгаш сайгарып көөр болгаш оларның талазы-биле шинтпирлер хүлээп алыр;

бо Хоойлуга дүүштүр өскедаа бүрүн эргелерин боттандырар.

24 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының дугайында бадылаашкын эрттирер талазы-биле комиссияларның ажылын организастаары.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырының дугайында бадылаашкын эрттирер талазы-биле комиссияның ажылын организастаарын, бир эвес бо Хоойлу-биле канчыг-бир өске чүүл тодаратты-нмаан болза, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының сонгуулдарының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлуунуң 26 үүлүүнде дүүштүр боттандырар.

Комиссияның үш чедир кежигүү оон шинтпири-биле хары угда комиссияның ажылчорудулгазының бүү хуусаазында азы хуусааның кезекчамдык үезинин дургузунда кол ажылдап турар черинден будүрүлге азы албан ажылчорудулгазындан хостаттырып болурлар.

Комиссияның ол кежигүннериниң кол ажылдап турар черлериниң талазы-биле будүрүлге, албан черлериниң, организацияларның оон-биле холбашкан чарыгдалдарының орну бадылаашкынга үндүртүнген акша-хереңги-биле тургустуар.

Комиссияның кежигүү комиссияга ажылының дургузунда оон чөпшээрели чокта ажылдан хостаттырбас болгаш өске ажылче шилчиттирбес ужурлуг.

5 эге

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАДЫН ДЕДИР КЫЙГЫРТЫР ДУГАЙЫНДА БАДЫЛААШКЫНГА БЕЛЕТКЕЛ

25 чүүл. Сонгукчулар данзызы болгаш ону тургузар чуруму.

Сонгукчуларның данзызын участоктуң сонгулда комиссиязы бадылаашкын кылырының участок бүрүзүнге тургузар болгаш комиссияның даргазы база секретары аңаа ат салыр.

Улус депутаттарының хоорайлар, районнар, суурлар болгаш көдээ Советтери сонгукчулар үеду-биле участок комиссияларын хандырар болгаш хамаарышкан девискээрде чүрттап турар хамаатылар дугайында сонгукчулар данзызын тургузарыга эргежок чугула эдилгелерин киирер азы билдириишкинни—доп-дораан чугаалажып көөр болгаш данзыга эргежок чугула эдилгелерин киирер азы билдириишкинде айыткан хомудалды хүлээп албаан дугайында чылдагаанын тодаргай айыткан шинтпириниң хоолгазын билдириишкин эвээнте бээр хүлээлгелиг. Ол шинтпирге хамаарыштыр хомудалды бадылаашкын хүнүнге чедир беш хонуктан орай эвесте район (хоорай) судунга киирген турып болур, хомудалды суд үш хонук хуусаада чугаалажып көөр хүлээлгелиг. Район (хоорай) судунуң шинтпири шүүт бүрүн күүтүг болур. Суд шинтпирге дүүштүр сонгукчулар данзызынга эдилгелерин участок комиссиязы доп-дораан киирер.

28 чүүл. Сонгукчуларның немелде данзызы.

Сонгукчуларның кол данзызы тургустунган соолунде сонгукчуларның немелде данзызын сонгукчуларның кол данзызынга негелделерге дүүштүр тургузар.

Чүрттап турган черин солааны-биле холбаштыр азы участок комиссиязының частырынын түннелинде кол данзыга кирбээн сонгукчуларны оларның билдириишкини өзүгаар немелде дынзыга киирер.

Сонгукчуларның немелде данзызын ийи хуулгат кылдыр тургузар болгаш оларга сонгулда комиссиязының даргазы, секретары ат салыр.

29 чүүл. Бадылаашкынга хереглээр бюллетень.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынга хереглээр бюллетеньге ооң фамилиязын, адын, адаазының адын, кол ажылдап турар черинин аайы-биле албан-дужаалын (кылып турар ажылын), кол ажылдап база чүрттап турар черлерин айтып бижиир. Тыва Республиканың улус депутады, бир эвес Тыва Республиканың Дээди Совединде доктаамал үнделгин езугаар ажылдап турар болза, Тыва Республиканың Дээди Совединде ооң күүселин турар ажылын айтыр, бадылаашкын бюллетеньге ооң инай «дедир кыйгыртыр» болгаш «арттырар» деп сөстерин бижиир.

Бадылаашкынга хереглээр бюллетеньнерни тыва болгаш орус дылдар кырынга парлаар.

6 эге

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАДЫН ДЕДИР КЫЙГЫРТЫР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КАМПАНИЯ КИРЖИКЧИЛЕРИНИҢ МАГАДЫЛАЛДАРЫ

30 чүүл. Сонгукчуларның инициативтиг бөлүүнүң эргелериниң магадылалдары.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле сонгукчуларның инициативчи бөлүүнүң бо Хоойлу-биле тодаргайлаан эргелерин Тыва Республиканың ол депутадының сонгуттурган округунуң бүү девискээринге инициативчи бөлүк ажыглаар.

Сонгукчуларның инициативчи бөлүүнүң кежигүннерин бүрүткээн соолунде ат салыышкынларын чырыыга, а ол ышкаш хуралдарны, сонгукчулар-биле ужуражылгаларны эрттиреринин база Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынар чорудар талазы-биле комиссияларның ажылын киржир үеде Тыва Республиканың улус депутадының бижимел дилээн езугаар бадылаашкын чорударынга тускайлаан акша-хереңгилериниң кусели-биле кол ажылдап турар черинин аайы-биле ортумак ажыл төлевирин хевээр арттырбышаан, будүрүлге азы албан-хүлээлгелерин күүседиринден хостаан турып болур.

Депутаттын бүзүреттирген кижилерин администрацияның азы профэвилел органының инициативазы-биле будүрүлгеде, албан черинде, организацияда ажылдан болгаш кооперативтен азы өөредилге черинден үндүрүп болбас, а ол ышкаш сагылга-чурум талазы-биле хемчег кылдыр эвээш төлевирлиг ажылче шилчидип болбас.

32 чүүл. Агитация кампаниязын чорудары.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дээш азы кыйгыртырынга удур моондактаашкын чок агитацияны массалыг информация чеченгеттерин дамчыштыр хуралдарга болгаш митингилерге чорудар эргени Тыва Республиканың хамаатыларынга тыпсыр.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр талазы-биле сонгукчуларның инициативчи бөлүүнүң кежигүннери хуралдарны организастаар болгаш ат салышкынларын чыыр талазы-биле Тыва Республиканың улус депутадының сонгуттурган округунуң девискээринде турар күрүне болгаш хөй-ниити органнарындан дилегни дедир кыйгыртыр талазы-биле кампаниянын хуусаазының бүү дургузунда кылыр эргелиг. Күрүненің техниктиг херекселлерин (үн бижидер аппаратураны, транспортты, типографияларны болгаш ол хевирлиг хөй хоолгалар парлаар техниканы) агитация үезинде ажылгаарының дей аргалары оларга хандыртынган турар ужурлуг.

Хуралдарны болгаш улус депутады-биле, ооң бүзүреттирген кижилери болгаш инициативчи бөлүктүң кежигүннери-биле ужуражылгаларны эрттирер черинин база үезинин дугайында округ комиссиязы оларның болур хүнүнге чедир ийи хонуктан орай эвесте сонгукчуларга дыннадыр.

7 эге

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАДЫН ДЕДИР КЫЙГЫРТЫР ДУГАЙЫНДА БАДЫЛААШКЫН

33 чүүл. Бадылаашкын болур чер болгаш үеи.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны Тыва Республиканың Президиумунуң тодаргайлааны чангыс хүнде тус черинин-биле 7 шактан 20 шакка чедир бүү округка чорудар. Участок комиссиязы бадылаашкынның үезин болгаш болур черин бадылаашкынның болур хүнүнге чедир он хонуктан орай эвесте сонгукчуларга чарлап дыннадыр.

Округ комиссиязы тус черинин байдалдарын өөренип көргеш, бадылаашкынның үезин өскертип болур.

Ырак болгаш чедери берге районнарда тургустунган бадылаашкын участоктарынга данзыда кирген бүү сонгукчулар бадылапкан болза, участок комиссиязы бадылаашкын доозулган деп кандыг-даа үеде чарлап болур.

34 чүүл. Бадылаашкынны организастаары.

Чажыт бадылаашкынга кабиналарны азы өрээлдерни четчир санныг кылдыр дерип кылган, бадылаашкынга бюллетеньнерни бээр черлерин тускайлаан болгаш бадылаашкынга хереглээр хааржактарны таныдалааш, тургускулаан тускай ангылаан бажыңнарга бадылаашкынны чорудар. Сонгуп келген кижилер чажыт бадылаашкынга кабиналарны азы өрээлдерни дамчыштыр бадылаашкынга хереглээр хааржактарга ыяап-ла чоокшулап келип кылдыр оларны ындыг янзылыг тургузар.

Бадылаашкынны организастаары, сонгукчуларның турасорук илередиринин чажыт байдалдары болгаш бадылаашкын эртер черлериниң дериттиргени болгаш аңаа эргежок чугула корумчурумнуг тургузары дээш Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле участок комиссиязы харысаалгалыг болур.

Бадылаашкынны эгелээр мурнунда бадылаашкын болур хүнде бадылаашкынга хереглээр хааржактарны комиссия кежигүннери болгаш участокка контрольду боттандырын турар төлээлекилер көрүп турда, участок комиссиязының даргазы оларны хынаар, плюмба салыр азы диилээр.

Сонгукчу бүрүзү боду бадылаар: өске кижиниң сонгунга бадылаашкынны болдурбас. Паспортун азы кижиниң өскедаа шынзылгазын көргүзерге, сонгукчуларның данзызын барымдаалап, участок комиссиязы бадылаашкын бюллетеньнерин бээр. Бюллетеньни ап турган, сонгукчулар данзызында бодунуң фамилиязының дужунга келген хамааты адын салыр.

Кадымын байдалы-биле азы өске-даа чылдагааннар-биле чамдык сонгукчулар бадылаашкын болур черге кээп шыдавас таварылгаларда, комиссияның ийи кежигүнүнге ол сонгукчуларның турар черинге баргаш, бадылаашкынны организастаарын участок комиссиязы даазыр. Ол сонгукчуларны тускай данзыга киирер, участоктан дашкаар бадылаашкын чорудар комиссияның кежигүннеринге бадылаашкын үезинде сонгукчуларга чедирер таныдалаан хааржактыг болгаш участоктан дашкаар бадылаашкын дугайында хамаатыларның бижимел билдириишкиниериниң саныга деп санныг бадылаашкын бюллетеньнерин ат салыргаш бээр. Комиссия кежигүннери ажыглаттынмаан бүү бюллетеньнерни дедир эгилер.

Көдээде чүрттакчылыг чангыстан ажыг пунктуну, хонаштыг, кыштагны киириштирип турар мыдыг участоктардан аңгыда, участокка бадылаашкынга сонгукчуларга чедирер чангыстан ажыг хааржакты ажыглаан болбас.

35 чүүл. Бадылаашкынны эрттиреери.

Бадылаашкынга бюллетеньни бадылап турар кижи чажыт бадылаашкын кабиназынга азы өрээлинге долдурар. Бюллетеньни долдуруп турда, бадылап турар кижиден аңгыда, кым-бир кижинин турары хоруглуг. Бюллетеньни боду долдуруп шыдавас шинектиг хамааты комиссия кежигүү азы хөй-ниити хайгааракчы болбайн турар кандыг-даа хамаатыны бодунуң туразы-биле чажыт бадылаашкынның кабиназынче азы өрээлинче чалап болур эргелиг.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырны дээш бадылаар хамааты «арттырар» деп сөстү балаар, а сөстү балаар, бадылаашкынны өскертип болур.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырны дугайында айтырыг талазы-биле бадылашкынны саналарын участок бүрүзүнге ангыдып чорудар.

Бадылаашкынның доозулганынын дугайын комиссия даргазы чарлапкан соонда, бадылаашкынга ажыглаар хааржактарны участок комиссиязы ажыдар. Бадылаашкын төнмээн шаанда бадылашкынга хереглээр хааржактарны ажыдып болбас. Бадылаашкынга хааржактарны ажыдар мурнунда ажыглаттынмаан бүүгүле бюллетеньнерни участок комиссиязы саналар болгаш шыгжаар. Сонгукчуларның данзызын барымдаалап, участок комиссиязы бадылаашкынга бюллетеньнер алган сонгукчуларның нинти санын тургузар. Бадылаашкын-биле сонгукчуларга чедирген хааржактарда бюллетеньнерни ыңгы саналар. Бо таварылгада бадылаашкынга хереглээр хааржакта бюллетеньнер санын участоктан дашкаар бадылаашкын дугайында бердинген бижимел билдириишкиниериниң саны-биле болгаш бадылаашкынга берген бюллетеньнериниң саны-биле шуулгаар.

Бадылаашкынга хереглээр хааржактарда бюллетеньнериниң саны барымдаалап участок комиссиязы бадылаашкынга киришкен сонгукчуларның нинти саны: Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр болгаш кыйгыртпас дээш бадылаанларының саны, күш чок деп көрген бюллетеньнериниң саны тодарадып үндүрер.

«Дедир кыйгыртыр» болгаш «арттырар» деп ийи сөстү ле-үүлүүн кожуп каар.

8 эге

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУС ДЕПУТАДЫН ДЕДИР КЫЙГЫРТЫР ДУГАЙЫНДА БАДЫЛААШКЫННЫҢ ТҮННЕЛДЕРИН ҮНДҮРЕРИ

37 чүүл. Бадылаашкынның түннелдерин тодарадыры.

Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны чорудар талазы-биле округ комиссиязы участок комиссияларының протоколдарынга үндезилел бадылаашкын хүнүнде округ талазы-биле данзылаткан сонгукчуларның нинти саны: бадылаашкынга киришкен сонгукчуларның саны; Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дээш бадылаашкын бергеннериниң саны; дедир кыйгыртпас дээш бадылаашкын бергеннериниң саны; күш чок болган бюллетеньнериниң саны тодарадыр.

Бадылаашкын хүнүнде округка бүрүткеткен сонгукчуларның чартыынган хөй бадылаашкын түннелинде оңу дедир кыйгыртыры дээш бадылаан болза, Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртқан деп саналаар.

Тыва Республиканың улус депутады бадылаашкынның түннелинде дедир кыйгыртырбаан болза, инициативчи бөлүктүң долаага салган акша-хереңгизин бадылаашкынны эрттирери-биле холбашкан чарыгдалдарны дугаары-биле шилчидер.

Округ талазы-биле бадылаашкынның түннелдерин бадылаашкын соонда дараазында хүн округ комиссиязының хуралынга тургузар болгаш ийи экземпляр кылдыр кылган протоколга киир бижиир, округ комиссиязының даргазы, даргазының оралакчызы, секретары болгаш кежигүннери аңаа ат салыр. Округ комиссиязының протоколун доктаатаган чүрүм өзугаар Төп сонгулда комиссиязынче чорудар.

Бадылаашкын эрткен соонда беш хонук хуусаада Төп сонгулда комиссиязы Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынның түннелдериниң дугайын Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунга илеткээр база ону парлалгага үндүрер.

38 чүүл. Бадылаашкынның түннелдерин күш чок деп көөрү.

Бир эвес бадылаашкын үезинде бо Хоойлуну хажыткан, ооң түннелдеринге боттуг саадарны чедирген фактылар илереттинген болза, Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны эрттирер талазы-биле округ комиссиязы дедир кыйгыртымышкын дугайында бадылаашкынны чамдык участокка аңы ниити округ талазы-биле күш чок деп саналаар.

Бадылаашкынны эрттиргениниң соонда он хонук дургузунда Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиуму бадылаашкынны катап эрттирер дугайында шинтпирге хүлээп алыр азы бадылаашкынның түннелдерин күүтүг деп саналаар.

39 чүүл. Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырын бүрүткээри.

Бадылаашкынның түннелинде Тыва Республиканың улус депутадын дедир кыйгыртырган болза, Тыва Республиканың Дээди Соведи үк улус депутадының бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде соксаамының дугайында доктаалды хүлээп алыр.

Бо таварылгада Тыва Республиканың улус депутадының шынзылгазы болгаш «Тыва Республиканың улус депутады» деп хөрек демдээ, ол ышкаш ооң депутат ажыл-чорудулгазын хандырары-биле депутатка берген эт-хереңги Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунга дедир эгиттинер.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың февраль 27.

ПЕНСИЯГА НЕМЕЛДЕЛЕР ДУГАЙЫНДА

Чоокта чаа Россия Федерациязының пенсия дугайында хоойлузунга чаа немелделер киргген. Аңаа хамаарыштыр тайылбыр бээрин Тыва Республиканың Социал хандырылга министерствозунуң пенсия, пособие киллизинин эргелекчизинин оралакчызы Виктор ДАҢЗЫ БЕЛЕКТЕН дилээн бис.

— Февраль 6-да үк немелделерни хүлээп алган. Ол чүү хереглелел турарыл-даргге, чоннуң социал камгалалының хемчеглериниң херек кырында боттанып турары ол. Январь 1-ден эгелээш, пенсияның күүкү хемчээли ажыл төлевириниң адаккы хемчээлинге деп болган. Амдыызында ыңгыг деннел 410 рубль 40 копеек болгай. Бир эвес аңаа ийи кварталда шалыңның күдүү хемчээли өзер болза, пенсияның күүкү хемчээли база өзер үжүрлүг.

Ооң аңгыда 80 хар өткен кырган пенсионерден эмчиниң түннели-биле кадыының болгаш назыдап кыраанының үржүү-биле өске кижиге карактың турары даан немелде төлевир берип турган болза, ам кандыг-даа документ негевейн, немелде төлевирни кылыр. Амдыызында ыңгыг төлевирниң түү — 273 рубль 60 копеек.

А бир болгаш ийги бөлүктүң инвалидтери, бир эвес кыраанны даан пенсия тыпсырынга негеттиниң стажы бар болза, артык чыл ажылдааның үезин хаанызы барымдаалавайн төлээр.

— **Социал пенсия ап турар I бөлүктүң инвалидин болуп өске кижи хайгаарап турар даан немелде төлевирни чүге албазыл? Ол кижиниң бертик-межел болганы ооң буруузу эвес, моон чылдагааны чүдел?**

— Маңаа тодаргай харыы бээри чугула. Пенсия хоолдузунда — күш-ажылдың болгаш социал — деп 2 хевиринин пенсияларын доктаатган. Күш-ажылдың пенсиязы (кыраанны бертик-межел болганы, азыралыкчызын чидиргени, хөй чылдарда ажылдааны даан) негеттиниң турар стажын ажылдап алган үүскеа тыпсып турар. Пенсияның ол бирги хевириниң ап турарларга азыралында турар ажыл кылып шыдавас кижилери даан база өске кижиниң хайгааралы негеттиниң турары даан немелде төлевирлерни кылып бээр.

Социал пенсия ажыл стажы чок 65 харлыг эр кижиге, 60 харлыг хереженгей кижиге база I болгаш II бөлүктүң стажы чок инвалидтерге, чажыннан инвалидтерге тыпсып турар. Социал пенсияларга немелде төлевир кылыры көрүнмээн.

— **Кырган кижиниң пенсия тыпсырынга негеттиниң турар стажы эвээш болганда канчаарыл? Ол кандыг пенсия алырыл?**

— Пенсия тыпсырда негеттиниң стажы долу эвес болганы даан аңаа күш-ажылчы пенсияны тыпсып. Маңаа негеттиниң чангыс барымдаа болза, ол кижиниң эр-хереженгей хамаанчокка, 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажының бар болурунда. Чижээ, чоокта чаа 80 харлыг социал пенсия алыкчызы кырган-аванның аңгыда 4 хар ийи уругаш берген уругларын барын илереткеш, уруг бүрүзүн азыраан 3-3 чыл — шупту 6 чыл стажтыг болганын тодаратқан бис. Ооң ооң болундан билириишкин алгаш, херек документилерни чыгташ, күш-ажылчы пенсияже шилчиткеш, немелде төлевирни ол пенсиязынга кадып бээриниске 547 рубль 20 копеек алыр болду. Ол кырганының моон мурнунда 273 рубль 60 копеектен аңгыда, акша алыр эргези чок турган деп демдеглел каайы.

— **Пенсия алыкчыларын дувредип чоруур айтырыглар харыылап бердинер. Ынчаарга дуралаамчы акша (пособие) алыкчыларының айтырыгларына харыылап бээримерни база дилээли. Чижээ, ыңгыг чүүл бардыр: совхоз дүшкен. Ооң орнунга ассоциация азы кооперативтиг ажыл-агый турган-дыгын. Ол үеде шөлээте чүүл саатты хереженнер азы уруг алырал турар даан шөлээте хереженнер ассоциация азы кооперативте хүлээп алдыңмаан, ынчалза-даа амдыызында совхозтан база-ла үндүртпээн. Бо улуска компенсация, пособиени кым төлээрил?**

— Совхозту дужуургеш, ооң орнунга өске хевириниң ажыл-агый черин тургускан таварылгада саатты хереженге база уруун 1 хар чартыкка чедир азырап олурган (ассоциация кежигүү кылдыр хүлээп алдыңмаан) не кижиге көрүнгген дуралаамчы акшаны совхозтуң эргезин хүлээп алган ажыл-агый черин төлээр.

— **3 хар ажып турар ооллуг бот не чүрттап турар черинде тааржыр ажыл чогу-биле ажыл чок олурар ижик. Ооң бот не даан дуралаамчы акшазын аңгыла. өске дуралаамчы акша алыр эргези бар бе?**

— Ажыл чок бот, пенсия социал хандырылга милиционер бот не даан 184 рубль 68 копеек дуралаамчы акшаны база 1,5 хардан 6 харга чедир уруунга айдала 184 рубль 68 копеекти төлээр. Ооң аңгыда, квартал санында уругларга херек бараанналарның өртээнин өскени-биле үндүрген чарыгдалдарның орнун дуглаар дуралаамчы акшаны база төлээр.

— **Чүртталганын үнезин хүн бүүрде өзүп турар-дыр. Ол даан пенсия, пособие алыкчыларынга акша өзүлделери бар бе?**

— Бо чылдың февраль-март айларында аъш-чем болгаш хереглел бараанналарының өртээнин өскени-биле чангыс үзаа, чарыгдалдарның орнун дуглаар төлевирлерни, Россияның Президентизинин Чарлыын баталаар доктаатган. Пенсия алыкчылары (күш-ажылчы болгаш социал) февраль-март айларда 200-200 рубльни алырлар. Чангыс пенсиялыг каш кижи ап турары маңаа хамаарылга чок.

Бот не-лер, шерилге аныяк азыларының уругларын, алимент, төлевейн ойлап-дезип турар ала-иелериниң уругларын айдала 100 рубльди (уруг бүрүзү) алыр. Оларның санынга 1,5 хардан 6 хар чедир уругларынга дуралаамчы акша ап турар өг-бүлелер база хамаарыжыр.

50-50 рубльди социал хандырылга киллизинден пенсия, пособие албайн турар өг-бүлелерниң 16 хар четпээн, а өөренип турган стипендия албайн турар 18 хар чедир уругларынга база өске кижиниң хайгаралы негеттиниң турарларны ажаал-карактап турарларга немей төлээр.

Апрель айда немелде төлевирлер хевир аайы-биле ыңгыг өскерилер. Немелде төлевирлерни ай санында кылып турбазы-биле чүртталганын өртек-үнезинге дүүжүп турар пенсия, пособиени быжыг хемчээлин доктаадыры Хоойлу бадылакчыларының ажыл-хереңге кирип турар.

Бөгүн—Делегейниң театр хүнү

2. ЧОГААДЫКЧЫ ДИЛЭЭШКИНДЕ

(Төнчүзү. Эгези № 59 «Шында»).

Шиниин кылдыныглары (солаа, өлүрүүшкүн) шериг болгаш кара-бажың жаргонары-биле долган диалоктар-биле чергележип турар. Ындыг-даа болза ол чугаадан сюжеттиг сайзыралын билип алыры берге — киржикчилериң аразында харылзаалары аажок будалчак. Кылдыныгларда хөгжүлде чок: чурум үрээшкиннери, сойгалаашкын, эттээшкиннер аная-ла данзылаттынган. Сюжет түгле төнчүзүнде, кажан Сидоровту өлүрүп турда, бичии чидигленир. Ындыг-даа болза чөрүлдээниң чештиниишкини хенертен үстүп каар. Мындыг шөйдүнчек кылдыныглар, өзек сюжеттиг чогу, киржикчилериң санының хөйү, ниитизи-биле солун салдынган теманы билзиигир ажыдарынга шаптыктап турар.

Шиниин ук варнантызын киржикчилерни кызыгаарлааш, тургузуун чыыргаш, экижидип болурунун аргазы бар.

«Оюн» (орус дыл кырында) — амгы үениң аныяктарының сагыш-сеткили хоозураашкыныңа (акшалыг көзерлээриниң, арагалаашкынның, наркоманияның салдынчак чоруктун, бижектээшкининиң) дугайында теманы автор философтуг монологтарлыг шулуктаан драма жанрында бижээн. Маадырның философтуг бодалдары, оон чигзиилери, кударалы чиик жыр аргалары-биле (Николайның база ол ышкаш Оланың адазының меге өлүмү) киржикчилерниң наркоманнар чулчурүүшкүнү сагыныдыр, изиг-изиг чугаалары-биле чергележип турар.

Шиниин утказы ниитизи-биле номчукчуга аар. Эгезинин шөйдүнчээ, амыдыралын карангы талаларын кошкак тургузуглуг сюжетке колдады көргүскени база таарымча чок. Шулуктээни чечен эвес. Маадырларның кылдыныгларының психологтуг тайылбыры болгаш логиказы наркоманнарга чоок, ынчангаш номчукчуга билдиннери берге. Аргалыг болза, амыдыралдың чырык талаларын көргүзерин делгеемчиткен болза күзенчиг. Удур демисежип турар мөзүлүг маадырның овур-хевири база турган болза таарымчалыг хире.

«Ханга бораашкынкар» — Тыванның төөгүзүнде ханныг иштерни арттырган репрессия чылдарының үезинде болуп турган кижиниң эргезин куду көрген канчаардаа арга чок каржы фактыларны документилерге үндезилээш, бо шиниде бижип көргүскен. Оон жанры политиктиг агиткага чоок. Автор ол үениң байдалын, төөгүлүг шыны көргүзерин кызыткан. Ындыг-даа болза кылдыныгларның чангыс аайлашкаа, маадырларның овур-девирлериниң дөмейлешкээ, дылының протокол ышкаш кургаа уран-чечен деннели чавызалып турар. Хорутдаттырганнарның боттарын шүгүмүүлээн ырлары, өлүр шаажыладыр деп турар кижиниң чугаазының албан-дужаал дылынга чоогу. Күскелдейниң саттынышкынының чылдааныңың чедир белеткеттинмээни — шиниң бо бүгү четпестери номчукчуның бүзүрелин сулаадып турар.

Байысаалга, шаажылаашкын, сойгалаашкын сценалары логика харылзаалыг эмин эрттир натуралисчи ёзу-биле бижиттинген. Авторуң чангыс талаланчак шиниткечи хөөнү бо теманы хамаарышпас туруштан уран-чечени-биле дамчыларынга кол шаптык болган хире. Ынчанташ оон чогаалы — өжээн-шиизи бот шиниткел апарган. Ындыг туруш оны уржуктуг боор болур. Ылаңгыя кажан шиниин маадырларының прототиптери (үлегерлээн маадырлары) бөгүнгү номчукчуга билдингир турда аан.

Уран чүүлдүн алыс сорулгазы амыдыралды аккара өннер-биле дүжүүрүп көргүзеринче эвес, а чогаалдың идеязынга хамаарыштыр чуртталганы бүгү-ле хей талалыг өннериниң нарын харылзааларын ажыглап турган, чогаадыкчы түнелдерни кылыры болгай.

«Хөлегелиг дүш» — бо чогаалдың онзагай талазы — эрткен үеним төөгүзү-биле амгы амыдыралды солун арга-биле тудуштурганы. Авторуун чогаадыкчы фантазиязының ачызында шиниң аныяк маадырлары гипноз дузазы-биле репрессия чылдарынга кээр. Ындыг хуулуушкуннар шиниң жанрын тоолга чоокшуладып турар. Аңгы-аңгы үелериң кижилериниң бот-медереліниң үскүлежиишкиннери, оларның харылзаалары болгаш идеология, мораль болгаш шажын талазы-биле туруштарының ылгалдыы номчукчуну элээн бодандырыптар.

Улуг-ла бот-боттарындан ылгалышпас маадырларның аразында чүгле фанатик комиссарның овур-хевири элээн тода илерээн. Бо аныяктарга чоок, ажыктыг шиниң эгези шөйдүнчек, маадырлары дөмейлешкек, дылы кошкак болганындан, оон уран-чечен деннели кудулап турар.

«Өртемчейниң үш ораны» — бо үш көжегелиг шиниң автору амгы үениң аныяктарының амыдыралын көргүскен, бөгүнгү хүнүн чидиг темазын көдүрген. Амгы Тываның амыдыралында эне нептереңгей болгаш биз мөзүлеш овур-хевирлер болгаш чөрүлдээлерин замчыштыр хоорай-биле суурнуң, ада-иелер биле ажы-төлүн аразында харылзааларны уран-чечен сөстүң дузазы-биле шинчилээрин ол ораладышкан. Бо чогаалдың авторун кижизидилгениң чидиг айтырыглары дувуредип турар. Ол болза хээли-биле институт кирери, национал чаңчылдар, ёзулалдар, дылга хамаарылга, сагыш-сеткил хоозуралының үнген дөстери, арагалаашкын, наркомания, оор-сук, нүгүл, бижектежишкин дээш, оон-даа өске амыдыралдың каракты талалары. Карамай утбай, Сайлык, Николай ышкаш бөдүүн чондан үнген мөзүлүг овур-хевирлер элээн чедимчелиг тургустунган.

Шиниин тургузуу дескиі, дылы тода бижиттинген. Ындыг-даа болза сюжеттиг шөйдүнчээ болуушкуннарны хаара тудуп кээр ёзулуг-ла драматиктиг хөгжүлдезинге шаптыктап турар.

Шиниин дылында бок сөстерни хөйү-биле киргрени (мында болза ол шын эвес адаан орус сөстер биле тыва чугааны холааны) авторуң төрээн дылды камнаарынче кыйгырыы деп билдинип турза-даа, болуунун кижизиликчи утка-шынарын чидирбейн, а харындаа хора чедирип болур. Драма жанры комедияже шилчий берип база болур. Шиниин нарыны оон утказыбиле шоолуг-ла дүүшпейн турар хире. Автор бо шиизин элээн эдип, эжижидип алгаш, сценага үндүрериннгедаа саналдап болур.

«Ревизор» — бо болза Н. В. Гогольдуң чогаалынга үндезилээн, амгы тыва суурнуң чуртталгазының дугайында ийи кезектиг, дөрт көргүзүглүг комедиядыр. Автор комедия жанрының дүүмнерин төнчүзүнге чедир сагып шыдаан. Ук чогаал сюжединиң сиирежиби-биле, тургузуунун бодамчалыы-биле, дылының талазыбиле уран-чечен деннелге бижиттинген.

Бир мөзүлеш аажы-чаңнарны Н. В. Гогольдуң үлегери-биле тургускан. Чежедаа хөөреткен база шоотканболза, олар амыдыралчы болгаш танытыныгыр кылдыр тургустунган. Ол овур-хевирлериниң онзагай талаларын тывылык чогааткан, аажы-чаннарны чиге айтып турар, оларны дамчыштыр тода шилээн. Районнуң удуртукчу даргаларының бужурганчыг овур-хевирлерин дамчыштыр көлээде амыдыралдың буураашкынының механизмин бүзүренчиг көргүскен.

Кол маадыр — ревизорнуң овур-хевири арай сагышка четпес болган. Ол ышкаш комедияда чештинилге чедир ажыттынмаан, сөөлгү сойгалаашкынның чиигі, кылдыныгларның баш удур билдингири, солун эргилдер чогу сагышты ымзандырар.

«Ниитизи-биле комедияны чедир ажылдаан соонда (эде тургустунчушкун темазы безин эргилеп чедишкенде) ону улусчу болгаш профессионал театрның сценаларынга үндүрери-биле саналдап болур.

Ниитизи-биле түннээрге, жюриге шиилерниң эки талазы — авторларның бөгүнгү амыдыралын чиигі айтырыгларынга тураскаатканн темаларны дидими-биле көдүргениде. Авторлар шиин бижиириниң кол аргаларын шиңгээдип алыр чүткүлдүүн база көргүскен. Кижи бүрүзү-ле ангы-ангы чедиишкиннерлиг, бичии ажыдыышкыннарлыг болган. Ынчалза-даа көскү овур-хевирлериниң чогу, дылының чегейи, чүгле драма жанрының колдаа турары, чаа хевирлерни ажыглап билбезин авторларның улуг кезиниң дүржүлга чогун бадыткап турар. Профессионал драматургтарның киржилгези колдуу чок болган. Бо дээрге конкурстуң улуг чидирип-дир. Хоочун драматургтарның конкурсту херекке албааны, киришпээн чылдагааны жюри кежигүннериңе билдинмес болгаш элдептиг чүүл болган.

Конкурска киришкен бижикчилериниң кол четпези — оларның шин чогаалының нарын аргаларын чедир шиңгээдип албаанында. Оларның хөй кезиниң драматургия жанрының чажыттарын чедир ажыдып шыдаавайн турарының чылдагааны, дүржүлга чоогунан ажыгда, бир кол дулгуурну тыштайн турарында. А ол болза ёзулуг-ла хаара тудуп кээр чидиг чөрүлдээ болгаш сагышка артып каар амыдыралчы овур-хевирни тургузуп шыдаары болур ужуруг.

Жюри кежигүннери — А. С. Серен, Ч. М. Чүльдүм, Д. А. Монгуш, И. И. Лопсан, А. Т. Даржаа база бо рецензияның автору ийи дугаар сайгарылга соонда конкурстуң түнелин үндүргеннер: дээре деп үнелеттинген үш шиниге деткимче шаннаалды тыпсыр деп шиитпирлээннер. Ынчанташ Тываның Театр ажылдакчыларының эвилелиниң шаннаалы 200-200 акшаны «Ревизор» деп комедия биле «Өртемчейниң үш ораны», Культура ажылдакчыларының эвилелиниң шаннаалы—200 акшаны «Хөлегелиг дүш» деп шиилерниң авторларынга тыпсыр болган. Оон авгыла «Сержант», «Игра», «Дайын соонда» деп шиилерни база жюри онзалап демдеглээн.

Конкурстуң тиилекчилерин шаннаалдар тыпсырыбиле В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга март 27-де. Театр хүнүнге тураскаатканн байырлыг концерт-кежээже чаладывыс...

Ол ышкаш келир чылын делегей драматургиязының чогаалларын тыва дылче эне эки очулгалары дээш конкурсту чарлаар деп шиитпирни жюри хүлээп алган. Анаа киржиринче белеткеннер, эргим хүндүлүг хоочун болгаш эгелеп чоруур драматургтар.

Зоя САМДАН.

Конкурс жюриниң даргазы, филология эртемниң кандидаты.

60 ХАРЛААН АКЫВЫСКА

Бистиң хүндүлүг акывыс Кыызбай Иргитович Тарын-Базыр Мөнгүш-Тайга районнуң «Мөгөн-Бүрен» совхозта үр чылдарда малчыннап ажылдап келгеш, ам 60 харлап турар. Ол-ла совхозта база бир акывыс Чүгүроол Иргитович Тарын-Базыр бо хүннерде 54 харлаар. Амыларывыстың төрүттүнген хүннерин таварыштыр оларга изиг байыр чедирип, быжыг кадыкшылды, амыдыралга аас-кежиктиг, ажылышке чедишкиннерни «Шынны» дамчыштыр күзеп олур бис.

Кызылда ажылдап, чурттап чоруур дуңмалары, күзээзи Дардаш, Чечек Монгуштар, Майны, Галина Иргиттериниң ог-бүлелериниңден.

Чарлалдар саңдыразы

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Таңды районнуң Бай-Хаак суурда аалчылар бажыңын садыг-сайгарылга конкурузун ёзугаар садарын Тыва Республиканың Эт-хөреңги фондузу чарлап тур.

Аалчылар бажыңының эгезинде өртээ—176 муң рубль;

ооң иштинде бажыңның өртээ—138 муң рубль;

аалчылар бажыңының ажыглал шөлү—340 дөрбелчин метр.

АЛЧЫЛАР ЧУРТТААР БАЖЫҢНЫ САДАРЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

1. аалчылар бажыңын кезээде бүдүн кылдыр кадагалаар;

2. садарының хевири — өртээн хары угда төлеп бээр.

КОНКУРСТУҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ:

Конкурска киржириниң чагыын болгаш эргежок чугула өске-даа документилерин чогуур үезинде чөрүдүп берген болгаш аалчылар бажыңының эгезинде өртээнин 10 хуузун доктааткан чурум ёзугаар магадылал кылдыр киирип төлөп юридиктиг албан организация, бүдүрүлге черлерин база хамаатыларны садыг-сайгарылга конкурузунга киириштирер;

конкурска киржириниң чагыгларын болгаш өске-даа документилерин 1992 чылдың апрель 21-ге чедир хүлээп алыр;

аалчылар бажыңын көөр болгаш ооң-биле таныжар арганы садыг алыкчыларга хостуг хандырар;

саналдарын киирип бижээн садыг алыкчыларының чагааларын 1992 чылдың апрель 23-те Эт-хөреңги бажыңына эртеңгиниң 10 шакта ажыдып көөр;

аалчылар бажыңын чеже өртек-биле садыг алырын ол саналдарга айтып бижиир;

конкурстуң бүгү негелделеринге дүгжүр болгаш эне-не бедик өртек-биле садыг алырын айытканнарны конкурстуң тиилекчизи кылдыр комиссия шиитпирлеп чарлаар.

Таңды районнуң Бай-Хаак суурда аалчылар чурттаар бажыңны сайгарылга-садыг конкурузун ёзугаар садарын организастап турар Тыва Республиканың Эт-хөреңги фондузунуң адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 32, кабинет 22, телефону 3-75-52.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭТ-ХӨРЕҢГИ ФОНДУЗУ.

«Тыва алдын» будүрүлге «Терлиг-Хая» биче будүрүлгени дамчыштыр чугай садып турарын дыңнадып тур. Сонуургалдыг организациялар болгаш будүрүлгелер баш удур төлелгени дараазында өртектер-биле шилчидер:

хаптаваан тудуг чугайы—тонна дээш 2300,0 рубль;

хаптап каан тудуг чугайы—тонна дээш 4800,0 рубль;

мрамор сайы — тонна дээш 30,0 рубль.

Каа-Хем суурда Агрөүлепүр банкызында саналжылга санының дугаары 46806, МФО 264 169.

УДУРТУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва Республиканың Чонду ажыл-биле хандырар талазыбиле күрүне комитети будүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларының дилеглери-биле холбаштыр **тайылбырлаары болза:**

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың июль 4-те № 393 доктаалынга, «Тыва АССР-ниң чурттакчы чонун ажыл-биле хандырарының күрүне албанының дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың июль 9-та № 224 доктаалынга, а ол ышкаш «РСФСР-ниң чурттакчы чонун ажыл-биле хандырарының 1992 чылдың I кварталында Күрүне фондузун хевирлеп тургузарының дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де № 329 Чарлыынга дүүштүр бүгү будүрүлгелер, өнчүнүн база ажыл-агый чорудулгазының хевириндеи хамаарылга чокка (ооң иштинде бюджетте, профэвилел болгаш өскедаа хей-ниити организациялары) 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп ай санында албан шилчиндер төлевирни республиканың чурттакчы чонун ажыл-биле хандырар талазы-биле фондузунче шилчидер. **Фондунуң республика эргелелиниң санажылга саны — № 699904501, Күрбаныының кол эргелелиниң чанында санажылга касса төвүнде МФО 264008.**

Республиканың районнарында будүрүлгелер төлевир түүнүн ыңда ажыл-биле хандырар төптериниң чогуур санажылга саннарынче шилчидер. **Немелде тайылбырны 3-82-40 телефон дамчыштыр ап болур.**

Өлзейчаа Байыр-ооловна Монгуштуң адынга 1978 чылда тывыскан Кызылдың башкы училишезиниң дооскан дугайында Щ сериялыг № 496856 диплому читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп саная.

Солун кижилер дугайында

САРЫГ-ШАЖЫННЫҢ СУРТААЛЧЫЗЫ

Чоокта чаа Бай-Тайгада Көп-Сөөк хүрээзинин ажыл-чорудулгазын удуртуп, башкарып турар (ооң чугаазы-биле алырга хүрээниң кескийі) Көгел Саая менги сураглап чораан, чедип келген.

— Бир чугула херек ужурундан силерге ужуражыр дээш чор мен. Көп-Сөөк хүрээзин тударын, дериг-хереклерни, кааскалгашимелдезин сарыг-шажынның хоойлу-дүрүмүнге дүүштүр кылырынга, хүрээге шажын ёзулалдарын, байырлалдарын эрттирериниге, сарыг-шажынның арыг сеткилдиг, буянныг өөрединиң чон ортузунга суртаалдаарынга чүүмбурай сынданың ламазы Куулар Дөңгүр-оолович Орус биче эвес рольду ойнаан. Ооң буянныг ажыл-чорудулгазының дугайында солунга бижип, номчукчуларга таныштырарын силерге дилеп келдим, чораан херээм бо-ла-ыр — деп, ол дөпчу чугаалады.

Ырак черден келгеш, дилег кылырга, ооң ойталаар аргам чок болган, бижиирин аазаан, мындыг мен.

Көгел Мижитеевич ламаның сөөлгү үеде чорудуп турар буянныг ажыл-чорудулгазын делгереңгейи-биле тайылбырлап берген. Бодум хуумда 1939 чылдан бээр «Шын» солунунуң номчукчузунун, көзээ бижикчизиниң болгаш сөөлгү чылдарда сарыг-шажынның номалынын идепкейлиг суртаалчызының дугайында элээн билир мен.

Куулар Дөңгүр-оолович Орус Чөөн-Хемчик районнуң Баян-Тала чурттуг, 76 харлыг. Чалааанның Алдыы хүрээзинин шавызы чораан, анаа сарыг-шажынның номалынын чажыттарының эге билиглерин, моол, тибет ужук-бижикке өөренип алган. Ачазы сарыг-шажын талазы-биле билиглиг кижи чораан, оглун орта хандыкшылын өөреткен. Ол амгы үеде Тывада шыырак эртембилиглиг лама болуп турар. Бистиң республикага сарыг-шажын ниитилелин тургускан, хүрээлерни катап ажыткан соонда, К. Д. Орус сөөлгү чылдарда ажыл-чорудулгазын идепкейлиг чорудда берген.

— Тывага чаа хүрээлер ажыттынарга, оларга билир шаам-биле башкылавышаан, ламалан чоруп турар кижи мен. Бо херекке киржирин Тываның шыырак билиглиг капчы ламазы Шымбай-оол Куулар сүмелээн чүве — деп, ол чугаалады.

Тывага баштай ажыттынган Көп-Сөөк хүрээзи-биле ооң ажыл-чорудулгазы сырый холбаалыг. Ол хүрээниң кескийінин үстүнде демдеглээни чоп. Шынап-ла, ында кааскалга-шимелдерни, дериг-хереклерни шуптузун ламаның сүмези, билири-биле кылган, ол сарыг-шажынның номналынга, негелделеринге дүгжүп турар, моон алырга бо талазыбиле ооң билинин шыыраа тодаргай-дыр.

Куулар Дөңгүр-ооловичсарыг-шажынның төөгүзүн, ооң кижиге буянныг номналын суртаалдаарынче доктаамал кичээнгейин салып чоруур.

Сарыг-шажынның өөредиин аная-ла-бир хоозун чүве кылдыр тайылбырлап, анаа бүзүревенер деп мурнунда суртаалдап турган. Херек кырында алырга, амгы үеде өөреним турарыыс химия, физика, октаргай болгаш өске-даа эртемнерге үндезилеттинген өөредиг болурун аныяктарга, школачылларга ол үргүлүү тайылбырлап, бүзүренчиг чижектерни чугаалап берип чоруур. Ол бүгү бурунгу культураны, чанчылдарны, ёзулалдарны, аажы-чаяны чоннуң, ылаңгыя аныяктарның билип алырынга, кижиниң арыг, чаагай сеткилдиг, ачы-буянныг, аас-кежиктиг болурунга база хай-бачыдын, ажар-бужарын, нүгүлхилинчээн арыллырып чайладырынга дузалап турар. Ол ышкаш кем-херек үүлгедир, оорлаар, корум-чүрүм үрээр, арагалаар, амыдыралга төлеп чок чоруктар бисте эвээш эвес болуп турар. Шак ындыг бужар үүлгедилер, бодунун аратчонунун, доргүл-торелиниң, ха-дукмазының арын-нуурун, ат-алдарын болаваас, кижизиг эвес чоруктар бистиң чүзүлгевистин чаагай чанчылын каржызы-биле үреп, эн-не бачыттыг чүвени кылып турарын, ындыг кижилерге чоннуң каргыжы чедерин, амыдыралы, чуртталгазы шоолуг эвес, соңгу назыны багай болурун тайылбырлаан. Ламаның назыхары улгадып, азак-бышкаа аартай-даа берген болза, буянныг херээн ам-даа уламчылавышаан.

Сарыг-шажынның буянныг өөредиин чонга нептередир, ол талазы-биле ханы билигни бээр сорулганы К. Д. Орус салгаш, кижиниң амыдыралынга, чуртталгазынга эн-не чугула, херектиг өөредиглиг үүлдерни янзы-бүрү судурлардан, ылаңгыя Оюн-Дүлгүрден шилип турган, тыва дылче очулдурган. Ону тускай номчугаш кылдыр парлап үндүрериниче белеткеп турар.

Көп-Сөөк хүрээзинин материалдыг баазазын быжыглаарынче Куулар Дөңгүр-оолович доктаамал сагыш салып, дузалап чоруур кижилериниң бирээзи. Ниитизи-биле чээрби муң хире рубльди хүрээнин агар саныче бодунун хууда хөреңгизиндеи ол шилчиткен. Бо акшакөпеек-биле хүрээнин даштыкы кааскалгазын эки кылып алырын лама чагаан. Ынчангаш ооң-биле ураншевер мастерлерде хүрээнин кырынга турар 8 улу бажын, алдын канчыырны, монге амыдыралдың дээрбээн, хүрээнин эжиниин аксынга кааскалга болур ийи арзылаң хевирин шуткуп кударының чагыын кинрген, оларны кылып турарлар. Ооң өске-даа кааскалгаларны кылыры көрдүнген. Ылаңгыя хүрээни долгандыр кааскалгалыг херимни тудар. Бо ажылдарны кылыры берге, материалдар тывылбас-даа болза, хүрээнин улуртулгазы (К. М. Саая) болдунар-ла хемчеглеп ап турар.

Лама-башкы К. Д. Орустуң сүмезинин, деткимчезинин, дузазының ачызында Көп-Сөөк хүрээзи ажыттынганзан бээр чаа-ла бир чыл ажып турар-даа болза, ооң материалдыг баазазы быжыгып, ажыл-чорудулгазының талазы-биле ат-сураа, буянныг үүлеги чоп ортузунда алгып бар чыдар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ

БАШТАЙГЫ МАРГЫЛДААА

Чаа тургустунган Чаа-Хөл районга баштайгы район чергелиг спортчу маргылдаа эрткен. Чаа-Хөл ортумак школада күш-культура башкызы Анчыкай Чаламбаевич Маады хаакчыларны чыскаалдырыпкан. Маргылдаа тугун киискилир кедүрген. Спортчуларның беленин райкүүском кежигүнү, улус өөредилге киллизиниң эргелекчизи Маны Оюнович Наксылга илеткээн.

«РСФСР-ниң спорт хоочуну» хөрек демдээнин эдилекчизи, зона чергелиг хаак маргылдааларының каш закдыр киржикчизи Михаил Монгушович Дугар-Сюрюнге сөс берген. Ол барык 30 чыл иштинде Тываның хаак спортунун ат-алдарын эшеөүү-биле кады төлептиг камгалажып келген. Төрээн «Найырал» совхозунда ажылдавышаан, келир үеним спортчуларының лагдыыкчызы Тываны төлээлеп, Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк маргылдааларынга каш удаа киришкенин. Кемеровога 1966 чылда 50 км. чарышка 8-ки черни алгаын-даа сактып. Чаа-Хөлде база республиканың спортчу эш-өөрүнүн хаакка чедишкиннерин кысказы-биле таныштырган.

Хаак спортунга хандыкшылын барык 40 чыл иштинде чидирбейн чоруур, республика чергелиг хоочун спортчу Ак-Тургуан келген Оюу Монгушович Седин чаа тургустунган районнуң баштайгы маргылдааазынга киржип база сөс ап, түве чугаалаан.

Спортчуларга хаак орууннее үнериниң дугаарларын тыскан соонда, уруглардан Марина Ишкин, хөлөөженнерден Розалия Хыотын, Виктор Лопсан эн баштай халып үнген.

Элээн үе эрткенде, хаакчыларның баштайгылары кестип келген.

Көрүкчүлер чоокшулап келген хаакчыларже кыйгы салып, хей-аът киирип, үткүп турган. Ылаңгыя хоочун хаакчылар Оюу Седин, Анчыкай Маады, Александр Сувакпит база башкы Елизавета Манчалмаа олар көрүкчүлериниң сеткил—сагыжын хайныктырган.

Чидиг демисел азактальп, сөөлгү хаакчы келирге, судья коллегиязы чыылгаш, түннелдерни санап үндүрген. Ниити командалардан бирги черни чаа-хөлчулериниң демниг командазы чаалап алган.

Школачылар командаларын база түннээн. Бирги черде Чаа-Хөл ортумак школазы болган. Школачылардан Айланмаа Хоюбан, хөрээженнерден башкы Светлана Даржаа, ооллардан Белек Канзан, эр улустан Буян Бегзи олар тус-тузунда тиилээннер.

«Чаа-Хөл районун спортка баштайгы чемпионнары» деп төөгүге кирер атка төлептиг болган спортчуларга шилчиир кубокту, чемпионнарга ленталарны, акша шанналарын байырлыг байдалга тывыскан.

Оюу Монгушович Седин биле Елизавета Шуруковна Манчалмаа «Хоочун спортчу», а Мөгөн Межекей (Чаа-Хөл) биле Урана Монгуш (Ак-Тургуан) «Эн аныяк хаакчы» деп тускай шанналарга тус-тузунда төлептиг болганнар. Манчалмаанын идепкейлиг спортчу ог-бүлезинден үлегер алырын судья коллегиязы онзалап демдеглээн. Уруу Долаана 2 км. — ийиги черни, 9 класс оглу Александр — 3 км. бешки черни, авазы 3 км. — бешки черни алган.

Шаннаалар соонда маргылдааның 50 киржикчизи интернат столоваязынга шайлаткан.

Чаа-Хөлүн район чергелиг баштайгы спортчу маргылдаазы ынчаар эрткүлган.

Дөгүт ДЕМЧИК.
Чаа-Хөл суур.

Индекс 667000. Кызыл хоорай Красноармейская, 100. АГАР САНЫ: «Тыва соңбаны № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели. «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАЛАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүү — 3-34-49; 3-36-73; көзээ ажыл-агый — 3-41-16, культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-41-23; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-36-82; үнүрүкчүлер — 2-27-41; солун кол бейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының хереклерниң талазы-биле күрүне комитетиниң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кузумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29295 экз. Чагыг № 60.

Республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Ш. Д. ООРЖАК ПРЕЗИДЕНТ АЛБАН-ХҮЛЭЭЛГЕНИ КҮҮСЕДИП ЭГЕЛЭЭН

Дүүн Кызылга Дээди Советтиң сессиязынга Тыва Республиканың баштайгы Президентизиниң эрге-хүлээлгезин күүседип киргениниң байырлыг ёзулалы болган. Президент чонга Даңгыраан берген.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 61 (14785) 1992 чылдың март 28, суббота Солунга ат салгаа шаңы 22.00. Чагыдар ортээ 10 коп. Сазар ортээ 50 коп.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он бешки сессиязы

Шериг-оол Дизижикович Ооржактың президент Даңгыраан берип турары.

ПРЕЗИДЕНТ Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ ЧУГААЗЫ

Эргим хүндүлүг чонум!

Хүндүлүг улус депутаттары, аалчылар!

Республика Президентизиниң сонгулдаларының түңнелдерин Тыва Республиканың Дээди Соведи албан ёзузу-биле бөгүн бадыткаан. Мөөн болгаш республикага хей-аът кириишкинниг бо минуталарда үүнү чугаалап болурул? Мөөн кандидатурамны депшиткен болгаш деткээн бүгү хамаатыларга, сонгулда участоктарынга келгеш, бадылаашкыннарын берген бүгү сонгукчуларга сагыш-сеткилимниң ханызындан улуу-биле өөрүп четтиргенимни хамыктың мурнунда илергейлеп тур мен! Кайгамчык улуг болгаш бедик харыысалганың чүүгү мөөн онаашканын база билип тур мен. Россия болгаш Тываның амыы байдалының нарын, берге чечаазында сонгулдалар болуп эткен болгай. Экономикада дүшкүүрлүг берге байдал үргүлүлеп турар. Чоннуң амыдырал деннели улам кудулап базып турар. Ынчалзажок улус-чон биске идегелди, бүзүрелди көргүскен. Чоннуң идегелинге даянып, үнүн дыннап, саналоналын кезээде чүдеп-даа артык бедии-биле үнелеп, хүндүлеп чоруур мен. Ынчангаш дидим шинтпирлиг ажылдаар, хөделир арганы ол идегел, бүзүрел менээ берип турар.

Бүзүрелдиг болурунга бистерни сонгулдалар база сорук кпирип турар. «Сонгулдалар — херек!», «Президент — херек!» дээш, чон тодаргай шилип алыышкынны кылган. Политиктиг чамдык шимчээшкиннерниң янзы-бүрү овуузуннуг хөделиишкиниери, кажарлаашкыннары чоннуң мегелеп, сонгулдаларны үзүп шыдаваан.

Политиктиг реформаны эчизинге чедир чорударынче, Президентиниң түүрүнде чоннуң күштүг болгаш чөптүг күүсекчи эрге-чагырганың тургузарынче угланган ээлчеглиг улуг базымны кылырының боттуг эргежок чугулазын сонгукчулар ханызы-биле медереп билген.

Сонгулда участоктарынга чон келгеш, мынча деп чугаалаан:

«Реформалар — херек!».

«Тоталитаризм — херек чок!».

«Россияның составында бот-догуннаан Тыва — херек!».

«Үезин эткен номналдар, моон мурнунда турган идеологтуг төөрелиишкин — херек чок!».

Демократия, ажык-чарлыг чорук, чоннуң үнү болгаш эрге-чагырганы — ол дээрге чаартылга реформаларының дээди чеднишкинидир. Ол үүлдерин камнаарывыс болгаш көвүдедиривис эргежок чугула. Ол дээрге дыка нарын сорулгадыр. Чангыс аай тудуш ийи сорулганы шинтпирлээривис — демократияны хөгжүтпүшаан, күштүг күүсекчи эрге-чагырганы тургузары бистен негеттиниг турар. Чергелешкек үш эрге-чагырганың: хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагырганың хүлээлгелерин база бүрүн эргелерин оларның аразынга кызыгаарлыг кылдыр дүрген ангылаары эргежок чугула. Президентиле эгелээш, көдээ Совет даргазынга чедир — күүсекчи эрге-чагырганың чаа системазын херек кырында чаартып тургузары, оон эрге-хоойлулуг үндезинин хандырары негеттиниг турар. Федералдыг эрге-чагырганың аразынга шинтпирлээр айтырыглар болгаш бүрүн эргелерни ангылап тодарадыр, федеративтиг керээни чарын күзеп турар. Бистер ол дээш туржуп келген болгаш туржуп-даа турар бис. Тыва Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларация дээрге боттуг экономиктиг хоойлуларның негеп келгени төөгүлүг эргежок чугула үүл, совхозтуг, фабриканың, заводтуг өнчүзү дээрге күш-ажылчы коллективтерниң өнчүзү болурун барымдаалаан, делегей сайзыралының үлегерчижээнден алган чаартылганың түңнели-дир. Өнчү, эрге-чагырга ышкаш, базала хамыктың мурнунда күш-ажылчы коллективтерниң өнчүзү боор ужурлуг. Бистер өнчүнү федералдыг, республиканың болгаш муниципалитеттиң кылдыр чарып, кызыгаарлаары-биле казы ону федеративтиг керээ-биле быжыглааш, эрге-чагырганы, ооц ажыл-чорудулгаларын-даа, бүрүн эргелерин-даа база ангылап кызыгаарлап турар болгай бис. Эрге-чагырганың деннел бүрүзү өнчүнү углап-башкарарының талазы-биле бодунга кайы хирени алгандыр, бодунга ол-ла хире айтырыгларны болгаш эргелерни ап турар. Ынчангаш теп чер эргелеп башкарылганың кудуку кезектерин бүрүн эргелер болгаш харыысалга-биле чүдүрбүшаан, бодунуң чүүгүн чимгедип турар-дыр. Деннел бүрүзүле бодунуң өнчүзүн эзлээр болгаш канчаарын боду билир болгаш ону бодунга таарымчалыг кылдыр ажыглавышаан, амыдырап чурттаар. Ол болза экономиканың негелдези-дир. Мында экономика-биле политиканың, амыдырал биле налстройканың тудушкан чери туруп турар. Президент чогум-на оон ужурундан ону хайгааараар. Төп черниң, Тываның болгаш чер-чер органнарының экономиктиг эрге-ажыктарының холбаазын сагыыр ужурлуг. Тываның күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияда республиканың бүгү-ле байлаа оон хөй национал улузунга хамааржыр дээн кол үүлдү барымдаалап коор.

Чаартылганың кол оруу — рынокче шилчиишкин. Рынок болза экономиканы башкарып чорударының болбаазыраңгай аргазы-дыр. Маңаа капиталистиг-даа, социалистиг-даа кыйгырыгларның хөрээ чок. Бистер өнчүге дең эргелерни болгаш хөй янзы хевирлерни тургузуп бербишаан, ону бойдустуң чаяан кааны, эң баштайгы үндезин хевиринче катап киирип турар бис. Ынчангаш амыдырал боду ындыг хөй хевирлерден эң-не таарымчалыг, быжыг хевирни шилип алзын.

Черни, чурттаар орансаваны, күрүне бүдүрүлгелерин реформалаарын дамчыштыр бистер улустың өнчүзүн дедир эгидер, улуг гуманистерниң: «Черни — тараачыннарга!», «Фабрикаларны, заводтарны — ажылчыннарга!», «Эрге-чагырганы — улуска!» дээн кыйгырыгларын амыдыралга боттандырып чорудар ужурлуг бис. Өнчүнү реформалаарының үезинде ажытчажыды-биле үүлгеднишкин кылып турар кемниг оор бөлүктернин улустуң байлаан боттарынга шингээдир оруктарын шуптузун хаар херек.

Тываның экономиказын хөгжүдериниң депшилгелиг аргаларын айтып, тодарадыр херек. Хоорайларны хөгжүдүп тура, көдээни база утпас херек. Тыва — малчыннар чурту. Көдээ ажылагыйның чылдагаан чокка оон мурнунда ийиги черже иттирген ат-алдарын катап эгидер үе келген. Көдээни катап киргизериниң, черни реформаларының эзлээн программазын шинтпирлиг-биле улам чылаар херек. Мал болгаш чер ажылының продуктуларын, млангыя тарааны бүдүрерин көвүдедиря, чиик, аъшчем болгаш болбаазырадыр кылыр үлетпүрүү хөгжүдери — бо дээрге бистиң чоокку сорулгаларывыс-тыр. Ол дээрге бистиң республиканың экономиктиг суверенитедин хандырарының үндезини-дир. Оон-биле денге валюта фондузун тургузар, үнелиг металлдарның тывыжын улгаттыраар, хөмүр-даштың казып тывар, болбаазырадыр, тудуг материалдарын бүдүрер, амгы үениң технологияларын тургузар талазы-биле улуг базымнарны кылыр алаар.

Рынокче шилчилге — ол дээрге экономиканың бир системазындан өскезинче шилчиири-дир. Чаа чүүлүнүң тыптып келири кажан-даа аарышкы, чидириглер болгаш каражалар-биле холбашкан. Рыноктуң диргелдирер берге чүүлдериниге удур камгалал хемчеглериниң системазын, ылангыя чоннуң социал камгалалының талазы-биле системазын удур тургузар ужурлуг бис. Чазакта ындыг программа бар. Ол ажылдап турар, ону тодаргайжыдып, эдип турар.

Рынокче шилчилге белен эвес болгаш доп-дораан болу бербес. Ынчалзажок кол үүл — дүвүревези, аймааралга алыспазы-дыр. Кижи бүрүзү тургустунган байдалын аар-бергезин ханы медереп билир, бо баш мунгаш байдалдан уштунуп үнериниң методологиязын өөренген, билгеи турар ужурлуг. Бис боттарывысты боттарывыс камгалаар ужурлуг бис. Рынок экономиказынга рынок байдалының бүдүрүкчүлүү, акша-шалыны дүгжүр ужурлуг. Ол дээрге бистиң камгалалывыстың кол фактору-дур. Күш-ажыл кылырындан оспаксыраан, ам-даа азырадыкчы хөөнден уштунмаан, өскениң күш-ажылының ачызы-биле амыдырап чанчыккан кижилерге рынок сергедир салгын, соок суг болур ужурлуг. Бис рыноктан кайнаардаа деспес бис, харын-даа ону болгаш реформаларны долгандыр каттыжар ужурлуг бис. Бистиң амыдыралывыстың хөй талалыг бо байдалдарында Президент дээрге азырадыкчы хөөннерниң «чаагай даайы» эвес, а Тываның ажыл-ишчи бүгү чонунуң, оон эвээш хандырылгалыг кезектериниң хоойлу ёзугаар камгалакчызы-дыр. Улам чоокшулап кел чыдар улуг демисел ёзулут ажыл-агыйжы кижилерни, келир үеде чечектелир Тываның эзлерин өстүрер боор деп чүвеге бүзүреп турар мен. Бо уг-шиге профэвилелдери-биле, политиктиг партиялар, шимчээшкиннер-биле, республиканың чурттакчы чонунуң бүгү бөлүктери-биле кады ажылдаарынга Президент белен.

Чазак рыноктуң аар ужуун чиигедир дээш, бистиң хоочуннарывыстың, пенсионерлериниң, инвалидтериниң, хөй уруг-дарыглыг иелериниң, студентилериниң, сургуулдарының Төрээн чуртунуң камгалакчылары дайынчыларының камгалалы дээш болдунар бүгү үүлдерин кылыр.

Тываны хөгжүлделиг девискээрлериниң деннелиниге көдүрериниге оон эртемденнери, специалистери, чогаадыкчы интеллигенциязы улуг улуун киирер боор деп чүвеге бүзүреп турар мен. Ынчангаш кижи, оон мөзү-шынар болгаш угаан-бодал талазы-биле сайзыраары дээш демиселлиг комплекстиг программазы херек. Маңаа не-чаштың социал камгалалының айтырыг бирги черже үнер. Школаларга, өөредилге черлериге чаңгыс аай деннештирген чорукту ажып эртери, салымчаанны, бистиң уругларывыстың төрүмелинден сундаузун көдүрер дээш, аныяк ооллар, кыстарның ролюн болгаш ат-алдарын бадыткаар дээш хөйну кылыры негеттиниг турар. Маңаа чугай лозуннардан тодаргай базымнарже шилчиир херек. Республиканың бүгү улустарының эки чанчылдарын, культуразын, сагыгларын, дылын болгаш төөгүзүн чүгле хүндүлээр эвес, а хаомы деткиири чугула. Шажын-чүдүлгеде чонуң үүлдериниг билир, деткиир херек. Спорттуң, кадык камгалалының хөгжүдезинге байдалдарны тургузар. Экологияны камгалаары чугула. Тываның кайгамчык бойдузу талантылыг хөй националлыг чонуну чаңгаан. Экономикада аар кризис бистерни, оон мурнуудаазы дег, чаңгыс аай кылдыр каттыштырган. Президент сонгулдаары ону ылаптыг көргүскен. Биске моон сонгаар-даа улам сыгый каттыжылышкын, хамааты тайбың, кижилиг националыдан хамаарылга чокка эргелерни болгаш хосталгаларын хажык чок сагыыры эргежок чугула. «Улустарының найыралы» деп билиишкинге оон бойдустан чайгаар берген утказын эгидер херек. Бо талазы-биле бир нацияның өскезин дужаан, албаладаар чоруу канчаг-даа таарышпас. Чоя саны-биле эвес, а угаан-сарыылы-биле, тура-соруу-биле күштүг деп чүвеге шуптузуп чедир медереп билир ужурлуг бис. Бис эрге-хоойлуг күрүнени тургузар дээш бис. Кижиниң хостуг чоруунда коллективтиг, девискээрниң, Тываның, Россияның хостуг чоруу ужукталыр. Чаа амыдыралдың, чаа ниитилелдиң ужур-утказы ындыг.

Кым бистин хоойлуларывыска чөрүштүр, кижилериниг амы-тынынга, кадыкшылыңга халдаар, эт-хөреңгизин, хууда мал-маганын оорлаар, дерзин үүлгедикчи кем-херек оруун шилип алыр болдур, ол шииткледен чайлавас. Чоп кеземче Конституциниң үүлдерин шыгыырадырын негеп турар. Ону деткип турар мен. Президент ону ынчаар кылыр.

Эргим өөнүктер! Берге, ынчалзажок солун үеде чурттап турар-дыр бис. Чаартылганың үре-түннелдиг салдары-биле бистиң Тывавыс, Сибиривис, Россиявыс оттуп, дирлип кел чыдар. Бистиң кожавыс Моол база реформаларның оруунда киргем. Бистиң шуптузуу — тыва-ларны, хакастарны, краснояржыларны, иркутяннарны, буяттарны, россияннарны — чаңгыс ниити сорулга — депшилгелиг чаа ниитилелди тургузарының сорулгазы каттыштырып турар. Келир үеже бүзүрел-биле көрүп турар бис. Мен, президент эрге-хүлээлгени „эдилеп, бүгү күжүмүм, эртем-билимним болгаш дуржулгамны бистиң мурнууста турар нарын сорулгаларны күүседиринче угаар мен. Келир үеде Тываның чечектелип хөгжүүр дээш, оон чону, улустарының найыралы дээш бүгү харыысалганы болумга алырыга, келир үеде өөрүшкүү сиилерни-биле үлежириниге белен мен! Чону коорган, хейу хейлен!

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он бешки сессиязы

БИР ЭП-СЕТКИЛ-БИЛЕ АЛБАН-ХҮЛЭЭЛГЕГЕ КИИРГЕН

(Төнчүү. Этези 1-ги арында).

Дараазында Тываның Президентизи Ш. Д. Оржак анаа бүзүрелин илереткен Тываның сонгукчуларынга өөрүп четтиргенин чуректиг ханызындан илерелиг, чонга мөгейгеш, оларның ол бүзүрелин ышкынмаанын дангыраалап, чонга сес чугаалаан.

Оон соонда байыр чедиришкиннери эгелээн. Чоннуң төлээлери Тываның эн баштайгы Президентизи Ш. Д. Оржакка идегел, бүзүрел, хүндүткел болган, чүлү-чуректиг ханызындан сеткил хайыыдыкыныг сестерин чугаалап, байыр чедирген.

Тываның алдарлыг өгаалчызы А. А. Даржай тыва чоннуң өөрүшкүзүн үдежип келген өнүк-тала аалыдар, чалатканнар, улус депутаттары, сонгукчуларның төлээлери бо хөлөөшкиннигге часкы хүн чыглып кээп. Тываның эн баштайгы Президентинге овааддайн кедрил, тыва күрүненин ширээзинге олурткан тур бис дээн, чугаазын эгелээн. «Мурнунда чылдарда кандыг-даа албан-дужаалга үстүүртен томуйлап, чоннуң үнүн барымдаалавайн келген. Ам бир дүгаар Президентиге чон болу хостуг сонгуп алган-бис. Ынчангаш оны улустуң Президентизи деп хүндүлеп адаан үжүрүм-даа ол. Чогум-на улустуң Президентизи деп хүндүлүг атка күжүлер, дерилер топ чораан төлептиг болур деп чүвеге бүзүрелим улус, чоннуң шак ындыг бүзүрелин шинчилеп шыдаар силер, Шериг-оол Дизижикович. Улуг орден-хавыяа-даа чок кижи чораан бо, ынчалда-даа чоннуң дээди шаналы — деткимче, идегел, бүзүрелди бөгүн силерге тыспыс. Бүгүнүш, сеткилдин арыын силерге сунуп тур бис.

Оваадайны башка кедип аарга чиик-даа болза, оон адаанда ат-алдар кончуг аар. Оны чиик-атак, эки өнүдээрин күзедим. Бөгүн эрге-чагырганы чаа хевирин — чаа өгүнү тип тур бис: өгүнүң ханазы — чон, ыныаалары — улус депутаттары, өгүнүн харааначазы — Президент. Өгүнүн ханазы быжыг өвес, багай болза, ынаа-даа, хараача-даа турып шылаас. Ханалары быжыгда, сыйлы берген ынааларны солуп ап тургаш, хараачаны тудуп болур. Бо үш шупту быжыг, тудуш болза, өг кажан-даа бузулбас. Хараачага болгаш ынааларга бистер, чон челенгиниг болур үжүрлүг бис. Чоннуң өзөөнден туттунгаш, төре хевээн төлеп-шынарлыг тударынарны күзедивис».

Дараазында Совет Эвилелиниң Маадыры Н. Н. Маяренко Президентиге байыр чедиргеш, республиканың хоочунар чөвүлели оны деткип турарын дамчыткан. Николай Николаевич Президентиге быжыг казыкшылды күзээн.

Моолдуң Завхан аймаанын күүсекчи комитединиң даргазы Б. Очирбат Тываның чоннуга баштайгы Президентээн сонгуп алганы дээш ыраг байыр чедирип, тыва-моол чоннарның аразында ийиларлыг харылааларның, эп-демнежилгенин чаа четалазы эгелээнин ол деп чүвени чугаалынга илергейлээн. Моол чанчыл бүзүүр аалчылар Президентиге торгу кадык-биле аяктыг тудусканы.

Уба-Нур аймактың күүсекчи комитединиң даргазы Д. Намсарай ол аймактан изиг байырны чедиргеш, Президентиге белектиг түсүп берген.

Тываның ие-хөрээженнериниң мурнунган Г. М. Маадыаа чагдың Президентиге чугаалаан. «Эр кижиниң өкер угааны хөрээженге ынакшылдан чалгынналыр, сагыш-сеткил балыын экиртпер аа кижи чылыы Силерге көзээде дуза болзуп!» деп, ие хөрээженнер йөрээл салганнар.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Национаалдар Совединиң даргазының ораанызы В. Г. Сыроватко сес алган: март 15-те силерниң сонгуулдарыңар аразында турбаанын дээш, хөрээдап олурттум деп чугаалаан. «Давгырак хүлээп алган Президентиңерни ам бо минутала сонгуп каанын ол кылдыр санаттынын алыйн. Төлептиг кижиниг чон сонгуп алганы тодаргай. Президент эрге-чагырганы кириптиг турары республикада хөй ыглып келген нарын айтырыгларны чингедир шиитпилээринге, биилингиле, улуг салдарлыг болур. Чоннуң хостуг сеткил илерешкини бергеш уеде болуп турар-даа болза, социал-экономиктиг турумчалыг байдал чоорту тургустунуп, демократия болгаш гуманизм чорук маадырын дээрзинге бүзүрелим улус. Россия Федерациязының Дээди Соведи сонунарының чаагай чорук дээш, оон хосталгазын болгаш амыдыралдешилиг эжиндерин хандырарынга чедишкиннерни силерге күзеп тур. Россияның талазындан силериниң чоннуларга дуза болгаш деткимче кажан-даа белеп, оны кажан-даа манап. Россияга идегел болур силер».

Байыр чедиришкиннериниң соонда, Тываның баштайгы Президентизин дужүлгезинге олурткаңзының байырлыг ёзулалынга турасааткан концертти культураның, уран чүүлүн кирижиилери бараалгаткан.

• • •

Сессияның кезээни хуралынга Тыва Республиканың Дээди Совединиң Мандат комиссиязының даргазы депутат А. С. Дембирел ынаадыг кылган. Такдының Владимировка № 97 болгаш Улуг-Хемниң Арыг-Бажы № 118 сонгулда округтарынга бо чылдың март 15-те эрткен сонгулдаларның түүнелдерин ол дыңнаткаш чаа сонгуткан Тыва Республиканың улус депутаттары — Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының дузалакчызы В. Б. Багай-оолдуң база Тыва Республиканың агроханарылга бүдүүлгезиниң чингине директору Б. М. Монгуштуң бүрүн эргелерин хүлээп коор дугайында саналды киирген. Ол талазы-биле доктаалды депутаттар хүлээп алган.

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның эрге-чагырга органнарының аразынга эргелеп башкарылга чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерни ажылаарының дугайында Федерация кереэзинин базаанда ат салыр Тыва Республиканың бүрүн эргелиг делегациязының составының дугайында айтырыгны сессияга чугаалашкан. Бо талазы-биле дыңнадыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей киргаан. Федерация кереэзи болза, төөгүлүг үжүр-дужаалыг документ дээрзин ол айыткаш, Россия Федерациязының Конституциязының кезээ болурун демдеглээн.

Федерация кереэзинин дугайында депутаттар Б. Т. Санчи, Н. А. Онзар, К. Т. Куулар, С. С. Санчай, В. Д. Тавбериде олар санал берген, оны чүүлдүгүнүп деткээш, чамдык чүүлдериниг немелделерни, казылдаларны киирери чугула деп саанаанар.

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганың федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның эрге-чагырга органнарының аразынга эргелеп башкарылга чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерни ажылаарының дугайында кереэ-биле чөпшээрешкенинин дугайында доктаалды сессия хүлээп алган.

Федерация кереэзинге ат салыр Тыва Республиканың бүрүн эргелиг делегациязын беш кижи составтыг кылдыр бадылаан. Ында депутаттар Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Оржак, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей, башкы В. Е. Шестакова малын Д. С. Дотпаа эмчи Н. Н. Ойдуп киргеп.

Тыва Республиканың Президентиге Ч. А. Уруумбараны, Тыва Республиканың хөтөө ажылагын министринге Б. О. Ооржуну сессия бадылаан.

Сессияга оске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Оон-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он бешки сессиязы болгуну ажылын дооскан.

Надежда ЭРГЕП.
Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корреспондентилери).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫ К. А. БИЧЕЛДЕЙНИҢ ЧУГААЗЫ

Хүндүлүг улус депутаттары болгаш Тыва Республиканың Дээди Совединиң аалчылары! Эргим чангыс чер-чуртчуларым!

Бөгүн бистиң күрүневистиң төөгүзүнде чаа арын ажыттының турар-дыр. Тыва Республиканың Президентизинин албан-дужуңгезинге чаларап эгелээнин бүгү Тывага өөрүнчүг, байырланчыг бо шакта бистиң республикага президент башкарылгазын киирер айтырыг талазы-биле янзы-бүрү чугаалар болгаш үндезин чок чүтаа-соттар турза-даа президент сонгулдаларынга бистиң республиканың Дээди Совединиң политиктиг угланышкынын, Тыва Республиканың күрүне бот-догуннаашкынының дугайында Угуулганы хүлээп алганы-биле эгелээн угланышкынын, бистиң республиканың хамаатыларының чүүлдүгүнүп деткээнин бистер сеткил хайыышкыны-биле демдеглеп тур бис.

Эрге-хоойлута болгаш демократизга Тываның бердингенинин дугайын бөгүн база катап медерлевишаан. Россия Федерациязының составында турары лээн күзел-соруун база бодалын бадыткавышаан, бистиң республикага болгаш Россияга-даа президент эрге-чагыргазы экономиктиг реформаны боттандырарының, чоннуң социал камгалалын, национаалдар аразының эп-найыралын болгаш хамаатыларның чөптүг чоруун хандырарының магадылалы болур деп бодап турар бис.

Президент эрге-чагыргазы Тыва Республиканың бүгү хамаатыларының, хөй национал улустарының эрге-ажыңга дүүштүр турар эрге-чагырга болур ужурлуг.

Тыва Республиканың бүгү чоннуң сонгуп алганы Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Оржактың албан-дужаалга чаларап киреринге турасааткан Дээди Совединиң сессиязының байырлыг хуралын ажыдып тура, бо залда моорлап чедип келген бүгүдүте Тыва Республиканың Дээди Совединиң өөрүнээзинден байыр чедирип тур мен.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Шак бо минуталарда, бот-догуннаан Тыва Республиканың бирги Президентизинин ажылдап эгелээри баштайгы минуталарында, республиканың Дээди Совединиң болгаш оон Президиумунун, улус депутаттарының өөрүнээзинден, Тываның хөй национал улус чоннуң мурнундан Силерге байыр чедиргенинин чылыг сестерин чугаалаарын чөпшээреп көрүнер.

Республиканың арат чону бо чылдың март 15-те сонгулдаларга боттарының күзел-соруун илередип, Силерге Тыва Республика күрүненин дээди эргезин сөнеп хайырлаан.

1990 чылдың декабрьда Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөртү сессиязында Тыва Республиканың бот-догуннаан күрүзевинин дугайында Угуулганы хүлээп алган.

Республика бодунун бойдус байлактарын бодунун чоннуң болгаш Россияның өндүр чаагай чоруунга бүрүнү-биле ажылаар эргелерни берип турар. Федерацияның ден эргелиг субъектилериниң аразында ден болурун, бодунун күрүне болурун быжыглаарын, даштыкы политиканы болгаш даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы боду башкарып чорударынга үндезилээш, бодунун күрүнезин быжыглаарынга аргаларны бот-догуннаашкын берип турар деп билип турар бис.

Бот-догуннаан Тываның туружу болгаш ат-алдары, сураа Россияда база делегейде улгадыг, билдинип турар. Бистерге Чөөн чүктүң болгаш Барын чүктүң сайырангай чурттары сонуургал-биле көрүп турар болгаш бис база олар-биле харылзажыңарга сонуургалдыг болуп турар бис, чүге дээрге бүгү делегейниң экономиктиг харылзаалары — ол дээрге ажыл-херектің билдилиг үглап башкарар болза, элбек дужүттү бээр ужурлуг ажыглаттынмаан күр чер-дир.

Тываның бот-догуннаан чоруун херек кырында бүрүн ажыглаарынга, ажыл-агыйны ажыктыг болгаш чогумчалыг чорударынга, хамаатыларның харысалгазын, ажылга, Адаа-чуртунга бердинген чоруун, медерелин бедидиринге, даштыкыда болгаш Россияда аралажып турарывыс улузувус-биле харылзааны хөгжүдүрүнге — бо бүгү сорулгаланы шиитпирлээринге Тыва Республиканың Президентизинин ужур-дужаалы канчаар-даа аажок улуг.

Күрүнеин эргелеп башкарарының чогумчалын, ажылагыйга харысалгалыг чорукту, черле эрге-чагырганы быжыглаар дээрзин, бүгү-зе чүүлдерге корум-чуруму тургузарын болгаш хүлээп ап турар хоойлуларны амыдыралга боттандырып ажыглаарын хандырарын республиканың арат чону Президентиден манап турар.

Кол-ла чүве — чоннуң амыдыралының деңнелин көдүрери болур, чүге дээрге кадыгдошкун агаарлыг девискээргe бай-байлак черде чурттап турар республиканың чону социал айтырыг талазы-биле Россияның эн-не адак черлериниң бирээзи боп турар болгай.

Кыска үеним дургузында республиканың арат чоннуң амыдыралының деңнелин бедидер, ол амыг байдалды өскертир төөгүлүг арганы республиканың Президентизи алыр апаар, ындыг ужурлуг-даа.

Күүсеттинер боттуг программазы, политиктиг күзел-соруу, практиктиг арга-шинээ Президентиде бар-дыр. Күрүненин болгаш бодунун чоннуң өмүнээзинден оон хөй талалыг берге ажыл-хереңге чедишкиннерни аная күзээр-дир мен.

Хамааты кижинин эрге-шөлээзин магадылаан болгаш кижинин эргезин сагыыр, чоннуң шак ындыг деп эргелиг шиитпилелин демократтыг чорудулга ёзулаар шилип алган бис. Президент дээрге ол эргелерни магадылалы болур ужурлуг.

Республиканың арат чону Президентинин шилип сонгуп алган, оон-биле кады харысалганы үлежип, а Президент чоннуң мурнунга харысалгалыг болур ужурлуг.

Республиканың бүрүнгаар деңнелиниң болгаш чедишкиннериниң үндезини — күрүне эрге-чагыргазы-биле хамаатыларның эвилелинде.

Бистин Тывавыс бодунун бот-догуннаашкынын Россия күрүнезинин составына сайыраар орук-биле чоруурун тодаратkан.

Хүндүлүг Президент, Силер болгаш улус депутаттары база сессияның аалчылары! Россияның найысылалы Москвага март 31-де Федерация кереэзине ат салыры билир болгай силер.

Ол төөгүлүг Кереэге Тыва Республиканың хөй национал чоннуң эрге-ажын, оон бот-догуннаашкынын камгалаар ужурлуг бис.

Хамааты кижинин бодунун хостуг чоруун болгаш эргешөлээзин камгалаарын медерел билири дээрге-ле күрүне мурнунга бодунун хүлээлгезин медерел билири-дир, чүге дээрге хүлээлгелер чок эргелер турбас. Тываның үндезини чурттакчылары — тывалар, орустар, хакастар болгаш өске-даа чон дээрге үе-дүптүң ёдулуг сибирьжилери — кушажылга ынак, туруштуг, ак сеткилдиг, ажык болгаш бодунун төлептиг чоруун, чөптүг чорукту кончуг эки үнелеп билир улус. Чөптүг чорук дээрге бурунгаар сайыралдыг болгаш чаагай сеткилдин дээди илерээшкини-дир. Бистин хамааты болгаш патриотчу хүлээлгевис — Президентигедаа хамаарыштыр чөптүг болуру-дур. Бот-догуннаашкынны бадыткан шынзыдарынга база быжыглаарынга чогаадыкчы идепкейлиг киришпейн чыткаш, бүгү-ле чүвени чүгле Президентиден негээр, «мени хандырар хүлээлгенер-дир» деп хөрээн соктап хүртенээр, чүгле эрге-ажыңче айтып хөөргеттиери — ол дээрге хамаатыларның талазындан чөптүг эвес чорук болуру чугаажок.

Президентивис Дангыракты биске бергениниң соонда бистер база бүгү чоннувуска, күзел-соруувустан болгаш иштихөнүвүстен сонгуп алган Президентивиске бодувустун республикавыстын, хөй националдыг сайыраңгай күрүневистин чаагай чоруун болгаш төлептиг бүдүжүн быжыглаарынга, Президентинин тургузукчу ажыл-хереңге кижи бүрүзү, хуула-даа ёзулуг кижизин, идегелдиг дузаны чедирер ужурлуг бис дээрзин база дангыраглаар апаар бис.

Тыва Республиканың баштайгы Президентизинин Дангыраан бээринге турасааткан байырлыг ёзулалды ажыдарын база Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Оржакты чоннуга болгаш чуртунга Дангырак бээри-биле Президентинин Күрүне иидиримче чалаарын чөпшээреп көрүнер!

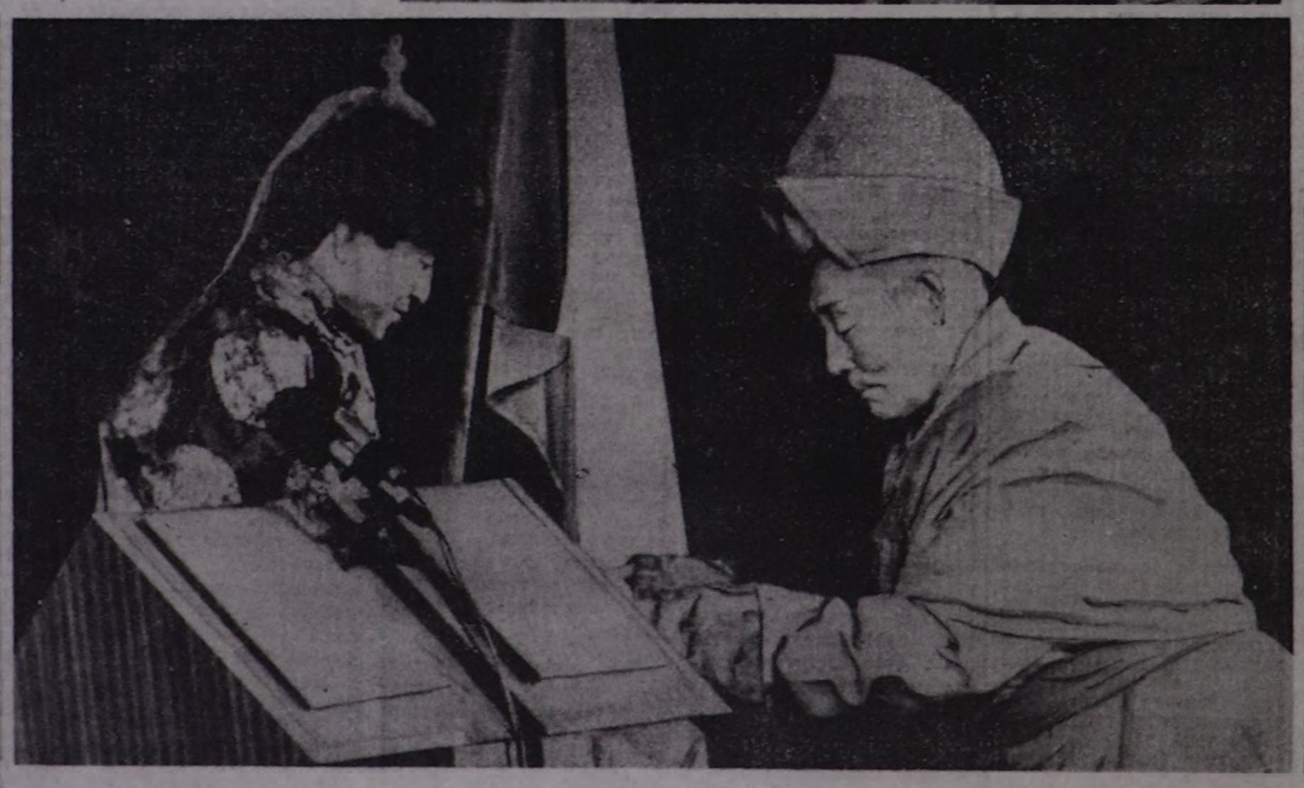

ЧУРУКТАРДА: Президентиге байыр чедирип турары.

Өөмбүрзектиң судалы

ВАШИНГТОН. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Иван Лебедев). Барыын Европада АКШ-тың чепсектиг күштериниң курлавырларындан 22 мун тонна аъш-чем болгаш эм аймаа чүктерин ХКД республикаларынче болгаш Грузияже чер кыры-биле чедиреринин планын ажылдап кылыры доозулган. Ол дугайын АКШ-тың күрүне департаментинин албан-хүүда төлээлекчизи Маргарет Татуайлер дыңнаткан. Оон чугаалаапы-биле, ол чүүктерин чүдүрүп чорудары чоокку хүннерде эгелээр. Оларны мурнундагы совет республикаларга чедирип бээри июнь 1-ге чедир уламчылаар.

ХКД-ге болгаш Грузияга дуза көргүзеринин талазы-биле АКШ-тың күрдепартаментинин, өске-даа чазак албан черлериниң болгаш хөй-ниити организацияларының ажылдап кылганы чамдык төлевилелдериниң дугайын М. Татуайлер база чугаалаан. Калифорния штатта Владивостокче чорударынга 58 контейнер ишти эм аймаан белеткээн, оларның аразында кезиишкин үезинде кеш даараар материалдар, эмчилер хол-хаптары, шарыыр чүүлдер, шприцтер, инелер бар.

Оон ангыда Юта штаттан Армениже консервалаан сүттү С-5А деп шериг-транспорт самолеттары-биле чедиреринин чөпшээрээн бис деп, күрдепартаментинин төлээзи медеглээн. «Черноблыдын чаштары» деп организацияга дээш 80 тонна эмнерни, эмнелге дериг-хереклерлерни Киевке база агаар транспорту-биле чедирер. Индиана болгаш Вашингтон штаттарга база Висконсин штатта Ла-Кросс хоорайга эки турачы организацияларның хууда чыгганы дузаны бо неделяда ийи рейс-биле чедирер. «Демократияны деткиир фонд» деп хөй-ниити организацияның мурнундагы совет республикаларже 56 контейнер гуманитарлыг дузаны чорудуп бээрин организастаан. Амгы үеде 24 контейнер далай судноларында ХКД-же бар чыдар.

АКШ-тың делегей хөгжүлдезинин эргелели америк Кызыл Крест организациязына ХКД-нин бүгү девискээринге дузаны хуваарының талазы-биле ажылга акша-хөренгилерни тускайлан берген деп, төлээлекчи дыңнаткан. Оон чугаалаапы-биле чоокку алды айларның дургузында кол кичээнгейни Ортаакы Азия республикаларынче, Россияның тодаргай шилиттингеи хоорайларынче, Сибирьнин болгаш Уралдың төп районнарынче углаар.

Мурнундагы совет республикаларга гуманитарлыг дуза чедиреринин программазынга президент Дж. Буштун чөпшээреп бергени 165 млн. доллар түүнден амгы үеде 144 млн. доллар чарыгдаттынган.

Грузияга дуза көргүзер дугайында АКШ бир дүгаар чарлап турары бо деп, М. Татуайлер медеглээн. Каттышкан Штаттар ол республиканы хамаарышпас күрүне деп хүлээп көргеи, ынчалзажок оон-биле дипломаттыг харылзааларны ам-даа тургуспаан. «Бо айтырыг талазы-биле төнчү шиитпир ам-даа хүлээп алдынмаан. Бис ону эксперттер деңнелинде ам-даа сайгарып көрүп турар бис. Олар АКШ-тың күрсекретарынга сумелерни киирер ужурлуг» деп, төлээлекчи айыткан.

ХЕЛЬСИНКИ. Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле чөвүлел хуралдың кирижилери чурттарның министрлер чөвүлели Даг Карабахта байдалды чугаалажып көргеш, ында ам-даа үргүлчүлеп турар нарын чөрүлдээни тайбын арга-биле шиитпирлээр сорулгалыг делегей конференциязын чылдырары эргежок чугула деп демдеглээн. Делегей конференциязын чоокку үеде Минск хоорайга чылдырар дугайында шиитпирни министрлер чөвүлели хүлээп алган. Армениянын, Азербайджанның, Беларусьтун, Чехо-Словакия Федеративтиг Республиканың, Германиянын, Швециянын, Италиянын, Американың Каттышкан Штаттарының, Россия Федерациязының, Турциянын болгаш Францияның төлээлекчилери делегей конференциязынга киржир, хөй чылдар дургузында Даг Карабахка уламчылап келген месилдежиишкиннерни шуут соксадырының аргаларын тодаргайлаар. Даг Карабахтың соигулдалыг болгаш өске-даа бүрүн эргелиг төлээлекчилерин конференцияга база чалаар.

НЬЮ-ЙОРК. Даг Карабахтың айтырыын таарыштыр шиитпирлээринге деткимчени көргүзүп турар делегей организациязының болгаш чурттарның төлээлекчилериниң ужуражышкының чоокку уеде эрттирери, ук айтырыгны тайбын шиитпирлээриниң тодаргай аргаларын дилеп тывары эргежок чугула деп, Сайрус Вэнс медеглээн. Каттышкан Нациялар Организациязының чингине секретарының тускай төлээлекчизи болуп, чоокта чаа Даг Карабахка кээп чораан С. Взистин ол медеглелинче КНО-нун Айыыл чок чорук чөвүлелиниң кежигүннери улуг киичээнгейни угландырып турарын америк солунчар бижээн. Даг Карабах айтырыының талазы-биле делегей ужуражышкынынга Иранның төлээлекчизи чалаарын КНО-нун чингине секретарының тускай төлээлекчизи саналдаан.

АФИНЫ. Грузияның хамаарышпас чоруун хүлээп көөр дугайында шиитпирни Грециянын хүлээп алганы албан ёзузу-биле чарлаан. Грециянын даштыкы херектер министерствозунун медеглелинде айытканын ёзугаар алырга, Грузия-биле политиктиг, культура болгаш садыг харылзааларын калбартырын грек удуртулга күзеп турар. Чоокку уеде Грузияның найысылалы Тбилиси хоорайга Грециянын консул черин тургузар дугайында шиитпир хүлээп алдыган.

ВАРШАВА. Польшаның чоннуга удур кем-херек үүлгедиишкиннерин хынаар талазы-биле кол комиссияның медеглелин Польша Республиканың найысылалынга албан ёзузу-биле чарлаан. 1941 чылдың июньда Ошама хоорайның (Беларусьтун район төвү) кара-бажынынга НКВД-нин 21 ажылдакчылары 57 кижини өлүрген, оларның аразында поляк националдыг кижилер база бар. ССРЭ-нин Иштижи херектер улус комиссарлыгының (НКВД) 21 ажылдакчыларының аттарын, фамилияларын ам тодаргайлаан деп, кол комиссияның директору Рышард Юшкевич чоокта чаа ПАП агентилелдин корреспондентизинге чугаалаан.

Р. Юшкевичиниң чугаазын ёзугаар алырга, НКВД-нин ажылдакчыларының адрестерин тодаргайлаар, кем-буруулугларын кеземе харылсалгазынга киирер соруга-биле истелгени чорудар дугайында Россия Федерациязының Чингине прокурорунга комиссия дилег киирер деп турар.

ДЕЛИ. Украинаның президентизи Леонид Кравчук Индияга барып чораан. Ол чурттун найысылалынга барып чораан үезинде Индияның президентизи Рамасвами Венкатараман-биле, премьер-министр В. П. Нарасимха Рао, оралакчы президент Дайял Шармабиле Кравчук ужуражып, чугаалажыышкынарны кылган. Украинаның болгаш Индияның аразынга политиктиг, экономиктиг болгаш культура харылзааларын, кады ажылдажылганы калбартырынга хамаарышкан элээн каш документилерге ат салдынган.

Леонид Кравчук — Индия-биле бүгү талалыг харылзааларны калбартырынче эгелеп кирген ХКД чурттарының ушку удуртукчузу. Моон мурнунда Индияга албанның аянчоруун кылып чораан Казахстанның президентизи Нурсултан Назарбаевтын болгаш Кыргызстанның президентизи Аскар Акаевтың индий удуртукчулар-биле ужуражышкынарының, чугаалажышкынарының түүнелинде элээн каш дугуржулгаларга база ат салдынган турган.

ПАРИЖ. Франциянын областар чөвүлелдериниг болгаш департаментилериниң чингине чөвүлелдериниг сонгулдалар эрткен воскресеньеде болган. Француз социалистиг партиянын төлээлекчилери ол сонгулдалар үезинде улуг аштырыышкынга таварышкан. Партиянын төлээлекчилери бүгү бадылаашкынларының чүгле 18,3 хуузун алган. Ол дээрге — эрге-чагырганда партиянын 1971 чылдан бээр эн улуг аштырыышкыны-дыр.

СОФИЯ. Демир артынчыларын катап эзилдирер талазы-биле Перник хоорайның заводунга частыышкын болган. Истелгенин түүнелин ёзугаар алырга, ужар чүүл бомбазы демир эзилдирер суугуларның бирээзинге чазылган. Делегейниң ийиги дайынының үезинде ажыглап турган ужар чүүл бомбазы демир артынчыларының аразынга киргеи болган. Демир артынчыларын хүлээп алыр кижилериниң кичээнгей болгаш харысалга чогунуң уржуунда ук бомба өске демир аймаа-биле кады суугуже киргеи. Частыышкын түүнелинде үш ажылчын балыгланган, оларны эмнелгеге дораан чедирген.

ДЫҢНАДЫГ

МОСКВА. март 26. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Россия Федерациязының чаанын доктаатканы үе саналашкынының чурумун ёзугаар, 1992 чылдың март 29-тан сентябрь 27-ге чедир уеде чуртка чайгы үени киирер деп. Россия Федерациязының Күрстандарты дыңнаткан.

Оон-биле холбаштыр Россия Федерациязының бүгү девискээринге 1992 чылдың март 29-та 2 шакта шак согунчугаштарын бир шак бурунгаар чылзыр.

Монополист каттыжыышкыныарың болгаш бүдүрүлгелериң күрүне даңзызы

•НИИТИ ДҮРҮМНЕРИ•

Россия Федерациязының монополист каттыжыышкыныар болгаш бүдүрүлгелер дугайында Күрүне даңзызы (Реестр) РСФСР-ниң «Бараанар рыноктарынга чаржалажыышкын болгаш монополисчи ажыл-чорудулганы кызыаарлаар дугайында» Хоойлузун боттандырын чорудар механизминиң кезектериниң бирээзи болур. Ону 1991 чылдың декабрь 29-та бадылаан. Даңзының тургускаанының соруглазы болза монополиягa удур хоойлужудулганы үреэниниң талазы-биле херектерни көөрүнден ангыда, монополист бүдүрүлгелериң саарылга, бүдүрүлге, харылаштырылга, садыг болгаш өске-даа хевирлиг ажыл-чорудулгазындан күрүнеиин доктаамал контролюга алыр болгаш эргелеп башкарар объектилерни тодарадыры болур.

Бир эвес чогуур бараан рыногунга оон продукциязының үлүү 35 хуу ажар азы МПКК-ның (монополиягa удур политика талазы-биле күрүне комитеди) денневир өртектериниң, ажылдарының болгаш ачы-дузаның бо белүк талазы-биле чылдың-на доктаадыр хемчээлинден ажар, а ол ышкаш оон ажылы (ажылдаайн турары) монополиягa удур хоойлужудулганы үрээр болза. Россияның МПКК-зының 1991 чылдың октябрь 10-да үндүрген № 60 дужаалың ёзугаар бадылаан Россия Федерациязының бараан рыногунда ажылдап турар монополист каттыжыышкыныарның болгаш бүдүрүлгелериң Күрүне даңзызының дугайында Дүрүмү ёзугаар ол субъектиге киирер.

Ол ышкаш күрүне эргелеп-башкарылгазының азы оларның ажыл-агыйны дорт кылып чорудар органнарының (демир-орук, хем, агаар транспорту, харылаа, газ, суг, чылыг хандырылгазы, энергия системалары болгаш өске-даа) монополисчи ажыл-чорудулгазы күрүнеиин доктаамал контролюнга болгаш эде таарыштырылгазынга турар ужурлуг.

Россияның Статистика талазы-биле күрүне комитединиң, Россияның МПКК-зының девискээрлер аайы-биле эргелеп-дериниң түнелдериниң анализинге, Россия Федерациязының составында республикаларның чазактарының, крайларның, областарның, автономнуг тургузуглуг черлериниң, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының күүсекчи эрге-чагырганнарының болгаш эргелеп-башкарылга органнарының, ооч иштинде өртектерни доктаадырының болгаш эде таарыштырарының ажылдарын онааган органнарның, хереглекчилер эргелерин камгалаар инитилелдериниң санаалдарынга, ажылдап турар субъектилериниң монополиягa удур хоойлужудулганы үрээниниң талазы-биле билдириишкиннериге үндезилээш, Даңзының тургузар.

Даңзы ажык байдалдыг болур болгаш чер-черден келген саналдарны ёзугаар долдурган туруп болур. Материалдарның киргениниң болгаш ажылдап кылганының хиреченгези-биле монополист каттыжыышкыныарны болгаш бүдүрүлгелерни Даңзыга киирер.

Хереглел бараанларының тус чер рыноктарында (область рыногу, район рыногу, чурттакчылыг чер рыногу) ажылдап турар монополист субъектилерни Даңзының девискээр кезектериге киирер, оларны эргелеп-башкарарын (Даңзыга киирерин болгаш Даңзыдан уштурун) Россияның МПКК-зының девискээр эргелелдериге даандырган.

Оларның ажыл-чорудулгазы бүдүрүлге-техниктиг хереглелдиг продукциязынга хамааржыр азы тус чер рыногунуң хемчээлинден үүнүп турар азы оны таарыштырары-биле эргелел-башкарылганың республика органнарының киржилгези негеттиниң турар монополист каттыжыышкыныарны болгаш бүдүрүлгелерни Россияның МПКК-зының четчелеп тургузары Даңзының Республика кезээнге киирер.

Даңзыдан уштур таварылгалар:

— бир эвес монополист каттыжыышкынның азы бүдүрүлгениң рынокка ажылы ол хуусааның иштинде монополиягa удур хоойлужудулгага дүүшкен болгаш Россияның МПКК-зының азы оон девискээр органының шиитпири-биле доктаатканы хуусаа төнгенде;

— рынокка тергиидекчи байдалды соора ажыглаар чорукту соксатканының дугайында азы чаржалакчыларның санының көвүдээнинің дугайында хереченлеп турар монополист каттыжыышкынның азы бүдүрүлгениң херек кырында материалдары киргенде;

Даңзыда кииртинген монополисчи каттыжыышкыныарның болгаш бүдүрүлгелериниң бүрүткелги Россияның МПКК-зының азы оон девискээр органының шиитпири-биле өскертир. РСФСР-ниң «Бараан рыноктарынга чаржалажыышкын болгаш монополисчи ажыл-чорудулганы кызыаарлаарының дугайында» Хоойлузунуң 11-ги үүлүнге дүүштүр экономиканы монополизастаарын соксадыр болгаш чаржалажыышкынны калбартыр талазы-биле Чөвүлелдиг комиссиязының түнелинге үндезилээш, Даңзының республика кезээнден оларны уштурунуң дугайында шиитпирни хүлээп алыр. Даңзыдан оларны уштур талазы-биле ажылга эртемденнери, эксперттерни, эрге-чагырганың болгаш эргелел-башкарылганың тус чер органнарының ажылдакчыларын, бүдүрүлге ээлериниң болуктериниң төлээлекчилерни хаара түүп киириштирер.

Даңзыда кииртинген монополисчи каттыжыышкыныарга болгаш бүдүрүлгелерге даандырар үүлдер болза:

1. 1992 чылдың январьдан эгелээш доктаатган хостуг өртектерни улгаттырганың ыяапла чаржалары болгаш республика азы тус чер органнарының боттандырын чорудуп турары өртектерни күрүне талазындан эде таарыштырары (Россия Федерациязының Экономика болгаш сан-хее министерствозунуң 1991 чылдың декабрь 29-та № Р-424 дужаалы-биле бадылаттынган монополисчи бүдүрүлгелериниң продукциязынга өртектерни таарыштырарының чурумунуң дугайында Дүрүмү ёзугаар өртектерни таарыштырарын болгаш оларны ажыглаарынга контрольду республика азы тус чер органнарынга дааскан).

2. Россияның МПКК-зының болгаш оон девискээр органнарының талазындан статистика отчёдунга болгаш өскедва медээлерге үндезилээш, дараазында көргүзүглерге күрүнеиин доктаамал контролюн боттандырын чорудар:

— натуралыг хемчээшкин-биле бүдүрүлге хемчээли;

— хереглелдиг (негелдениг) сайгарылга рыногунда хандырылгазы;

— шынар көргүзүглери.

Продукцияны саарылгадан уштур азы хереглел бар турда-ла, натура хемчээшкини-биле бүдүрүлге хемчээлин үндезин чок черге эвээжедип, кудулаткан таварылгада, а ол ышкаш өртектин ден-дески эвес кылдыр өскерлиишкиниң үезинде продукцияның шынары кудулаан таварылгада монополиягa удур хоойлужудулганы ёзугаар хемчегни ажыглаар.

Россия Федерациязының Күрүне даңзызынга киргени бүдүрүлгелер

№№	Бүдүрүлгениң ады	Бараан бөлүктериниң болгаш барааннар ады	Бүдүрүлгениң турар чери
1.	Сүт комбинады	Чалан сүт продукциязы	Кызыл х.
2.	Эзт комбинады	Эзт, субпродуктулар, колбаса кылыглары	Кызыл х.
3.	Дааранылга фабриказы	Дааранылга кылыглар	Кызыл х.
4.	Алгы заводу	Кидистен өйген ийик	Кызыл х.
5.	Абаканның «Росмясомолторг» каттыжыышкынының Тывада соодулга комбинады		Кызыл х.
6.	Мөөн өртектер садының республикада «Росторгодежда» арендалыг бүдүрүлгези		Тыва Республика
7.	«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези	Хөмүр-даш	
8.	«Тыва даг-дүгү» комбинат	Даг-дүгү	Ак-Довурак х.
9.	«Тувахлебпром» каттыжыышкын	Хлеб-булочка кылыглары	Кызыл х.
10.	Пиво заводу	Пиво, эзирпес суксун, водка	Кызыл х.
11.	Куш фабриказы	Куш эзди, чуургалар	Каа-Хем суур
12.	Эзт-сөөк далганы кылыр завод	Сөөк далганы	Кызыл р-н.
13.	Кызыл-Мажалыктың эзт комбинады	Эзт	Кызыл-Мажалык суур
14.	Мебель фабриказы	Мебель	Кызыл х.
15.	Ак-Довуракты даараныларга-трикотаж фабриказы	Даараан трикотаж кылыглары	Ак-Довурак х.
16.	Бажың тудар комбинат	Улуг-панель кезектер, демир-бетон	Кызыл х.
17.	Элегес-Аксының туйбу заводу	Туйбу	Элегес-Аксы суур
18.	Улуг-Хем ыяш-үлетпүр ажыл-агыйны	Дилиг материалдары	Кызыл х.
19.	Кызыл ТЭС-и	Электри энергиязы	Кызыл х.
20.	Амыдырал-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкыны	Коммунал ачы-дузазы	Кызыл х.
21.	Енисей хем пароходствозунуң Кызыл район эргелели	Пассажирлер аргыштырылгазы	Кызыл х.
22.	Республика типографиязы	Номнар, солуннар, бланкалар, таныма кылыры	Кызыл х.

Республикада ажылдаар кижи курлавырын таарыштыр, шын ажыглаары шаг-дан бээр бир чугула айтырыглардың бирээзи боон келген. Кайы-бир мергежилдиг кижилери чедишпес районнарже, ажыл-агыйларже херек мергежилдиг кижилерни оларның-биле тургускан кереэ ёзугаар чигелделер берип кожүрүп турган. Чижээлээрге, тараалан Танды районче механизаторларны өске районнардан чалап көжүрүп турганы билдингир болгай. Бии-Хем, Каа-Хем районнарже барыын районнарның малчыныарын көжүргүлээн. Бир эвес чоокку үени безин көөр болза, чүгле 1986 чылда 86 өг-бүленя кереэ ёзугаар өске районнарже көжүрүп, ажылчыннар, механизаторлар, саанчылар, малчыннар чедишпейн турган ажыл-агыйларга ажылга киирген. Сөолгу бөш чыл иштинде 410 өг-бүленя республика иштинге кереэ ёзугаар көжүрүп, оларга чигелделерни берип, ажылга тургускан. Бо дээрге кижилериниң каяа, кандыг мергежилге ажылдаарының дугайында айтырыг билиг эвес турар үеде кылып чорутқан ажылдың.

Будүрүлгелер, организациялар, албан черлери штатты кылырын, чамдыктары шүүт хаттының азы бүдүрүлгениң хемчээлин эвэжедип турар үеде кижилерни оларның таарыжыры, кылып шыдаары ажылга киирери, кайы-бир черден ажыл тып бээри чидиг айтырыглардың бирээзи апарган. Штат кызырылдазынга таваржып, өске ажылче шилчиири азы шүүт ажыл чок артары кижиге кончуг аар согуг. Чамдык ажыл-агыйларның удуртукчулары бүдүрүлгени бодамча, ханы анализ чокка кызырып, бүдүрүлгениң курлавырларын чедип ажылдавайн, эр чиик орукту шилип ап, ажылчын туруштарны эвэжедип турар. Күрүне бүдүрүлгелериниң ажыглавайн барган курлавырларын биче бүдүрүлгелер, кооперативтер ажыглап, продукцияны бүдүрүп турары биллингир болгай. Шак мындыг кандыг-бир чылдагаан-биле ажыл чок артқан кижилерге аңаны Тыва Республиканың Чоннуң ажылга хаара түүп талазы-биле күрүне комитеди зөвилип болур. Ынчалыг дузаны алган өг-бүлелер-даа бар. Чүгле арткан чылын безин кандыг-бир мергежил талазы-биле ажылчын күүн кедишпес районнарже кереэ ёзугаар 25 өг-бүленя көжүрген. Ол дээрге колхозунда малчыннар, механизаторлар, саанчылардың өг-бүделери. Аңгы байдал-биле алыр болза, 1992 чылда 50 хире өг-бүле чурттап олурар черлериндеи өскээр көжүп, өске черлерге барып ажылдаарының дугайында дугуржулганы кылып турарлар. Сөолгу үеде Кызылдан кәдзже көжүп үүнүп, анаа барып ажылдаар күзелин илередип турар кижилериниң саны элээн көвүдээн.

Кайы-бир черден ажыл тып, ынаар көжүксээн кижилер Чоннуң ажылга хаара түүп талазы-биле курком-дан дуза ап болурунуң чуруму кандыгы? Ол дээрге кайы-бир мергежилдиг ажылчыны кедишпейн турар будүрүлге черинин удуртулгазының ук ажылчынны куркомнуң дузазы-биле көжүрериниң дугайында чагыны барда көжүрүп болур. Оон ынай кайы-бир мергежилдиг ажылчының тыпшайн турар будүрүлге херек мергежилдиг ажылчының тып бээриниң дугайында чагыны Чоннуң ажылга хаара түүп талазы-биле куркомга киирип болур. А комитеттиң ажылакчылары төрөк ажылчынны будүрүлгеге дилеп тып берип, оон өскээр көжүп ажылдаарының дугайында кереэни чарар. Шупту херек документилер кылынган соонда, ол ажылчынның өг-бүлезин чаа ажылының черинче көжериге комитет дузалаар.

Кандыг чигелделерил? Көжер өг-бүленин кежигүнинге чангыс удаа алыр дузаламчы акшаны бээр. Өг-бүленин кол эвениге 75 рубль, а кежигүн бүрүзүнге 25 рубль. Бо дузаламчының хемчээлин улгаттыр талазы-биле хемчеглериниң амыдыралы үеде ап турар. Өөрөтериниң өскени-биле холбаштыр бо дузаламчы акшаның хемчээлин улгаттыр. Көжүп турар үеде өг-бүленин кол эвениге 6 хонук иштинде хонгуда карыгдалдарының акшазын бээр. Амыдыралы үеде ол 20 рубль боон турар, а ону остурериниң база көрүп турар. Көжүп турар үеде ажыл стажы бир ай иштинде хуулбес. Көжүп тура үндүрегеш орук чарыгалдарын, бир эвес оларны балыктап турар чогуур документилер бар болза, өг-бүлеге төлөп бээр. Бо дээрге чигелделериниң чамдыкы-тыр. Мерее ёзугаар өске черге көжүп турар өг-бүлеге өскелеп чарыгалдар көрүнгеп. Ажылчынны кереэ ёзугаар өскелеп ап турар будүрүлге азы организация оон өг-бүлезин чурттаар оран-бажың-биле хандырар. Ону кереэге баш бурунгаар көрүп каан турар. Көрүнген чигелделерни ажылчының өг-бүлезин Чоннуң ажылга хаара түүп талазы-биле күрүне комитединиң тывыскан документилерни ёзугаар алыр.

Бир эвес кандыг-бир мергежилдиг ажылчыны тывылбайн, чедишпейн турар будүрүлге, организация бар болза, хорек мергежилдиг ажылчыларын тып бээриниң дугайында чагыны куркомитетке киирип каарга, оон ажылдаачылары херек мергежилдиг ажылчыларын өске өскерлеп дилеп тывар талазы-биле аңаны көргүүр болур. Азы кайы-бир организация будүрүлге-биле ажылдаарының дугайында кереэге кереэ чарын алган кижилер бар болза, чигелделер бээр, көжер-кижилериге дуза көргүзүүниң дугайында айтырыгны курком-ка кээп турганы болур. Оларга дузаны көргүзүүге өскимчеги бээриге белен бис.

Шиини-оол ОЧУР.

Чоннуң ажылга хаара түүп талазы-биле куркомнуң специалисти.

АЖЫЛДЫ ТЫП БЭЭР БИС

Бо чурукта Енисей пароходствозунуң мурнакчы хемчилериниң бирээзи Сергей Владимирович Тропин. Ыяш салдадыр сезон эгелээриниң эгелээш, орай өске чедир оон удуртқан бригадазы Бии-Хемниң эриктерин дургаар ажылдап чайлаар. Ырбан биле Кызыл аразынга аргышкан теплоходтарны өскээр болгаш бадар оруктарын озап ыяштардан аштаар, хемниң терең черлерни тодараткаш, анаа орук демдектерни тургузар болгаш оон-даа өске ажылдарны Тропинниң бригадазы кылыр хүлээлгелиг.

ЧҮГЕ ЭВЭЭЖИЛ?

Өг-бүленис улуг — шупту чеди кижи бис. Аванны Минчимаа Васильевна Маадыр-оол, ачамны Далар-оол Чодур-оолович Монгуш дээр. Олар «Эртинелиг» совхозтуң малчыннары.

Малчын кижиде дыш чоктур дээрзин билир мен. Чүге дизе авам, ачам чаарби ажыг ыл дургузунда малчыннап келген. Кыш, чайдаа дивес мал соонган кылаштажып келген, хой ажытөлү бисти база азырап өстүрүп каан ада-иевисти хүндүлээр бис. Чамдыкта кээргенчиг-даа апаар. Ылангыя хой ооллап турар үеде олар арта чүүл бээр карактары безин кызып каар.

Авам хөөкүй ырак оларларже хөөн кадарган келгеш, хырнынга чем безин орта ижип албайн, ийнчангыс аяк шай аартой каапкаш, далаш-биле үне халыыр. Оон көөрге, кажаада чаш хураган ыткан турар. Ачам чорук-хереэн бүдүрүп, ыңай-бээр чорүй бар-ганда авам ындыг: олут орбас, балдыр сыкпас. Хүндүс мал-маганы-биле ажаанзыраар. Кежээ дүжерге дең, сайгылгаан чырынга бистин идик-хевис даараар, хеп аргыыр, даартагының чемин белеткээр. Бис бичин улус удуп каар бис. Аввыс, ачавыс түс-түзүнда ажыл-ижин ынчаар удамчылап олуруп каар. А эртен туруп кээривиске, олар өгде чок болур...

Кыштың соогунда, чайның иштинде черге хой кадарары амыр бе. Оларда дыштаныр хүн-даа чок, шөлээ-даа ап алган турганын билбес бис. Ол хиреде ада-иевистиң ап турары акшашалыны дыка эвээш. Биске кедер хеп өртөөнге чедишпес. Ол хире кызымак малчыннарның шалыны чүге эвээш боор чүвел? Өске малчыннарның база ындыг бе?

Сайлык МОНГУШ.

Өвүр район.

АЖЫЛЧЫН КАДРЛАР ЧЕРЛЕ ХЕРЕК

Аныяктарны күш-ажылга кижилер, профессионал мергежилге өөредир айтырыглар рынок байдалынче шилчип турар амгы үе-чадада улам-на эвгежок чугула апар чыдар. Оон-биле чергелештир улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларындан хосталган ажылчыныарның, специалистериниң билиг-мергежилин бедидер азы өске мергежилге катап өөредири база бар.

Республикадан дашкаар өөредилге черлериге школа соонда өөредилгезин уламчылаар аргалар аныяктарга нарыыдап, өөренириниң, орук хөлезиниинин, чүрттаар орнаданың, аъш-чемнин, идик-хептиң өртек-үнезин дыка улгаткан. Ынчангаш мурунда чылдарда ышкаш, өске хоорайларга дээрге эртем чедип алыры бергедээн. Ам безин соңгаар хоорайларда ажы-төлүвүстүн бергедээшкиннерге таваржып турары чажыт эвес.

Мындыг таварылгада чүүү канчалза экил? Бо айтырыг бистерин, ылангыя ада-иелерни, улус өөредилгелиге хамаарылгалыг кижи бүрүзүн дүвүретпес аргажок.

Амыдыралдың көргүзүп турары-биле алырга, Тывада өөредилге черлериниң, ылангыя профессионал-техниктиг училищелериниң ажылчын кадрлар белеткээринге бар аргаларын чедир үнелеп көрбейн, оларның ролюн, ат-алдарын бедидер, инженер-педагогиктиг ажылдакчыларның болгаш келир үениң бедик мергежилдиг кадрларының ажылдаарынга, өөренириңге, амыдырап-чурттаарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургузар дээш ап келген хемчеглер дыка кошкак боон турар.

Херек кырында республиканың колхоз, совхозтарында, тудут, үлетпүр-бүдүрүлге, садыг, харылаа, хой-ниитиниң чемненилге черлериниде ажылдап турар кижилериниң хой кезин Кызыл хоорайда болгаш районнар төптериниде профтехучилищелериниң доозукчуларын-ла болгай. Уламаас тургустунганындан бээр 40 чылын демдеглээр деп турар Кызыл хоорайның 1 дугаар училищезин янзы-бүрү мергежилдиг барык 14 муң ажылчын кадрларын белеткээнин чугаалаарга-ла четчир.

Рынок харылаазының үезинде хуу кижилериниң, арат ажыл-агыйының, колхоз, совхозтарның негелделерин ёзугаар оларга херек ужурлуг чаа мергежилдиг ажылчыныарын, тодаргайлаарга, алты-кеш эттээр, дүктү чүп, аштаар, олардан идик-хеп даарап кылыр, эзт, сүтү болбаазырадыр кижилерни белеткээринче училищелер үлүүн чүүге киирип болбас деп? Бир эвес чазак. Көдээ ажыл-агый министерствозу болгаш өске-даа хамаарышкан организациялар чугула деткимчени көргүзер болза, ындыг арга бар.

Балгазының № 2, Чадаанның № 6, Каа-Хемниң № 7 училищелери (директорлары Иссекенов Т. А., Саражаков В. Д., Монгуш С. С.) чаа 1992-1993 өөредилге чылында фермер, арат ажыл-агыйны чорудар ажылчын кадрларны белеткээрин эгелээр деп турарлар.

Ол-ла өөредилге черлери база Кызылдың № 11 училищезинин баазазында тургустунган «Ачы-дуза» деп аттыг сургуулдарның биче ажыл-агыйны өөредилгени болгаш ажыл-агыйны организастаарының чаа арга-хевирлерин дилеп тывар, ажыл-хөрөнгили боттары ажылдап алыр талазы-биле боттут хемчеглерин ап эгелээннер. Чижээ, «Ачы-дуза» биче ажыл-агый баштайгы базымнарын берге байдалга эрткен чылда эгелеп-даа, бо хүннерде бут кырынга туруп, токарларны «Сукпак», Тока аттыг, «Хадын» совхозтарның чагын ёзугаар белеткээри-биле чергелештир, хереглел бараанларын бүдүрүп, чонга ачы-дуза чедирилгезин боттандырып турар. Оон өске бо хүннүң амыдыралынга эргежок чугула, алгы-кеш чымчадып эттээр бөдүүн хевирнии станоктарын база кылып алганнар. Оларны хөөнү кылгаш, чонга массалыы-биле сазарын көрүп турар. Өртээ база чаяк, хүнде 20 чедир улут-биче мал кештерин чымчадып кылыр күүлүг.

Балгазының башкылар, сургуулдар коллективи аныяк удуртукчу Т. А. Иссекенов башкарып эгелээнден бээр ыда ажылды үениң негелдезинге дүүштүр эде-хере тургузуп, өөредилге болгаш кижизидилге хереэн аммыдырал-биле холбаарынче кичээнгейин салып турар.

Коллективтиң чугула соругазы —башкылаашкыниың шынарын, деңнелин бедидип турган, рынок негелдезинге дүүшкен, бедик мергежилдиг ажылчын кадрларны белеткээри. Ону чедип алырының коя оруу болза будүрүлге-биле өөредилгени биллалыг холбаары, сургуулдарны амыдыралга өөредип кижизидери деп чүвени башкылар-даа, сургуулдар-даа эки медереп билип турарлар.

Бо хүннерде ниитиан-биле олар 562 га көдээ ажыл-агый шөлүүг, оон 376 газы тарыга шөлү, 291-и суттаттыг чер. Эрткен чылын 400 тоина чыгам сенаж болгаш сигении, 6 тонна ажыг картофельди тарып өстүрген. Оон ангыда, 25 баш бода мал, 100 ажыг баш хаваа өстүрүп, эзтке, сүтке боттарының хереглелин хандырып алган.

Сигениин, сенажының эртыкшылын кыштаглаашкын берге байдалда эртип турар Эрзин, Тес-Хем, Кызыл районнарының хуу улустарынга, совхозтарынга дуза кылдыр садып-сайгарып турарлар.

Өртектиг курстар организастаанындан база эвээш эвес орулганы уламаан шинтиири-биле. Кызыл хоорайда тудуп турар 720 олуттуг профтехучилищениң тудуу доозулбаан (турда-ла (өлүрбээн адыгның кежин үлешкен дээн шикаш) өске өөредилге черинге — Красноярскиниң агроуниверситетинин Кызылда салбырынга берикиин болур.

Тудугнуң төлевилели училищеге таарыштыр кылынган төлээде, дээдн өөредилге чери кылыр болза, анаа база каш катап хөй эде кылышкынныр, тудуг материалы, дериг-херекселдер, акша-төгерик херек апаары чугаажок. Ону чазак кандыг курлавырлар-биле кылыр деп турарыл? Бирээде, кижи бодап көөрге кандыг-даа шинтиири күш чок болдуруп өскертир эрге чүүле ону хүлээп алган юридиктиг эргелиг организацияда болгу дег, өскээр чугаалаарга —Россия Федерациязы. Оон ол тудугну өске черге бээр дугайында шинтиири кайыл?

Ийиде, училищени митингилээш талага бээрин шинтиирлээриниң бетинде аппарат ажылдакчыларының эвес, а профессионал өөредилгениң ажылдакчыларының, сургуулдарының санал-оналын чүге тоон кербээнил, чылдагааны чүдел?

Ынчангы чазак доктаалын ёзугаар, өске тудугларбиле чергелештир, Кызыл хоорайга көдээ ажыл-агый институдунуң чаа корпузун тудары база көрдүнген турду чоп, ону чүге чедир тутпааныл, ол дээш кым харыылаарыл?

Херек кырында Кызылдың № 11 училищезинин өөредилге корпузунуң амгы байдалы агроуниверситеттин Кызылда салбырында чоокта чаа алганы көдээ ажыл-агый техникумунуң бажыныңдан мракта багай болгай. А ол-ла училищениң көдээдеи келген сургуулдарының хууда чурттаар, оран-саваны чок болганы-биле № 1 училищенин битии өрээлдериндe дыкыш байдалда чурттап турарын херекке ап көрбээн.

Училищенин алыр ужурлуг чаа корпузун өске өөредилге черинге берипкеш, оон бодунга база-ла эрги бажың эзааргa, эпчол-даа, чөптүг-даа эвес чүве-дир.

Бир эвес училищеге таарыштыр кылдыган тудугну ажыглалга кииргеш, анаа бөгүнгү рынок үезинде эн-не эргежок чугула чаа мергежилдерге (алты-кеш эттээр, токкар даараар, дүк чуур, дызар, оон национал янзы-бүрү хептер кылыр, эзт, сүт болбаазырадыр) аныяк кадрларны белеткээн болзувусса, кайы херек турар ийик?

Оон ангыда, аныяктарның амгы үеде бир чидиг айтырыы болур оларның ажылдаар, өөренир черлерин база оон-биле шинтиирлеп болур.

Чаа училищени чоорту бедик мергежилдиг специалистер, тускай дериг-херекселдер-биле четчелеп берип алгаш, анаа ортумак эртемниг институт-ка, көдээ ажыл-агый техникумунуң бажыныңдан мракта багай болгай. А ол-ла училищени

ТЫВАНЫҢ МОНОЛОГУ

Ажай-буурул Саян, Танды
Алдын кавай болу берген.
Азаңшын мык төвү,
Аяс дээрлиг, аржаан суглуг,
Араттарыңы бууруи чуртуу —
Ак-кок Тыва — ава-дыр мен.

Кок-кок даглар, хову-шөлдер,
Хөлбеи иогаан эзим-авга,
Хөлдер, хемнер, хоорай-суурлар,
Арбын сүрүг одарлары,
Аргыжылга оруктары —
Ава-Тыва болуп бо мен.

Ангы-ангы төрелдеде
Албаты-чон баштынынга,
Хаан, бегдер, нойнар дээш,
Калгаатты улус безин
Чагырганы холга тудуп,
Чаалгамны солуп чорду...
Ешер-ле дутаар төөгүде

Президент ооллуг болдум.
Ону чонум сонгун алды,
Ол дээш бөгүн өөрүп тур мен.
Ак чем кутхан аяк барды,
Аван шайын чоогла, оглум.

Арат чонун идегелин,
Аван үүрүн ыяк сагы.
Угбалышкы найыраллыг
Россияга делегейте
Даргыраанга соглээнинин
Тайзы черле баспайн чору.

Ажыл-херээн — нарын, оглум,
Аттанывыт, үүлен бүтсүн!
Ава-Тыванын, айнак чонун,
Авыралдыг тандыларын
Кажан-кезээ сээн-биле
Кады боор бис. Бурган өршээ!

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

• • •

ТЫВА ЧОН БИС

Сүлде туктуг, гимн ырлыг,
хоойлулуг,
Чүлем чоргаар, чүрек чаагыс
тыва чон бис.
Хостуг шакта кожа турган
ырлажы бээр,
Хомус, ыгыл холдан салбас
тыва чон бис.
Тыва чонунуң кежик-чолуң
ужуктаргаш,
Тывызыксыг чурттаргаже
дидим баскан.
Бирги, дээди эрге тутхан
Президентиге
Бистер шуптуг чеднишкинни
күзеп тур бис!

Аракчаа ОНДАР.

ЭЗЕР-АШАК

Мен билип кээримде-ле, ада-ием Улут-Хем районуң Хендерге сумузунда Кожагарлар, Эмигелер, Кызыл-Хавак деп черлерге чурттап чораанаар. Ол үеде хүү тараатың ажыл-агыйлыг араттар-ла болгай. Мээн ачамны ол үенин кижилери Эзер-Ашак дээр. Чотум ады Сат Дамдынай Салзып оглу. Чүге ынчаар адай бергенин сөөлүнде билген мен.

Ачавыс ус-тывыш, уран-шевер, сагыңгыр-тывыңгыр салым-чаяанныг кижи болган. Ам оон кылып чораан үүлезин дончулап бижиирге мындыг. Бо бүгүнү аныяктар сактып, билип алгаш, эдилээр этти канчаар кылырын өөренип алыр ирги бе дээш бижип олур мен.

Ачавыс эзер кылыр боорга, Эзер-Ашак деп шолалап турган чүве болуп-тур. Ол дугайында улустуң мындыг ырызы чиге сөглээн:

Дерт-ле халын эптеп турган,
Чазап алган эзеримни.
Дөнейлиг дорут бенинг
Торун берген дөспес ою.

Эзерни чазаарда эң баштай дөрт ангы хадыг ыяжын кескеш, сомнап (хевирлеп) чазааш, кургаар. Кургаан соонда, кержек, бижек-биле хевир кипр сомнаар. Кештен хайындырып белеткеп алган хырбазы-биле хырбалап шарыыр. Ону кургадыр. Хырбазы кургаарга, ам-на бөлүг эзер кылдыр чазааш, эгээ, дүрбүү-биле хоюглаар. Кургаг сыын мыйызын чиге, чүге кылдыр хирээлээш, хыраны изит сүтта эглип турар кылдыр хайындырыгаш, эзерниң ийи бажыңга кадаар. Оон соонда дергилер, эвенгилер, колун-чирим турар черлерни өрүмнеп үттээр. Өң-баазын дозу-биле хээлээр, чараштыр бүдүүр. Дерилгени долузу-биле кылыр.

Ачам ол бүгүнү белеткеп каарга, ам аванның ажылы эгелээр. Авам эзерниң чевенчини, тепсе, төрепчини угулзалап даараашы, дергилер, колун-чирим, шавылыыр, эвенгилерин сүтар, ону быжыглап баглаар. Ол бүгүнү ачам боду дыңзыдар.

Ачам кыжын узаныр, дарганнаар. Холадан болгаш моңгүнден чулар, чүген, тыва ооктер, билзек, сырга, оттук, бижек кылыр турган. Аная демирлерден сууг, яндан кылыр. Чылыг үелерде стол, сандай, шкаф, үлгүүрге, бала, согааш, дессин, ыңгыржак, өг хереклерин бүрүү-биле чазап, дерилер.

Ачам ол бүгүнү бодум ачамга дузаланып турган, караам-биле көрүп, холум-биле тудуп келдим. Дага, кыскаш, бижек согарга, хөрүүн базып, ыыштан чүве кылырга, хаарыылдап, хемчээп каан черлерин өрүмнеп, улуг-биче кески-шүүче-биле үттеп, чазажып-даа турдум.

Өөктер, чулар, чүген белдирлери кылырда, мыйысты улуг-биче аайы-биле оңгарлаааш, аная хептээр, буттарын чуга демирлеп кылгаш, чес баштыг масказын дүнзаага сукаш, тулуштур каннаар. Оон соонда шокарлап, кылайтыр аштаар. Мен ону үргүлүү көрүп турарымга, сөөлүнде ачам мени өөредип эгелээн. Хөнектин эмискиктери оорлуг каарга, албан менээ каннаттырар. Ачамның ол үеде хереглеп турган хереклерди турган болза, бо үүлдерни ам-даа кылып болур мен. Уран-шевер уктуг болганымга чоргаарланып чоруур мен.

Ааваыс база шевер. Барба, таалың угулзалаар, кадыг, чымчак идиктер быжып, даараар. Аът челинден базырык, кожалаң эзер, хой дүгүн дыткаш, саваштааш, өг кидизи өөр, ширтектер сырыыр. Күс боорга аалдар ааваысты чалап аппаар. Мен ону эдерип чоруптар мен. Оон чанынга үргүлүү чораш, ол бүгүнү кылып өөренип алдым.

Авам, ачам шаглан бээр ядыы чурттап чораан. Боттарының ус-шевери-биле улустарга үүве кылып берип турган, ийи-бир баш кага салым-чаяныг. Ачамның чазааны аът баштыг бызаанчыны алгаш олуруптар бис. Игил, бызаанчыны, дошпулуурну хылдаарда, эң эки челер, саяктаар, чыраа аттарның кудуруундан кылыр үүве дээш, ачам хылдап, чуктап бергеш, баштай боду шенеп ойнагылааш, бистерге тутсуп бээр. Ынчангаш музыкага база сундулуг болган бис.

Ортун угбамның хеймер уруу Оксана культура институдун дооскан, Хову-Аксында музыка школазының башкызы. Бир дунмавыс балет артизи.

Амгы бо берге рынок үеэнде кижи бүрүзүнге тускай мергежил херек болгай. Ачамның эзер кылыры, оон ус-шеверин каксыдаа бол тайылбырлап бижиидим. Аныяктар ону өөренип, боттарынга шингээлип алыр боор. Идик-хепти кижи бүрүзү даарай албас, артып билбес. Ынчангаш бо бүгүнү кылып билири чугула. Кадыым кошкак, назыхарым дөгүй-даа берген болза, ус-шевер ажыл-мергежилиими ажы-төлүмге, аныяк-өскенге дамчыдып берзимзе деп бодап чоруур мен.

Ус-шевер талантылыг өг-бүлелер хөй. Олар база боттарының үлегер-чижээн чугаалап, чонга дамчыдып бээр боор деп күзелдиг мен. Тыва чонунуң аразында кандыг-даа талантылыг, салымчаяанныг кижилер бар болгай. Харын-даа солун дамчыштыр тускай бөлүмдендаа турусса деп бодалдыг мен.

Кара-кыс АНАЙ-ООЛ.
Хову-Аксы суур.
Гонорарын «Шын» солуунуң агар саныне шилчиттим. **(Авт).**

Амыдыралдан чугаа

Ол бүгүнү бодум ачамга дузаланып турган, караам-биле көрүп, холум-биле тудуп келдим. Дага, кыскаш, бижек согарга, хөрүүн базып, ыыштан чүве кылырга, хаарыылдап, хемчээп каан черлерин өрүмнеп, улуг-биче кески-шүүче-биле үттеп, чазажып-даа турдум.

Өөктер, чулар, чүген белдирлери кылырда, мыйысты улуг-биче аайы-биле оңгарлаааш, аная хептээр, буттарын чуга демирлеп кылгаш, чес баштыг масказын дүнзаага сукаш, тулуштур каннаар. Оон соонда шокарлап, кылайтыр аштаар. Мен ону үргүлүү көрүп турарымга, сөөлүнде ачам мени өөредип эгелээн. Хөнектин эмискиктери оорлуг каарга, албан менээ каннаттырар. Ачамның ол үеде хереглеп турган хереклерди турган болза, бо шээр мал, кулунчактар ажылдап ап чораааш, бут кырынга туруп, шыырак өнчүлүг улустарның бирээзи болу бергеннер. Фронтуже дузаламчы кылдыр аът-хөлүн-даа чорудуп турган. Маленков аттыг колхоз тургустунарга, аная малын салган.

Улуг угбавысты өглеп турган, аная мунар аътты бүрүү-биле дерип бергеннер. Аттың дериин улус кайгаар үүве. Угбавыс ооллуг болурга, (бистің аймак ооллардан чегей турган) ачам оттук, бижекти мөңгүнден хээлеп соккаш, оглу үш харлыг турда-ла, азындырып каан. Ол ооллу Анатолий Болат дээр. Ам Хову-Аксында чолаачылап турар. «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медальдыг эдилекчизи.

Бистің өг-бүлевис музыкага салым-чаяныг. Ачамның чазааны аът баштыг бызаанчыны алгаш олуруптар бис. Игил, бызаанчыны, дошпулуурну хылдаарда, эң эки челер, саяктаар, чыраа аттарның кудуруундан кылыр үүве дээш, ачам хылдап, чуктап бергеш, баштай боду шенеп ойнагылааш, бистерге тутсуп бээр. Ынчангаш музыкага база сундулуг болган бис.

Ортун угбамның хеймер уруу Оксана культура институдун дооскан, Хову-Аксында музыка школазының башкызы. Бир дунмавыс балет артизи.

Амгы бо берге рынок үеэнде кижи бүрүзүнге тускай мергежил херек болгай. Ачамның эзер кылыры, оон ус-шеверин каксыдаа бол тайылбырлап бижиидим. Аныяктар ону өөренип, боттарынга шингээлип алыр боор. Идик-хепти кижи бүрүзү даарай албас, артып билбес. Ынчангаш бо бүгүнү кылып билири чугула. Кадыым кошкак, назыхарым дөгүй-даа берген болза, ус-шевер ажыл-мергежилимни ажы-төлүмге, аныяк-өскенге дамчыдып берзимзе деп бодап чоруур мен.

Ус-шевер талантылыг өг-бүлелер хөй. Олар база боттарының үлегер-чижээн чугаалап, чонга дамчыдып бээр боор деп күзелдиг мен. Тыва чонунуң аразында кандыг-даа талантылыг, салымчаяанныг кижилер бар болгай. Харын-даа солун дамчыштыр тускай бөлүмдендаа турусса деп бодалдыг мен.

Кара-кыс АНАЙ-ООЛ.
Хову-Аксы суур.
Гонорарын «Шын» солуунуң агар саныне шилчиттим. **(Авт).**

СОНУУРГАКТАРГА

САРБАШКЫН ЧЫЛЫНДА

Виллемстад хоорайның (Кюрасао ортулук) чоогунда аэропортка Бразилиядан бир самолёт чоокта чаа кээп хонган. Самолётка чораан пассажирлерниң аразында бичии сарбашкынны чоорганга ораап алган эр, херээжен ийи кижиниң документилерин кызыгааржылар болгаш каайлы ажылдакчылары хынап көрге, аная болган. А эр кижи ол хыналда үезинде дыка сүрээлеп турарын барымдаалап, сезинтеш, сарбашкын ораган чоорганны хынаптарга, ында хой кара-таакпы аймаан (наркотиктерни) чажыгып суккан болган. «Сарбашкын чылында кызыгаар чурумун үрээринге сарбашкынывысты ажыглаар бодаан бис» деп, эр, херээжен ийи кижи тайылбырлаан.

ДАГАА КАЖАН ТЫВЫЛГАНЫЛ?

Дагаа кажан, кайа тывылганыл деп айтырыгны эртемленнер тодаргайлаарын шагдан бээр ораладжып келген. Инд хемнин шынаазынга дөрт муң чыл бурунгаар дагаа тывылган деп, чамдык эртемденнер бадыткап турар. Ынчаарга Лондон чурттут Байан Уэст болгаш Пекин чурттут Пен Синджоу олар радиоактивтиг изотоптарның дузазы-биле чаа ажыдыышкыны кылган: баштайгы азырал даагаларның сөөгү Сонгу-Чоон Кыдаттың девискээринден тывылган. Оон бээр сес муң чыл эрткен. Оон сөөлүнде даагаларны Европаже болгаш Америкаже тарадып нептереткен деп ол эртемденнер бадыткап турар.

АКУЛАГА УДУР...

Америк Хавард Хилл — ханы сут аваанче шымныр спортчу. Ча, согун тудуп алгаш, чоокта чаа беш метр ханы далай дувунче ол шымныр киргеш, дөрт метр узун акулага таваржы берген. Баштайгы согун-биле далай араатаныр даалап каан.

ТААКПЫНЫҢ ХОРАЗЫ

Мексикада таакпылаар болгаш оон түнелиндe аараан кижилерниң саны сөөлгү үеде көвүдээни-биле холбаштыр сеткил дувурээшкиниң эмчилер илергейлеп турар. Таакпылаашкын-биле холбашкан аарыларлан Мексикада чыл бүрүде 70 муң кижи өлүп турар апарган. Чүгле Мехико хоорайда безин 1 миллион пачка (хап) таакпы аймаан чыл бүрүде ажыглап, организмин кижилер хораннап турар. Ол сан бүгү Мексиканың национал деннелиндe чыл бүрүде 7 миллион четкен. Сөөлгү чылларда херээженнер, алээдилер, харын бичии уруглар безин таакпыже сундукkан чорук чурттуң эмчилериниң ханы сеткил дувурээшкиниң болдурган.

(ПАРЛАЛГАДАН).

Мен билип кээримде-ле, ада-ием Улут-Хем районуң Хендерге сумузунда Кожагарлар, Эмигелер, Кызыл-Хавак деп черлерге чурттап чораанаар. Ол үеде хүү тараатың ажыл-агыйлыг араттар-ла болгай. Мээн ачамны ол үенин кижилери Эзер-Ашак дээр. Чотум ады Сат Дамдынай Салзып оглу. Чүге ынчаар адай бергенин сөөлүнде билген мен.

Ачавыс ус-тывыш, уран-шевер, сагыңгыр-тывыңгыр салым-чаяанныг кижи болган. Ам оон кылып чораан үүлезин дончулап бижиирге мындыг. Бо бүгүнү аныяктар сактып, билип алгаш, эдилээр этти канчаар кылырын өөренип алыр ирги бе дээш бижип олур мен.

Ачавыс эзер кылыр боорга, Эзер-Ашак деп шолалап турган чүве болуп-тур. Ол дугайында улустуң мындыг ырызы чиге сөглээн:

Дерт-ле халын эптеп турган,
Чазап алган эзеримни.
Дөнейлиг дорут бенинг
Торун берген дөспес ою.

Эзерни чазаарда эң баштай дөрт ангы хадыг ыяжын кескеш, сомнап (хевирлеп) чазааш, кургаар. Кургаан соонда, кержек, бижек-биле хевир кипр сомнаар. Кештен хайындырып белеткеп алган хырбазы-биле хырбалап шарыыр. Ону кургадыр. Хырбазы кургаарга, ам-на бөлүг эзер кылдыр чазааш, эгээ, дүрбүү-биле хоюглаар. Кургаг сыын мыйызын чиге, чүге кылдыр хирээлээш, хыраны изит сүтта эглип турар кылдыр хайындырыгаш, эзерниң ийи бажыңга кадаар. Оон соонда дергилер, эвенгилер, колун-чирим турар черлерни өрүмнеп үттээр. Өң-баазын дозу-биле хээлээр, чараштыр бүдүүр. Дерилгени долузу-биле кылыр.

Ачам ол бүгүнү белеткеп каарга, ам аванның ажылы эгелээр. Авам эзерниң чевенчини, тепсе, төрепчини угулзалап даараашы, дергилер, колун-чирим, шавылыыр, эвенгилерин сүтар, ону быжыглап баглаар. Ол бүгүнү ачам боду дыңзыдар.

Ачам кыжын узаныр, дарганнаар. Холадан болгаш моңгүнден чулар, чүген, тыва ооктер, билзек, сырга, оттук, бижек кылыр турган. Аная демирлерден сууг, яндан кылыр. Чылыг үелерде стол, сандай, шкаф, үлгүүрге, бала, согааш, дессин, ыңгыржак, өг хереклерин бүрүү-биле чазап, дерилер.

Ачам ол бүгүнү бодум ачамга дузаланып турган, караам-биле көрүп, холум-биле тудуп келдим. Дага, кыскаш, бижек согарга, хөрүүн базып, ыыштан чүве кылырга, хаарыылдап, хемчээп каан черлерин өрүмнеп, улуг-биче кески-шүүче-биле үттеп, чазажып-даа турдум.

Өөктер, чулар, чүген белдирлери кылырда, мыйысты улуг-биче аайы-биле оңгарлаааш, аная хептээр, буттарын чуга демирлеп кылгаш, чес баштыг масказын дүнзаага сукаш, тулуштур каннаар. Оон соонда шокарлап, кылайтыр аштаар. Мен ону үргүлүү көрүп турарымга, сөөлүнде ачам мени өөредип эгелээн. Хөнектин эмискиктери оорлуг каарга, албан менээ каннаттырар. Ачамның ол үеде хереглеп турган хереклерди турган болза, бо үүлдерни ам-даа кылып болур мен. Уран-шевер уктуг болганымга чоргаарланып чоруур мен.

Ааваыс база шевер. Барба, таалың угулзалаар, кадыг, чымчак идиктер быжып, даараар. Аът челинден базырык, кожалаң эзер, хой дүгүн дыткаш, саваштааш, өг кидизи өөр, ширтектер сырыыр. Күс боорга аалдар ааваысты чалап аппаар. Мен ону эдерип чоруптар мен. Оон чанынга үргүлүү чораш, ол бүгүнү кылып өөренип алдым.

Авам, ачам шаглан бээр ядыы чурттап чораан. Боттарының ус-шевери-биле улустарга үүве кылып берип турган, ийи-бир баш кага салым-чаяныг. Ачамның чазааны аът баштыг бызаанчыны алгаш олуруптар бис. Игил, бызаанчыны, дошпулуурну хылдаарда, эң эки челер, саяктаар, чыраа аттарның кудуруундан кылыр үүве дээш, ачам хылдап, чуктап бергеш, баштай боду шенеп ойнагылааш, бистерге тутсуп бээр. Ынчангаш музыкага база сундулуг болган бис.

Ортун угбамның хеймер уруу Оксана культура институдун дооскан, Хову-Аксында музыка школазының башкызы. Бир дунмавыс балет артизи.

Амгы бо берге рынок үеэнде кижи бүрүзүнге тускай мергежил херек болгай. Ачамның эзер кылыры, оон ус-шеверин каксыдаа бол тайылбырлап бижиидим. Аныяктар ону өөренип, боттарынга шингээлип алыр боор. Идик-хепти кижи бүрүзү даарай албас, артып билбес. Ынчангаш бо бүгүнү кылып билири чугула. Кадыым кошкак, назыхарым дөгүй-даа берген болза, ус-шевер ажыл-мергежилимни ажы-төлүмге, аныяк-өскенге дамчыдып берзимзе деп бодап чоруур мен.

Ус-шевер талантылыг өг-бүлелер хөй. Олар база боттарының үлегер-чижээн чугаалап, чонга дамчыдып бээр боор деп күзелдиг мен. Тыва чонунуң аразында кандыг-даа талантылыг, салымчаяанныг кижилер бар болгай. Харын-даа солун дамчыштыр тускай бөлүмдендаа турусса деп бодалдыг мен.

Кара-кыс АНАЙ-ООЛ.
Хову-Аксы суур.
Гонорарын «Шын» солуунуң агар саныне шилчиттим. **(Авт).**

Та бүзүреңер, та бүзүревеңер

СҮНЕЗИН

Эрги шагның дыка хөй чурукчуларының чураан бургаа дүрзүлериниң чуруктарында ыдыктыг кижилерниң баштарын дескиндир өөр-ле чырык тырыкы, оларның боттарының мага-бодун база-ла кандыг-бир аксымаар булут бүргээн кылдыр көргүскен боор. Шак ындыг «чуга материяны» азы эртем өзүзу-биле алыр болза, аураны аажок нарын тускай дериг-хереклерниң экраннарында көрүп болур апарган. Минералогияның, геохимияның болгаш ховар элементилерниң кристаллография институдун (ИМГРЭ) биолокация лабораториязында бодалларын чүгле «хевир-дүрзүзүн» көөр-ле эвес, харын-даа ону чуруккы тыртырып аар арга-лыг болган.

Кижиниң мөзүнге тыптып келген сагыш-бодал магаботтан ангылангаш, уеге болгаш долгандыр, хүрээлелге тускай чоруп болур деп түннелге эртемденнер келгеннер. Сүнезин ол боор чаваас.

Ол «чуга материя» болза, угаан-бодалдың энергиязы, азы аура-дыр дээрзи шинчилелдер үезинде тодаратынган. Кижиниң сүнезини ам-даа чедир шинчилеттинмэзин материя — микродептоннар дээр аажок чиик хевиг кезекчигештерден тургустунган эвес ирги бе? Оларның массазы электронларындан безин хөй катап бичии. Чогум-на оларны рестрессенстер дээр кижилерге харуп, холдары-биле билип каап турар хевирдиг.

Кылынган шинчилелдер бөлүгү теоретиктиг саалыкшынар түнелинде, минералдеп-тонларның чүс ажыг хевилерниң бары илереттинген. Олар бот-боттарындан чүгле массазы-биле эвес, эсте-даа хевир-шынарлары-биле ангы-ангы боор турардар. Оон-биле кады олар бөлүгү электрофизиктер элементтерге-биле дамей боор. Бирге ангы — ачыг-ачыг бир-ле тускай дүрзүлерни күүседип турарлар. А ол делегей биске ам-даа тывызык боор аотпышаан. Микролептоннар тургузуулгарын узуткап чок кылыры барык-ла болдунмас, олар мөңге.

Ындыг болганда, мындыг түннелди үндүрүп болур ышкаш. Кижиниң чурттагазы чүгле оон торуттунгени-биле эгелевес болгаш оон өлгени-биле база төнмес. Ол мөңге, чүгле кандыг-бир өске хевирлиг кылдыр хуула бээр. Бир-ле черге болуп турар чүүлдер моон мурнунда кажан-бир база ол хевээр боор турган ышкаш сагындырар чүүлдерге таваржыр ийик силер бе?

Ындыг чүүлдер шагдала билдингир турган чүведир. Ол дугайында, чижээлээрге, Конан Дойл болгаш Джек Лондон дээн чижектиг чогаалчылар чангыс эвес удаа бижээннер. Чогаалдарының маадырлары кандыг-бир аажок улуг сеткил-сагыш хөлөөшкининге таварышкаш, хенертен боттарын эрткен үенин кижилери — көвгүс өске аттарлыг, өске хевир-дүрзүлүг, өске аажы-чанныг, өске чурттарының дылдарыя билип кылдыр биле бээр чүүлдерни олар бижээннер болгай. Чогаалдар ындыг-ла ыйнаан, ынчалза-даа амыдыралга база ынчыг чүүлдер тургулаар. Ол дугайында тускай эмчи литературазындан номчуп болур.

Шылгаргай эртемден Эйнштейн безин мындаар айтып чораан болгай: «Менге хевир эргеленген (сүнезиниң — ред.) идеязынга удур шүүт тодаргай тайылбыр, барымдааны эртем амдаа берип шыдаалын турар».

Амгы үениң эртемденнери болгачок-ла ол бодал-биле эрлиизеннир ужурга кээп турардар.

Моңгүнгазы амыдыралдың кижиниң боор турганының тугайында аажок шын дыннаалыгларны немек шинчилеттинмэ, ыыта безин найгамның боор турар. Чүгле ыыталаанның оргаа хевирде болгаш бир-ле тускай хевирлерни күүседип ужуреттинмэ, ангы-ангы хевирлерге бир-ле тускай хевирлерни күүседип ужуктаргаш, чурттаалгаже дидим баскан.

Бирги, дээди эрге тутхан Президентиге Бистер шуптуг чеднишкинни күзеп тур бис!

Аракчаа ОНДАР.

Берлин чурттут он ийи харлыг Елена Маскард аар кемдээшкинге таварышкан турган. Оон соонда, оңгарлып-дергерлип, угаан кирип келгеш, ол моон мурнунда шүүт билбес турганы итали дылга арыг чугаалап эгелээн. Ол бодун 1887 чылда Италияга төрүттүнген болгаш аная 1917 чылда мечээн Розетта Костельяни мен дээр болган. Кажан уругну айыттыган адреске чедире бээрге, ында шагда-ла чок апарган Розеттаның уруу чурттап турар боор-тур. Ол кырган кадайны он ийи харлыг Елена: «Бо мээн уруум Франса-ыр» — деп, дораам-на дорт айыткан.

Эрткен амыдыралче эглип келириңге ыяап-ла аажок улуг кемдээшкиниин хөрээ чок база боор болур. Дыка хөй таварылгаларда ындыг кайгамчык чүүлдер кандыг-даа кыска чылдагааннар чокка болур. Кай чыл бурунгаар Титу дээр бичии индий оол хенертен бодун Агра хоорайда сатыг ээзи Суреш Варма мен. Ума дээр кадайлыг болгаш ийи уруглуг мен деп эгелээн. Ооя соонда илерээни болза, аная, шынап-ла, Варма деп садыгжы кижи чурттап турган болгаш... ол беш чыл мурнунда бажынче боолаткаш, чок апарган боор-тур. Мөзүн кижиниң кадайын болгаш уругларын Титу көргеш, үжелдирин чазыг чок танып каан. Өлүрткен кижиниң балыы турган шак ол черге. Титунуң төрүмелиглен меннинг болганы база кайгамчык.

Боттарының мурнундагы чуртталгазын сактып уруглар-ның аразы-биле кемзерек үүлгелиглерин тып алган таварылгалар истелге практиказында база бар боор турар. Эрткен чурттагазында бир-ле тодаргай черге, бир-ле тодаргай кижиге өлүрткенин бичии кичеелериниң чугаалап өнүп келген таварылгалар турган. Оон, чугаазы-биле алыпта. Испанияга бөгүнүн коңазынга тааарби ийи харлыг турган өлүрткен мен дээр бичии англи уругунуң чугаазын хынап көрген. Өлүрткен уругунуң коңазы байысаалга үезинде каш чыл мурнунда, шынап-ла, ындыг кем-керек үүлгетkенин миннир ужурга таварышкан.

Кайы-бир кижини уйгу биле одуруп аразынче киирипкеш, оон угаанынга шагда эрткен үенин кандыг-бир кезектерин тывылдырыптарының методиказы безин ажыллап кылдынган. Оон дузазы-биле чамдык сагыш-сеткил аарыгларын эмнеп болур. Чангысла чижек. Дөртен харлыг бир инженер оон соонга ийи-үш кижи кылаштажып чоруур болза, аажок девиде, коргуп эгелээр, оон кедерезе, оорлазы аарып эгелээр турган. Эрткен үе эгидер талазы-биле шинчилел үезинде ол болунун кажан-бир шагда оорлазынче бооладып өлүрткенин көрүп каан. Ок кирген черге база-ла мен бар болган. Эртемденнер-биле ол дугайында чугаа соонда, оон коргуушкуну чүгле ынчан читкен.

Бо шинчилелдерден ам дээрезинде айтырыгларның харыылардан хөй тыптып келип турар дээрзи чугаажок. Кижиниң энергетиктиг хевир-шынарын шинчилеп көөрүнүн талазы-биле чүгле баштайгы базымнар кылдынып турар. Материалистиг эртем мистика болгаш метафизика азырларынче шүүгүп кирип эгелээн. Чүл ол? Өртемчей дугайында бистиң угаап-билишкинивистиң өскерилгени ол бе азы сүнезиниң мөңгезиниң болгаш алдыы, үстүү ораннар барының дугайында хөй санныг номнаалдар-биле холбашкан кижи төрелгетениң муң-муң ылаарга үргүлчүлеп келген чурумдарының базыткалы бе? Маная дорт харыы бээр, бөгө шинчилелдер чаада эгелеп турар болгай...

Николай СЕМЕНОВ.
«Собеседник» сеткүүлден кызыра очулдурган.

КИНО

МАРТ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Рыцарь-одиночка»** (Кыдат) 9.30, 11.40, 13.50, 16.00, 18.10. **Видеозал:** **«Четыре кулака снова в бою»** 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Потрясающие приключения мушкетёров»** 11.00, **«Царь Иван Грозный»** (2 сериялыг) 15.20, **«За последней чертой»** 13.00, 18.00 шактарда.

МАРТ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: **«Рыцарь-одиночка»** (Кыдат) 9.30, 11.40, 13.50, 16.00, 18.10. **Видеозал:** **«Четыре кулака снова в бою»** 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Полет навигатора»** 11.00, **«За последней чертой»** 13.20, 15.40, **«Царь Иван Грозный»** (2 сериялыг) 18.00 шактарда.

МАРТ 30-ДЕ

«КАА-ХЕМ»: **«Атлеты»** 13.10, **«Виват, гардемарины!»** (2 сериялыг) 15.10, 18.00 шактарда.

ТЕЛЕПРОГРАММА ОРНУНГА

Мындыг янзылыг дончулал моон мурнунда, толаргайларга, эрткен суббота номериниге бергениивисти номчуп-чулар билир боор. Ам даравыында неделяның телепрограммазының дончулалы-биле таныштыраалы. Телевидение көөрде, ону ажыглап болур силер.

МАРТ 30-ДЕН АПРЕЛЬ 5-КЕ ЧЕДИР

Россияның телекомпаниязының болгаш Тываның телевиденниезиниң программаларынга кол-кол кандыг дамчыдылгалар болгаш көргүзүгдер болурун дончузубиле таныштыраалы.

«Эртен». Москвадан бирги программа оон-биле эгелээр. Неделяның пятницага чедир ук дамчыдылга эртенгиниң 6 шакта эгелээрин билир силер. Оон чурт иштинде болгаш делегейде солун болуушкуннарны билип ап турар силер.

БИРГИ ПРОГРАММАДАН оон ымай чүү көөр бис? 8.35 шакта **мультфильмнер** эгелээр. Неделяның ол-ла шагында четвергге чедир көргүзер. Ону уруглар сонуургап көөрлер. Понедельникте 11.10 шакта пианист Н. Петров дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү болур. Ол-ла хүн кежээ, 19.25 шакта «Даглардан белик» деп уран-чечен кинону көргүзер. Телеэкранга ону бир-ле дугаар көргүзүп турары ол. Вторникте 15.40 шакта «Улам ымай дамчыт...» деп уран-чечен телефильмни көрүп болур. А 21.20 шакта «Лимит өзүгаар амыдырал» деп уран-чечен кинону сонуургап көөр силер. Телеэкранга ону бир-ле дугаар көргүзер. Средада 21.25 шакта М. Задорновтуң киржилгеи-биле хөглүг программаны көргүзер. Четвергте 18.50 шакта «Он алды харлыгларга чедир болгаш оондаа улугларга» деп дамчыдылганы көргүзер. Үк дамчыдылга эдээзи уругларга тураскаатынган. А 01.40 шакта футбол көргүзер. Орай-даа болур болза, аная сонуургалдыглар ону ыяапла көөр дээрзин билгеш, мында кирип кагдывыс. Пятницада 16.30 шакта концерт болур. А 19.50 шакта «ВиД» көргүзер. Ону улуглар-даа, уруглар-даа сонуургаар. Субботада дамчыдылга 7.30 шакта эгелээр. 10.45 шакта «Музыка киоскизи». Чараш аялгаларны дыннаар силер. А 17.50 шакта хөй сериялыг «Майя ары» деп мультфильмниң баштайгы көргүзүүнүң уланызы болур. Ону уруглар дыка-ла сонуургаар. Оон соон дарый «Аас-кежиктиг таварылганы» көргүскениниң соонда, «Шляпа кеткен херээжен» деп уран-чечен фильмни көргүзер. Воскресеньеде дамчыдылга 8.00 шакта ритмиг гимнастика-биле эгелээр. 11.15 шакта фестиваль. 13.05 шакта «Байлар база ыглажыр» деп хөй сериялыг уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүүнү сонуургап көөр силер. 17.50 шакта хоккей көргүзер. «Хөлезилеп алган полицейжи» деп уран-чечен фильмни 20.00 шакта көөр силер.

«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». Бичии уругларга бо дамчыдылга 8.45 шакта эгелээрин сагындырып каалы. А чүгле воскресеньеде болбас.

МОСКВАДАН ИЯИГИ ПРОГРАММА эртенгиниң 8 шакта эгелээр дээрзин ам кончуг эки билир бис. Медээлерден оон эгелээрин база билир бис. Оон янзыбүрү чүүлдерни көрүп, билип алыр бис.

Понедельникте 12.00 шакта музыкалыг уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү болур. Музыкага соонуургалдыгларга ону таарыштыр кылган. «Чер биле дээрниң тиниде». Ындыг аттыг уран-чечен фильмни 20.30 шакта көөр силер. Вторникте 10.35 шакта «Нуккиниң ужуралдары» деп уран-чечен фильмни уруглар сонуургап көөр. А 21.20 шакта Россияның телетеатры Н. В. Гогольдуң «Думчук» деп шиизин көргүзер. Средада 9.35 шакта Н. В. Гогольдуң «Думчук» деп шиизин уламчылап көргүзер. А 21.40 шакта ретро-эстрада көргүзер. Европа чемпионнарының кубогу дээш футбол. Ону четвергте 10.35 шакта көрүп болур. Оон улаштыр «Доминус» деп уран-чечен фильмни көөр силер. Пятницада 21.30 шакта Россия Федерациязының ДС-зиниң сессиязындан дамчыдылга. «Туруп көрбөзүн чүве» деп уран-чечен фильм 22.20 шакта болур. Субботада «Петрович чалыы чылдары» деп уран-чечен фильмниң 1-ги серия-зын көөр силер. 18.00 шакта «Познер болгаш Донахью» деп дамчыдылга. А 20.30 шакта «Ынакшылыыр-биле чарылбаңар» деп уран-чечен кинону сонуургап көөр силер. «Петрович чалыы чылдары» деп фильмниң 2-ги сериязын воскресеньеде 12.50 шакта силерге көргүзер. «Маги» деп хөй сериялыг уран-чечен кинонуң баштайгы көргүзүүнүн фильмнерин көргөн силер. 5-ки сериязы 20.30 шакта болурун сактып алыыр. 00.25 — 02.05 шакта «Шут» деп уран-чечен фильм болур.

КОММЕРЦИЯЛЫГ «ТЫВА ТВ». Ону сонуургавас көрүкчүлер ховар. Москвадан ийиги программага ол хамааржыр. Ону дончузубиле көрээли. Уруглар ону четтикпейн маныаар. Чүге дээрге уругларга фильм-биле ол эгелээр болгай. Бо улаада понедельникте 17.45 шакта мелээлер-биле эгелээр. А 19.00 шакта чоннуң эвээш хөрөнгилиг кезектериниң социал камгалалының дугайынча дамчыдылга болур. Вторникте 18.10 шакта уругларга фильмни көөр силер. Средада «Тыва черде» деп дамчылга болур. Четвергте 18.35 шакта хөгжүмнүг байыр чедириишкинин көргүзер. Ону улуг сонуургалыг-биле көөр силер. «Школа амыдыралы». Пятницада болур көргүзүгүнүң ады ол. Межегей школазының дүжүлгазын 18.50 шакта аная көргүзер.

«УРААНХАЙ-ТЫВА» ВИДЕОКАНАЛ. 20.00 шакта ол эгелээр. Неделяның четвергке чедир болур. Эгезинде колдуунда-ла мультфильмнер көргүзер. Понедельникте 21.50 шакта аная «Үенин судалын» көргүзер. 22.05 — 23.30 шакта «Американ изиг хаң» деп коргунчуг уран-чечен фильмни көөр силер. «Эки полицейжи» деп кинону вторникте 21.30 — 23.10 шактарда силерге көргүзер. «Гэрри Крамб дээрзи кымыл?». Ындыг фильмни средада 21.40 — 23.10 шактарда силерге сонуургаар. Четвергте 20.20 шакта юмор болгаш сатира кежээзи. 20.50 — 22.40 шактарда «Ушку шиитпир» деп уран-чечен фильмни көөр силер.

КРОССВОРД

Тыва Республиканың
Национал
библиотека
им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 62 (14786) 1992 чылдың март 31, вторник Солунга ат салган шагы 24.15 Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 50 коп.

Тыва Республиканың Президентизи албан-дужаалынга эгелеп киреринің дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

1 үүл. Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр соңгуткан Тыва Республиканың Президентизи Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының түнелдерин албан өзүүр-биле чарлаан хүнден соңгаар 20 хоноктан орай эвесте албан-дужаалынга эгелеп кирер.

2 үүл. Тыва Республиканың Президентизи албан-дужаалынга кирерде, Тыва Республиканың Дээди Соведнинің байырлыг хуралынга чонга дамгыраан хүлээп алыр.

3 үүл. Дамгыракты хүлээп алган үеден соңгаар Тыва Республиканың Президентизи болгаш Тыва Республиканың оралакчы президентизи албан-дужаалынга эгелеп киргеи болгаш улус депутаттарының бүрүн эрге-хүлээлгелерин соксаткан база өске-даа албан-дужаалдардан хосталган деп саналар.

4 үүл. Тыва Республиканың Президентизи албан-дужаалынга киргеи үеден соңгаар үжеи хоноктан орай эвесте Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели Тыва Республиканың чаа соңгуткан Президентизинин мурнунга бодунуң бүрүн эргелерин соксадыр. Министрлер Чөвүлели Тыва Республиканың Конституциязынга дүүштүр Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чаа составы тургустунгуже чедир бодунуң хүлээлгелерин күүседирин уламчылаар.

5 үүл. Тыва Республиканың Президентизиниң, Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң, Тыва Республиканың Президентизиниң чанында чөвүлекчи органнарның, а ол шыкаш Тыва Республиканың Президентизиниң аппарадының ажыл-чорудулгазын акшаландырарын Тыва Республиканың Дээди Соведнинің бадылаан түүнүн хемчээлинге Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөрөнгилериниң күсели-биле боттандырар.

6 үүл. Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң албан-дужаал талазы-биле шалының Тыва Республиканың Дээди Соведи доктаадыр.

7 үүл. Тыва Республиканың Президентизи Тыва Республиканың Сүлдезин сиилбин көргүскен болгаш «Тыва Республиканың Президентизи» деп бижимелдиг төгерик таңмалыг болур.

8 үүл. Тыва Республиканың Президентизиниң, Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң болгаш оларның өг-бүлезиниң айыл чок чоруун тускай албан чери хандырар.

9 үүл. Тыва Республиканың Президентизиниң турар чери — Тыва Республиканың найысылалы — Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң албан ажы-биле турар черинге Тыва Республиканың Күрүне түгүн көдүрер.

10 үүл. Бо Хоойлу ону хүлээп алган үеден соңгаар күштүг болур.

Тыва Республиканың Дээди Соведниң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1992 чылдың март 27.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕЛЕГАЦИЯЗЫ

Федерация керээнинге ат салыр Тыва Республиканың бүрүн эргелиг делегациязы Москвада чеде берген.

Ооң составында депутаттар Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, республиканың Дээди Соведнинің Даргазы К. А. Бичелдей, башкы В. Е. Шестакова, малчын Д. С. Дотпаа, эмчи Н. Н. Ойдуп кирип турар.

Тывадан делегациязы дүүн, март 30-да, Федерация керээвин ат салыынга бүрүн белеткеп, сайгарып чугаалажы-рынга киришкен.

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның эрге-чагырга органнарының аразынга эргелел-башкарылга чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерин ангылаарының дугайында Федерация керээзинге ат салыышкыны бөгүн март 31-де, Кремльге болур. Тыва Республиканың делегациязы анаа киржир.

Бистин корр.

Рынок харылзааларының үезинде

АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ ЧОРУК-БИЛЕ

Мөңгүн-Тайга шыкаш ырак-узак черге чонга ачы-дуза чедирер албан черлерин, организациялар ажык-дузазы бо берге үеде канчаар-даа аажок улгаткан. Кижи бүрүзү идик-хевин септедип кедер, боттарының тыптынып алганы материалдары-биле боттарынга тааржыр, бөдүүн, эптиг, чараш хептерин чагыдып алыксаар. Ынчангаш районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң эки ажылдап, бодун хандырылып чурттап болурунга аргалар бар.

Бо хүннерде Мугур-Аксында амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң директору Татьяна Иргитовна Демчиктиг биске чугаалап бергениби-биле, ол бүдүрүлге чериниде алды цех ажылдап турар. Ында ниитизи-биле үжен ажыг кижи 18 хевирниң янзы-бүрү ачы-дузазын чонга чедирип турарлар. Оларны салаа базып санаар болза мындыг: чаа идик даараар, идик септээр, бөрт даараар цехтериң ажылы черле эки. Идик-хеп даараар, септээр, быжар цехтер бар. Оларга соодукчулар, телевизорлар, хеп чуур машиналар септекчилери, шак септээр, чурук тырттырар, баш таарар черлер база немежир.

Амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелели шаанда колхоз конторазы турган тар бажында турарындан орансавазы чедишпес-даа болза, эрткен чылын бөрт даараар цехтың база үн бижидер черин немей ажыткан. Чонуң чагыгларын хандырарын экижидери-биле бажыңнарынга ажылдаар кижилер-биле база керээни чарып, ажылдадып турар.

Бо бүтү хемчеглериң ачызында эрткен чылдың чыл планын 183,3 мың рубльге азы 129,4 хуу күүсеткен. Ону районнуң чурттакчы чонунга онаашпыр алыр болза, бир улуг кижиге-ле чыл дургузунда 27 рубль 46 көпеектиг ачы-дузазын көргүскен. Ынчангаш ону черле эки көргүүг кылдыр санаарының бүгү барымдаалары бар.

— Чаа үнген 1992 чылда өртектериң өскени-биле 763 мың рубльдің ачы-дузазын чонга чедирер ужурлуг бис — деп, Татьяна Иргитовна чугаалады. Ол дээрге белен эвес план-дыр. Бо үеде пестаавы, удазын, өске кандыгдаа материалдар шупту чедишпес, тывылбас болган. Машиналарның артык кезектери, дериг-херекселдериң өртектери аартаан. — Ынчангаш чүгле тывынгыр, ажыл-агыйжы чоруувус-биле бо берге үени ажып эртип болур бис — деп, Т. И. Демчик чугаазын уламчылады.

Үе чеже-даа берге болза, ажыл-ижинге кызымак кижилер дөмей-ле боттарын көргүзе бээр. Бо хүннерде коллектив даараныр цехтың мурнакчылары Зоя Делгер-оолга, Зинаида Хертекке планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип келгени дээш чоргаарланыр. Бөрт даараар цехтың бригадири Клавдия Одай-оол, баш таарар мастер Дарья Доягак, идик даараар, септээр цехтың мастери Орлан Оюн, хеп быжыкчызы Ася Балчын-Даваа болгаш өскелер-даа — коллективиниң чоргаарланыр кижилери.

Мөңгүн-Тайгада чаа ажыттыынып, бут кырыынга турун эгелээн «Савына» биче бүдүрүлге чери ам чоокку үеде бо амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң чамдык кол цехтериниң продукциязынга удур кажыл шыдаар продукциини база бүдүрүп, садып эгелээн. А кажан чижип турар бүдүрүлгелер, организациялар барда, оларның чүгле ажылы экижиир. Ында кижи коргар чүве чок. Ынчангаш чугаалап турарывыс бүдүрүлге черин ажылын оон-даа экижидериниң арга-хевирлерин ам дилеп, ажылдап турар.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

Байы-Тайгадан медээлер

ПРАКТИКТИГ ДУЗА

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң ажылдакчылары чер-чер Советтериниң ажыл-чорудулгазын амгы үениң байдалынга дүүштүр идепкейжидериниче, сайзырамгайжыдарынче доктаамал сагыш салып, ону амыдыралга боттандырары-биле районнарже үнүп, оларга практиктиг дузаны чедирери чаңчыл болу берген.

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң бөлүк ажылдакчылары бо удаада Бай-Тайга районга чораан. Олар райкүүскомнуң, Тээли, Бай-Тал, Кызыл-Даг, Шүй, Ээр-Хавак көдээ Советтериниң ажыл-чорудулгазын сайгарып соңуургаан, ылангыя шинтпирлер күүселдезин, ажылчы чоннуң чагаалары, хомудалдары-биле ажылды көрген.

Чоруткан ажылдың түүнелин райкүүскомга болган хуралга үндүрген. ТР-ның Министрлер Чөвүлелиниңдеи келген бөлүктүң удуртукчузу Владимир Сат, кежигүннерин Хандынмаа Юмбуу, Антон Аран аная чүве чугаалаан. Олар райкүүскомнуң, көдээ Советтериниң ажыл-чорудулгазынга анализти берип, кылдынган чүүлдерин демдеглээн, четпестерин айыткан, моом соңгаар кандыг айтырыглар-же кичээнгей салырының талазы-биле сүмелерин киргеи.

Райкүүскомнуң даргазы Н. Ч. Ооржак хуралга сөс алгаш, бөлүктүң кежигүннериниң саналдарын, сүмелерин, шугумчүлелдерин хүлээп алгаш, четпестерин эдер дээш тодаргай хемчеглерни алырын чугаалаан. Районнуң бүгү көдээ Советтериниң ажылдакчыларының хурал-семинарын чоокку үеде чыылдыргаш, аная бөлүктүң бергеи саналдарын, сүмелерин сайгарып, чугаалажып көргеш, хемчеглерни ажылдап кылырын дугурушкан.

Бай-Тайгадан медээлер

БАШКЫЛАРГА

Районнуң школаларының эге класс башкыларының конференциязы Тээли ортумак школазынга болуп эрткен. Райкүүскомнуң улус өөредилге киллизиниң эргелекчизи Екатерина Сат ону эге сөс-биле ажыткан.

Республиканың башкылар билим бедидер институдунуң киллис эргелекчизи Кызыл-Уруг Монгуш эге класс башкыларының ажылының аргаметодтарын экижидеринге, үре-түнелдиг болдурарынга хамаарыштыр чүве чугаалаан. Ылангыя эге класстарның өөредилге программазының, өөренирчилерин медерелдиг номчуурунга хандыкшыдып чаңчыктырарының, деңнештирилге класстарының дугайында ол таныштырган.

ССРЭ-ниң улустуң башкызы А. А. Алдын-оол, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Д. С. Суглай-оол, Тээли ортумак школазының эге класс башкылары В. Х. Чапчын, Л. Д. Ооржак болгаш өскелер-даа санал бергеннер. Олар кол кичээнгейни тыва дылды эки өөренирине утландырган, бирээде, ол күрүне дылы, ийиде, ону эки шиңгээдип алырга, орус дылды дүрген өөренип алырынга дузалаар.

Эге класстың башкылары боттарының ажыл-чорудулгазын экижидеринче угланган элээн хей айтырыгларны дугуржуп алган.

ССРЭ-ниң улустуң башкызы А. А. Алдын-оол, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент К. Б. Март-оол алды харлыг уруглар өөренир «Үжүтлелди» кылып үндүрген. Ол ном-биле бо өөредилге чылында тыва школаларның алды харлыглары өөренип турарлар. Эге класстарның башкыларының чыыжынга «Үжүтлелдиң» бүгү талалыг эртем-методиктиг сайгарылгазын кылган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

«Россия Федерациязының Күрүне шанналдарының дугайында» Россия Федерациязының Дээди Совединин Президиумунуң Чарлыын бадылаар дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының Дээди Совединин доктаадыры болза:

«Россия Федерациязының Күрүне шанналдарының дугайында» Россия Федерациязының Дээди Совединин Президиумунуң 1992 чылдың март 2-де № 2424-1 Чарлыын күштүг кылдыр бадылаар.

Россия Федерациязының Дээди Совединин Даргазы
Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Россияның Советтер бажыңы.
1992 чылдың март 20.

«Россия Федерациязының Күрүне шанналдарының дугайында»

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Россия Федерациязының Күрүне шанналдарының айтырыгларының талазы-биле хамаатыларның дилеглерин болгаш күрүне органнарының саналдарын кичээнгейге албышаан, Россия Федерациязының Дээди Совединин Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Россия Федерациязының Күрүне шанналдарының дугайында Россия Федерациязының Хоойлузун хүлээп алыже чедир, Россия Федерациязының шанналдар системазынга Суворов, Ушаков, Кутузов, Нахимов, Александр Невский орденнерин хевээр арттырар.

Россия Федерациязынга шанналдарга мурнундагы ССР Эвилелиниң дараазында орденнерин болгаш медальдарын ажыглап болур кылдыр санаар: Улустарның найыралы болгаш «Хууда эрес-маадырлыг чоруу» дээш орденнерин, Ушаков, Нахимов, «Эрес-маадырлыг чоруу дээш», «ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарының камгалалынга шылгарааны дээш», «Шериг албанынга шылгарал дээш», «Ниитиниң корум-чурум камгалалының талазы-биле тергиин эки албан-хүлээлгези дээш», «Өрт үеринде эрес-маадырлыг чоруу дээш», «Сугга дүшкеннерни камгалааны дээш» медальдарны оларның статустарын, тыпсыр чурумун болгаш хевирнин - бижимелин Россия Федерациязының күрүне символиказынга дүүштүр эдер, а ол шыкаш Россияның Ыдыктыг Георгий шериг орденнин болгаш «Георгиевский крест» шылгарал демдээн катап тургузар.

2. Россия Федерациязының Президентизинин чанында Күрүне шанналдарының талазы-биле комиссия Ыдыктыг Георгий орденнин болгаш «Георгиевский крест» шылгарал демдээнин статустарын ажылдап кылыр.

3. Россия Федерациязының Дээди Совединин Хоойлужудулга талазы-биле комитеди Россия Федерациязының Президентизинин чанында Күрүне шанналдарының талазы-биле комиссиязы-биле кады соңуургалдыг министерстволарның болгаш ведомстволарның киржилези-биле Россия Федерациязының Күрүне шанналдарының дугайында Хоойлузунуң төлевилелин ажылдап кылыр болгаш ону доктааткан чурум өзугаар Россия Федерациязының Дээди Совединге чугаалажып көөр кылдыр 1992 чылдың үшкү кварталында киирип кээр.

4. Бо Чарлыкты Россия Федерациязының Дээди Совединге бадыладыры-биле киирер.

Россия Федерациязының Дээди Совединин Даргазы
Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Россияның Советтер бажыңы.
1992 чылдың март 2.

Рынок болгаш медицина

«ЧОНУМ ДЭЭШ САГЫШСЫРАЛЫМ»

Республиканың кадык камгалал министри Б. М. ЧУГЛУР-биле интервью

— Бады Монгушович, министр албан-дужаалга ажылдап эгелээнимерден бээр ындыг-ла хей үе эртпээн. Ынчалза-даа үнелеп, планнап, бодап турарыкар-биле министерствонуң ажыл-хереэнин дугайында каш сөстен солуннуң номчукчуларынга соңуургадып көрүмерем. Кадыкшыл болгаш эмнелге албаны, рынок болгаш медицина, рынок болгаш кадыкшыл дээш шыкаш айтырыгларга көдээ бижикчилер янзы-бүрү айтырыглаазы, саналы-биле, оларга харыы бээрин редакциядан дилеп турар. Түнней үндүрери элек-даа бол, ол талазы-биле кыска чугааны база силерден тыныжаксап тур мен.

— Кадык камгалалын сайдырангайжыдар, ылангыя көдээ чонга медицина хандырылгазын үеним байдалынга дүүштүр чогумалыг шинтпирлээр, эмнелге албан черлериниң техниктиг хандырылгазын, амгы үеним дериг-херекселдери-биле, санитар автотранспорту-биле, медицина кадрлары-биле хандырарын экижидер дээш чыл санында-ла тодаргай хемчеглерни ап, оларны ажыл-хереэ кымынга боттандырар дээш ажылдап турар бис. Бо хүннерге чедир республиканың көдээ суурларының шупту-зунда барып, чон-биле таныжып ап, четтиктелмие-даа, район бүрүзүнүң барык шупту-зунда төптериге, оларның поогунда турар чамдык суурларга чедип, ниити байдалбиле таныышкан, ол ажылды ам-даа уламчылаар болдап турар мен. Бергелер бар. Бюджет, материал-техниктиг база, кадрлар талазы-биле ай-тырыг чидиг.

Бо хүннерде республикада кадык камгалалының он бир албан чери, тускайжыттынган беш диспансер, районнар аразының ийи диспансери, 14 төп район, 3 хоорай, 27 участок эмнелгелери, эмнээр 17 амбулатория, фельдшер-акушерлерниң 115 пунктузу, 17 санэпидстанция ажылдап турар. Олардан баштай Кызылдың көрээли. Диш аарыглаларының поликлиниказы, республика эмнелгезиниң терапия салбырлары, хереэженнер консультациязы, № 1 бөлүдулга бажыңының гинекология салбыры, халдавырлыг варыглар эмнелгези-дир. Бо албан черлериниң материал-техниктиг байдалы дыка берге. А районнарда 40-50 чылдарда-ла туттунган ыяш бажыңнарда ажылдап турар, төлчүткен суг хандырылгазы, изиг, соок суг, канализация чок эмнелгелерде байдал иглаксанчыг. Чаа тудуг хамаанчок, эргижиреп бажыраан эмнелгелерге капитал септелге кылынынга бо чылын биске 100 мың рубль көрек. Санитаридыг норма-кижек өзугаар чаңгыс эмнелге бөлүмүнга 7,9 дербелиин метр ыраа көрек турда, ол эмнелгелерде дүгүнле 3,2 дербелиин метр шеел бар болуп турар.

Районнарда көдүү тыва эмчилер ажылдап турар. Оларда четпес чүве — боттарын эки билишпези, артыктажыры. Аная дыка тааранымас-тыр мен. Эртем-биле дээди, ортумак-даа болза, ол эмчи кижи-дир. Ол чүгле аарыглар эмнээр эвес, кижилерниң сеткил-хөөнүн база эмнээр, олорга культура, мөзүбүдүш талазы-биле үлегер бөлүр ужурлуг, көдээ черде бир дугаар кижи-дир. Үе чеже-даа берге болза, шыдажыр херек, чоннуң кадыкшылы дээш, оларны ундаратпас, аартпас дээш туржур апаар бис.

Көдээнин кадык камгалалы мени хөлчок-ла хөлзедип тур. Көдээ, оон чону кымын-даа кичээнгейинден үнүп тур шыкаш. Медицина хандырылгазының талазы-биле көдээ биле хоорайны деңге көрде эки.

— Республикада эмчи кадрлар айтырыы кандыгыл, бодаарымга, дээди эртемниг эмчилер чедишпес шыкаш. Чурттун медицина институттары-биле харылзаа, Тывада ажылдап турар эмчилернин квалификациязын бедидер талазы-биле ажыл канчаар шинтпирлеттиниң турарыл, ортумак эртемниг эмчи ажылдакчылары ажыл чок артар хире байдал бар бе, Бады Монгушович?

— Республикада ажылдап турар бүгү эмчи кадрларның ийи муң хирези ортумак эртемниг ажылдакчылар. Дээди эртемниг эмчилер, шынап-ла, чедишпес. Эмчи сестралары, фельдшер-акушерлер четчир. Кызырылдага таваржыр хире болгаш ажыл чок артар эмчи ажылдакчылары көдээ черде турбас. Харын-даа ажылды эге организастаар, медицинаага эмчи дузазынга анализ кылыр, ол-биле шинтпирлеттиниң программазын бедидер, ол-биле ажылдаарын, ол-биле ажылдаарын, ол-биле ажылдаарын

Кадыкшыл болгаш эмнелге албаны

«Шын» солунуң редакциязынга эмнелгелер болгаш эмчилериниң ажыл-ижиниң дутайында чагаалар хүн бүрү хөй саныг кээп турар. Оларның аразында эмчиге аарааш чыдып эмнеткеш, казыы эжижээш, аная эмнеп турган эмчилерге, сестраларга болгаш техниктиг ажылчыннарга өөрүн четтиргении илереткен чагаалар хөй.

Ол ышкаш эмнелгелерде дериг-херекселлерниң чедишпезин, чамдык эмнелгелериниң амгы үеде турар байдалы үениң негеллезинге дүүшпейн турарын, ишти тар, эргижиргээн бажыннарда түрүп турарын бижип турарлар.

Ынчангаш бөгүнгү номерде бижикчилериниң бижээн болук чагааларын моон адаанда парладывыс.

АЧЫ-БУЯННЫГ АНАТОЛИЙ ИСАЕВИЧ

Бо чылдың январының кончуг соогунда Каа-Хем суур баар дээш, Востокка автобус манаваш, I шак ажыг үениң иштинде туруп келдим. Кырган кижи доңгаш, дегдиргеш, чырык хүн адаанга чурттаарым бергедеп, аарып турумда, дүрген дуза чедирер чернин бүзиныг эмчизи Кызыл районнуң ниитиг аарыглар эмчиниңге чыттырып кагды.

Менги Анатолий Исаевич Клят хүлээп алгаш, эмнеп эгеледи. Ол эмчи 1973 чылда Читаның эмчи институдун доскаш, республика эмнелгезинге ажылдап турган. Кызыл районнуң участок эмнелгезинге эргелекизинге барган ам ында район эмнелгезиниң ниитиг аарыглар талазы-биле улуг эмчизи болуп турар. Ачы-буянныг эки эмчиниң эмнээниңе ачызында ай ажыг болгаш, сегиг, кадык болдум.

Ында эмчи сестралары Валентина Очур-ооловна Чирбит, Чечек Дамдыновна Комбуй-оол олар кадык камгалал шугумунга үр чылдарда ажылдап, чоннуң хүндүткелин чаалап алганнар. Чоннуң кадыы дээш үйгу-дыш чок ажылдап турарын караам-биле көрдүм.

Анатолий Исаевич кайгамчыктыг буянныг сеткилдиг, онзагай эмчи. Аарыг кижилерге ажок кичээнгейлиг болгаш дыцнангыр. Берге аарыг кижилерниң чанында хайгаарап хонгуладар. Эртен 7 шакта чедип келгеш, аарыг улустарның өрээлдерин кезип, амыр-менгизин, кижи бүрүзүнүң кандыг хонгакын айтырып көргеш, бүгү эмчилериниң ажылчыннарның беш минутазын эрттирер. Оон соонда эртенги шинчилгени кылып эгелеер.

Ол өрээлдерге келгеш, оюн-баптак чугаа-соолу, катыг-ноолуг чаны-биле безин аарыг кижилериң сегидиптер деп болуп. Чон аразында эскертинмейн чоруур тускай

Дакшай МОНГУШ.
Каа-Хем суур.

СЕТКИЛИВИС ӨӨРҮШКҮЗҮ

Төрүмелимден буттарым багай болганы-биле күш-ажыл кылып шыдавас болган мен. Алыс чуртум Кара-Халк, Черби ол ынчаар. Улгадып келгеш МЧАЭ, колхоз ажылынга киржип, хол-биле кылыр чиик ажылдарны швам-биле кылып чордум. 1962 чылда Каа-Хем районнуң Бай-Сеот деп черге кырганнарның бажың-интернадын ажыттына бээргe, аная барып чурттап, оон соонда Буренде Авыйган деп черниң бажың-интернадынга ажаадып-тежээдип келдим.

1985 чылдан эгелээш, бо хүннерге чедир Кызылда күш-ажылдың хоолуларының, инвалидтериң бажың-интернадында чурттап турмен. Харым 70. Мынча назыда күргенмге, эки сеткилдиг кижилерге азырадып, эмнедип-домналып келдим. Ам бо хүнде күрүнеш долу хандырылгазында хөй кырганнар, инвалидтер түрүп тур бис. Азырал, ажаалдаттежээлде эки-дир. Хомудаар чүвевис чок. Аарыг бээргe, эмнелгеге аппарын чыттырып каар, сегиг бээргe, чедип барып ап алыр. Эрткен чылын онкология диспансеринге бир ай хире эмнедип чыттым. Ол эмнелгеде ажылдап турар бүгү эмчилергe, эмчи сестраларынга, санитаркаларга өөрүн четтиргенимни ам-даа илередир мен.

Хөй чылдарда пенсия албайн келген мөзээ 1991 чылда төрүмелиңден инвалид дээш пенсияны тывысты. Аная өөрээнимни леннепки деп состер тыппас кижи болдум. Ол бүгүнү кылган Социал хандырылга министерствозунга, ында бүгү ажылдакчыларга четтирдим деп күдүк базып чалбарыыр мен.

Бистин бо интернат-бажынывыста кижилергe ачы-буян чедиреринiң тускай комиссиязы бар чүве-дир. Оон ажылдакчыларынга база четтирдим дивес аргам чок.

Амгы үе нарын, берге-дир. Ынчалза-даа бис активис будун, хырыынс тодуг чурттап өр бис. Ол дээш чаламаска, бисти хайгаарап, карактап турар бүгү чонуңуска өөрээн сеткилвис илерелиг тур бис.

Комбу МААДЫ.

Чылыг сөстер

КҮРЛАК ЧЕДИР МӨГЕЙДИМ

Тес-Хем кожуунуң Самагалдайда чурттап турар кадык төрээн угбам хенертен аараан деп медээ келген. Чеде бээримге, угбамны эмнелгеде чыттырган, байдалы ыңдыг-ла кончуг эки эвес кижи болду. Угбамның салга байдалы сеткилимни дүвүреттее-даа, эмнеп турар эмчилериниң, эмнелге ажылдакчыларының чазык-чаагайы, кидер ылаваазы мени оожуктурган.

Эмчилериниң карак кызыл эмнээнинiң ачызында угбам удаваанда сегип эгелээн. Чартык ай хире үеде угбамны ажаап-тежээп турган, эмчилериниң, санитаркаларның аарыг улузунга эвдээн, дамнаңгырын эскерген мен.

Тыва Шаана байырлалын база ажаа уткаан бис. Эмчилер национал ыдык-хевин кеткеш, аъжын-чемин белеткеп эккелеш, кежээ организастап, ырлажып, ойнап-хоглеп турда, бүлүг эрес кыстар болду.

Даанган ажылынга бедик харысалгалыг, ак сеткилдиг кижилер кандыг-даа үүле-херекти бүдүрүп турган, чүгле мактап сөстер дыннаар. Терапевт Мария Таймановна Самаганова, невропатолог Людмила Далайсоловна Лойгу, кезер эмчи Борис Түлүшович Күржеп, аптека эргелекчизи Д. М. Тотов (бо эмчиниң адаанының адын, адын сагынмайн тур мен) оларга болгаш бо эмнелгениң бүгү ажылчыннарынга четтиргенимни илередип, амыр-дыжын харамнанмас, бүлүг-ла алдын холдуг эмчилергe курлак чедир мөгейдим.

М. ТОНБУ.
Шуурмак суур.

Рынок болгаш кадыкшыл

ЧҮНҮҢ ЯЛАЗЫЛ?

Рынокче шилчилге болгаш оон хостуг өртээ чадаанажыларга чүвү эккел бергенин бөгүнгү амыдыралдың тодаргай чижээ көргүзүп турар. Ниитиг өртек-үнезин, бараанның өртээнiң өзерин мавап, аъш-чем продуктуларын садыларга, базаларга, будүрүлгелерге үр тудуп, чыттырып келгениңден олар үрелип, ирип-чыдып, дүдүп баксыраан. Ындыг аъш-чемни актыларындан, төгериңден харамнангаш, магазиннерге киирриттерге, чон ону садып ал, чемге ажыглаваш, хораннаның турар. Бо хүннерде Чоом-Хемчик районда ниитизи-биле бежен ажыг кижи ижишейүндүүн дизентерия деп аарымнан аараан. Оларның үжен ажыы бичин чаштар колдуунда садып пазылыглар. Үрелип, дүдүксүй берген колбаса чигениңден хораннангаш, ийи харлыг бир бичин кижи амы-тынынан чарылган.

Үреличел аъш-чем продуктуларын үр шыгжаттынганындан, кадагалаарының чурумун хажытканындан кайы үеге чедир ыңгыжал болурунуң хуусазын айтып бижээн сертификат (шынар дугайында бадыткал бижик) документилериниң чок болганының ужурундан үрелген, үеэн эрткен чем аймаан кайы хамаанчок сатканындан, кижилериниң оон хораннанының турары ол. Аъш-чем продуктуларын будүрүп үндүрүп турар будүрүлге чери-даа, ону садып эл, сайгарып турарлар-даа бараанын чүгле улуг өртекке чедиргеш, оон хөй ажык-кончаа киирип алыр дээн артык сеткилдеп бо хай-халап үүнүп турар. Ынчал үеэрде экономиктиг кризис артында ажытталып алганнарның чүве тоовас, херексевес чоруу сеткил хоозуралынга чедирип келгенин бо ышкажыл. Үзүлүг саботаш бо эвес чүве бе?! Саботаш эвес-даа болза, оон гарыг болуп хоочурап бар чыдар бир онзагай, чаа хевири бо эвес бе? Кижи, оон чаагай чоруу, кадыкшылы дээш сагыш салыр үе кажан келир чүвү?

Эрткен чылдың ноябрьда Абаканга будүрүп үндүрген быштак үр шыгжаттынганындан дүдүп баксыраан, хөөп үүнүп келген. Чедиг рубльдиг быштаан ам бир килограммда-ла 70 рубль дээш садарга, ону кым алыр боор. Бо чижектиг, хөй микроб ижээнiг болган, улуг өртектиг аъш-чем халдавырлыг болбайн канчаар. Бо бүгү ажыг шуужүгге, аар өртектиг эмнээшкиннерге, оон кедерезе, ижишейүндүүн эмнеттинмес, хоочургай аарыгларынга кижилерни чыгаа келгени ол-дур.

Өртек-үнезиниң аарындан дадыгларга үр чыдып келген дүвү ышкаш чемни чонга садып болбазын районнуң СЭС эмчилери райононуң садыг килдизиниң эргелекчизинге, райононың даргазынга чаңгыс эвес удаа сагындырып келгеи. Оларның сагындырыгны херекке албаксының тодаргай барымдаазының чижээн үстүнде саналар көргүзүп турар-дыр.

Бараанны чаагай, дүдүк продуктуларны ясли-садтарга база сыгапкан. Ол аъш-чем ам ында барган база-ла уламна үрелип чыдар. Хуусазы эрткен ак-саржагны, повидлоны болгаш оок-даа өске чемни кондитер кылыгларының «Лакомка» магазиниңге сыгаар чадавас. Ол цехтиң будүрген аъш-чем бараанныңдан, чижээлээрге, рулет, торт дээн ышкаш продуктулардан хораннаның турган кижилер мурнуунда база таваржып турган.

Ынчалза-даа бис активис будун, хырыынс тодуг чурттап өр бис. Ол дээш чаламаска, бисти хайгаарап, карактап турар бүгү чонуңуска өөрээн сеткилвис илерелиг тур бис.

Комбу МААДЫ.

ШЫНАП-ЛА СТАЛИННИҢ ОГЛУ БЕ?

«Сталиниң оглу мен» азы «Сталиниң оглу-дур» деп бадыткаар, дээн ораладажыышкынар моон мурнуунда Россияга болгаш өске-даа чурттарга турган. Чижээ, Иракты президентизи Саддам Хусейнин «Сталиниң оглу» деп хоозуп чугаа 1991 чылда Грузиянга нептерээн турганын «Шынның» номчукчулары утпаан боор. «Сталиниң сурас оглу мен» дээр кижи ам Азербайджанда тыптып келген. А ол шын-даа болуп магатчок. Ол дугайында материалды 1992 чылдың март 4-те үнген № 10 «Международный экспресс» солунга парлаан. Ону орус дылдан допчулап очулдурган, моон адаанда парладывыс.

Паспорт ёзугаар ол кижиниң Закир Исмаил-оглы Мамедов деер. Ынчалзажок ону бүгү кижилер Джаваншир — аныяк арзылан деп адай берген. Азербайджанның Гянджа хоорайының хоогунда бичин суурда назыны дөгүй берген азербайджан национаддыг кижи шола аныга чоргаарланыр. Ынчангаш бодун оол Мамедов эвес, а Сталин мен дээр.

Хөй кижилериниң чугаалап, харын бадыткап турарын ёзугаар алырга, Мамедовтуң төрүттүнген төөгүзү мындыг. Оон аразы аныяк чорлан үеэниде Азербайджанга чок дээш чараш кыс турган. Үечергеш оолдар анаа шинжааныңдан угаанын өскүнүп турган дижир. Кыс боду кедергей кежээ, ажылдыр, ынчангаш күрүнеңге бедик шаңналыга четкен. А бедик шаңналдарны «бүгү улустарның адазы» Кремльге боду тыпсыр турган. Хөй мурнакчылар-биле кады демги кыс бир катап Сталинге чеде берген. Коба чараш кыстың эскерип каан болгаш оон характерин Азербайджандан келген уруглар ыраваан.

Оон соолуңде чүү болганы дугаа бурганга билдингир боор. Ынчалзажок азербайджан кыс чогуур хуусазының оглуң — Закирни төрүп каан. Чүвенiң шынын оглунга ол үе үеде чугаалаваан келген. А чырык өртемчейге канчаар бодараанының дугайында Закир кажан өөрү келгеш, билип алган соолуңде оон ачыдырал-чуртталгазы ышкаш эскерилген. Ачыдыралының мурнуку хевириңде Джаваншир бүрүн ойталаваш, Кремльде «даг чурттутнуң» хевириңге бүрүн кириткен. Бирги эвлегде бажының дүгүн, салын Сталин ышкаш үндүрүп, галифе чүвүрүп, френч дээр чартык шериг хевирлиг хорек хевин кедиргел. Сталиниң даңзазы ышкаш, шак ындыг даңзаны садып алган, таалыпаар аныя безин «улустар адазының» таакпыларны ышкаш. Үнү болгаш чугаалаар азы бага Сталиниң ышкаш болу бергеи. Оон арын-шырайы Сталинге кедергей демей.

Закирниң иштинiң сагыш-сеткили бага өскерилген. «Адазы» ышкаш, күрүне чүү «мээн мойнумда, соргамда» деп бодап, ол дугайын амдаа медеглеп чоруур. Ол канчаар амыдыраан чоруурул? «Сталиниң оглу мен» деп бодун парлаан соолунде Джаваншир будурулге азы өскедаа чөлдерге ажылдап көргөн. Ажылдаар арганыг болгаш хүлээлгелиг турган. Ынчалзажок «улустар адазының» оглунуң канчаан хөлөчиктээр боор? Бодунуң бажыныңын чанында участогунуң күселиг-биле колдуунда чурттап чораан.

«Сталиниң сурас «оглуң» тывылган дугайында медеглеп өскүлүнде кино болгаш фото-чурук тырттырар кижилер Закирге дүне-даа, үүдүс-даа келир турган. А «бүгү улустар адазының» оглунуң фото-чуруу» оп-оя эвес, э чус-чус мун, харын миллион автомашиналарың мурнуку шилдерингe өскерилдир чыпшына берген. Фоточурук кылыр кижилер хөй мун рубль орулганы алган. А суроспай кепеек-даа албаан: «бүгү улустар адазының оглунга» ындыг орулганын керээ чок!

Иосиф Джугашвили-биле кедергей демей болганынга Закир Исмаил-оглы Мамедов сөөлгү үеде улам чоргаарланыр апарган. Гори хоорайның чурттакчылары (И. В. Сталиниң төрүттүнген черн) Закирни барык хүнүн чыгам чалаар. Чайыннажок ак он «форд» деп чиик лимузин автомашинаны (Горинин чурттакчылары лимузинин Гаригиден садып алган чүве-дир) чокта паа Закирге бедик ыдыгны хөлөскө берген. Оон соолуңде Гори хоорайга чаңгыс-даа куда «дириг» Сталиниң киржилгени чокка, оон бөрээл сөзү чокта эртпестээн. Закир туска чодаачылыг, чайыннажак лимузин автомобильге ол олурушкаш, куда аушкен черге хаа келирге, чылгаанаар диммиттиг аныяк саскашкыны-биле «улут Сталинге адаа!» деп ыйылыгбаа-биле уткуулу чаныы болу берген. Чүгле ваныс кудадан безин Закирниң алыр белеэ миллион рубль чедип турар. Ынчангаш Закирниң хуузунда ончуу миллион эвес, а миллиард акша ажа берген.

«Сталиниң» ам чүгле Горн, Гянджа эвес, харын Грузиниң өске-даа хоорайларынга кудаже, төрүттүнген хүн байырлалынче база чалап эгелээн.

Ирина МАСТЫКИНА.

ЧҮГЛЕ ОГЛУМ ДЭЭШ ЭВЕС

Эргим редакция! Силерге бир дугаар чагаа бижип олур мен. Мээң болгаш чоок төрелдеримнiң тончу чок хилиичектеннiшкининiң түнелиниге силерге ынчангы сеткилимнiң ханызындан дуза ийлеп бижип орарым бо.

Эрткен чылдың эгезинде оглум Орлан Ондар (19 хаалы) аар аараан. Район болгаш республика эмнелгелериниң урология салбырыкка шаг ботка эмнеп келди. Эмчилер гломерулонефрит деп диагноз салган. Бүүрүктери аарып турар кижи-дир ийин. Мактаа эмнээр дериг-херексел чоруудан оглум Красноярскиниң край эмнелгезинде эмнедип чыдар. Моон чоруурда байдалы дыка берге апартам турган кижи болгай. Бүүрүктерге хааны кезек болгашла (2-3 хонгашда) тускай аппаратты дуазы-биле аргыдырып бүүрүктерниң ажылдаарынга идиг боор арганы ажылдап турар.

Көрүп ора-ла, ол хире хып дээн ыдыда оглуң кижи канчап оскунар. Оомну эмнедип алыр дээш ажылагай-даа чок, акша-төгерик-даа чок артым. Төрелгергүй чонумдан чеже дилеп-дилемедим дээр. Дуулаанда турулар, четтирим дээр мен. Кап катап оглумга чедип, ону ажаап-тежээп, ажылчылар бажыны хөлөлеп алгаш, аная доктаап, оглумга херек дээн чем дилеп, саттынып, турум көрдүм. Орук-чирик өртөөнiң улгатканы кым-даа билип, Аалчылар бажыныңы өртөө мырыңай чүдүп берге чүве болду. Моон тыптынып алган бичин аъш-чемнiм тургаан-даа болза, аарыг кижиниң чиксээн, оон аарыынга таарыыр чем тып алыры берге-ле чорду. Край эмнелгезиниң эмчилери бистиң байдалывысты көрүп, билип, каргаан сеткилин илередип, «Чүге черде бодунар-га — Кызылга ындыг дериг-херекселлерниг кабинет ажыларын негеес улус силер» деп чемелеп, сүмелеп тур-тулар.

Оглумуң байдалы бичин чугаартаарга, Барнаулдан чоруулар деп турар. Аная назыны кезиишкин кылыр. Донор бүүрүктери салыр од нарын кезиишкинiң өөрүн 75 мун рубль. Чүгле чаңгыс гемодиализ аптиреги үзүн безин 28 мун рубльди бистиң Казык камгалал министерствозуна Красноярск эмнелгезинге төлээр ужурлуг чүве-дир. Өршээлиде! Бис ышкаш болгун кижилериниң назыда-даа ажылдап, тыш шыдаваалывыс түн-дүр. Бистиң күрүневис кижи дээш ол хире ада-сагыш салыышкын кылып турарынга күзүк базып сөгүүр, өөрүн четтиргенiм илередир безин сестер тыпас-тыр мен.

Кызылга чедип келгеш, оглумнуң эмнедип турган эмчилериниң Красноярск эмчилериниң ол сүмезин чугаалаарынга, ол сүмени деткиди: «Бисте ындыг аппарат бар. Ону таарыштырып турбуун алыр чер чогундан ол ажыглаттынмайн аная чыдар. Харын-даа задарын баксыраар чеде берген. Бо айтырыгны удуртулга мурнуна чеже катап салбаныыс дээр. Түшпел чок...» — деп, аныяк эмчивис Анна Өмүнеевна Кара-Тоннуг чугаалаарга, мырыңай кайгап калдым. Оглумга таварышкан кара сагыштыг ол аарыг ам чаа тыптып келген аарыг эвес-тир. Ындыг аарыгдан чер чедип ыдаваас, ыдалбыра чок чеже-чеже кижилер кара черде бажын салганыл?! Ылангыя аныяк кижилериниң бо диагноздан хорап турары ыракка чалаачыг, чарынчыг-даа. Аарыг-човуланга таварышпайн турган, «Шын» солунга малыынар эмнелгелиниң чаа салбыр (бүүрек аарыглары эмнээр) ажытса кандыгыл деп айтырыг кедүүрген маргыдаалыг материалдарының үнүп турганын акаа номхуур турдум. Ындаар ханы сагып-даа салбас турдум. Ам кээр, оны сактып, ол айтырыгның чугулаарын бодап олур мен.

Оглумуң эмнээн дарыг Красноярск эмнелгезиниң хөй түн акшаны бистиң министерство шилчидер болган. Ол дээш чаламга, хүндүлүг министрлериңге назыда тейлаар мен. Ие кижиге толу ышкаш өргүм чүве кайда боор. Ынчангаш мээн болгаш эмнелгениң дилээн чогумчалыг ыыдыр шинтирлежип бээрин дилеп, бүүрөп турар кижидир мен.

Тыва чонуң күзели, идегели-биле соңгун алганы (мен база Ш. Д. Ооржак дээш балыдаашкынын бергеи мен) Тыва Республиканың бирги Президентиниң Шериг-оол Дизиниковичи Ооржактан база бодла дилаамны кылдым.

Опшу-Саар ОНДАР.
Чоом-Хемчик район.

ХУУ СЕТКҮҮЛ

«...Бистиң сорулгавыс — чаныылдыг, сарыылдыг, чүдүүрүктиг кижи амытаныны эмы-хууда өөрүшкүзүн үлежип аны мунгаралыг үлежип, оон өг-бүлезинге, чоок кижилери-биле ижин-кара чокка көрежириңге ада-өгбенiң чаны ышкаш авыралдыг, хадуканын аксы-дыны ышкаш хайыралыг болгу дег чогаалдарны садып алыкчыга бараалгадыры.»

Тыва чогаалчы Аллын-оол Даржаанның болумун акшатегрин-биле парладыр ыыдырган сеткүүлүнүң бирги арны ындыг сестерлер эгелээн.

Хуу сеткүүлдүң чогаалчыны 1975 чылдан бо хүннерге чедир бижээн чамдык шүлүктерин, «Улут арт» деп романдан үзүмдүү база шажыт дугайында чүүлдерин оон номчуп болур.

Хуу сеткүүлдүң тиражы — 200 кезек. Өртээ — дугуржулга ёзугаар.

(Бистиң корр.).

«Ойтулааш» деп чүл?

ЧОННУҢ ЧАҢЧЫЛДАРЫ, ААС ЧОГААЛЫ

«Ойтулааш» деп чүл? Ындыг эвелиг чүүл чоокта чаа «Шынга» парлаттынган. Чүүлдүн кол сорулгазы — чоннуң уттундурган азы амгы үеде херекте алдынмаан чаагай чаңчылдарын катап тургузарынче, кайыдаа чоннуң алдындан артык бедик үнелиг эртнемин болур оон эм эки аас чогаалдарын сактып, чымынче кылгырыг болган. Оон-биле тудуш холбаштыр амгы үениң аныяк салгалы бодунуң чонунуң төөгүзүн, оон хогжуллезиниң эрткен нарын оруун шын билип алыры база эргешок чугула.

Ынчангаш «Ойтулааш деп чүл? деп материалга хамаарыштыр алаян каш чагааларны редакция алган. Чагаалларның доңгуладын кылырын чүүлүн авторунга редакция дааскан.

1992 чылдың январь 23-те № 15 «Шынга» парлаттынган ол чүүлге хамаарыштыр боттарыкка бодалдарын илергейлээн болгаш чамдык кожамыктарны чоннуң аас чогаалында сактып бижиин чагаалары хамыныг мурнай редакциже Ак-Довурак хоорайда **Самбуу Кууларр**, Улуг-Хем районнуң Арыг-Узуурда **Дажы-Дешлуң Мартай**, катап тургустуган Чаа-Хөл районнуң Ак-Туруда **Май-оол Базыр** олар чорутkан.

Солунга ындыг темалыг материалдан парлаттынганын бижикчилер чүүлдүгүнүн деткээн. Чижээ, М. Базыр ынча дээн бижээн: «Алексей Дугержавин материалын чүүлдүгүнүп, аная каттыжардыр мен». «Ойтулаваштың» кожамыктары, сеглалары чоннуң аас чогаалы болуп, ол үениң ыыжыктарының сагыш-сеткилинче өөрүнүт, таалалыг хеннерин болдуруп турганын чагааның автору айтыкан. Редакциже оон бижип чорутkан кожамыктарының аразында ындыг олурулар моон мурнуунда парлаттынганын эскербүзү мен:

Үнер болза, үнделе, уруг,
Үнээргетпейн үнделе, уруг.
Үзүк чедиг Шавыдарның
Үттүг-чарны шылай берди.
Келир болза, келдеп, уруг,
Хенергетпейн келдеп, уруг,
Кежээ мунар Хертеш-Ойнуң
Хендирбезин шылай берди.

Д. Д. Мартанның бижээн чагаазында 40-50 чылларда «Ойтулаваштың» кожамыктары бар. Чижээ,

Боом даглап, хаанын ашкан
«Победаны» дозар сеп бе.
Бодаа, сеткил өскериген
Бодун эжин сургаар сеп бе?
Саан сынын ужуп ашкан
Самолётту дозар сеп бе?
Сагыш-сеткил өскериген
Сарыын мени сургаар сеп бе?

Чаа-Хөлге суурга чоокшулаан келгеш, ойнаан оолдар ол-ла чылдарда мынчаар ырлажып турганын чагааның автору сактып бижээн:

Куду Чаа-Хөл унунайдан
Кудук касса үнмес деп бе.
Курлак чедир мөгейгештин
Кулаалаа келбес деп бе?
Аллыы Чаа-Хөл унунайдан
Арждан касса үнмес деп бе,
Анай-кара сарыымайны
Аалдаа келбес деп бе?
Бо болгаш өске-даа кедер

солунга парлаваны черле билдингир. Чижээ, Самбуу Кууларның чагаалында карасалдар дугайында кожамык («Шынны» көдээде бо корреспондентизин бичин-даа чемелевес мен — «Ойтулаваштың» киржикчилери ынчаар ирлажип турганын бодум база билир мен) тыва чоннуң өөрүн ыыжыктарын, «Ойтулааштың» кожамыктарын таймылыр чокка харылзаалының чүгле узуктелдирбес эвес, харын улам улаштырар, бижиглаар сорулгалыг бис. Ынчангаш чоннуң аас чогаалындан, оон иштинде «Ойтулааштың» кожамыктарындан, тоолдардан, тывыыктардан, үлегер чугаалардан чымнды демдеглелди кылыр бодаалдыг мен. Ынчаарга сактып келгени-биле ындыг кожамыктарны болгаш өскедаа ыры сестерин бижип чорутkан эмгеринiң автор эргеси бүрүн камгалаттынган, демдеглеттинген турарынга чигзиннишкин турбас.

Төрээн черин, оон өскүрүлгаагайын, улустарының өөрүнүн, ыыжыктарын, оон түргузуунду күшажылып, чаагай сеткилдиин мактап, алгап-бөрээн ырлаан кожамыктар, таалалыг аялдар бар болгай. Чижээ, ындыг ыры одурулларын болдум хуумда бедин-биле үнелеп, чарашсынар мен:

Алды айның айлыында
Алаак черге чыглыылыар,
Анай-хаактың чимрбейин
Чара болган ойнаалыынар.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Журналист.

Сонуургактарга

УЗУН НАЗЫЛЫГ БОЛУР ДЭЭШ

Кижиниң узун назылыг болурунуң айтырыы шагдан бээр бүгү кижи төрелгетенин дувуреңге келген. Ынчангаш кижилер узун назылыг чурттаар дээш бүгүлде аргаларын ажыглап турган. Чижээ, кыдат хааннар мөнгүн суун, алдын үүрмүүн ой-тавыңда хемчеңнеп-биле эм кылдыр ажыглап, дадарбас ол бүдүмелдер янзы-бүрү аарыглардан кижи организмин камгалаар, узун назылыг болурунга дузалаар деп саналы чораан. Амгы үеде мынчаар хемчеңнеп хемчеңнеп-дан кижиниң организмин камгалаар деп, АКШ-тың болгаш Германиянның эмчилери сонуургаткан.

СУГ ҮЕМЕРИНГЕ ДӨМЕЙ...

Испанияның эргезинде Балеар ортулуктa Педро Алмейра чоокта паа болуунун хуузунда спорт самолёдунга олурупкаш, аравже кедүрүп үнгеи. Самолёт хенертен далай кымынче бадыкан: оон ол талакы талгынының оотка кемин оорлуг калган болган. Спортчу Алмейра кедергей корткан: самолёт далай кырынга кээп дүшкен. Ынчалзажок спорт самолёдун далай дувуне кирбээн: сут хемзиннге дөмей болган. Ийи шак дуртузунда далайга ол эжиндирип чорда, бир судного спортчуну үндүрүп алган.

Э. ПРЕСЛИГЕ АЛДАР КЫЛДЫР

Рок-н-ролл хааны Элвис Преслиге алдар кылдыр оон чуруун көргүскен почта марказын АКШ-ка 1993 чылда парлап үндүрериг белеткеп турар. Ол кижиниң чуруу-биле кады почта марказын парлап үндүрериге хей кижилер АКШ-та удурланып эгелеп. Чижээ, Нью-Джерси штаттан конгресс кежигүнү Мардж Рукема медеглел кылган: «Преслиге дериг-херексел аймаан ажыглап, арагалаар, хереэженнерге туралыг чораан кижи. Ынчангаш оон чуруу-биле кады почта марказын парлап үндүрери кижи мөзүн-шынарынга чүүлдешпес болур».

(ПАРЛАЛГАДАН).

КЫШТАГЛААШКЫН: байдал дүвүренчиг

БАГАЙ БЕЛЕТКЕЛДИҢ УРЖУКТАРЫ

Чаргыг башкы айы төгөр четкен. А Барыын-Хемчик районнуң девискээринде кышкы байдал хевээр. Улуг хар, хөртүк эриваэн, харын-даа чамдык чылыг үүнпер болгаш харны бичии эридин каарга, ол ам дедир доштаалдыр дөгөн. Шынал-ла, кыштың аагы часте эглип келгени бо. Районнуң совхозтарында чамдык малчыларның кодаларынга ойнап хораан, ажыл-агыйларның директорлары-биле чугаалажып, кыштаглаашкынның байдалы-биле танышып көөргө, районда мал ажылы аажок дүвүренчиг болгаш берге дээрзи билдингир болду.

— Районнуң совхозтарында мал кыштаглаашкыны амгы үеде кончуг берге болгаш нарын байдалда эртип турар. Мал чеминиң курлавырлары төгөн. «Дон-Терезин», «Шекпээр», «Барлык» совхозтар Хакасиядан саваны сөөртүп турар. Чулуктуг мал чеми — силос февраль айның эгезинде түгөн. Совхозтарның директорлары немелде мал чемин тыптымары-биле чогуур хемчегларни ап турар. Чаш мал төлүүге болгаш шээр, бодаа малда хорамча хөй. Чүгле февраль айда иштинин малындан 284 баш бода (колдуунда сарлыктар), 2696 баш шээр мал, 11 чылгы өлүп хораан — деп, районнуң агроүлетпүр каттыжмышкынының улуг зоотехниги Э. М. Куулар чугаалады.

Амгы үеде районнуң ажыл-агыйларында хой ооллаашкыны колдуунда дооступ турар. Март 1-де медээ-биле алырга, ажыл-агыйларда 8788 чаш хураган бар. Эрткен чылдың бо үеэзинде районга 14.984 чаш хураган немешкен турган. Чаш мал төлүүге хорамча хөй, 1940 хураган төөгүтүгген соонда хораан. Бо чылдың январь, февраль айларында районнуң совхозтарында 3651 шээр мал, 503 бода мал өлүп хораан. Эрткен чылдың бо үеэзи-биле дөнмээргө, өлген шээр мал 2554 баш, бода мал 419 баш хөй болган. А ам март айда бо көргүзүүлер улам немежип, көвүдээр дээрзин байдал көргүзүп турар. Шээр малдың өлүп хораар чоруу «Барлык», «Шекпээр» совхозтарда хөй. Эрткен ийн ай иштинде «Барлык» совхозтан 1309 баш, «Шекпээрден» 1139 шээр мал өлүп хораан. «Хемчик», «Аянгатыз» совхозтардан 200 ажыг сарлык өлген. Совхозтарның АУК-ке киирип турар медээлериде өлген чаш, шээр, бода малдарның үкёдүн ажоо озалдаып, харын-даа ол медээлерге өлген малдың санын эвээжедип турар фактылар ам-даа уламчылап турар. Чамдык сэн-түнүүр кадарчыларда бар, чаш мал төлү-биле бөдиинген медээлер дуушпейн турар-дыр. Моңу черле чажыбайн, шыны-биле көргүзүп чугула.

Чамдык ажыл-агыйларның директорлары, тускай эртемнигларни байдал мындыг берге, мал чеми төнген, иниттизи-биле мал өлүп турар үеде өлген чаш мал төлүн болгаш улуг малды кадарчыларның кырына төлөөр кылдыр салып турар. Кижи бодаарга, ол шын эвес. Бир эвес өлген малды төлөөр болза, совхозтуң директору, мал ажылының тускай эртемниглери база төлежир ужурлуг.

Районнуң ажыл-агыйларында мындыг дүвүренчиг, берге байдалдың тургустунуп келгенин, хой малдың өлүп хораан турарын чүүл-биле чылдах тып таймылыраарыл, борта кымнар буруулутул? Өөренген чанчылыгыс-биле «кыш берге болган, хар улуг» дээш-ле агаар-бойдусче чая каар болгай бис. Чылдың эргилдези кыш келир деп чүвени билир бис. Анаа хынамчалыг белеткеннр деп чүвени чогуур үеэзинде бодаваас, чайгы үеларни чоп ажыглаваас хоруувустан мындыг берге-лерге таваржып, хой малывысты өлүрүп турардыр бис. Эрткен чылын район девискээринге өөт-сиген мурнуку чылдардан эки үнгеп, тарып алган тараазыстың, мал чеми культураларының дужүүдү база шюру болган болгай. Ол хиреде районнуң удуртур даргаларындан эгелээш, совхозтар директорлары кышка хынамчалыг белеткеннр, четчир мал чемин курлавырлар алыр талазы-биле чогуур хемчегларни ап, ажылды эки организастан шыдаваан. Кол чылдагаан мында. Сиген кезилдезинин үеэзинде организастыг ажыл четкес, сигенчилерни акша төлөвирин эвээш түнге төлеп берип турган. Хой мал чеми кестинмейн чыдып калган. Тарааны, оон саваның чогуур үеэзинде ажаан албазы, малга бастырып, чиртип каан. Бо бүгү ажыл-агыйжы эвес, харысалга чок чоруктун түүнели ам ыпчалдыр көөдүген.

Кыштаглаашкын талазы-биле тургустунган штаб (дарзазы С. Н. Ильенков) көөдүг ажылдаваан; ноябрь айдан бээр штаб хуралын эрттирбээн. Ажыл-агыйларга быжыглаан районнуң тускай балуктери практиктиг дуза чедирбээн, чогуур үеэзинде хемчег албаан. Чамдык ажыл-агыйларның директорлары байдал бергедээрге, дезин, өске албан-дужаалче киргилээн. АУК-тун даргазы М. Б. Кара-Сал тр үеэнин иштинде варын турар. Ажыы-биле чугаалаарга, районнуң удуртучу даргалары кушкы айларда «спортфель, тымчак саидай» былаажып каапкан, мындыг берге-лерге таваржып, хой малывысты өлүрүп турардыр бис. Эрткен чылын район девискээринге өөт-сиген мурнуку чылдардан эки үнгеп, тарып алган тараазыстың, мал чеми культураларының дужүүдү база шюру болган болгай. Ол хиреде районнуң удуртур даргаларындан эгелээш, совхозтар директорлары кышка хынамчалыг белеткеннр, четчир мал чемин курлавырлар алыр талазы-биле чогуур хемчегларни ап, ажылды эки организастан шыдаваан. Кол чылдагаан мында. Сиген кезилдезинин үеэзинде организастыг ажыл четкес, сигенчилерни акша төлөвирин эвээш түнге төлеп берип турган. Хой мал чеми кестинмейн чыдып калган. Тарааны, оон саваның чогуур үеэзинде ажаан албазы, малга бастырып, чиртип каан. Бо бүгү ажыл-агыйжы эвес, харысалга чок чоруктун түнели ам ыпчалдыр көөдүген.

Кыштаглаашкын талазы-биле тургустунган штаб (дарзазы С. Н. Ильенков) көөдүг ажылдаваан; ноябрь айдан бээр штаб хуралын эрттирбээн. Ажыл-агыйларга быжыглаан районнуң тускай балуктери практиктиг дуза чедирбээн, чогуур үеэзинде хемчег албаан. Чамдык ажыл-агыйларның директорлары байдал бергедээрге, дезин, өске албан-дужаалче киргилээн. АУК-тун даргазы М. Б. Кара-Сал тр үеэнин иштинде варын турар. Ажыы-биле чугаалаарга, районнуң удуртучу даргалары кушкы айларда «спортфель, тымчак саидай» былаажып каапкан, мыныгыр бергел

А В А В Ы С К А

Бистиң аввыс Биче-кыс Кыргысовна Намажал 18 харлыында-ла Хову-Аксыныг барган, ег-бүлелиг болуп, ам-даа ында чурттап, ажылдап чоруур хевээр. Аввыс чоокта чаа 59 харлаан. Ынчангаш аввыстың дугайында чылыг, чымчак сөстерни солун дамчыштыр бижикседим.

Аныяанда аввыстың кылбас-тутпас ажылы чок, кежээн аажок. Ол сес уругнуң неэ. Ачаныс улуувус-ла 8 класс, бичиивис бир хар четпээнде чок апарган. Неиис чаш ажытөлүн өскүссүреттейн, бут кырынга тургузуп алган. Ам уругларының аразында дээди артемниг башкылар-даа, эмчидаа бар. Аввыстың кижизидилгези бисти чонунга хүндүткелдиг, биче сеткилдиг, кежээ, хүндүлээчел кылдыр өөредип кааны өөрүүнүг. Бистерни бичиивистен тура ажылга өөредип, туткан, кылган ажылын эвизиге чедиреринге өөреткен.

Оон кол чагыы мындыг: — Кижи болу бодун кижизитпес болза, бодун кыдыындан көрүп, шүгүмчүлеп, эттинип ап чорбас болза, кажан-даа кижи болбас — дээр. Ол чагыг кончуг шын. Амгы үеними аныяктары «бисти багай кижизиткен» деп шуптузун ниитилелче, школаже, ада-неже чууй каар. Херек кырында мындыг эвес. «Багай кижизиткен» деп угаап-билип тургаш, чүге эттинип ап болбас деп. Ол чүгле кижиниң бодундан хамааржыр.

Аввыс ам пенсионер. Ынчалза-даа уругларының ажытөлүн азырап ап чоруп-даа турар чалавас. Көрүшпээн-даа, танышпаан-даа улус ындыг-даа ыйнаан.

Марина угбавысты кажан азырап ап турда, бистер төрүттүнүмээн турган бис. Ынчаарда чүгле угбавыс Надя болгаш аввыс Алеша турганы аввыс чугаалаар чораан.

Бистин аввыс, ачавыс бис бичии турувуста, чок болдулар. Марина угбавыстың азыраан ада-нези чок болганын база дыннадывыс.

Ам ол Марина угбавыс 29 харлыг боор. Сураан дыннаарывыска, Тес-Хем районнуң Үшынаа деп черде өскеннип алган, школада башкылап турар деп билдивис. Баштайгы фамилиязын Марина Тюлюшовна Базыр-оол дээр, амгы фамилиязы Марина Синлиннма дээр боор.

Бис база шупту улгаткан, өглүг-баштыг, ажы-төлдүг бис. Бистиң чагаавысты солундан номчааш, бисти тып алыр боор деп идегедивис.

Бистин адрезивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 26, квартира 40.

Топя, Виталий НУРЗАТТАР.

ЧОНУҢ АДЫН ЧЕРЛЕ СЫКПА

Шериг чоруур оолдарга тураскааткан литература-хөгжүмнүг үделге сценарийи

Амгы бо бистиң чурттап турар нарыы, берге үевисте, хамааты кижиниң ыдыктыг хүлээлгези — шериг албаныы эрттирери аныяк оолдарга каш дакпыр аар шылгалда дээрзи билдингир. Мурнунга таваржып келген шылгалдаларны карак кызыл, шудургу чоруун, чаныы-сыныы чок тура-соруун билдилии-биле ажыглап чораан, тудуп үнер дээрзинге аныяк кижи бүрүү бодунга бүзүреллиг болуру эн чугула. Ынчангаш шериг баар оолдарны байырлалдыы-биле үдээр ужурлуг бис.

Бо ыыска сценарийни район бүрүүзүнде культура ажылдакчылары шеригже үделге үеэзинде боттарынга таарыштыр тургузуп ап болур. Бо сценарийде чүве чугаалап турар кижилер — оон киржикчилери ол.

Шериг комиссары: — Шериг чоруп турар эргим оолдар, хүндүлүг ха-дунмалар! Бөгүн бистер ынак оолдарывысты ыдыктыг шериг хүлээлгезин эрттиреринге үдеп турар-дыр бис. Оларга эп-найыралды, эп-не кол чүве — чонунуң, дөргүлтөрелдериниң, үдеп келген бистерниң ат-алдарывысты сыкпазын күректин ханызындан күзеп каалынаа! Чоруучар чогузуп, эргим оолдар! Төрээн суурувуска ужуражып келгижевиске чедип байырлыг!

Халашкан солдат: — Эргим оолдар, дукмаларым! Каяадаа чораан, кандыг-даа кадыг-бертеге таварышсыларга, төрээн Тывавыстың, терел чонувустуң ат-алдарын сыкпазындарны күзээр-дир мен. Мен шеригден чаа халаштым. Идик-хевим-даа хевээр. Көрүп тур силер. Садыг-магазинде амдыызында меңээ таваржыр хеп чогул.

Ол-даа ажырбас он. Бот-боттарынарны деткижип, эпнайыралдыг болурунарны күзевишаан, бистиң ынак шулукчувус Степан Агбаанович Сарыг-оолдуң «Чалгаа чорба, вежээ чору, чаасканн чорба, өөрлүг чору» дээн чагыларын утпайн чоруурунарны күзээр-дир мен.

Шериг чоруур оолдарның чангыс классчызы уруг:

— Силер ыдыктыг хүлээлгеперни эки эрттиример, бистер силерни манап аар бис. Биске чигзинмейн, хүн бүрү чагаалардан шелер силер, эзиолер...

Ада-иелериниң мурнундан бир эр кижи: — Бистер ынак оолдарывысты шеригже үдеп турар-дыр бис. Бо оолдарның аразында мээң чээним оол баа бар. Мыя бо каш одуруг шулүүмнү оолдарга номчуп бээрин чепшээрел көрүмер. (Ыытқыры-биле шулуктеп эгелээр).

Чээним оолду шеригдиве үдеп тур мен.
Чедер черни орта билбес болзумза-даа,
Чонунуң ынак солдады боор кижизи (артыш кыпсын алган, йөрээлиг салыр).
Өрнээ, хайыракан!
Өлчей-чолдуг чонум,
Өндүр бедик тайга-сыным,
Улуг үүле бүтүн,
Уруг-дарыг тайбың чорзун!
Тос-характап чашкан сүүм
Долаан бурганга четсин.
Амыр-тайбың күзээн үнүм
Ада-чуртту эргизин.
Улуг-биче төрел чонум
Узун назы назылазын!

Шериг чоруп турар оолдарның бирээзи: — Бисти чагыпсурган, үдеп турарынар дээш четтирдивис. Хүлээлгевисти кызып күүседирни силериниң мурнуларга дангыраглап тур бис...

Халашкан солдат: — Че, эш-өөр, ха-дунма. «Солдатты мана» деп ырны бадырыптаалыңарам. (Орус дыл кырында «Жди солдата» деп ыр чангыланып үвер).

Автобусче оолдар чоруптар. Чайгаа холдар, каткыхөг, бодамчалыг ырыы-шырайлар...

Монгуш ДОРЖУ.

РЕДАКЦИЯДАН: Шериг албаны. Ол ыдыктыг хүлээлге. Амгы үеним байдалы-биле, шериг албаны эрттиреринге улуг шаптараазынар туруп турар. Хей санныг тыва оолдар шериг албанындан дезип кээп турар апарган. Ынчангаш бир кол сорулга—шериг баар оолдарывысты байырлыг байдалга үзеп, оларга тураскааткан ужуражылгаларны, кежээлерни, үзелгелерни культура бажыңнарынга эрттиреринге чаңчыл болдурар болза эки. Шеригже албан-хүлээлгезин эрттирип чоруп турар оолдарга тураскааткан сценарийлерни түс черниң байдалынга таарыштыр чогаадып ап болур. Анаа шеригге тураскааткан шулуктерни, ырларны, чечен чугааларны, шоодугларны ажытлаза эки.

Ном болгаш номчукчу

ТЕВЕ-ХАЯ ЧУРТТУГ ШҮЛҮКЧҮ

Аныяк журналист болгаш шулукчу Анатолий Шкоркин Тываның ажыл-ишчи кижилерин, бойдузун эки билир. Оон төрээн черге — Тере-Хая. Бо кайгамчык чараш булуннуң делгем, ногаан шыгыңга андаштанып, шулурааш кара суунга эштип, балык-байланын ходдап, оон шыриштарлыг ажылларында эмнег үнүш—чыжыгананы мага хандыр чыып чип, ие-чергези орус, тыва ооластар-биле хүрежип ойнап шаг болган.

Ол дээрге хып дээн чалыы назынның кинскимээр халыыны-дыр, а оон соонда эр болуп, назы-хар четчи бергенде, шериг албаның күзелдин-биле эрттирип, Ада-чуртка берген бады-быжыг дангыраанга шыпчызын көргүскеш келгениниң бирээзи.

Анатолийниң сес-домаа чечен чурумалдарлыг шулуктерни «Тувинская правда», «Молодежь Тувы» солуниарга, «Улуг-Хем» альманахка, «Исток» деп чечен чогаал каттыжыышкынның чыындызында бо-ла көстүп кээр турган. Аныяк авторнуң чогаалдарында кол черни кижиниң сеткилсагыжының чаражы, эп-найыралга болгаш ынакшылга шыпчызы, херек апарган үеде Төрээн чуртуу дээш амы-тыныя артынга катташ, туржуру болурун ылавылаан.

Патриотчу сеткил-хөөнден судалганган шулуктериниң чаа чыынды номун автор «Кыш эгези» деп адаан. Ында «Солдатка», «Хей-аът киришкинге», «Эртен», «Тере-Хая», «Шөл», «Салым-чол дугайында бодал», «Дарган», «Ирей», «Ээп келгеин», «Хөгжүм», «Тулчуушкун», «Чаашкын», «Одаг», «Кышкы эзимде» болгаш оон-даа өске амыдыралчы утка-шынарлыг, солун, сүүзүнүт шулуктер бар.

Аныяк авторнуң шулуктериниң чаа чыындызын бедин-биле үнелел, оон моон соңгаарга ак оруу улам делгемчиирни бистиң хоочун шулукчувус Светлана Козлова эте сөзүнте өөрээген.

Ам Анатолий Шкоркинниң «Чай эртекин» деп кыска шулуун номчукчуларга бараалгадыйы:

Магалыг чай эрте берди,
Маажын сылдыс караан басты.
Чазыыл чок хат бардамнаарга,
Чаржаал бүрү салдырт дидя.
Сеткил-сагыш өөр чүүл,
Чедир кылбаан үүлем бар боор.
Черим-чуртум суу безим
Чемелээн дег шулурай-дыр...»

Аныяк шулукчувүстүң чогаадылгазының арыг аржааны ам-даа бисти айдызаар дээрзинге бүзүрел улуг.

СЕТКҮҮЛДҮҢ БИРГИ ҮНДҮРҮЛГЕЗИ

Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин органы —«Улуг-Хем» сеткүүлдүн (журналдың) баштайгы бирги дугаары номчукчуларның холунда кирген. Ында хоочун-даа, аныяк-даа авторларның ангыаанги хевирлерге бижээн солун чогаалдары парлаттынгылаан.

Ниитизи-биле чаа үндүрүлгениң бирги дугаарында «Гоожулар, чечен чугаалар», «Шүлүктер, шүлүглелдер», «Алтай тывалары — «Улуг-Хемнин» аалчылары», «Чогаал теориязының айтырыглары», «Чылдар база кижилер», «Тыва чечен чогаал болгаш үе» болгаш оон-даа өске улуг бөлүктер бар.

— Чоокка чедир-ле, чедисес чыл бурунгаар бистер чангыс партияның айтыышкынын күүседип, чогаалчыларның ажыл-херээ партияның политиказындан чарылбас деп турдувус... 30-40 чылдарда баштайгы тыва чогаалчыларның Сталинин, Токаны алдаржыдып, бурганчыны шүлүктеп, өөрээн турганының үлегер-чижээ дараазында салгалдарның чогаалчыларына партияны бурганчыдарыны улуг идигни берген. Чангыс кижиге чүдүүр чорук 80 чылдарга чедир-ле читпээн, ол чорук чүгле бодунуң арын-шырайын өскертип, чангыс вартияга чүдүүрүнче шилчээн» — деп, чогаалчы А. А. Даржай «Тыва чечен чогаал болгаш үе» деп үүлүүнде бижээн.

Тываның улустуң чогаалчыны М. Б. Кенин-Лопсанның «Дайын уруу» деп аттыг романындан алдынган үзүмдүнү парлаанындан ангыда, Николай Кууларының «Чодураалар чечээ дурген тоглаар», Михаил Дүюнгарның «Херечи», «Спесалис», Көк-бол Чамыянның «Көвүрүг», Владимир Кара-Салдың «Кырган-аваң», Өөлет Чиммиттің «Эртине, Аржаана база Аяс», Маадыр-оол Ховалыгның «Эрнин ашкан хем кончуг» деп чаа чечен чугаалары база чырыткан.

Поэзия кезээ дыл-домаа чечен-мерген, амыдыралчы овур-хевирлерге бүргеткем чогаалдар-биле арбын долдунганы өөрүүнүг. Ылангыя Юрий Кюнзегештин «Херээженниң шүлүглели» деп улуг хемчээлдиг чогаалы, Николай Ооржактың «Кырган-аваң шивегейи», Куулар Черлиг-оолдуң «Эткин өйү», «Ады чок», Ирбижен Чеченнин «Мунгаралым чавырылзын», Василий Хомушкунуң «Дулну берейн», Владимир Кара-Салдың «Эшке чагыг», Кан-оол Чүддуминуң «Овурлар», Сергей Шаалының «Күжүр авай, дүвүрее», «Бодал», «Чигзиниг», Сайлыкмаа Комбунуң «Сонеттер», «Дүгдег билээзи чидириптим», Чүлдүм Чаптың «Эзенгилер кыгыраажы», Зоя Намзырайның «Ырак черже чоруй бардым», «Халас олча караад дугаар» болгаш оон-даа өскелериниң дыл-домаа чечен-мерген, чараш деннелгелерге хаажылыктакан шүлүктери номчукчуның сеткил-сагыжына кандыг-ла-бир уттуп-дурбас айдызалды арттырып каар... Маная аныяк автор Сергей Норбуның бо одуруглары чижек болур.

«Шыктыг черге доозун белен эскертинмес,
Шыңга меге шак-ла ынчаар ажыттальр.
Шырай-арның хүлүмзүрүг кааставжок,
Шыжыгыычал аажында баажы-ла хей...»
(Арын 102).

Оон ынай чаа сеткүүлде театр чогаадылгазының шинчээчизи Айлана Күжүгеттің «Сценага чээрби чыл ажыр» деп үүлүнде бистиң национал театрывыстың хоочун-даа, аныяк-даа артистериниң үреттүнелдиг ажылдарының дугайы кирген. Ылангыя талантылыг салгалдың кыптыгып турарының көскү чижээн Надежда Наксыл, Аизат Куулар, Галина Мунзук, Тамара Ондар, Дадар Монгуш, Ирина Лопсан, Дыртык Монгуш болгаш өскелерден-даа көрүп болурун демдеглээн.

Саидан САНДЮ.

Араганың кырынга чам үнер

А ӨРШЭЭ, ЫНДЫГ БОЛЗУН!

Арага дзар ажыг сугну
Аваам, ачам ишпес болзук.
Ажазы-даа, үези-даа
Аная халас барбас болзуп.
А өршээ, ындыг болзуп!

Аваам, ачам аразынга
Алтыы-кырыы үнпес болзуп.
Ас-кежик, өөрүшкү
Адырылбас өөрүм болзуп.
А богда, ындыг болзуп!

Аваам, ачам кажанда-даа
Аарыг-аржык билбес болзуп.
Ажы-төл дээш, ажыл-иш дээш,
Алдар-ады дыргын турзуп.
А бурган, ындыг болзуп!

Аммыдырал-чурттаалгавыс
Амыр-шөлээн маңдып турзуп.
Арага дзар ажыг сугну
Аваам, ачам ишпес болзуп.
А өршээ, ындыг болзуп!

Чооду КАРА-КУСКЕ.

Республикада хоочураан арагачыларның саны 6000 ашкан.

Кем-керек үүлгеткен 3 кижиниң-не 2-зи эзирик болган.

Эзириктер сергедир черге хонган улустуң саны чылда 12000 ажып турар.

Озал-ондакка таварышкан чоларчыларның деп кезиң машиназы эзирик башкарып турган.

Бо чурук Москвага «Арага ишпес чорук — амыдыралдың , кадык хевири» деп плакаттар делгелгезинге бирги шаннаалды алган. Оон автору —Люберцы хоорайда чурукчу А. Ратомский.

ЭЗИРИК ЧОЛААЧЫ, КОРТКАН ПАССАЖИРЛЕР

Олурупкан автобузувус Кызылдан орай-даа үнген болза, дорт чоруур хөлгелиг болганывыска өөрүп , чоруп олурдувус. Чолаачывыстың халдыры аажок. чамдыкта бичии оожумнадырып-даа дилеп чордувус. Оон кадында чолаачывыстың чанында олурар эки ону улам чардыктырып, автобус башкарарынга шаптыктап-ла чорду.

Улуг-Хемнин Ийи-Тал үстүнге чоруувуста, автобустуң соңгу дүтүю үштүнгаш, орзычок хар аразынче кирге берди Автобус харын оожумнап, доктаанты. Улуг айыл болбаанынга чолаачывыс-даа, бистер, пассажирлер-даа ыка өөрдүвүс. Үштунган дугуйну катап салып алгаш келирби-биле бисти Шагаан-Арыг киргеи автобуска олурупкаш, вокзалга манап турарын чолаачывыс сагындырды. Шагаан-Арыг вокзалынга автобусту имир киир манап алдывыс. Орүүвүс ам уламчылап чоруптувус.

— Ушкарганнай валынга чедирер, ол-ла болгай, эрлейлер дижип, аравыста хөгүүвүс. кончуг хөөрежип чордувус. Ынчап чораш, хем-чалза-даа уругларының ажытөлүн азырап ап чоруп-даа турар чалавас. Көрүшпээн-даа, танышпаан-даа улус ындыг-даа ыйнаан.

Марина угбавысты кажан азырап ап турда, бистер төрүттүнүмээн турган бис. Ынчаарда чүгле угбавыс Надя болгаш аввыс Алеша турганы аввыс чугаалаар чораан.

Бистин аввыс, ачавыс бис бичии турувуста, чок болдулар. Марина угбавыстың азыраан ада-нези чок болганын база дыннадывыс.

Ам ол Марина угбавыс 29 харлыг боор. Сураан дыннаарывыска, Тес-Хем районнуң Үшынаа деп черде өскеннип алган, школада башкылап турар деп билдивис. Баштайгы фамилиязын Марина Тюлюшовна Базыр-оол дээр, амгы фамилиязы Марина Синлиннма дээр боор.

Бис база шупту улгаткан, өглүг-баштыг, ажы-төлдүг бис. Бистиң чагаавысты солундан номчааш, бисти тып алыр боор деп идегедивис.

Бистин адрезивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 26, квартира 40.

Топя, Виталий НУРЗАТТАР.

УГБАВЫСТЫ ДИЛЕП ТУР БИС

«Шын» солуниуң редакциязын дамчыштыр силерден дуза дилеп, чагаа бижип олур бис. Оон утказы мындыг чүве — кажан бистер бичии турувуста, ада-невис биске: «Силерден улуг угбанар бар» —дээн. Ону Марина деп адаар турган. Марина ол үеде 3 хире харлыг турган боор. Аввыстың төрелдери боор улус ону уруг кылдыр азырап алган. Ол угбавысты ол олчаан көрбээн-даа, ужуражпаан-даа бис.

Кызылга келгеш, бистин чаныывыс-биле эртип чоруп-даа турар чалавас. Көрүшпээн-даа, танышпаан-даа улус ындыг-даа ыйнаан.

Марина угбавысты кажан азырап ап турда, бистер төрүттүнүмээн турган бис. Ынчаарда чүгле угбавыс Надя болгаш аввыс Алеша турганы аввыс чугаалаар чораан.

Бистин аввыс, ачавыс бис бичии турувуста, чок болдулар. Марина угбавыстың азыраан ада-нези чок болганын база дыннадывыс.

Ам ол Марина угбавыс 29 харлыг боор. Сураан дыннаарывыска, Тес-Хем районнуң Үшынаа деп черде өскеннип алган, школада башкылап турар деп билдивис. Баштайгы фамилиязын Марина Тюлюшовна Базыр-оол дээр, амгы фамилиязы Марина Синлиннма дээр боор.

Бис база шупту улгаткан, өглүг-баштыг, ажы-төлдүг бис. Бистиң чагаавысты солундан номчааш, бисти тып алыр боор деп идегедивис.

Бистин адрезивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың 26, квартира 40.

Топя, Виталий НУРЗАТТАР.

Культура медээлери

УРУГЛАР НОМУНУН БАЙЫРЛАЛЫ

МОСКВА. Найысылалдың бир дугаар подшипник заводунуң культура ордузунга «Сээн өөнүүн—ном» деп школачылар байырлалы эрткен.

Оон кол организакчызы — Москваның Бот-тывынгыр чогаадыкчылар бажыңының коллективи кончуг солун программаны тургускан. Анаа литературлуг викторинның түнелинде номнар болгаш номчулга талазы-биле эң шыырак билиглиг школачыларга тускай шаннаалдарны тывыскан. «Огонек» болгаш «Керамик» чуруулга студияларының аныяк чуруукчулары Чеховтуң чогаалдарынга үндезилеп чураан ажылдарының делгелгезин кылган. А элээдилерниң «Факел» клубунуң төлээлери үсшевер ажылдарының делгелгесадыын организастаан.

Аныяктарның «Протаника» чогаал каттыжышкынының кежигүнерниң ажылдарынга байырлалдың киржиичилери база үнелелди берген. «Чиполлино» студиязының бичии артистериниң күүседези-биле чамдык уруглар шиилерниңден үзүндүлерни уруглар сонуургап көрген. Балет школазының белектээни «Кайгамчык хуулгаазынар чуртунда» деп композициялыг хореография күүселдезин боттандырган.

Оон ангыда уругларга эң ховар дээн помнарның тускай делгелгезин кылган. Уруглар аная чиик өртектиг солун номнарны хөй-биле садып алган.

АМЕРИК ХОР

Америкадан аалдап келген ыраажылардың концерт программазында америк улустуң ырлары, делегейниң классиктиг чогаалдарындан ырлар эдбээ-биле киргеи.

Санта-Клара, Уичито болгаш Юта штаттың артистери-биле Москваның, Күрүнеиниң симфониктиг оркестриниң концерти найысылалга доозулган.

«Павел Когаанның удуртканн оркестри-биле кады ажылдаар дугайында бодал эрткен чылын-на менээ турган. Ам ол херех кырында боттанып турарынга өөрүвес аргам чок»— деп, Юта штаттың университет хорунуң удуртукчузу, дирижер Уилл Кеслинг РесІТА — СЧТА-ның корреспондентизинге интервью берип турга, демдеглээн. «Дээди деннелдиг мындыг профессионал хөгжүмчилери-биле кады ойнаары менээ улам чогаадыкчы орукту ажыткан» — деп, Россиядa ам үш дугаар кээп турар аалчы чугаалаан.

«Бистиң чамдык төлээлеривис силерниң чуртунарга келгеш, концерттерни бараалгатпайн дедир чоруй барган болур-дур, чүге дээрге ниити байдал, экономиктиг бергедээшкиннер шаптыктап турар чадавас. А мен Москваны катап көрүп, хөгжүмүм эң ханы үнелел билир кижилер — көрүкчүлер болгаш дыннакчылар-биле менээ база катап ужуражыры чүдүн-даа артык үнелиг-дир. Россиядa ынак болгаш оон чону бергелерни шыдажып эртер дээрзинге бүзүрээр мен. Маңаа үе херек»— деп, ол демдеглээн.

ЧАА-ХӨЛДҮҢ ЧЕМПИОННАРЫ

Чаа тургустунган Чаа-Хөл районнуң бирги чери дээш баштайгы шыдыраа маргылдаазы район төвүнге эрткен.

Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдаанның түнелинде Чаа-Хөл суурнуң командазы тиилээн, «Ак-Хем» болгаш «Ак-Турут» совхозтарның командалары база багай эвес ойнаан.

Хууда бирги чер дээш салыларга Мартемьян Меннигоол («Ак-Хем» совхоз) эң хөй санныг алгаш, тиилээн. Хереженчи спортчулар аразынга Чаа-Хөл суурнуң шыдыраачызы Алла Донгак мурнаан. Районнуң спорт комитединиң хүндүлүг бижиктери болгаш акша шаннаалдарын тиилекчилерге тывыскан.

Районнуң шыдыраа федерациязының даргазынга «Найырал» совхозтуң машина-трактор мастерскаязының эргелекизи Дегут Демчикти соңгаан.

Орус-оол ТҮЛУШ.

Медээниң гонорарын «Шынга» арттырдым. (Авт).

Шыдыраа

АСКО-ТЫВА АКЦИОНЕРЛИГ СТРАХОВАНИЕ КОМПАНИЯЗЫ

«АСКО акционерлиг страхование компаниязы» корпорацииниң 500 салбыр компаниларының бирээзи АСКО—ТЫВА акционерлиг страхование компаниязы чаа-ны сергек сагыш-сеткилин, кан дег быжыг кадыкшылды болган бүтүү-ле эгелээшкиннерге улуг чедишкиннерни «Шын» солуниуң бүтү бижиичилериниге база номчукчуларынга күзеп тур!

АСКО-ТЫВА акционерлиг страхование компаниязы дараазында чүүлдерге хамаарыштыр ынанылыг страхованиени кылдыртып алыры бүтүдеге саналдап, сүмелеп турар:

— хамаатыларның амы-тын болгаш кадыкшылы камгалалының страхованиези;

— хамаатыларның эт-хөренгизиниң страхованиези;

— өнчү хевирлериндеи хамаарылга чокка бүдүрүлгелериниң эт-хөренгизиниң страхованиези;

— хуужутка чурттаалга бажыңнар фондузунуң страхованиези;

— үшкү кижилериниң мурнунга хамаатының харыысалгалыг болзуруның страхованиези;

— дача участоктарында бажыңнарының . страхованиези;

— хамаатыларның хуулында болгаш бүдүрүлге черлериниң автомашиналарының страхованиези;

— транспорттуң кандыг-даа хевири-биле дажыглаа чүктериниң страхованиези;

— садыг-саврылга болгаш банкыларның ажыл-чорудулгазының кандыг-даа хевирлериниң страхованиези, а ол шыкаш страхованиениң моон мурнунда турбаан болгаш чаңчыкпаан хевирлерге база силериниң саналдаварынар, күзээриниер страхование хевирлерге.

Страхование кылдыртканн үүлдер кажан когаралга таварышканда, ол үүлдериниң когараан өртээн 72 шак дургузумда эзлериниге эгидер!

Страхование кылдырарының төлевир дадыыры бисте чиик — чурттуң кайы-даа черлериниңден ыа-не ыыаш!

АСКО-нуң — акционерлиг страхование компаниязының тывыскан шынзылга бижин—өг-бүленин чаагай чоруумуң болгаш агаар-бойдус байдалы берге бо чылда ажылышчи чедишкининиң быжыг магадылалы-дыр!

ШАННАЛДЫГ СТРАХОВАНИЕ

Бүдүрүлге черлериниң страхование кылдырткан кол болгаш саарылга фондуларының кезиннге хамаарыштыр төлеттинген дадыыларны керээ чедишкиниг күүсеттинип доозулган таварылгада, страхование кылдыртканнарга дедир эгидип бээр (төлээн дадыыларны чамдыкта 40 хуузу чедир дедир эгидер).

БӨГҮН ДОРААН ТЕЛЕФОННАР КӨРҮНЕР!

АСКО-ТЫВА компаниянның телефоннары: 3-67-31, 3-67-24.

АСКО-ТЫВА акционерлиг страхование компаниязынга страхование кылдыртып алыр болзуларза — бажыг тылынарны хандырып, бистиң компаниявыс-биле найыралдыг деткимчеңи, идегелдиг кады ажылдажылганы дедир алганынар ол болур!

КИНО

МАРТ 31-де

«НАЙЫРАЛ»: «Рыцарь-одиночка» 9.30, 11.40, 13.50, 16.00, 18.10. Видеозал: «Воин Ли — смертельный кулак» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Атлетов» 13.30, 18.20, «Виват, гарлемцы!» (2 серия) 15.30 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советиниң Министрлер Чөвүлели. «Шын» солуниуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАЛАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-31; келген кижилер хүлээлгеге — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16, культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-41-23; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-36-82; үнзүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргада — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының хереченнинг талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29431 экз. Чагыг № 62.